

પ્રસ્તાવના

(પ્રતિપાઘવસ્તુસ્વરૂપદર્શન)

યં સમ્પૂજ્ય યુધ્યાઃ પરાં પરિહરન્તો યાન્તિ તત્સત્પદમ્ ।
 ગીતાજ્ઞાનમુપેત્ય કર્મકુશલા ધ્યાયન્તિ યં યોગિનઃ ॥
 ભક્ત્યારાધ્ય હૃદિ સ્થિતં યમચિરાત્પશ્યન્તિ સિદ્ધાઃ સ્વયં ।
 તં તત્ત્વાર્થવિદાત્તમેકમપલં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રં મજે ॥

અર્થઃ—પંડિતો-જ્ઞાનીઓ જે (પરમાત્મા) ને સારી રીતે-અનન્ય ભાવથી-પૂજી-મજીને “ મોક્ષપ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાય-વિદ્યરૂપ ” માયાને તણ સાક્ષાત્-અવિનાશિ-અઘ્નસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, કર્મકુશળ યોગિઓ ગીતાસંબંધી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી જે (પરમાત્મા) નું ધ્યાન કરે છે તેમ જ સિદ્ધપુરુષો પોતા હૃદયમાં-આત્મરૂપે-રહેલા જે (પરમાત્મા) ને ભક્તિવડે આરાધી-સેવીને સત્ત્વરે જીએ છે, તે તત્ત્વ-મહાવાક્ય-પ્રતિપાઘ-અઘ્નસ્વરૂપ-વસ્તુને બર્ણનારા તત્ત્વજ્ઞાઓએ પ્રાપ્ત કરાયલા એક નિર્મળ-ભાવોપાધિરહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને હું બહુ ધું-અહર્નિશ-રમકું છું :

મનુષ્યમાત્રની તમામ પ્રવૃત્તિઓ સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ માટે હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય જન્મતાં જ અત્યંત હોઈ સુખ કે દુઃખના ઉત્પાદક-હેતુઓને બણી શકતો નથી, પણ કેમકે જેમ જેમ ઉમર મોટી થતી આવે તેમ તેમ અનેક જ-માનિત પુણ્ય અને પાપના ફલોદય-કારણે સુખાશુભ શિક્ષણવડે એતાં તે તે સુખ કિંવા દુઃખને અનુભવે છે-બોગવે છે, એ નિયમાનુસાર પ્રવલતા વ્યાવહારિક શિક્ષણપ્રસંગે “ પારમાર્થિક શિક્ષણના સંસ્કારો કલ્યાણ-મોક્ષ-દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ કરનારા છે ” એવી સામાન્ય બાવના ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે તરફ-તે સંબંધી સાધન-શિક્ષાસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા તેના અવલોકન અને અભ્યાસ તરફ-

મનુષ્ય સ્વયં આકર્ષીય છે અને એ સંબંધી શાસ્ત્રશિક્ષણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. શાસ્ત્રશિક્ષણ માટે સદ્ગુરુના આશ્રયની આવશ્યકતા છે. તેને માટે શ્રીમદ્-ભગવતમાં કહેલું છે કે—

“તસ્માદ્ગુરું પ્રપદ્યેત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ।
શાલ્દે પરે ચ નિષ્ણાતં વ્રહ્મણ્યુપસમાશ્રિતમ્ ॥

તે શિક્ષા માટે ઉત્તમ-આત્યંતિક ક્ષમાણુ-સુખ-પ્રોક્ષમુખને જાણવા ઇચ્છતો! મનુષ્ય શાબ્દ અને પરબ્રહ્મના નિષ્ણાત તથા બ્રહ્માર્નદમાં જ આશ્રય-સુખ માનનાર સદ્ગુરુ પાસે જાય.” શ્રુતિ પણ એ પ્રમાણે જ આદેશ કરે છે કે—

“તદ્વિજ્ઞાર્યસ ગુરુમેવાઽભિગચ્છેત્ સમિત્વાગ્નિઃશ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

તેના શિક્ષણ માટે તે અધિકારી હાયમા મમિધ-યસકાષ્ટ લઈ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પાસે જાય.” એ પ્રમાણેનો અંગીકાર કરી ગુરુ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય, પરંતુ દેશ, કાલ, પાક અને પાત્રના અનુકૂલ સમય તથા વ્યવહાર હોતા પ્રવૃત્ત પ્રસંગે વર્તમાન કાળમાં તેવા ગુરુની પ્રાપ્ત અને સમયનો અવકાશ મળવો બહુ કષ્ટ સાધ્ય જણાતાં મનુષ્યોપર ઉપકાર બુદ્ધિવાળા વિદ્વાન્ આચાર્યોએ અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો લખ્યા. તેમાં પ્રવેશ કરતા મંદાધિકારી મત્કર્મ-સ્નાન-સંઘ્યા અને સ્તોત્રપાઠાદિ તરફ લક્ષ રાખે એ સ્વાભાવિક છે એમ બહુધા મનુષ્યમાત્રનું લક્ષ આત્મશ્રેયસ્ માટે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” તરફ જાય એ સહજ દોષાથી મારું લક્ષ પણ એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું જ અનુસીલન કરવા તરફ ગયું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પાઠમાં મારી વિરોધ પ્રવૃત્તિ થતાં તેનો અર્થ સમજવા મારી ઇચ્છા વધી અને તે માટે ભગવાન્ સુમુત મહર્ષિના કથનનું સમરણ થયું કે—

“યથા સ્વરચ્ચન્દનમારવાહી મારસ્ય વેત્તા ન તુ ચન્દનસ્ય ।

एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढाः स्वरवद्ब्रह्मन्ति

મુશ્વતસૂત્રસ્થાન બ-૪૩૨.

જેમ ચન્દનના બારને ઉપાડનાર ગધેડો કેવળ તેના બારને જ સમજે છે કિન્તુ તેના સુગંધી આદિ ગુણોને સમજતો નથી તેમ જ મનુષ્ય બહુશાસ્ત્રોનું અધ્યયન-શિક્ષણ લઈને-પાઠ માત્ર જાણીને પણ જો તેના અર્થને સમજે નહિ તો તે પણ ગધેડાની માફક માત્ર તે શાસ્ત્રોનો બોલે જ ઉપાડે છે-વદન કરે છે. ” અર્થાત્ કાષ્ઠ પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેના અર્થ જાણ્યા વિના નકામો છે.

ભગવાન પારક મહર્ષિએ પણ એ બાબતમાં જણાવ્યું છે કે:-

“ દયાણુરયં મારહારઃ કિલામૂદ્ધીત્ય વેદં ન વિજાનાતિ યોડર્યમ્ ॥
યોડર્યજ્ઞ ઇત્સકલં મંદ્રમસ્તુતે નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાન્મા ॥

નિદક્ષ-મ. ૧. શ્લોક. ૧૮.

જે પુરુષ વેદનો અભ્યાસ કરી તેના અર્થને જાણતો નથી તે માણસ લાકડાના ડુંઢ-યાંબલાની માફક વેદનો ભાર ઉપાડનારો જ થાય છે, પરંતુ જે મનુષ્ય વેદના અર્થને જાણે છે તે પ્રાપ્ત થએલા વેદના જ્ઞાનવડે પોતાનાં સંધર્મ પાપોને ધોઈ નાંખનારો થઈ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્વર્ગ (મોક્ષ) ને પામે છે. ”

આ ઉપર કહેલાં પ્રમાણોએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અર્થ સમજવા માટે સક્ષ બેંચી મને પ્રેરણા કરી, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યાવહારિક પ્રસંગો શુરુપ્રાપ્તિ કરવામાં બાધક બન્યા અને તેમાં સમયનો અભાવ તથા કેટલાક વર્તમાન કાળના ગુરુઓ પણ ઉદરપૂર્તિમાં મુંઝાયલા એટલે પ્રવૃત્તિ તરફ જ મંડાયણા હોતાં યથાર્થ જ્ઞાન આપવા અવકાશ પાળા જ ન જણાતાં સંસ્કૃત ભાષ્યકારો અને ટીકાકારોને જ મેં ગુરુ માન્યા અને શ્રીશંકરભાષ્ય તથા મધુસૂદની અને ચંકરાનંદી વિગેરે ટીકાઓ વાંચવા હું પ્રવૃત્ત થયો. પણ તે વાંચન તો ખાસ અનુત્પન્ન અને વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્ર હોય તેવાને માટે જ સુઘમ જણાયું અને વખતોવખત ઉપનિષદભાષ્યો, ષટ્સંહિતાભાષ્યો અને અન્ય વેદાંતશાસ્ત્રસંબંધી પંચદશીપ્રભૃતિ આકર અંચોની ટીકાઓ અવલોકવા મેં પ્રવૃત્તિ વધારી. યદ્યપિ વ્યાકરણાદિ સુસિદ્ધિતાને માટે તે શ્રમ અનુકૂળ જણાયો, પણ અનુત્પન્ન-ચન્દ્રશાસ્ત્રી

તદ્ન અપરિચિતને તે તે અકિંચિત્કર જ છે, એમ જણાતાં હાસમાં એ પ્રભાણે જ માનનારા વિદ્વાનોએ તેવા મંદાધિકારીઓ માટે સ્વસ્વદેશની ભાષાઓમાં ટીકાઓ રચેલી જાણી તે તરફ મારું સક્ષ ગયું. તેમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી વિજેરે કેટલીક મરાઠી, હિંદી અને ગુજરાતી ટીકાઓ મેં વાંચી. અલગત તે તે પરિશ્રમો લોકોપકારક જણાયા અને લોકોમાં બહુ પ્રવૃત્ત થયા છે, તથાપિ કેટલીક સાન્વય-પદ્યોષોધિની ટીકાઓ એવી જાણાઈ કે, જે સાધારણ સંસ્કૃત બહુલો હોય તો જ તે તે શ્લોકોના અર્થને અન્વયથી ઘટાવી-ચોજી શકે, પણ મોટા શબ્દો કે જે સમાસ અને વ્યુત્પત્તિથી વધેલા હોય તેના અર્થને જાણી શકે નહિ, તેમ પદ્યછેદ, સમાસ, વ્યુત્પત્તિ અને શ્લોકની અવતરણિકા-શ્લોક લખવાનું પ્રયોજન-સમજે નહિ. તેથી જ મારી ઇચ્છા અર્થ કે જે એકાદ એવું પણ પુસ્તક હોય કે જેમાં બહુધા-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના તમામ શબ્દોના સમાસ-વ્યુત્પત્તિ, સાન્વય-અર્થજ્ઞાન અને અવતરણિકા પણ હોય તો બહુ સારું.

એ ભાવનાનુસાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અનેક અંશેદારા મએલી પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવતી માની અને આ અંથની ફક્ત એ અંથને નહિ જાણનારા મંદ અને મધ્યમાધિકારીઓ-વિદ્યાર્થિઓ માટે જ સાન્વય સમાસ, વ્યુત્પત્તિ વિજેરેનું જ્ઞાન આપનારી “સાન્વયોષોધિની” ગુજરાતી ટીકા લખવા માટે એ સંબંધી અન્ય આચાર્યો તથા વિદ્વાન સાક્ષરોનાં રચેલાં ભાષ્યો તથા ટીકાઓનો સહારો-આશ્રય લેવા યત્ન કર્યો. નિરીક્ષા-પ્રસંગે અંથકર્તાની કરવા હું યોગ્ય શિષ્ટાચાર પ્રજ્ઞાસિક્ષાનું પણ અને સ્મરણ થયું કારણ:-

“મદ્ગલાવીનિ મદ્ગલમધ્યાનિ મદ્ગલાન્તાનિ ચ શાસ્ત્રાણિ પ્રયન્તે વીરપુરુષાણ્યાયુષ્મત્પુરુષાણિ ચ ભવન્તિ । અધ્યેતારશ્ચ વૃદ્ધિ-યુક્તા યથા સ્યુઃ ।

જે શાસ્ત્રોના આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંત-સમાપ્તિમાં મંગલાચરણ હોય તે શાસ્ત્ર-અંશે પ્રચિત-લોકોમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં-સ્તીત્ય ધ્યાય છે અને તે વીરપુરુષોને તથા દીર્ઘાયુષી પુરુષોને ઉત્પન્ન

કરનારા થાય છે. તેમ જ તે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરનારાઓ પણ સંપૂર્ણ અુદ્ધિવાળા થાય છે.”

એ શ્રી પાર્તજ્ઞ સ મહાભાષ્યના આશ્રમથી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રારંભપ્રસંગે ભગવાન મહર્ષિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મંગલાચરણ કર્યું છે કે કેમ ? એ તપાસવું અનુકૂલ માન્ય અને

“વन्दનં ગુરુદેવાનાં ગ્રહશાન્તિર્દ્વિજાર્ચનમ્ ।

શુભદ્રવ્યાવલોકચ મદ્ગલં પરિચક્ષતે ॥

ગુરુઓ અને દેવતાઓનું વંદન, ગ્રહશાન્તિ, આહાર્યોનું પૂજન અને શુભ વસ્તુનું અવલોકન એ મંગલ કહેવાય છે.” તથા

“દેવતાવાચકાઃ શબ્દા યે ચ મદ્રાદિવાચકાઃ ।

તે સર્વે નૈવ નિંદ્યાઃ સ્યુર્લિપિતો ગણતોઽપિ વા ॥

જે દેવતાવાચક શબ્દો અને કલ્યાણવાચક શબ્દો છે તે ભેખનથી કે ગણથી નિંદિત થતા જ નથી.”

એ પ્રમાણના આધારે વિચારતાં મંગલાચરણ કે જે,

“આશીર્નમસ્ક્રિયાવસ્તુનિર્દેશો વાઙ્મિ તન્મુસ્તમ્ ।

આશીર્વાદ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ એ પ્રારંભિત અંશાદિકનું મુખ્ય છે.” તથા

“મંગલં ત્રિવિધં પ્રોક્તં શાસ્ત્રાદીનાં મુખ્યાદિષુ ।

આશીર્વાદનમસ્કારવસ્તુનિર્દેશમેદતઃ ॥

શાસ્ત્રાદિકમી રચનાના પ્રારંભ, મધ્ય કે સમાપ્તિના પ્રસંગે આશીર્વાદ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ એ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારનું મંગલ કહેવાય છે.” વળી

“સમાપ્તિપ્રતિગ્રન્થકીમૂત્કરિતવિશેષવિધાતકત્વં મદ્ગલત્વમ્ ।

સમાપ્તિને રોકનારા કોઈપણ પ્રકારના વિધોનો નાથ કરનાર જે કર્મ તે મંગલ કહેવાય છે.” તેમાં

“સ્વસ્ય પરસ્ય વેષ્ટાર્યશંસનમાશીર્વાદઃ”

પોતાના કે બીજા કોઈના હિતકામ અર્થનું કથન તે આશીર્વાદરૂપ મંગલ કહેવાય છે.”

“સ્વનિષ્ઠાપર્કર્ષવિષયકવોધાનુકૂલો વ્યાપારો નમસ્કારઃ ।

પોતામા રહેલા અપર્કર્ષ-લઘુતારૂપ જ્ઞાનને અનુકૂલ જે વર્તન-ઉદ્યોગ તે નમસ્કારરૂપ મંગલ કહેવાય છે ” તથા

“સ્વેષ્ટતમદેવતાગુણગણોક્તિર્વસ્તુનિર્દેશઃ ।

પોતાના અતિપૂજ્ય દેવતાદિકના ગુણસમૂહનું કથન તે વસ્તુનિર્દેશ મંગલ કહેવાય છે.”

એમ એ ત્રણ પ્રકારે મનાયલા મંગલોમાથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રારંભસમયે પણ યુદ્ધની તૈયારીમા જ અર્જુનના વિપાદને મટાડવા અલ્પ સમયમા કૌરવોના ઉતાવળા-સાહસિકપણારૂપ વિધના બયથી મંગલાચરણ અવશ્ય કર્તવ્ય હોવા છતાં થી વેદવ્યાસજીએ એ શિષ્ટવ્યવહારમા શ્રદ્ધા રાખી વ્યવહાર કર્યો છે કે કેમ ? તે તપાસતા પ્રથમના એ પ્રકારનાં-આશીર્વાદ અને નમસ્કારાત્મક મંગલ તો નથી જણાતા પરંતુ ત્રીજું વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગલ કરતા પ્રારંભમા જ કુરુક્ષેત્ર કે જે મહાપવિત્ર રણભૂમિ છે અને જેમા જતા જ મનુષ્યની બુદ્ધિ ધમવાળી થઈ જાય છે તે પરમ દુષ્ટ કુરુક્ષેત્રની પ્રશંસારૂપ ‘ધર્મક્ષેત્રે’, ‘ધર્મક્ષેત્રમા’ એ શબ્દ યોગ્ય વસ્તુ-ક્ષેત્રનું ગુણકથન કરી શિષ્ટાચાર પાલન કરેલ છે, અથવા ‘ધર્મક્ષેત્રે’ એ કલ્યાણ વાયક શબ્દને યોગ્ય પ્રારંભ સફળ કરેલ છે એમ જણાય છે. હવે

“અધિકારી ચ સંબંધો વિષયઃ પ્રયોજનમ્ ।

આદો સર્વેષુ ગ્રંથેષુ વાચ્યમેતદ્યતુપ્રયમ્ ॥

સર્વે ગ્રંથોના આદિ-પ્રારંભમાં જ પ્રારંભિત ગ્રંથનો અધિકારી, ગ્રંથનો સંબંધ, ગ્રંથનો વિષય અને ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન એ ચાર અવશ્ય કહેવા જોઈએ ” તેમ જ

“અધિકારિણમાદાસ્તે ફલાસિદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

સિદ્ધિ શ્રોતૃપ્રવૃત્તીનાં સમ્બન્ધકથનાદ્યતઃ ।

તસ્માત્સર્વેષુ શાસ્ત્રેષુ સંબધઃ પૂર્વમુચ્યતે ॥

જ્ઞાતાર્થજ્ઞાતસમ્બન્ધ શ્રોતું શ્રોતા પ્રવર્તતે ।

ગ્રંથાદી તેન વક્તવ્ય સમ્બન્ધઃ સપ્રયોજન ॥

ફલસિદ્ધિ કેવળ અધિકારીને જ થાય છે; કારણ,

શ્રોતાઓની પ્રવૃત્તિઓની ફળસિદ્ધિ અંથનાં સંબંધના કથનથી જ છે તેથી સર્વશાસ્ત્રોમાં તેનો સંબંધ પ્રથમ જ કહેવાય છે. વળી જાણેતો અર્થ-વસ્તુસ્વરૂપ અને જાણેતો સંબંધ એ બંનેને સાંભળવા માટે જ શ્રોતાઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી અંથના આરંભમાં જ પ્રયોજનસહિત સંબંધનું કથન કરવું જોઈએ.” વળી

“સર્વસ્યૈવ હિ શાસ્ત્રસ્ય કર્મણો વાઙપિ કસ્યચિત્ ।

યાયત્પ્રયોજનં નોક્તં તાવત્કેન ન ગૃહ્યતે ॥

પ્રયોજનમનુદ્દિશ્ય ન મન્દોઽપિ પ્રવર્તતે ॥

કિમેવાત્રાભિધેયં સ્યાદિતિ વૃષ્ટસ્તુ કેનાચિત્ ।

યદિ ન પ્રોચ્યતે તસ્મૈ ફલશૂન્યં તુ તદ્ભવેત્ ॥

સર્વ શાસ્ત્રોનું કે કોઈ પણ કર્મ-કાર્યનું જ્યાં સુધી પ્રયોજન કહેવાયું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ તેનો સ્વીકાર કરતું નથી. વળી પ્રયોજન સિવાય મંદબુદ્ધિવાળો માણસ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તથા ‘આ પ્રારંભિત કાર્યમાં કહેવાનું શું છે ?’ એમ જો કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો હોય અને જો તેને પ્રત્યુત્તરરૂપે કંઈ કહેવામાં ન આવે તો તે ફલશૂન્ય-નિષ્ફળ થાય છે.”

આ સર્વ જોતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો શ્રવણાધિકારી બુદ્ધ કરવા દેખી સ્વકર્મને તે સ્વજનનો વધ કરનાર હોતાં પાપરૂપ માની વિપાદ કરતો બુદ્ધ કરવાથી રોકાયેલો અર્જુન છે. આ શ્રીગીતાશાસ્ત્રનો સંબંધ જ્ઞાનરહિત અર્જુનને જ્ઞાન આપી અધિકારી કરવારૂપ છે, કારણ જ્ઞાન એ વેદાંત-પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મવિદ્યા અથવા સ્વસ્વરૂપ જાણવા માટે છે. તે જાણવાનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે તે માટે ભગવાન શંકરાચાર્યે કહેલું છે કે:—

“વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણશાલિનઃ ।

સુમુક્ષોરેવ હિ વ્રજાજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મતા ॥

વિવેકી, વિરક્ત અને શમ આદિ પાસંપતિના ગુણનું કરનારને જ બ્રહ્મ જાણવાની ઇચ્છાની યોગ્યતા માનેલી છે.” તથા,

“વિવેકઃચ વિરાગઃચ સંપત્તિપદકમેવ ચ ।

સુમુક્ષુતેતિ ચત્વારિ સાધનાન્યધિકારિણઃ ॥

‘વિવેક, વિરાગ, સંપત્તિપદ’ (શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન) તથા સુમુક્ષુતા એ પ્રભાશે એ ચાર અધિકારી થવાનાં સાધન છે, અને તેથી એ ચાર સાધનવાનુ જે હોય તે જ અધિકારી બનાય છે. ”

પરંતુ એ ચારે સાધનો પ્રાપ્ત થવાં બહુ કઠણ છે, કારણ:—

“બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યેત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ।

સોઽય નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સમુદાહતઃ ॥

‘બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ ખોટું છે’ એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય તે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો “વિવેક” એ પહેલો આધિકાર કહેવાય છે.”

“તદ્વિરાગ્યં જિહ્વાસા યા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ।

દેહાદિબ્રહ્મપર્યન્તે દ્યનંતે મોગ્યવસ્તુનિ ॥

દેહ આદિ બ્રહ્મપર્યંત જેટલા ભોગ્ય પદાર્થો છે તેમને સાંભળવાની કે જોવાની પણ ધ્યાન ન થતી તેનું નામ જ “વિરાગ્ય-વિરાગ” એ બીજો અધિકાર કહેવાય છે.

“વિરજ્ય વિષયત્રાતાદોષદૃષ્ટ્યા મુહુર્મુહુઃ ।

સ્વલક્ષે નિયતાવસ્થા મનસઃ શમ ડચ્યતે ॥

ઈન્દ્રિયોના વિષયોના સમૂહથી તેમાં દોષદૃષ્ટિવડે વારંવાર વિરાગીને પોતાના લક્ષ્ય-બ્રહ્મજ્ઞાનમાં મનની નિયમિત અવસ્થા તે “શમ” એ પહેલી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“વિષયેભ્યઃ પરાવર્ત્ય સ્થાપનં સ્વસ્વગોલકે ।

ઉમયેપામિન્દ્રિયાણાં સ વ્રમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

જાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બન્નેનું તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી શાકાણુ કરી પોતાના ગોલક-સ્થાન-પર સ્થિર કરવું તે “દમ” એ બીજી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“વાહ્યાનાલંબનં વૃત્તેરેવોપરતિરુત્તમા”

ત્યાગ કરાયથી બાબ વસ્તુઓનું અનાલંબન-અસ્વીકાર-વૃત્તિનું
ખેતરું-તબયલા વિષયો પરથી વૃત્તિનું વાળવું એટલે તે સ્વીકાર-વૃત્તિ
મનોવૃત્તિનું સર્વથા રોકાણ કરવું તે અતિ ઉત્તમ “ઉપરતિ” એ ત્રીજી
સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“સહનં સર્વદુઃખાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિલાપરહિતં સા તિતિક્ષા નિગદ્યતે ॥

દુઃખોનો ઉપાય ક્યાં વગર તે સંબંધી ચિંતા અને વિલાપ-અગ્રહ-
રહિત થવું તથા ઠાઠ, તડકો, બિમારી, ફિકર વિગેરે દુઃખોને
સહન કરવાં તે “તિતિક્ષા” એ ચોથી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધ્યાવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કથિતા સદ્ધિર્યથા વસ્તુપલભ્યતે ॥

શાસ્ત્ર અને ગુરુ તથા આપ્ત-અનુભવી વૃદ્ધોનાં વચનોનો સત્ય-
બુદ્ધિથી સ્વીકાર કરવો તેને સત્પુરુષો “શ્રદ્ધા” એ પાંચમી સંપત્તિ કહે
છે. કે, જે શ્રદ્ધાપટે વસ્તુ-ધાર્મ્યજાતપદાર્થ-સ્વસ્વરૂપ-બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાય છે.

“સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે બ્રહ્મણિ સર્વથા ।

તત્સમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥

હંમેશ બુદ્ધિનું શુદ્ધ પરબ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપ-માં “સર્વપ્રકારે સ્થાપન
કરવું તે “સમાધાન” એ છઠી સંપત્તિ કહેવાય છે, પરંતુ ચિત્ત-
મનનું લાલન-ધર્મજાતપ્રમાણે વર્તન-રમણ તે સમાધાન કહેવાય નહિ.”
એ સંપત્તિષ્ટક (ત્રીજી અધિકાર) પૂરું થયું.

“અહંકારાદિદેહાન્તાન્વન્ધાનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્ષમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥

પોતાના સ્વરૂપ-બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી અહંકારને આદિ સર્પ દેહપર્યંત
અજ્ઞાને કરી કલ્પાયલાં બંધનોને છોડવાની ધર્મજા એટલે મોક્ષની ધર્મજા
તે “મુમુક્ષુતા” એ ચોથો અધિકાર કહેવાય છે.”

એ પ્રમાણે આ મોક્ષશાસ્ત્રમાટે એ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોય તે જ અધિકારી કહેવાય છે.

આ શાસ્ત્રનો વિષય બ્રહ્મજ્ઞાન-સ્વસ્વરૂપ બ્રહ્મી સ્વયં કૃતૃત્વાદિ અભિમાનને તજવારૂપ છે, અને પ્રયોજન અર્જુનને જ્ઞાનદ્વારા કર્તૃત્વાદિ અભિમાનથી મુક્ત કરી મુક્ત કરાવવારૂપ છે.

એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદના અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજન બધાંબધા પછી “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ના મંત્ર, શ્લોક, હંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ, કીલક અને વિનિયોગ એ સંબંધનો વિચાર કરતાં તે માટે પણ આ સ્થળે ઘોડું લખવું ઇષ્ટ બધાયું.

શાસ્ત્રનિયમ પ્રમાણે વેદ, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ એ મંત્રશ્રામ કહેવાય છે. જે માટે મેદિનીકાપકાર લખે છે કે—

“મન્ત્રો વેદવિગ્રહે સ્યાદ્દેવાદીનાશ્ચ સાધને ॥

ગુહ્યવોદેષપિ ચ પુમાનેવં મન્ત્રવિદો વિદુઃ ॥

મંત્ર એ મત્રિ ધાતુથી ચએલ છે અને તે ગુપ્ત પ્રત્યેષ માટે યોગ્ય છે. એ મંત્ર દેવતા વિગેરેના સાધનપ્રસંગે ચારે વેદના મત્રો માટે અને ગુપ્તવાદ માટે છે, તેમ જ તે પુરિલગ-નરજ્ઞતિ-છે એમ મંત્રને બધુતારાઓ બધે છે.”

વળી મંત્રત્રાહ્મણયોર્વેદનામધેયમ્ અર્થાન્ મંત્ર અને બ્રાહ્મણ એ બન્નેનું નામ ‘વેદ’ રાખેલ છે. તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તો સર્વ ઉપનિષદોનો સારાંશ જ છે એટલે “इति ते ज्ञानमारुयातं गुह्याद्गुह्यतरं मया॥૧૮-૬૩॥ હે અર્જુન! એ પ્રમાણે ગીતાદ્વારા તને મેં ગુપ્તથી પણ ગુપ્ત જ્ઞાન કર્યું” એ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-મહાન્ આપ્ત પુરુષના વચનથી પણ આ શ્રી ગીતાજી તે પરમ ગુરુ જ્ઞાન હોવાથી મંત્રરૂપ જ છે, અને તે મંત્ર માટે જોદોગ્ય ઉપનિષદની મુતિ આદેશ કરે છે કે—

“यो ह वा अविदितोऽप्यच्छन्दोऽविनियोगो दैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति स्याणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति ॥

જે માણસ ઋષિ, છંદ, આદિ જાણ્યા વિના અને વિનિયોગ તથા દેવતા જાણ્યા વિના વૈદિક આહ્વાનના મંત્રવડે યજ્ઞ કરાવે છે અથવા વેદ જાણાવે છે તે હુંક જેવો ખાણમાં પડે છે અથવા ખાણરૂપ મનાય છે અને અતિ પાપી થાય છે.” તેમ જ ભગવાન વેદબ્યાસ કહે છે કે:—

“ અવિદિત્વા ઋષિં છન્દો દૈવતં યોગમેવ ચ ।

યોઽધ્યાપયેજ્જપેદ્વાપિ પાપીયાન્ જાયતે ॥ સઃ ॥

ઋષિ, છંદ, દેવતા, અને વિનિયોગને ન જાણીને જે જાણાવે છે કે જપે છે તે મહાપાપી થાય છે.

એ જ ન્યાય આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાજીમાં દેહાતાં એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાજીની માલામંત્રનું અનુષ્ઠાન યોગવિધાયક છે. પરંતુ અનુષ્ઠાનકર્તાઓને મંત્રો જપતાં જપતાં તેમ જ પ્રભુભજન-ભક્તિરૂપ અનુષ્ઠાનો કરતાં કરતાં પણ સિદ્ધ નહિ થવાનું કારણ ભગવાને પોતે જ આ શ્રીગીતાજીમાં અનુનિર્ણયે કહેલ છે કે:—

“ અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

જે અધિકારપ્રાપ્તપુરુષો ખીજે કોઈ પણ જેમને ચિંતન કરવા યોગ્ય નથી એવા યજ્ઞ મને સર્વપ્રકારે ઉપાસે છે-ભજે છે તે નિત્ય-નિરંતર-પ્રતિક્ષણ મારા જ ધ્યાનમાં રહેનારા યોગિઓને મારી પ્રાપ્તિરૂપ યોગ અને તેનું રક્ષણરૂપ ક્ષેમ, એ બન્નેને હું ચલાવું છું.”

આ એક જ શ્લોકમાં ભગવાને સાધકને એટલું ગુપ્ત જ્ઞાન આપ્યું છે કે જે તે સંબંધમાં સાધક સંપૂર્ણ લક્ષ રાખે તો અવશ્ય તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે જ. કારણ એ શ્લોકમાં પ્રથમ જ ‘અનન્ય’ શબ્દ રાખ્યો છે તેનું કારણ એજ કે એક આશ્રયવાળો યજ્ઞને જપ કરે પણ ખીજા આશ્રયની ધૃષ્ટિ ન કરે, ખીજા ‘પર્યુપાસતે’ શબ્દ તેનું કારણ એ જ કે સર્વપ્રકારનું દાસત્વ, ચાલતું, ખાતું, પીતું તેમ જ જે કંઈ બોલતું વિગેરે તે તમામ પરમાત્માની ઉપાસનારૂપ જ માને. વળી ત્રીજા ‘નિત્યાભિયુક્તા’ એ શબ્દ છે તેનું કારણ એ જ કે પ્રતિક્ષણ મનને ધૃત્વરસંબંધી યોગમાં જ તે જોડે અને એમ કીટબૃંગન્યાયથી

અર્થાત્ જોમ ભમરો કીડાને પકડી ટોંચી પોતાના ધરમાં રુંધી રાખી ચાલ્યો જાય ॥ અને પછવાડે કીડાને ભમરાનું જ ધ્યાન રહેતાં તે ભમરો જ બની જાય છે, તે પ્રમાણે એકતાનવૃત્તિથી જ તે સિદ્ધિ મેળવી શકે. તે માટે ભગવાન પોતે જ છઠ્ઠા અધ્યાયના દશમા શ્લોકથી જણાવે છે કે —

“યોગી યુત્તીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिमह ॥

યોગીએ એકલા જ રહીને, પોતાના ચિત્તને નિયમમાં—સ્થિર રાખીને આશા વિનાનો બની તમામ પરિગ્રહ—ઉપાધિથી રહિત થઈ એકાગ્ર સ્થાનમાં જ પોતાના આત્માને યોગમાં—સાધ્ય તરફ જોડવો. ” તેમ

“शुचो वेशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युद्धितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥

तत्रैकाग्र मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥

પવિત્ર વેશમાં, અતિ ઉચ્ચ નહિ તેમ અતિનીચું પણ નહિ એવું દર્મ, મૃગચર્મ અને વલ્લવાણું આસન સ્થાપીને, ત્યાં ને આસન ઉપર બેસીને ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને જેણે રોકી છે એવો થઈને તેણે મનને એકાગ્ર કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે યોગને સાધવો. એ પ્રમાણે યોગી પુરુષ યોગસંબધી સમાધિવખતે યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા ધમ, નિયમ અને આસન વિગેરેના શિક્ષણપૂર્વક જો અનુષ્ઠાન કરે તો અવશ્ય સિદ્ધિને પામે. આ પ્રસંગે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ યોગ શાસ્ત્ર હોવાથી સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન સાધકે કેવા રીતે યોગ સાધવો તે માટે બીજા યોગના ત્રયોમાં જો જણાવવામાં આવેલું છે તે પણ આ શ્રીગીતામંત્ર અથવા અન્ય સાધ્ય મંત્રના સાધક—અનુષ્ઠાની મનુષ્યોએ અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે.

યોગ એ શબ્દ યુનિ અને યુનિર એ બે ધાતુઓથી સિદ્ધ થાય છે. યુન ધાતુ સમાધિ અર્થમાં અને યુનિર ધાતુ યોગ અર્થમાં છે. તેને ઘન્ય ત્રત્યપ થતાં યોગ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે, અને તેની વ્યુત્પત્તિ “યુજ્યતે યુનક્તિ

इति वा योगः ज्ञेयः ॥ अथवा જ્ઞેય છે તે યોગ. ” એવી રીતની થાય છે. અથવા યોજન-જ્ઞેયું તે યોગ છે. મેદિનીકાપકાર યોગશબ્દનો અર્થ આપ્રમાણે કરે છે:—

“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ संगतिर्ध्यानयुक्तिषु ।

वपुःस्थैर્યપ્રयोगે च विष्कम्भादिषु भेषजे ॥

વિશ્રબ્ધઘાતકે દ્રવ્યોપાયસંનહનેષ્વપિ । કાર્મણેઽપિ ચ હતિ ॥

અપૂર્વ અર્થ-વસ્તુ-પદાર્થ-ધન-ની સંપ્રાપ્તિ, સંગતિ-જ્ઞેયણી, ધ્યાન અને યુક્તિમાં, શરીરને સ્થિર કરવાના પ્રયોગમાં, વિષ્કંભ વિગેરે યોગોમાં, ઔષધપ્રયોગમાં, વિશ્રબ્ધ-વિશ્વાસયોગ્યના ઘાતકર્તામાં, દ્રવ્ય-વસ્તુ, ઉપાય અને સંહનનમાં તથા કાર્મણ્ય-ક્રિયાસંયોગમાં યોગ શબ્દનો વપરાસ છે.”

ભગવાન પતંજલિ યોગ શબ્દનો અર્થ “ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ અર્થાત્ ચિત્તનીવૃત્તિઓનો નિરોધ-રોકાણુ તેનું નામ યોગ, ” એમ કરે છે ત્યારે શ્રીશંકરાનંદી ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં

लक्षैकतां समासाद्य निर्विकारतयात्मनि ।

मनसो निश्चलत्वेन स्थितिर्योग इतीर्यते ॥

લક્ષ્યની સાથે એકતા પામીને નિર્વિકારપણાવડે પોતાની ધુદ્ધિમાં નિશ્ચલ મનથી સ્થિતિ થવી તે યોગ કહેવાય છે ” એમ અર્થ કરે છે. એથી યોગ શબ્દ તમામ બ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક કાર્યોમાં જ્ઞેયવા માટે વપરાયો છે. બ્યાવહારિક એટલે કાર્મણ્ય ઉદ્યોગ કરવા તેમાં ચિત્તની વૃત્તિઓને ઓતપ્રોત-એકતાન કરવાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. પારમાર્થિક એટલે ધાર્મિક કે ઇશ્વરોપાસના, ભક્તિ અને જ્ઞાન-સમાધિ વિગેરેમાં પણ ચિત્તની એકાગ્રતા-એકતાન વૃત્તિ થવાથી જ સિદ્ધિ થાય છે. માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણયુદ્ધે ગીતાશાસ્ત્રને એ એકતાનવૃત્તિશરક ઉત્તમ યોગ-શાસ્ત્ર કયેલ છે.

યોગ એ હઠયોગ, રાજયોગ, લયયોગ અને મંત્રયોગ એમ ચાર પ્રકારનો કહેલો છે.

હૃદયોગનું લક્ષણુ:—હકાર એ સૂર્ય વાયક છે અને દકાર એ ચંદ્ર વાયક છે એટલે પિંગલા-નાકના જમણા તરફના નસકોરામા વહેતા પ્રાણુ-રૂપ સૂર્ય અને ઇયા-નાકના ડાબા તરફના નસકોરામા વહેતા પ્રાણુરૂપ ચંદ્રનો જે ક્રિયાદ્વારા યોગ-જોડાણ કરી શકાય છે તેને ‘હૃદયોગ’ કહેવામા આવે છે એ હૃદયોગ યોગના અણમ-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ તથા મુદ્રા વિગેરેના અભ્યાસવડે કુડ-સિનીનુ ઉત્થાન કરી સૂર્ય અને ચંદ્રનો પ્રવાહ સિધિય કરી સાધી શકાય છે અને તેની સિદ્ધિદ્વારા પ્રાણુવાયુનો સુપુમ્ણા-બંને નસકોરાઓના મધ્યદેશમા પ્રવેશ કરાવવો એ હૃદયોગનો મુખ્ય હેતુ છે તથા તેથી દશમા ઈન્દ્રિયાન મા પ્રાણુવાયુને રોકી સમાધિના અપ્રતિમ આનંદદ્વારા અજ્ઞસ્થિતિની પરમદશાએ પહોંચવું એ હૃદયોગનો અતિમ હેતુ છે.

લયયોગનું લક્ષણુ—પોતાનું લક્ષ અભ્યતરમા એટલે સાધ્ય અથવા ઉપાસ્યમા જ સ્થિર હોય અને નિમિષરહિત દૃષ્ટિ બદાલ હોય તે સાબવી મુદ્રા કહેવાય છે એ સાબવી મુદ્રા અને યમ, નિયમ તથા પ્રાણા-યામ વિગેરેના ત્રાટક મુદ્રાદિ યોગાભ્યાસવડે ધ્યેય દેવતાદિમા તદાકાર વૃત્તિ કરી શકાય અને શ્રવણ દર્શન વિગેરે બાહ્ય વિષયબ્યાપારની સર્વથા વિસ્મૃતિ બની રહે તેને “લયયોગ” કહેવામા આવે છે. તે લયયોગનો હેતુ પશુ વૃત્તિને અજ્ઞાકાર કરીને સ્વસ્વરૂપાનંદ-અજ્ઞાનંદમા મસ્ત રહેવાનો જ છે.

રાજયોગનું લક્ષણુ—ક્ષિપ્તા, મૂઢા, ત્રિક્ષિપ્તા, એકાગ્રા અને નિરુદ્ધા એ પાંચ પ્રકારની ચિત્તની વૃત્તિઓનો જેવડે સર્વથા નિરોધ કરીને ચૈતન્યશક્તિના વિહિત વહન વડે જે સાધનદ્વારા ચિત્તને સાધ્યમા જોડી શકાય તે “રાજયોગ” કહેવાય છે અર્થાત્ અજ્ઞાનિપ્કાવડે ચિત્તને સ્વસ્વ-રૂપમા જ સલમ કરી રાખવાનો સરલ માર્ગ તે “રાજયોગ” બાજુવો. એ રાજયોગનો હેતુ પશુ ઇચ્છિતાના અભ્યતરમા પ્રવેશ કરી ચિત્તની એકાગ્રતા કરી અજ્ઞાનંદમા મગ્ન થવા રૂપ છે.

મંત્રયોગનું લક્ષણુ:—સદ્ગુરુના ચરણે જર્ઘ યોગશાસ્ત્રના વિધાન બ્રમાણે જ સંપૂર્ણ શિક્ષણ લઈ-અભ્યાસ કરી પોતાના સાધન-ધૃષ્ટદેવ ના

મંત્રની યથાથ દીક્ષા લઈ તથા યોગના તમામ નિયમોનું શિક્ષણ લઈ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી દશશુદ્ધિઓ અવશ્ય જાણવાં યોગ્ય છે. જેમ કે:-

“ દેશકાલો તથા પાક-પાત્રે દિક્ષ્યાનમાસનમ્ ।

વાદ્મનઃશબ્દ इत्येताः क्रमशो दश शुद्ध्यः ॥

૧-દેશશુદ્ધિ (યાત્રિક એકાંત શુદ્ધતીર્થ કે નિર્જન વનપર્વતાદિ સ્થળ),
૨-કાલશુદ્ધિ (ઉત્તમ નિરુપદ્રવ-ગ્રહનક્ષત્રયોગ વિગેરેથી નિર્ણિત મુહૂર્તથી સંશોધિત સમય), ૩-પાકશુદ્ધિ (યથોક્ત વસ્તુઓ કે જે સાધનોપયોગી સામગ્રીરૂપે હોય તે તથા પોતાનું અપ્રમાદી-સાત્ત્વિક આહાર વિગેરે), ૪-પાત્રશુદ્ધિ (જે સાધક હોય તે શુદ્ધ ચરિત્રવાન અને તમામ સત્ત્વગુણ વિશિષ્ટ સાત્ત્વિક વ્યવહારવાન હોય તે તથા જે અનુષ્ઠાનના ઉપયોગી તથા પોતાને અવશ્ય જોઈતી જ માત્ર કે જેથી કોઈ પ્રકારે વિશેષ બચકારક અઘડ્યણુ ન નડે તેવી પાત્ર-આમન-આચ્છાદનાદિ શુદ્ધ વસ્તુનો જ સંક્ષેપસંગ્રહ), ૫-દિક્કશુદ્ધિ (પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ સ્થિત થઈ રહેવું તે), ૬-સ્થાનશુદ્ધિ (જેમાં છવ, જંતુ, વાયુ, ગરમી, વિગેરે ઉપદ્રવો ન હોય તેવું યોગસાધન માટે યોગશાસ્ત્રમાં દેખા પ્રમાણે બનાવેલું યોગમંદિર), ૭-આસનશુદ્ધિ (યોગશાસ્ત્રોક્ત ૪ આસનો પૈકી મુખ્ય સ્વસ્તિકાદિ સ્ત્રીઆમનથી ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્-વસ્ત્ર, મૃગમર્મ અને દર્ભથી કંટપેશું હોય તે આસન), ૮-ત્રાદશુદ્ધિ (ક્રોમળ, નમ્ર, શાન્તિ અને મરળતાથી બોલવું તે), ૯-મનઃશુદ્ધિ (ક્રોધપણ અન્ય વિષયો કે પદાર્થો અથવા બાહ્યવૃત્તિઓ તરફ મનને નહિ જવા દેતાં સ્વલક્ષ તરફ જ સતત સ્થિર રાખવું તે), અને ૧૦-શબ્દશુદ્ધિ (બ્યાદરણ, ન્યાય અને વેદાંતાદિ સમજાઓદ્વારા જેમ કોઈ પ્રકારે સહજ પણ અશુદ્ધ કે અમત્ ઉચ્ચાર ન થાય તે), એમ એ દશ શુદ્ધિનું યથાથ પરિપાલન કરી સાધક જે ક્રિયાનાં સાધનવડે પોતાના ધ્યેય-દેવતાદિ-રૂપ જ થઈ જાય છે તે “ મંત્રયોગ ” કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે એ ચાર પ્રકારના યોગ જુદા જુદા વર્ણવેલા છે, ‘પરંતુ તેમનું સાધ્ય-ધ્યેય-દષ્ટિનિદુ એક જ હોવાથી તેમના હેતુ કે તેમની સિદ્ધિમાં લેશમાત્ર પણ ભેદ નથી. તેથી જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે શ્રીમદ ભગવદ્ગીતાના છઠા અધ્યાયના ૪૬ માં સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે:-

“તપસ્વિમ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
કર્મિમ્યઞ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મવાર્જુન ॥

હે અર્જુન ! યોગી તપસ્વીથી અધિક-શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનીથી પણ અધિક માનેલ છે અને કર્મી-યજ્ઞાદિ કર્મ પરાયણોથી પણ અધિક-શ્રેષ્ઠ છે તે માટે તુ યોગી જ થા.” એટલે યોગ એ કલ્યાણના સર્વ સાધનોના પ્રધાન-મુખ્ય છે. અને આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું અને શ્રી વેદવ્યાસે સ્મરણ કરીને રચેલું ખાસ યોગપ્રતિપાદક-શિક્ષક શાસ્ત્ર છે. તે આ શ્રીમદ્ગીતાના અંતમાં ૧૮ મા અધ્યાયના અંતે ૭૫ માં શ્લોકમાં સંજયે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ખુલ્લું કહેલું છે કે:-

“વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્વક્ત્રમહં પરમ્ ।

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મેં આ શ્રીગીતાશ્પ અત્યંત ગુપ્ત યોગ શ્રીમદ્દા-મુનિ વેદવ્યાસજીના પ્રસાદ-વરદાનથી (અર્થે બેઠાં બેઠાં જ) સાક્ષાત્ યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પોતાના મુખથી અર્જુન પ્રત્યે કહેતાં સાંભળ્યું છે.” છતાં પ્રમાણથી પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાને આત્મતિક મુખ પ્રાપ્ત થવા માટે આ એક જ યોગશાસ્ત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. એ માટે વરાહપુરાણમાં શ્રીમદ્ગીતાના માહાત્મ્ય-વર્ણન પ્રસંગે શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માનું જ કથન છે કે -

“પ્રારબ્ધ મુજ્યમાનો હિ ગીતામ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥

પ્રારબ્ધને ભોગવતો માણસ એ હમેશા શ્રીભગવદ્ગીતાના અભ્યાસમાં પ્રીતિ રાખે તો તે મુક્ત-જીવનમુક્ત અને લોક-જગત્-માં સુખી થાય છે તથા કર્મવડે લેપાતો જ નથી.” તેમ વિષ્ણુ ભગવાન કહે છે કે:-

“ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥

હું પોતે ગીતાના આશ્રયમાં રહું છું અને ગીતા જ મારું ઉત્તમ ઘન

છે. વળી ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને હું ત્રણે લોક (સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાલ લોક) ને પાળું છું. ”

તે પ્રકારે જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અંતમાં ૧૮ મા અધ્યાયના ૭૦ મા શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રે પોતે જ કહ્યું છે કે:-

“ અધ્યેયસ્ય તે ચ ય દ્વમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ઠઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥

હે અર્જુન! જે મનુષ્ય આપણા બન્ને વચ્ચે ચાલેલા આ શ્રીગીતા-રૂપ સંવાદનો અભ્યાસ કરશે તે જ્ઞાનરૂપી તેના યજ્ઞથી હું તેને પ્રિય યજ્ઞશ્રી એમ મારું માનવું છે. ” વળી

“ ય દ્વમં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ

મર્ત્યિ મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈવ્યત્યસંશયઃ ॥

જે પુરુષ આ અત્યંત ગુપ્તજ્ઞાન મારા ભક્તોમાં ફેલાવશે તે મારી ઉત્તમ ભક્તિ કરીને મને જ પામશે એમાં સંશય નથી.

આ પ્રમાણે હોવાથી એ ભગવાનનાં વચનોથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રને પ્રસન્ન કરી તદ્રૂપપ્રાપ્તિની ભાવનાથી જ આ પરમ ઉત્તમ શ્રવણી દીક્ષા કરવાની હિમત મેં કરી છે, જે કે

“ ક્વ શાસ્ત્રં ગીતાશ્રયં હરિમુખસરોજાંદ્રિગલિતં

ક્વ ચાસ્માકં બુદ્ધિર્વિષયવિષપદ્ધે નિષતિતા ॥

તથાપિ શ્રીકાન્તપ્રચુરગુણલક્ષ્મીવિરચિતં

કટાક્ષં સ્વચ્છાચ્છં જનુસૂતવતાં કિંચ સુલભમ્ ॥

શ્રી પરમાત્માના મુખકમળમાંથી નીકળેલું આ શ્રીગીતાનામનું શાસ્ત્ર કયો ? અને વિષયરૂપી વિષમય કાદવમાં પડેલી અમારી બુદ્ધિ કયાં ? તથાપિ લક્ષ્મીકાંત પરમાત્માના ઘણા ગુણોરૂપી લક્ષ્મીએ રચેલા અતિ સ્વચ્છ અને નિર્મળ કટાક્ષને અનુસરનારા ભક્તજનોને શું સુલભ નથી ? ” વળી

“ इदं गीताशास्त्रं परमपुरुषार्थकनिलयं
त्रिकाण्ड वेदार्थ सकलमिह संगृह्य कथितम् ॥
स्वयं श्रीकृष्णेन श्रुतिविशदतत्त्वेन विभुना
जपाद्व्यानाज्ज्ञानाच्छ्रुतमपि फलत्येव सुधियाम् ॥

આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્ર પરમપુરુષાર્થનું ધર છે, અને શ્રુતિ-વેદ-ના પવિત્ર તત્ત્વરૂપ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રે પોતે જ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ કાઠરૂપી સમગ્ર વેદાર્થનો સંગ્રહ કરી આ શ્રીગીતાજીમાં કહેલું છે. માટે જ સારી બુદ્ધિવાળા ભક્તજનોને જપથી, ધ્યાનથી અને જ્ઞાનથી એ શ્રીગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ અવશ્ય ફળે છે તેમ જ.

“ कृतिभिरपि कृत यच्च प्रशंसन्ति लोके ।
किमु मितमतिनेहाहं प्रवृत्तस्तथापि ॥
मम भवतु कथंचित्कृष्णपावेऽनुरागो- ।
स्त्विति मनसि निधाय क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ॥

ઉત્તમ વિદ્વાનોએ કરેલાંને પણ બ્યારે લોકમાં વખાણતા નથી ત્યારે સામાન્ય બુદ્ધિવંતે હું જે આ ટીકા રચવા પ્રવૃત્ત થયો છું તેથી વધારે શું થવાનું ? તો પણ કોઈ પ્રકારે પણ મારે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના ચરણારવિંદમાં પ્રેમ થાઓ એ મારા મનનો હેતુ હૃદયમાં સદા સુરે મને ક્ષમા કરવા યોગ્ય થશે જ.’

એ પ્રમાણે સારસ્વતશાસ્ત્રજ્ઞકૃષ્ણાવત સ પણિતવર્ચ શ્રી સદાનંદના કથનાનુસાર તથા —

“ छन्द सन्दर्भगर्भप्रभुगहनगिरामृगयजु सामसीमा-
मीमासामांसलान्त करणपरिणामत्सगतीना गति क् ॥
क्वास्माक धीरधीरा तदपि रचयितु भाष्यमुद्योगभार्जा
प्रागल्भ्य दिम्भवाचामिव कुतुकरता क्षन्तुमर्हन्तु सन्त ॥

વેદના શબ્દાર્થનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ જેના ગર્ભમાં આવેલ છે એવી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચરિત્રની વાણી કે જે-સુવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ-ની

સીમા-અવધિ-હેઝારૂં અને મીમાંસાથી પુષ્ટ થએલા અન્તઃકરણની પરિણામને પામેલી સંગતિ-સંયોગવાળી છે તેની ગતિ ક્યાં? અને ધીરજ વિનાની અમારી બુદ્ધિ તે ક્યાં? તો પણ મહત્ કાર્યરૂપ ભાષ્ય-રચવાનો ઉદ્યોગ કરનારા અમેને બાલકોની વાણીની પેઠે કુતૂહલમાં પ્રીતિ કરતા સંતપુરુષો-વિદ્વાનો હુમા કરવાને યોગ્ય હો (એવી અમારી પ્રાર્થના છે).”

એ પ્રમાણે સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શ્રી સુધોદ્રશિષ્ય રાધવેદ્યતિકૃત ગીતાર્થ-સંશ્રદ્ધના વાક્યોને અનુસરી કેવળ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી સતપુરુષો યોગ્ય માની સ્વીકારશે જ, કારણ:—

“કામં વાચઃ કતિચિદ્ફલાઃ સન્તુ લોકે પ્રયુક્તાઃ
સન્ત્યેતાથ્રેન્મધુરિપુકથાસંસ્તવાઃ કામદોગ્ધયઃ ॥
યદ્વદાનં મવતિ વિફલં દત્તમશ્રોત્રિયેભ્યઃ
પાત્રે દત્તૈર્મવતિ નિતરાં ધન્યતા મૂરિદાતુઃ ॥

ધૃત્ષ્ઠાનુકૂલ કેટલીક લૌકિક વાતોથી ચોળેલી-કચેલી વાણી લોકમાં વ્યર્થ નામ છે પણ એજ વાણી જો મધુનામના દૈત્યના શત્રુ-ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની કથારૂપે સ્તવેલી-ચોળેલી હોય તો તે કામધેનુની પેઠે સર્વ-અભીષ્ટ આપનારી થાય છે. જેમ કે અશ્રોત્રિય-અધ્યાત્મિક-અપાત્રને આપેલું દાન વિકલ થાય છે પણ સતપાત્રને દીધેલા દાનથી હમેશ ઉદારદાતાની ધન્યતા થાય છે. તેમ મારો આ ઉદ્યોગ પણ નિષ્ફળ તો નહીં જ જવાનો.”

આમ માની મને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સાન્વયબોધિની ગુજરાતી ટીકા લખવાની બાવના ઉત્પન્ન થતાં ટીકા લખવા મેં પ્રારંભ કર્યો.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ.

‘एकोऽहं बहु स्याम्’ એ શ્રુતિના કથનાનુસાર ભગવાનને “એક છું તે બહુરૂપ થાઉં” એમ ધૃત્ષ્ઠા થતાં જ આ દૃશ્યમાન સ્થાવરજંગમાત્મક સમસ્ત જગત્ ઉત્પન્ન થયું. તેમાં ઉદ્ભૂત પ્રાણુવાન્ સમૃદ્ધ (મનુષ્યો અને પશુ પક્ષિ વિગેરે) ઈષ્ટની ધૃત્ષ્ઠાવાળો અને

અનિષ્ટને ત્યાગ કરવાવાળો છે એમ હોતાં તે પરમકૃપાળુ પ્રજુએ જગત્પર અનુગ્રહ કરી જગનના વિષાતા-અતુર્મુખ-પરમેષ્ટીને ઈષ્ટ-પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે પોતાના નિઃશ્વાસરૂપ ઝડ, યજ્ઞુસ, સામ અને અથર્વ એ ચાર નામનો એક જ વેદ ચાર પ્રકારે પ્રબોધ્યો, અને તેનો ઉપયોગ લેવા મરિચ્યાદિ મહર્ષિસર્ગ ઉત્પન્ન થયો. તે મહર્ષિ મહાત્માઓએ, એ ચાર પ્રકારે વિભાગાત્મક વેદ દુર્ગમ્ય માની તેના પ્રત્યેક વિભાગ (વેદ)નાં મત્ર, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, અને ઉપનિષદ એમ ભિન્ન ભિન્ન બહુ વિભાગો પૃથક્ કર્યાં, તથાપિ અર્થનિરૂપણ કરવા સુગ-મતાના અભાવે, કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, અને જ્ઞાનકાંડ એવા તેના વિભાગ પાડ્યા. એટલે યજ્ઞ, યાગ, પ્રયોગાદિ માટે દ્રવ્ય, પદાર્થ, અને તે તે પદાર્થના અધિષ્ઠાતા દેવતા આદિના મત્રોની યોજનારૂપ 'કર્મકાંડ,' આત્મા (બ્રહ્મ) અને અનાત્મા (દશ્ય-જગત્)માં ફોની ઉપાસના કરવી, એ બ્રાહ્મણ અને દૃઢલાક ઉપનિષદ વિભાગગમ્ય 'ઉપાસના કાંડ' તથા આત્મજ્ઞાન-સ્વરૂપાતુ-સંધાનરૂપ સમ્યગ્દાનંદ-બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ માટે આરણ્યક અને અવશિષ્ટ ઉપનિષદ ભાગગમ્ય 'જ્ઞાનકાંડ' એમ આધિકારીની સાધન સુગમતા માટે એ ત્રણ વિભાગ કર્યાં.

એમ સિદ્ધ મરિચ્યાદિ મહર્ષિઓ અને સાધન કાંડત્રય દર્શક ગર પ્રકારે વેદ અને મત્ર વિભાગાદિ ઉત્પન્ન થયા, પરંતુ તે ત્રણ કાંડ યજ્ઞોપાસ-નારૂપ કર્મપ્રાધાન્ય-પ્રવૃત્તિધર્મ અને કર્મફળત્યાગરૂપ નિવૃત્તિધર્મરૂપે બેદિત હોતાં તેના સાધક પ્રજ્ઞપતિઓ પ્રવૃત્તિલક્ષણુધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા તથા અન્ય સનકાદિકો નિવૃત્તિ લક્ષણુધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા અને પોતાનાં માધ્ય-સ્વર્ગાદિ સુખકર લોકલોકાંતરપ્રાપ્તિ તથા સ્વાત્મદર્શન-સમ્યગ્દાનંદ-બ્રહ્મારિમભાવને પામ્યા.

એ પ્રવૃત્તિલક્ષણુ અને નિવૃત્તિલક્ષણુ બે પ્રકારનો વેદોક્ત કાંડ ત્રયાત્મક કે જે “યતોઽમ્યુદયનિઃશ્રેયઃસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ અર્થો નૈથી અભ્યુદય-સર્વ પ્રકારે લૌકિક તથા પારમાર્થિક સુખોની સિદ્ધિ અને નિઃશ્રેયસ-મોક્ષની સિદ્ધિ યાય તે ધર્મ.” એ ભગવાન કપિલદેવના સિદ્ધાન્ત-રૂપ લક્ષણુવાળો બ્રાહ્મણાદિ વર્ણુઓ અને આશ્રમિઓએ કહ્યાણુ યવ

માટે અનુષ્ઠિત ધર્મે બહુકાળ વ્યતીત થતાં અનુષ્ઠાનકર્તાઓ કામનાપરા-
યણ થઈ જવાથી હ્રાસ પામતાં વિવેક અને વિજ્ઞાનના કારણજૂત ધર્મ
અધર્મવડે લોપાતો ગયો અને અધર્મ વધતો ગયો. તે સમયે

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવાતિ મારત ॥

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માન્ સૃજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધુનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ॥

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમવામિ યુગે યુગે ॥

હે અર્જુન! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે અને અધર્મનું
ઉત્થાન-ઉઠવું-ઉત્પન્ન થવાનું થાય છે ત્યારે હું મારા આત્માને સ્વર્ણ-
છું. તથા સાધુ-ઉત્તમ પુરુષોની સર્વથા રક્ષા કરવા માટે અને દુષ્કર્મા-
નીત્યપુરુષોનો નાશ કરવા માટે જ હું યુગયુગમાં ઉત્પન્ન થાઉં
છું.” એ સિદ્ધાન્તાનુસાર જગત્ની સ્થિતિનું પરિપાલનકર્તા સ્વયં શ્રી-
નારાયણ-વિષ્ણુ સાર્વભોમ શ્રી બ્રહ્માના બ્રાહ્મણપણાની રક્ષા કરવા માટે
જ દેવતાઓ, પૃથ્વી અને ઋષિમુનિઓની પ્રાર્થનાથી વસુદેવની પત્ની
દેવકીને વિશે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રશે ઉત્પન્ન-પ્રકટ થયા, કારણ વર્ણાશ્રમના
બેદવાળો ધર્મ બ્રાહ્મણત્વની રક્ષાથી જ રક્ષિત થાય છે.

તે ભગવાન નારાયણ પોતે જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, પરાક્રમ અને
તેજ વિગેરેથી સદા સંપન્ન હોવાથી તેમણે પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા વૈષ્ણવી
માયા કે જે મૂલ પ્રકૃતિ કહેવાય છે તેને વશ કરી પોતે અજ-મા, અવિ-
નાશી જૂત-પ્રાણિમાત્રના ઈશ્વર, નિત્ય, શુદ્ધસુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ, હોતાં
પોતાની માયાના બળે દેહવાનની પેઠે અને જન્મવાનની પેઠે લોકોપર અનુ-
ગ્રહકર્તા હોય તેમ જણાય છે.

પોતાના પ્રયોજન વિના કેવળ પ્રાણિઓપર અનુગ્રહની ઇચ્છાથી
અને અધિક ગુણવાળા અધિકારીને તે પ્રાપ્ત થતાં ધર્મ પ્રચલિત થશે-
સર્વત્ર પ્રસરશે એમ ઇચ્છી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શોક અને મોહમાં લપટાયલા
સ્વધર્મના જ્ઞાનને જૂલેલા, પોતાના આત્મ-પ્રિયતમ ભક્ત અર્જુનને
નિમિત્ત કરી, એ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા બે પ્રકારના ધર્મનો

ઉપદેશ કરવાની ભાવના-મુશ્કેલી કરી અને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાના મિત્રે મહાભારત યુદ્ધ કરાવ્યું.

એ યુદ્ધના પ્રારંભથી અંતપર્યંત વર્ણનની ભાવનાથી ભગવાન મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ, નવરમનો પ્રવાહ વરસાવનારો, રાજનીતિયુક્ત કર્મ કરવાની કુશળતા બતાવનારો, વેદાન્ત, સાંખ્યાદિ સદુપદેશયુક્ત, વેદના અનધિકારી સ્ત્રીશૂદ્રાદિકોના કલ્યાણમાટે વેદાર્થપ્રતિપાદક, અદારપર્વાત્મક ઇતિહાસરૂપ મહાભારત નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં જ્યારે ઉપરોક્ત ચારે વેદનો સાર-વેદાંત, અને ત્રણે કાંડનું સાર્યકપણું પ્રતિપાદન કરવાનું જણાયું ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે સરણે આવેલા અર્જુનને ગીતારૂપ જ્ઞાન કહેલું. તે જ જ્ઞાન બ્રહ્મમાં સમન્વય થવા માટે વ્યાસકૃત સૂત્રો અને ઉપનિષદ્ભગ્ય જણી,

“ સર્વોપનિષદો ગાયો દોઘધા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્મોક્તા કુર્મ્યં ગીતામૃતં મહત્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, ગોપાલનન્દન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દોહન કરનારા ગોપાલ-ગોવાળ છે, અર્જુન વાછડો છે, સુધી-જ્ઞાની પુરુષ તેને બોલતા ॥ અને ગીતારૂપી મોહુ અમૃત તે દૂધ છે. ” એ કથનાનુસાર અર્જુનને વાછડારૂપે નિમિત્ત કરી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે કરેલા સર્વ ઉપનિષદો-રૂપ ગાયોના દોહનથી ઉદ્ભવેલું ગીતામૃતરૂપી દૂધ જ્ઞાનકાંડરૂપ છે. તેમાં બ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપ-આત્મપ્રાપ્તિ માટે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એમ ઉપાય અને ઉપેયબૃત્ત બને નિષ્ઠાઓને અધિકારમાં લેવા આ ગીતાશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે. અર્થાત્ મહાભારતાંતર્ગત બીજાપર્વમાં આ ગીતાશાસ્ત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે પોતાના મુખથી સર્વથા અધિકારી એવા અર્જુનને કહ્યું છે. એટલે જ્યારે અર્જુન બન્ને સેનાઓની વચ્ચે રથને રખાવી ઉભો, આચાર્ય, પિતા, પિતામહ વિગેરેને યુદ્ધનેમાટે સામે જ ઉભેલા જોઈને દુઃખ પામવા લાગ્યો અને ગાંડીવ ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી રથપર બેસી ગયો, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્રનો પ્રબોધ કર્યો ત્યારથી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રવૃત્ત થઈ છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રના અદ્વર અધ્યાયો છે. તેનાં છ છ અધ્યાયરૂપ ત્રણ ભાગ કરેલા છે; કર્મકાંડ-પૂર્વપટક નામનો પ્રથમ ભાગ, ઉપાસના-કાંડ-મધ્યમ પટકનામનો દ્વિતીય ભાગ અને જ્ઞાનકાંડ-ઉત્તર પટકનામનો તૃતીય ભાગ કહેવાય છે. તેમાં ઉપાસનાકાંડ કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને કોડોમાં પ્રાપ્ત થતા સર્વ વિધેયોનું હનન કરનારી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કહેવાય છે. તે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મમિત્રા, શુદ્ધા (કેવળ ભગવદ્ભક્તિ નિષ્ઠા) અને જ્ઞાનમિત્રા એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

પ્રથમના કર્મકાંડમાં કર્મ અને કર્મત્યાગપૂર્વક વિશુદ્ધાત્મા 'ત્વમ્' પદાર્થનું ઉપપત્તિસહ નિરૂપણ કરાય છે, દ્વિતીય ઉપાસનાકાંડમાં ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાના વર્ણનરૂપ માર્ગવડે ભગવાન પરમાર્થરૂપ 'તત્' પદાર્થ જાણી શકાય છે અને તૃતીય જ્ઞાનકાંડમાં તો "તત્" અને "ત્વમ્" એ બંને પદાર્થોનું ઐક્ય- 'અસ્તિ-' છે. એ "તત્ત્વમસિ (તે-અહા તું પોતે છે)" વાક્યાર્થ રૂપ વર્ણવાય છે. એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં એ ત્રણ કાંડોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

આ ગીતાના ઉપદેશના પ્રારંભમાં જ ભગવાને જન્મેલા મનુષ્ય-માત્રની કર્મની સાથે જ ઉત્પત્તિ હોવાથી અર્જુનને " કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે " ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે કર્મનો જ ઉપદેશ કર્યો છે અને "વેવાન્ માચયતાડનેન " ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે આશ્રમધર્મો તથા " શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ " ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે વર્ણુધર્મો કહ્યા છે. એ વર્ણુધર્મ અને આશ્રમધર્મ બંને જાણવા યોગ્ય આત્મલોક-સ્વસ્વરૂપને જાણવાના ઉપાયરૂપ હોતાં " તમેતં વેદાનુચચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન વાનેન તપસ્યાડનાશકેન-તે એ પરબ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપને વેદના મહાવાક્યોવડે, યજ્ઞવડે, દાનવડે તથા અનાશક તપવડે, બ્રાહ્મણો જાણી શકે છે." વિગેરે પ્રતિબોધે, કર્મયોગને જ્ઞાનના ઉપાયપણા તરીકે પ્રતિપાદન કરેલ છે. અને આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ "સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો" ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે એમ જ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

વળી " અમયં સર્વભૂતેભ્યો દત્વા નૈષ્કર્મ્યમાચરેત્ " ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કર્તવ્ય કર્મના સંન્યાસથી જ નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્તિને બતાવે છે, માટે

નેષ્ઠર્થ્યર્થિને કર્મોના આરબની-કર્મ દરવાની થી જરૂર : એમ ને શકા થાય તો તેનું ઉત્તર એ છે કે, જ્ઞાનવિનાના કેવલ કર્મપરિત્યાગ માત્રથી જ નેષ્ઠર્થ્ય લક્ષણ સિદ્ધિને પ્રમાય નહિ માટે જ કર્મ અવશ્ય દરવાયોગ્ય છે; કારણ “કર્મણેવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ॥” ઇત્યાદિ વાક્યો સૂચવે છે કે જનકરાજા વિગેરે મહાજ્ઞાની પુરુષો પણ કર્મોના ફળત્યાગ પૂર્વક કર્મો દરવાથી જ સિદ્ધિને પામ્યા છે, નહિ કે કેવળ કર્મત્યાગથી.

વળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ “જે કે મારે કંઈ પણ કર્તવ્યકર્મ નથી તથાપિ લોકમગ્ધાર્ય-લોકસિદ્ધ્યાર્ય હું પણ કર્મ કરું છું એમ લોકસંગ્રહમેવાઽપિ સપશ્યન્ કર્તુમર્હસિ—યોક્સગ્રહ જ્ઞેષ્ઠને-જાણીને છું પણ કર્મ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રમાણે કર્મ માટે અભૂંતને બોધ આપેલ છે, માટે જ આ ગીતાશાસ્ત્ર સર્વે વર્ણુના કે આશ્રમના, કર્મ-ઉપાસના કે જ્ઞાનના અભ્યાસીઓને સમાનપણાથી અતિ ઉપયોગી હોવાથી અત્યંત માન્ય કરવા યોગ્ય છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રનો પહેલો અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયના દશ શ્લોકો એ ઉપોદ્ધાતરૂપ છે, અને બીજા અધ્યાયના “અશોષ્યાનન્યશોચસ્ત્વં” એ અગિઆરમા શ્લોકથી ગીતાશાસ્ત્રનો પ્રારંભ થાય છે. બીજા અધ્યાયમા સાખ્યયોગ, ત્રીજા અધ્યાયમા કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમા જ્ઞાન; કર્મ અને સંન્યાસયોગ, પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ, છઠ્ઠા અધ્યાયમા ધ્યાનયોગ, સાતમા અધ્યાયમા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનયોગ, આઠમા અધ્યાયમા તારક શ્રુત્યોગ, નવમા અધ્યાયમા રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ, દશમા અધ્યાયમા વિભૂતિયોગ, અગીયારમા અધ્યાયમા વિશ્વરૂપગુહ્યદર્શનયોગ, બારમા અધ્યાયમા ભકિતયોગ, તેરમા અધ્યાયમા પુરુષપ્રકૃતિવિવેકયોગ, ચૌદમા અધ્યાયમા ગુણત્રયવિભાગયોગ, પંદરમા અધ્યાયમા પુરુષોત્તમયોગ, સોલસમા અધ્યાયમા દેવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ, સત્તરમા અધ્યાયમા સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એમ ત્રિવિધવિભાગયોગ અને અઠારમા અધ્યાયમા મોક્ષ-સંન્યાસયોગ તથા ઉપસંહાર કરેલ છે તેમા ત્રીજા અધ્યાયથી અઠારમા અધ્યાય સુધીના સોલ અધ્યાય, બીજા અધ્યાયમા સૂત્રરૂપે

વર્ણવ્યા છે, તે સર્વે સ્ત્રોકોની અવતરણિકાદ્વારા સુગમતાથી સમજાશે. એ પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સધજો વ્યવહાર અને કર્મમાર્ગની પ્રવૃત્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે, એ માટે વિશેષ કહેવા જેવું રહેતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ જે આ શાસ્ત્રમાં નહિ હોય તે લોકમાં પણ આત્યંત દુર્લભ છે એમ કહિયે તોપણ અતિશયોકિત નથી.

આ શ્રીમદ્ભગદ્ગોતોપનિષદનું સહુથી પહેલું શ્રીમન્મગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે. ત્યાર પછી સ્વામી શ્રીઆનંદતીર્થકૃત મધ્વભાષ્ય, આચાર્ય શ્રીરામાનુજકૃત રામાનુજભાષ્ય, શ્રીચંકરાનંદી ટીકા, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયની અમૃતતરંગિણી ટીકા, નીલકંઠી ટીકા વિગેરે અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ સંસ્કૃતભાષામાં થએલ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આ શાસ્ત્રપર અરબી, ફારસી, જર્મની, અંગ્રેજી, હોંદી અને ગુજરાતી વિગેરે અનેક ભાષાઓમાં અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. એથી જ આ શાસ્ત્રનું પરમોપયોગિપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલાં—દૈવીસંપત્ તથા
આશ્ચર્ય સંપત્તનાં પાત્રોની સમજ.

પાત્રોનાં નામ:—

પાત્રોની આધ્યાત્મરૂપે સમજ

પાંડુ—પાંડવોના પિતા=પાંડુ એટલે વર્ણુદીન (રંગરહિત) અથવા નિર્મલ, તે વિવેકનું નામ છે.

કુંતી } પાંડુની સ્ત્રી તથા } કુંતી—દિવ્યવિભૂતિનું આકર્ષણ કરનારી
} પાંડવોની માતા } શક્તિ-સાત્ત્વિકી મતિ.

માદ્રી ,, ,, માદ્રી—ક્રમશઃ યતન કરીને શાંતિનો આવે

નેષ્ઠકર્મ્યાર્થિને કર્મોના આરંભની-કર્મ દરવાની શી જરૂર ! એમ બે શકા થાય તો તેનું ઉત્તર એ છે કે, જ્ઞાનવિનાના કેવલ કર્મપરિત્યાગ માત્રથી જ નેષ્ઠકર્મ્ય સક્ષણ સિદ્ધિને પ્રમાય નહિ માટે જ કર્મ અવશ્ય દરવાયોગ્ય છે; કારણ " કર્મણેવ હિ સાંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ " ઇત્યાદિ વાક્યો સૂચવે છે કે જનકરાજ વિગેરે મહાજ્ઞાની પુરુષો પણ કર્મોના ફળત્યાગ પૂર્વક કર્મો દરવાથી જ સિદ્ધિને પામ્યા છે, નહિ કે કેવળ કર્મત્યાગથી.

વળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ " જો કે મારે કંઈ પણ કર્તવ્યકર્મ નથી તથાપિ લોકસંઘાર્થ-લોકચિક્ષણાર્થ હું પણ કર્મ કરું છું એમ લોકસંગ્રહમેવાઽપિ સંપશ્યન્ કર્તુમર્હસિ—લોકસંઘ જોષ્ટને-જાણીને-તું પણ કર્મ કરવા યોગ્ય છે " એ પ્રમાણે કર્મ માટે અર્જુનને બોધ આપેલ છે. માટે જ આ ગીતાશાસ્ત્ર સર્વે વર્ણુના કે આશ્રમના, કર્મ-ઉપાસના કે જ્ઞાનના અભ્યાસીઓને સમાનપણુથી અતિ ઉપયોગી હોવાથી અત્યંત માન કરવા યોગ્ય છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રનો પહેલો અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયના દશ શ્લોકો એ ઉપોદ્ધાતરૂપ છે, અને બીજા અધ્યાયના "અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં" એ અગિઆરમા શ્લોકથી ગીતાશાસ્ત્રનો પ્રારંભ થાય છે. બીજા અધ્યાયમા સામ્યયોગ, ત્રીજા અધ્યાયમા કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન; કર્મ અને સંન્યાસયોગ, પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ધ્યાનયોગ, સાતમા અધ્યાયમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનયોગ, આઠમા અધ્યાયમા તારક બ્રહ્મયોગ, નવમા અધ્યાયમાં રાજવિદ્યારાજશુભયોગ, દશમા અધ્યાયમા વિભૂતિયોગ, અગીયારમા અધ્યાયમા વિશ્વરૂપગુણદર્શનયોગ, બારમા અધ્યાયમા ભક્તિયોગ, તેરમા અધ્યાયમાં પુરુષપ્રકૃતિવિવેકયોગ, ચૌદમા અધ્યાયમા ગુણત્રયવિભાગયોગ, પંદરમા અધ્યાયમા પુરુષોત્તમયોગ, સોલસમા અધ્યાયમા દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ, સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એમ ત્રિવિધવિભાગયોગ અને અઠારમા અધ્યાયમાં મોક્ષ-સંન્યાસયોગ તથા ઉપસંહાર કરેલ છે તેમાં ત્રીજા અધ્યાયથી અઠારમા અધ્યાય સુધીના સોલસ અધ્યાય, બીજા અધ્યાયમા સૂત્રરૂપે

વર્ણવ્યા છે, તે સર્વે સ્તોત્રોની અવતરણિકાદ્વારા સુગમતાથી સમજાશે. એ પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સધજો વ્યવહાર અને કર્મમાર્ગની પ્રવૃત્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે, એ માટે વિશેષ કહેવા જેવું રહેતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ જે આ શાસ્ત્રમાં નહિ હોય તે લોકમાં પણ અત્યંત દુર્લભ છે એમ કહિયે તોપણ અતિશયોકિત નથી.

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રણેતા સહુથી પહેલું શ્રીમન્મહાદેવ શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે. ત્યાર પછી સ્વામી શ્રીઆનંદતીર્થકૃત મધ્વભાષ્ય, આચાર્ય શ્રીરામાનુજકૃત રામાનુજભાષ્ય, શ્રીશંકરાનંદી ટીકા, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયની અમૃતતરંગિણી ટીકા, નીલકંઠી ટીકા વિગેરે અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ સંસ્કૃતભાષામાં થયેલ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આ શાસ્ત્રપર અરબી, ફારસી, જર્મની, અંગ્રેજી, હીંદી અને ગુજરાતી વિગેરે અનેક ભાષાઓમાં અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. એથી જ આ શાસ્ત્રનું પરમોપયોગિપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલાં—દૈવીસંપત્ તથા
આસુરી સંપત્નાં પાત્રોની સમજ.

પાત્રોનાં નામ:—

પાત્રોની આધ્યાત્મરૂપે સમજ

પાંડુ—પાંડવોના પિતા=પાંડુ એટલે વર્ણુહીન (રંગરહિત) અથવા નિર્મલ, તે વિવેકનું નામ છે.

કુંતી } પાંડુની સ્ત્રી તથા } કુંતી—દિવ્યવિષ્ણુતિનું આકર્ષણ કરનારી
} પાંડવોની માતા } શક્તિ-સાર્વિકી મતિ.

માદ્રી „ „ માદ્રી—હિમતાનું સ્થાન કરીને શાંતિનો આવેશ

પ્રકટાવનારી ક્ષમા. ક્ષમાને બુદ્ધિની બીજ દ્વા આદિ શુભવૃત્તિ-
ઓના ઉપસક્ષણરૂપ બળબી.

સાર્ત્વિકી ભતિ—કૃતીરૂપ—એને ત્રણ પુત્રો થયા.

ક્ષમા—માદ્રીરૂપ—એને બે પુત્રો થયા.

વિવેક—પાકુરૂપ—એ પાકુરૂપ વિવેકના સમાગમથી સાર્ત્વિકી ભતિ તથા
ક્ષમાને ઉક્ત-પાત્ર પુત્રો નહિ થયા કેમકે—

વિવેક કે જે નિત્યાનિત્યને પૃથક્ કરે તેનો જડ એવી સાર્ત્વિકી ભતિ
સાથે કે જડ એવી ક્ષમાની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ સંભવે જ નહિ માટે
તે સ્ત્રીઓના પ્રાબલ્ય વડે આકર્ષાએલા પાત્ર જડ તત્ત્વોના સુક્ષ્મ ને શુદ્ધ
પરમાત્મ્યોથી તેઓ ઉત્પન્ન થયાં એમ શ્રીમદ્ભારતમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

સાર્ત્વિકી ભતિ (કૃતી) ના ત્રણ પુત્રો:—

૧. સદ્ધર્મ—યુધિષ્ઠિર (કામાદિ-કૌરવો-ની સાથે સુદ્ધ કરવા માટે
દૈવામુર-મદ્ભારતરૂપ-સંગ્રામમાં અડગપણે સ્થિર રહેનાર) બ્યોમ-
આકાશ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૨. સાદૃશ—ભીમ (અન્યને બંધકર લાગે એવું કર્મ કરી શકનાર)
વાયુતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૩. મંદવિરાગ-અર્જુન-એવેત (વાસનાઓનો ત્યાગ કરી મન્યામ-
મોક્ષમાર્ગ તરફ લઇ જનાર) તેજસ્ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

ક્ષમા (માદ્રી) ના બે પુત્રો:—

૧. ઉપશમ—નકુલ (વિદ્યેષરૂપ સર્પનું બક્ષણ કરનાર) જળ
તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૨. ભકિત—સહદેવ (આત્મદેવની સાથે રહેનાર) પૃથ્વી તત્ત્વથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે.

વ્યોમાદિ જનકોના સદ્ગર્ભાદિ પાંચે પુત્રોમાં ઉતરેલા સ્વભાવનું દિગ્દર્શન:—

કારણતો સ્વભાવ જેમ કાર્યમાં આવે છે તેમ જ ઉક્ત એ પાંચે (સદ્ગર્ભાદિ) પુત્રોમાં પોતપોતાના જનક-પિતા (આકાશાદિ પંચમહા-ભૂતો) નો સ્વભાવ પ્રધાનપણે વર્તે છે. વ્યોમ (આકાશ) તત્ત્વ યજ્ઞવાળુ હોવા છતાં સ્થિર સ્વભાવવાળું હોવાથી અને વાયુ તત્ત્વ પરાક્રમી છતાં અતિ ચંચલ હોવાથી તે (આકાશ તથા વાયુ) જન્ને તત્ત્વો જેમનામાં પ્રધાન પણે વર્તે છે એવા સદ્ગર્ભ (યુધિષ્ઠિર) તથા સાહસ (ભીમ) ને યુદ્ધમાં મુખ્ય નાયકની જગા નહિ આપતાં જેના મૂલમાં અલૌકિક આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે એવા મહાગ્રસવાનું અને નિયમિત પરાક્રમને દર્શાવનાર તેજસ્ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલા મંદવિરાગ (અર્જુન) ને દૈવાસુરસં-ગ્રામમાં મુખ્ય યોદ્ધાની જગ્યા આપી છે.

આત્મદેવ (શ્રીકૃષ્ણ)

દેવી સંપત્તિના સાચા સદાયક વા નેતા આત્મદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) જ છે માટે તેમને મંદવિરાગ (અર્જુન) ના સારથિ કહ્યા છે. તેઓ સત્તારૂર્તિ આપવા વિના ખીણ કંઈ ક્રિયા કરનાર નહિ હોવાથી તેઓ એ યુદ્ધમાં યોદ્ધારૂપે ગણાયા નથી.

આત્માભિમુખવૃત્તિ (દ્રૌપદી)

આત્માભિમુખવૃત્તિ—દ્રૌપદી (દુપદ-શીઘ્રગતિવાળા-તીવ્ર વેગવાળા શુદ્ધ પ્રેમ-ની પુત્રી) એ સદ્ગર્ભાદિ પાંચેની પત્ની ઠરાવી છે.

ઉદાસીનતા (સુભદ્રા)

ઉદાસીનતા સુભદ્રા (જીવનું સારી રીતે કહ્યાણું કરનારી) તે મંદવિરાગની પત્નીરૂપે જ શોભે માટે તેને તે (મંદવિરાગ-અર્જુન) ની પત્નીરૂપે કહ્યું છે.

આત્માભિમુખવૃત્તિ (દ્રોષદી) ના પાંચ પુત્રો

આત્માભિમુખ વૃત્તિને સદ્ગુણોદિ પાંચ બાઈઓથી, અનુક્રમે દિવ્ય-શબ્દાદિના જ્ઞાનરૂપ પાંચ (પ્રતિવિંધ્ય, શ્રુતસેન, શ્રુતકીર્તિ, ચતાતીક અને શ્રુતકર્મા) પુત્રો થયા છે.

ઉદાસીનતા (સુભદ્રા) નો એક પુત્ર.

મંદવિરાગ (અર્જુન) થી ઉદાસીનતા (સુભદ્રા) ને પેટ સયમ-અભિમન્યુ (ચારે તરફ પ્રકાશ કરનારના એક વિષયમા થનારાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ) ની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

દેવી સંપત્તિના સૈન્યની વ્યૂહ રચના.

દેવી સંપત્તિના સૈન્યની વ્યૂહરચના એકાગ્રતાએ-ધૃષ્ટદ્યુમ્ને (ઉત્તમ-જ્યોતિએ-અનેકાર્થ-અંધકાર-પણાનો તિરસ્કાર-નાશ કરનાર પ્રકાશે) કરી છે અને તે પણ ચોખ્ખ જ છે

એ સેનાના મહારથીઓ (ચોંધાઓ)

એ (દેવી સંપત્તિની) સેનામા, શ્રદ્ધા (યુયુધાન-ચૈતન્યનો પ્રકાશ કરવાને હરહમેશ અભિલાષવાન), વીર્ય-ઉત્સાહ (ઉત્તમોગ્ધ-જેનું ઉત્તમ અણ છે તે), સ્મૃતિ (ચિકિત્તાન-પૂર્વના પ્રસંગાદિને જાણનાર), સમાધિ (વિરાટ-વિશેષપણે આત્મામા રહેનાર-શોભનાર), વિચાર (કાશીરાજ-સર્વ દેવ પદાર્થોને પ્રકાશ આપનાર અથવા પ્રકાશીને શોભનાર), યમ (ધૃષ્ટકેતુ-આપદાઓનું નિવારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ), નિયમ (શૈભ્ય-શૈભ્ય-મંગલદાતા), આસન (કુંતિભોજ-દિવ્ય વિભૂતિનું આકર્ષણ કરનારી શક્તિનું-સાત્ત્વિકી મતિનું પાલન કરનાર), પ્રાણાયામ (યુધામન્યુ-ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ-પ્રગટ કરવું એ જ જેની મુખ્ય ક્રિયા છે તે) અત્યાહાર (પુરુષોત્તમ-ધર્મદેવોના સમૂહને જીતનાર), શુદ્ધમેઘ (દુષ્ટ-

શીઘ્રગતિવાળો-પરમાત્મા બણી તીવ્ર વેગવાન) અને શાંતિ (શિખંડી-સર્પરૂપ દુષ્ટવાસનાઓને ગળી જનાર), એ મહાયોદ્ધાઓ છે.

બન્ને સેનાઓનું સ્થાન (રહેઠાણ) :—

એ બન્ને (દૈવાસુરસંપદરૂપ-પાંડવ-કૌરવ) પક્ષની સેનાઓ ધર્મનું અનુષ્ઠાન-પાલન-થઈ શકે એવા સ્થાનમાં એટલે કે અકૃતાર્થ અધિકારી મનુષ્યચરીરના હૃદયપ્રદેશમાં યુદ્ધ કરવા માટે નિરંતર સજ્જ-તેયાર થઈને રહે છે.

આસુરી સંપત્તિનાં પાત્રોની સમજ

મોહ-ધૃતરાષ્ટ્ર-દુર્યોધનો પિતા (સરીરરૂપી દેશને મમતાપૂર્વક ધારણ કરનાર અનાદિ અવિવેક) એ આસુરી સંપત્તિમાં મુખ્યપદ છે. એને સારાસારનો વિવેક નથી માટે તેને આંધળો કહ્યો છે.

મોહના પુત્રો

કામ-(સહમોદિની સાથે દુષ્ટ રીતે યુદ્ધ કરનારા- નીચ ક્રિયાવાળા) દુર્યોધન આદિ મોહના એકસેને એક પુત્રો કહ્યા છે.

આસુરી સંપત્તિવાળી સેનાના મહારથીઓમાં 'અસ્મિતા-ભીષ્મ (ચિરકાળ આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી રહેનાર), સંસ્કાર-દ્રોણ (દ્રવવાના-વાસનારૂપે પરિણામ પામવાના-સ્વભાવશીલ), અવધા-કૃપ (એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરાવનાર), રાગ-કણ્ઠ (જીવનની બાધ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર), અભિનિવેશ, -જયદ્રથ (દૃશ્યવસ્તુમાં અતુરગ-પ્રીતિપામીને ઉત્કૃષ્ટરૂપે રહેનાર), વૈાસના-અશ્વત્થામા (સંયમ

૧ અસ્મિતા બન્ને પક્ષમાં મુખ્ય ગણવાને યોગ્ય હોવાથી તેને પિતામહનું રૂપ આપ્યું છે.

૨ } સંસ્કાર અને અવિદ્યા એ જીવનની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય હેતુઓ હોવાથી તેમને દ્રોણાચાર્ય તથા કૃપાચાર્ય તરીકે અચાર્યની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

૩ વાસનાનો હૃદય સંસ્કારમાંથી થાય છે માટે વાસનાને સંસ્કાર- (દ્રોણાચાર્ય) ના પુત્ર (અશ્વત્થામા) નું રૂપ આપ્યું છે.

યધને જીવના મનમાં રહેનાર અથવા ચૂસચરીરના નાશથી પણ નાશ નહિ પામનાર), અશ્રદ્ધા-ભૂરિવ્રતા (જગતમાં જેનું બહુ પણ માબળવામાં આવે છે તે), વેગ-વિપયોભાણી ઇન્દ્રિયોના ધમારો-શત્રુ (સાલની પેઠે પ્રાણિઓના ચરીરોના મર્મસ્થાનોમાં વ્યથા-પીડા-કરનાર), તત્પરતા-વિષયભોગમાં આતુરતા કૃતવર્મા (સંભારમાં ભમાવનાર-કર્મનું રક્ષણ કરનાર), ચિંતા-પ્રાપ્તવિષયના રક્ષણનું ચિન્તન-ભગદત્ત (પદાર્થમાં રહેલા રાજસ તામસ સ્વરૂપો જીવને આપનાર) અને સ્વાર્થપરાયણતા-શકુનિ (મમળા નામના પક્ષીના જેવું પરિણામે અદિતકર વતન) એ અગ્યાર મહાયોદ્ધાઓ છે.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણુવામાં આવેલા કૌરવ-પાંડવોની સેનાના મુખ્ય નાયકો તથા અન્ય મહાયોદ્ધાઓ વિગેરેને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉપર પ્રમાણે દેવી તથા આસુરી સપત્તિના પાત્રો પૂર્વાચાર્યોએ લેખ્યા-વર્ણુવ્યા છે.

સહાયકોને અભિનન્દન.

મને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું અનુશીલન મારી કુમાર અવસ્થાથી જ હવું હું મહારા કચ્છ દેશમાં મારી નિવાસભૂમિ ગદચીસા ગ્રામમાં હતો ત્યારે સાધુવર્ય શ્રીરામદાસજી પાસે વ્યાકરણ અને કાવ્યનો અભ્યાસ કરતો તે વખતે વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન વેદાતાચાર્ય પડિતરાજ ગુરૂદેવ શ્રીપીતાબરજી કૃત દશે ઉપનિષદોના દિંદી બાળ્યે તેમની આગાનુસાર તેઓ લખાવતા અને હું લખતો તે પ્રસંગે સર્વોપનિષદો ગાવો દોઢધા શોપાલનન્દનઃ ॥ પાર્યો યત્સ સુધીર્મોક્તા દુર્ઘ્નં ગીતામૃત મહત્ ॥ એ શ્લોક જાણ્યો ત્યારથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સંધ્યા વેદ, વેદાંગ અને ઉપનિષદાદિ વેદાત્મજ્ઞાન પ્રકાશક પ્રસ્થાનોમાં મુખ્ય જાણી મારા ઉત્તમ અનુદાનરૂપ માનેવ છે અને અવસર પ્રાપ્ત થતા એ ગીતા શાસ્ત્રની સરળ, ગુજરાતી, બાલ-પ્રબોધિની ગીતા લખવાની અત્યંત ઉત્કંઠા રાખેલ પરંતુ સંસાર સમુદ્રના

૧ એ દેવાસુર સપત્તિના પાત્રોની વિરોધ સમજ અન્ય ૩ થોમાં જોવી

અનેક તરલ તરંગોમાં પ્રાકટન સુકૃત પુણ્યોદય પ્રાપ્ત થતાં જ તે અવસર મળી શકે-ભાવ-ધ્વજા-સંયોગ મળે-એ ન્યાયાનુસાર મારાં ધર્મપત્નીએ પોતાનાં શીક્ષણ માટે પદ-પદાર્થનો બોધ થાય તેવી ગીતા લખવા પ્રેરણા કરી. અને તેની ઈચ્છાનુસાર સંવત્ ૧૯૬૫ માં તે ટીકા લખી તૈયાર કરેલ, અને પ્રકાશન માટે પણ ધણી વખત ઇચ્છા કરી પણ વ્યાવહારિક ધનસંક્રાંત્યથી અનુકૂળતા મળી નહિ પરંતુ સંવત્ ૧૯૮૦ ની સાલમાં દેવી પ્રેરણાથી શ્રીમાન્ શેઠ જગનલાલ ગોપાલજીને પોતાનાં માતાજી ગંગાસ્વરૂપા જનાબાઈ તથા તેમનાં પ્રિયપુત્ર સ્વર્ગવાસી ગોવર્ધનદાસ ઉર્ફે મંગલદાસના સ્મરણાર્થે મારી પાસેથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની ટીકા કરાવી છપાવવા ઇચ્છા થઈ અને તેમને મેં તૈયાર કરેલી ગીતાની જીર્ણપ્રત્યક્ષથી ટીકા કરાવી આપી અને છપાવવાનો સ્વતંત્ર હક આપ્યો. અને તેમણે બહુ જ ઉદારતાથી તેની બે હજાર પ્રત છપાવી અધિકારિઓને વિના મૂલ્ય અર્પણ કરી અને તે લોકોમાં તરત વિશેષ આકર્ષક બની ખપી ગઈ. જેથી કેટલાંક વેદાંત વિદ્યાસી ભક્ત સ્ત્રી પુરુષો કે જેઓ વિના મૂલ્ય ગીતા લેવા અચકાય તેવા લોકોના, ભાડીયા અને વણિક-વૈશ્યોની અતિ આગ્રહી માંગણીઓ થઈ પરંતુ તમામ નકલો ખપી જવાથી અને તે પુસ્તકનો પ્રકાશન હકક શ્રીમાન્ જગનલાલ ગોપાલજીને આપેલ હોવાથી તેની નવીન રચનાનુસાર નવી ટીકા લખી તૈયાર કરી પરંતુ તેટલામાં જ લોકોમાં સ્વરાજ પ્રાપ્તિ સંબંધી મહોટી પ્રવૃત્તિ ચાલી, તેનાં અંગે અથવા દેવ-પ્રારબ્ધવશાત્ લોકોમાં ધનસંક્રાંત્યનો પ્રારંભ થયો. હવે ક્ષણિક આયુષ્ય અને શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા હોતાં કરેલો પરિશ્રમ સફળ થવા આશ્રયની આવશ્યકતા માની કેચ કાઠારા નિવાસી શ્રીભાગવતાચાર્ય પંડિત જયરામ હિરડા બ્યાસની સાથે વાર્તા થતાં તેમણે પોતાના ઉદારભાવથી તેમનાં યજમાન્ શ્રીમાન્ શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી પાસેથી બેસી પુસ્તક લેવા આશ્રય આપવાનું કળુલાબ્યું અને તેમણે તે પેટે રૂ. ૩૦૦ ત્રણસો આપ્યા. હવે ઇચ્છા આગળ વધી અને મારા સ્વદેશ સ્થાનિક યજમાન્ સનાતન ધર્મપ્રણાલીના સરળતાપૂર્વક પરમ ઉપાસક શ્રીમાન્ શેઠ પ્રાગજીભાઈ દયાળ હરિયાણા પાસે તે વાર્તા પ્રકટ કરતાં તેમણે રૂ. ૪૦૦ ચારસો આપવા ઉદારવૃત્તિ બતાવી તે જ વખતે મુંબઈ વૈભવ પ્રેક્ષમાં પોતે મારી

સાથે પધારી પુસ્તક જપાવવાનું સર કરાવી આપાબધુ, ત્યાર પછી મુખર્ધ શહેરમા મને પરમ આશ્રય આપનાર લોહાણા મહાજનના અગ્રણી શ્રીમાન્ લાલજી ભાઈ ડુંગરસી ગાગજી પાસે જતા તેમજી પછી પ્રત ૨૫૦ 'બસોપયાસ' લેવા ઉદાર આશ્રય આપ્યો અને તે પેટે રૂ ૫૫૦ (સાડા પાચસો) આપ્યા જેથી ગીતા જપાવવાની ચર્યાઆત કરી પરતુ એ વખતે સ્વદેશ અગવગમા લોકોના મન પ્રતિદિન વિશેષ રોકાતા હોવાના અને કેટલાકે અનિર્વાર્ય આકસ્મિક અણધાર્યા સમય રોકનારા પ્રસંગોએ ચાર પાચ માસમા કામ પાર પાડવાની ધારણાને ૪-૫ ઘણો વખત લેવા વધારી દીધી અને તે દાસે પરિપૂર્ણ પરિણામવતી થતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જપાઈ પૂરી થઈ.

આ પ્રસંગે મારે સર્વથી પહેલા આ અથને જપાવવામા જેમજી મને પોતાનો જ માની આશ્રય આપ્યો છે અને તેથી જ હું આ પુસ્તક જપાવવા સમર્થ બ-યો છુ તે શ્રીમાનો શેઠ શ્રીલાલજીભાઈ ડુંગરસિંહ ગાગજી, શેઠ પ્રાગજી દયાળ હરિઆણી, શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી શેઠ કર્મસિંહ દામજી એન્ડ સન્સ (શેઠ વસનજી, તથા શેઠ કલપાણજી કર્મસિંહ અને શેઠ લવજીભાઈ મેલજી) શેઠ સર પુરયોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ નામદ, શેઠ રણુ-છાડદાસ જેરામ એન્ડ કુ. શેઠ કાકુભાઈ જીવજીદાસ તે શેઠ ખીમજી વિશ્રામ, શેઠ કાનજીભાઈ જાદવજી મોનાણી કચ્છ કોટડી કોહીનૂર, શેઠ નેણસીભાઈ તેજપાળ, શેઠ મૂલજીભાઈ મુંદરજી જોડીઆવાલા, શેઠ વીરજીભાઈ પેર જ, શેઠ હરિભાઈ જોડાભાઈ બૂલચંદ ઉર્ફે હરિઆણુ, શેઠ કાલીદાસ નારાયણજી હ શેઠ કાલીદાસ ગોવિંદજી, શેઠ કર્મસિંહ બવાનજી, શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોવિંદજી બાણજી વિગેરેના અત્યત ઉપકાર માનું છુ (એઓ તથા અન્ય ઉદાર આશ્રયદાતાઓના અમર નામ આ અથની અંતે આપવામા આબ્યા છે)

આ પ્રસંગે શાસ્ત્રી ટુલજીશંકર ધીરજીરામે મુદ્ર સંશોધ ન કરતા અતિ પરિશ્રમ અને ખતાપૂર્વક મદદ આપી છે તેથી તેમનો ઉપકાર માનું છુ તથા મુખર્ધવૈભવ પ્રેસના મેનેજર શ્રીમાન્ સિદ્ધએ એ બહુ ધીરજીથી અત્યત ભાવપૂર્વક આ શ્રીમદ્ગીતાજી શુદ્ધ અને સુશોભિત થાય તેમ ખાસ સમયનો ભોગ આપી મદદ આપી છે તેમનો પણ ઉપકાર માનું છુ

લ. કાર્તાતિક

સાથે પધારી પુસ્તક છપાવવાનું સર કરાવી અપાવ્યું, ત્યાર પછી મુંબઈ શહેરમાં મને પરમ આશ્રય આપનાર લોહાણા મહાજનના અગ્રણી શ્રીમાન લાલજી ભાઈ ડુંગરસી ગાંગજી પાસે જતાં તેમણે પણ પ્રત ૨૫૦ 'બસોપયાસ' લેવા ઉદાર આશ્રય આપ્યો અને તે પેટ ૩. ૫૫૦ (સાંઝ પાંચસો) આપ્યા જેથી ગીતા છપાવવાની શરૂઆત કરી પરંતુ એ વખતે સ્વદેશ ચળવળમાં લોકોનાં મન પ્રતિદિન વિશેષ રોકાતા હોવાનાં અને દૃઢતાકે અનિર્વાર્ય આકસ્મિક અણધાર્યાં સમય રોકનારા પ્રસંગોએ ચાર પાંચ માસમાં કામ પાર પાડવાની ધારણાને ૪-૫ ધણો વંખત લેવા પધારી દીધી અને તે દાલે પરિપૂર્ણ પરિણામવતી યતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છપાઈ પૂરી થઈ.

આ પ્રસંગે મારે સર્વથી પહેલાં આ ગ્રંથને છપાવવામાં જેમણે મને પોતાનો જ માની આશ્રય આપ્યો છે અને તેથી જ હું આ પુસ્તક છપાવવા સમર્થ બ-યો છું તે શ્રીમાનો શેઠ શ્રીલાલજીભાઈ ડુંગરસિંહ ગાંગજી, શેઠ પ્રાગજી દયાળ હરિઆણી, શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી શેઠ કર્મસિંહ દામજી એન્ડ સન્સ (શેઠ વસનજી, તથા શેઠ કલ્યાણજી કર્મસિંહ અને શેઠ લવજીભાઈ મેઘજી) શેઠ સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ નાઇટ, શેઠ રથુ-છોડદાસ જેરામ એન્ડ કું. શેઠ કાકુભાઈ જીવણદાસ તે શેઠ ખીમજી વિશ્રામ, શેઠ કાનજીભાઈ જાદવજી મોનાણી કચ્છ કોટડી કોલીનૂર, શેઠ નેણસીભાઈ તેજપાળ, શેઠ મૂલજીભાઈ સુંદરજી જોડીઆવાલા, શેઠ હીરજીભાઈ પેરાજી, શેઠ હરિભાઈ જોડાભાઈ જૂલચંદ ઉદે દરિયાણુ, શેઠ કાલીદાસ નારાયણજી હ. શેઠ કાલીદાસ ગોવિંદજી, શેઠ ધર્મસિંહ ભવાનજી, શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોવિંદજી બાણજી વિગેરેનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું (એઓ તથા અન્ય ઉદાર આશ્રયદાતાઓનાં અમર નામ આ ગ્રંથની અંતે આપવામાં આવ્યાં છે)

આ પ્રસંગે શાસ્ત્રી તુલજીચંકર ધીરજીરામે મુદ્ર સંશોધ ન કરતા અતિ પરિશ્રમ અને ખંતપૂર્વક મદદ આપી છે તેથી તેમનો ઉપકાર માનું છું. તથા મુંબઈવેબવ પ્રેસના મેનેજર શ્રીમાન સિદ્ધયે એ બહુ ધીરજીથી અત્યંત ભાવપૂર્વક આ શ્રીમદ્ગીતાજી શુદ્ધ અને સુશોભિત થાય તેમ ખાસ સમયનો ભોગ આપી મદદ આપી છે તેમનો પણ હું ઉપકાર માનું છું.

સાથે પધારી પુસ્તક છપાવવાનું સર કરાવી અપાવ્યું, ત્યાર પછી મુમુક્ષુશહેરમા મને પરમ આશ્રય આપનાર લોદ્ધાણા મહાજનના અગ્રણી શ્રીમાન્ સાલજીભાઈ ડુંગરસી ગાગજી પાસે જતા તેમણે પણ પ્રત ૨૫૦ 'અસોપયાસ' લેવા ઉદાર આશ્રય આપ્યો અને તે પેટે રૂ ૫૫૦ (સાડા પાચમે) આપ્યા જેથી ગીતા છપાવવાની શરૂઆત કરી પરંતુ એ વખતે સ્વદેશ અળવળમા લોકોના મન પ્રતિદિન વિશેષ રોકાતા હોવાના અને કટલાક અનિર્વાર્ય આકર્ષિતક અણુધાર્યા સમય રોકનારા પ્રસંગોએ ચાર પાચ માસમા કામ પાર પાડવાની ધારણાને ૪-૫ ઘણો વખત લેવા વધારી દીધી અને તે દાલે પરિપૂર્ણ પરિણામવતી થતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છપાઈ પૂરી થઈ.

આ પ્રસંગે મારે સર્વથી પહેલા આ ગ્રંથને છપાવવામા જેમણે મને પોતાનો જ માની આશ્રય આપ્યો છે અને તેથી જ હું આ પુસ્તક છપાવવા સમર્થ બન્યો છું તે શ્રીમાનો શેઠ શ્રીસાલજીભાઈ ડુંગરસિંહ ગાગજી, શેઠ પ્રાગજી દયાળ હરિઆણી, શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી શેઠ કર્મસિંહ દામજી એન્ડ સન્સ (શેઠ વસનજી, તથા શેઠ દત્તાત્રયજી કર્મસિંહ અને શેઠ લવજીભાઈ મેઘજી) શેઠ સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ નાઇટ, શેઠ રણુ-છાડદાસ જેરામ એન્ડ કુ. શેઠ કાકુભાઈ જીવજીદાસ તે શેઠ ખીમજી વિશ્રામ, શેઠ કાનજીભાઈ જાદવજી મોનાણી કચ્છ કોટડી કોલીનૂર, શેઠ નેણસીભાઈ તેજપાળ, શેઠ ભૂલજીભાઈ સુદરજી જોડીઆવાલા, શેઠ વીરજીભાઈ પેરજી, શેઠ હરિભાઈ જોડાભાઈ બુલચંદ ઉર્ફે હરિઆણી, શેઠ કાલીદાસ નારાયણજી હ શેઠ કાલી. સ ગોવિંદજી, શેઠ કર્મસિંહ ભવાનજી, શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોવિંદજી બાણજી વિગેરેનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું (એઓ તથા અન્ય ઉદાર આશ્રયદાતાઓના અમર નામ આ ગ્રંથની અંતે આપવામા આવ્યા છે)

આ પ્રસંગે શાસ્ત્રી તુલજીશંકર ધીરજીરામે મુદ્ર સંશોધ ન કરવા અતિ પરિશ્રમ અને ખતપૂર્વક મદદ આપી છે તેથી તેમનો ઉપકાર માનું છું તથા મુખ્યવૈભવ પ્રેસના મેનેજર શ્રીમાન્ સિદ્ધયે એ બહુ ધીરજીથી અત્યંત ભાવપૂર્વક આ શ્રીમદ્ગીતાજી શુદ્ધ અને સુરોબિત થાય તેમ ખાસ સમયનો ભોગ આપી મદદ આપી છે તેમનો પણ હું ઉપકાર માનું છું

લ૦ કાર્તાતિક

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीता.

अध्याय १ लो

उपोद्घात.

‘वैशंपायन ऋषिर्बु’ जनमेजय अत्ये बुद्धोत्साहेन
कथन अने अर्जुननो विपाद.

अवतरणिकाः—क्षीरवोना अग्रणी राज धृतराष्ट्रना पुत्र दुर्योधने
अनेक छलपी पाडवोनं राज्य पयाव्यु, अने तेर वरस पछी श्रीकृष्ण भग-
वाने बहुत समजव्या छता पाडवोने कर्ष पलु नहि आपवानुं तेणे कछु सारे
पाडवोअे क्षीरवो सामे युद्ध करवानो निश्चय क्यो ज्येयी अन्ने पक्षो, जे
स्थानमां हालनु दिही शहर वसाव्यु छे तेज हस्तिनापुरना आसपासना
‘कुक्षेत्र’ नामना भेदानमा पूरि अने पश्चिम भागमा गोडवार्ध युद्ध करवा
अेकडा यथा. आ ज्येध (भीष्मपर्व-अध्याय १) पोताना पुत्र दुर्योधनना

અન્યાયથી શોચ કરતા વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે સહ્યવતીના પુત્ર શ્રી વેદવ્યાસજીએ આપી કહ્યું કે, “ હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રો તેમજ સર્વ રાજાઓનો પરસ્પર નાશકારક કાળ આવ્યો છે, એમ અપશકુનો થતાં જોઈ હું માનું છું, અને તે સર્વનો નાશ થવાનોજ છે માટે એ યુદ્ધનો ઉદ્યોગ દૈવેચ્છાથીજ થવાનું માની શોચ કરશો નહિ. અને તમે પ્રસાદ્યક્ષુ (અંધ) છો માટે જો તમને એ સંઘાતને પ્રસક્ષ જોવા ઇચ્છા હોય તો હું તમને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપું કે જેથી અહિંજ બેઠા સધળું તમારા જોવામાં આવે ” સારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “ હે બ્રહ્માપત્રેષ્ઠ વ્યાસજી ! હું પોતાના સંબંધીઓનો નાશ પ્રસક્ષ જોવા ઇચ્છતો નથી, પણ જો તમારી કૃપા હોય તો યુદ્ધના સધળા સમાચાર સાંભળવા ઇચ્છું છું. ” સારે વેદવ્યાસજીએ સંજ્ઞા નામના સૂત્રને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં જેથી તે સર્વજ્ઞ બન્યો અને તેને તેમજો આજ્ઞા કરી કે, “ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધનું સધળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવજો. ”

સાર પછી પોતાના કૂર પુત્ર દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાના ઉદ્યોગમાં નહિ પડતાં અનેક ગોત્રજ, ગુરુઓ અને સંબંધીઓના હનનરૂપ પાપમાંથી બચવા માટે સમજાવવા વેદવ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને બહુ કહ્યું, (ભીષ્મપર્વ—અધ્યાય ૩ જો) પણ ‘ પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને પોતે સમજાવવા અસમર્થ છે, કારણ તે મારું માનતો નથી ’ એમ જોડું કહી પોતાના પુત્રોનું સૈન્ય મોટું હોવાથી તેઓ છતશે અને મોટું રાજ્ય ભોગવશે એવા પોતાના પુત્રોના વિજયરૂપી લોભમાં આસક્ત રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે વ્યાસજીનું કહ્યું સ્વીકાર્યું નહિ, આથી વ્યાસજી સાંથી ચાલ્યા ગયા. (ભીષ્મપર્વ—અધ્યાય ૪ થો.)

પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બહુ વિચારમાં પડ્યા, અને બન્ને સેનાઓમાંના રાજાઓના દેશદેશાંતરે જાણવાના મિત્રો કેટલાક પૃથ્વીના ખંડવિભાગ તથા દેશ વિગેરેના પ્રશ્નો સંજયને પૂછ્યા સારે સંજયે તેનું તથા બન્ને સેનાની રચનાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કર્યું અને કુરુક્ષેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ પડ્યાનું (મરણ પામ્યાનું), પણ કહ્યું. આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ શોક કર્યો અને પાંડવોનું સૈન્ય યોડું છે પણ પાંડવો પોતે ધર્મબુદ્ધિવાળા, મહાબલિષ્ઠ તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તારકથી દેવી સહાયવાળા છે અને પોતાના પુત્રો દુર્યોધનાદિ દોરવોનું સૈન્ય મોટું છે, પણ તેઓ અધર્મવૃત્તિવાળા, નિર્બલ અને દેવી સહાય વિનાના છે

એમ જાણી તેમનો વિજય ઈચ્છતા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધનું વૃત્તાંત જાણવાની ઇચ્છાથી પોતાની સામે બેઠેલા સંજય નામના સારથિને પોતાનો હિત આહવારો જાણી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા: (ભીષ્મપર્વ—અધ્યાય ૨૫ થી આરંભી ૪૨ સુધી.)

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ॥

મામકાઃ પાન્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ધર્મક્ષેત્રે, કુરુક્ષેત્રે, સમવેતાઃ, યુયુત્સવઃ, મામકાઃ, પાન્ડવાઃ, ચ, એવ, કિમ્, અકુર્વત, સંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધારયતીતિ ધર્મઃ, ધ્રિયતે વિશ્વસ્મ અનેન વા ધારયતિ લોકાન્ વા ધરતિ લોકાન્ સઃ ધર્મઃ, ક્ષયતિ વા ક્ષીયતે તત્ત્વ ક્ષેત્રમ્, ધર્મસ્ય ક્ષેત્રં ધર્મક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ ધર્મક્ષેત્રે । કુરોઃ ક્ષેત્રમ્ કુરુક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ કુરુક્ષેત્રે । યોદ્ધુમિચ્છન્નઃ યુયુત્સવઃ । મમ इति કાર્યંતિ પ્રસિદ્ધિં ગતા મામકાઃ અથવા મમ इમે અનુકમ્પ્યાઃ પુત્રાઃ મામકાઃ । પાન્ડોઃ અપત્યાનિ પુત્રાંસઃ પાન્ડવાઃ । રાગદ્વેષાદિદોષાણાં કૃતઃ સમ્યક્ જયઃ યેન સઃ સંજયઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે સંજય ।

અન્યથા અને અર્થ—સંજય હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્રે ધર્મ-શુદ્ધિ પ્રકાશવાના સ્થાનરૂપ એવા, કુરુક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રમાં, સમવેતાઃ એકઠા થએલા, (અને) યુયુત્સવઃ યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા; મામકાઃ મારા પુત્રાદિકે, ચ અને, પાન્ડવાઃ પાન્ડવો, એવ ખરેખર, કિમ્ શું, અકુર્વત કરતા હતા ? (તે ચોક્કસ સવિસ્તર મને કહે.)

ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે —“હે સજ્જય! ધર્મના સ્થાન-
રૂપ એવા કુરુક્ષેત્રમાં એકઠા થઈને યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા, મારા
પુત્ર વગેરેએ અને પાડુના પુત્રોએ ત્યાં શું કર્યું? તે તું મને કહે. ૧.

અવતરણિકા:—ધૃતરાષ્ટ્રનો એવી રીતનો પ્રશ્ન સામળી તેને સત્જ્ય
નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે —

સઙ્ગય ઉવાચ । સજ્જય કહે છે —

દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકં વ્યૂઢં દુર્યોધનસ્તદા ॥

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—દૃષ્ટ્વા, તુ, પાણ્ડવાનીકમ્, વ્યૂઢમ્, દુર્યોધનઃ,
તદા, આચાર્યમ્, ઉપસંગમ્ય, રાજા, વચનમ્, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અનિતિ જીવત્યનેન તત્ અનીકમ્,
પાણ્ડવાનામ્ અનીકમ્ પાણ્ડવાનીકમ્ તત્ । વિશેષેણ ઉદ્ધતે સ્મ્ इति
વ્યૂઢમ્ તત્ । દુ સ્ત્રેન યુધ્યતે અસૌ દુર્યોધન । આચર્યતે અનેન વા
આચિનોતિ આચરતે વેતિ આચાર્ય તમ્ આચાર્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તદા તે સમયે, વ્યૂઢં વ્યૂઢમાં
ગોઠવાયેલા, પાણ્ડવાનીક પાડવોના સૈન્યને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, રાજા
રાજા, દુર્યોધન દુર્યોધન (તુ લેહદર્શક અવ્યય), આચાર્યમ્
આચાર્યને, ઉપસંગમ્ય પ્રાપ્ત થઈને, (પાસે જઈને આ પ્રમાણે)
વચનમ્ વાક્ય, અબ્રવીત્ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—તે સમયે વજ્ર નામના વ્યૂઢમાં ગોઠવાયેલા
પાડવોના સૈન્યને જોઈને, રાજા દુર્યોધન આચાર્ય એવા દ્રોણ
શુરની પાસે જઈને, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨

અવતરણિકા:—રાજા દુર્યોધન પાંડવોની મોટી ભયાનક સેનાને
જેવા માટે દ્રોણાચાર્યને કહે છે —

પश्यૈતાં પાण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—પશ્ય, एताम्, पाण्डुपुत्राणाम्, आचार्य,
महतीम्, चमूम्, व्यूढाम्, द्रुपदपुत्रेण, तव, शिष्येण, धीमता.

व्युत्पत्तिसमासा:—पाण्डोः पुत्राः पाण्डुपुत्राः तेषाम् पाण्डु-
पुत्राणाम् । द्रुपदस्य पुत्रः द्रुपदपुत्रः तेन द्रुपदपुत्रेण । शासितुं योग्यः
शिष्यः तेन शिष्येण । धीः अस्य अस्ति इति धीमान् तेन धीमता ।

અ-વય અને અર્થ:—આચાર્ય હે આચાર્ય ! તવ તમારા,
ધીમતા બુદ્ધિમાન્, શિષ્યેણ શિષ્ય, દ્રુપદપુત્રેણ દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નવડે, વ્યૂઢાં વ્યૂહ રચનામાં ગોઠવાયેલી, પાણ્ડુપુત્રાણામ્
પાંડુના પુત્રોની, एताम् આ, महतीम् મોટી, चमूम् સેનાને, पश्य
તમે જુઓ.

ભાવાર્થ:—હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય
દ્રુપદરાજાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વજનામની મહાભયાનક વ્યૂહ-
રચનામાં ગોઠવેલી પાંડવોની આ મોટી સેનાને તમે જુઓ. ૩.

અવતરણિકા:—પાંડવોની સેનામાં માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક જ નથી,
પણ બીજા ધણા શરવીર યોદ્ધાઓ છે, એમ જણાવવાને માટે દ્રોણાચાર્યને
દુર્યોધન ત્રણ સ્તોત્રી કહે છે:—

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અત્ર, શૂરાઃ, મહેષ્વાસાઃ, भीमार्जुनसमाः, युधि, युयुधानः, विराटः, च, द्रुपदः, च, महारथः.

व्युत्पत्तिसमासाः—विकांतानपि शृणोति इति शूराः । इषवः म्र्यन्ते क्षीयन्ते एभिः इति इष्वासाः, महान्तः इष्वासाः धनं पि येषां ते महेष्वासाः । भीमश्च अर्जुनश्च भीमार्जुनौ, ताभ्यां समाः तुल्याः भीमार्जुनसमाः । रथः अस्य अस्तीति रथः, महंश्चासौ रथश्च महारथः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અત્ર અહીં, યુધિ યુદ્ધભૂમિમાં, મહેષ્વાસાઃ મોટાં ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, भीमार्जुनसमाः ભીમ અને અર્જુનના સમાન, શૂરાઃ શૂરવીરો છે, (જેવા કે) યુયુધાનઃ યુયુધાન, विराटः વિરાટ રાજા, च અને, महारथः મહારથી, (च समुन्मथायार्थ) દ્રુપદઃ દ્રુપદ.

ભાવાર્થઃ—હે શૂરો ! અહીં યુદ્ધભૂમિને વિષે મોટાં ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, ભીમ અને અર્જુનના સમાન બલવાન શૂરવીર પુરૂષો છે, જેવા કે સાત્યકિ, વિરાટ, અને મહારથી દ્રુપદ.૪.

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

पदचछेदः—धृष्टकेतुः, चेकितानः, काशिराजः, च, वीर्यवान्, पुरुजित्, कुंतिभोजः, च, शैब्यः, च, नरपुंगवः.

व्युत्पत्तिसमासाः—धृष्टो निर्भयः केतुर्ध्वजो यस्य सः धृष्टकेतुः । काश्याः राजा काशिराजः । वीर्यं अस्य अस्तीति वीर्यवान् । पुरुं जयतीति पुरुजित् । नराणां नरेषु वा पुंगवः नरपुंगवः ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ અને, ઘૃષ્ટકેતુઃ ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિ-
તાનઃ ચેકિતાન, વીર્યવાન્ પરાક્રમી, કાશિરાજઃ કાશીનો રાજા,
પુરુજિત્ પુરુજિત્, ચ અને, કુંતિભોજઃ કુંતિભોજ, ચ અને,
નરપુંગવઃ પુરુષોમાં ઉત્તમ, શૈભ્યઃ શૈભ્ય નામનો રાજા.

ભાવાર્થ:—અને ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ,
પુરુજિત્ અને કુંતિભોજ તેમ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવે શૈભ્ય નામનો
રાજા પણ છે. ૫.

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યુધામન્યુઃ, ચ, વિક્રાન્તઃ, ઉત્તમૌજાઃ, ચ,
વીર્યવાન્, સૌભદ્રઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વે, એવ, મહારથાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુધિ આસમન્તાત્ મન્યુઃ ક્રોધો यस્ય
સઃ યુધામન્યુઃ । વિશેષેણ ક્રાન્તઃ ઇતિ વિક્રાન્તઃ । ઉત્તમં ઔજઃ यस્ય
સ ઉત્તમૌજાઃ । સુભદ્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌભદ્રઃ । દ્રુપદસ્ય અપત્યં સ્ત્રી
દ્રૌપદી, દ્રૌપદ્યાઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ । મહાન્તશ્ચ તે રથાઃ
(રથિનઃ) ઇતિ મહારથાઃ* ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, વિક્રાન્તઃ શૂરવીર,
યુધામન્યુઃ યુધામન્યુ, ચ અને, વીર્યવાન્ પરાક્રમશીલ, ઉત્તમૌજાઃ

* एको वृंशसहस्राणि योययेवस्तु घन्निनाम् ।

शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥

જે યોધેા હસાહસર લડવેયાઓની સાથે એકલો લડે અને શસ્ત્ર ચલાવવામાં
તથા યુદ્ધશાસ્ત્રમાં જે પ્રવીણ હોય તેને મહારથી કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તમૌજ, સૌમદ્રઃ અભિમન્યુ, ચ અને, દ્રૌપદેયાઃ દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચપુત્રો, (એ) સર્વે બધા, એવ જ મહારથાઃ મહારથીઓ, (વર્તન્તે છે).

ભાવાર્થઃ—વળી શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમશીલ ઉત્તમૌજ, સુલદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ અને દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચ પુત્રો વિગેરે બધાજ ખરેખર મહારથીઓ છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—પાડવોની મહાબલિષ્ઠ મહારથીઓથી યોગ્યથી સેનાને જોઈ મનમાં બધ પામેલો છતાં પણ દ્રોણાચાર્ય વખતે બાણી બધ એમ માની પોતાની સેના તેમની મેના કરતાં પણ મોટી અને જીત્સાદાર તેમજ બળવાળી છે એમ દર્શાવવા દુયોધન કહે છે —

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિવોધ દ્વિજોત્તમ ॥

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—અસ્માકમ્, તુ, વિશિષ્ટાઃ, યે, તાન્, નિવોધ, દ્વિજોત્તમ, નાયકાઃ, મમ, સૈન્યસ્ય, સંજ્ઞાર્થમ્, તાન્, બ્રવીમિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ શિષ્ટા વિશિષ્ટાઃ । દ્વિઃ જાયન્તે ઇતિ દ્વિજા., દ્વિજેષુ ઉત્તમ. દ્વિજોત્તમ. તત્સંબુદ્ધૌ હે દ્વિજોત્તમ । નયન્તીતિ નાયકા. । સેનાયાં સમવૈતિ ઇતિ સૈન્યમ્, તસ્ય સૈન્યસ્ય । સંજ્ઞાયૈ ઇતિ સંજ્ઞાર્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્વિજોત્તમ હે બ્રાહ્મણ્યુગ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! અસ્માકં આપણા, (તુ લેહદર્શક અન્વય), યે જે, વિશિષ્ટાઃ સુખ્ય (ચોદ્ધાઓ છે), તાન્ તેમને, નિવોધ તમે બાણીલ્યો, મમ મારા,

સૈન્યસ્ય સૈન્યના, જે જે, નાયકાઃ સરદારો, (છે) તાન્ તેમને, તે આપની, સંજ્ઞાર્થે જાણુને માટે, વ્રવીમિ હું કહું છું.

ભાવાર્થ:—હે ગ્રાહણોમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! આપણા પણ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને આપ જાણી લ્યો, અને તેથી મારી સેનાના જે નાયકો છે તેમનાં નામ આપની જાણુને માટે હું કહું છું તે આપ સાંભળો. ૭.

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

પદચ્છેદ:—भवान्, भीष्मः, च, कर्णः, च, कृपः, च, समितिजयः, अश्वत्थामा, विकर्णः, च, सौमदत्तिः, तथा, एव, च.

व्युत्पत्तिसमासाः—भाति इति भवान् । विभ्यति शत्रु-
रस्मादिति भीष्मः । किरति—शरीरे सुखम् इति कर्णः वा कर्णयति भिनत्ति
इति कर्णः । कृपा अस्य अस्तीति कृपः । समयंति अस्यां सा समितिः,
तां समितिं संग्रामं जयतीति समितिजयः । अश्वस्य इव स्थाम बलं
यस्य सः अश्वत्थामा । सौमदत्तेः अपत्यं पुमान् सौमदत्तिः ।

અન્યથા અને અર્થ:—भवान् આપ, च અને, भीष्मः
ભીષ્મપિતામહ, च અને, कर्णः કર્ણ, च અને, समितिजयः યુદ્ધમાં
જીત્ય મેળવનારા, कृपः કૃપાચાર્ય, अश्वत्थामा અશ્વત્થામા, च
અને, विकर्णः વિકર્ણ (દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ), च અને, तथा
અથવા તેજ પ્રમાણે, सौमदत्तिः ભૂરિશ્રવા (પણ છે).

ભાવાર્થ:—આપ, ભીષ્મપિતામહ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા*, વિકર્ણ, તથા ભૂરિશ્રવા એ આપ સર્વ મારામાં મુખ્ય મુખ્ય પરાક્રમશીલ યોદ્ધાઓ છો. ૮.

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદર્યે ત્યક્તજીવિતાઃ ॥

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અન્યે, ચ, વહવઃ, શૂરાઃ, મદર્યે, ત્યક્ત-જીવિતાઃ, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ, સર્વે, યુદ્ધવિશારદાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ અર્થ મદર્યઃ તસ્મિન્ મદર્યે । ત્યક્તં જીવિતં યૈ. તે ત્યક્તજીવિતા । પ્રહિયતે એમિ. ઇતિ પ્રહરણર્તન, નાના અનેકાનિ શસ્ત્રાણિ પ્રહરણાનિ યેષા તે નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ । યુદ્ધે વિશારદાઃ નિપુણાઃ યુદ્ધવિશારદા. ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ અને, અન્યે બીજા, વહવઃ ધણા, શૂરાઃ શૂરવીરો, મદર્યે મારે માટે, ત્યક્તજીવિતાઃ જેમણે જીવન અર્પણ કરેલાં છે એવા, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ અનેક જાતનાં શસ્ત્ર વગેરે પ્રહાર કરવાનાં સાધનોવાળા છે. (તેમજ એ) સર્વે બધા, યુદ્ધવિશારદાઃ યુદ્ધમાં અતિ પ્રવીણ (છે).

* અશ્વસ્યેવ હિ યત્તંધામ નદત પ્રદિશો ગતષ્ ।

અશ્વત્થામેવ પાલોડ્ય તસ્માન્નામ્ના મવિધ્યતિ ॥

મહાભારત ।

શબ્દ કરતા યોડાની સમાન જેવું બળ ચોક્કિ ફેલાયકું છે, એવો આ બાળક અશ્વત્થામા-અશ્વના જેવા બળવાળો, એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામશે

મહાભારત.

ભાવાર્થ:—તેમ બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે કે જેમણે મારી ખાતર જીવનની પણ ફરકાર નથી કરી તેવા, અને અનેક જાતનાં પ્રહાર કરવાનાં શસ્ત્રાદિક સાધનોવાળા છે, એટલુંજ નહિ પણ તે બધા યુદ્ધકલામાં ઘણા પ્રવીણ યોદ્ધાઓ છે (ને તે સર્વ આપણા પક્ષમાં રહેલા છે). ૯.

અવતરણિકા:—સૈન્યની વિપુલતા અને સેનાધિપતિની ઉત્તમતાને અંગે યોતાના સૈન્યની મહત્તા બતાવતાં કહે છે:—

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેપાં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—અપર્યાપ્તમ્, તત્, અસ્માકમ્, બલમ્, મીમાભિરક્ષિતમ્, પર્યાપ્તમ્, તુ, इदम्, एतेषામ્, બલમ્, મીમાભિરક્ષિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પરિતઃ આપ્તુશ્ચ इष्टं वा पर्याप्यत इति પર્યાપ્તમ્, ન પર્યાપ્તશ્ચ અપર્યાપ્તમ્ । મીમેણ અભિરક્ષિતં મીમાભિરક્ષિતમ્ । બલમસ્યાસ્તિ इति બલં સૈન્યમ્ । મીમેન અભિરક્ષિતં મીમાભિરક્ષિતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અસ્માકમ્ આપણું, તત્ તે, અપર્યાપ્તમ્ અનંત (અતુલ્ય), બલમ્ સૈન્ય, મીમાભિરક્ષિતમ્ ભીષ્મવડે સારી રીતે રક્ષાયેલું, (છે અને) एतेषામ્ એમનું (ખાંડવોનું), તુ તો, इदम् આ, બલમ્ સૈન્ય, પર્યાપ્તમ્ થોડું (પરાજય પમાડી શકાય તેવું), અને મીમાભિરક્ષિતમ્ ભીષ્મવડે રક્ષાયેલું છે.

ભાવાર્થ:—વળી હે શુરો ! આપણું તે સૈન્ય પાર વિનાનું એટલે ન છતી શકાય તેટલું ઘણું થોડું છે અને વળી તે ભીષ્મવડે રક્ષાયલું છે, પણ એમનું (પાંડવોનું) એ સૈન્ય તો થોડું એટલે છતી શકાય તેટલું નાનું અને તે ભીષ્મવડે રક્ષાયેલું છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—આ રીતે પોતાનું સૈન્ય પ્રખળ છે, તો પણ પોતે સાવધાન રહેવું આવશ્યક છે, એમ માની આજ્ઞાએ કિંવા ડરથી નહિ, પણ સર્વથી કર્તાવ્યવિમુખ ન થવાય એ હેતુથી કહે છે —

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અયનેષુ, ચ, સર્વેષુ, યથાભાગમ્, અવસ્થિતાઃ, ભીષ્મમ્, એવ, અભિરક્ષન્તુ, ભવન્તઃ, સર્વે, એવ, હિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભાગમ્ અનતિક્રમ્ય્ય ઇતિ યથાભાગમ્ । અવતિષ્ઠન્તિ સ્મ યે તે અવસ્થિતાઃ । અમિતઃ રક્ષન્તુ અમિરક્ષન્તુ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભવન્તઃ આપ, સવ બધા, એવ જ, સર્વેષુ સઘળા, અયનેષુ વ્યૂહ પ્રવેશના માર્ગોમાં, યથાભાગમ્ પોતા-પોતાના વિભાગ પ્રમાણે (યોગ્યસ્થાનમાં), અવસ્થિતાઃ સ્થિરતાથી ઉભા રહ્યા થકા, ભીષ્મમ્ ભીષ્મને, એવ જ, હિ અવશ્ય રીતે, અમિરક્ષન્તુ ચોતરફથી રક્ષા.

ભાવાર્થ:—આપ સર્વે વ્યૂહપ્રવેશના માર્ગોમાં પોતા-પોતાના વિભાગ પ્રમાણે મળી, યોગ્ય સ્થાનોમાં ઉભા રહીને, અવશ્ય રીતે ભીષ્મનુંજ સાવચેતીથી રક્ષણ કરો ! કારણ કે સેનાધિપતિના રક્ષણમાંજ સર્વ સૈન્યનું રક્ષણ સમાયલું છે માટે તેમનું રક્ષણ કરવામાંજ સર્વેએ તત્પર રહેવું. ૧૧.

અવતરણિકા:—આવી રીતે દુર્યોધનનો પોતાના પર અત્યંત ભાવ જોઈ, તેને હર્ષ ઉપભવવા તથા શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજા-પિતામહે સિંહસમાન ગર્જના કરીને જે શબ્દનાદ કર્યો તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

પદચ્છેદ:—તસ્ય, સજ્જનયન્, હર્ષમ્, કુરુવૃદ્ધઃ, પિતા-મહઃ, સિંહનાદમ્, વિનદ્ય, ઉચ્ચૈઃ, શઙ્ખમ્, દધ્મૌ, પ્રતાપવાન્,

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् जनयतीति सञ्जनयन् । कुरुणां कुरुषु वा वृद्धः कुरुवृद्धः । महान् च असौ पिता च पितामहः । सिंहस्य नाद इव नादः सिंहनादः तं सिंहनादम् । प्रतापः अस्य अस्तीति प्रतापवान् ।

અન્યથા અને અર્થ:—પ્રતાપવાન્ પ્રતાપી, (એવા) કુરુવૃદ્ધઃ કૌરવોમાં વૃદ્ધ, પિતામહઃ બીજા-પિતામહ, તસ્ય તે (દુર્યોધન) ને, હર્ષમ્ હર્ષ, સજ્જનયન્ ઉપભવતા થકા, સિંહનાદમ્ સિંહના જેવો નાદ, વિનદ્ય કરીને, ઉચ્ચૈઃ મોટે સાદે, શઙ્ખમ્ શબ્દને, દધ્મૌ વગાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—પ્રતાપી અને કૌરવોમાં વૃદ્ધ બીજા પિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપભવવા માટે સિંહના જેવો નાદ કરીને ઉચ્ચે સ્વરે પોતાનો શબ્દ વગાડ્યો. ૧૨.

અવતરણિકા:—બીજા પિતામહનો આવી રીતનો ઉદ્યમ જોઈને બીજા યોદ્ધાઓએ પણ સેનાધિપતિની ગૃહ સૂચનાનો સ્વીકાર કરી જે-પ્રવૃત્તિ કરી તે કહે છે:—

તતઃ શંખાશ્ચ મેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુખાઃ ॥

સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽમવત્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, શંખાઃ, ચ, મેર્યઃ, ચ પળવાનક-
ગોમુખાઃ, સહસા, એવ, અભ્યહન્યન્ત, સઃ, શબ્દઃ, તુમુલઃ,
અમવત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શામ્યતે વિઘ્નમ્ એમિઃ ઇતિ શંખા ।
વિમેતિ યામ્યઃ પરસેના ઇતિ મેર્ય । પળવાશ્ચ આનકાશ્ચ ગોમુખાશ્ચ
પળવાનકગોમુખા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તતઃ ત્યાર પછી, શંખાઃ શંખો,
ચ અને, મેર્યઃ ભેરીઓ, ચ અને, પળવાનકગોમુખાઃ મૃદંગો,
નગારાંઓ તથા રણશિંગાંઓ, સહસા તુરત, એવ જ, અભ્ય-
હન્યન્ત વગડાવા લાગ્યાં, (અને) સઃ તે, શબ્દઃ શબ્દ, તુમુલઃ
ધણો મોટો, અમવત્ થયો.

ભાવાર્થઃ—સેનાપતિ ભીષ્મ પિતામહે જ્યાં શંખનાદ
કર્યો છે તેજ વખતે અન્ય યોદ્ધાઓ પણ પોતપોતાનાં શંખો,
ભેરીઓ, મૃદંગો, નગારાં અને રણશિંગાંઓ તુરતજ વગડવા
લાગ્યા અને તે શંખાદિનો તે શબ્દ ધણો મોટો ગગન-
ભેદી થયો. ૧૩.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રકારે દુર્યોધનની સેનાનો ઉઘમ કહી હવે
પાડવોની સેનાનો ઉઘમ સંજય કહે છે —

તતઃ શ્વેતૈર્હૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ॥

માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શઙ્ખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, શ્વેતૈઃ, હયૈઃ, યુક્તે, મહતિ, સ્યન્દને, સ્થિતૌ, માધવઃ, પાણ્ડવઃ, ચ, એવ, દિવ્યૌ, શઙ્ઘૌ, પ્રદધ્મતુઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શ્વેતન્તે પ્રકાશંતિ इति શ્વેતાઃ તૈઃ શ્વેતૈઃ । હયાંતિ વેગેન ચલંતિ इति હયાઃ તૈઃ હયૈઃ । મહ્યતે પૂજ્યતે इति મહાન્ તસ્મિન્ મહતિ । સ્યદઃ શીઘ્રગતિઃ અસ્ય અસ્તિ इति સ્યન્દનઃ તસ્મિન્ સ્યન્દને । માયાઃ લક્ષ્મ્યાઃ ધવઃ इति માધવઃ, અથવા મધોઃ ગોત્રાપત્યં પુમાન્ માધવઃ । પાણ્ડોઃ અપત્યં પુમાન્ પાણ્ડવઃ । દિવિ ભવૌ દિવ્યૌ સૌ । પ્રકર્ષેણ દધ્મતુઃ પ્રદધ્મતુઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત ત્યાર પછી, શ્વેતૈઃ ઘોળા, હયૈઃ ઘોડાઓ વડે, યુક્તે જોડાયેલા, મહતિ મોટા, સ્યન્દને રથને વિષે, સ્થિતૌ બેઠેલા, માધવઃ શ્રીકૃષ્ણ, ચ અને, પાણ્ડવઃ અર્જુન, એવ પણ, (તેવી રીતે) દિવ્યૌ દિવ્ય, શઙ્ઘૌ (બે) શંખોને, પ્રદધ્મતુઃ વગાડવા લાગ્યા.

લાવાર્થઃ—પછી સદૈદ ઘોડાઓ યુક્તા એવા મોટા રથમાં બેઠેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ તે પ્રમાણે પોતપોતાના દિવ્ય શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને કયા શંખ વગાડ્યા તે કહેવા આથે બીજાઓએ પણ જે જે શંખો વગાડ્યા તે નીચેના બે શ્લોકમાં જણાવે છે:—

પાન્નજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ॥

પૌણ્ડ્રં દધ્મૌ મહાશઙ્ઘં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પાચ્ચજન્યમ્, હૃષીકેશઃ, દેવદત્તમ્, ધન-
જયઃ, પૌણ્ડ્રમ્, દધ્મૌ, મહાશશ્વમ્, ભીમકર્મા, વૃકોદરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પચજને દૈત્યે ભવ પંચનનાત્ દૈત્યાત્
વા ઉત્પત્ત પાચજન્ય ત પાચજન્યમ્ । હૃષીકાણામ્ ઇન્દ્રિયાણામ્ ઈશ
હૃષીકેશ । દેવે દત્ત દેવદત્ત ત દેવદત્તમ્ । ધનમ્ જયતીતિ ધનજય ।
પુણ્ડ્રસ્ય અય પૌણ્ડ્ર ત પોણ્ડ્રમ્ । મહાશ્વાસૌ શશ્વશ્ચ મહાશશ્વ. તમ્
મહાશશ્વમ્ । ભીમાનિ ભયંજરાણિ કર્માણિ यस્ય સં ભીમકર્મા । વર્કતે
પાચયતિ ઇતિ વૃક, વૃક્તસ્ય ઉદરમિત્ત ઉદર યસ્ય સ વૃકોદર ।

અન્વય અને અર્થઃ—હૃષીકેશ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી
શ્રીકૃષ્ણ, પાચજન્યમ્ પાચજન્ય નામના શંખને, ધનજય-
અર્જુન, દેવદત્તમ્ દેવદત્ત નામના શંખને, (અને) ભીમકર્મા
ભય કર કર્મો કરનાર, વૃકોદર ભીમસેન, પૌણ્ડ્રમ્ પૌંડ્ર નામના,
મહાશશ્વમ્ મોટા શંખને, દધ્મૌ વગાડવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના નિયામક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પાચ-
જન્ય, અર્જુને દેવદત્ત અને ભયકર કર્મ કરનાર ભીમે પૌંડ્ર
નામનો એમ પોતપોતાના મોટા શંખોને વગાડ્યા ૧૫

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્તવિજયમ્, રાજા, કુન્તીપુત્રઃ, યુધિ-
ષ્ઠિરઃ, નકુલઃ, સહદેવઃ, ચ, સુઘોષમણિપુષ્પકૌ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અનતાન્ શત્રૂન્ વિશેષેણ જયતિ વા
અનંત વિજયો યસ્મિન્ સ અનંતવિજયઃ તમ્ અનંતવિજયમ્ ।
કુન્ત્યા પુત્ર કુન્તીપુત્ર । યુધિ તિષ્ઠતિ ઇતિ યુધિષ્ઠિરઃ । સુરોપશ્ચ
મણિપુષ્પકશ્ચ સુરોપમણિપુષ્પકૌ તૌ । સુરોપમણિપુષ્પકૌ

અન્યથા અને અર્થઃ—કુન્તીપુત્રઃ કુન્તીના પુત્ર, રાજા
રાજા, યુધિષ્ઠિર. યુધિષ્ઠિર, અનંતવિજયમ્ અનંતવિજય નામના
શબ્દને, (તેમજ) નકુલઃ નકુલ, ચ અને, સહદેવ. સહદેવ,
સુરોપમણિપુષ્પકૌ સુરોપ અને મણિપુષ્પક નામના પોતાના
શબ્દોને (વગાડવા લાગ્યા).

ભાવાર્થઃ—કુન્તીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય
નામનો પોતાનો શબ્દ તથા નકુલ અને સહદેવે સુરોપ અને
મણિપુષ્પક નામના પોતાના શબ્દો વગાડ્યા. ૧૬.

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશ્વળ્ડી ચ મહારથઃ ॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્વાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ॥

સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શંખાન્ દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ૧૮

પદચ્છેદઃ—કાશ્યઃ, ચ, પરમેષ્વાસઃ, શિશ્વળ્ડી, ચ,
મહારથઃ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ, વિરાટઃ, ચ, સાત્યકિઃ, ચ, અપરાજિતઃ,
દ્રુપદઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વશઃ, પૃથિવીપતે, સૌભદ્રઃ, ચ, મહાવાહુઃ,
શંખાન્, દધ્મુઃ, પૃથક્, પૃથક્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાશ્યા મવઃ કાશ્યઃ । પરમઃ ઇષ્વાસો ધનુર્યસ્ય સ પરમેષ્વાસઃ । શિશ્વઙ્ઠં ડ્યમશ્રુશૂન્યતા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ શિશ્વઙ્ઠી । મહાન્ રથો યમ્ય સઃ વા મહાન્ ચાસૌ રથઃ (રથી) ચ મહારથ । ધૃષ્ણોતિ પરામવ કરોતિ ઇતિ ધૃષ્ટમ્, ધૃષ્ટ ધુમ્ન વલ્લં યસ્ય સઃ ધૃષ્ટધુમ્ન । ન પરાજિતઃ અપરાજિતઃ । દ્રૌપદ્યા અપત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ । સર્વસ્માદિતિ સર્વશઃ । પૃથિવ્યાઃ પતિ પૃથિવીપતિ તત્સંબુદ્ધૌ હે પૃથિવીપતે । સુભદ્રાયા અપત્ય પુમાન્ સૌમદ્રઃ । મહાન્તૌ વાહ્ યસ્ય સ મહાવાહુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પૃથિવીપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! પરમેષ્વાસઃ મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનાર, કાશ્યઃ કાશીરાજ, મહારથઃ મહારથી, શિશ્વઙ્ઠી શિખંડી, ચ અને, ધૃષ્ટધુમ્નઃ દ્રુપદને, પુત્ર ધૃષ્ટધુમ્ન, ચ અને, વિરાટઃ વિરાટરાજ, ચ અને, અપરાજિતઃ ખીભથી પરાજ્ય ન પમાડી શકાય તેવો, સાત્યકિઃ સાત્યકિ, ચ અને, દ્રુપદઃ રાજા દ્રુપદ, ચ અને, દ્રૌપદેયાઃ દ્રૌપદીના પુત્રો, ચ અને, મહાવાહુઃ મોટાટી બુભાઓ-વાળો, સૌમદ્રઃ સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ, (એ સર્વે) સર્વશઃ ચોતરફથી, (પોતપોતાના) પૃથક્ પૃથક્ બુદ્ધા બુદ્ધા, શહ્યાન્ શંખોને, દક્ષ્મઃ વગાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનાર કાશીનો રાજા, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટધુમ્ન, વિરાટ, અજેય સાત્યકિ, દ્રુપદ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો, અને આજાનખાહુ સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ એ સર્વ ચોમેરથી પોત-પોતાના બુદ્ધા બુદ્ધા શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૭-૧૮.

અવતરણિકાઃ—એ શંખોનો શબ્દ કેવો થયો તે કહે છે —

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ॥

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—સઃ, ઘોષઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્, હૃદયાનિ, વ્યદારયત્, નમઃ, ચ, પૃથિવીમ્, ચ, एव, તુમુલઃ, વ્યનુનાદયન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઘોષયતીતિ ઘોષઃ । ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય અપ-
સ્યાનિ પુમાંસઃ ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ તેષાં ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ । વિશેષેણ અદારયત્ इति
વ્યદારયત્ । પૃષ્ણે इति પૃથિવી તામ્ પૃથિવીમ્ । સૈતિ इति તુમુલઃ ।
વિશેષેણ અનુનાદયતીતિ વ્યનુનાદયન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સઃ તે, તુમુલઃ મોટો ભયંકર, ઘોષઃ
અવાજ-શબ્દ, નમઃ આકાશ, ચ અને, પૃથિવીમ્ પૃથ્વીને, ચ,
एव પણ, વ્યનુનાદયન્ ગભગભવતો, ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રોનાં, હૃદયાનિ હૃદયોને, વ્યદારયત્ ચીરી નાંખવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—શંખોનો તે મહાન્ ભયંકર શબ્દ આકાશ
અને પૃથ્વીને પણ ગભગભવી મૂકતો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદયોને
ચીરી નાંખવા લાગ્યો. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના તે શંખોના
શબ્દથી હૃદયોધન વગેરેનાં હૃદય જાણે ભવિષ્યનું સૂચન થતું હોય
તેમ કમ્પાયમાન થઈ ગયાં. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સૈનિકાની પ્રવૃત્તિ કહી શમુએન્યની
ગોઠવણી જોઈ તેપર પોતાનું યુદ્ધસૈન્ય બતાવતું એવા નિશ્ચયવાળા મંત્રામ-
કુશળ અર્જુનની કુશળતા બતાવવા હવે તેની પ્રવૃત્તિ કહે છેઃ—

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ॥

અવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાણ્ડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હપીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ॥

પદચ્છેદઃ—અય, વ્યવસ્થિતાન્, દૃષ્ટા, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્, કપિધ્વજઃ, પ્રવૃત્તે, શસ્ત્રસંપાતે, ઘનુઃ, ઉદ્યમ્ય, પાણ્ડવઃ, હપીકેશમ્, તદા, વાક્યમ્, ઇદમ્, આહ, મહીપતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કપિઃ હનુમાન્ ધ્વજાયાં યત્ય સઃ કપિધ્વજઃ । સહ પાતઃ સંપાતઃ, શસ્ત્રાણાં સંપાતઃ શસ્ત્રસંપાતઃ તસ્મિન્ શસ્ત્રસંપાતે । મહ્યાઃ પૃથ્વીયાઃ પતિઃ મહીપતિઃ તત્સંવૃદ્ધૌ હે મહીપતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહીપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! અથ ત્યારપછી, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્ ધૃતરાષ્ટ્રના (તમારા) પુત્રોને, વ્યવસ્થિતાન્ (યુદ્ધ માટે) ગોઠવાઈને ઉભેલા, દૃષ્ટા જોઈને, શસ્ત્રસંપાતે શસ્ત્રો પડવાની, પ્રવૃત્તે પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં, કપિધ્વજઃ હનુમાનના ચીન્હવાળીધ્વજવાળો, પાણ્ડવઃ અર્જુન, ઘનુઃ ધનુષ્યને, ઉદ્યમ્ય સબ્જ કરીને, તદા તે વખતે, હપીકેશમ્ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને, ઇદમ્ આ (પ્રમાણે) વચન, આહ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી તમારા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને જ્યારે યુદ્ધને માટે ગોઠવાઈને તૈયાર થઈ ઉભેલા અર્જુને જોયા એટલે જેની ધ્વજપર હનુમાનનું ચિન્હ છે એવો અર્જુન પણ પોતાના ધનુષ્યને સબ્જ કરીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ ૨૦.

અવતરણિકા—સીતાઓના મધ્યમા ગ્યને લઈ જવાનું કારણ બતાવતો અર્જુન શું કહે છે તે જણાવે છે —

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો—

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્તિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ॥

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નરણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સેનયોઃ, રુભયોઃ, મધ્યે, રથમ્, સ્થાપય, મે, અચ્યુત, યાવત્, ઇતાન્, નિરીક્ષે, અહમ્, યોદ્ધુકામાન્, અવસ્થિતાન્, કૈઃ, મયા, સહ, યોદ્ધવ્યમ્, અસ્મિન્, રણસમુદયમે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સિનાતિ વગ્નાતિ ઇતિ સેના, સેના ચ સેના ચ સેને તયોઃ સેનયો । ન ચ્યુત. અચ્યુત તત્સંબુદ્ધો હે અચ્યુત । યોદ્ધુ કામયન્તે તે યોદ્ધુકામા તાન્ યોદ્ધુકામાન । રણનં રણ વા રણ્યતે અસ્મિન્ ઇતિ રણ, સમ્યક્ ઉદયમ સમુદયમ, રણસ્ય સમુદયમઃ રણસમુદયમ. તસ્મિન્ રણસમુદયમે ।

અન્વય અને અર્થઃ—અચ્યુત હે શ્રીકૃષ્ણ ! મે મારા, રથમ્ રથને, રુભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચમાં, સ્થાપય ઉભે રાખે, (કે) યાવત્ જ્યાથી અથવા જ્યાસુધીમાં, યોદ્ધુકામાન્ યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા થઈને, અવસ્થિતાન્ સ્થિરતાથી ઉભેલા, ઇતાન્ એમને, અહમ્ હું, નિરીક્ષે જોઈ શકું, (અને) અસ્મિન્ આ, રણસમુદયમે રણના સમારંભમાં, મયા મારે, કૈઃ કેની, સહ સાથે, યોદ્ધવ્યમ્ યુદ્ધ કરવાનું છે ?

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ, તમે મારા રથને બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ઉભે રાખે કે જ્યાથી યુદ્ધની ઇચ્છાથી તૈયાર થઈ ઉભેલા

એમને હું જોઈ શકું, અને રણસમારંભમા મારે ઠેાની સાથે
યુદ્ધ કરવું જોઈએ તે પણ હું સમજી શકું ૨૧-૨૨

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય एतेऽत्र समागताः ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્વુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યોત્સ્યમાનાન, અવેક્ષે, અહમ્, યે, एते,
અત્ર, સમાગતાઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય, દુર્વુદ્ધેઃ, યુદ્ધે, પ્રિયચિકીર્ષવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોત્સ્યતે इति યોત્સ્યમાના તાન્
યોત્સ્યમાનાન્ । સમ્યક્ આગતા સમાગતા । દુષ્ટા બુદ્ધિ યસ્ય સઃ
દુર્બુદ્ધિ તસ્ય દુર્વુદ્ધે । કર્તુમ્ इच्छन्ति ચિકીર્ષન્તિ, ચિકીર્ષન્તિ તે
ચિકીર્ષવ, પ્રિયસ્ય ચિકીર્ષવ પ્રિયચિકીર્ષવ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) દુર્વુદ્ધે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા,
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, પ્રિય
ચિકીર્ષવ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા, યે જે, एते આ, અત્ર
અહીંઆ સમાગતા આવેલા છે, (તે) યોત્સ્યમાનાન યુદ્ધ કરવા
ઇચ્છનારાઓને, (પણ) અહમ્ હું, અવેક્ષે જોઈ.

ભાવાર્થઃ—વળી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યો-
ધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જેઓ અહીંઆ આવેલા
છે તેવા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ હું જોઈ શકું ૨૩

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અર્જુને પ્રેરેલા શ્રીકૃષ્ણ અહિંસા
ધર્મનો સ્વીકાર કરી અર્જુનને યુદ્ધ નહિ કરવા માટે કવચિત્ આમ કહે
એવી ધૃતરાષ્ટ્રના મનની આશા કે દૂર કરવાના હેતુથી સંભળ્યું કહે છે —

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:-—એવમ્, ઉક્તઃ, હૃષીકેશઃ, ગુડાકેશેન, ભારત, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, મધ્યે, સ્થાપયિત્વા, રથોત્તમમ્, ભીષ્મ-દ્રોણપ્રમુખતઃ, સર્વેષામ્, ચ, મહીક્ષિતામ્, ઉવાચ, પાર્થ, પશ્ય, એતાન્, સમવેતાન્, કુરુન્, ઇતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુડાકાયાઃ નિદ્રાયાઃ ઈશઃ ગુડાકેશઃ । ભરતસ્ય રાજઃ વંશે જાતઃ ભારતઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે ભારત । રથેષુ ઉત્તમઃ રથોત્તમઃ તમ્ રથોત્તમમ્ । ભીષ્મશ્ચ દ્રોણશ્ચ ભીષ્મદ્રોણૌ તયોઃ પ્રમુખતઃ ભીષ્મ-દ્રોણપ્રમુખતઃ । મહીમ્ ઇક્ષતે ઇચ્છંતિ ઇતિ મહીક્ષિતઃ તેષામ્ મહીક્ષિતામ્ ।

અન્વય અને અર્થ:-—ભારત હે ભરતવંશી ધતરાષ્ટ્ર ! ગુડાકેશેન નિદ્રાને જીતનાર અર્જુને, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્તઃ કહેવાયલા, હૃષીકેશઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, ઉભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચમાં, ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ ભીષ્મ પિતામહ અને દ્રોણાચાર્યની સાન્નિધ્યમાં, ચ અને, સર્વેષામ્ સર્વ, મહીક્ષિતામ્ રાજાઓની સમક્ષ રથોત્તમમ્ ઉત્તમ રથને, સ્થાપ-યિત્વા ઉભેા કરીને, “પાર્થ! હે પૃથ્વા-કુન્તી-ના પુત્ર અર્જુન ! સમવેતાન્ એકઠા થએલા, એતાન્ આ, કુરુન્ ઔરવોને, પશ્ય બે ” ઇતિ એ પ્રમાણે, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે અર્જુનવડે કહે-
વાયલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બન્ને સેનાઓની વચ્ચે લીધેલ અને
દ્રોણની સાન્નિધ્યમાં તેમજ અન્ય રાજાઓની સમક્ષ, ઉત્તમ રથને
ઉભો રાખીને “હે કુંતાના પુત્ર અર્જુન ! તું આ એકઠા મળેલા
કૌરવોને જો ” એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૨૪-૨૫.

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ॥

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ ૨૬ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, અપશ્યત્, સ્થિતાન્, પાર્થઃ, પિતૃન્,
અથ, પિતામહાન્, આચાર્યાન્, માતુલાન્, ભ્રાતૃન્, પુત્રાન્, પૌત્રાન્,
સર્સીન્, તથા, શ્વશુરાન્, સુહૃદઃ ચ, એવ, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, અપિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—पृथाया अपत्य पुमान् पार्थः । पान्ति
इति पितर तान् पितृन् । *पुनाम्नो नरकात् त्रायते इति पुत्रा, तान्
पुत्रान् । पुत्रस्य अपत्यानि पुमासः, पौत्रा तान् पौत्रान् । शु अश्रुवते
इति श्वशुरा तान् श्वशुरान् । शोभन हृद् हृदय येषा ते सुहृदः ।

અન્યથ અને અર્થ:—તત્ર ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં, પાર્થઃ અ-
ર્જુન, ઉભયો બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓમાં, સ્થિતાન્ ઉભા રહેલા,
પિતૃન્ ભૂરિશ્રવાદિ પિતૃપક્ષના વડીલોને, અથ તેમજ, પિતામહાન્
લીધેલ વિગેરે પિતામહોને, આચાર્યાન્ દ્રોણ, કૃપાચાર્યાદિ આચા-

* પુનામ્નો નરકાલ્પસ્માપિતર ત્રાયતે છુત । તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્ત સ્વયમેવ સ્વય-
ચ્છુતા । મત્તુ જે મોટે પુનામના નરકમાંથી પિતાને પુત્ર તારે છે તે મોટે જ પ્રજા
એ પોતે જ એને પુત્ર એમ કહ્યું છે

થેને, માતુલાન્ શલ્યાદિ મોસાળ પક્ષનાઓને, આતૂન્ ભીમ, દુર્યોધનાદિ ભાઈઓને, પુત્રાન્ અભિમન્યુ, લક્ષ્મણ ઇત્યાદિ પુત્રોને, પૌત્રાન્ લક્ષ્મણના પુત્ર વિગેરે પૌત્રોને, તથા અને, સસ્ત્રીન્ અશ્વત્થામાદિક મિત્રોને, શ્વશુરાન્ દ્રુપદ વિગેરે શ્વસુરોને, ચ અને, સુહૃદઃ સાત્યકિ, કૃતવર્માદિ પરમ મિત્રોને, અપિ પણ, એવ ખરેખર, અપદ્યત્ જોવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં અર્જુને, અને સેનાઓમાં ઉભા રહેલા પોતાના ભૂરિશ્રવાદિ કાકાઓને, ભીષ્માદિ પિતામહોને, દ્રોણ, કૃપાચાર્યાદિ આચાર્યોને, શલ્ય વિગેરે મામાઓને, ભીમ, દુર્યોધન વિગેરે ભાઈઓને, અભિમન્યુ, લક્ષ્મણ ઇત્યાદિ પુત્રો, તેમજ તેમના પુત્રો એટલે કે પોતાના પૌત્રોને, અશ્વત્થામાદિક સખાઓને, દ્રુપદ વિગેરે શ્વસુરોને અને સાત્યકિ, કૃતવર્મા વિગેરે મિત્રોને પણ જોયા ૨૬.

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃસર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્॥૨૭॥

કૃપયા પરયાઽવિષ્ટો વિષીદન્નિદમવ્રવીત્ ।

પદચ્છેદઃ—તાન્, સમીક્ષ્ય, સઃ, કૌન્તેયઃ, સર્વાન્, બંધૂન્, અવસ્થિતાન્, કૃપયા, પરયા, આવિષ્ટઃ, વિષીદન્, ઇદમ્, અવ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ઈક્ષિત્વા ઇતિ સમીક્ષ્ય । કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ । વદ્ધાતિ ઇતિ વંધુઃ તાન્ બંધૂન્ । વલ્લપતે અનપ્ત ઇતિ કૃપા, તયા કૃપયા । આ સમન્તાન્ વિષ્ટઃ વ્યાપ્તઃ આવિષ્ટઃ । વિરોષેન્ સીદતિ ઇતિ વિષીદન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—સ તે, કાન્તેય કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન, અવસ્થિતાન્ (યુદ્ધ માટે યથાસ્થિત) ગોઠવાયલા એવા, તાન્ તે, સર્વાન્ સર્વ, વન્ધૂન્ સગાસબધીઓને, સર્માક્ષ્ય ભેદને, પરયા ધણી, કૃપયા દયાથી, આવિષ્ટ ઘેરાયલો, (થઈને) વિપીદન્ ખેદ પામતો, રૂદ્ધમ આ (પ્રમાણે વચન), અત્રવીત કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—અર્જુન, પોતાના બધા સગાસબધીઓને યુદ્ધ માટે બરાબર ગોઠવાયલા ભેદને અત્યંત દયાથી ગળગળો થઈને ખેદ પામતો ભગવાનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨૭

અવતરણિકા:—આત્મજ્ઞાનને યથાથ નહીં જાણનાર અર્જુન, પોતાને અને બીજાઓને સબધી તરીકે જાણી યુદ્ધમાં પોતાનો અને રતેલીઓનો વિનાશ થવાનો પ્રમગ્ધ ધારી અને સબધી જનોની હિંમા કન્વી એ મહા પાપ છે એમ માની આર્દ્રહૃદયે ‘યુદ્ધમાથી પાછા ન હાવારૂપ’ પોતાના પરમ ધમને ભૂતી જઈ, મહાન્ ગોકમાગમ્મા હુખી ખેદ કરતો કરતો શુ કહેવા લાગ્યો તે કહે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે —

દૃષ્ટ્વં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપરિથતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદ:—દૃષ્ટ્વા, રૂપ, સ્વજનમ્, કૃષ્ણ, યુયુત્સુમ્, સમુપસ્થિતમ્, સીદન્તિ, મમ, ગાત્રાણિ, મુખમ્, ચ, પરિશુષ્યતિ, વેપથુઃ, ચ, શરીરે, મે, રોમહર્ષઃ, ચ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તમ્ સ્વજનમ્ ।

કર્પયતીતિ કૃષ્ણઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ ! યોદ્ધુમિચ્છુઃ યુયુત્સુઃ તમ્ યુયુત્સુમ્ । સમ્યક્ સાવધાનતયા ઉપસ્થિતઃ સમુપસ્થિતઃ તં સમુપસ્થિતમ્ । પરિતઃ સર્વતઃ શુષ્યતિ ઇતિ પરિશુષ્યતિ । રોમ્ણાં હર્ષઃ રોમહર્ષઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! હમમ્ આ, સમુપસ્થિતમ્ સારીરીતે (ગોઠવાઈને) રિથર ઉભેલા, સ્વજનમ્ મારા કુટુંબી જનોને, યુયુત્સુમ્ યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળા, હૃષ્ટા ભેઈને, મમ મારા, ગાત્રાણિ અવયવો, સીદન્તિ શિથિલ થઈ જાય છે, ચ અને, મુખમ્ મોઢું, પરિશુષ્યતિ અત્યંત સુકાય છે, ચ તેમ, મે મારા, ગરીરે શરીરમાં, વેપથુઃ કંપ, ચ અને, રોમહર્ષઃ રોમાંચ (રૂવાંડાંનું ઉછું થવું તે) જાયતે થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! સારી રીતે ગોઠવાઈને તૈયાર થઈ ઉભેલા આ મારા કુટુંબીઓને યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળા ભેઈને મારા અવયવો શિથિલ થઈ જાય છે, મોઢું મોઢું અત્યંત સુકાય છે, શરીર એકદમ કંપાયમાન થઈ જાય છે અને રોમાંચ ખડા થાય છે. ૨૮-૨૯.

ગાળ્ઢીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વક્ ચૈવ પરિદહ્યતે ॥

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ॥૩૦॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥

પદચ્છેદઃ—ગાળ્ઢીવમ્, સંસતે, હસ્તાત્, ત્વક્, ચ, એવ, પરિદહ્યતે, ન, ચ, શક્નોમિ, અવસ્થાતુમ્, ભ્રમતિ, ઇવ, ચ, મે, મનઃ, નિમિત્તાનિ, ચ, પશ્યામિ, વિપરીતાનિ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગાણ્ડઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંજ્ઞાયામ્
ગાણ્ડીવમ્ । પરિતઃ દહ્યતે ઇતિ પરિદહ્યતે । કશ્ચ ઈશશ્ચ કેશૌ વ્રહ્મેશૌ તૌ
વાતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ કેશવઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે કેશવ ।

અર્થ—વળી કેશવ હે કેશવ ! ગાણ્ડીવમ્
ગાંડીવ (નામનું માફે ધનુષ્ય), હસ્તાત્ હાથમાંથી, સ્તંસતે પડી
જાય છે, ચ તેમ, ત્વક્ આમડી, એવ પણ, પરિદહ્યતે ચોત-
રફથી બળે છે, ચ અને, અવસ્થાત્તમ્ ઉભો રહેવાને (પણ), ન,
શક્તોમિ હું શક્તિમાન નથી, ચ તેમ, મે માફે, મનઃ મન, ભ્રમતિ,
હવ ભમતું હોય તેમ થાય છે, ચ અને વિપરીતાનિ ઉલટાં,
નિમિત્તાનિ શકુનો (અપશકુનો), પદ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થઃ—વળી હે શ્રીકૃષ્ણ ! ગાંડીવ નામનું આ માફે
ધનુષ્ય હાથમાંથી પડી જાય છે, આમડી પણ ચોતરફથી બળે છે,
હું ઉભો રહેવાને પણ શક્તિમાન થતો નથી, માફે મન જાણે
ભમતું હોયની તેવું થાય છે અને હું અશુભ શકુનો જોઉં છું. ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, શ્રેયઃ, અનુપશ્યામિ, હત્વા, સ્વજ-
નમ્, આહવે, ન, કાઙ્ક્ષે, વિજયમ્, કૃષ્ણ, ન, ચ, રાજ્યમ્,
સુખાનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યં શ્રેયઃ । આહ્યન્તે
શત્રવઃ અત્ર ઇતિ આહવઃ તસ્મિન્ આહવે । વિશેષેણ જયઃ વિજયઃ
તમ્ વિજયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, આહવે યુદ્ધમાં, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હત્વા હણીને, શ્રેયઃ કલ્યાણને, ન, અનુપ-
શ્યામિ, હું પાછળથી જોતો નથી. (અને તેથી) કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ !
વિજયમ્ વિજયને, ન, કાઢે હું ચહાતો નથી, ચ તેમ, રાજ્યમ્
રાજ્યને, ચ અને, સુખાનિ સુખોને (પણ), ન (કાઢે) ચહાતો નથી.

ભાવાર્થ:—વળી યુદ્ધમાં મારા કુટુંબીઓને હણીને પાછ-
ળથી મારું કલ્યાણ થઈ શકે એમ પણ હું જોઈ શકતો નથી અને
તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું વિજયને, રાજ્યને કે સુખોને પણ ચાહતો
નથી. અર્થાત્ સ્વજનોનો નાશ કરીને મને વિજય વિગેરે મેળવ-
વાની ઈચ્છા નથી. ૩૧.

અવતરણિકા:—ક્ષત્રિયમાત્રને રાજ્યની આકાંક્ષા હોની જોઈએ,
કાગ્યુ કે તે વડે તે પોતાના પુત્ર ભાઈ વિગેરે સ્વજનોની મગવડ ખૂન કરી
શકે છે. એમ કદાચ ભગવાન કહે તો તેના જવાબમાં અર્જુન કહે છે

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३

પદચ્છેદ:—કિમ્, નઃ, રાજ્યેન, ગોવિન્દ, કિમ્,
ભોગૈઃ, જીવિતેન, વા, યેષામ્, અર્થે, કાંક્ષિતમ્, નઃ, રાજ્યમ્,
ભોગાઃ, સુખાનિ, ચ, તે, ઇમે, અવસ્થિતાઃ, યુદ્ધે, પ્રાણાન્,
ત્યક્ત્વા, ધનાનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:— ગાવં ભુવં ધેનું સ્વર્ગં વા વિન્દતે इति
ગોવિન્દઃ તત્તંબુદ્ધૌ હે ગોવિન્દ ! ભુજ્યન્તે इति ભોગાઃ તૈઃ ભોગૈઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ગોવિન્દ હે ગોવિન્દ!, ન: અમને, રાજ્યેન રાજ્યવડે, કિમ્ શું? (તેમજ) મોગે: વિષયલોગોવડે, ચા અથવા, જીવિતેન જીવન વડે (પણ), કિમ્ શું (લાભ)? (કારણ કે) ચેપામ્ જેઓની, અથ ખાતર, ન: અમે, રાજ્યમ્ રાજ્ય, કાર્ણક્ષિતમ્ ઈચ્છ્યું છે, ચ અને, મોગા: લોગો, (તેમજ) સુખાનિ સુખો, (ઈચ્છ્યાં છે), તે તેઓ, હમે આ (તો), પ્રાણાન્ પ્રાણો, ચ તથા, ધનાનિ ધનોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, અવસ્થિતા: સ્થિર થઈને ઉભા છે.

ભાવાર્થ:—હે ગોવિન્દ ! રાજ્ય, વિષયલોગ અથવા તો જીવનથી અમને શો લાભ ? કારણ કે જેઓની ખાતર અમે રાજ્ય, લોગો અને સુખોને ઈચ્છીએ છીએ, તેઓ તો પોતાનાં પ્રાણ ધન વિગેરે બધું છોડીને અહીં યુદ્ધમાં ઉભેલા છે. ૩૩.

અવતરણિકા:—યુદ્ધમાં તે કાણુ કાણુ ઉભેલા છે તે કહે છે:

આચાર્યા: પિતર: પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહા: ॥

માતુલા: શ્વશુરા: પૌત્રા: શ્યાલા: સંવન્ધિનસ્તથા ૩૪

પદચ્છેદ:—આચાર્યા:, પિતર:, પુત્રા:, તથા, એવ, ચ, પિતામહા:, માતુલા:, શ્વશુરા:, પૌત્રા:, શ્યાલા:, સંવન્ધિન:, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ બન્ધ: સમ્બન્ધ:, સમ્બન્ધ: અસ્તિ -યેષાં તે સમ્બન્ધિન: ।

અન્યથા અને અર્થ:—આચાર્યા: દ્રોણાચાર્યાદિ આચાર્યો, પિતર: કાકાઓ, પિતામહા: ભીષ્મ વિગેરે દાદાઓ, પુત્રા: અભિ-અન્યુ તથા પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પુત્રો, ચ અને, તથા એવ તેમજ,

માતુલાઃ મામાઓ, શ્વશુરાઃ સસરાઓ, પૌત્રાઃ પૌત્રો, શ્યાલાઃ ધૃષ્ટ-
ધુમ્નાદિ સાળાઓ, તથા અને, સંબન્ધિનઃ સંબન્ધીઓ (પણ છે).

ભાવાર્થઃ—દ્રોણ, કૃપ વિગેરે આચાર્યો, કાકાઓ, પિતા-
મહો, પુત્રો, તેમજ મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળાઓ અને
બીજા સગા વહાલાઓ (જે સર્વ યુદ્ધમાં લડવાને માટે તૈયાર
થઈ ઉભેલા છે). ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“ હે અર્જુન ! તું કદાચ કૃપાથી એમને મારીશ
નહિ, તો પણ રાજ્ય-લોભથી તેઓ તને હણશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ
કહે તો તેવી-શંકા ધારી અર્જુન પોતે કહે છે

एतान्न हन्तुमिच्छामि नतोऽपि मधुसूदन ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદઃ—एतान्, ન, હન્તુમ્, इच्छामि, घतः, अपि,
मधुसूदन, अपि, त्रैलोक्यराज्यस्य, हेतोः, किम्, नु, महीकृते.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—મધુનામાનં દૈત્યં સૂદયતીતિ મધુસૂદનઃ
તત્સંબુદ્ધૌ હે મધુસૂદન । ત્રયશ્ચ તે લોકાશ્ચ इति ત્રૈલોક્યમ્, ત્રૈલોક્યસ્ય
રાજ્યં ત્રૈલોક્યરાજ્યમ્ તસ્ય ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય । મહ્યતે પૂજ્યતે इति મહી,
મહ્યાઃ કૃતે મહીકૃતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મધુસૂદન હે મધુનામના દૈત્યનો
નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ! ઘતઃ (મને) મારતા એવા, અપિ પણ,
एतान् એઓને, त्रैलोक्यराज्यस्य સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ ત્રણે
લોકના રાજ્યના, हेतोः કારણથી, અપિ પણ, नु ખરેખર, ૨

હણવાને, ન, ઇચ્છામિ હું નથી ઇચ્છતો (તો), મહીકૃતે (કેવળ)
પૃથ્વીને માટે (તો), કિમ્ શું (ઇચ્છું) ?

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! એઓ મને મારતા હોય તો
પણ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રૈલોક્યના રાજ્યની પ્રાપ્તિને
માટે પણ હું એઓને હણવા ઇચ્છતો નથી તો પછી એક પૃથ્વીના
રાજ્ય માટે તો કેમજ હણવાને ઇચ્છું ? નજ ઇચ્છું. ૩૫.

અવતરણિકા:—ગત્ય ક્વચિત્ મળે તો પણ અમને મહા ભયંકર
પાપ એવા લાગે ભયથી કહે છે

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—નિહત્ય, ધાર્તરાષ્ટ્રાન્, નઃ, કા, પ્રીતિઃ, સ્યાત્,
જનાર્દન, પાપમ્, એવ, આશ્રયેદ્, અસ્માન્, હત્વા, એતાન્,
આતતાયિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જનાન્ અર્દયતીતિ જનાર્દનઃ, અથવા
જનાન્ અર્દતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ જનાર્દનઃ તત્સંવૃદ્ધૌ હે જનાર્દન !
આતતેન વિસ્તીર્ણેન શસ્ત્રાદિના અયિતુ શીલં યેષાં તે આતતાયિનઃ તાન્ ।

અન્યથ અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! ધાર્તરાષ્ટ્રાન્
ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનાદિને, નિહત્ય હણીને, નઃ અમને, કા
શે, પ્રીતિઃ આનંદ, સ્યાત્ થાય ? (કારણકે) એતાન્ એ, આત-
તાયિનઃ આતતાયીઓને, હત્વા હણીને (તો), અસ્માન્ અમને,
પાપમ્ પાપ, એવ જ, આશ્રયેદ્ લાગે.

ભાગ્યાર્થઃ—હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના એ દુર્યોધનાદિકોને હુણીને અમને શો આનંદ થવાનો હતો ? કારણ કે આતતાયિ એને હુણીને તો અમને કેવલ પાપજ લાગે. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—યુદ્ધ રાત્ર્યસુખના ખરા ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં તો પોતાનાંજ સગાંઓનો વિનાશ થતો હોવાથી ખરા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ માની અર્જુન કહે છે:

તસ્માન્નાર્હા વયં હન્તું ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વબાન્ધવાન્ ॥
સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ન, અર્હાઃ, વયમ્, હન્તુમ્, ધાર્ત્ત-
રાષ્ટ્રાન્, સ્વબાન્ધવાન્, સ્વજનમ્, હિ, કથમ્, હત્વા, સુખિનઃ,
સ્યામ, માધવ.

૧ ‘અમિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ । શ્વેતદારહરશ્ચૈવ વહેતે હ્યાતતાયિનઃ ॥’ इति स्मृतेः एतेषां च सर्वप्रकारैराततायित्वात् । ‘आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नातनायिवधे क्षीयो हन्तुर्मथति कश्चन ॥’ ‘न हिंस्यात्’ इति धर्मशास्त्रात् ‘आततायिनं हन्यात्’ इति अर्गशास्त्रस्य दुर्षलत्वात् अस्मात् पापमेव आश्रयेदिति दर्शयति पार्थः ॥

“આગ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, શસ્ત્ર હાથમાં રાખીને મારવા આવનાર ધનનું હરણ કરનાર, ક્ષેત્ર-જમીનને ખુચવી લેનાર, તથા સ્ત્રીનું હરણ કરી લઈ, જનાર, એ જ મનુષ્ય આતતાયી કહેવાય છે.” એ ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિવાક્યથી દુર્યોધનાદિકોનું બધી રીતે આતતાયિપણુ સાબીત થાય છે, અને તેથી સ્મૃતિના “આતતાયીને એકદમ કંઈ પણ વિચાર વિના હણવો, તેમ કરતાં આતતાયીનો વધ કરનારને કોઈ પણ જાતનું પાપ લાગતું નથી.” એ નિયમ પ્રમાણે તેઓનો વધ કરવો જોઈએ, એ સિદ્ધ થાય છે, છતાં પણ “કોઈની દુરસા ન કરવી” એ ધર્મશાસ્ત્ર, “આતતાયીને મારવો” એ અર્થશાસ્ત્રથી વિરોધ બલવત્ હોવાથી દુર્યોધનાદિકોના વધથી અમને જરૂર પાપજ લાગે. એ વાત અર્જુનના હૃદયમાં દ્રઢ થયેલી હોવાથી તે આપ્રમાણે બોલ્યો છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મ્યમ્ જનઃ સ્વજનઃ તમ્ સ્વજનમ્ । મુલ્લમ્
અસ્તિ યેષા તે મુલ્લિન । માયાઃ લ્લમ્યાઃ ધવઃ માધવઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે માધવ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તસ્માત્ તેથી, ધાર્તરાષ્ટ્રાન્, દુર્યો-
ધનાદિ, સ્વવાન્ધવાન્ પોતાના બંધુઓને, હન્તુમ્ હણવાને,
ચયમ્ અમે, ન, અર્હાઃ યોગ્ય નથી, હિ કારણ કે, સ્વજનમ્ પોતાના
કુટુંબીઓને, હત્વા હણીને, માધવ હે માધવ ! (અમે) મુલ્લિનઃ
મુખી, કથમ્ કેવી રીતે, સ્યામ યદ્યથે ?

ભાવાર્થઃ—તેથી દુર્યોધન વિગેરે અમારા પોતાના બંધુ-
ઓને અમે હણવાને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્વજનોને
મારીને હે માધવ ! અમે કેવી રીતે મુખી થઈએ ? કદી ન થઈ
શકીએ. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—‘સ્વજનની હિમારૂ દોષથી થતુ પાપ બંને પક્ષને
સમાન લાગે તેમ છે, છતાં દુર્યોધનાદિને જેમ પાપને ન ગણકારતા કુર્મ
કરવા તૈયાર થયા છે તેમ તમારે પણ પાપ ન ગણવું અને મુક્ત કરવું’ એમ
કદાચ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેને માટે અર્જુન બે ગ્યોકથી કહે છે

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ઝિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યદ્યપિ, એતે, ન, પશ્યન્તિ, લોભોપહતચે-
તસઃ, કુલક્ષયકૃતમ્, દોષમ્, મિત્રદ્રોહે, ચ, પાતકમ્, કથમ્,

ન, જ્ઞેયમ્, અસ્માભિઃ, પાપાત્, અસ્માત્, નિવર્તિતુમ્, કુલક્ષ-
યકૃતમ્, દોષમ્, પ્રપશ્યાદ્ધિઃ, જનાર્દન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લોભેન લપહતાનિ ચેતાસિ યેષા તે
લોભોપહતચેતસઃ । કુલસ્ય ક્ષયઃ કુલક્ષય, કુલક્ષયેન કૃતઃ કુલક્ષ-
યકૃત તમ્ કુલક્ષયકૃતમ્ । દુષ્યતીતિ દોષ તમ્ દોષમ્ । દ્રુહ્યતીતિ
દ્રોહ, મિત્રસ્ય દ્રોહઃ મિત્રદ્રોહઃ તમ્મિન્ મિત્રદ્રોહે । પાતયતિ નરકે इति
પાતકમ્ તત્ પાતકમ્ । પ્રકર્ષેણ પશ્યન્તીતિ પ્રપશ્યન્ત તૈ પ્રપશ્યાદ્ધિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદ્યપિ જો કે, લોભોપહતચેતસઃ
લોભથી હણાયલું (વિવેકરહિત થયેલું) છે ચિત્ત જેમનું એવા,
એતે એઓ, કુલક્ષયકૃતમ્ કુલની હિંસાથી થતા, દોષમ્ દોષને
(પાપને), જ તેમજ, મિત્રદ્રોહે મિત્રના દ્રોહથી થતા, પાતકમ્ પાપને,
ન, પશ્યન્તિ જોતા નથી, (તો પણ) જનાર્દન હે જનાર્દન ! કુલક્ષ-
યકૃતમ્ કુલના નાશથી થતા, દોષમ્ પાપને, પ્રપશ્યાદ્ધિઃ જોતા એવા,
અસ્માભિ. અમારે, અસ્માત્ આ, પાપાત્ પાપમાંથી, નિવર્તિતુમ્
નિવૃત્ત થવાને, કથમ્ શા માટે, ન, જ્ઞેયમ્ ન જાણવું જોઈએ ?

ભાવાર્થઃ—જો કે લોભથી વિવેકરહિત ચિત્તવાળા એ
દુર્યોધન વિગેરે કુળની હિંસાથી થતા પાપને અને મિત્રોના દ્રોહથી
થતા પાપને જોઈ શકતા નથી, તોપણ હે જનાર્દન ! કુલના
નાશથી થતા પાપને જાણતા એવા અમોએ આ (કુલના વિના-
શરૂપ) પાપથી નિવૃત્ત થવાને શા માટે ન જાણવું જોઈએ ? ૩૮-૩૯

અવતરણિકા —“ જુવના નાગથી એવો ક્યો દોષ લાગે ? અને
તેથી શી હાનિ થશે, કે જેથી તું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી ? ” એમ
મગવાન શ્રીકૃષ્ણ કદાચ કહે તો તેને માટે અર્જુન જો છે-

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ॥

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કુલક્ષયે, પ્રણશ્યન્તિ, કુલધર્માઃ, સનાતનાઃ, ધર્મે, નષ્ટે, કુલમ્, કૃત્સ્નમ્, અધર્મઃ, અભિભવતિ, ઉત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુલમ્ય ક્ષયઃ કુલક્ષયઃ તસ્મિન્ કુલક્ષયે । પ્રવર્ણેણ નશ્યન્તિ ઇતિ પ્રણશ્યન્તિ । ધારયન્તીતિ ધર્માઃ, કુલસ્ય ધર્માઃ કુલધર્માઃ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કુલક્ષયે કુલનો નાશ થતાં, સનાતનાઃ પરંપરાથી આલ્યા આવતા (એવા), કુલધર્માઃ કુલના (ઉચિત) ધર્મો, પ્રણશ્યન્તિ નાશ પામે છે, ઉત (સમુચ્ચય વાચક અવ્યય), અને ધર્મે ધર્મ (અગ્નિહોત્રાદિ), નષ્ટે નાશ થઈ જતાં, અધર્મઃ અધર્મ, કૃત્સ્નમ્ આખા, કુલમ્ કુલને, અભિભવતિ ચોતરફથી ઘેરી લે છે.

ભાવાર્થઃ—કુલના પુરૂષોનો નાશ થતાં કુલપરંપરા આલ્યા આવતા કુલોચિત ધર્મો ધર્માચરણ કરનારના અભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે, અને એ પ્રમાણે એ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મો નાશ પામતાં બાકી રહેલા આખા કુલને અધર્મ ઘેરી લે છે. અર્થાત્ આખા કુલમાં અધર્મ ફેલાય છે. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—કુલનો નાશ થવાથી ખીન્ન પણ અનર્થકારક દોષો થાય છે તે કહે છે:

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ॥

સ્ત્રીપુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અધર્માભિભવાત્, કૃષ્ણ, પ્રદુષ્યન્તિ, કુલ-
સ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીષુ, દુષ્ટાસુ, વાર્ણેય, જાયતે, વર્ણસંકરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ભવતીતિ ભવ, અમિતઃ ભવ અભિભવઃ,
અધર્મસ્ય અભિભવઃ અધર્માભિભવઃ તસ્માત્ અધર્માભિભવાત્ । પ્રકર્ષેણ
દુષ્યન્તિ પ્રદુષ્યન્તિ । કુલસ્ય સ્ત્રિયઃ કુલસ્ત્રિયઃ । વૃષ્ણેઃ અપત્યં પુમાન્
વાર્ણેયઃ તત્સંવુદ્ધૌ વાર્ણેય । વર્ણનાં સંકરઃ વર્ણસંકરઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! અધર્માભિભવાત્
અધર્મના ફેલાવાથી, કુલસ્ત્રિયઃ કુલની સ્ત્રીઓ, પ્રદુષ્યન્તિ દૂષિત
અર્થાત્ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, (અને એ પ્રમાણે) સ્ત્રીષુ
સ્ત્રીઓ દુષ્ટાસુ દુષ્ટ થતાં, વાર્ણેય હે વૃષ્ણિવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ
શ્રીકૃષ્ણ ! વર્ણસંકર. વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા, જાયતે
પેદા થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ પ્રમાણે અધર્મનો ફેલાવો
થવાથી કુલની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, અને એ
પ્રમાણે સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થતાં કુલમાં બધી પ્રજા વર્ણસંકર
પેદા થાય છે. ૪૧.

અવતરણિકા —વર્ણસંકર પ્રજા થવાથી અને તેના ટેવા ગંભીર પરિ-
ણામો આવે છે તે અર્જુન કહે છે.

સંકરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ॥

પતાન્તિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિન્ડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સંકરઃ, નરકાય, ચ, કુલઘ્નાનાં.
કુલસ્ય, ચ, પતાન્તિ, પિતરઃ, હિ, એષામ્,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સંક્રિયતે ઇતિ સંકરઃ । કુલં વ્રત્તાનિ
કુલઘ્નાઃ તેષામ્ કુલઘ્નાનામ્ । પિંડશ્ચ રુદ્રક ચ પિંડોદકે, એતયોઃ
સમાહારઃ પિંડોદકમ્, પિંડોદકસ્ય ક્રિયા. પિંડોદકક્રિયા., લુપ્તા-
પિંડોદકક્રિયા. યેષા તે લુપ્તપિંડોદકક્રિયા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સંકરઃ વર્ણસંકર પ્રભ, કુલઘ્ના-
નામ્ કુલનો નાશ કરનારાઓના, ચ તથા, કુલસ્ય કુલના, નર-
કાય નરકવાસ-અધોગતિને-માટે, एव च, (પ્રવર્તતે થાય છે)
હિ અને તેથી, (વર્ણસંકર પ્રભ નાસ્તિક થતી હોવાથી) લુપ્તપિ-
ંડોદકક્રિયાઃ લોપાયેલી છે પિંડદાન અને તર્પણાંજલિની ક્રિયા
જેમની એવા, (થવાથી) एषाम् એમના, पितरः પિતૃઓ,
(પણ) पतन्ति અધોગતિને પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વર્ણસંકર પ્રભ, કુલનો નાશ કરનાર જે
પુરૂષો છે તેમને તથા આખા કુલને અધોગતિમાં નાંખનારી
થાય છે; અને તેથી વર્ણસંકર પ્રભ નાસ્તિક થવાને લીધે તે પિતૃ-
ઓની ક્રિયા ન કરતી હોવાથી પિંડદાન, અને તર્પણાંજલિની
ક્રિયાઓ જેમની લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવા તેમના પિતૃઓ પણ
નરકમાં પડે છે. ૪૨.

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

પદચ્છેદઃ—દોષૈઃ, એતૈઃ, કુલઘ્નાનામ્, વર્ણસંકરકારકૈઃ,
उत्साद्यन्ते, જાતિધર્માઃ, કુલધર્માઃ, च, शाश्वताः.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુલં ધનંતીતિ કુલઘ્નાઃ તેષામ્ કુલનાનામ્ । કુર્વન્તિ તે કારકાઃ, વર્ણસ્ય સંકરઃ વર્ણસંકરઃ, વર્ણસંકરસ્ય કારકાઃ વર્ણસંકરકારકાઃ તૈઃ વર્ણસંકરકારકૈઃ । જાતેઃ ધર્માઃ જાતિધર્માઃ । કુલસ્ય ધર્માઃ કુલધર્માઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—કુલઘ્નાનામ્ કુલનો નાશકરનારાઓના, વર્ણસંકરકારકૈઃ વર્ણસંકર પ્રભ ઉત્પન્ન કરનારા, એતૈઃ એ, દોષૈઃ દોષોવડે, જાતિધર્માઃ જાતિના-ક્ષત્રિયત્વાદિના ધર્મો, ચ અને, શાશ્વતાઃ શાશ્વત-નિરંતરના, કુલધર્માઃ કુલધર્મો, ઉત્સાદ્યન્તે નાશ પામી જાય છે.

ભાવાર્થઃ—કુલનો નાશ કરનારાઓના એ વર્ણસંકર પ્રભ ઉત્પન્ન કરનારા દોષોવડે ક્ષત્રિયત્વાદિ વગેરે જાતિના ધર્મો તથા પરંપરાથી આદ્યા આવતા અથવા રહેનારા કુલધર્મો પણ નાશ પામી જાય છે. ૪૩.

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ॥

નરકેઽનિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્, મનુષ્યાણામ્, જનાર્દન, નરકે, અનિયતમ્, વાસઃ, ભવતિ, ઇતિ, અનુશુશ્રુમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્સન્નાઃ નટ્ટાઃ કુલધર્મા યેષાં તે ઉત્સન્નકુલધર્માઃ તેષામ્ ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ । ન નિયતમ્ અનિયતમ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—જનાર્દન છે જનાર્દન ! (આ પ્રમાણે), ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ જેમના કુલના ધર્મો નાશ પામ્યા

છે એવા, મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોનો, અનિયતમ્ અનિશ્ચિત સમય સુધી, નરકે નરકમાં, વાસઃવાસ, મવતિ થાય છે, इति એ પ્રમાણે, અનુશ્રુતમ્ અમે પરંપરાથી સાંભળીએ છીએ.

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! આ પ્રમાણે જેમના કુલધર્મે નાશ પામ્યા છે એવાં મનુષ્યોનો અનિશ્ચિત સમય સુધી અર્થાત્ ઘણા લાંબા વખત સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એ પ્રમાણે અમે આચાર્યો પાસેથી સાંભળ્યું છે. ૪૪.

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

પદચ્છેદ:—અહો, વત, મહત્, પાપમ્, કર્તુમ્, વ્યવસિતાઃ, વયમ્, યત્, રાજ્યસુખલોભેન, હન્તુમ્, સ્વજનમ્, ઉદ્યતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાજ્યસ્ય સુખં રાજ્યસુખમ્, રાજ્યસુખસ્ય લોભઃ રાજ્યસુખલોભઃ તેન રાજ્યસુખલોભેન । મહાંશ્વાસૌ પાપઃ મહાત્પાપઃ, તં મહાત્પાપમ્ । સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તં સ્વજનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહો, વત અરેરે (અત્યન્ત ખેદ દર્શક અવ્યયો) (ખરેખર), વયમ્ અમે, મહત્ મોટું, પાપમ્ પાપ, કર્તુમ્ કરવાને, વ્યવસિતાઃ તૈયાર થયા છીએ, યદ્ (કે) જે, રાજ્યસુખલોભેન રાજ્યસુખના લોભથી, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હન્તુમ્ હણવાને માટે, ઉદ્યતાઃ (અમે) તૈયાર થયા છીએ.

ભાવાર્થ:—અરેરે ! ખરેખર અમે મોટું પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ, કે જે રાજ્ય-સુખના લોભથી અમે અમારા પોતાના કુટુંબીઓનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થયા છીએ. ૪૫.

અવતરણિકા:—“જો તું શસ્ત્રનો લાગ કરી યુદ્ધ નહિ કરે તો તારા શત્રુઓ તને વગર હથિયારનો જોઈ ક્રોધ કરશે અથવા મારી નાખશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેને માટે અર્જુન કહે છે:

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદ:—યદિ, મામ્, અપ્રતીકારમ્, અશસ્ત્રમ્, શસ્ત્રપાણયઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ, રણે, હન્યુઃ, તત્, મે, ક્ષેમતરમ્, ભવેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન કૃતઃ પ્રતીકારઃ યેન સઃ અપ્રતીકારઃ તમ્ અપ્રતીકારમ્ । ન વિદ્યતે શસ્ત્રં યસ્ય સઃ અશસ્ત્રઃ તમ્ અશસ્ત્રમ્ । શસ્ત્રાણિ પાણિપુ યેષાં તે શસ્ત્રપાણયઃ । વિશેષેણ ક્ષેમમ્ ક્ષેમતરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદિ જો, અપ્રતીકારમ્ બચવાનો ઉપાય ન કરતા (અને), અશસ્ત્રમ્ શસ્ત્રરહિત એવા, મામ્ મને, શસ્ત્રપાણયઃ હાથમાં હથીઆર ધારણ કરેલા, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, રણે રણભૂમિમાં, હન્યુઃ મારી નાખે, (તો) તત્ તે, મે મારે માટે, ક્ષેમતરમ્ વિશેષ કલ્યાણકારક, ભવેત્ થાય.

ભાવાર્થઃ—કદાચ બચવાનો ઉપાય ન કરતા અને શસ્ત્રરહિત એવા મને, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રણભૂમિમાં મારી નાખે તો તે પણ મારે માટે વિશેષ કલ્યાણકારક થાય. ૪૬.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું વક્તવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને નિવેદિત કરી, સાર પછી શું થયું તે સંભવ ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:

૧ “પ્રાણપાણાક્રવિ પ્રકૃષ્ટો ધર્મઃ પ્રાણમૃતામૃતિસા” —“પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા કરતાં પ્રાણીઓની કિંમત ન કરવી એ પરામ ધર્મ છે” એમ માની અર્જુનનું આ કહેવું છે.

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે -

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, ઉત્ત્વા, અર્જુનઃ, સંખ્યે, રથોપસ્થે, ઉપાવિશત્, વિસૃજ્ય, સશરમ્, ચાપમ્, શોકસંવિગ્નમાનસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉપતિષ્ઠતીતિ ઉપસ્થઃ, રથસ્ય ઉપસ્થ રથોપસ્થઃ તસ્મિન્ રથોપસ્થે । શરેણ સહિત સશરમ્ । શોકેન સવિગ્ન સદિગ્ધ માનસ યસ્ય સ્ શોકસવિગ્નમાનસઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુનઃ અર્જુન, સંખ્યે રથસંગ્રા-
મમાં, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉત્ત્વા કહીને, સશરમ્ બાણસહિત,
ચાપમ્ ધનુષ્યને, વિસૃજ્ય છોડીને, શોકસંવિગ્નમાનસઃ શોકથી
ડોલાયમાન ચિત્તવાળો (થઈને), રથોપસ્થે રથના ઉપર, ઉપા-
વિશત્ બેસી ગયો.

ભાવાર્થઃ—અર્જુન રથસંગ્રામમાં એ પ્રમાણે બોલીને
બાણસહિત ધનુષ્યને છોડીને શોકથી ડોલાયમાન ચિત્તવાળો
થઈને રથના ઉપર બેસી ગયો. અર્થાત્ યુદ્ધ ન કરવું એવા દેહ
વિચારથી શરીરને નાખી દઈને શોકાકુલ થઈ બેસી ગયો. ૪૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ-
ष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसાન્વયવોધિન્યાંગુર્જર-
ટીકાયाम્ અર્જુનવિપાદ-યોગો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—“અહિંસા ઔથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે” એમ માની ગત્યના તુરંત લોભની ખાતર સ્વર્ગનોનો મહાટ દરી, મહાપાપ વહોરી, કુલ-ધર્મના નાશથી પિતૃઓમહિત નગ્નમા પડુ ચોગ્ય નથી” એવી બુદ્ધિથી મુદ્દમાથી અર્જુનની વિમુખતા મામળાને, પોતાના પુત્રોનો ગત્ય-દેભન નાશ નહિ પામે એમ માની અવ્યથ હૃદયે યોદ્ધા ગત ધૃતગાદ્રને તેની ખોટી આગા દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી મન્ય આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો -

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે -

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ॥

વિપીદંતમિદં વાક્યમુગ્રાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—તમ્, તથા, કૃપયા, આવિષ્ટમ્, અશ્રુપૂર્ણાકુ-લેક્ષણમ્, વિપીદન્તમ્, इदम्, वाक्यम्, उवाच, मधुसूदनः ।

व्युत्पत्तिसमासाः—अश्रुभिः पूर्णो अतएव आकुले ईक्षणे यस्य सः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः तम् अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विपीदतीति विपीदन् तम् विपीदन्तम् । मधुं दैत्यविशेषं मूढयतीति मधुसूदनः ।

અન્યથા અને અર્થ:—મધુસૂદનઃ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તથા તે (પૂર્વમાં કહ્યા) પ્રમાણે, કૃપયા કૃપાથી, આવિષ્ટમ્ વ્યાપ્ત, અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ આંસુઓથી ભરાયેલી અને તેથીજ આકુલ-ભેદ ન શકાય તેવી—આંખોવાળા, (અને) વિપીદન્તમ્ ખેદ કરતા (એવા), તમ્તે (અર્જુન) ને, इदम् આ (પ્રમાણે), वाक्यम् વચન, उवाच કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દનેહને લીધે અત્યંત દયાથી વ્યાસ અને આંસુઓના ભરાવાથી જેનાં નેત્રા આકુલ વ્યાકુલ થઇ ગયાં છે એવા અને તેથીજ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખેદ કરતા એવા અર્જુનને જોઇને તેને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા. ૧.

અવતરણિકા:—ઉલટી બુદ્ધિને મેરનાર શોકથી ઉપજેલા અત્યંત મોહના કારણથી, અર્જુન કાર્યકાર્ય (શુ કરવું અને શુ નહિ કરવું) ભૂલી નહિ સ્વધર્મથી વિમુખ થયો છે અને તેથી યુદ્ધનું પરિણામ વિપરીત આવશે એમ માની ઉત્તેજિત વચનોથી સ્વધર્મમા મેરવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેને નીચે પ્રમાણે મમળાવવા લાગ્યા.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કુતસ્ત્વા કઞ્મલમિદં ત્રિપમે સમુપસ્થિતમ્ ॥

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—કુતઃ, ત્વા, કઞ્મલમ્, ઇદમ્, વિપમે, સમુપસ્થિતમ્, અનાર્યજુષ્ટમ્, અસ્વર્ગ્યમ્, અકીર્તિકરમ્, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્પૂર્ણૈશ્વર્યાદિપદ્મગુણસમ્પન્નઃ શ્રીકૃષ્ણઃ અતएव મગઃ અસ્ય અસ્તીતિ મગવાન્ । ન આર્યાઃ અનાર્યાઃ, અનાર્યૈઃ જુષ્ટમ્ અનાર્યજુષ્ટમ્ । સ્વર્ગે ભવમ્ સ્વર્ગ્યમ્ ન સ્વાર્ગ્યમ્ અસ્વાર્ગ્યમ્ । ન કીર્તિઃ અકીર્તિઃ તાં કરોતીતિ અકીર્તિકરમ્ ।

૧ દેશર્મસ્ય સમગ્રસ્ય વિદ્યાયા યશસઃ શ્રિય ।

જ્ઞાનવૈરાગ્યયોગૈવ વર્ણા મગ્ન ઇતીદ્ગના ॥

સમગ્ર એશ્વર્ય, યોદ્ધ વિદ્યા, યશ, કી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ૪ વસ્તુને ‘મગ’ કહેવામાં આવે છે અને તે જેનામાં હોય તે ભગવાન્ કહેવાય છે.

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! અનાર્યજુષ્મ અનાર્યોએ સેવેલું, અસ્વર્ગ્યમ્ સ્વર્ગમાં નહિ લઈ જનારું, (અને) અકીર્તિકરમ્ અપકીર્તિ કરનારું, હૃદમ્ આ, કદમલમ્ મલિન-પાણું—નિર્જલપણું, વિષમે અયોગ્ય વખતે, ત્વા તને, કુતઃ ક્યાંથી, સમુપસ્થિતમ્ થયું ?

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! આર્ય જનોએ નહિ સેવેલું, સ્વર્ગમાં નહિ લઈ જનારું અર્થાત્ અધોગતિ કરનારું અને અપ-કીર્તિ કરનાર આ મલિનપણું—નિર્જલપણું આવા અયોગ્ય પ્રસંગે તારામાં ક્યાંથી આવ્યું ? ૨.

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—ક્લૈવ્યમ્, મા સ્મ ગમઃ, પાર્થ, ન, એતત્, ત્વયિ, ઉપપદ્યતે, ક્ષુદ્રમ્, હૃદયદૌર્બલ્યમ્, ત્યક્ત્વા, ઉત્તિષ્ઠ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ક્લૈવસ્ય ભાવઃ ક્લૈવ્યમ્ તત્ । દુર્બલસ્ય ભાવઃ દૌર્બલ્યમ્, હૃદયસ્ય દૌર્બલ્યમ્ હૃદયદૌર્બલ્યમ્ તત્ । પરાન્ (શત્રૂન્) તાપયતીતિ પરંતપઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે પરંતપ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્થ હે પૃથાના પુત્ર ! ક્લૈવ્યં નપુંસકને યોગ્ય એવા અઘૈર્યને, મા સ્મ ગમઃ તું પ્રાપ્ત ન થા, એતત્ એ, ત્વયિ તારા માટે, ન, ઉપપદ્યતે યોગ્ય નથી, (માટે) ક્ષુદ્રમ્ હલકા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ-ક્ષુદ્બલક, (એવા) હૃદય-દૌર્બલ્યમ્ હૃદયના દુર્બલપણને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પરંતપ હે શત્રુઓને તાપ આપનાર (અર્જુન) । ઉત્તિષ્ઠ તું ઉભો થા.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! તું નયુંમકને યોગ્ય એવા અર્ધેયને એટલે નિર્બલતાને ન પામ, કારણ કે એ તારા (જેવા ક્ષત્રિયને) માટે યોગ્ય નથી. માટે હૃદયની ક્લુલક દુર્બલતાને છોડીને, હે પરંતપ ! તું (યુદ્ધ કરવા માટે) ઉભો થા. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ માટે પ્રેરણા આપી, ગોઠ્ઠી પેરાયણ થિતને લીધે કંઈ પણ ન મમળતા અર્જુન પહેલાનો પોતાનો અભિપ્રાય જોમનો નેમ પાછો ભગવાન પ્રત્યે કહે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે —

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ॥

ઇષુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—કથમ્, ભીષ્મમ્, અહમ્, સંખ્યે, દ્રોણમ્, ચ, મધુસૂદન, ઇષુભિઃ, પ્રતિયોત્સ્યામિ, પૂજાર્હા, અરિસૂદન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ત્રિભેતિ શત્રવઃ યસ્માત્ સ ભીષ્મ. તમ્ ભીષ્મમ્ । અરીન્ સૂદયતીતિ અરિસૂદન. તત્સંબુદ્ધૌ હે અરિસૂદન । પૂજામ્ અર્હતઃ ઇતિ પૂજાર્હા ।

અન્વય અને અર્થ:—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! ભીષ્મમ્ ભીષ્મ, ચ અને, દ્રોણમ્ દ્રોણાચાર્યની સામે, સંખ્યે યુદ્ધમાં, અહમ્ હું, ઇષુભિઃ બાણોવડે, કથમ્ કેવી રીતે, પ્રતિયોત્સ્યામિ યુદ્ધ કરીશ ? (કારણ કે) અરિસૂદન હે શત્રુવિનાશક ભગવન્, (ભીષ્મ અને દ્રોણ બન્ને પુષ્પ ચંદન વિગેરેથી) પૂજાર્હો પૂજવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! યુદ્ધમાં ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સામે બાણોવડે હું કેવી રીતે પ્રહાર કરીશ ? કારણ કે,

હે ભગવન્, તેઓ જન્ને તો મારે અવશ્ય પૂજન કરવા યોગ્યજ છે તેથી મારે તેમને યુદ્ધમાં પ્રહારો કરવા યોગ્ય નથી. ૪.

અવતરણિકા:—‘યુદ્ધ ન કરવાથી રાજ્ય મળશે નહિ, અને તેથી ભોગઐશ્વર્ય પણ રહેશે નહિ, તો પછી આણ્વિકા માટે ભિક્ષા મેળવવા માટે આમતેમ ભટકવું પડશે,’ એ શંકા ને કદિ શ્રીકૃષ્ણ કરે તો ‘તે ભિક્ષાત્ર પણ અમને, ગુરુઓને ન હણીને ઈષ્ટ છે, પરંતુ યુદ્ધ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ હોવા છતાં પણ શિષ્ટ વર્જનો વધ થાય તેવું યુદ્ધ, કેવળ પોતાની વૃત્તિ-આણ્વિકા અર્થે કરવું એ મહા પાપ છે’ એમ માની અનુન કહે છે

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્

શ્રેયો ભોક્તું ભૈશ્યમપીહ લોકે ॥

હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરુનિહૈવ

મુંજીય ભોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ગુરુન્, અહત્વા, હિ, મહાનુભાવાન્, શ્રેયઃ, ભોક્તુમ્, ભૈશ્યમ્, અપિ, ઇહ, લોકે, હત્વા, અર્થકામાન્, તુ, ગુરુન્, ઇહ, એવ, મુંજીય, ભોગાન્, નુધિરપ્રદિગ્ધાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન હત્વા અહત્વા । મહાન્ અનુભાવઃ યેષાં તે મહાનુભાવાઃ તાન્ મહાનુભાવાન્ । અતિશયેન પ્રશસ્યમિતિ શ્રેયઃ । ભિક્ષાણાં સમૂહો ભૈશ્યમ્ । અર્થઃ એવ કામઃ યેષાં તે અર્થકામાઃ તાન્ અર્થકામાન્ । ગૃણન્તિ ધર્મે વા ગિરંતિ અજ્ઞાનમ્ ઇતિ ગુરવઃ તાન્ ગુરુન્ । મુજ્યન્તે ઇતિ ભોગાઃ તાન્ ભોગાન્ । નુધિરેણપ્રકર્ષેણ દિગ્ધાઃ ઇતિ નુધિરપ્રદિગ્ધાઃ તાન્ નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—મહાનુભાવાન્ મોટા માહાત્મ્ય
વાળા એટલે વેદ, વેદાગનું અધ્યયન, તપ, આચાર વિગેરેથી
પ્રભાવશાલી (એવા), ગુરુન ગુરુઓને, અહત્વા હૃદયા સિવાય,
હિ જ, રહ આ, લોકે લોકમાં, મૈશ્વર્યમ્ ભિક્ષાથી મેળવેલું અન્ન,
અપિ પણ, મોક્તુમ ખાવાને માટે, શ્રેયઃ કલ્યાણકારક, (છે
પરન્તુ) અર્થકામાન્ સાર્ય-ધન દ્રવ્યાદિની ઇચ્છાવાળા, ગુરુન
ગુરુઓને, હત્વા હણીને, તુ તો, રહ અહીં (આ લોકમાં),
રુધિરપ્રવિગ્ધાન્ લોહીથી ખરડાયલા, મોગાન્ ભોગોને, પવ જ,
મુજીય હું ભોગવું !

ભાવાર્થ:—વેદાદિના અધ્યયનથી તથા તપ, આચાર
વિગેરેથી મહા-પ્રભાવશાલી ગુરુઓને હૃદયા સિવાય કવચિત્
આ લોકમાં ભિક્ષાત્ર પણ ખાવું પડે તો તે પણ વિશેષ કલ્યાણ-
કારક હું માનું છું, પરન્તુ ધનલોભી ગુરુઓને જો હું રાજ્યસુખા-
દિની ઇચ્છાથી હણું તો તો આ લોકમાં લોહીથી ખરડાયલા
ભોગોને જ હું ભોગવું ! એટલે ગુરુઓને મારીને રાજ્ય સુખ-
ભોગવવા કરતાં ભિક્ષાત્ર ખાવું સારું એમ માફ માનવું છે. ૫.

અવતરણિકા:—‘ ક્ષત્રિઓને સ્વધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ જ શ્રેયસ્કર છે, ’
એમ જો હોય તો તેને માટે અર્જુન કહે છે

ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયો

યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ॥

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ-

સ્તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, એતદ્, વિદ્વાઃ, કતરત્, નઃ, ગરીયઃ, યદ્, વા, જયેમ, યદિ, વા, નઃ, જયેયુઃ, યાન્, એવ, હત્વા, ન, જિજીવિષામઃ, તે, અવસ્થિતાઃ, પ્રમુખે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન ગુરુ ઇતિ ગરીયઃ । જીવિતુમ્ ઇચ્છામઃ ઇતિ જિજીવિષામઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ વળી, નઃ અમારું (અમારે માટે), કતરત્ કયું, ગરીયઃ શ્રેષ્ઠ (છે), યદ્ કે, વા અથવા, જયેમ અમે જીતીએ, વા અથવા, યદિ બે, નઃ અમને, જયેયુઃ તેઓ જીતે, એતદ્ એ, ન, વિદ્વાઃ અમે જાણતા નથી, (પરંતુ) યાન્ જેમને, હત્વા હણીને, ન, એવ, જિજીવિષામઃ અમે જીવવાને નથી જ ઇચ્છતા, તે તે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, (તો અમારી) પ્રમુખે સામેજ, અવસ્થિતાઃ સ્થિર થઈને ઉભેલા છે.

સાવાર્થઃ—વળી અમારે માટે સિદ્ધાન્ત શ્રેષ્ઠ છે કે અથવા યુદ્ધ તે પણ અમે જાણતા નથી તેમ અમે તેમને જીતીશું યા તેઓ અમને જીતશે. તે પણ અમે જાણતા નથી. વળી કદાચ અમને જય મળે તોપણ જેમને હણીને અમે જીવવા નથી જ ઇચ્છતા તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો યુદ્ધમાં અમારી સામેજ યુદ્ધ માટે મોખરે ઉભેલા છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે એક તરફ પાપ અને બીજી તરફ સ્વધર્મ એમ બંનેથી મુઝાએલો અર્જુન પોતાને કયો માર્ગ કલ્યાણકારક છે તે જણાવાના હેતુથી ભગવાનને પૂછે છે:

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ

પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ॥

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥૭॥

પદ્મચ્છેદઃ—કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ, પૃચ્છામિ, ત્વામ્, ધર્મસંમૂઢચેતાઃ, યત્, શ્રેયઃ, સ્યાત્, નિશ્ચિતમ્, બ્રૂહિ, તત્, મે, શિષ્યઃ, તે, અહમ્, શાધિ, મામ્, ત્વામ્, પ્રપન્નમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કૃપણમ્ય ભાવઃ કાર્પણ્યમ્, કાર્પણ્યમ્ય દોષઃ કાર્પણ્યદોષઃ, તેન ઉપહતઃ સ્વભાવઃ યસ્ય સઃ કાર્પણ્યદોષોપહત-સ્વભાવઃ । ધર્મેણ સંમૂઢં ચેતઃ યસ્ય સઃ ધર્મસંમૂઢચેતાઃ । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ ઇતિ શ્રેયઃ ।

અન્નથ અને અર્થઃ—કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ (આત્મ-જ્ઞાનની આમીને લઇને પોતાના સંબંધીઓનો વિયોગ કેમ સહન થશે ? આવી ભાવનારૂપ) કાર્પણ્ય-દીનતા-ના દોષથી સ્વભાવમાં વિકૃતિ પામેલો એવો, (અને) ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ધર્મના જ્ઞાનવિષયમાં અવિવેક-સારાસારના વિચારરહિત થયેલ છે ચિત્ત જેનું એવો, (હું) ત્વામ્ તમને, પૃચ્છામિ પૂછું છું (કે મારે માટે), યત્ જે, નિશ્ચિતમ્ નિશ્ચિત કરાયલું, શ્રેયઃ કલ્યાણ, સ્યાત્ હોય, તત્ તે, (તમે) મે મને, બ્રૂહિ કહો, અહમ્ હું, તે આપનો, શિષ્યઃ શિષ્ય છું, (માટે) ત્વામ્ આપને, પ્રપન્નમ્ શરણે આવેલા (એવા), મામ્ મને, શાધિ આપ ઉપદેશ આપો.

ભાવાર્થઃ—દીનતાના દોષથી જેનું અંતઃકરણ મુઝાઈ ગયું છે એવો અને કર્તવ્યકતવ્યમાં સંદેહયુક્ત ચિત્તવાળો હું આપને પૂછું છું કે, હે ભગવન્ ! મારે માટે જે નિશ્ચિત કરાયલું પરમ

શ્રેય-કટ્યાણુ-હોય તે મને કહો, અર્થાત્ શુ કરવાથી મારૂ કટ્યાણુ થાય તે આપ મને કહો, હું આપનો શિષ્ય છું અને આપને શરણે આવેલો છું માટે આપ મને ઉપદેશ આપો । ૭

અવતરણિકા:—અત્યારે મુદ્ધમમયે કર્તવ્ય કર્મ ઝેડીને વિપ્પાન્ત ૧૨૩ દાડી નઈ પરમ પ્યાણુનીજ શા ૧૨ણુથી રિજ રાખે છે । એમ કહાય ભગવાન પ્રશ્ન કરે તો તેને માટે કહે છે

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્
યચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ॥

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં
રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—ન, હિ, પ્રપશ્યામિ, મમ, અપનુદ્યાદ્, યત્, શોકમ્, ઉચ્છોષણમ્, ઇન્દ્રિયાણામ્, અવાપ્ય, ભૂમૌ, અસપત્નમ્, રુદ્ધમ્, રાજ્યમ્, સુરાણામ્, અપિ, ચ, આધિપત્યમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શોચતિ યેન સ શોક । ઉચ્છોષયતાતિ ઉચ્છોષણ તમ્ ઉચ્છોષણમ્ । રાજ્ઞ ઇદમ્ રાજ્યમ્ । સુપ્તુ રાજન્તે ઇતિ સુરા । ન વિદ્યતે સપત્ન શત્રુ યમ્ભિન્ તત્ અસપત્નમ તત્ । અપિ પતે ભાવ આધિપત્યમ્ તત્ ॥

અન્વય અને અર્થ:—મ્મૌ પૃથ્વી ઉપર, અસપત્નમ્ નિષ્ક ટક-શત્રુરહિત, રુદ્ધમ્ ધનધાન્યાદિથી સમૃદ્ધ (એણે), રાજ્યમ્ રાજ્ય, ચ અને, સુરાણામ્ દેવોનું, આધિપત્યમ્ અધિપતિ પાણુ, અવાપ્ય મેળવીને, અપિ પણ, યદ્ જે, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિ-

યોને, ઉચ્છોષણમ્ અત્યત સૂકાવી નાખનાર, મમ મારા, શોકને શોકને, અપનુદ્યાદ્ દૂર કરે, (તવ તેણે કંઈપણ,) તિ ખરેખર, ન, પ્રપદ્યામિ હું જોતો નથી.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વીપર નિષ્કંટક અને અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિયુક્ત એણે રાજ્ય, તેમ દેવોના રાજા ઇન્દ્રની પદવી પણ મને પ્રાપ્ત થાય તો પણ હું શ્રીકૃષ્ણ ! ઇન્દ્રિયોને અત્યત સૂકાવી નાખનારા મારા શોકને જે કોઈ દૂર કરી શકે એવું કંઈપણ હું જોતો નથી. અર્થાત્ કોઈપણ રીતે મારો શોક દૂર થઈ શકે તેમ નથી. ૮.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુને પોતાનો અભિપ્રાય ભગવાનને જણાવ્યો, તે વાત સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે

સક્તય ઉવાચ । સંજય કહે છે —

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥૧॥

પદ્મચ્છેદ:—એવમ્, ઉક્ત્વા, હૃષીકેશમ્, ગુડાકેશઃ, પરતપઃ, ન, યોત્સ્યે, રતિ, ગોવિન્દમ્, ઉત્ત્વા, તૂષ્ણીમ્, બભૂવ, હ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હૃષીકાણા ઇન્દ્રિયાણામ્ ર્શઃ. હૃષીકેશ તમ્ હૃષીકેશમ્ । ગુડાકાયા નિદ્રાયા ર્શઃ ગુડાકેશ । પરન્ તપયતીતિ પરતપ । ગા વિન્દતે ર્શિતિ ગોવિન્દ તમ્ ગોવિન્દમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરતપ શત્રુઓને તપાવનાર (એવો), ગુડાકેશ નિદ્રાને છોડનાર અર્જુન, હૃષીકેશમ્ ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક-સ્વામી-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, એવમ્ એ પ્રમાણે,

ઉક્ત્વા કહીને, (વળી) ન, યોત્સ્યે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, એ પ્રમાણે, ગોવિન્દમ્ ગોવિન્દને, ઉક્ત્વા કહીને, તૂળ્ણમ્, હ ચુપજ, વમ્બવ થઈ ગયો.

ભાવાર્થ:—શત્રુઓને તપાવનાર અને નિદ્રાને છૂટનાર એવો અર્જુન ઈન્દ્રિયોના ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઉપર પ્રમાણે કહીને વળી " હે શ્રીકૃષ્ણ હું યુદ્ધ કરીશ નહિ " એમ ગોવિન્દ શ્રીકૃષ્ણને કહીને ચુપચાપ થઈને કંઈપણ બોલ્યો નહિ, પણ શાંત થઈ ગયો. ૬.

અપતરણિકા:—અર્જુન એ પ્રમાણે બોલીને શાંત થઈ ગયા પછી ભગવાને શું કહ્યું તે સંજય કહે છે

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિપીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—તમ્, ઉવાચ, હૃષીકેશઃ, પ્રહસન્, ઇવ, ભારત, સેનયોઃ, રુભયોઃ, મધ્યે, વિપીદન્તમ્, ઇદમ્, વચઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રહસતિ ઇતિ પ્રહસન્ । ભરતસ્ય અપત્યં પુમાન્ ભારતઃ તત્સંવ્રુદ્ધૌ હે ભારત । વિપીદતિ ઇતિ વિપીદન્ તમ્ વિપીદન્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભરતવંશેત્પત્ત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! (ત્યાર પછી) રુભયોઃ બંને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચમાં, વિપીદન્તમ્ શોક કરતા (એવા), તમ્ તે (અર્જુન) ને, હૃષીકેશઃ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, પ્રહસન્, ઇવ બાણે હસતા હોયની તેની માફક થઈને, ઇદમ્ આ, વચઃ વચન, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી અને સેનાઓની વચમાં એ પ્રમાણે શોક કરતા અર્જુનને ઇન્દ્રિયોના નિયામક એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બાણે કે ઉપહાસ કરતા હોય તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

અવતરણિકા:—“ દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવનીકમ્—પાંડવોના મૈત્ર્યને જ્ઞેધને ” ઇત્યાદિ પ્રથમાધ્યાયના બીજા શ્લોકથી તે “ ન ચોત્સ્ય્યેતિ ગોવિન્દમુક્ત્યા તૂળ્ણી ચમૂચ હ ” એ બીજા અધ્યાયના નવમા શ્લોક સુધી શોક, મોહ વિગેરે મમારના કારણરૂપ દોષોનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું. તેમજ અર્જુનને ગમ્ય, ગુરુ, પુત્ર, મિત્ર, ઉપકાર કરનારા સ્વજનો, અને સખધીઓ તરફ “ હુ તેમનો, અને તેઓ મારા, ” એવી મમત્વ બુદ્ધિથી તેમના સ્નેહ અને વિયોગ નિમિત્ત, શોક અને મોહ જતાવ્યા. ગોદ અને મોહથી અર્જુનનું ચિત્ત ઘેરાઈ જવાથી, રિવેડ અને વિસ્તાન ગદિત થયેલા અર્જુનને, યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એમ મમજી યુદ્ધમાં પોતાની મેરુ પ્રવૃત્ત થયેલા જતા, હિંસા કરવાથી પાપ લાગશે એવા ભયથી તેમથી ખેદ પાની નિવૃત્તિ લેવા નિશ્ચય થયો, અને પાંડવો ધર્મ-બિદ્યાથી છવન નિભાવતું તેનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયો, ગોદ અને મોહ જેમના ચિત્ત ઉપર આ યથા હોય, તેના મર્મ પ્રાણિઓને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ અને પશ્ચર્ધનું મેનન કરવાની અવળી બુદ્ધિ સૂઝે છે, અને કદાચ તેઓ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે તો પણ તેઓની કાયા, વાણી અને મનની પ્રવૃત્તિ ફલની આશા યુક્ત અને કર્તા, બોકતાના અભિમાન મહિત થય છે, અને એ પ્રમાણે અભિમાન થવાથી તેમને ધર્મ અને અધર્મના સચયથી ઇદ્રિ-દેવયોનિમાં જન્મ, અનિદ્ર-પન્થ પલી-છલ્લાદિની યોનિમાં જન્મ, અથવા ઇદ્રિ-અનિદ્ર-મિશ્ર-મુખદુ ખમિશ્ર મનુષ્યયોનિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, અને એ પ્રમાણે દરેકનું સમાન્યક અવિન્ન ચાલે છે, તેટલા માટે તે સસાગના બીજ-કાણુ રૂપ શોક, અને મોહની ગતિ તે પુણ્યપાપરૂપ કર્મમાત્રના ફલના ત્યાગ મહિત જ્ઞાનવિના બન ચતી નથી, તેથી અર્જુનને સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવા નિમિત્તે કર્મના ફલના ત્યાગયુક્ત આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન્ વાસુદેવ બધા મનુષ્યોની ઉપર કૃપા વર્માનનાના હેતુથી અર્જુનને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

અવતરણિકા:—મગ્ધા અને ઝનતા પ્રાણિઓ એ ક' પનામાત્ર છે, વસ્તુત પ્રાણિમાત્ર નિત્ય ઇશ્વરના અંશ હોઈને નિત્ય છે, તેથી તેઓને માટે ગોઠ કરવો યોગ્ય નથી તે કહે છે

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ॥

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તુ, એવ, અહમ્, જાતુ, ન, આસમ્, ન, ત્વમ્, ન, હમે, જનાધિપાઃ, ન, ચ, એવ, ન, ભવિષ્યામઃ, સર્વે, વયમ્, અતઃ, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિક પાન્તીતિ અધિપા, જાયન્તે ઇતિ જના, જનાનામ્ અધિપા જનાધિપા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, તુ (લેહદર્શક અન્યથા,) જાતુ કોઈ પણ સમયે, ન, આસમ્ ન હતો, ન એમ નથી, એવ તેમજ, ત્વમ્ તું, ન ન (હતો), હમે આ, જનાધિપાઃ રાજાઓ, ન ન (હતા), ચ અને, અત પરમ્ હવે પછી, વયમ્ આપણે, સર્વે બધા, ન ભવિષ્યામ નહિ, હોઈ શુ, (ઈતિ) ન એમ (પણ) નથી.

ભાવાર્થઃ—હું કોઈ પણ સમયે નહિ હતો એમ નથી, તેમજ તું તથા આ મધળા રાજાઓ પણ નહિ હતા એમ નથી, અને હવે પછી પણ આપણે બધા નહિ હોઈશુ એમ નથી અર્થાત્ ત્રણે કાલમા આપણે હતા, છીએ અને હોઈશુ અને તેજ પ્રમાણે ભૂતમાત્રનુ, ઇશ્વરના અંશ તરીકે અસ્તિત્વ છે તેથી નિત્ય અને અવિનાશિ સ્વરૂપે કોઈના પણ શોધ કરવો બેઘએ નહિ ૧૨

અવતરણિકાઃ—આત્મા કેની રીતે નિત્ય-અવિનાશી છે : તે વિશે દર્શાવ આપી બગવાન કહે છે

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ॥

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—દેહિનઃ, અસ્મિન્, યથા, દેહે, કૌમારમ્, યૌવનમ્, જરા, તથા, દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ, ધીરઃ, તત્ર, ન, મુહ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી તસ્ય દેહિનઃ । કુર્ણપત્ મારઃ કામો યસ્ય સઃ કુમારઃ, કુમારસ્ય ભાવઃ કૌમારમ્ । યૌર્તીતિ યુવા, યૂનઃ ભાવઃ યૌવનમ્, । જીર્યન્તે અઙ્ગાનિ યસ્યામ્ અવસ્થાયાં સા જરા । અન્ય દેહઃ દેહાન્તરઃ, દેહાન્તરસ્ય પ્રાપ્તિઃ દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેમ, દેહિનઃ આત્માની, અસ્મિન્ આ, દેહે દેહમાં, કૌમારમ્ કુમાર અવસ્થા, યૌવનમ્ યુવાવસ્થા, (અને) જરા વૃદ્ધાવસ્થા, (છે) તથા તેવીજ રીતે, દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ ખીન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ (થવી તે પણ છે), (અને તેથી) ધીરઃ ધીર પુરૂષ, તત્ર તે વિષયમાં, ન, મુહ્યતિ મોહ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે આત્માની આ એક જ શરીરની અંદર કુમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે, તેવી જ રીતે એ આત્માને એક શરીર છોડી ખીન્ન ખીન્ન શરીરોમાં પણ જવું પડે છે અને તેથી કોઈ પણ નિમિત્તે મૃત્યુ પામી દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થવાના વિષયમાં સ્થિરપુરુષદ્વિત્યર્થે ધીરપુરુષ એહ પદપ્રત્યે નથી, અર્થાત્ આત્માને અનિત્ય કે ક્ષણધ્વંસી ન માનતાં અવિનાશીમાની પંથ—મહા-

ભૂતના આ શરીરનેજ અસ્થિર માની તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનુંજ છે એમ માની તેનો શોક કરતો નથી. ૧૩.

અવતરણિકા —આત્મા નિત્ય હોવાને લઈને, તથા ગોઠ, મોહાદિ-લાણું વગી હોવાથી તેમનો અભાવ માની લઈએ, તોપણ તેમના નિમિત્ત થતા મુખ્ય ખોથી તેઓનું નિરાશણ ધણી મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે એમ જાણ અર્જુન શકા કે તે તેના સંબંધમાં ભગવાન કહે છે

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ॥

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—માત્રાસ્પર્શાઃ, તુ, કૌંતેય, શીતોષ્ણસુખ-દુઃખદાઃ, આગમાપાયિનઃ, અનિત્યાઃ, તાન્, તિતિક્ષસ્વ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મીયન્તે આભિ વિષયા इति માત્રા, સ્પૃશન્તીતિ સ્પર્શાઃ માત્રાણા સ્પર્શાઃ માત્રાસ્પર્શાઃ । કુન્ત્યા અપત્ય પુમાન્ કૌંતેય તત્સવદ્ધૌ હે કૌંતેય । શીત ચ ઉષ્ણં ચ શીતોષ્ણદ્ર, સુખ ચ દુઃખ ચ સુખદુઃખે, શીતોષ્ણામ્યા સુખદુઃખે દદતીતિ શીતોષ્ણ-સુખદુઃખદાઃ । આગમશ્ચ અપાયશ્ચ આગમાપાયૌ, આગમાપાયૌ સ્ત યેષાં તે આગમાપાયિન । ન નિત્યા અનિત્યા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌંતેય હે કુન્તીના પુત્ર અર્જુન ! માત્રાસ્પર્શાઃ ઈન્દ્રિયોના વિષયો, તુ તો શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ તાં ઉતુ તથા તેની અસરથી મુખ્ય અને દુઃખ આપનારા, આગમાપાયિનઃ આવવાના અને જવાના સ્વભાવવાળા, (અને) અનિત્યા લાંબો વખત નહિ રહેનારા, (છે માટે) ભારત હે ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન ! તાન્ તે વિષયોને, તિતિક્ષસ્વ તું સહન કર, અર્થાત્ તેમાં હર્ષ શોક રાગ નહીં

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! ઇન્દ્રિયોના વિષયો—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ—શીતતા તથા ઉષ્ણતાને લીધે સુખદુઃખ આપનારા છે તેમજ આવવું અને જવું એવા સ્વભાવના અર્થાત્ અસ્થિર રહેનારા અને લાંબો વખત ન ટકી રહે તેવા છે માટે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ અને દુઃખોને તું સહન કર. અર્થાત્ તેમાં હર્ષ કે શોક કર નહો. ૧૪.

અવતરણિકા:—શીતોષ્ણાદિ વિષયોને મદન ક્રવાથી તુ રૂળ થાય છે તે હવે કહે છે

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ॥

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદ:—યમ્, હિ, ન, વ્યથયન્તિ, એતે, પુરુષમ્, પુરુષર્ષભ, સમદુઃખસુખમ્, ધીરમ્, સઃ, અમૃતત્વાય, કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુર્યી રેતે इति પુરુષઃ, પુરુષાણામ્ ઋષભઃ પુરુષર્ષભઃ તત્ સંવૃદ્ધૌ હે પુરુષર્ષભ । દુઃખં ચ સુખં ચ દુઃખસુખે, સમે દુઃખસુખે यस્ય સઃ સમદુઃખસુખઃ તમ્ સમદુઃખસુખમ્ । ધિયં રાતીતિ ધીરઃ । અમૃતમ્ય ભાવઃ અમૃતત્વમ્ તસ્મૈ અમૃતત્વાય ।

અન્યથા અને અર્થ:—પુરુષર્ષભ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સમદુઃખસુખમ્ તુલ્ય છે સુખ અને દુઃખ જેને (એવા), યમ્ જે, ધીરમ્ નિત્ય આત્માના જ્ઞાનયુક્ત, પુરુષમ્ પુરૂષને, એતે ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ન, વ્યથયન્તિ વ્યથા કરતા નથી, સઃ તે (પુરુષ), હિ અવશ્ય રીતે, અમૃતત્વાય મોક્ષને માટે, કલ્પતે યોગ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! મુખ અને દુઃખ બને જેને સમાન છે એવા તેમજ ધીર એટલે આત્મજ્ઞાની એવા જે પુરુષને ઇન્દ્રિયોના વિષયો વ્યથા કરતા નથી, તે પુરુષ મોહને માટે જરૂર યોગ્ય થાય છે અર્થાત્ વિષયોના વેગને મોકવાની શક્તિ જે મહિષ્ણુતા-તિતિક્ષા તે અમૃતત્વ-ઈશ્વરની ગ્રામ્યા-વન્ધ્યા મેળવવામા ખાસ માધનરૂપ છે અને તેથી મોહાદિક છોડી વિષયોમાંથી વિરક્ત રહી ચોડનો પરિત્યાગ કરવો એ જ યોગ્ય છે ૧૫

અવતરણિકા:—રીનોપ્ણાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતીત થાય, ઠતા પણ આત્માને બાધ કરનામા તે વ્યર્થ જેવા છે, ઉનદુ આ માની નસતા-નિસત્ય-જા પીને, ગો-, મોહ ન લાવીને રીનોપ્ણાદિ મુખ્ય ખાતિ ભાવો મહન થઈ નકે નેવા છે અને તેથી તે મહન કરના જોઈએ ને વાગ નણાવે છે

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ॥

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽસ્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસતઃ, વિદ્યતે, ભાવઃ, ન, અભાવઃ, વિદ્યતે, સતઃ, ઉભયોઃ, અપિ, દૃષ્ટઃ, અન્તઃ, તુ, અનયોઃ, તત્ત્વદર્શિભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે સત્ તસ્ય તત્ વા ન મત્ અસત્ તસ્ય અસત્ । ન ભાવ અભાવઃ । તત્ત્વ પદ્યન્તિ તે તત્ત્વ દર્શિન તૈ તત્ત્વદર્શિભિ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અસત્ અસત્ય-નશ્વર વસ્તુ, ભાવ હોવાપણુ-અસ્તિત્વ, ન, વિદ્યતે નથી, (તેમ) સત્ સત્ય-નિત્ય-વસ્તુ, અભાવ ન હોવાપણુ, (પણુ) ન, વિદ્યતે નથી,

અનયોઃ આ, ઉમયોઃ બન્ને-સત્ અને અસત્-નો, અપિ પણ, અન્તઃ અન્ત-નિર્ણય, તત્ત્વદર્શિભિઃ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે, દ્વય-જોવાયલો છે.

ભાવાર્થઃ—અસત્ વસ્તુનું હોવાપણું, અને સત્ વસ્તુનો નાશ કદિ થતો જ નથી અને તેમાં તે સત્ અને અસત્ એ બન્નેનો નિર્ણય પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ અસત્ વસ્તુ સદા અનિત્ય હોવાથી સત્-આત્મા ઉપર તેનો કંઈ પણ પ્રભાવ નથી, એટલે ઈન્દ્રિયાદિકોના વિષયો આત્માને કંઈપણ અસર કરી શકતા નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—ને સત્ શું છે, કે જે નિત્ય છે? તેને માટે કહે છે:

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—અવિનાશિ, તુ, તદ્, વિદિ, યેન, સર્વમ્, इदम्, તતમ્, વિનાશમ્, અવ્યયસ્ય, અસ્ય, ન, કશ્ચિત્, કર્તુમ્, અર્હતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે વિનાશઃ યસ્ય તત્ અવિનાશિ તત્ । વિશેષેણ નાશઃ ઇતિ વિનાશઃ તમ્ વિનાશમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ નાશો વિકારો વા યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ તસ્ય અવ્યયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યેન જેના વડે, इदम् આ, સર્વમ્ બધું, તતમ્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તત્ તેને, હુ તો, અવિનાશિ નાશ ન થાય તેવું, વિદ્ધિ તું બધું, (અને) અસ્ય એ, અવ્યયસ્ય અખં-

હના, વિનાશમ્ નાશને, કર્તુમ કરવાને માટે, કશ્ચિત્ કોઈ, (પણ) ન, અર્હતિ યોગ્ય નથી

ભાવાર્થ:—જેના વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેને તુ અવશ્ય રીતે અવિનાશિ જાણુ, અને એ અવિનાશિ એવા અખ ઠ પ્રહ્લનો નાશ કરવાને કોઈ પણ યોગ્ય નથી. અર્થાત એ કોઈનાથી પણ નાશપામી શકે તેવું નથી ૧૭

અવતરણિકા:—અત્ વચ્ચનું 'ર્જન' વગીતે હવે 'અમત્' ચ્ચુ છે ? તેને માટે ભગવાન કહે છે

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ॥

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુદ્ધસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—અન્તવન્તઃ, ઇમે, દેહાઃ, નિત્યસ્ય, ઉક્તાઃ, શરીરિણઃ, અનાગિનઃ, અપ્રમેયસ્ય, તસ્માત્, યુદ્ધસ્વ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્ત અસ્તિ યેષા તે અન્તવન્ત । દિહ્યન્ત ઇતિ દેહા । શરીરમ્ અમ્ય અમ્તીતિ શરીરી તમ્ય શરીરિણ । નાશ અસ્તિ યસ્ય સ નાશી, ન નાશી અનાશી તસ્ય અનાશિન । પ્રક્ષેપેન મીયતે ઇતિ પ્રમેય, ન પ્રમેય અપ્રમેય તસ્ય અપ્રમેયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—નિત્યસ્ય નિરંતર અસ્તિત્વવાળા, અનાશિન નાશરહિત, (અને) અપ્રમેયસ્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી ન પામી શકાય તેવા—અપરિચ્છેદ, શરીરિણ આત્માના, ઇમે આ, દેહા શરીરો, અન્તવન્ત નાશવંત, ઉક્તા કહેલાં છે, (માટે) ભારત હે ભરતવંશી અર્જુન ! તસ્માદ્ તેથી યુદ્ધસ્વ તુ યુદ્ધ કર

ભાવાર્થ:—નિત્ય, નાશરહિત અને કોઈનાથી પણ માપમાં ન આવી શકે એવા આત્માનાં આ બધાં શરીરો નાશવંત કહેવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રના જે દેહો છે તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનાજ છે માટે હે ભરતવંશી અર્જુન ! તેથી તું શોકને ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવાને ઉભો થા ૧૮

અવતરણિકા:—‘હુ યુદ્ધમાં ઉભેલા યોદ્ધાઓનો હણનાર થઈશ અને તેઓ મારા વડે હણાશે’ એવી અર્જુનની અમલ-સુદ્ધિના પરિહાર માટે શ્રીકૃષ્ણ કોપનિપટ્ટની બે કથાઓ પોતાના ઉપદેશની સગતિમાં કહે છે

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥૧૯॥

પદચ્છેદ:—યઃ, એનમ્, વેત્તિ, હન્તારમ્, યઃ, ચ, એનમ્, મન્યતે, હતમ્, ઉભૌ, તૌ, ન, વિજાનીતઃ, ન, અયમ્, હન્તિ, ન, હન્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હન્તીતિ હન્તા ત હન્તારમ્ । વિશેષેણ જાનીત ઇતિ વિજાનીત ।

અન્યથા અને અર્થ:—યઃ જે, એનમ્ એ (આત્મા) ને, હન્તારમ્ હણનારો, વેત્તિ બાણે છે, ચ તથા, યઃ જે, એનમ્ એને, હતમ્ હણાયેલો, મન્યતે માને છે, તૌ તેઓ, ઉભૌ બન્ને, ન, વિજાનતઃ (કંઈપણ સત્ય) બાણુતા નથી, (કારણ કે) અયમ્ આ (આત્મા), (કોઈને) ન, હન્તિ હણતો નથી, (અને કોઈનાવડે) ન, હન્યતે હણાતો (પણ) નથી.

૧ હન્તા એમ થતે હન્તુ હતશે મન્યતે હતમ્ । ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાય હન્તિ ન હન્યતે ॥ ૧૮ ૨-૧૯ ॥

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ એ આત્માને હણનારો માને છે, તથા જે એને હણાયલો માને છે, તેઓ બન્ને સત્ય શું છે તે જાણતા નથી, કારણ કે આ આત્મા કોઈને હણતો પણ નથી તેમ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી. અર્થાત્ એ અવિનાશી હોવાથી એનો નાશ થતોજ નથી તેમ એ કોઈનો વિનાશ પણ કરતો નથી. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં આત્મા, નાશ કરવાની અથવા નાશ થઈ જવાની ક્રિયાથી રહિત એટલે કે અવિક્રિય-વિકારરહિત છે એમ જણાવ્યું, તેનાજ અનુમંધાનમાં આત્માનું અવિકારિપણું હવે નીચેના શ્લોકથી વિશેષ દઢ કરે છે:

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-

ન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—ન, જાયતે, મ્રિયતે, વા, કદાચિત્, ન, અયમ્, ભૂત્વા, ભવિતા, વા, ન, ભૂયઃ, અજઃ, નિત્યઃ, શાશ્વતઃ, અયમ્, પુરાણઃ, ન, હન્યતે, હન્યમાને, શરીરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જાયતે અસૌ ઇતિ અજઃ । પુરા મવઃ પુરાણઃ । શસ્યતિ ઇતિ શશ્વત્, શશ્વત્ મવઃ શાશ્વતઃ । હન્યતે યત્ તત્ હન્યમાનમ્ તસ્મિન્ હન્યમાને ।

૧ ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિન્નાર્થ કુતશ્ચિન્ન મમુલ કશ્ચિત્ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ક. ડ. ૨-૧૮ ॥

આ બન્ને ઋચાના અર્થ મૂળશ્લોકોને મળતાજ છે.

અન્યથા અને અર્થ:—અયમ્ આ (આત્મા), કંદાચિત્ કોઈપણ વખતે, ન, જાયતે જન્મતો નથી, વા અથવા, ન, મ્રિયતે મૃત્યુ (પણ) પામતો નથી, વા અથવા, મૃત્વા થઈને, મૃયઃ ફરીને, ન, ભવિતા થનાર (પણ) નથી, (તેમ) અયમ્ આ (આત્મા), અજઃ જન્મરહિત, નિત્યઃ નિરંતર રહેનાર, શાશ્વતઃ જુના વખતનો, પુરાણઃ આદિ કાલથી જ નવો—શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો, (અને) ઝરીરે શરીર, હન્યમાને નાશ થઈ જતાં (પણ) ન, હન્યતે હણાતો નથી.

ભાવાર્થ:—આ આત્મા કોઈપણ વખતે જન્મતો અથવા મરતો નથી, તેમજ કોઈપણ વખતે એક વખત થઈને ફરી થનાર પણ નથી; વળી આ આત્મા જન્મરહિત, નિત્ય રહેનારો, પ્રાચીન વખતનો, આદિ કાલથી જ નવો એટલે શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો, અને શરીરનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ કદિ નાશ ન થાય તેવો છે. અર્થાત્ આ આત્મા આદિ અને અંતમાં એટલે કોઈ પણ સમયમાં તથા હરકોઈ અવસ્થામાં વિકૃતિથી રહિત છે, અને તેથીજ તારે એનો શોધ કરવો યોગ્ય નથી. ૨૦.

અવતરણિકા:—આત્મા કોઈને હણતો નથી તેમ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી એ જે વાત ઉપર જણાવી, તેજ અર્થનો પુનઃ બગવાનું સ્વરૂપ ઉપસાહાર કરે છે

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

પદચ્છેદ:—વેદ, અવિનાશિનમ્, નિત્યમ્, યઃ, એનમ્, અજમ્, અવ્યયમ્, કયમ્, સઃ, પુરુષઃ, પાર્થ, કમ્, ઘાતયતિ, હન્તિ, કમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિનાશઃ અસ્તિ અસ્ય સઃ વિનાશી,
ન વિનાશી અવિનાશી તસ્મ અવિનાશિનમ્ । ન જાયતે અસૌ અનઃ તન્મ
અજમ્ । ન ત્યેતિ ઇતિ અત્યયઃ તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે અર્જુન । યઃ જે પુરૂષ,
જનમ્ એ આત્માને, નિત્યમ્ સર્વદા વિદ્યમાન, અજમ્ જન્મરહિત,
અદ્યયમ્ ક્ષય વિનાનો, (અને) અવિનાશિનમ્ વિનાશરહિત,
વેદ જાણે છે, સઃ તે, પુરુષઃ પુરૂષ, કમ્ કોનો, કયમ્ કેવી રીતે,
ઘાતયતિ ઘાત કરાવે છે ? અથવા પોતે કારણ ભૂત થઈ, કમ્
કોને, હન્તિ હણે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન । જે પુરૂષ એ આત્માને સર્વદા
વિદ્યમાન, જન્મરહિત, ક્ષયવિનાનો અને વિનાશરહિત જાણે
છે, તે પુરૂષ કોનો કેવી રીતે ઘાત કરાવે છે ? અથવા તો પોતે
કારણરૂપ થઈ કોને હણે છે ? અર્થાત્ આત્મા કર્તાસિકતાના
અભિમાનરહિત હોઈને કોઈનો પણ નાશ કરાવતો નથી કે
કોઈને પણ મારતો નથી. ૨૧.

અવતરણિકાઃ—“ઉપર પ્રમાણે કહાય આત્મા અવિનાશી છે,
એમ સ્વીકારી લઉં તોપણ શરીરો વિનાશી હોવાથી યુદ્ધમાં તેમનો અવશ્ય
નાશ તો થાય જ, તો પછી બીધ્માદિનાં શરીરો કે જેમનાથી અનેક સુકૃતે
સાધી શકાય છે, તે શરીરોનો યુદ્ધ વડે મારે નાશ કરવો એ કેમ બની શકે ?”
એવી અર્જુનની શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્રાસાંસિ, જીર્ણાનિ, યથા, વિહાય, નવાનિ, ગૃહ્ણાતિ, નરઃ, અપરાણિ, તથા, શરીરાણિ, વિહાય, જીર્ણાનિ, અન્યાનિ, સંયાતિ, નવાનિ, દેહી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પરાણિ અપરાણિ તાનિ અપરાણિ । શીર્યન્તે તાનિ શરીરાણિ તાનિ । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, નરઃ પુરૂષ, જીર્ણાનિ જુનાં, ત્રાસાંસિ વશોને, વિહાય છોડીને, અપરાણિ ખીળં, નવાનિ નવાં, ગૃહ્ણાતિ ગ્રહણ-ધારણ-કરે છે, તથા તેવી રીતે, દેહી આત્મા, જીર્ણાનિ જુનાં, શરીરાણિ શરીરોને, વિહાય છોડીને, અન્યાનિ ખીળં, નવાનિ નવાંઓને, સંયાતિ પ્રાપ્ત થાય (કરે) છે.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે પુરૂષ જુનાં વશોને છોડીને ખીળં નવાં વશોને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે આ આત્મા જુનાં અને જર્જર શરીરોને છોડીને ખીળં નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જીર્ણ શરીરોને છોડીને નિરંતર નવાં શરીરોનેજ આત્મા ધારણ કરે છે, તેથી સુકૃત કરતાં કરતાં વૃદ્ધ થયેલાં લીધ્માદિ-કેનાં શરીરોનો નાશ કરવામાં આવે તો ઉલટું એ યુદ્ધ દ્વારા તેમને વધુ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય અને સ્વધર્મથી મૃત્યુ થવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગિ મળે માટે તેમ માનીને પણ તારે યુદ્ધ કરવું તે વિશેષ ઈષ્ટ છે. ૨૨.

અવતરણિકા —“દેહનો નાશ થવા છતાં તેની અંદર રહેલ આત્માનો વિનાશ કેમ થતો નથી ? દાખલા તરીકે જેમ કોઈ એક ઘર બળી ન્યારે તે ઘરની અંદર રહેલી વસ્તુઓનો પણ નાશ થાય છે તેવીજ રીતે આત્માનો પણ દેહની સાથેજ નાશ થવો જોઈએ,” એવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આત્માનું અવિનાશિપણું અને અવિકાશિપણું બીજા પ્રકારે કહે છે:

નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ॥

ન ચૈનં કલેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥૨૩॥

પદચ્છેદઃ—ન, એનમ્, છિંદન્તિ, શસ્ત્રાણિ, ન, એનમ્, દહતિ, પાવકઃ, ન, ચ, એનમ્, કલેદયન્તિ, આપઃ, ન, શોષયતિ, મારુતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શસ્યતે એભિં इति શસ્ત્રાણિ । પુર્નતિ इति પાવક । મરુન્ એવ મારુત ।

અન્વય અને અર્થઃ—એનમ્ એ આત્માને, શસ્ત્રાણિ શસ્ત્રો, ન, છિંદન્તિ છેદતાં નથી, એનમ્ એને, પાવકઃ અગ્નિ, ન, દહતિ બાળતો નથી, ચ તેમજ, એનમ્ એને, આપઃ પાણી, ન, કલેદયન્તિ લીંબાવી શકતાં નથી, (અને) મારુતઃ પવન, ન, શોષયતિ સુકાવી (પણ) શકતો નથી.

ભાવાર્થઃ—એ આત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, એને અગ્નિ બાળતો નથી, એને પાણી લીંબાવી શકતું નથી, અને પવન સુકાવી શકતો પણ નથી. અર્થાત્ આત્મા અવિનાશી અને નિર્વિકાર હોવાથી એમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર થતો નથી અને તેથીજ એ શરીર સાથે નાશ પણ પામી શકતો નથી ૨૩

અવતરણિકા —ઉપર પ્રમાણે આત્માનુ અવિદ્યારીપણું કદી તેની અવિક્રિયતા નિગેપ હદ કરતા કહે છે

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ॥

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અચ્છેદઃ, અયમ્, અદાહ્યઃ, અયમ્, અક્લેદ્યઃ, અશોપ્યઃ, એવ, ચ, નિત્યઃ, સર્વગતઃ, સ્થાણુઃ, અચલઃ, અયમ્, સનાતનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હેતુમ્ શક્યઃ છેદ્યઃ, ન ચ્છેદ્યઃ અચ્છેદ્યઃ । દગ્ધુમ્ શક્યઃ દહ્યઃ, ન દહ્યઃ અદહ્યઃ । ક્લેતુમ્ શક્યઃ ક્લેદ્યઃ, ન ક્લેદ્યઃ અક્લેદ્યઃ । શોષ્ટુમ્ શક્યઃ શોપ્યઃ, ન શોપ્યઃ અશોપ્યઃ । સર્વ ગતઃ સર્વગતઃ । તિષ્ઠતિ ઇતિ સ્થાણુઃ । ચલતીતિ ચલઃ, ન ચલઃ અચલઃ । સના મવઃ ઇતિ સનાતનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયમ્ આ (આત્મા), અચ્છેદ્યઃ શસ્ત્રોવડે ન છેદી શકાય તેવો, અદાહ્યઃ અગ્નિવડે ન બાળી શકાય તેવો (છે. વળી) અયમ્ આ (આત્મા), અક્લેદ્યઃ પાણીવડે ભીંજવી ન શકાય તેવો, ચ અને, અશોપ્યઃ પવન વડે સુકવી ન શકાય તેવો, એવ જ (છે), (વળી) અયમ્ આ (આત્મા), નિત્યઃ નિરંતર રહેનારો, સર્વગતઃ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, સ્થાણુઃ સ્થિર, અચલઃ કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો, (અને) સનાતનઃ ધણા પુરાણા વખતનો છે.

હોવાર્થઃ—આ આત્મા શસ્ત્રો વડે છેદી શકાય તેવો નથી, અગ્નિ વડે બાળી શકાય તેવો નથી, પાણી વડે ભીંજવી શકાય તેવો નથી અને પવન વડે સુકવી શકાય તેવો પણ નથી, પરંતુ એ આત્મા નિરંતર રહેવાવાળો, સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, અર્થાત્ સર્વવ્યાપક, સ્થિર, કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો અને ધણા પ્રાચીન વખતનો છે. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—આત્મા છેદ્યઃ જપું ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણાદિથી રહિત હોવાથી, તેનું અશોભ્યત્વ કહે છે.

અવ્યક્તોઽયમચિંત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તઃ, અયમ્, અચિન્ત્યઃ, અયમ્, અવિકાર્યઃ, અયમ્, ઉચ્યતે, તસ્માદ્, એવમ્, વિદિત્વા, એનમ્, ન, અનુશોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વ્યુજ્યતે इति વ્યક્તઃ, ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ । ચિન્તિતું યોગ્યઃ ચિન્ત્યઃ, ન ચિન્ત્યઃ અચિન્ત્યઃ । વિકૃતું શક્યઃ વિકાર્યઃ, ન વિકાર્યઃ અવિકાર્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયમ્ આ (આત્મા), અવ્યક્તઃ પ્રકટ ન દેખાય તેવો, અયમ્ આ, અચિન્ત્યઃ ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવો, (અને) અયમ્ આ, અવિકાર્યઃ વિકારરહિત, ઉચ્યતે કહેવાય છે, તસ્માદ્ તેથી, એનમ્ એ આત્માને, એવમ્ એ પ્રમાણે (ઉપર પ્રમાણે), વિદિત્વા જાણીને, અનુશોચિતુમ શોક કરવાને, ન, અર્હસિ તું યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવો નથી, ચિન્તનમાં આવી શકે તેવો નથી અને વિકારરહિત કહેવાય છે, તેથી એ પ્રમાણે એ આત્માને નિષ્ક્રિય અને નિર્વિકાર જાણીને તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એ જાધા નાશ પામશે એવી બુદ્ધિથી તું બુદ્ધથી વિરામ પામી સ્વધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ ન થા અને મિથ્યા શોક ન કર. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—આત્માને કવચિત્ ક્રોધપિણુ રીતે વિનાશી માન લેવામાં આવે તો પણ ને શોચ કરવા યોગ્ય નથી તે કહે છે:

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ॥

તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચ, એનમ્, નિત્યજાતમ્, નિત્યમ્, વા, મન્યસે, મૃતમ્, તથાપિ, ત્વમ્, મહાબાહો, ન, એનમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિયમેન નિયતં વા ભવં નિત્યમ્, નિત્યં જાતઃ નિત્યજાતઃ તમ્ નિત્યજાતમ્ । મહાન્તૌ વાહૂ यस્ય સઃ મહાબાહુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે મહાબાહો ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અથ ચ જો કે, એનમ્ એને, નિત્ય-જાતમ્ સદા જન્મ પામેલો, વા અથવા, નિત્યમ્ સદૈવ, મૃતમ્ મરણ પામેલો, મન્યસે તું માને છે, તથાપિ તો પણ, મહાબાહો કે મોટી બુદ્ધિવાળા અર્જુન! ત્વમ્ તું, એવમ્ એ પ્રમાણે (પૂર્વોક્ત રીતે), શોચિતુમ્ શોક કરવાને, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—જો કે એ આત્માને તું કદાચિત્ત નિરંતર જન્મ લેતો અને સદૈવ મરણ પામતો માની લે, તો પણ, કે મહાબાહુ અર્જુન! તું ઉપરોક્ત રીતે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૨૬.

અવતરણિકા.—આત્માને જન્મ-મૃત્યુની ઉપાધિયુક્ત કવચિત્ત માનવામાં આવે તો પણ તેનો શોક કરવો ન જોઈએ, તે વિષયમાં કાળુ બતાવે છે:

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ॥

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—જાતસ્ય, હિ, ધ્રુવઃ, મૃત્યુઃ, ધ્રુવમ્, જન્મ, મૃતસ્ય, ચ, તસ્માત્, અપરિહાર્યે, અર્થે, ન, ત્વમ્, ઝોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિહર્તુમ્ શક્ય પરિહાર્ય, ન પરિહાર્ય અપરિહાર્ય, તસ્મિન્ અપરિહાર્યે । અર્ચ્યતે इति अर्च, તસ્મિન્ અર્ચે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, જાતસ્ય જન્મે લાનો, મૃત્યુ. નાશ, ધ્રુવ. ચોક્કસ (જ છે), ચ અને, મૃતસ્ય મરેલાનો, જન્મ જન્મ (પણ), ધ્રુવમ્ ચોક્કસ, (છે) તસ્માદ્ તેથી, અપરિહાર્યે અવશ્ય થવાવાળા, અથ વિષયમાં, ત્વમ્ તું, ઝોચિતુમ્ શોચ કરવાને, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જે જન્મે છે તેનો નાશ ચોક્કસ જ અને મરેલાનો જન્મ પણ ચોક્કસ જ થાય છે, માટે જે વસ્તુ અવશ્ય થવાવાળી છે તે વિષયમાં તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭

અનુવર્ણિકા —“ કાર્યકાળસ્વરૂપ પ્રાણિઓના શરીરોને અતુલક્રીને ગોક અગ્રથ રીતે થાય એ નિર્વિવાદ છે ” એની અનુનની માન્યતાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે ૩

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાદીનિ, ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ, ભારત, અવ્યક્તનિધનાનિ, એવ, તત્ર, કા, પરિદેવના.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તમ્ અન્યક્તમ્, અન્યક્તમ્ આદિ યેષા તાનિ અવ્યક્તાદીનિ । વ્યક્ત મધ્યે યેષા તાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ । અન્યક્ત નિધન યેષા તાનિ અન્યક્તનિધનાનિ । પરિતઃ દેવના પરિદેવના ।

અન્યથા અને અર્થ:—ભારત હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ અર્જુન ! મૃતાનિ પંચમહાભૂતો અથવા તો તેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણિમાત્ર, અવ્યક્તાદીનિ આદિમાં અવ્યક્ત-અપ્રકટ, વ્યક્તમધ્યાનિ મધ્યમાં વ્યક્ત-પ્રકટ, (અને) અવ્યક્ત-નિધનાનિ અંતમાં-મરણાવસ્થામાં અવ્યક્ત-અપ્રકટ, એ જ, (છે માટે) તત્ર તે વિષયમાં, પરિદેવના શોકનિમિત્ત વિલાપ, કા શો (કરવો) ?

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! ભરતવંશી અર્જુન ! પ્રાણિમાત્ર આદિકાલમાં અપ્રકટ-ન જણાય તેવાં છે, મધ્યકાળમાં પ્રકટ એટલે પ્રત્યક્ષ જણાતાં છે અને અંતાવસ્થામાં પણ દૂરીને અપ્રકટજ-ન જણાય તેવાં છે, માટે તે વિષયમાં શોક કરી વિલાપ કરવો શા કામનો ? માટે તું એ શોક છોડીને તારું યુદ્ધરૂપ કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. ૨૮.

અવતરણિકા:—‘શુદ્ધ આત્મા ધણી કદથી જાણી શકાય તેવો છે. અને મોહથી ઉપજેલી બ્રાતિ સર્વને સાધારણ છે, તેથી માત્ર તુજ આવી રીતે આત્મજ્ઞાનમાં ભ્રમિત થએલો છે એમ નથી, પરંતુ ધણી ખગની સ્થિતિ એવીજ છે, તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન-

માશ્ચર્યવદ્દતિ તથૈવ ચાન્ય: ॥

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્ય: શૃણોતિ

શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—આશ્ચર્યવત્, પદ્યતિ, કશ્ચિત્, એનમ્, આશ્ચર્ય-
વત્, વદતિ, તથા, એવ, ચ, અન્યઃ, આશ્ચર્યવત્, ચ, એનમ્,
અન્યઃ, શ્રુણોતિ, શ્રુત્વા, અપિ, એનમ્, વેદ, ન, ચ, એવ, કશ્ચિન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આઃ ઇતિ ચર્યતે અભિનીયતે ઇતિ આશ્ચ-
ર્યમ્, આશ્ચર્યમ્ ઇવ ઇતિ આશ્ચર્યવત્ । કઃ ઇતિ કશ્ચિત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, એનમ્ એ
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, પદ્યતિ બુઝે છે, ચ અને,
અન્યઃ બીજો, તથા, એવ તેજ પ્રમાણે, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો,
વદતિ કહે છે, ચ અને, અન્યઃ બીજો (વળી) કોઈ, એનમ્ એ
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, શ્રુણોતિ સાંભળે છે, ચ
અને, કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, શ્રુત્વા સાંભળીને, અપિ પણ, એવ
ખરેખર, એનમ્ એને, ન, વેદ જાણતો નથી.

ભાવાર્થઃ—કોઈ માણસ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો
બુઝે છે, અને બીજો તે જ પ્રમાણે આશ્ચર્ય જેવો કહે છે, અને
બીજો કોઈ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે, અને કોઈ
માણસ સાંભળીને પણ એને જાણતો નથીજ. અર્થાત્ આત્માનું
વિશુદ્ધ જ્ઞાન લાગ્યેજ કોઈને થાય છે અને તેથી તેને સર્વ
આશ્ચર્ય સમાન બુઝે છે અથવા કહે છે. અથવા તો તેને સત્ય
રીતે જોનાર, કહેનાર, સાંભળનાર અને જાણનાર કોઈકજ હોવાથી
તે આશ્ચર્ય જેવુંજ છે, એટલે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું દુર્ધટ છે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—આત્માનું અવિનાશિપણું તથા શરીરનું વિનાશિપણું
ઉપર પ્રમાણે કહીને. ‘જોકે ન કરવો જોઈએ’ એમ ભગવાન ઉપમંહાર
રૂપે કહે છે:

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ॥

તરમાત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—દેહી, નિત્યમ્, અવધ્યઃ, અયમ્, દેહે, સર્વસ્ય, ભારત, તસ્માત્, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ દેહી । હન્તું યોગ્યઃ વધ્યઃ, ન વધ્યઃ અવધ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત, અયમ્ આ, દેહી આત્મા, સર્વસ્ય બધાના, દેહે શરીરમાં, નિત્યમ્ નિરંતર, અવધ્યઃ વધ ન કરી શકાય તેવો (છે), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, સર્વાણિ બધાં, ભૂતાનિ પ્રાણિઓનો, શોચિતુમ્ શોક કરવાને માટે, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત—અર્જુન ! આ આત્મા, સર્વ પ્રાણિ-માત્રના શરીરમાં હંમેશાં અવધ્ય એટલે કેાઈપણ રીતે વધ ન કરી શકાય તે પ્રમાણે રહેલો છે, તેથી તું બધાં પ્રાણિઓનો વિનાશ થશે અને મને હિંસાનું પાપ લાગશે એ પ્રમાણે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તેવો ખોટો શોક છોડી કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય સારેજ તેવા પુરૂષને શોકમોહ ન થાય, પણ આત્મજ્ઞાનરહિત સંસારી પ્રાણિઓને તો તે થવા સંભવ છે, અને તેથી અર્જુનને તે પ્રમાણે શોક મોહ થાય અને તેથી તે શુદ્ધ કૃતો બંધ રહે એ સ્વાભાવિક છે તો તેના પરિહાર માટે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘સ્વધર્મ સમજીને પણ તારે અવશ્ય શુદ્ધ કરવું જોઈએ’ એમ અર્જુનને બીજી રીતે સમજાવે છે:

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતુમર્હસિ !!

ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—સ્વધર્મમ્, અપિ, ચ, અવેક્ષ્ય, ન, વિકમ્પિ
તુમ્, ઝર્હસિ, ધર્મ્યાત્, હિ, યુદ્ધાત્, શ્રેયઃ, અન્યત્, ક્ષત્રિયસ્ય,
ન, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય ધર્મ સ્વર્મ તમ્ સ્વર્મમ્ ।
વિશેષેણ કમ્પિતુમ્ इति विकम्पितुम् । ધર્માદ્ અનપેતમ્ ધર્મ્યમ્ તસ્મત્
ધર્મ્યાન્ । યુદ્યતે इति युद्धम् તસ્માત્ યુદ્ધાત્ । ક્ષતાત્ ત્રાયતે इति
ક્ષત્રિય તમ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને,
અપિ પણ, અવેક્ષ્ય બેધને—વિચારીને, વિકમ્પિતુમ્ ડગવાને માટે,
ન, ઝર્હસિ તું યોગ્ય નથી, હિ કારણ કે, ધર્મ્યાત્ ધર્મયુક્ત (ધર્મ-
પ્રત્નરક્ષણના ધર્મ—ખાતર કરવામા આવતા), યુદ્ધાત્ યુદ્ધ
સિવાય, ક્ષત્રિયસ્ય ક્ષત્રિયનું, અન્યત્ બીજું, શ્રેય. કદ્યાણ, ન,
વિદ્યતે નથી

ભાવાર્થઃ—વળી યુદ્ધ કરવું એ પોતાનો ધર્મ છે એમ
પોતાના ધર્મને સમજીને પણ, તું યુદ્ધમાથી કમ્પાયમાન થવાને
લાયક નથી, કારણ કે પ્રત્નરક્ષણ જેવા ધર્મયુક્ત યુદ્ધ સિવાય
ક્ષત્રિયને બીજું કદ્યાણકારક કંઈજ નથી, માટે સ્વધર્મ સમ
જીને પણ તારે શોકનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરવુંજ યોગ્ય છે ૩૧

અવતરણિકા —“યુદ્ધ એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, અને તેથી
ક્ષત્રિયો પ્રપન્નપૂર્વક તે મેળવવા યત્ન કરે છે તને તો મુભાગ્યથી આ યુદ્ધ

અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું છે, તો તે પ્રસંગેના લાભ લઇ, તારે તો અવશ્ય યુદ્ધ કરું નેહએ, ” તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—યદૃચ્છયા, ચ, ઉપપન્નમ્, સ્વર્ગદ્વારમ્, અપાવૃતમ્, સુखिनः, ક્ષત્રિયાઃ, પાર્થ, લભન્તે, યુદ્ધમ્, ઈદૃશમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાવતો ઇચ્છા યદૃચ્છા તયા યદૃચ્છયા । સુદુ અર્જ્યત્ત્વેતિ સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગસ્ય દ્વારમ્ સ્વર્ગદ્વારમ્ તત્ । અપગતમ્ આવૃતમ્ આવરણ યસ્ય તત્ અપાવૃતમ્ તત્ । સુखમ્ અસ્તિ યેવા તે સુखिनः । ક્ષતાત્ ત્રાયન્તેતિ ક્ષત્રિયાઃ । પૃથાયા અપત્યં પુમાન્ પાર્થ તત્સંબુદ્ધૌ પાર્થ । અનેન સદૃશમ્ એતિ ઈદૃશમ્ તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, યદૃચ્છયા કોઈપણ જાતની પ્રાર્થના વિના—અનાયાસે, ઉપપન્નમ્ પ્રાપ્ત થયેલા, (અને) અપાવૃત્તમ્ ખુલા, સ્વર્ગદ્વારમ્ સ્વર્ગના દરવાજા રૂપ, ઈદૃશમ્ આના જેવા, યુદ્ધમ્ યુદ્ધને (તો), પાર્થ હે પાર્થ ! સુखिनः સુખી—લાગ્ય-શાળી, ક્ષત્રિયાઃ ક્ષત્રિયો, (જ) લભન્તે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી સાક્ષાત્ ખુલ્લું સ્વર્ગનું દ્વાર હોય તેની સમાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું આવું યુદ્ધ તો, હે પાર્થ ! કોઈ સુખી—પુણ્યશાલી અને લાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ મેળવી શકે છે, માટે તું પણ બીજા વિચાર છોડી સ્વર્ગદ્વારરૂપ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવું એ તારું કર્તવ્ય છે, છતાં ને તું યુદ્ધ નહિ કરે તો તેનું કેવું અનિષ્ટ પરિણામ આવશે તે જણાવે છે

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ॥

તતઃ સ્વધર્મં કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચેત્, ત્વમ્, હમમ્, ધર્મ્યમ્, સંગ્રામમ્, ન, કરિષ્યસિ, તતઃ, સ્વધર્મમ્, કીર્તિમ્, ચ, હિત્વા, પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કીર્ત્યંતે જના. યયા સા કીર્તિ તામ્ કીર્તિમ્ । પિવતિ ભક્ષયતિ વર્તારમ્, પાન્તિ જના આત્માનમ્ અમ્માત્ ઇતિ વા પાપમ્ તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અથ, ચેત્ અગર જો, ત્વમ્ તું, હમમ્ આ, ધર્મ્યમ્ (ધર્મના રક્ષણાર્થ) ધર્મયુક્ત એવા, સંગ્રામમ્ યુદ્ધને, ન, કરિષ્યસિ નહિ કરે (તો), તતઃ તેથી, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને, ચ અને, કીર્તિમ્ કીર્તિને, હિત્વા હણીને, પાપમ્ પાપને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થઃ—(હે અર્જુન !) અગર જો તું આ તારા પોતાના સ્વધર્મરૂપે રહેલું ધાર્મિક યુદ્ધ કરીશ નહિ તો તેથી પોતાના ધર્મનો અને કીર્તિનો નાશ કરી તું પાપને મેળવીશ અર્થાત્ યુદ્ધ નહિ કરવાથી તું તારા ધર્મમાંથી બ્રહ્મ યઇશ એટલું જ નહિ, પરંતુ લોકમાં તારી અપકીર્તિ થશે અને સાથે તું પાપનો ભોજી પશુ બનીશ. ૩૩.

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે યુદ્ધના સાગથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ એ બે ઇષ્ટ વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિ થના સાથે સ્વધર્મસાગથી પાપની પ્રાપ્તિ પણ થશે. એમ જણાવી એથીપણ વિગેય અનર્થ થવાનો છે, તે ભગવાન જણાવે છે

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેઽવ્યયામ્ ॥

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અકીર્તિમ્, ચ, અપિ, ભૂતાનિ, કથયિષ્યન્તિ, તે, અવ્યયામ્, સંભાવિતસ્ય, ચ, અકીર્તિઃ, મરણાત્, અતિરિચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કીર્તિઃ અકીર્તિઃ તામ્ અકીર્તિમ્ । વ્રિયતે इति व्ययः, न विद्यते व्ययः यस्याः सा अव्यया ताम् अव्ययाम् । सम्यक् भावितः इति संभावितः तस्य संभावितस्य । म्रियते अनेन इति मरणम् तस्मात् मरणात् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ અને, ભૂતાનિ પ્રાણિઓ, તે તારી, અવ્યયામ્ લાંબા વખત સુધીની, અકીર્તિષ્ અપકીર્તિને, કથયિષ્યન્તિ કહેશે, ચ અને, (તેથી) સંભાવિતસ્ય બહુ માન પામેલાને, (તે) અકીર્તિઃ અપકીર્તિ; મરણાદ્ મરણથી, અપિ પણ, અતિરિચ્યતે વિશેષ છે.

ભાવાર્થઃ—તેમજ મનુષ્યો તારી લાંબા વખત સુધી અપકીર્તિ ગાશે, અને એ પ્રમાણે જો અપકીર્તિ થઈ તો પછી તારા જેવા અત્યંત સન્માનિત પુરુષને અપકીર્તિ મરણથી પણ વિશેષ દુઃખદ છે. એટલે યુદ્ધની પીડા કરતાં પણ યુદ્ધ કર્યા-સિવાય જીવવું તને વિશેષ પીડાકારક થશે. ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“તટસ્થ લોક બંને મારી નિંદા કરે, પણ બીજમ દ્રોણાદિક મહારથીઓ તો મને દયાળુ સમજી અવશ્ય અભિનંદન આપશે” એવી અર્જુનની ધારણાને અસલ ઠરાવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ॥

યેપાં ચ ત્વં વહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥૩૫॥

પદચ્છેદઃ—ભયાત્, રણાત્, ઉપરતમ્, મંસ્યન્તે, ત્વામ્, મહારથાઃ, યેપામ્, ચ, ત્વમ્, વહુમતઃ, ભૂત્વા, યાસ્યસિ, લાઘવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભીયતે અનેન ઇતિ મયમ્ તસ્માત્ મયાત્ । રણન્તિ પરસ્પર પુરુષા યસ્મિન્ સં રણ તસ્માત્ રણાત્ । મહાન્તશ્ચ તે રથાશ્ચ મહારથા, મહારથા સન્તિ યેપા તે મહારથા । વહુભિર્ગુણે મત વહુમત । લઘોર્ભાવ લાઘવમ્ તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ અને, યેપામ્ જેઓનો, ત્વમ્ તુ, (અત્યાર સુધી) વહુમતઃ ખડુ (શુભોથી યુક્ત હોઈને) સન્માન પામેલો, (છે તેવો) ભૂત્વા થઈને, (તે) મહારથા મોટા ભીખાટિક મહારથીઓ, ત્વામ્ તને, રણાત્ રણમાંથી, મયાત્ લયને લઈને, ઉપરતમ્ નિવૃત્ત થયેલો, મંસ્યન્તે માનશે, (અને તેથી તું) લાઘવમ્ ક્ષુલ્લેકતાને, યાસ્યસિ પામીશ

સાવાર્થઃ—અને જેઓના મનમાં તારા માટે-તારા અદ્વિતીય શુભો માટે અત્યાર સુધી માન છે, તે ભીખાટિક મોટા મોટા મહારથીઓ તને રણમાંથી લયને લઈને પલાયન કરી ગએલો માનશે અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિમાં પણ યુદ્ધ ન કરવાથી તું અત્યંત હલકો પડી જઈશ એ.

અવતરણિકા—એટલું નહિ પણ એથીએ વિગત દુ ખ ખીતુ છે તે કહે એ

અવાચ્યવાદાંશ્ચ વહૂન્વદિષ્યંતિ તવાહિતાઃ ॥

નિંદંતસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—અવાચ્યવાદાન્, ચ, વહૂન્, વદિષ્યન્તિ, તવ, અહિતાઃ, નિન્દન્તઃ, તવ, સામર્થ્યમ્, તતઃ, દુઃસ્વતરમ્, નુ, કિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વક્તું યોગ્યાઃ વાચ્યાઃ, ન વાચ્યાઃ અવાચ્યાઃ, અવાચ્યાશ્ચ અમી વાદાશ્ચ અવાચ્યવાદાઃ, તાન્ અવાચ્યવાદાન્ । હિતમસ્તિ યેષાં તે હિતાઃ, ન હિતાઃ અહિતાઃ । નિન્દન્તિ તે નિન્દન્તઃ । સમર્થસ્ય ભાવઃ સામર્થ્યમ્ તત્ । અતિશયેન દુઃસ્વમ્ ઇતિ દુઃસ્વતરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, તવ તારા, અહિતાઃ શત્રુઓ, તવ તારા, સામર્થ્યમ્ બળની, નિન્દન્તઃ નિંદા કરતા, વહૂન્ ઘણા, અવાચ્યવાદાન્ ન બોલવાના શબ્દો, વદિષ્યન્તિ બોલશે, નુ ખરેખર, તતઃ તેથી, દુઃસ્વતસ્મ વિશેષ દુઃખ, (તને) કિમ્ શું ?

ભાવાર્થઃ—વળી તારા શત્રુઓ તારા બળની નિંદા કરતા તને (હિંચકારો, (નર્બળ વગેરે) ન કહેવાના શબ્દો કહેશે, ખરેખર આથી વિશેષ દુઃખ તારા જેવા એક શૂરવીરને માટે બીજું શું હોઈ શકે ? ૩૬.

અવતરણિકાઃ—આગળ અશ્વમે “અમે તેમને છતી શું યા તેઓ અમને છતશે તે પણ અમે જાણતા નથી” એમ કહેલું તેના પ્રાચીનરૂપે બુદ્ધમાં જપ્ત વાક્ય કે સ્વાજપ્ત વાક્ય તે મુનિઓમાં પણ મસ્તિષ્ઠામ્માં તે અવશ્ય લાભ જ છે, તે જાણવાનું કહે છે:

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ॥
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—હતઃ, વા, પ્રાપ્સ્યસિ, સ્વર્ગમ્, જિત્વા,
વા, ભોક્ષ્યસે, મહીમ્, તસ્માત્, ઉત્તિષ્ઠ, કૌંતેય, યુદ્ધાય,
કૃતનિશ્ચયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહ્યતે પૂજ્યતે इति મહી, તામ્ । કૃત
નિશ્ચય યેન સ કૃતનિશ્ચય. ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વા અથવા, હતઃ હણાયલો (હણા-
ધને), સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગને, પ્રાપ્સ્યસિ તું પામીશ, વા અથવા, જિત્વા
જય પામીને, મહીમ્ પૃથ્વીને, ભોક્ષ્યસે ભોગવીશ, તસ્માત્ તેથી,
કૌંતેય હે કુંતાના પુત્ર—અર્જુન ! યુદ્ધાય યુદ્ધને માટે,
કૃતનિશ્ચય. નિશ્ચય કરીને, ઉત્તિષ્ઠ ઉભો થા.

ભાવાર્થ —અથવા તો જો તું યુદ્ધમાં એમનાથી હણાઈશ
તો પણ તું સ્વર્ગને પામીશ, અને જો જય પામીશ તો તો પૃથ્વીને
ભોગવવાનો જ છે, માટે હે કૌંતેય ! ‘યુદ્ધ કરવું જ છે’ એમ
નિશ્ચય કરીને તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થા. ૩૭.

અવતરણિકા —“ગુરુ ઇત્યાદિ શિષ્ટાનો યુદ્ધમાં વધ કરવો પડે
તેથી પાપ અવશ્ય થાય, તો પછી યુદ્ધમાં મર્યા બાદ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ક્યાથી
થાય ? અથવા યુદ્ધમાં છતીને પણ લોકનિંદાથી ઘેરાયલા અમને ભોગ તથા
સુખની પ્રાપ્તિ ક્યાથી થાય ?” આવી અર્જુનની શકાના સમાધાન માટે
“કામનારહિત યદ્ધમમાનદષ્ટિથી તથા સ્વધર્મ મમલને યુદ્ધ કરતા તને
પાપ નહિ લાગે” એવા આશયથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાભૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સુખદુઃખે, સમે, કૃત્વા, લાભાભૌ, જયા-
જયૌ, તતઃ, યુદ્ધાય, યુજ્યસ્વ, ન, એવમ્, પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુશોભનાનિ જ્ઞાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યસ્મિન્
તત્ સુખમ્, દુષ્ટાનિ જ્ઞાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યસ્મિન્ તત્ દુઃખમ્, સુખં ચ
દુઃખમ્ ચ સુખદુઃખે, તે સુખદુઃખે । લાભશ્ચ અલાભશ્ચ લાભાભૌ, તૌ
લાભાભૌ । જયશ્ચ અજયશ્ચ જયાજયૌ, તૌ જયાજયૌ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સુખદુઃખે સુખ અને દુઃખને,
લાભાભૌ લાભ અને ગેરલાભને, (અને) જયાજયૌ જય અને
પરાજયને, સમે સમાન, કૃત્વા કરીને, તતઃ ત્યારપછી, યુદ્ધાય
યુદ્ધને માટે, યુજ્યસ્વ તું તૈયાર થા, (અને) એવમ્ એ પ્રમાણે
(કરવાથી), પાપમ્ પાપને, ન, અવાપ્સ્યસિ તું પામીશ નહિ.

ભાવાર્થઃ—સુખ તથા દુઃખને, લાભ અને ગેરલાભને,
તથા જય અને પરાજયને સમાન માનીને તું યુદ્ધ કરવા માટે
તૈયાર થા, એટલે લાભાલાભ વિગેરેનો કંઈપણ વિચાર તારે
કરવો નહિ અને જો એ પ્રમાણે તું કરીશ તો તને કદીપણ પાપ
લાગવાનું નથી. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—“સ્વર્ધર્મ સમજીને યુદ્ધ કરે તેને પાપ ન લાગે.
એમ માની લેવામાં આવે તો પણ, અને યુદ્ધ કરવાનો આવશ્યક ઉપદેશ
આપવો જોઈએ નહિ, કારણ કે “ય एनं वेत्ति हन्तारम्” તથા
“कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्” ઈત્યાદિ વચનોથી તો
ખાસ જ્ઞાનીને જ પાપ ન લાગવાનો સંભવ છે, પણ હું તો કર્તા, બોક્તાના

અભિમાનશન્ય, શુદ્ધસ્વરૂપ જ્ઞાની થયો નથી, અને તેથી યુદ્ધ કરીને તેનું ફલ હું ભોગવીશ એવું મને જ્ઞાન છે તેથી, તેમજ પ્રકાશ અને અધિકાર બન્ને એકજ વખતે એક જગ્યામા રહી શકતા નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેની માથે સ્થિતિ રહી શકે નહિ એટલે હું પણ હજી કર્મને માનતો હોવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મેળવી નહોતો નથી અને તેથીજ પાપને અંગે યુદ્ધ કરવું મારે માટે ઠીક નથી ” એવો અર્જુનનો અભિપ્રાય મમજીને વિદ્વાન અને અવિદ્વાનની દશાના ભેદ પ્રમાણે, જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેના ઉપદેશની આવશ્યકતા હોવાથી ભગવાન તે કહે છે

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

પદચ્છેદઃ—એપા, તે, અભિહિતા, સાંખ્યે, બુદ્ધિઃ, યોગે, તુ, ઇમામ્, શૃણુ, બુદ્ધ્યા, યુક્તઃ, યયા, પાર્થ, કર્મવન્ધમ્, પ્રહાસ્યસિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् ख्यायते प्रकृत्यते वस्तुतत्त्वम् अनया इति संख्या उपनिषद् तथा वेद्यते यत्तत् सांख्यम्, तस्मिन् सांख्ये । कर्मैव धर्माधर्माख्यं बन्धः कर्मबन्धः, तम् कर्म बन्धम् । बुध्यते अनया इति बुद्धिः । युज्यते परमात्मानं येन स योगः, तस्मिन् योगे । प्रकर्षेण हास्यसि त्यजासि इति प्रहास्यसि ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! એપા આ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, તે તને, સાંખ્યે જ્ઞાનયોગમાં, અભિહિતા કહેવામાં આવી, (હવે) યોગે કર્મયોગમાં, ઇમામ્ આ (હું કહીશ તે બુદ્ધિ) ને, શૃણુ તું સાંભળ, (કે) યયા જે, બુદ્ધ્યા બુદ્ધિ વડે, યુક્તઃ જોડા-એલો (તું), કર્મવન્ધમ્ કર્મના બન્ધનને, પ્રહાસ્યસિ છોડી શકીશ

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ તને જે અત્યારસુધી કહ્યું તે જ્ઞાનયોગમાં રાખવાની બુદ્ધિ કહી, હવે કર્મયોગમાં બુદ્ધિને કેવી રીતે રાખવી તે હું તને કહું છું તે તું સાંભળ, કે જે બુદ્ધિ વડે યુક્ત થએલો તું કર્મનાં બંધનોને છોડી શકીશ. ૩૯.

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ॥

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦॥

પદચ્છેદ:—ન, ઇહ, અભિક્રમનાશઃ, અસ્તિ, પ્રત્યવાયઃ, ન, વિદ્યતે, સ્વલ્પમ્, અપિ, અસ્ય, ધર્મસ્ય, ત્રાયતે, મહતઃ, ભયાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અભિક્રમ્યતે કર્મણા પ્રારમ્ભ્યતે ચત્ફલં સઃ અભિક્રમઃ, અભિક્રમસ્ય નાશઃ અભિક્રમનાશઃ । સુષ્ટુ અત્યન્તમ્ અલ્પમ્ ઇતિ સ્વલ્પમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ઈહ આ (કર્મનાં બંધનો છુટી જાય તેવા કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તેવા) કર્મયોગમાં અભિક્રમનાશઃ કર્મના આરંભનો નાશ ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) પ્રત્યવાયઃ વિઘ્નપ્રતિબંધ, (પણ) ન, વિદ્યતે નથી, (કારણ કે) અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મનું, સ્વલ્પમ્ થોડું (સેવન), અપિ પણ, મહત્ મોટા, ભયાત્ ભયમાંથી, ત્રાયતે રક્ષણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—કર્મનાં બંધનો છોડાવે તેવા આ કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં કર્મના આરંભનો કે કર્મનો નાશ નથી, તેમજ પ્રતિબંધ પણ નથી, કારણકે નિષ્કામકર્મયોગનું થોડું પણ અનુષ્ઠાન ક્યારેક મહાન્ ભયમાંથી છોડાવે છે. અર્થાત્ કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા દરેકે થોડો ઘણો પણ નિષ્કામ કર્મયોગ કરવો.

અવતરણિકા:—જ્ઞાનયોગમાં જે બુદ્ધિ હોવી જોઈએ તે, તથા હવે પછી કહેવામાં આવનાર કર્મયોગશ્રદ્ધા બુદ્ધિ કેવા લક્ષણવાળી હોવી જોઈએ ? તે વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ॥

વહુશાસ્ત્રા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, એકા, રૂઢ, કુરુ-
નંદન, વહુશાસ્ત્રાઃ, હિ, અનંતાઃ, ચ, બુદ્ધયઃ, અવ્યવસાયિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વ્યવસાય એવ આત્મા યસ્યા સા
વ્યવસાયાત્મિકા—નિશ્ચયાત્મિકા—ઉપાયોપેયબુદ્ધિઃ । નન્દયતીતિ નન્દન,
કુરુણા નન્દનઃ કુરુનન્દન, તત્સંબુદ્ધૌ કુરુનન્દન । વહ્વ્યઃ શાસ્ત્રા-
યાસા તાઃ વહુશાસ્ત્રા । ન વિદ્યતે અન્તઃ યાસા તાઃ અનંતા । ન
વિદ્યતે વ્યવસાયઃ—નિશ્ચયઃ યેષાં તે અવ્યવસાયિનઃ, તેષામ્ અવ્યવસાયિનામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—કુરુનન્દન હે કુરુવશને (સુક્ર
તોથી) આનંદ આપનાર અર્જુન । રૂઢ આ કલ્યાણના માર્ગમાં
વ્યવસાયાત્મિકા નિશ્ચયાત્મક, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, એકા એકજ છે,
પણ, અવ્યવસાયિનામ્ અપ્રામાણિક એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ
વાળા લોકોની, બુદ્ધયઃ બુદ્ધિઓ, (તો) વહુશાસ્ત્રાઃ અનેક ક્ષાંટાએ
વાળી, (અને) અનંતાઃ ઘણી છે.

ભાવાર્થ:—હે કુરુનન્દન ! કલ્યાણના માર્ગમાં—નિષ્કામ
કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક એવી જ્ઞાનયુક્ત બુદ્ધિ એકજ છે, પણ
પ્રમાણરહિત એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિઓ
તો અનેક ક્ષાંટાઓવાળી અને ઘણા પ્રકારની છે. અર્થાત્ તેવા

લોકોની બુદ્ધિની કોઈપણ પ્રકારની જ્ઞાનયોગ કે કર્મયોગમાં સ્થિરતા રહેતી નથી. ૪૧.

અવતરણિકા:—“ બિન્નબુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિ એકજ નિશ્ચયાત્મિકા કેમ થતી નથી ? ” એવી શંકાના ઉત્તરમાં ભગવાન ‘શ્રીકૃષ્ણ તેમ ન થયા માટે શું પ્રતિબંધક છે ’ તે ત્રણ શ્લોકોથી દર્શાવે છે:

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥

ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

પદચ્છેદઃ—યામ્, હિમામ્, પુષ્પિતામ્, વાચમ્, પ્રવદન્તિ, અવિપશ્ચિતઃ, વેદવાદરતાઃ, પાર્થ, ન, અન્યત્, અસ્તિ, इति, વાદિનઃ, કામાત્માનઃ, સ્વર્ગપરાઃ, જન્મકર્મફલપ્રદામ્, ક્રિયાવિશેષબહુલામ્, ભોગૈશ્વર્યગતિમ્, પ્રતિ; ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્, તયા, અપહતચેતસામ્, વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, સમાધૌ, ન, વિધીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વદન્તિ इति પ્રવદન્તિ । વિપ્રકૃષ્ટં ચિન્તયન્તિ તે વિપશ્ચિતઃ, ન વિપશ્ચિતઃ અવિપશ્ચિતઃ । વેદયન્તિ ધર્માધર્મૌ इति વેદાઃ, વેદાનાં વાદાઃ વેદવાદાઃ, વેદવાદેષુ રતાઃ વેદવાદરતાઃ । વદન્તિ તે વાદિનઃ । કામે આત્મા અંતઃકરણં યેષાં તે કામાત્માનઃ । સ્વર્ગઃ એવ

વેલવમાં લાગેલું છે ચિત્ત જેમનું એવાઓની, વ્યવસાયાત્મિકા આત્મજ્ઞાન સંબંધી-શુદ્ધ-ચિન્માત્ર સ્વરૂપિણી નિશ્ચયાત્મિક, વુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, સમાધૌ ચિત્તનું ઇશ્વર સાથે એક્ય સાધવારૂપ સમાધિમાં, ન, વિધીયતે વ્યવસ્થિત થતી નથી.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ! વેદના મિથ્યા અર્થવાદમાં પ્રીતિ-વાળા અને સકામ કર્મસિવાય આત્મજ્ઞાન તથા મોક્ષ ઇત્યાદિ બીજું કંઈ છેજ નહિ એમ બોલવાવાળા મૂઢ લોકો, ત્યારે કૂલોથી શોભતી વિપત્તતાની માફક સુંદર એવી છટાદાર વાણીને બોલે છે, ત્યારે વિલાસ અને વૈભવની દિશા તરફ અભિલાષી અંતઃકરણ વૃત્તિવાળા અને સ્વર્ગનેજ પરમ પુરૂષાર્થ માનનારાઓ ભોગવિલાસ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે એ વાણીને જન્મ અને કર્મનાં ફલોને આપનારી તથા અગ્નિહોત્રાદિક ખીજી ઘણી ક્રિયાઓ જેમાં કરવી પડે છે એવી રીતની બોલે છે, પરંતુ તે વેદના અર્થવાદયુક્ત ઉપરોક્ત વાણીવડે જે આએલા ચિત્ત-વાળા, અને વિલાસ તથા વૈભવ પ્રત્યે જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા મનુષ્યોની આત્માસંબંધી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ઇશ્વરૈક્યાત્મતા (સમાધિ) માં લાગતી નથી એટલે ક્યારે પણ સ્થિર થઈ તે ઇશ્વરનું તાદાત્મ્ય સાધી શકતી નથી. ૪૨-૪૪.

અવતરણિકા:—અમાધિમાં નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ત્યારે કેની થાય છે? તે વાત જણાવે છે.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

પદ્મચ્છેદ:—ત્રૈગુણ્યવિષયાઃ, વેદાઃ, નિસ્ત્રૈગુણ્યઃ, ભવ, અર્જુન, નિર્દ્વંદ્વઃ, નિત્યસત્ત્વસ્થઃ, નિર્યોગક્ષેમઃ, આત્મવાન્.

પરઃ શ્રેષ્ઠઃ પુરુષાર્થઃ યેષાં તે સ્વર્ગપરાઃ । કર્મણઃ ફલમ્ કર્મફલમ્, જન્મૈવ કર્મફલં જન્મકર્મફલમ્, તત્પ્રદદાતીતિ જન્મકર્મફલપ્રદા, તાં જન્મકર્મફલ પ્રદામ્ । વહુ લાન્તીતિ વહુલા., ક્રિયાણાં વિશેષાઃ ક્રિયાવિશેષાઃ, ક્રિયા-વિશેષા. એવ વહુલાઃ યસ્યાં સા ક્રિયાવિશેષવહુલા તામ્ । ભોગશ્ચ ऐश्वर्यं ચ ભોગૈશ્વર્યં, ભોગૈશ્વર્યયોઃ ગતિઃ પ્રાપ્તિ ભોગૈશ્વર્યગતિઃ, તામ્ ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ । ભોગશ્ચ ऐश्वर्यं ચ ભોગશ્ચર્યં, ભોગૈશ્વર્યયોઃ પ્રકર્ષેણ સક્તાઃ ભોગૈશ્વર્યપ્ર-સક્તાઃ, તેષામ્ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ । અપહૃતાનિ ચેતાંતિ યેષાં તે અપહૃ-તચેતસ, તેષામ્ અપહૃતચેતસામ્ । સમ્યક્ આધીયતે અસ્મિન્ સર્વમ્ इति સમાધિ, તસ્મિન્ સમાધૌ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! ચેદવાદરતાઃ વેદના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા, (અને) અન્યત્ર (સકામ કર્મ સિવાય આત્મજ્ઞાન વિગેરે) બીજું કંઈ, ન, અસ્તિ નથી, इति એ પ્રમાણે, વાદિન બોલવાવાળા, અવિપશ્ચિતઃ અજ્ઞાનથી મૂઢ એટલે ઠાપ-ઠાર્થના ભાનરહિત લોકો, ચામ્ જે, હમામ્ આ (વેદમાં બીજું કંઈપણ નથી એવી), પુષ્પિતામ્ ફુલથી ભરેલી (વિષલતાની માફક દૂરથી સુંદર, વાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે, કામાત્મનઃ કામના-ઓની અલિલાયામાંજ જેમનું અંત કરણ છે એવા (અને) સ્વર્ગપરા સ્વર્ગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારાઓ, ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ ભોગ વિલાસ અને ઐશ્વર્ય-વૈભવની પ્રાપ્તિ, પ્રતિ માટે, જન્મકર્મ ફલપ્રદામ્ જન્મરૂપી કર્મના ક્ષેત્રને આપનારી, ક્રિયાવિશેષ વહુલામ્ અગ્નિહોત્રાદિક તથા બીજી ક્રિયાઓ જેમાં વિશેષ કર્ય પડે તેવી, પુષ્પિતામ્ છટાદાર, વાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે (પરંતુ) તથા તે દાંસિક વાણીવડે, અપહૃતચેતસામ્ ખેંચાએલ ચિત્તવાળા, (અને તેથીજ) ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ વિલાસ અં

વૈભવમાં લાગેલું છે ચિત્ત જેમનું એવાઓની, વ્યવસાયાત્મિકા આત્મજ્ઞાન સંબંધી-શુદ્ધ-ચિન્માત્ર સ્વરૂપિણી નિશ્ચયાત્મિક, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, સમાધૌ ચિત્તનું ઇન્દ્રિય સાથે એકથ સાધવારૂપ સમાધિમાં, ન, વિધીયતે વ્યવસ્થિત થતી નથી.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! વેદના મિથ્યા અર્થવાદમાં પ્રીતિ-વાળા અને સકામ કર્મસિવાય આત્મજ્ઞાન તથા મોક્ષ ઇત્યાદિ મીઠું કંઈ છેજ નહિ એમ બોલવાવાળા મૂઢલોકો, જ્યારે કૂટોચી શોભતી વિષલતાની માફક સુંદર એવી છટાદાર વાણીને બોલે છે, ત્યારે વિલાસ અને વૈભવની દિશા તરફ અભિલાષી અંતઃકરણ વૃત્તિવાળા અને સ્વર્ગનેજ પરમ પુરૂષાર્થ માનનારાઓ ભોગવિલાસ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે એ વાણીને જન્મ અને કર્મનાં ફેલોને આપનારી તથા અગ્નિહોત્રાદિક બીજી ઘણી ક્રિયાઓ જેમાં કરવી પડે છે એવી રીતની બોલે છે, પરંતુ તે વેદના અર્થવાદયુક્ત ઉપરોક્ત વાણીવડે એવાઓના ચિત્ત-વાળા, અને વિલાસ તથા વૈભવ પ્રત્યે જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા મનુષ્યોની આત્માસંબંધી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયકાયતા (સમાધિ) માં લાગતી નથી એટલે ક્યારે પણ સ્થિર થઈ તે ઇન્દ્રિયનું તાદાત્મ્ય સાધી શકતી નથી. ૪૨-૪૪.

અવતરણિકા:—અમાધિમા નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ત્યારે કોની થાય છે? ને વાત જણાવે છે

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥

નિર્દેહો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

પદ્મચ્છેદ:—ત્રૈગુણ્યવિષયા, વેદા, નિસ્ત્રૈગુણ્ય, ભવ, અર્જુન, નિર્દેહ, નિત્યસત્ત્વસ્થ, નિર્યોગક્ષેમ, આત્મવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રયાણા ગુણાના માવઃ ત્રૈગુણ્યમ્, ત્રૈગુણ્યમેવ વિષયો યેષા તે ત્રૈગુણ્યવિષયા । નિર્ગતં ત્રૈગુણ્ય યસ્માત્સ નિઘૈગુણ્ય । નિર્ગતાનિ સુખદુઃખસંજ્ઞાનિ દ્વન્દ્વાનિ યસ્માત્સ નિર્દ્વન્દ્વ । નિત્ય સર્વદા સત્ત્વગુણે તિષ્ઠતીતિ નિત્યસત્ત્વસ્ય । યોગશ્ચ ક્ષેમ ચ યોગક્ષેમે, નિર્ગતે યોગક્ષેમે યસ્માત્ સ નિર્યોગક્ષેમ । આત્મા અમ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! વેદો, વેદો, ત્રૈગુણ્યવિષયા સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા (છે, માટે તું) નિઘૈગુણ્યઃ ત્રણે ગુણોના ભાવોથી રહિત, નિર્દ્વન્દ્વ સુખદુઃખની સંજ્ઞાવાળા હૃયં શોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત, નિત્યસત્ત્વસ્ય સદા સત્ત્વગુણોને આશ્રય કરી રહેનારો, નિર્યોગક્ષેમ ન મેળવેલી ચીજને મેળવવી અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું એવી સ્થિતિથી રહિત, (અને) આત્મવાન્ ચિત્તને નિયમમા રાખનારો, મય થા

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! વેદો ત્રણે ગુણોતું પ્રતિપાદન કરનાર જ છે માટે તું એ ત્રણે ગુણોના ભાવોથી રહિત, સુખ દુઃખ અને હૃયંશોકાદિના દ્વન્દ્વો વિનાનો, સદા સત્ત્વગુણોને આશ્રય કરી રહેનારો, અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવામા અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવામા યત્ન રહિત અને જીતેલ ચિત્તવાળો થા. ૪૫

૧ અનુપાત્તસ્ય ઉપાદાન યોગ । ઉપાત્તસ્ય રક્ષણ ક્ષેમ । ન મેળવેલી વસ્તુ મેળવવી એતું નામ યોગ અને મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું એનું નામ ક્ષેમ

અવતરણિકા:—આત્માનું સત્ત્વ જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારેજ થાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ, બધાં વેદોક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તોજ પ્રાપ્ત થાય, તેથી વેદોનો આશ્રય તો કરવોજ પડે અને તોપછી નિર્ગુણ થવાય. નહિ, એવી શંકાના પરિહાર માટે ભગવાન કહે છે:

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ॥

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યાવાન, અર્થઃ, ઉદપાને, સર્વતઃ, સંપ્લુતોદકે, તાવાન્, સર્વેષુ, વેદેષુ, બ્રાહ્મણસ્ય, વિજાનતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યત્પરિમાણમ્ અસ્યેતિ યાવાન્) ઉદમ્ ઉદકમ્ પીયતે અસ્મિન્ इति ઉદપાનમ્, તસ્મિન્ ઉદપાને । સર્વસ્માદિતિ સર્વતઃ । સંપ્લુતમ્ ઉદકં યસ્મિન્ તત્ સંપ્લુતોદકમ્, તસ્મિન્ સંપ્લુતોદકે । તત્ પરિમાણમસ્યેતિ તાવાન્ । બ્રહ્મ વેદં શુદ્ધં ચૈતન્યં વા વૉત્તિ અર્ષીતે વા इति બ્રાહ્મણઃ । વિશેષેણ જાનાતીતિ વિજાનન્, તસ્ય વિજાનતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સર્વતઃ ચોતરફથી, સંપ્લુતોદકે જલથી ખૂબ છલોછલ ભરાયલા, ઉદપાને જલાશયમાં, યાવાન્ જેટલો, અર્થઃ સ્નાન-પાનાદિક અર્થ (સરે છે), તાવાન્ તેટલો જ અર્થ, વિજાનતઃ ંપુત્પન્ન ચિત્તવાળા, બ્રાહ્મણસ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાની ઈચ્છાવાળા બ્રાહ્મણને, સર્વેષુ બધા, વેદેષુ વેદોમાં (સધાય) છે.

ભાવાર્થઃ—નાના જલાશયમાં જેટલો સ્નાનપાનાદિક અર્થ સાધી શકાય છે તેટલો જ અર્થ ચોતરફથી ખૂબ ભરાયલા જલાશયમાં પણ સરે છે, તેવીજ રીતે વિદ્વાન્ બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણને પણ બ્રહ્મજ્ઞાન માટે બધા વેદોમાં અનાયાસે તેટલો જ અર્થ

સરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠને કર્મફલની અપેક્ષા ન રહેતાં તેનાથી-
તેની સર્વ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. ૪૬.

અવતરણિકા — “ઉપનિષદ્ વિગેરેના સેવનથી મારે પણ આત્મજ્ઞાન
મેળવવું જોઈએ, તથા યુદ્ધ વિગેરે પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ, તો
પછી ‘યુદ્ધ ક્ષ’ એવી પ્રેરણા મને આપ કેમ કરે છે ?” એવા અર્જુનના
પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન અર્જુનને માટે ખાસ વિદિત ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્ભૂમા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણિ, એવ, અધિકારઃ, તે, મા, ફલેષુ,
કદાચન, મા, કર્મફલહેતુઃ, ભૂઃ, મા, તે, સંગઃ, અસ્તુ, અકર્મણિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિકરણમ્ અધિકારઃ । ફલતિ इति
ફલમ્, કર્મણા ફલં કર્મફલમ્, કર્મફલં હેતુઃ પ્રયોજનં यस્ય સ કર્મ-
ફલહેતુ । ક્રિયતે યત્ તત્ કર્મ, ન કર્મ અકર્મ, તસ્મિન્ અકર્મણિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તે તારો, કમણિ કર્મ—કર્મયોગમાં,
એવ જ, અધિકારઃ અધિકાર (છે), કદાચન કદાં પણ વખતે,
ફલેષુ કર્મના ફલોમાં (અધિકાર), મા નથી (માટે તું)
કર્મફલહેતુઃ કર્મનાં ફલનો હેતુ—ઉત્પાદક, મા, ભૂઃ ન થા (અને)
તે તારી, અકર્મણિ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કર
વામાં, સંગઃ આસક્તિ, મા અસ્તુ ન થાઓ.

સાવાર્થઃ—તારો તો કર્મમાં—કર્મયોગમાં—જ અધિકાર
છે, પરંતુ કદાંપણ વખતે કર્મનાં ફલ જે ખાસ બંધનનું કારણ
છે, તેમાં તારો અધિકાર નથી, એટલે કે કરવા યોગ્ય કર્મો ફલની

ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને તું કર, પણ કર્મનાં ફલોની આશાવાળો ન થા. અર્થાત્ કર્મનાં ફલરૂપ પરિણામની ઇચ્છા રાખનાર ન થા, તેમ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કરવામાં પણ તને આસક્તિ ન થાઓ, એટલે કે કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર હોવાથી તું યુદ્ધ કરવા રૂપ કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થા. ૪૭.

અવતરણિકા:—ઉપરનીજ વાત વિસ્તારપૂર્વક કહે છે:

योगસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

પદચ્છેદઃ—યોગસ્થઃ, કુરુ, કર્માણિ, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ધનંજય, સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ, સમઃ, ભૂત્વા, સમત્વમ્, યોગઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગે તિષ્ઠતીતિ યોગસ્થઃ। સજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અસ્મિન્નિતિ સદ્ગઃ, તં સદ્ગમ્ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ, તયોઃ સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ । ધનં જયતીતિ ધનંજયઃ, તત્સં-નુદ્ધૌ હે ધનંજય । સમસ્ય ભાવઃ સમત્વમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધનંજય હે ધનંજય, ! સદ્ગમ્ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને. યોગસ્થઃ યોગમાં રહીને, સિદ્ધ્ય-સિદ્ધયોઃ કર્મની સફળતા અને નિષ્ફળતામાં, સમઃ સમાન, મૃત્વા થઈને, (તું) કર્માણિ કર્મોને, કુરુ કર, (કારણકે) સમત્વમ્ કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાનભાવ—ઉદ્દેગરહિતપણું, યોગઃ કર્મયોગ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

સાવાર્થઃ—હે ધનંજય ! આસક્તિને છોડીને નિષ્કામ-ફલની લાવનારહિત-કર્મયોગનો આશ્રય કરીને, તથા કર્મની

સફલતા અથવા નિષ્ફલતામા સમાન ભાવવાળો થઈને તું કર્મો કર, કારણકે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ-માં જે સમાન ભાવ તેનું જ નામ યોગ છે અર્થાત્ યુદ્ધમા પણ તું જયપરાજયરૂપ ફલની આકાંક્ષા વિનાનો થઈને “યુદ્ધ તારૂં કર્મ છે” એમ સમજી તું તેમાં પ્રવૃત્ત થા. ૪૮.

અવતરણિકા:—‘કામ્ય-મકામ ઈર્ષ્યુ સેવન ધણુજ તુરં છે’, તે જણાવે છે

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ॥

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ:—દૂરેણ, હિ, અવરમ્, કર્મ, બુદ્ધિયોગાત્, ધનઙ્ગય, બુદ્ધૌ, શરણમ્, અન્વિચ્છ, કૃપણાઃ, ફલહેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ:—ન વરમ્ અવરમ્ । બુદ્ધે યોગ બુદ્ધિ યોગ, તસ્માત્ બુદ્ધિયોગાત્ । કૃપા કુર્વન્તિ, કૃપ્યન્તે કૃપન્તે વા તે કૃપણા । ફલમેવ હેતુ યેષા તે ફલહેતવ ।

અન્વય અને અર્થ:—ધનઙ્ગય હે ધનંજય ! બુદ્ધિયોગાત્ નિષ્કામ કર્મયોગથી, કર્મ કોઈ પણ કામ્ય કર્મ, દૂરેણ અત્યંત, અવરમ્ નિઃકૃષ્ણ-હલકુ (છે), હિ માટે, બુદ્ધૌ સમત્વબુદ્ધિવાળા કર્મયોગ અથવા જ્ઞાનયોગમા (જવાને માટે), શરણમ્ આશ્રયને, અન્વિચ્છ તું ઈચ્છ, (કારણકે) ફલહેતવઃ ફળની ઈચ્છાથી હેતુપૂર્વક કર્મ કરવાવાળા (તો), કૃપણા દીન-રંક જેવા છે.

સાવાર્થ:—હે ધનંજય (અર્જુન) ! નિષ્કામ કર્મયોગ સિવાય બીજી કોઈ પણ કામ્ય કર્મ અત્યંત હલકું જ છે, માટે તું તેવા કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરીને કર્મયોગ અથવા સાખ્યયોગનો આશ્રય

મેળવવાની ઈચ્છા રાખ, કારણકે ફલની ઈચ્છાથી જે કામ કરવા-
વાળા છે તે તો કેવળ દીન-ગરીબ છે. અર્થાત્ તું તેવો દીન જેવો
ફલાકાંક્ષી ન થતાં નિષ્કામ કર્મ કરવામાં તૈયાર થા. ૪૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કામ્ય-સકામ કર્મની તુચ્છતા કહીને
હવે શ્રી નિષ્કામ કર્મયોગનું ઉત્તમપણું કહે છે

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥૫૦॥

પદચ્છેદ:—બુદ્ધિયુક્તઃ, જહાતિ, ઇહ, ઉભે, સુકૃતદુષ્કૃતે,
તસ્માત્, યોગાય, યુજ્યસ્વ, યોગઃ, કર્મસુ, કૌશલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—બુદ્ધ્યા યુક્તઃ બુદ્ધિયુક્તઃ । સુકૃતં ચ
દુષ્કૃતં ચ સુકૃતદુષ્કૃતે, તે સુકૃતદુષ્કૃતે । કૌશલસ્ય ભાવઃ કૌશલમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ઈહ આ લોકમાં, બુદ્ધિયુક્તઃ
સાંખ્ય-આત્મજ્ઞાન સંબંધી-અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ સંબંધી
બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સુકૃતદુષ્કૃતે પુણ્ય અને પાપ, ઉભે બન્નેને,
જહાતિ છોડે છે, તસ્માત્ તેથી, યોગાય કર્મયોગને માટે, યુજ્યસ્વ
તું તૈયાર થા, (કેમકે) કર્મસુ કર્મમાં, કૌશલમ્ (બાંધનનાં કાર
ણરૂપ કર્મો હોવા છતાં પણ ઇશ્વરની આરાધના વડે ઇશ્વરાર્પણ
કર્મ કરી નિષ્કામ વૃત્તિથી મોક્ષ સંપાદન કરવાની) (જે) ચતુરાઈ
(તે), યોગઃ નિષ્કામ કર્મયોગ (અસ્તિ છે).

સામાર્થ:—આ લોકમાં આત્મજ્ઞાન અથવા નિષ્કામ કર્મ-
યોગ સંબંધી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સ્વર્ગ નરકનાં કારણરૂપ પુણ્ય
અને પાપ બન્નેને છોડે છે એટલે તે સ્વર્ગાદિ કાંઈપણ ફલ

અપેક્ષારહિત કર્મ કરતો હોવાથી તેને પુણ્ય અથવા પાપ કંઈ પણ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવતો નથી અને તેથીજ તું તેના નિષ્કામકર્મયોગ માટે તૈયાર થા. કેમ કે કર્મ બંધનના કારણરૂપ હોવા છતાં પણ ઇશ્વરની આરાધના વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી નિષ્કામ વૃત્તિયુક્ત થઈ કર્મ કરતાં જે મોક્ષ સંપાદન કરવાનું આતુર્ય તેનુંજ નામ યોગ (કર્મયોગ) છે. ૫૦.

અવતરણિકા.—“દુષ્ટ-પાપનો ત્યાગ કરવો એ તો મર્યાદિત છે, પણ સુષ્ટ-પુણ્યનો જે ત્યાગ કરવામા આવે તો સાચો પુણ્ય સાધી શકાય નહિ” એવી શકના પરિહાર માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા કર્મફલનો માત્ર ત્યાગ કરવાથીજ અલગ શ્રેષ્ઠ પુણ્યાયની પ્રતિથાપ છે તે કહે છે

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ॥

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મજમ્, બુદ્ધિયુક્તાઃ, હિ, ફલમ્, ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ, જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ, પદમ્, ગચ્છન્તિ, અનામયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મમ્ય. જાતમ્ કર્મજમ્ તત્ । મનીષા એવામ્ અસ્તીતિ મનીષિણ । જન્મૈવ બન્ધ જન્મબન્ધ, તસ્માત્ વિશેષેણ નિતાન્તં મુક્તા इति જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તા । ન વિદ્યતે આમયઃ યમ્મિન્નત્ અનામયમ્ તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—બુદ્ધિયુક્તાઃ જ્ઞાની અથવા નિષ્કામ કર્મયોગમાં સમાન બુદ્ધિવાળા, મનીષિણઃ આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠ બુદ્ધિશાલી પુરૂષો, હિ ખરેખર, કર્મજમ્ કર્મથી ઉત્પન્ન થતા

ફલમ્ ફલને, ત્યક્ત્વા છોડીને, જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ જન્મરૂપી
બંધનથી મુક્ત થયેલા, અનામયમ્ બંધી જાતના ઉપદ્રવો
રહિત-શાંત (એવા), પદમ્ મોક્ષરૂપી પદને, ગચ્છંતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—પાપ-પુણ્યની ગણનારહિત તથા જ્ઞાન અને
નિષ્કામ કર્મયોગમાં સમબુદ્ધિવાળા આત્મજ્ઞાની પુરુષો તે
કર્મથી પેદા થતાં ફલને છોડી દઈ, જન્મરૂપી બંધનથી મુક્ત
થઈને સર્વ જાતના ઉપદ્રવો રહિત અને શાંત એવા મોક્ષરૂપી
પરમપદને પામે છે. ૫૧

અવતરણિકા:—“નિષ્કામ કર્મયોગના પાલન વડે ઉત્પન્ન થતી
સાત્ત્વિક ચિત્તબુદ્ધિથી સમાનતાવાળી બુદ્ધિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ?” એવા પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિપ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

પદચ્છેદ:—યદા, તે, મોહકલિલમ્, બુદ્ધિઃ, વ્યતિત-
રિપ્યતિ, તદા, ગન્તા, અસિ, નિર્વેદમ્, શ્રોતવ્યસ્ય, શ્રુતસ્ય, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યસ્મિન્ કાલે યદા । મુહ્યતે અનેન ઇતિ
મોહઃ, મોહ એવ કલિલમ્ કાલુપ્યમ્ મોહકલિલમ્, તત્ । વિશેષેણ અતિશયેન
ચ તરિપ્યતિ ઇતિ વ્યતિતરિપ્યતિ । તસ્મિન્ કાલે તદા । ગચ્છતિ ઇતિ
ગન્તા । નિર્વિઘટે અનેન ઇતિ નિર્વેદઃ, તમ્ નિર્વેદમ્ । શ્રોતું યોગ્યં શ્રોત-
વ્યમ્, તસ્ય શ્રોતવ્યસ્ય ।

શાન્તય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, તે તારી, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ,
મોહકલિલમ્ અવિવેકપાત્રું કે જે ચૈતન્ય અને જડના વિવેકના

જ્ઞાનને કલુષિત કરીને વિષયો તરફ અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને, વ્યતિતરિપ્યતિ અવશ્ય રીતે ઝાળંગી જશે, તદા ત્યારે, શ્રોતવ્યસ્ય લવિષ્યમાં સાંભળવા લાયક, ચ અને, શ્રુતસ્ય ભૂત કાળમાં સાંભળેલા (કર્મોના ફલો રૂપી વિષયો તરફ) ના નિર્વેદ વમ્ વૈરાગ્યને, પ્રાપ્સ્યસિ તું પામીશ.

ભાવાર્થ:—જ્યારે તારી બુદ્ધિ અવિવેકરૂપી કલુષિતતા કે જે આત્મા-ચૈતન્ય, અને જડના વિવેકવાળા જ્ઞાનને ભૂલાવી વિષયો તરફ અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને વિશેષે કરી ઉત્તરધી જશે એટલે જડ તથા ચૈતન્યના જ્ઞાનવાળી થઈ મોહ માંથી મુક્ત થશે ત્યારે લવિષ્યમાં સાંભળવાનાં અને ભૂતકાળમાં સાંભળેલાં કર્મોનાં ફલોરૂપી વિષયો તરફ તને નિર્વેદ-ગ્લાનિ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ મોહનો નાશ થવાથી તારી બુદ્ધિ વૈરાગ્યયુક્ત થઈ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરી આપોઆપ નિષ્કામ કર્મ કરવા તરફ પ્રેરાશે. પર

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે થયેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ વડે, જેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા પુરુષને પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ખાસ કરીને ક્યારે થાય ? ” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના, તે, યદા, સ્થાસ્યતિ, નિશ્ચલા, સમાધૌ, અચલા, બુદ્ધિઃ, તદા, યોગમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—(અનેકસાધ્યસાધનસમ્બન્ધપ્રકાશન)શ્રુતિમિ (શ્રવણે) વિશેષેણ નાનાપ્રકારેણ પ્રતિપન્ના ઇતિ શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના

નિર્ગતં ચલં યસ્યાઃ સા નિશ્ચલા । સમ્યક્ આધીયતે ચિત્તમસ્મિન્ इति
સમાધિઃ વ્રહ્મ, તસ્મિન્ સમાધૌ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના અનેક
સાધ્ય-સાધનસંબંધનો પ્રકાશ કરતાં એવાં કર્મફલનાં શ્રવણો-
વડે અનેક ભાગે દોરવાયેલી—(સંશયો વડે વિક્ષેપ પામેલી)
તે તારી, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, રથાસ્યતિ સ્થિર થઈને રહેશે, (અને)
નિશ્ચલા વિક્ષેપ, અથવા ચલનરહિત (થઈને), સમાધૌ આત્મામાં,
અચલા વિકલ્પવાર્જિત થશે, તદા ત્યારે, (તું) યોગમ્ વિવેક-
બુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ યોગને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થ:—અનેક સાધ્ય-સાધન સંબંધનો પ્રકાશ કરતાં
કર્મફલનાં શ્રવણો વડે સંશયયુક્ત થઈને અનેક રસ્તે દોરવાયેલી
એટલે ચંચલ એવી તારી બુદ્ધિ જ્યારે સ્થિર થઈને રહેશે, અને
વિક્ષેપરહિત થઈને આત્મામાં વિકલ્પવાર્જિત એટલે એકનિષ્ઠતા-
વાળી થશે ત્યારે તું સમાનભાવવાળી વિવેકબુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાન-
રૂપ યોગને પામીશ. ૫૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જેને વિવેક બુદ્ધિથી આત્મનિષ્ઠા થઈ
સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, અર્થાત્ જેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થઈ હોય તેવાઓનાં
લક્ષણ જણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માપા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ॥

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદ:—સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય, કા, માપા, સમાધિસ્થસ્ય,
કેશવ, સ્થિતધીઃ, કિમ્, પ્રમાપેત, કિમ્, આસીત, વ્રજેત, કિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા इति પ્રજ્ઞા, સ્થિતા પ્રજ્ઞા यस્ય સ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ, તસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય । માપ્યતે કત્યતે અનયા इति ભાષા । સમાધૌ તિષ્ઠતીતિ સમાધિસ્થઃ, તસ્ય સમાધિસ્થસ્ય । કશ્ચ ईशश्च केशौ, तौ वाति गच्छति प्रेरयति अथवा वापयति उत्पादयति नियमयति ताभ्या ज्ञान प्रापयति इति केशव, तत्सबुद्धौ हे केशव । स्थिता धी यस्य स स्थितधी । प्रकर्षेण प्रपेत इति प्रभाषेत ।

અન્યથા અને અર્થઃ—‘કેશવ હે કેશવ । સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય સ્થિરબુદ્ધિવાળા એવા, સમાધિસ્થસ્ય પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી સમાધિમા રહેલાની, માયા વાણી, કા કેવી, (હોય ? અને) સ્થિતધી. સ્થિર બુદ્ધિવાળો, કિમ્ શુ, પ્રભાષેત બોલે (છે, તેમ) કિમ્ કેવી રીતે, આસીત બેસે (છે, અને) કિમ્ કેવી રીતે વ્રજેત ભય (છે) ?

ભાવાર્થઃ—“ હે કેશવ ! જેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે એવા પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી સમાધિયુક્ત પુરૂષની ભાષા- (ભાષણ-લક્ષણ) કેવી હોય છે ? તેમ તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો કેવી રીતે બોલે છે ? કેમ બેસે છે એટલે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને નિયમમા કેવી રીતે રાખે છે ? અને કેમ ચાલે છે ? અર્થાત્ વિષયોને કેવી રીતે સેવે છે ? અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞના જે જે લક્ષણો હોય તે બધા લક્ષણો આપ મને કહો. ૫૪

૧ ક इति वल्लणो नाम ईशोऽहं सच वेदिनाम् ।

आनां तषाद्वसंभृतो तस्मात्केशवनामवान् ॥ इति श्रुति ॥

‘ક’ એ શ્રદ્ધાનુ નામ છે અને ‘ઈશ’ તે સર્વ પ્રાણિમાનનો ઈશ્વર હું એ અમારી બંનેની ઉત્પત્તિ તમારાથી થએલી હોવાથી તમે ‘કેશવ’ એ નામવાળા છો.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ચાર પ્રનો પૂછવામાં આવતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, મુમુક્ષુએ ખાસ યત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવા જેવાં, જીવનમુક્ત-સ્વભાવ-વાળાનાં લક્ષણ-બોલવું, બેસવું અને ચાલવું વિગેરેનું વર્ણન કરતાં સ્થિત-પ્રજ કોને કહેવો તે બે શ્લોકથી કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ॥

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—પ્રજહાતિ, યદા, કામાન્, સર્વાન્, પાર્થ, મનોગતાન્, આત્મનિ, એવ, આત્મના, તુષ્ટઃ, સ્થિતપ્રજ્ઞઃ, તદા, ઉચ્યતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ જહાતિ પ્રજહાતિ । કામ્યન્ત ઇતિ કામાઃ, તાન્ । મનસિ ગતાઃ મનોગતાઃ, તાન્ મનોગતાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! મનોગતાન્ હૃદયમાં પ્રવેશ થઈ રહેલા, સર્વાન્ બધા, કામાન્ કામની વાસના—અભિલાષોને, યદા જ્યારે, (પુરૂષ) પ્રજહાતિ છોડે છે, (અને) 'આત્મનિ આત્મામાં, એવ જ, તુષ્ટઃ સંતુષ્ટ—પ્રસન્ન રહે (છે), તદા ત્યારે, (તે) સ્થિતપ્રજ્ઞઃ સ્થિરબુદ્ધિવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

૧ યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેઽસ્ય હૃદિ મિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽશ્નૌ મરત્યઃ જહા સમશ્નુતે ॥ ઇતિ શ્રુતિઃ ॥

ત્યારે એ મનુષ્યના હૃદયમાં આશ્રય કરી રહેલા સર્વ વાસનાવાળા કામવિકારો તેની અંદરથી છુટી જાય છે ત્યારે મર્ત્ય—મનુષ્ય આ દેહમાંજ અમૃત-જીવન મુક્ત થાય છે અને ત્યારેજ પ્રજ્ઞને—આત્માનાં સુખને માણે છે—ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! હૃદયમાં રહેલી બધી અલિલાષાઓને ત્યારે પુરૂષ છોડી દે છે, અને આત્મા વડે આત્મામાં જ પ્રસન્ન થઈ રહે છે ત્યારે તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ દોડાવનારી અલિલાષાઓ-કામનાઓનો ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્માથી સંતોષ માની પ્રસન્ન રહે તોજ તે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે. ૫૫.

દુઃસ્વેપ્નુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેપુ વિગતસ્પૃહઃ ॥

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

પદચ્છેદઃ—દુઃસ્વેપુ, અનુદ્વિગ્નમનાઃ, સુસ્વેપુ, વિગતસ્પૃહઃ, વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતધીઃ, મુનિઃ, રુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિચિતે ડદ્વિગ્નં ક્ષુભિતં મનઃ યસ્ય સઃ અનુદ્વિગ્નમનાઃ । વિગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્ય સઃ વિગતસ્પૃહઃ । રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ રાગભયક્રોધાઃ, વીતાઃ અપગતાઃ રાગભયક્રોધાઃ યસ્માત્ સઃ વીતરાગભયક્રોધઃ । મન્યતે અનેન ઇતિ વા મનનશીલત્વાત્ મુનિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દુઃસ્વેપુ ત્રિવિધ દુઃખોમાં, અનુદ્વિગ્નમનાઃ ઉદ્દેગરહિત મનવાળો, સુસ્વેપુ સુખોમાં, વિગતસ્પૃહઃ ઇચ્છાઓ જેની નીકળી ગયેલી છે એવો, (અને) વીતરાગભયક્રોધઃ રાગ-આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમાંથી નીકળી ગયા છે એવો, મુનિઃ મનનશીલ-આત્મચિંતન કરનાર પુરૂષ, સ્થિતધીઃ સ્થિરબુદ્ધિવાળો, રુચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક એ ત્રિવિધ દુઃખોમાં પણ જેનું મન ઉદ્દેગરહિત છે, સુખો

પ્રત કરવામાંથી અથવા તો તે લોગવી આનંદ પામવામાંથી ની ઇચ્છા ઉડી ગઈ છે તેમજ જેમાંથી આસક્તિ, ભય અને ધાદિ દોષો નીકળી ગયા છે એવો આત્મચિંતન કરનાર અને નનશીલ જે કર્મફલત્યાગી પુરૂષ છે તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' નામ થરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬.

અવતરણિકા:—એમ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહી હવે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બને છે?' તેના જવાબમાં કહે છે:

યઃ સર્વત્રાનભિસ્તેહસ્તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, સર્વત્ર, અનભિસ્નેહઃ, તત્, તત્, પ્રાપ્ય, શુભાશુભમ્, ન અમિનન્દતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વસ્મિન્ન ઇતિ સર્વત્ર । અમિતઃ સ્નેહઃ મિસ્નેહઃ, ન વિદ્યતે અમિસ્નેહઃ યસ્ય સઃ અનમિસ્નેહઃ । શુભં ચ શુભં ચ એતયોઃ સમાહારઃ શુભાશુભમ્, તત્ । અમિતઃ નન્દતિ ઇતિ મિનન્દતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરૂષ, સર્વત્ર દેહ, ઇન્દ્રિય, જિવિત ઇત્યાદિ સર્વમાં, અનમિસ્નેહઃ સ્નેહરહિત હોઈ, તત્, તત્ તે, શુભાશુભમ્ શુભ અને અશુભને, પ્રાપ્ય પામીને, ન, મિનન્દતિ હર્ષ પામતો નથી, (તેમ) ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો થી, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે એમ જાણવું).

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ દેહ, ઇન્દ્રિય, જિવિત ઇત્યાદિ સર્વ સ્તુમાત્રમાં સ્નેહરહિત હોઈને શુભાશુભ કર્મનાં ફલોથી ઉત્પન્ન

થતાં પુણ્યપાપ અથવા સુખદુઃખાદિને પાત્રીને હુપ પામતો નથી
અથવા દોષનો દ્વેષ કરતો નથી અર્થાત્ સ્તુતિનિંદારૂપ વાણી
ગોલતો નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે એમ જાણવું. ૫૭

અવતરણિકા:—“સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ જેમે છે એટલે બાચેન્દ્રિયોને કેરી
રીતે વશ ગણે છે ? ” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર છ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે.

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સંહરતે, ચ, અયમ્, કૂર્મઃ, અજ્ઞાનિ,
ઇવ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ હરતિ इति સંહરતે । સર્વસ્માત્
इति સર્વશઃ । ઇન્દ્રેણ દુર્જયાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ । અર્થ્યન્તે
याच्यन्ते इति અર્થાઃ, ઇન્દ્રિયાણા અર્થાઃ વિષયા ઇન્દ્રિયાર્થા, તેભ્ય
इन्द्रियार्थेभ्य ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, અયમ્ આ પુરુષ,
કૂર્મઃ કાચગો, અજ્ઞાનિ (પોતાનાં) અંગોને, ઇવ જેમ, (તેમ)
ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી,
સર્વશઃ જ્યારે તરફથી, સંહરતે જેથી લે છે, (ત્યારે) તસ્ય તેની,
પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યારે આ પુરુષ, કાચગો જેમ પોતાનાં
અંગોને ચોમરથી સંકેતી લે છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિ-
યોના શબ્દાદિ વિષયોમાંથી જેથી લે છે એટલે તેમને નિયમમાં
રાખે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ જાણવું. ૫૮.

અવતરણિકા:—“ધન્દ્રિયોની પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી, તે સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જડ, રોગી અને ઉપવાસ કરનારા-ઓની પણ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી”, તો તેના જવાબમાં ભગવાન કહે છે:

વિપયા વિનિવર્તતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

પદ્મચેદ:—વિપયાઃ, વિનિવર્તન્તે, નિરાહારસ્ય, દેહિનઃ, રસવર્જમ્, રસઃ, અપિ, અસ્ય, પરમ્, દૃષ્ટ્વા, નિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ નિવર્તન્તે ઇતિ વિનિવર્તન્તે । ઇન્દ્રિયૈર્વિપયાણામ્ આહરણં ગ્રહણમ્ આહારઃ, ન વિદ્યતે આહારઃ યસ્ય સ્તઃ નિરાહારઃ, તસ્ય નિરાહારસ્ય । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી, તસ્ય દેહિનઃ । રસઃ રાગઃ આસક્તિઃ તેન વર્જિતં રહિતં યથો સ્યાત્તથા ઇતિ રસવર્જમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—નિરાહારસ્ય અન્નાદિ આહાર (ના અભાવે ઇન્દ્રિયોની શિથિલતાથી વિષયોનું ગ્રહણ) ન કરનાર, દેહિનઃ દેહાભિમાનવાળા પુરુષના, વિપયાઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, રસવર્જમ્ રસ-રાગ-આસક્તિનો ત્યાગ કર્યા વિનાના, વિનિવર્તન્તે નિવૃત્ત-શાંત થઈ જાય છે, પરંતુ અસ્ય આ યોગીનો (તો), રસઃ આસક્તિ-અભિલાષ, અપિ પણ, પરમ્ પરમાર્થ-તત્ત્વ-પ્રદાને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, નિવર્તતે નિવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—અશક્તિ, (રાગ કે ઉપવાસાદિ પ્રતોથી અશક્તિ થવાથી ઇન્દ્રિયો) વડે વિષયોને ગ્રહણ ન કરનાર દેહાભિમાનવાળા પુરુષના ઇન્દ્રિયોના વિષયો તો શાંત થઈ જાય છે, પણ તે તે વિષયોમાં લાગી રહેલી તેની આસક્તિ શાંત થતી નથી અને -

ઈચ્છા વગેરે સર્વ રહે છે અને તે પુનઃ શક્તિ આવતાં ઉત્તેજિત થાય છે, પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા કર્મયોગીને તો પરમાર્થ-તત્ત્વ-બ્રહ્મને જાણ્યા પછી આસક્તિ પણ છૂટી જાય છે એટલે તેને તો ફરીને કોઈપણ વિષયોની અભિલાષા રહેતી નથી અર્થાત્ તે નિરાસક્ત અને શુદ્ધસ્વરૂપ થઈ જાય છે, અને તેથી જ તે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે. ૫૯.

અવતરણિકા:—“બ્રહ્મનુ સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું તે જ પ્રજ્ઞા સ્થૈર્ય છે અને તે પ્રજ્ઞાની સ્થિતતા જોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવી જોઈએ, કાગળ કે પુસ્તકો મનને વિષયો તરફ ખેંચી અધોગતિ કરનાર ઇન્દ્રિયોનું છે” તે કહે છે

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

પદચ્છેદ:—યતતઃ, હિ, અપિ, કૌન્તેય, પુરુષસ્ય, વિપશ્ચિતઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રમાથીનિ, હરન્તિ, પ્રસભમ્, મનઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—यतति इति यतन्, तस्य यतत । पुरौ शेते इति पुरुष, तस्य पुरुषस्य । विप्रकृष्ट निश्चिनोति चेतति विन्त्यति वा विपश्चित्, तस्य विपश्चित । प्रकर्षेण मयनन्तीति प्रमाथीनि । प्रगता समा—विचारः अस्मात् इति प्रसभम् तत् । मन्यते इति मन तत् ।

અન્વય અને અર્થ.—કોન્તેય હે કુંતાજીના પુત્ર! અર્જુન! યતત યત્ન કરતા એવા, વિપશ્ચિત. બુદ્ધિમાન, પુરુષસ્ય પુરુષની, અપિ પણ, પ્રમાથીનિ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી—બલવાળી

ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, મનઃ મનને, પ્રસન્નમ્ બળાત્કારથી, હિ ખરે-
 ૧૨, હરન્તિ (વિષયો તરફ) જો'થી જાય છે.

ભાવાર્થ:—હે કુંતાભીના પુત્ર અર્જુન ! ઇન્દ્રિયોને નિય-
 માં રાખવાનો યત્ન કરતા બુદ્ધિમાન પુરુષની પણ સ્વભાવથી
 શેષ ઉત્પન્ન કરવાવાળી બલિષ્ઠ ઇન્દ્રિયો તેના મનને બલા-
 ત્કારથી વિષયો તરફ જો'થી જાય છે માટે આત્મનિષ્ઠ થવા સાફ
 થમ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી. ૬૦.

અવતરણિકા:—“ ઇન્દ્રિયો મનને બળાત્કારથી વિષયો તરફ ધસડી
 ય છે તો તેનો ઉપાય શા કરવો ? ” તે જણાવે છે

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

પદ્મચેદ:—તાનિ, સર્વાણિ, સંયમ્ય, યુક્તઃ, આસીત,
 ત્પરઃ, વશે, હિ, યસ્ય, ઇન્દ્રિયાણિ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સંયમ્ય । અહમેવ
 : યસ્ય સઃ મત્પરઃ । પ્રતિ સ્થાયિતેઽસ્મ ઇતિ પ્રતિષ્ઠિતા ।

અન્વય અને અર્થ:—તાનિ તે, સર્વાણિ બધી (ઇન્દ્રિ-
 ૧) ને, સંયમ્ય વશમાં રાખીને, યુક્તઃ સાવધાન થઇને, મત્પરઃ
 જ જેનો પરમ આશ્રય હું તેવો (થઇને પુરુષ), આસીત રહે,
 કારણકે) યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, હિ ખરેખર, વશે
 શમાં (છે), તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે.

ભાવાર્થ:—તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખીને
 ૧વધાનતાથી મારામાંજ એકનિષ્ઠતા રાખી પુરુષે રહેવું. અર્થાત

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રજ્યતે એનેનં રાગઃ, દ્વેષિ એનેનં રાગઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, તામ્યાં વિયુક્તાનિ રાગદ્વેષવિયુક્તાનિ, તૈઃ રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ । ચરતિ રાગદ્વેષૌ ચરન્ । અતતિ સર્વાન્ વ્યાપ્નોતિ રાગદ્વેષૌ આત્મા, આત્મનઃ વશ્યાનિ આત્મવશ્યાનિ, તૈઃ આત્મવશ્યૈઃ । વિધાતું કર્તું શક્યઃ વિધેયઃ, વિધેયઃ આત્મા—અંતઃકરણં યસ્ય સઃ વિધેયાત્મા । પ્રસાદ્યતે એનેનં જનઃ રાગદ્વેષૌ પ્રસાદઃ, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિધેયાત્મા સ્વાધીન ચિત્તવાળો, તુ તો, રાગદ્વેષવિયુક્તે રાગ અને દ્વેષથી રહિત, (અને) આત્મવશ્યૈઃ આત્માને વશ એવી, ઇન્દ્રિયૈઃ ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયાન્ વિષયોને, ચરન્ પ્રાપ્ત કરતો, પ્રસાદમ્ પ્રસન્નતાને, અધિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—સ્વાધીન ચિત્તવાળો પુરુષ તો રાગ અને દ્વેષથી રહિત અને પોતાને વશ એવી ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયોનું સેવન કરતો કરતો પ્રસન્નતાને પામે છે અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિત ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન કરતાં તેને કામક્રોધાદિ થવાનો સંભવ રહેતો નથી અને તેથીજ તે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી ઉત્તરોત્તર આત્મનિષ્ઠ થઈ પ્રસન્નતા-આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૪.

અવતરણિકા:—“પ્રસન્નતા થવાથી અંતમાં શે પરમ લાભ થાય છે ?” તે કહે છે

૧ અમિતદ્વાયયા લોહમાગ્નિત્વમ્પ્રગચ્છતિ ।

અત્મસદ્ભાવિણા ગચ્છત્યાત્મતામિન્દ્રિયાદિકમ્ ॥

જેમ અગ્નિના સગથી લોહ અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે તેમ જ આત્માના સગથી ઇન્દ્રિયાદિક સર્વ આત્મારૂપ થઈ જાય છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ॥

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રસાદે, સર્વદુઃખાનામ્, હાનિઃ, અસ્ય, ઉપજાયતે, પ્રસન્નચેતસઃ, હિ, આશુ, બુદ્ધિઃ, પર્યવતિષ્ઠતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ દુઃખાનિ ચ સર્વદુઃખાનિ, તેષાં સર્વદુઃખાનામ્ । પ્રસાદતિ ઇતિ પ્રસન્નમ્, પ્રસન્નં ચેતઃ યસ્ય સઃ પ્રસન્નચેતાઃ, તસ્ય પ્રસન્નચેતસઃ । પરિતઃ અવતિષ્ઠતે ઇતિ પર્યવતિષ્ઠતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રસાદે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં, અસ્ય આ પ્રસાદ પામેલા પુરુષનાં, સર્વદુઃખાનામ્ સર્વ દુઃખોનો, હાનિઃ નાશ, ઉપજાયતે થાય છે, (અને) હિ તેથી, પ્રસન્નચેતસઃ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષની, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, આશુ તત્કાળ, પર્યવતિષ્ઠતે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં પુરુષનાં ગદાં દુઃખોનો નાશ થાય છે એટલે તેને સુખદુઃખાદિમાં કોઈ પણ જાતનું તે રૂપે ભાન રહેતું નથી અને તેથી સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળા તે પુરુષની બુદ્ધિ પણ પછી તત્કાળ સ્થિર થાય છે, અર્થાત્ તેની સ્થિર બુદ્ધિમાં આત્મચિંતન વિના ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પડછાયો પણ પડતો નથી અને તેથીજ તે ઉચ્ચ કોટિ તરફ જઈ શકે છે. ૬૫.

અવતરણિકાઃ—“ઉપર કહેલી સ્પષ્ટતા કરણ વૃત્તિવાળો પુરુષ જ્ઞાતિ ભોગવે છે, પણ અજ્ઞાતને સુખ હોતું નથી,” તે કહે છે:

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ॥

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસ્તિ, બુદ્ધિઃ, અયુક્તસ્ય, ન, ચ, અયુક્તસ્ય, ભાવના, ન, ચ, અભાવયતઃ, શાન્તિઃ, અશાન્તસ્ય, કુતઃ, સુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યુક્તઃ અયુક્તઃ, તસ્ય અયુક્તસ્ય-^૧ ભાવ્યતે આત્મા અનયા ઇતિ ભાવના । ભાવયતીતિ ભાવયન્, ન ભાવયન્ અભાવયન્, તસ્ય અભાવયતઃ । ન શાન્તઃ અશાન્તઃ, તસ્ય અશાન્તસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયુક્તસ્ય જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી નથી તેવાને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, ન, અસ્તિ નથી, ચ અને, અયુક્તસ્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહરહિતને, ભાવના ધ્યાન (પણ), ન નથી, ચ અને, અભાવયતઃ ધ્યાન ન હોય તેવાને, શાંતિઃ શાન્તિ, ન નથી, (અને તો પછી) અશાન્તસ્ય શાન્તિ વિનાના પુરુષને, સુખમ્ સુખ, કુતઃ ક્યાંથી (હોઈ શકે) ?

ભાવાર્થઃ—જે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરી શકતો નથી તેવા પુરુષને આત્મજ્ઞાનની નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિ હોતી નથી અને તેવી ભાવના પણ હોતી નથી, અને તેવાને ભાવના ન હોય એટલે શાન્તિ પણ નથી, અને તો પછી એવા શાન્તિવિનાના પુરુષને સુખ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ જે પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને જ નિયમમાં રાખતાં શીખવું જોઈએ, અને તો જ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૬૬.

અવતરણિકાઃ—ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરનાર પુરુષની પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ સ્થિર નથી હોતી, તેનું કારણ જણાવે છે.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણામ્, હિ, ચરતામ્, યત્, મનઃ, અનુવિધીયતે, તત્, અસ્ય, હરતિ, પ્રજ્ઞામ્, વાયુઃ, નાવમ્, ઇવ, અમ્ભસિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—चरन्ति तानि चरन्ति, तेषां चरताम् । अनु पश्चात् विधीयते इति अनुविधीयते । प्रकर्षेण ज्ञायते अनया सा-
प्रज्ञा, ताम् । वातीति वायुः । नुयते प्रेर्यते इति नौः, ताम् । आमोति
आप्यते वा इति अम्भः, तस्मिन् ।

અન્વય અને અર્થઃ—મનઃ મન, યત્ જે (ઇન્દ્રિયોને અનુલક્ષીને), ચરતામ્ વિષયો તરફ ફરતી, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયો, અનુવિધીયતે તરફ જાય છે, તત્ તે, વાયુઃ પવન, અમ્ભસિ પાણીમાં, નાવમ્ નાવને, ઇવ જેમ, (તેમ) અસ્ય આ પુરૂષની, પ્રજ્ઞામ્ બુદ્ધિને, હરતિ સન્માર્ગમાંથી દૂર લઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતાં જે ઇન્દ્રિયને અનુલક્ષીને મન તેના વિષયો તરફ જાય છે તે ઇન્દ્રિય, પવન જેમ પાણીમાં નાવને જેથીને લઈ જાય તેમ તે પુરૂષની બુદ્ધિને જેથીને સુમાર્ગથી દૂર લઈ જાય છે એટલે તે પુરૂષને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરી અસન્માર્ગમાં દોરે છે અને તેથી તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર ન થતાં તે સંગદ્વેષાદિયુક્ત થઈ અધોગતિને પામે છે. ૬૭.

અવતરણિકાઃ—“ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા પુરુષની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે અને તેજ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે” તે વાતનો ઉપસંહાર કરે છે:

તસ્માદ્યસ્ય મહાવાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, યસ્ય, મહાવાહો, નિગૃહીતાનિ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં ગૃહીતાનિ નિગૃહીતાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી બુલવાળા અર્જુન ! તસ્માત્ તેથી, યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી, સર્વશઃ બધી રીતે—આમેરથી, નિગૃહીતાનિ નિગ્રહ કરાયેલી છે, તસ્ય તેની (જ), પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહુ અર્જુન ! આ ઉપર તને જે બધું કહ્યું તે પરથી જેની ઇન્દ્રિયો આમેરથી વિષયોમાંથી સારી રીતે જેથીને નિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે, તેજ પુરૂષની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું અને તેજ આત્મનિષ્ઠ થઈ શકે છે, એમ તું માન. ૬૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે “સ્થિતપ્રજ્ઞ” નાં લક્ષણો કહીને મુમુક્ષુઓએ મનસહિત “ઇન્દ્રિયનિગ્રહ” માટે અતિ પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ જણાવ્યું, વિવેક અને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેવાને તો પોતાની મેળે જ મનસહિત બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ થઈ જાય છે, એ પણ કહ્યું, હવે “અવિદ્યાનો રોધ કરવાવાળી ધ્રુવવિદ્યા વડે બધા વ્યવહારની સમૂહ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે” એમ કહેવાની ઇચ્છાથી તથા ક્રોધે અવિદ્યાની દશામાં કરવામાં આવે છે, પરંતુ સમૂહ જ્ઞાનદશામાં નહિ, એ વાતનો પ્રકાશ કરવાના હેતુથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ॥૬૧॥

પદચ્છેદઃ—યા, નિશા, સર્વભૂતાનામ્, તસ્યામ્, જાગર્તિ, પમી, યસ્યામ્, જાગ્રતિ, ભૂતાનિ, સા, નિશા, પશ્યતઃ, મુનેઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં શેરતે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા નિશા । ન્તિ જાયન્તે इति ભૂતાનિ, સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ સર્વભૂતાનિ, તેષાં ભૂતાનામ્ । સમ્યક્ યમઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંયમી । પશ્યતીતિ પશ્યન્, ય પશ્યતઃ । મન્યતે જાનાતિ इति મુનેઃ તસ્ય ।

અન્યથ અને અર્થઃ—સર્વભૂતાનામ્ બધાં પ્રાણીઓની, જે, નિશા રાત્રિ (છે), તસ્યામ્ તેમાં, સંયમી ઈન્દ્રિય-નિશ્ચાલન, જાગર્તિ બળે છે (અને), યસ્યામ્ જે રાત્રિમાં, ભૂતાનિ જિજ્ઞાસુ, જાગ્રતિ બળે છે, સા તે, પશ્યતઃ આત્મતત્ત્વને જોનાર, ૧: મુનિની, નિશા રાત્રિ (છે).

ભાવાર્થઃ—બધાં પ્રાણીમાત્રની જે રાત્રિ છે, તેમાં ઈન્દ્રિય-શ્રદ્ધ કરી આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છાવાળો પુરૂષ બળે છે, અને સર્વ જિજ્ઞાસુ જેમાં બળે છે તે આત્મજ્ઞાની મુનિની રાત્રિ છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની લોકોને કર્મો તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અપેક્ષા હોવાથી તેઓ સદા નિવૃત્ત જેવા થઈ ગયા હોય છે, એટલે

૧ નિદ્રાદી જાગરણાન્તે ચો માત્ર ઉપપદ્યતે ।

તં માત્રં માત્રયન્ સાતાદદ્યાનન્વમશ્રુતે ॥ વાશિષ્ઠે ॥

નિદ્રાના આદિમાં-આરંભકાળમાં અને ભગૃત થવાના અંતમાં જે ભાવ રજ થાય છે તે ભાવને જો સદેવ મનુષ્ય રાખી શકે તો સાક્ષાત્ અદ્યાનંદ-જ્ઞાનંદને ભોગવી શકે.

જે આત્મજ્ઞાનમાં લોકોને રાત્રિ જેવો અંધકાર હોય છે તેમ જ્ઞાનીઓ સતેજ હોય છે અને જે લૌકિક વ્યવહારમાં લોકો પ્રવૃત્ત હોય છે તેમાં જ્ઞાનીઓને અંધકાર જણાય છે એટલે તેઓ તેમાં નિરપેક્ષ રહે છે. મંત્રયોગ પ્રમાણે “ નિષીથે નીરં કાલે મંત્રયોગં સમારમેત્—મધ્યરાત્રિમાં જ્યારે માણસ, પક્ષ વિગેરે દોઢ પણી જીવ જંતુનો શબ્દસંચાર જ ન હોય તે વખતે મંત્રયોગનો પ્રારંભ કરવો.” એ સિદ્ધાંતથી લોકોની જે રાત્રિ (સૂવાનો વખત) તેમાં સંયમી—મંત્રનું અનુષ્ઠાન કરનાર દીક્ષિત જાગે છે અને જેમાં ભૂતો—પ્રાણિમાત્ર જાગે છે તે સમય તેવ અનુષ્ઠાનપરાયણ સંયમીને રાત્રીસમાન—સૂવાનો છે. ૬૬.

અવતરણિકા:—નિષ્કામ તથા સકામ પુરુષોમાં કોણુ શાંતિ મેળવ શકે છે : તે કહે છે:

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ॥

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

પદચ્છેદઃ—આપૂર્યમાણમ્, અચલપ્રતિષ્ઠમ્, સમુદ્રમ્ આપઃ, પ્રવિશન્તિ, યદ્વત્, તદ્વત્, કામાઃ, યમ્, પ્રવિશન્તિ, સર્વે સઃ, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, ન, કામકામી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂર્યતે અસૌ પૂર્યમાણઃ, આસમન્તાત્ પૂર્યમાણઃ આપૂર્યમાણઃ, તમ્ । ચલતીતિ ચલા, ન ચલા અચલા, અચલ

પ્રતિષ્ઠા યસ્ય સઃ અચલપ્રતિષ્ઠઃ, તમ્ અચલપ્રતિષ્ઠમ્ । સમ્ સમીचीना
उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन्, वा सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
समुद्रः, तम् समुद्रम् । यस्य येन वा तुल्यं यद्वत् । काम्यन्ते इति
कामाः । कामयते असौ कामी, कामानां कामी कामकामी ।

અન્યથા અને અર્થઃ—આપૂર્યમાણમ્ ચોતરફથી જલના
પ્રવાહોથી ભરાતાજ (અને) અચલપ્રતિષ્ઠમ્ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન
કરે તેવા, સમુદ્રમ્ સમુદ્રમાં, યદ્વત્ જેવી રીતે, આપઃ પાણી,
પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તદ્વત્ તેજ પ્રમાણે, યમ્ જે પુરૂષ પ્રતિ,
સર્વે બધા, કામાઃ અભિલાષો, પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, સઃ તે,
શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ મેળવે છે, પરંતુ, કામકામી કામ-
નાઓની ઈચ્છાવાળો પુરૂષ, જ નહિ—(શાંતિ) મેળવતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ચોતરફ જલસમૂહથી ભરાયેલા અને અચળ
મર્યાદાવાળા સમુદ્રમાં જેમ પાણી પ્રવેશ કરે છે અને એકરૂપ
થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષમાં બધી કામનાઓ પ્રવેશ કરી
શાંત થઈ જાય છે તેજ પુરૂષ શાન્તિને મેળવે છે, પણ જે
કામનાઓને મેળવવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે તે શાંતિ મેળવી
શકતો નથી. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની જ સમુદ્ર જેટલો ગંભીર અને
ઉદાર તથા નિઘ્રહવાન હોય છે. ૭૦.

અવતરણિકાઃ—ખરી રીતે કામનાઓનો ત્યાગ અને ધન્દિયનિઘ્રહ
વગેરે યુક્ત હોય તેજ પુરૂષ શાંતિ મેળવે છે તે વાત જણાવે છે:

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ॥

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

પદચ્છેદઃ—વિહાય, કામાન્, યઃ, સર્વાન્, પુમાન્,
ચરતિ, નિઃસ્પૃહઃ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સઃ, શાન્તિમ્, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ હિત્વા इति વિહાય । નિર્ગતાઃ
સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । નિર્ગતઃ મમઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ ।
નિર્ગતઃ અહંકારઃ યસ્માત્ સ નિરહંકારઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, પુમાન્ પુરુષ, સર્વાન્ બધા,
કામાન્ કામોને, વિહાય છોડીને, નિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, નિર્મમઃ
મમતારહિત, (અને) નિરહંકારઃ અહંભાવ વિનાનો, (યદને)
ચરતિ ફરે છે, સઃ તે (પુરુષ), શાન્તિમ્ (અવિદ્યા અને તેનાથી
ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની નિવૃત્તિરૂપ નિર્વાણની) શાંતિને, અધિ-
ગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ સર્વ કામનાઓને છોડી દઈને સ્પૃહા-
રહિત થઈ મમતાનો અને અહંકારનો પણ ત્યાગ કરીને
સંસારમાં ફરે છે તેજ પુરુષ આત્મનિષ્ઠ થઈ મોક્ષરૂપ પરમ
શાન્તિને પામે છે. ૭૧.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે અર્જુને પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરને અંગે
સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરી શાંતિના અધિકારીનું પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું,
હવે કર્મયોગના આચરણના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે જે ફલપ્રાપ્ત
થાય છે તેનું સૂચન કરી ઉપસંહાર કરે છે:

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

૧ વિજ્ઞાય વરમાવર્ણ્યો દેવતામ્યો નૃણોત્તમ ।

સ્વદ્વાક્ષો નામ રાજર્ષિર્મુહર્તે મુનિઃ

અર્જુન નામનો રાજર્ષિ દેવતાઓદ્વારા
એજ સુદર્તમાં (જેજ ધર્મમાં) મુક્તિને પ્રાપ્ત

પદચ્છેદઃ—एषा, ब्राह्मी, स्थितिः, पार्थ, न, एनाम्, प्राप्य, विमुह्यति, स्थित्वा, अस्याम्, अन्तकाले, अपि, ब्रह्म-
निर्वाणम्, ऋच्छति.

व्युत्पत्तिसमासाः—ब्रह्मणि भवा ब्राह्मी । पातीति पः पर-
मात्मा, तस् अर्थयते इति पार्थः, अथवा पृथायाः कुन्त्याः अपत्यं पुमान्
पार्थः, तत्संबुद्धौ हे पार्थ । विशेषेण मुह्यति इति विमुह्यति । अन्तस्य कालः
अन्तकालः, तस्मिन् अन्तकाले । ब्रह्मणि निर्वाणम् ब्रह्मनिर्वाणम्, तत् ।

अन्वय અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! एषा आ, ब्राह्मी
બ્રહ્મસંબંધી, स्थितिः જ્ઞાનનિષ્ઠા છે, एनाम् એ સ્થિતિને, प्राप्य
મેળવીને, (पुश्च) न, विमुह्यति મોહ પામતો નથી, (અને)
અંતકાલે મરણના વખતમાં, अपि પણ, अस्याम् आ ब्रह्मसंबंधी
જ્ઞાનનિષ્ઠામાં, स्थित्वा રહીને, ब्रह्मनिर्वाणम् પરબ્રહ્મમાં લયને,
ऋच्छति પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! આ ઉપર જે બ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાન
નિષ્ઠાતું વર્ણન કર્યું, તે સ્થિતિને મેળવીને મનુષ્ય મોહ પામતો
નથી અને એ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં મરણ વખતે એક ક્ષણમાત્ર પણ
જો પુશ્ચ નિર્હાર રહે તો તે બ્રહ્મમાંજ લય થવા રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત
કરે છે એમાં સંશય નથી. ૭૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्त्तान्तिकप्रणीतसा-
न्वयबोधिधिन्त्यां गुर्जरटीकायां सांख्ययोगो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવામા પાપ માની શોકમા વ્યાકુલ થયેલો જાણી તેનો શોક અને મોહ બતાવવા ઉપોદ્ધાત રૂપે પ્રથમાધ્યાય કયો. તે પછી શોક અને મોહની નિવૃત્તિ માટે દેહ અને આત્માનો વિવેક, તેના સાધનબૂત અંગ કર્મયોગ તથા સત્વશુદ્ધિપૂર્વક ભગવાનના આશ્રયવડે માધ્ય મર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ અને તેથી ચિત્તપ્રતા તેનું ફળ, મર્વ હૃદયની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ શાંતિ, વિગેરે ગીતાના સધગા શાસ્ત્રાર્થના મક્ષેપરૂપે બીજો અધ્યાય કયો. હવે બાકીના મોક્ષ અધ્યાયોમાં તે મંમંથી વિશેષ સ્કોટનરૂપે વર્ણન કરે છે. તેમા પ્રથમ બીજા અધ્યાયમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્ત્યાત્મક શાસ્ત્રની શાખા જેવી એક સાખ્ય એટલે જ્ઞાનયુક્ત-કર્મ-લાગ સંમંથી, અને બીજા ફક્તની ઇચ્છારહિત કર્મ કરવા મંમંથી એ બે પ્રકારની ખુદ્ધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહી, તેમાં “પ્રજહાતિ ચદા કામાન્” લાંબી લઇને અધ્યાયના અંત સુધી, જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને રહેલાઓને શમદ્વાદિ-માધનપુરમ્ “કર્મમંન્યામ” કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય કહ્યું, અને તેને વળગી રહેવામાં જ કૃતાર્થતા છે એમ “અથા વ્રાહ્મી સ્થિતિઃ” ઇત્યાદિ શોકો વડે મિહંતા રૂપે કહ્યું, અને અર્જુનને તો “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે” “મા તે સત્ત્વોઽસ્ત્યકર્મણિ” ઇત્યાદિ વડે કર્મ કરવું એજ ખાસ કર્તવ્ય કહ્યું, પણ કર્મથી જ ખામ શ્રેય મળે છે, એમ જણાવ્યું નહિ એટલે આ બે સ્થિતિમાંથી કઈ સ્થિતિમાં રહેવું યોગ્ય છે તેનો નિશ્ચય ન થતાં એ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીને વ્યાકુલ ખુદિવાળો થઇને અર્જુન આ ત્રીજા અધ્યાયમાં પૂછવા લાગ્યો કે, “અક્ત અને કંટ્યાણુની યાચના વાળા એવા મને આદ્યાત્ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ સાંખ્ય-ખુદ્ધિ અંબગાવીને પણ, વળી અનેક અનર્થોથી ગુંથાયેલાં અને પરિણામે અનન્ય શ્રેયને કદિ ન મેળવી આપનારાં એવાં કર્મોમાં શા માટે પ્રેરો છો ?” વળી અર્જુનને “જ્ઞાનનિષ્ઠા એજ બનેમાં ઉત્તમ છે” એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી શુભક્ષ-શ્રેયપ્રાપ્તિ-રૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા તરફ તે એકદમ ઉત્કંઠિત થઇને ચિત્તશુદ્ધિપૂર્વક પોતાનો પણ

જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અધિકાર છે, અને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ તો બારપૂર્વક પોતાને આપેલો જ છે પરંતુ એ બેમાંથી જ્ઞાનનિષ્ઠા વધારે શ્રેયસ્કર છે એમ માનતો અર્જુન ભગવાન પાસેથી સત્વર નિર્ણય કરાવી લેવાની ઉતાવળમાં ગભરાતો ગભરાતો ‘આ સાહે’ કે ‘તે સાહે’ એમ સંશયમાં પડી જતો પૂછવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ॥

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયાસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—જ્યાયસી, ચેત્, કર્મણઃ, તે, મતા, બુદ્ધિઃ, જનાર્દન, તત્, કિમ્, કર્મણિ, ઘોરે, મામ્, નિયોજયાસિ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મયોગાત્ અતિશયેન પ્રશસ્યા इति ज्यायसी । जनान् देवविपक्षभूतान् अर्दयति पीडयतीति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ, वा सर्वैर्जनैरर्दयते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धये इति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ, वा जनं जननं तत्कारणमज्ञानं च साक्षात्कारेण अर्दयति हिनस्ति इति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ हे जनार्दन । घोरयती इति घोरम्, तस्मिन् घोरे ।

અન્યથા અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! તે આપને, કર્મણઃ કર્મયોગથી, બુદ્ધિઃ સાંખ્યબુદ્ધિ, જ્યાયસી વિશેષ શ્રેષ્ઠ, મતા માનવામાં આપેલી, ચેત્ હોય, તત્ તો, ઘોરે ભયંકર એવા, કર્મણિ કર્મમાં, કેશવ હે કેશવ ! મામ્ મને, કિમ્ શા માટે, નિયોજયાસિ જોડો છો ?

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! અગર જો આપ કર્મયોગથી આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-ને વિશેષ શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તો ભયંકર એવા આ યુદ્ધરૂપી અમાનુષ કર્તવ્યમાં, હે કેશવ !

મને શા માટે પ્રેરે છે ? એટલે જ્ઞાન જેવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુનો ત્યાગ કરાવી આવા કર્મરૂપી નિકૃષ્ટ માર્ગમાં મને શા માટે બેસાડે છે ? ૧.

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યામિશ્રેણ, ઇવ, વાક્યેન, બુદ્ધિમ્, મોહ-
યસિ, ઇવ, મે, તત્, એકમ્, વદ, નિશ્ચિત્ય, યેન, શ્રેયઃ, અહમ્,
આપ્નુયામ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण आत्ममन्तात् मिश्रम् इति व्या-
मिश्रम्, तेन व्यामिश्रेण । उच्यते यत् तत् वाक्यम्, तेन वाक्येन ।
अतिशयेन प्रशस्यमिति श्रेयः, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) વ્યામિશ્રેણ સંદેહ પેદા કરે તેવા મિશ્ર, વાક્યેન વચન વડે, ઇવ બાણે કે, મે મારી, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિને, મોહયસિ મોહ પમાડતા હો, ઇવ ની (તેમ આપ કહો છે), તત્ તેથી, એકમ્ એક વસ્તુનો, નિશ્ચિત્ય નિશ્ચય કરીને, વદ કહો, (કે), યેન જેથી, અહમ્ હું, શ્રેયઃ કલ્યાણને, આપ્નુયામ્ મેળવી શકું !

ભાવાર્થઃ—હે ભગવન્ ! વળી સંદેહ પેદા કરે તેવાં મિશ્ર વચનો વડે બાણે કે મારી બુદ્ધિને આપ મોહ પમાડતા હો ની તેમ આપનાં વચનોથી મને લાગે છે ! માટે જ્ઞાન અને કર્મ એ બેમાંથી એક વિષયનો નિર્ણય કરીને આપ મને કહો, કે જેથી તે માર્ગના અહણથી હું પરમ કલ્યાણને પાગી શકું. ૨.

अवतरजिज्ञासाः—अर्जुनना आ प्रश्नना उत्तरमां सत्यं पस्तुरित्यति
शी छ ते शांतिथी स्पष्ट रीते भगवान् श्रीकृष्ण कहे छे:

. શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

લોકેઽસ્મિન્દ્વિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ ॥

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

પદચ્છેદ:—લોકે, અસ્મિન્, દ્વિવિધા, નિષ્ઠા, પુરા, પ્રોક્તા, મયા, અનઘ, જ્ઞાનયોગેન, સાંખ્યાનામ્, કર્મયોગેન, યોગિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્વે વિધે પ્રકારૌ યસ્યા: સા દ્વિવિધા । નિષ્ઠીયતે ઇતિ નિષ્ઠા । પ્રકર્ષેણ ડક્તા પ્રોક્તા । ન વિદ્યતે અઘં પાપં યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સંબુદ્ધૌ અનઘ । જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનઘ, યુજ્યતે વ્રહ્મણા અનેન ઇતિ યોગઃ, જ્ઞાનઘ એવ યોગઃ જ્ઞાનયોગઃ, તેન જ્ઞાનયોગેન । સમ્યક્ સ્ખ્યાયતે આત્મતત્ત્વઘ અનયા સા સંસ્ખ્યા બુદ્ધિઃ, તસ્યાં તિષ્ઠન્તિ ઇતિ સાંસ્ખ્યાઃ, વા સાંસ્ખ્યઘ આત્મવિષયવિવેકજ્ઞાનઘ અસ્તિ યેષાં તે સાંસ્ખ્યાઃ, તેષામ્ સાંસ્ખ્યાનામ્ । કર્મેવ યોગઃ કર્મયોગઃ, તેન કર્મયોગેન । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ, તેષામ્ યોગિનામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનઘ હે પાપરહિત અર્જુન ! અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં, મયા મે, પુરા પહેલાં, દ્વિવિધા બે પ્રકારની, નિષ્ઠા સ્થિતિ, પ્રોક્તા કહી (છે, એક) જ્ઞાનયોગેન જ્ઞાનરૂપી યોગવડે, સાંસ્ખ્યાનામ્ જ્ઞાનીઓની, (અને બીજી) કર્મયોગેન નિષ્કામ કર્મયોગવડે, યોગિનામ્ કર્મયોગીઓની.

૧ અવિદ્યા યા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયાશ્રમમ્મુતે ।

અવિદ્યા કર્મસંજ્ઞાજ્ઞયા તૃતીયા શક્તિરિષ્યતે ॥ ઇતિ શ્રુતેઃ ॥

અવિદ્યા એટલે કર્મ નામની એક જુદી ત્રીજી શક્તિ કહેવામાં આવે ॥ અને તે કર્મવડે પુરૂષ મૃત્યુ એટલે પ્રમાદને તરીને તેના કારણરૂપ અતઃકરણના મળને ઘેઈ નાંખી વિદ્યા એટલે જ્ઞાનવડે અમૃત એટલે મોક્ષને પામે છે—મેળવે છે.

ભાવાર્થ:—હે નિષ્કામ અર્જુન ! આ લોકમાં મેં જે પ્રકારની સ્થિતિ પહેલાં તને કહી, એક તો પહેલી જ્ઞાનયોગવડે જ્ઞાનીઓની અને બીજી નિષ્કામ કર્મયોગવડે કર્મયોગીઓની, એટલે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાર્ગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યારે કર્મયોગી નિષ્કામ કર્મયોગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૩.

અવતરણિકા:—કર્મ ન કરવાથી અને માત્ર અન્યામથીજ માણુમ સિદ્ધિને નથી પામતો તે કહે છે

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ૪ ॥

૧ જનધીત્યાવિશ્વામ્યેદાનનિદેશાવિલાસુરાન્ ।

અનુભવાય છુતાન્વિમો ન સન્યસિતુમર્હતિ ॥

સર્વે વેદોને, અધ્યાસ કર્યા વિના, સર્વે દેવોને, યજ્ઞ કર્યા વિના અને પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા વિના બ્રાહ્મણ સન્યાસ લેવા યોગ્ય થઈ શકતો નથી

અકુર્વન્વિહિત કર્મ વિન્દિતઞ્ચ સમાચરન્ ।

પ્રચરન્નિન્દિતાર્યેષુ નર પતનમૃચ્છતિ ॥

વિહિત કર્મ નહિં કરતા નિન્દિત કર્મેનુ આચરણ કરતો મનુષ્ય ઈદ્રિયોના નિપયોમા લોકુપ થઈ વર્તતા પતન પામે છે—નરક પ્રતિ ગમન કરે છે

કુવન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેત્તત્સમા ।

ઇત ત્વાયે નાન્યયેતોઽસિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ શુતિ ॥

આ મોક્ષમાર્ગમાં વિહિત કર્મેનુ આચરણ કરનાં જ સો વર્ષ છવવાની ઇચ્છા રાખવી મણુ નિષિદ્ધ કર્મથી તો મૃત્યુ જ થાય, એ પ્રમાણે સમજતા તે કૃણાકાંક્ષારહિત મોક્ષપ્રાપ્ત કર્મ તાગપડ લેખાયમાન નહિં થાય, અર્થાત કર્મ-ભોગને માટે નહિં થાય !

૨ પ્રત્યક્ષસ્ત્વિવેકાય સન્યાસ સર્વકર્મણામ્ ।

શ્રુત્યા વિધીયતે તસ્માત્ તત્ત્યાગી પતિતો મયેત્ ॥

પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ (બ્રહ્માનંદ) ના વિવેક માટે સર્વે કર્મેણા સન્યાસ-ત્યાગ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે માટે તે વિવેક વિના ત્યાગી પતિત થઈ જાય છે

પદચ્છેદઃ—ન, કર્મણામ્, અનારમ્ભાત્, નૈષ્કર્મ્યમ્, પુરુષઃ, અશ્રુતે, ન, ચ, સંન્યસનાત્, એવ, સિદ્ધિમ્, સમધિ-ગચ્છતિ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન આરંભઃ અનારંભઃ, તસ્માત્ અનારંભાત્ । નિર્ગતં કર્મ યસ્માત્ સઃ નિષ્કર્મા, નિષ્કર્મણઃ ભાવઃ નૈષ્કર્મ્યમ્, તત્ । પુરિ દેહે સીદતીતિ પુરુષઃ, વા પુરાણિ શરીરાણિ સરતિ પ્રાપ્નોતિ ઇતિ પુરુષઃ, । સમ્યક્ ન્યાસઃ ત્યાગઃ વિદ્યતે યસ્મિન્ કર્મણિ તત્ સંન્યસનમ્, તસ્માત્ સંન્યસનાત્ । સિધ્યન્તે સંપદ્યન્તે કર્માણિ યસ્યાં સા સિદ્ધિઃ, । તામ્ સિદ્ધિમ્ । સમ્યક્ અધિગચ્છતિ ઇતિ સમધિગચ્છતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પુરુષઃ પુરુષ, કર્મણામ્ કર્મોને, અનારંભાત્ આરંભ ન કરવાથી, નૈષ્કર્મ્યમ્ કર્મરહિતપણાને-જ્ઞાનને, ન, અશ્રુતે પામતો નથી, ચ તેમ, સંન્યસનાત્ કર્મોને! ત્યાગ કરવાથી, એવ પણ, સિદ્ધિમ્ મોક્ષસિદ્ધિને, ન, સમધિ-ગચ્છતિ મેળવતો નથી.

ભાવાર્થઃ—પુરુષ કર્મોને ન કરવામાત્રથી જ કર્મરહિત-પણાને એટલે જ્ઞાનને પામતો નથી, તેમ સંન્યાસથી એટલે કર્મોને ત્યાગ માત્ર કરવાથી પણ મોક્ષની સિદ્ધિને મેળવતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનથી જેમ તેમ નિષ્કામ કર્મ કરવાથી પણ પુરુષ સિદ્ધિને—મોક્ષને મેળવી શકે છે. ૪.

અવતરણિકાઃ—કર્મોને ત્યાગ કરવા મત્રથી કદી પણ સિદ્ધિ થતી નથી એ વાત ઉપર કહી. અર્થાત્ કર્મસંન્યાસ એટલે કર્મોને ત્યાગ એમ નહિ, પણ કર્મોમાં આસક્તિ—રાગ દ્વેષ ઇલાદિ છોડી નિષ્કામવૃત્તિથી—ફલાભિ-લાપરહિત કર્મ કરવાં તેને જ કર્મસંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. કારણ કર્મોને

સાગ એ તો કોઈનાથી પણ ન બની શકે તેવી વસ્તુ છે, એમ પ્રમાણથી હવે પછીના શ્લોકમાં દલીલૂત કરે છે:

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ॥

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

પદ્મચેદઃ—ન, હિ, કશ્ચિત્, ક્ષણમ્, અપિ, જાતુ, તિષ્ઠતિ, અકર્મકૃત્, કાર્યતે, હિ, અવશઃ, કર્મ, સર્વઃ, પ્રકૃતિજૈઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષણોતિ હિનસ્તિ આયુઃ इति ક્ષણઃ, તમ્ ક્ષણમ્ । કર્માણિ કરોતીતિ કર્મકૃત્, ન કર્મકૃત્ અકર્મકૃત્ । ન વશઃ અવશઃ । પ્રકૃષ્ટા કૃતિઃ કાર્યં યસ્ય સા પ્રકૃતિઃ, પ્રકૃત્યાઃ જાયન્તે इति પ્રકૃતિનાઃ, તૈ પ્રકૃતિજૈઃ । ગુણયન્તિ इति ગુણાઃ, તૈઃ ગુણૈઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કશ્ચિત્ કોઈ પણ પુરુષ, ક્ષણમ્ એક ક્ષણ, અપિ પણ, અકર્મકૃત્ કર્મ કર્યા વગરનો, જાતુ કદાચિત્, ન, તિષ્ઠતિ રહેતો નથી, હિ કારણ કે પ્રકૃતિજૈઃ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા, ગુણૈઃ ગુણો વડે, સર્વઃ દરેક પુરુષ, અવશઃ પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ, હિ ખરેખર, કર્મ કર્મો, કાર્યતે કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે.

૧ જ્ઞાનમુત્પચ્ચને પુંસો સયાત્વાપસ્ય કર્મણઃ ।

ચયાઽદ્વર્જનતપસ્યેવે પશ્યન્ત્યાત્માનમાત્માનિ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

પાપ (નિષિદ્ધ) કર્મેણો દ્વાય યવાથી પુરુષોનાં અંતઃકરણો સ્વચ્છ થઈ તેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને એમ આદર્શ (આસ્સા)નું તથા સ્વચ્છ-મથવિનાનું દેહાં પોતે પોતાને તેમાં ભેઈ શકે છે તેમ તેને સ્વસ્વરૂપ પણ પોતાનામાં જણાય છે.

ભાવાર્થ:—કોઈ પણ પુરુષ એક ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વગરનો ક્યારે પણ રહી શકતો નથી, કારણ કે સ્વભાવજન્ય સત્ત્વ, રજ, તમ, ઇત્યાદિ ગુણો દરેક પુરુષને ઘેરાયેલા હોવા છતાં પણ કર્મોમાં અવશ્ય રીતે જોડે છે જ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને આધીન થઈ દરેક માણસ કર્મ કરવામાં પ્રેરાય છે અને તેથી તે કર્મ કર્યા સિવાય ક્યારે પણ રહેતો નથી. ૫.

અવતરણિકા:—કદાચ કોઈ પુરુષ હકથી કર્મ ન કરતાં કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખીને કૈતુકની ખાતર કર્મ લાગી યાય તો તેની શી ગતિ યાય ? તે જાણવા સાથે તે માણસ આત્માને જાણતો ન હોવા છતાં અને અશુદ્ધ-મલિન અંતઃકરણવાળો હોવા છતાં, પણ કેવળ હકથી કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને શાસ્ત્રવિહિત ખાસ કર્તવ્ય કર્મ કરતો નથી, અને માત્ર કૈતુકની ખાતર જ કર્મોના લાગ કરે છે એટલે તેણે કર્મયોગને તો પહેલાં જ છોડી દીધેલો હોવાથી, અને સાંખ્યયોગને ન જાણવા છતાં પણ દંભ સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તે ઉભયતોબ્રહ્મ યાય છે અને ખડું બ્રેષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તે જણાવે છે:

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

પદચ્છેદ:—કર્મેન્દ્રિયાણિ, સંયમ્ય, ચઃ, આસ્તે, મનસા, સ્મરન્, ઇન્દ્રિયાર્યાન્, વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કર્મણાં સાધકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ । સમ્ સમ્યક્ યત્વા ઇતિ સંયમ્ય । મન્યતે ઇતિ મનઃ, તેન મનસા । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । અર્યન્તે ઇતિ અર્યાઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્યાઃ ઇન્દ્રિયાર્યાઃ, તાન્ ઇન્દ્રિયાર્યાન્ । મુહ્યતિ ઇતિ મૂઢઃ, વિશેષેણ મૂઢઃ આત્મા યસ્ય સઃ વિમૂઢાત્મા । મિથ્યા અસન્ આચારઃ યસ્ય સઃ મિથ્યાચારઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, વિમૂઢાત્મા કર્તૃવ્યાકર્તૃવ્યના ભાનરહિત તથા રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અંતઃકરણવાળો પુરુષ, કર્મેન્દ્રિયાણિ વાક્, પાણિ-હસ્ત, પાદ, પાશુ-ગુદા, ઉપસ્થ-જનનેન્દ્રિય, એ કર્મેન્દ્રિયોને, સંયમ્ય નિગ્રહમાં રાખીને, ઇન્દ્રિયાર્યાન્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને, મનસા મનવડે-મનમાં, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, આસ્તે એસે છે-રહે છે, સઃ તે, મિથ્યાચારઃ અસત્ય-પાપી-આચરણ-વાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—કર્તૃવ્યાકર્તૃવ્યના ભાન વિનાનો અને રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અંતઃકરણવાળો જે પુરુષ વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ગુહોન્દ્રિય એ કર્મેન્દ્રિયોને પરાણે નિયમમાં રાખીને, મનમાં શબ્દસ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તે પુરુષ પાપાચરણી એટલે ઠ'ણી કહેવાય છે. કારણકે બહારથી વિષયોનો ત્યાગ કરવા છતાં મનથી ખાસ વિષયોને સેવતો હોવાથી તે વધારે પાપી ગણાય છે અને તે કદી પણ વિષયોમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. ૬.

અવતરણિકાઃ—આથી બધા કહેનારા ભાગ ન કરતાં ચિત્તશુદ્ધિને માટે જે નિષ્કામ કર્મ કરનારો પુરુષ છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે તે જણાવે છે.

યર્ષિત્વાદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમભતેઽર્જુન ॥

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, ઇન્દ્રિયાણિ, મનસા, નિયમ્ય, આરમભતે, અર્જુન, કર્મેન્દ્રિયૈઃ, કર્મયોગમ્, અસક્તઃ, સઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં યન્ત્વા इति नियम्य । कर्मणां इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि, तैः कर्मेन्द्रियैः । कर्मेव योगः कर्मयोगः, तम् कर्मयोगम् । न सक्तः असक्तः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન! તુ પણ, યઃ જે (પુરુષ), इन्द्रियाणि જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, મનસા મનવડે, नियम्य નિયમમાં રાખીને, असक्तः ક્લેશની ઈચ્છારહિત થયો થકો, कर्मेन्द्रियैः હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે, कर्मयोगम् કર્મયોગનું, आरभते અનુષ્ઠાન કરે છે, सः તે, विशिष्यते શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! પણ જે પુરુષ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનવડે સંયમમાં રાખીને, હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયો વડે ક્લેશની ઈચ્છારહિત થઈને કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે જ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. એટલે તેવા પુરુષોને કર્મો કંઈ પણ બંધનકારક થતાં નથી પણ સિદ્ધિ મેળવવામાં પરમ સાધનરૂપ થાય છે. ૭.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે તું પણ મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને કર્મેન્દ્રિયો વડે વિહિત કર્મ કર, અને તેમાંજ તારું શ્રેય રહેલું છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—નિયતમ્, કુરુ, કર્મ, ત્વમ્, કર્મ, જ્યાયઃ, હિ, અકર્મણઃ, શરીરયાત્રા, અપિ, ચ, તે, ન, પ્રસિદ્ધયેત્, અકર્મણઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં યતમ્ इति नियतम्, तत् नियतम् । अतिशयेन प्रशस्तम् इति ज्यायः । न कर्म अकर्म, तस्मात् अकर्मणः ।

શરીરસ્ય યાત્રા વૃત્તિઃ શરીરયાત્રા । પ્રકર્ષેણ સિદ્ધચેત્ત્વમિતિ પ્રસિદ્ધચેત્ત્વમિતિ
ન વિદ્યતે કર્મ યસ્ય સઃ અકર્મા, તસ્ય અકર્મણઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ત્વમ્ તું, નિયતમ્ શાસ્ત્રવિહિત
નિત્ય કરવા લાયક, કર્મ કર્મોને, કુરુ કર, અકર્મણઃ કર્મો ન
કરવા રૂપ અકર્મથી, કર્મ કર્મો કરવા રૂપ કર્મ, હિ ખરેખર,
જ્યાયઃ ઉત્તમ છે, ચ અને, અકર્મણઃ કર્મવિહિત એવા, તે
તારી શરીરયાત્રા શરીરની વૃત્તિ, અપિ પણ, ન, પ્રસિદ્ધચેત્ત્વમિતિ સારી
રીતે સિદ્ધ થશે નહિ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિર-
તર કરવા લાયક કર્મો કરતો રહે, કારણ કે કર્મ ન કરવા રૂપ
અકર્મ કરતાં કર્મો કરવા રૂપ કર્મ અવશ્ય ઉત્તમ છે. વળી
એ ઉત્તમ છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તું જો કવચિત્ કર્મ નહિ
કરે તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ સારી રીતે ચાલશે નહિ.
અર્થાત્ ક્ષાત્રવૃત્તિથી તારે આશુવિદ્યા ચલાવવાની હેવાથી જો
તું તારાં તે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો નહિ કરે તો ખીણ રીતે તને
પ્રાણત્રાણનું સાધન નથી એટલે તેમ સમજીને પણ શાસ્ત્રવિહિત
કર્મ કરવામાં તું તત્પર થા. ૮.

અવતરણિકાઃ—“ કર્મણ વધ્યતે જન્તુઃ એ કૃતિ પ્રભાણે કર્મો
તો ખાસ બંધન કરવાવાળાં માનવામાં આવેલાં છે, તો પછી હે ભગવન્ !
મુમુક્ષુ એવા મને નાહક શા માટે કર્મ કરવા પ્રેરે છે ?” એવી અર્જુનની
શંકાના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ॥

તદર્થં કર્મ કૌંતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞાર્થાત્, કર્મણઃ, અન્યત્ર, લોકઃ, અયમ્, કર્મબન્ધનઃ, તદર્થમ્, કર્મ, કૌન્તેય, મુક્તસંગઃ, સમાચર.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—इज्यन्ते देवताः अनेन इति यज्ञः, “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः यज्ञः ईश्वरः, तस्मै नाम तस्य प्रीतये (यत् કર્મ ક્રિયતે) इति यज्ञार्थम्, तस्मात् यज्ञार्थात्; अथवा यज्ञः एव अर्थः यस्य કર્મણઃ તત્ યજ્ઞાર્થમ્, તસ્માત્ યજ્ઞાર્થાત્, વા યજ્ઞસ્ય અર્થઃ યજ્ઞાર્થઃ તસ્માત્ યજ્ઞાર્થાત્ । અન્યસ્મિન્ इति अन्यत्र । કર્મેવ બન્ધનં यस્ય સઃ કર્મબન્ધનઃ । તસ્મૈ इति:તદર્થમ્ । કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ, તત્સંવુદ્ધૌ કૌન્તેય । સજ્યન્તે જન્તવઃ અનેન इति સદ્ગઃ, મુક્તઃ ત્યક્તઃ સદ્ગઃ ફલામિલાપઃ યેન સઃ મુક્તસંગઃ । સમ્યક્ આચર इति સમાચર ।

અન્વય અને અર્થઃ—યજ્ઞાર્થાત્ યજ્ઞ એટલે જે પરમેશ્વર તેની આરાધનાના હેતુ સિવાય, અન્યત્ર બીજા કોઈ પણ, કર્મણઃ કર્મવડે, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, કર્મબન્ધન. કર્મનાં બંધનવાળો છે, (માટે) કૌન્તેય હે કુન્તીસુત અર્જુન ! (તું પણ) મુક્તસંગઃ કર્મનાં ફલોની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને, તદર્થમ્ યજ્ઞના હેતુ માટે—પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ, કર્મ કર્મો, સમાચર કર.

ભાવાર્થઃ—“યજ્ઞ એટલે ઈશ્વરજ” એવી શ્રુતિના પ્રમાણથી તે પરમેશ્વરની આરાધનાના હેતુ સિવાય એટલે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતાં કર્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણથી કરવામાં આવતાં કર્મવડે આ જીવલોક કર્મથી બંધન પામે તેવો છે, માટે હે કૌન્તેય ! તું પણ કર્મના ફલની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને યજ્ઞને માટે એટલે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થજ કર્મ કરનારો થા. અર્થાત્ તેથી તું બંધન પામીશ નહિ. ૯.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે યથાર્થ કર્મ કરવું એ સૌથી ઉત્તમ છે, અને તેનાથી કર્મબન્ધન થતું નથી,” એ વાતનું ઉપરના શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરીને સૃષ્ટિની જ્યારથી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી જ એ ચાલેલું છે,” એ પ્રમાણે ઉપદેશની પરંપરા પોતાના પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં ચરિતાર્થ કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે ત્રણ શ્લોકો વડે કહે છે:

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ॥

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવ્યકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—સહયજ્ઞાઃ, પ્રજાઃ, સૃષ્ટ્વા, પુરા, ઉવાચ, પ્રજાપતિઃ, અનેન, પ્રસવિષ્યધ્વમ્, એષઃ, વઃ, અસ્તુ, વ્યકામધુક્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યજ્ઞેન સહિતાઃ સહયજ્ઞાઃ । પ્રકર્ષેણ જા-
યન્તે इति પ્રજાઃ, પાતીતિ પતિઃ, પ્રજાનાં પતિઃ પ્રજાપતિઃ । વ્યન્તે
इति વ્યકાઃ, કામ્યન્તે इति કામાઃ, વ્યકાશ્ચ તે કામાશ્ચ इति વ્યકામાઃ,
તાન્ વોગ્ધીતિ વ્યકામધુક્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પુરા પહેલાં—સૃષ્ટિના આદિ
કાળમાં, સહયજ્ઞાઃ યજ્ઞસહિત, પ્રજાઃ પ્રજાઓને, સૃષ્ટ્વા સરજીને,
(તે પ્રજાને) પ્રજાપતિઃ પ્રજાપતિ—બ્રહ્મા, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા,
(કે) અનેન આ યજ્ઞવડે, પ્રસવિષ્યધ્વમ્ તમે ઉત્તરોત્તર અભિ-
વૃદ્ધિને મેળવો, એષઃ એ યજ્ઞ, વઃ તમને, વ્યકામધુક્ ઇંદ્ર
કામનાઓને આપનાર, અસ્તુ થાઓ !

ભાવાર્થઃ—સૃષ્ટિના આદિકાળમાં યજ્ઞસહિત પ્રજાઓને
ઉત્પન્ન કરીને તેમને પ્રજાપતિએ કહ્યું હતું કે, “હે પ્રજાઓ !

આ યજ્ઞવડે તમે ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને મેળવો અને એ યજ્ઞ તમારી ઈષ્ટ કામનાઓ આપનાર થાઓ. અર્થાત્ એ યજ્ઞથી તમે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેની કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરો. ૧૦.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ॥

परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

પદ્મછેદઃ—દેવાન્, ભાવયત, અનેન, તે, દેવાઃ, ભાવ-
યન્તુ, વઃ, પરસ્પરમ્, ભાવયન્તઃ, શ્રેયઃ, પરમ્, અવાપ્સ્યથ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દીવ્યન્તિ इति દેવાઃ, તાન્ દેવાન્ । પરઃ
પરશ્ચ इति પરસ્પરમ્ । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેયઃ । ભાવયન્તિ
इति ભાવયન્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેન આ યજ્ઞ વડે (હવિ વગેરે
હોમી), દેવાન્ દેવોને, ભાવયત તમે મંત્રુષ્ટ કરો, (અને) તે તે, દેવાઃ
દેવો, ઘઃ તમને સર્વને, ભાવયન્તુ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ
કરીને આનંદ યુક્ત કરો, (અને એ પ્રમાણે) પરસ્પરમ્ એક
બીજાને, ભાવયન્તઃ અશ્રુદયથી આનંદિત કરતા, પરમ્ ઉત્તમ,
શ્રેયઃ કલ્યાણને, અવાપ્સ્યથ તમે પ્રાપ્ત કરશો.

ભાવાર્થઃ—આ યજ્ઞ વડે તમે દેવોને જાલિ વિગેરે
આપીને મંત્રોષ પ્રમાણે અને એ પ્રમાણે તમારાથી સંતુષ્ટ થયેલા
તે દેવો તમારી સર્વની પશુ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ કરીને
વૃદ્ધિ કરો, અને એ પ્રમાણે પરસ્પર એક બીજાની અભિકાંક્ષિ
કરતા તમે પરમ કલ્યાણને પામશો. ૧૧.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇષ્ટાન્, ભોગાન્, હિ, વઃ, દેવાઃ, દાસ્યન્તે
યજ્ઞભાવિતાઃ, તૈઃ, દત્તાન્, અપ્રદાય, એભ્યઃ, યઃ, ભુક્તે,
સ્તેનઃ, એવ, સઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—भुज्यन्त इति भोगाः, तान् । यज्ञेन
भाविताः पूजिताः इति यज्ञभाविताः । न प्रदायेति अप्रदाय । स्तेनयति
इति स्तेनः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યજ્ઞભાવિતાઃ યજ્ઞવડે પૂજાયલા,
દેવાઃ દેવો, હિ ખરેખર, વઃ તમોને, ઇષ્ટાન્ ઈચ્છિત, ભોગાન્
ભોગો, દાસ્યન્તે આપશે, (પરંતુ) તૈઃ તે દેવોએ, દત્તાન્ આપેલા
ભોગો, એમ્યઃ એમને, અપ્રદાય નહિ આપીને, યઃ જે પુરુષ,
ભુક્તે ભોગવે છે, સઃ તે, સ્તેનઃ ચોર, એવ જ (છે).

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞવડે પૂજાયલા દેવો તમોને તમારી ઈચ્છા
પ્રમાણેના ભોગોને અવશ્ય આપશે, પરંતુ તે દેવોએ આપેલા
ભોગો તે દેવોને અર્પણ કર્યા વિનાજ જે પુરુષ ભોગવે છે તે
ચોરજ છે. અર્થાત્ ચોરના જેટલુંજ તેને પાપ લાગે છે. ૧૨.

१ देहमाणेन्द्रियाण्येव तर्पयत्येष तस्मिन् ।

देवर्णमनसाकृत्य देवत्वापहतोऽयमः ॥

જે દેવતાના ઋણમાંથી મુક્ત થયા વિના પોતાનાં દેહ, પ્રાણ અને
ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરેછે તે દેવતાઓનું ધન ચોરનારો મહાન્ અધમ ચોર છે.

અવતરણિકા:—“યજ્ઞને માટે કર્મ કરવાં નોંધ્યો” એ વાતને વધારે
૬ કરવાને માટે ‘તે ન કરવામાં આવે તો મહાપાપ લાગે છે,’ તે ભગવાન
કહે છે:

યજ્ઞશિષ્ટોશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ॥

મુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટોશિનઃ, સન્તઃ, મુચ્યન્તે, ‘સર્વ-
કિલ્બિષૈઃ, મુજ્જતે, તે, તુ, અઘમ્, પાપાઃ, યે, પચન્તિ, આત્મ-
કારણાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શિષ્યતે इति શિષ્ય, યજ્ઞસ્ય શિષ્ટં
યજ્ઞશિષ્ય, તત્ અશ્નન્તિ તે યજ્ઞશિષ્ટોશિનઃ । કેલયાંતિ ક્રીડ્યન્તિ
વિવેચેપુ તાનિ કિલ્બિષાણિ, સર્વાનિ ચ તાનિ કિલ્બિષાણિ ચ સર્વકિલ્બિષાણિ,
તૈઃ સર્વકિલ્બિષૈઃ । અંયતે ગચ્છતિ દાનાદિના इति અઘમ્, તત્ । પાપમસ્તિ
યેષાં તે પાપાઃ । આત્મનઃ કારણમ્ આત્મકારણમ્, તસ્માત્ આત્મકારણાત્ ।

૧ પશ્ચયજ્ઞાઃ “વાટો હોમગ્રાંથિનીનાં સપર્યાં તર્પણં બલિં ।

અમી પશ્ચ મહાયજ્ઞા મહાયજ્ઞાદિનામકાઃ ॥

વેદવેદાંગોતુ’ પઠન (પ્રણયજ્ઞ), હોમ (દેવયજ્ઞ), અતિથિની મેવા (મનુષ્ય-
યજ્ઞ), તર્પણ (પિતૃયજ્ઞ) અને યજ્ઞ (ભૂતયજ્ઞ)—એ પાંચ મહાયજ્ઞ પ્રણયજ્ઞ વગેરે
નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

૨ પશ્ચમુનાઃ “વળદની પેવળી ચુડી ઉવડુમી ચ માર્જની ।

પશ્ચમૂન મૃદમ્યસ્ય તામિઃ સ્વર્ગં ન વિન્દતિ ॥

પશ્ચમનાદનં વર્ષં પશ્ચમૈર્નિર્જોહનિ ॥

ખાંડુલી, ધરી, ચુદો, ધાણીચાન્દ, અને ઝાડુ એ ચુદરચરે
છે એથી તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, પરંતુ તે પાપ કરનાર
ચાતું પાપ પાપ મહાયજ્ઞ કરનારો તે ત્યારી શકે છે

અન્વય અને અર્થ:—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ યજ્ઞ કરતાં બાકી બચેલું અન્ન ખાવાવાળા, સન્તઃ સત્પુરુષો, સર્વકિલ્બિષૈઃ બધી જાતનાં પાપોમાંથી, મુચ્યન્તે મુક્ત થઈ જાય છે. (માટે) જે જે પુરુષો, આત્મકારણાત્ કેવળ પોતાના પ્રયોજનથીજ, પચન્તિ રાધે છે, તે તે, પાપાઃ પાપીઓ, તુ તો, અઘમ્ પાપને (જ), મુક્તે ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—યજ્ઞ ક્યાં પછી તેમાંથી બાકી બચેલું અન્ન ખાનાર જે સત્પુરુષો છે તે તો બધી જાતનાં પાપોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, પરંતુ જે પુરુષો કેવળ પોતાના પેટની ખાતરજ રાધે છે તે મહા પાપાત્માઓ તો કેવળ પાપનેજ ભોગવે છે. અર્થાત્ તેવા પુરુષો પ્રતિદિન પાપનેજ સંશય કરતા રહે છે ૧૩.

અવતરણિકા:—‘આ સંસારચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ પણ કર્મ જ છે,’ તે પરંપરાથી બતાવી ‘તે ઉપરથી પણ કર્મ કરતા રહેવુંજ જોઈએ,’ એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અજ્ઞાન્નવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ॥

યજ્ઞાન્નવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અજ્ઞાત્, ભવન્તિ, ભૂતાનિ, પર્જન્યાત્, અન્ન-સંભવઃ, યજ્ઞાત્, ભવતિ, પર્જન્યઃ, યજ્ઞઃ, કર્મસમુદ્ભવઃ.

૧ અગ્નૌ પ્રાસ્તાઽઽષ્ટતિઃ સમ્પન્નાદિત્યમુપનિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયતે શુદિર્ઘૃદૈરક્ષં તતઃ પ્રજાઃ ॥ મનુઃ ॥

અગ્નિમાં હોમાયકી આહુતિ બરાબર થીઆદિત્યને-સૂર્યને પહોંચે ॥ અને સૂર્યથી વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અન્ન થાય છે તથા અન્નથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અદ્યતે इति अन्नम्, तस्मात् अन्नात् ।
पिपर्ति इति पर्जन्यः, तस्मात् । सम्यक् भवतीति संभवः, अन्नस्य संभवः
अन्नसंभवः । सम्यक् उद्भवः समुद्भवः, कर्मण्यः समुद्भव यस्य सः
कर्मसमुद्भवः ।

અન્વય અને અર્થઃ—અન્નાત્ આધેલા અન્નમાંથી
(વીર્યાદિના પરિણામે), મૂતાનિ પ્રાણીઓ, મયન્તિ (ઉત્પન્ન)
થાય છે, પર્જન્યાત્ વૃષ્ટિથી, અન્નસંભવઃ અન્નની ઉત્પત્તિ (થાય
છે,) યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, પર્જન્યઃ વૃષ્ટિ, મયન્તિ થાય છે, (અને એ)
યજ્ઞઃ યજ્ઞ, કર્મસમુદ્ભવઃ ઋત્વિક્ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારરૂપ
કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો (છે.)

હોવાર્થઃ—આધેલા અન્નથી વીર્યાદિના પરિણામે પ્રાણી-
ઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નની ઉત્પત્તિ વૃષ્ટિથી છે, વૃષ્ટિ યજ્ઞથી
થાય છે, અને તે યજ્ઞ ઋત્વિક્ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારથી એટલે
ઉપાસ્યના ઉપાસનરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આ
પરથી પ્રાણિમાત્રનો ઉત્પત્તિનું મૂળ કર્મ છે એમ સમજી તે કર્મ
કરવામાં તત્પર થા. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—“કર્મની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી થએલી હોવાથી
અને તે પણ યજ્ઞમા રહેલું હોવાથી યજ્ઞાર્થ કર્મ કરવામા દોષ નથી,” તે કહે છે

કર્મ ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥

તરમાત્સર્વગતં ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મ, બ્રહ્મોદ્ભવમ્, વિદ્ધિ, બ્રહ્મ, અક્ષર-
સમુદ્ભવમ્, તસ્માત્, સર્વગતમ્, બ્રહ્મ, નિત્યમ્, યજ્ઞે, પ્રતિષ્ઠિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વૃંહતિ વૃદ્ધિમાપ્નોતિ इति ब्रह्म वेदः, वा प्रकृतिः—प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम्, स उद्भवः कारणं यस्य तत् ब्रह्मोद्भवम्, तत् । न क्षरतीति अक्षरम्, अक्षरम् ब्रह्म परमात्मा, तस्मात् समुद्भवः उत्पत्तिः यस्य तत् अक्षरसमुद्भवम्, तत् । सर्वेषु वस्तुषु गतम् सर्वगतम् । प्रतिष्ठीयते स्म इति प्रतिष्ठितम् ।

અત્યથ અને અર્થ:—કર્મ કર્મને, વ્રહ્મોદ્ભવમ્ વેદોમાંથી ઉત્પન્ન-પ્રવૃત્ત થયેલું, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) વ્રહ્મ વેદો, અક્ષરસમુદ્ભવમ્ અક્ષરપ્રહ્મરૂપ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તસ્માત્ તેથી, સર્વગતમ્ દરેક વસ્તુમાં રહેલ અવિનાશિ, વ્રહ્મ પ્રહ્મ, નિત્યમ્ સર્વદા, યજ્ઞે યજ્ઞમાં, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહેલું છે (એમ તું જાણ).

ભાવાર્થ:—કર્મને વેદોમાંથી પ્રવૃત્ત થયેલું તું જાણ, અને વેદો અક્ષર પ્રહ્મરૂપ પરમાત્મામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તેથી તે પ્રહ્મ પણ દરેક વસ્તુમાં રહેલું અને અવિનાશિ હોવાથી સર્વદા યજ્ઞમાં રહેલું છે. અર્થાત્ તે યજ્ઞરૂપ પરમાત્માની પ્રોત્યર્થ કર્મ કરવામાં કોઈપણ જાતનું પાપ લાગતું નથી એમ માની તું કર્મ કર. ૧૫.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—एवम्, प्रवर्तितम्, चक्रम्, न, अनुवर्तयति, इह, यः, अघायुः, इन्द्रियारामः, मोघम्, पार्थ, सः, जीवति.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ વર્તિતમ્ इति प्रवर्तितम्, तत् ।
चेकीयते इति चक्रम्, तत् । अघं पापरूपं आयुः यस्य सः अघायुः ।
इन्द्रियैः विषयेष्वेव आ समन्तात् रमतीति इन्द्रियारामः ।

અન્યથા અને અર્થ:—एवम् (પરમેશ્વરની વાણીભૂત
વેદ-ગ્રંથથી પુરુષોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે વિગેરે) એ
પ્રમાણેના, પ્રવર્તિતમ્ પરમેશ્વરે પ્રવર્તાવેલા, ચક્રમ્ સંસાર-
ચક્રને, યઃ ને પુરુષ, इह આ લોકમાં, न, अनुवर्त्तयति નથી અનુ-
સરતો, पार्थ હે પાર્થ ! सः તે પુરુષ, अघायुः પાપરૂપી જીવન
ગાળનાર, (અને) इन्द्रियारामः ઈન્દ્રિયોથી કેવળ વિષયોમાંજ
આનંદ માનનારો થકો, मोघम् વ્યર્થ, जीवति જીવે છે.

ભાવાર્થ:—“પરમેશ્વરની વાણીરૂપ વેદ-ગ્રંથથી પુરુષોની
કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને તેથી તે કર્મોનું પરિણામ થઈ, તે યજ્ઞોથી
વૃષ્ટિ વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા, દૂરીને વળી તે પ્રજાની
કર્મમાં પ્રવૃત્તિ વિગેરે,” એ પ્રમાણે પરમાત્માએ ચલાવેલા
આ સંસારરૂપી ચક્રને જે માણસ આ લોકમાં અનુસરતો
નથી એટલે તેના પ્રમાણે ચાલતો નથી, હે પાર્થ ! તે પુરુષ
કેવળ પાપી જીવન ગાળનાર, ઈન્દ્રિયો વડે ઈન્દ્રિયોના વિષ-
યોમાં આનંદ જોગવનાર અને તેથીજ વ્યર્થ જીવન ગાળનારો
છે, એટલે તેના જીવનનું કાંઈપણ સાફ્ત્ય નથી એમ તું માન. ૧૬.

અવતરણિકા:—‘ न कर्मणामनारंभात् ’ ઇત્યાદિથી લઈને
‘ शरीरयान्नापि च ते ’ ત્યા સુધીના શ્લોકોમાં “આત્મજ્ઞાન” પ્રાપ્ત
કરના માટે ફક્તની ઇચ્છારહિત નિષ્કામ કર્મયોગનું અનુશ્ચન કરવાનું
પ્રતિપાદન કરેલું છે, ત્યાર પછી “यज्ञार्थात् कर्मण ” ત્યાંથી લઈને
“मोघं पार्थ स जीवति ” ત્યા સુધીના શ્લોકોવડે, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન
થયું હોય તેવાને માટે પ્રસ્તુતોપયોગી કર્મયોગનું આચરણ કરવાનું અને

કર્મયોગ ન આચરવામાં શો દોષ છે તે કહ્યું. તેમ આત્મતત્ત્વનેજ જાણનાર કર્મયોગીને આત્મજ્ઞાની થવાની સ્થિતિ માટે પણ પ્રવચન કરવામાં આવ્યું, પરંતુ હવે “એ પ્રભાણે ચક્ષાવાયેક્ષા સંસારચક્રને આત્મવિન જ્ઞાનીએ અને અનાત્મવિત્ કર્મયોગીએ બંધાએ ચક્ષાવતું કે આત્માને ન જાણનાર, અને અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાએજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે તે ચક્રનું અનુકરણ કરવું” એ પ્રભાણે અર્જુનને દર્શાવિત્ સંશય થાય એમ ધારીને, પોતેજ શાસ્ત્રનો વિવેક-કાણે શું કરવું અને કાણે શું ન કરવું તે-જણાવવાના હેતુથી, ‘જ્ઞાનીએ તે પ્રભાણે વર્તવાની જરૂર નથી,’ એમ બે બોધાથી ભગવાન કહે છે:

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ॥

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, આત્મરતિઃ, એવ, સ્યાત્, આત્મ-તૃપ્તઃ, ચ, માનવઃ, આત્માનિ, એવ, ચ, સંતુષ્ટઃ, તસ્ય, કાર્યમ્, ન, વિદ્યતે ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રમન્તે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા રતિઃ, આત્માનિ રતિઃ આત્મરતિઃ । આત્માનિ તૃપ્તઃ આત્મતૃપ્તઃ । મનોઃ અપત્યં પુમાન્ માનવઃ । સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ । કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, યઃ જે, માનવઃ મનુષ્ય, આત્મરતિઃ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો, ચ અને, આત્મતૃપ્તઃ (ઉપાધિ માત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ) આત્મામાંજ આનંદનો અનુભવ લેનારો, ચ તેમ આત્માનિ આત્મામાં, એવ જ, સંતુષ્ટ અત્યંત પ્રસન્ન, એવ ખરેખર, સ્યાત્ હોય, તસ્ય તેવાને, કાર્યમ્ કાર્ય-ખાસ કર્મ કરવાપણું, ન, વિદ્યતે રહેતું નથી.

ભાવાર્થ:—પણ જે પુરુષ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો, ઉપાધિ માત્રથી રહિત થઈને આત્માને વિષેજ આનંદ લોગવનારો અને આત્મામાંજ સંતોષ માની પ્રસન્ન થનારો હોય તેવા પુરુષને ખાસ કંઈપણ કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—“આત્મજ્ઞાનીને કર્મ અથવા અકર્મથી કંઈપણ સ્વાર્થ હોતો નથી” તે કહે છે.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

પદચ્છેદ:—ન, એવ, તસ્ય, કૃતેન, અર્થઃ, ન, અકૃતેન
ઈહ, કશ્ચન, ન, ચ, અસ્ય, સર્વભૂતેષુ, કશ્ચિત્, અર્થવ્યપાશ્રયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન કૃતમ્ અકૃતમ્, તેન । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । કઃ ઇતિ કશ્ચિત્ । વિશેષેણ અપ-સમીપમ્ આશ્રયઃ વ્યપાશ્રયઃ, અર્થે મોક્ષે વ્યપાશ્રયઃ ઇતિ અર્થ-વ્યપાશ્રયઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ઈહ આ લોકમાં, તસ્ય તે આત્મ-જ્ઞાની પુરુષને, કૃતેન કર્મ કરવાવડે કરીને, અર્થઃ કોઈ પણ ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ વા સ્વાર્થ, ન નથી, (તેમ) એવ જ, અકૃતેન કર્મ ન કરવાથી, કશ્ચન કોઈ ખાસ (પ્રત્યવાય-પ્રતિબંધ અથવા)

૧ જ્ઞાનામૃતેન નૃપસ્ય કૃતદૃત્યસ્ય યોગિનઃ ।

નૈવાગ્રણિ કિંચિદ્કર્ત્તવ્યમાણિ ચેન્ન સ તત્ત્વવિત્ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

એટલે જ્ઞાનરૂપી અમૃતવડે તૃપ્ત થએલા, કૃતદૃત્ય એવા યોગીને કંઈપણ કર્મ કરવાનું નથી, અને જો તે કરવાનું રહ્યું છે એમ માને તો તે તત્ત્વવેત્તા (યોગી) નથી.

કર્મયોગ ન આચરવામાં શો દોષ છે તે કહ્યું. તેમ આત્મતત્ત્વને જ જાણનાર
કર્મયોગીને આત્મજ્ઞાની થવાની સ્થિતિ માટે પણ પ્રવચન કરવામાં
આવ્યું, પરંતુ હવે “એ પ્રમાણે ચક્ષાવાચેક્ષા મંમાદયક્રમે આત્મવિત્
જ્ઞાનીએ અને અનાત્મવિત્ કર્મયોગીએ બધાએ ચક્ષાવત્તું કે આત્માને ન
જાણનાર, અને અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાએ જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે
તે ચક્રતુ અનુકૂળ કરવું!” એ પ્રમાણે અર્જુનને કવચિત્ સંશય થાય
એમ ધારીને, પોતે જ શાસ્ત્રનો વિવેક-કાણે શુ કરવું અને કાણે શું ન
કરવું ને-જાણાવવાના હેતુથી, ‘જ્ઞાનીએ તે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી,’
એમ બે શ્લોકોથી બગવાનું કહે છે

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ॥

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, આત્મરતિઃ, એવ, સ્યાત્, આત્મ-
તૃપ્તઃ, ચ, માનવઃ, આત્માનિ, એવ, ચ, સંતુષ્ટઃ, તસ્ય, કાર્યમ્,
ન, વિદ્યતે ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રમન્તે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા રતિઃ
ગતિઃ આત્મરતિઃ । આત્માનિ તૃપ્તઃ આત્મતૃપ્તઃ । મનોઃ અપ
માનવઃ । સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ । કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, યઃ જે, ન.
આત્મરતિઃ આત્મામાં જ પ્રીતિવાળો, ચ અને,
માત્રમાંથી (નિવૃત્ત થઈ) આત્મામાં જ આનંદનો અ
ચ તેમ આત્માનિ આત્મામાં, એવ જ, સંતુષ્ટ
ખરેખર, સ્યાત્ હોય નેવાને, કાર્યમ્
કરવાપણું, ન, વિદ્યતે

ભાવાર્થ:—પણ જો પુરુષ આત્મામાં જ પ્રીતિવાળો, ઉપાધિ માત્રથી રહિત થઈને આત્માને વિષે જ આનંદ ભોગવનારો અને આત્મામાં જ સંતોષ માની પ્રસન્ન થનારો હોય તેવા પુરુષને ખાસ કંઈપણ કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—“આત્મજ્ઞાનીને કર્મ અથવા અકર્મથી કંઈપણ સ્વાર્થ હોતો નથી” તે કહે છે:

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—ન, એવ, તસ્ય, કૃતેન, અર્થઃ, ન, અકૃતેન
ઇહ, કશ્ચન, ન, ચ, અસ્ય, સર્વભૂતેષુ, કશ્ચિત્, અર્થવ્યપાશ્રયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન કૃતમ્ અકૃતમ્, તેન । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । કઃ ઇતિ કશ્ચિત્ । વિશેષેણ અપ-સમીપમ્ આશ્રયઃ વ્યપાશ્રયઃ, અર્થે મોક્ષે વ્યપાશ્રયઃ ઇતિ અર્થ-વ્યપાશ્રયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઇહ આ લોકમાં, તસ્ય તે આત્મ-જ્ઞાની પુરુષને, કૃતેન કર્મ કરવાવડે કરીને, અર્થઃ કોઈ પણ ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ વા સ્વાર્થ, ન નથી, (તેમ) એવ જ, અકૃતેન કર્મ ન કરવાથી, કશ્ચન કોઈ ખાસ (પ્રત્યવાય-પ્રતિબંધ અથવા)

૧ જ્ઞાનાશ્રિતેન તૃપ્તસ્ય કૃતકૃત્યસ્ય યોગિનઃ ।

નૈવાપ્સિન કિંચિત્કર્તવ્યમ્પિ ચેન્ન સ તત્ત્વવિત્ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

એટલે જ્ઞાનરૂપી અશ્રુતવડે તૃપ્ત થએલા, કૃતકૃત્ય એવા યોગીને કંઈપણ કર્મ કરવાનું નથી, અને જો તે કરવાનું રહ્યું છે એમ માને તો તે તત્ત્વવેદી (યોગી) નથી.

સ્વાર્થ, ન નથી, ચ અને, અસ્ય આ આત્મજ્ઞાનીને, સર્વભૂતેષુ સમસ્ત પ્રાણિઓમાં, કશ્ચિત્ કોઇ પણ, અર્થવ્યપાશ્રયઃ મોક્ષરૂપી તેના સાધ્ય અર્થમાં ખાસ આશ્રયભૂત, ન નથી.

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં તેવા આત્મજ્ઞાની પુરુષને કર્મો કરવાથી કોઇપણ પ્રકારનો ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ કે સ્વાર્થ નથી જ, તેમ કર્મો ન કરવાથી પણ ખાસ પ્રત્યવાય એટલે દોષ અથવા તો કંઈ સ્વાર્થ નથી, તેમ જો આત્મજ્ઞાનીને સમસ્ત પ્રાણિઓમાં કોઇપણ પ્રાણી, તેના મોક્ષરૂપી સાધ્ય અર્થમાં આશ્રયભૂત પણ નથી અર્થાત્ કર્મ કરે કે ન કરે તો પણ તે આત્મજ્ઞાનીને લાભ કે હાનિ નથી તેમ યોતાના મોક્ષરૂપ અર્થમાં કોઇ પ્રાણીઓ સાથે તેને સ્વાર્થનું પ્રયોજન પણ નથી એટલે તે તો કર્મથી નિર્લિપ્તજ છે એમ તું માન. ૧૮.

અવતરણિકા —“પણ તુ અર્જુન તો આત્મવિત્ થયેલો ન હોવાથી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કર્મો કરવાનોજ અધિકારી છે,” તે ઉપદેશ હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપે છે:

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ॥

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, અસક્તઃ, સતતમ્, કાર્યમ્, કર્મ, સમાચર, અસક્તઃ, હિ, આચરન્, કર્મ, પરમ્, આપ્નોતિ, પૂરુષઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સક્તઃ અસક્ત । સમ્યક્ આચર ઇતિ સમાચર । આ સમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, અસક્તઃ ફલના સંગરહિત (યદને), સતતમ્ સદા, કાર્યમ્ કરવા લાયક-શાસ્ત્ર-વિહિત, કર્મ કર્મોનું, સમાચર તું આચરણ કર, હિ કારણ કે, પૂરુષઃ પુરુષ, અસક્તઃ ફલની ઈચ્છારહિત (યદને), કર્મ કર્મોનું, આચરન્ આચરણ કરતો થકો, પરમ્ મોક્ષને, આપ્નોતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! તેથી તું પણ ફલમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કરવાને યોગ્ય એવાં શાસ્ત્રવિહિત જે કર્મો હોય તેનું આચરણ કર, કારણ કે જે પુરુષ ફલની ઈચ્છારહિત થઈને યોગ્ય કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષને પામે છે. અને તેથી તું પણ નિવૃત્તિથી આ યુદ્ધરૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં 'નિઃક્રમપણે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરવાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે' તે વાત કહી, તેની સંગતિમાં શિષ્ટ-માન્ય-જનકાદિ રાજાઓનાં દૃષ્ટાંત આપી તે વાતને વધુ દઢીબૂત કરવાના હેતુથી હવે ભગવાન કહે છે:

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ॥

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણા, એવ, હિ, સંસિદ્ધિમ્, આસ્થિતાઃ, જનકાદયઃ, લોકસંગ્રહમ્, એવ, અપિ, સંપश्यन्, કર્તુમ્, અર્હસિ.

૧ અજ્ઞાનાં જ્ઞાનદં કર્મ જ્ઞાનિનાં લોકસંગ્રહાત્ ।

અદૈવ તુષ્ટિદં મહાં સા મુક્તાનન્દપૂર્ણિદા ॥

અજ્ઞાનીઓને કર્મ જ્ઞાનોપાદક છે અને જ્ઞાનિઓને લોકસંગ્રહ માટે જ છે. મારા માટે એજ સાક્ષાત્ સતોષનુ કારણ છે અને તે મુક્તપણાના આનંદની પરિપૂર્ણ કરનારી ક્રિયા છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તામ્ સંસિદ્ધિમ્ । આ સમંતાત્ સ્થિતાઃ આસ્થિતાઃ । જનકઃ આદિઃ યેષાં તે જનકાદયઃ । સમ્યક્ ગૃહ્યતે લોકઃ અનેન ઇતિ સંગ્રહઃ, લોક્યન્ત ઇતિ લોકાઃ, લોકાનાં સંગ્રહઃ સ્વે-સ્વે ધર્મે પ્રવર્તનમ્ ઉન્માર્ગાન્નિવર્તનમ્-ઇતિ લોકસંગ્રહઃ, તમ્ લોકસંગ્રહમ્, વા લોકાય સંગ્રહઃ (શિક્ષાર્થમ્) ઇતિ લોકસંગ્રહઃ, તમ્ । સમ્યક્ પश्यतीति संपश्यन् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જનકાદયઃ જનકાદિ રાજર્ષિઓ (પણ), હિ ખરેખર, કર્મણા કર્મવડે, એ જ, સંસિદ્ધિમ્ સારી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિને, આસ્થિતાઃ પ્રાપ્ત થયા (છે), (તેમ સમજી અથવા) લોકસંગ્રહમ્ લોકોનું નિયમન કરી તેમના કલ્યાણને, સંપશ્યન્ સારી રીતે તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈને, અપિ પણ, કર્તુમ્ કર્મો કરવાને, એ જ, અર્હસિ તું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—જનકાદિ રાજર્ષિઓ પણ ખરેખર કર્મ વડેજ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યા છે, ઝોટલે એ પ્રમાણે સમજીને અથવા તો લોકોને કુમાર્ગમાંથી અટકાવીને પોતા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચલાવવા માટે તેમનું શિક્ષણથી નિયમન કરી કલ્યાણ કરવું યોગ્ય છે એમ જાણીને પણ તારે કર્મો કરવાં જ યોગ્ય છે. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“હું કર્મો કરતો રહું તો પણ તેથી લોકોનું કલ્યાણ થવા માટે તેમને શી અમર થવાની છે?” એવી અર્જુનને શંકા થાય તો તેના સમાધાન માટે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન જણાવે છે:

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, યત્, આચરતિ, શ્રેષ્ઠઃ, તત્, તત્, એવ,
 ઇતરઃ, જનઃ, સઃ, યત્, પ્રમાણમ્, કુરુતે, લોકઃ, તત્, અનુવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આસમન્તાત્ સમ્યક્તયા ચરતિ ઇતિ
 આચરતિ । અતિશયેન પ્રશસ્તઃ શ્રેષ્ઠઃ । ઇના કામેન તરતિ ઇતિ ઇતરઃ ।
 જન્યતે ઇતિ જનઃ । પ્રકર્ષેણ મીયતે અનેન ઇતિ પ્રમાણમ્, તત્ પ્રમાણમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રેષ્ઠઃ ઉત્તમ (પુરુષ), યત્ ને,
 યત્ ને, આચરતિ આચરણ કરે છે, તત્ તે, તત્ તે, એવ
 ન, ઇતરઃ પ્રાકૃત-સામાન્ય કામનાવાળો, જનઃ મનુષ્ય (પણુ),
 (આચરતિ આચરણ કરે છે. અને), સઃ તે ઉત્તમ પુરુષ, યત્
 ને વસ્તુને, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ, કુરુતે માને છે, લોકઃ સામાન્ય
 લોકો, (પણુ) તત્ તેને (ન), અનુવર્તતે અનુસરે છે

ભાવાર્થઃ—ઉત્તમ પુરુષ નેવું નેવું આચરણ કરે છે, તે
 તે પ્રમાણે જ ખીજા સામાન્ય મનુષ્યો પણુ વર્તે છે, અને તે
 શ્રેષ્ઠ પુરુષ ને વસ્તુને પ્રમાણ માને છે તેને જ સામાન્ય લોકો
 અનુસરે છે. એટલે સર્વ લોકો ઉત્તમ મનુષ્યને જ અનુસરતા
 હોવાથી તું ને પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કરીશ તે પ્રમાણે લોકો
 પણુ કરશે એટલે તેમનું તે કલ્યાણ તારા આધારે જ છે એમ
 સમજ તું કર્મ કર. ૨૧.

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોએ લોકોને સદાચારી
 કરવાના હેતુથી પોતાના કર્તવ્ય તરીકે પણુ શુભ કર્મો કરતા રહેવું નોંધાવે,”
 એમ કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જ દ્રષ્ટાંતથી તેને દૃઢ કરે છે

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુ લોકેષુ કિંચન ॥
 નાનવાસમવાસવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, મે, પાર્થ, અસ્તિ, કર્તવ્યમ્, ત્રિષુ, લોકેષુ, કિંચન, ન, અનવાપ્તમ્, અવાપ્તવ્યમ્, વર્તે, એવ, ચ, કર્મણિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કર્તવ્યમ્ । ન અવાપ્તમ્ અનવાપ્તમ્ । અવ સમીપે આપ્તુમ્ યોગ્યમ્ ઇતિ અવાપ્તવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! ત્રિષુ ત્રણે, લોકેષુ લોકોમાં, મે મને, કિંચન કંઈપણ કર્તવ્યમ્ કર્મ કરવાનું, ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) અનવાપ્તમ્ ન મેળવેલું, અવાપ્તવ્યમ્ મેળવવા જેવું, ન નથી, ચ તોપણ, એવ ખરેખર, કર્મણિ કર્મોમાં, વર્તે હું વત્સ હું.

ભાગ્યાર્થઃ—હે અર્જુન ! આ ત્રણે લોકમાં મને કંઈપણ ખારા કર્મ કરવા જેવું બાકી નથી, તેમ ન મેળવેલું કંઈપણ મેળવવા જેવું નથી. એટલે એ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ હું કર્મોમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત રહું છું જ. અર્થાત્ લોકકલ્યાણ સમજીને પણ હું કર્મ કરું છું, કે જેથી લોકો મને અનુસરીને તે પ્રમાણે કર્મ કરે. ૨૨.

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ॥

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યદિ, હિ, અહમ્, ન, વર્તેયમ્, જાતુ, કર્મણિ, અતન્દ્રિતઃ, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તન્દ્રા અસ્ય સંજાતા इति તન્દ્રિતઃ, ન તન્દ્રિતઃ અતન્દ્રિતઃ । વર્તન્તે અનેન इति વર્ત્મ, તત્ । મનોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ મનુજ્યાઃ । સર્વસ્માત્ इति સર્વશઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદિ ને, અહમ્ હું, હિ ખરેખર, જાતુ કદાચિત્, કર્મણિ કર્મમાં, અતન્દ્રિત. આલસ્ય રહિત, ન, વર્તેયમ્ વર્તન ન રાખું, (તો) પાર્થ હે પાર્થ ! મનુજ્યાઃ (ખધાં) મનુષ્યો, મમ ભાસ, વર્ત્મ માર્ગને, સર્વશઃ ખધી રીતે, અનુવર્તન્તે અનુસરે.

ભાવાર્થઃ—ને ખરેખર હું કદાચિત્ કર્મમાં આલસ્ય-રહિત થઈને પ્રવૃત્તિ ન કરું, તો હે પાર્થ ! મનુષ્ય. માત્ર, મેં શ્રદ્ધા કરેલા માર્ગનું જ ખધી રીતે અનુકરણ કરે, એટલે તે પણ કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તે, તેથીજ હું કર્મ કરું છું અને તું પણ માટેજ કર્મ કર. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—‘પોતે કંઈ ન કરે તો શી હાનિ થાય ?’ તે ભગવાન કહે છે :

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સીદેયુઃ, ઇમે, લોકાઃ, ન, કુર્યામ્, કર્મ, ચેત્, અહમ્, સંકરસ્ય, ચ, કર્તા, સ્યામ્, ઉપહન્યામ્, ઇમાઃ, પ્રજાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સઘ્ર સહ ક્રિયન્તે મિત્રાઃ વર્ણાઃ અસ્મિન્ વા સંકૃણતિ इति સંકરઃ, તસ્ય સંકરસ્ય । કરોતીતિ કર્તા ।

અન્યથા અને અર્થ:—અહમ્ હું, કર્મ (જગત્ની મૃષ્ટિ, સંહારરૂપ અથવા ખીન્નું પણ)કર્મ, ન ન, કુર્યામ્ કરું, ચેત્ તો, શ્મે આ, લોકાઃ લોકો, ઉત્સીદ્યુઃ (કર્મલોપથી) નાશ પામી જાય, ચ અને, સંકરસ્ય વર્ણસંકર પ્રજાનો, કર્તા કરનાર, સ્યામ્ હું થાઉં, (અને) શ્માઃ આ, પ્રજાઃ પ્રજાઓને, ઉપહન્યામ્ હું હણનારો થાઉં.

ભાવાર્થ:—જે હું કર્મ ન કરું, તો આ લોકો પણ કર્મોના ત્યાગ કરે અને તેમ જો કરે તો કર્મ લોપથી એ લોકો નાશ પામી જાય, અને તેથી પ્રજા વર્ણસંકર થતાં તે વર્ણમંકર પ્રજાનો કરનારો હું થાઉં અને આ પ્રજાઓને હણનારો પણ હું થાઉં, અર્થાત્ તેથી જ હું કર્મ કરું છું એમ તું માન અને તેમ સમજીને પણ કર્મ કરવામાં તું પ્રવૃત્ત થા. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘આ પ્રમાણે આ જગત્ચક્રના ચાલનમાં પોને તથા શ્રેષ્ઠ અને શિષ્ટવર્ગજ નિમિત્તભૂત છે,’ એમ કહીને હવે ભગવાન ઉપમહાર કરે છે

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચિકીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—સક્તાઃ, કર્મણિ, અવિદ્વાંસઃ, યથા, કુર્વન્તિ, ભારત, કુર્યાત્, વિદ્વાન્, તથા, અસક્તઃ, ચિકીર્ણઃ, લોકસંગ્રહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિદન્તીતિ વિદ્વાસઃ, ન વિદ્વાંસઃ અવિદ્વાસઃ । વેત્તીતિ વિદ્વાન્ । ન સક્તઃ અસક્તઃ । કર્તુમ્ ઇચ્છુ. ચિકીર્ણઃ । લોકસ્ય સંગ્રહ. લોકસંગ્રહઃ, તમ્ લોકસંગ્રહમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ભારત હે ભારત ! અવિદ્વાંસઃ અસ લોકો, યથા જેવી રીતે, કર્મણિ કર્મમાં, સક્તાઃ આસક્તિવાળા

યદ્યને, કુર્વન્તિ (કર્મ) કરે છે, તથા તેવી જ રીતે, લોકસંગ્રહમ્ લોક-શિક્ષણ-કલ્યાણ, ચિકીર્ષુઃ કરવા ઇચ્છનાર, વિદ્વાન્ સુસ પુરુષ, અસક્તઃ આસક્તિ ન રાખીને, કુર્યાત્ (કર્મ) કરે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! અજ્ઞાન લોકો કર્મનાં ફલમાં આસક્તિવાળા થઈને એટલે ફલની ઇચ્છાથી જેવી રીતે કર્મ કરે છે, તેવી જ રીતે લોકને શિક્ષણ આપવાના એટલે તેમનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશથી કર્મ કરવા ઇચ્છનાર સુસપુરુષે આસક્તિ ન રાખીને કર્મો કરવાં ભેઈએ ૨૫.

અવતરણિકાઃ—“ ડેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથીજ લોકકલ્યાણ કા ન કરવું, અને કર્મો જ કર્યાથી લોકકલ્યાણ થાય તેમા શા હેતુ છે ? ” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ॥

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—ન, બુદ્ધિભેદમ્, જનયેત્, અજ્ઞાનામ્, કર્મ-સંજ્ઞિનામ્, જોષયેત્, સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્, યુક્તઃ, સમાચરન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મિથ્યને અનેન ઇતિ ભેદઃ, બુદ્ધે ભેદઃ બુદ્ધિભેદઃ, ત બુદ્ધિભેદમ્ । ન જાનન્તિ તે અજ્ઞા, તેષામ્ અજ્ઞાનામ્ । કર્મણિ સજ્ઞ. આસક્તિઃ અસ્તિ યેષાં તે કર્મસંજ્ઞિનઃ, તેષામ્ કર્મસંજ્ઞિનામ્ ।

૧ અજ્ઞાત્યર્થમવુદ્ધરપ સર્વં બ્રહ્મોતિ યો વદેત્ ।

મહાનિરત્યજાલેષુ સ તેન વિનિયોજિત ॥

અજ્ઞાનીને અથવા અર્ધદગ્ધને કર્મશિક્ષા આપ્યા વિના “ સર્વં બ્રહ્મ-આ સધણુ પ્રશ્ન છે ” જેમ જે કહે તે તેને મ્હોટા નરકોમા ભેડી દે છે-ફેંટી દે છે

સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ સર્વકર્માણિ । વેત્તીતિ વિદ્વાન્ । સમ્યક્ આચરતિ ઇતિ સમાચરન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિદ્વાન્ જ્ઞાનવાન્ પુરુષ, યુક્તઃ સાવધાન (યદ્યપિ), સર્વકર્માણિ બધાં વિહિત કર્મોને, સમાચરન્ આચરતો, કર્મસદ્ધિનામ્ કર્મમાં આસક્તિવાળા, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાની લોકોના, બુદ્ધિભેદમ્ બુદ્ધિના ભેદને, ન, જનયેત્ ઉત્પન્ન કરે નહિ, (પણ) જોષયેત્ (કર્મમાં તેમને) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાની પુરુષે સાવધાન મનવાળા યદ્યપિ બધાં વિહિત કર્મોનું આચરણ કરવું, પણ પોતે જ્ઞાની હોવાથી તે નિમિત્તે કર્મમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાન લોકોની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ, એટલે સદા તેમને કર્મમાં—કર્મ કરવામાં પ્રીતિવાળા કરવા, અને તેમ નિષ્કામ કર્મ કરતાં તેઓ જ્ઞાન મેળવા શક્તિમાન્ થશે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—‘અજ્ઞાન મનુષ્યો કર્મોમાં કેવી રીતે આસક્ત થાય છે’ તે કહે છે.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ॥

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ક્રિયમાણાનિ, ગુણૈઃ, કર્માણિ, સર્વશઃ, અહંકારવિમૂઢાત્મા, કર્તા, અહમ્, ઇતિ, મન્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્રિયન્તે તાનિ ક્રિયમાણાનિ । અહં ક્રિયતે અનેન ઇતિ અહંકારઃ, વિશેષેણ મૂઢઃ વિમૂઢઃ, અહંકારેણ વિમૂઢઃ આત્મા અંતઃકરણં યસ્ય સઃ અહંકારવિમૂઢાત્મા । કરોતીતિ કર્તા ।

અન્યથા અને અર્થ:—કર્માણિ બધાં કર્મો, સર્વદા: સર્વ રીતે, પ્રકૃતે: પ્રકૃતિના, ગુણૈ: સત્ત્વ, રજ, તમ એ ગુણો વડે, ક્રિયામાણાનિ કરવામાં આવે છે, (અને તેથી) અહંકારવિમૂઢાત્મા અહંકારથી જ્ઞાનરહિત થએલું છે અંત:કરણ જેનું (જેવો પુરુષ), અહમ્ હું, કર્તા (કર્મીનો) કરનાર છું, इति એ પ્રમાણે, મન્યતે માને છે.

ભાવાર્થ:—બધાં કર્મો સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો વડે કરાવવામાં આવે છે એટલે ગુણોને લીધેજ મનુષ્ય સર્વ કર્મ કરે છે, છતાં પણ અહંકારથી મૂઢ અંત:કરણવાળો પુરુષ “કર્મીનો કરનાર હું જ છું.” એ પ્રમાણે અભિમાનથી મિથ્યા માને છે અને તેને લીધે જ તે કર્મમાં આસક્ત થઈ બંધનને પામે છે. ૨૭.

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ત્વવિત્, તુ, મહાબાહો, ગુણકર્મવિભાગયો:, ગુણા:, ગુણેષુ, વર્તન્તે, इति, મત્વા, ન, સજ્જતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् । महान्तौ बाहू यस्य सः महाबाहुः, तत्संबुद्धौ महाबाहो । विविधः भागः विभागः, गुणाश्च कर्माणि च गुणकर्माणि, गुणकर्मणां विभागौ गुणकर्मविभागौ, तयोः गुणकर्मविभागयोः ।

અન્યથા અને અર્થ:—તુ પણ, મહાબાહો હો મહાબાહુ અર્જુન! ગુણકર્મવિભાગયો: ગુણ અને કર્મવિભાગના, તત્ત્વ

તત્ત્વને જાણનાર પુરુષ, ગુણાઃ શુણો-ઈન્દ્રિયો, ગુણેષુ શુણોભાં-
વિષયોભાં, વર્તન્તે પ્રવર્તે છે (પણ હું નહિ), इति એ પ્રમાણે,
મત્વા માનીને, ન, સજ્જતે (કર્મમાં) આસક્ત થતો નથી.

ભાવાર્થઃ—પણ હે અર્જુન ! શુણ અને કર્મના વિભાગ
એટલે શુણ શું અને કર્મ શું ? એના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની
પુરુષ, ‘ઈન્દ્રિયો ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, પણ આત્મા
નહિ’ એમ સમજી પોતે કર્મમાં આસક્ત થતો નથી અને ‘હું
કર્તા છું’ એ પ્રમાણે કર્તાપણાનું અભિમાન પણ રાખતો નથી. ૨૮.

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ॥

તાનકૃત્સ્ત્નવિદો મંદાન્કૃત્સ્ત્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥૨૯॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ગુણસંમૂઢાઃ, સજ્જન્તે, ગુણકર્મસુ,
તાન્, અકૃત્સ્ત્નવિદઃ, મંદાન્, કૃત્સ્ત્નવિત્, ન, વિચાલયેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ મૂઢાઃ સંમૂઢાઃ, ગુણૈઃ સત્ત્વાદિભિઃ
સંમૂઢાઃ ગુણસંમૂઢાઃ । ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, તેષુ ગુણકર્મસુ । ન
કૃત્સ્ત્નમ્ અકૃત્સ્ત્નમ્, અકૃત્સ્ત્નં વિદન્તિ તે અકૃત્સ્ત્નવિદઃ, તાન્ અકૃત્સ્ત્ન-
વિદઃ । મન્દન્તે સ્વપન્તિ તે મન્દાઃ, તાન્ મંદાન્ । કૃત્સ્ત્નં વેત્તીતિ
કૃત્સ્ત્નવિત્ । વિશેષેણ ચાલયેત્ इति વિચાલયેત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિ-માયાના, ગુણ-
સંમૂઢાઃ સત્ત્વાદિ શુણોવડે મૂઢ થઈ ગયેલા પુરુષો, ગુણકર્મસુ
ઈન્દ્રિયો અને તેનાં કર્મોમાં, સજ્જન્તે (અમે કરીએ છીએ એમ)
આસક્ત થાય છે, (૫૨વું) અકૃત્સ્ત્નવિદઃ પુરુષો નહિ જાણનારા,

થા) મન્દાન્ મન્દબુદ્ધિવાળા, તાન્ તેમને, કૃત્સ્નવિત્ સંપૂર્ણ નવાન્ મનુષ્ય, ન, વિચાલયેત્ અલાયમાન કરે નહિ.

ભાવાર્થ:—માયાના સત્ત્વ, રજ, તમ એ ગુણોવડે ઇન્ધ્રાકર્તવ્યમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળા થએલા પુરુષો, ઇન્દ્રિયો અને ન્દ્રિયોનાં કર્મોમાં અહંભાવથી આસક્ત થાય છે, પરંતુ તેવા પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા તેમજ બુદ્ધિહીન પુરુષોને જ્ઞાની મનુષ્યે કર્મમાંથી અલાયમાન કરવા જોઇએ નહિ. અર્થાત્ તેમને કર્મ-ગર્ભમાં પ્રવર્ત્તાવી ઉત્તરોત્તર નિષ્કામ કર્મથી યોગનિષ્ઠ થવાનો પદ્દેશ આપવો, પણ તેમને કર્મમાંથી ભ્રષ્ટ કરી તેમનો હિંસાત કરવો નાહ. ૨૬.

અવતરણિકા:—‘ત્યારે કર્મમાં અધિકારી એવા જ્ઞાનહીન મુમુક્ષુએ તી રીતે કર્મો કરવાં જોઇએ ?’ તે સંબંધમાં ભગવાન્ કહે છે:

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ॥

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

પદચ્છેદ:—મયિ, સર્વાણિ, કર્માણિ, સંન્યસ્ય, અધ્યા-મચેતસા, નિરાશીઃ, નિર્મમઃ, ભૂત્વા, યુદ્ધ્યસ્વ, વિગતજ્વરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । આત્મનિ પ્રધિ ઇતિ અધ્યાત્મમ્, ચેતયતે ઇતિ ચેતઃ, અધ્યાત્મં ચ તત્ ચેતઃ ઇતિ અધ્યાત્મચેતઃ, તેન અધ્યાત્મચેતસા । આશાસ્તિ આશાસનમ્ અનયા ઇતિ આશીઃ, નિર્ગતા આશીઃયસ્માત્ સઃ નિરાશીઃ । મમેદમ્ ઇતિ ભાવઃ મમઃ, નિર્ગતઃ મમઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । વિશેષેણ ગતઃ જ્વરઃ યસ્ય સઃ વિગતજ્વરઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અધ્યાત્મચેતસા,^૧
 કરવાની વિવેકબુદ્ધિથી, મયિ મારામાં, સ^૨
 કર્મોને, સંન્યસ્ય અર્પણ કરીને, નિરાશીઃ ~
 નિર્મમઃ મમતારહિત, મૂત્વા થઈને, વિ
 થયેલો, યુધ્યસ્ય તું યુદ્ધ કર.

ભાવાર્થઃ—આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત
 મારામાં બધાં કર્મો અર્પણ કરીને આશ
 થઈને શોકવિનાશો બનીને તું યુદ્ધ ~
 તેજ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યે સર્વ ક
 મમત્વાદિ રહિત થઈ કર્મ કરવાં

અવતરણિકા — ‘એ પ્રમાણે ~
 પરિણામ આવે છે’ તે ભગવાન બોલ્યાવે છે

ये मे मतमिदं नित्यं ~
 श्रद्धावन्तौऽनसूयन्तौ मुच्यन्ते

પદચ્છેદઃ—યે, મે, મતમ્, ~
 માનવાઃ, શ્રદ્ધાવન્તઃ, અનસૂયન્તઃ,

व्युत्पत्तिसमासाः—मनोः
 श्रद्धा अस्ति येषां ते श्रद्धावन्तः । ~
 यन्तः अनसूयन्तः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યે જે,
 હૃદય આ, મતમ્ મતને, નિત્યમ્ નિત્ય,
 છે, તે તેઓ, અગિ પણ, શ્રદ્ધાવન્તઃ ~

(તથા) અદેખાઈ રહિત થએલા, કર્મભિઃ પાપપુણ્યરૂપ કર્મોથી, મુચ્યન્તે મુક્તા થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્યો મારા આ મતનું નિત્ય પાલન કરે છે, તે મનુષ્યો પણ શ્રદ્ધાવાળા અને ઈર્ષ્યારહિત થઈને પાપ પુણ્યરૂપ કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે કર્મના બંધનથી તેઓ બંધાતા નથી. ૩૧.

અવતરણિકા:—જન સંગ રહીને કર્મોનું અનુષ્ઠાન અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેમા જેઓ એ પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેઓ તો શુભા-શુભથી નિર્મુક્ત થઈ જાય છે, પણ જેઓ તે પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન નથી કરતા તેમની શી ગતિ થાય છે ? તે કહે છે:

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढान्स्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

પદચ્છેદ:—યે, તુ, એતત્, અભ્યસૂયન્તઃ, ન, અનુતિષ્ઠન્તિ, મે, મતમ્, સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્, તાન્, વિદ્ધિ, નષ્ટાન્, અચેતસઃ.

ઘ્યુત્પાત્તિસમાસા:—અભિતઃ સર્વતઃ અસૂયન્તઃ ઇતિ અભ્ય-સૂયન્તઃ । સર્વસ્ય કર્મણઃ જ્ઞાનમ્ ઇતિ સર્વજ્ઞાનમ્, સર્વજ્ઞાને વિમૂઢાઃ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાઃ, તાન્ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ । ન વિદ્યતે ચેતઃ યેષાં તે અચે-તસઃ, તાન્ અચેતસઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—હું પણ, યે જેઓ, એતત્ આ, મે મારા, મતમ્ મતની, અભ્યસૂયન્તઃ ઈર્ષ્યા કરતા થકા, (એ મતને) ન, અનુતિષ્ઠન્તિ અનુસરતા નથી, તાન્ તેમને, સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં મૂઢ, અચેતસઃ અવિવેકી, (અને) નષ્ટાન્ દરેક પુરૂષાર્થમાંથી હાથ થયેલા, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થ:—પણ જેઓ આ મારા મતની ઈર્ષ્યા કરે છે, અને એ મત પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી તેમને દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનતાથી મૂઢ થએલા, અવિવેકી અને દરેક પુરૂષાર્થ-માથી પણ બ્રહ્મ થયેલા તું જાણ. ૩૨.

અવતરણિકા:— ‘અજ્ઞાનીઓ! આપના મત પ્રમાણે જા કાંઈકથી વર્તતા નથી ?’ અને અન્ય માર્ગોનો આશ્રય કરી આપનાથી પ્રતિકૂળ વર્તન કરતા કેમ પડીતા નથી ?’ એવી અર્જુનને પ્રાતિ થાય તો તે દૂર કંઈ મારે ભગવાન કહે છે

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ॥

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—સદૃશમ્, ચેષ્ટતે, સ્વસ્યાઃ, પ્રકૃતેઃ, જ્ઞાનવાન્, અપિ, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ, ભૂતાનિ, નિગ્રહઃ, કિમ્, કરિષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન્ । નિગ્રહ્યન્તે જના અનેન ઇતિ નિગ્રહઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, અપિ પણ, સ્વસ્યાઃ પોતાની, પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિને, સદૃશમ્ અનુસાર, ચેષ્ટતે વર્તન કરે છે, (કારણકે) ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, પ્રકૃતિમ્ પોતાની

૧ મદ્વાહાનિસ્તથાસ્ટયા દુષ્ટચિત્તવ્યુદયે ।

મદ્નેવજ્ઞમર્જિત્વ રાગદ્વેષો ચ પુનરુત્થે ॥

પાપમર્મચિત્ત ચેયુક્ત દુર્માર્ગવાહકા ।

મદ્વાનો ત્યાગ, અસૂચા-દુષ્ટાઈ-બીજનું પુરૂષ ઈચ્છતું દુષ્ટચિત્તપણું, મૂઢતા, પ્રકૃતિ વશ થવું, બહુજ રાગ અને દ્વેષ તથા પરધર્મમાં પ્રીતિપણું-એ બધા બોધ માર્ગ દોરનાર છે

પ્રકૃતિ-મૂળ સ્વભાવ તરફ, ચાન્તિ જાય છે, (એમાં) નિગ્રહ-સંયમ, કિમ્ શું, કરિષ્યતિ કરશે ?

ભાવાર્થ—જ્ઞાની મનુષ્ય પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને જ પોતાનું વર્તન કરે છે, (ત્યારે અજ્ઞાનીઓનું તો શું કહેવું ?) કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ તરફ જ નિર્ગત જાય છે, એમાં નિગ્રહ શું કરી શકવાનો હતો ? અર્થાત્ એવા માણસો નિગ્રહ કરવા પણ સમર્થ થઈ શકતા નથી અને તેથી જ તેઓ મારા મતને અનુસરી ચાલતા નથી. ૩૩.

અવતરણિકા:—‘આ પ્રમાણે જ ને વસ્તુસ્થિતિ હોય તો પછી ક્ષાધ પણ પુરૂષ સ્વતંત્ર નથી, તેથી અમુક કરવું અને અમુક ન કરવું એવું વિધિ-નિષેધ શાસ્ત્ર વ્યર્થ છે,’ તો તેને માટે કહે છે:

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદ:—ઇન્દ્રિયસ્ય, ઇન્દ્રિયસ્ય, અર્થે, રાગદ્વેષૌ, વ્યવસ્થિતૌ, તયોઃ, ન, વશમ્, આગચ્છેત્, તૌ, હિ, અસ્ય, પરિપન્થિનૌ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઇન્દ્રેણ દુર્જયમ્ ઇન્દ્રિયમ્, તસ્ય ઇન્દ્રિયસ્ય । રજ્યતે અનેન ઇતિ રાગઃ, દ્વિષ્યતે અનેન ઇતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ । વિશેષેણ અવસ્થિતૌ ઇતિ વ્યવસ્થિતૌ । પન્થ્યાઃ અસ્તિ યયોઃ તૌ પન્થિનૌ, પરિતઃ વિરુદ્ધતયા પન્થિનૌ ઇતિ પરિપન્થિનૌ, પરિ દોષાશ્યાનં પથયિતું શીલં યયોસ્તૌ વા પરિપન્થિનૌ ।

અન્વય અને અર્થ:—ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયને, ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયના, અર્થે (પોતપોતાના) વિષયમાં, રાગદ્વેષૌ રાગ

(પોતાને અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ) અને (પ્રતિકૂલ વિષયમાં) દ્વેષ, વ્યવસ્થિતૌ રહેલા છે, (તેથી પુરૂષ) તયોઃ તે રાગ અને દ્વેષ બન્નેના, વગમ્ આધીનપણામાં, ન, આગચ્છેદ ન આવે, હિ કારણ કે, તૌ તેઓ બન્ને, અસ્ય આ મુમુક્ષુ પુરૂષના, પરિપન્થિતૌ પ્રતિપક્ષીઓ-વિરોધીઓ છે.

ભાવાર્થ:—એક ઇન્દ્રિયને બીજી ઇન્દ્રિયોના અથવા પોતાના પણ અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ અને પ્રતિકૂલ વિષયમાં દ્વેષ સ્વાભાવિક જ રહેલ છે, પુરૂષે તેથી તે રાગ અને દ્વેષને આધીન કદી થવું નહિ, કારણ કે તે બન્ને આ મુમુક્ષુ પુરૂષની પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિમાં વિરુદ્ધ ભાગ ભજવનારા છે એટલે મુમુક્ષુના માર્ગના કંટકરૂપ છે. ૩૪.

અવતરણિકા:—‘રાગ અને દ્વેષથી ઉશ્કેરાયેલા મનવાળો શાસ્ત્રની હકીકતને પણ અન્યથા માને એ સંભવિત છે, અને તેથી બીજાએ આચરવા યોગ્ય ધર્મને પોતાનો ધર્મ માની લે તો તે ધણું અનુચિત છે’ એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

● શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

* આ શ્લોકમાં સ્વધર્મ અને પરધર્મ વિષે જે વર્ણન છે, તે અર્જુનને પ્રરત્ન ઉપદેશમાં પોતાના ક્ષાત્રધર્મ તથા મૃદસ્થધર્મનો ત્યાગ કરી બિક્ષાદિ વૃત્તિવાળા યનિધર્મનો સ્વીકાર ન કરવા બાબતનું છે. પરધર્મનો દેખીતો અર્થ આપણામાંના ઘણા લોકો ‘પોતાના ધર્મમાંથી વટલાઈને બીજા ધર્મમાં જવું તે’ એમ સમજે છે. એક સનાતન ધર્મ વટલાઈને મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી બને એ અસંભવ ધણું નિંદ છે. તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વેશ્યાદિ કોઈ પણ પોતપોતાના સ્વાભાવિક ધર્મથી વિરૂદ્ધ ચલે તો તે પણ વટવાઈ જવા જેટલું જ ભયંકર અને અપ્રસન્ન છે એમાં શક નથી. એટલે મનુષ્યોએ સ્વધર્મમાં રહેવા તરફ યત્ન કરવો જોઈએ.

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વધર્મે, નિધનં, શ્રેયઃ, પરધર્મઃ, મયાવહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્ય. ઇતિ શ્રેયાન્ । મ્યસ્ય ધર્મ સ્વધર્મઃ । વિગત. ગુણ. યમ્માત્ તઃ વિગુણ. । પરસ્ય ધર્મ પરધર્મ, તસ્માત્ પરધર્માત્ । સુષ્ટુ અનુષ્ટિતઃ સ્વનુષ્ટિત, તસ્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ । નિર્ગતં પ્રાણરૂપિ ધનં યસ્માત્ તત્ નિધનમ્ । મયમ્ આવહ. તીતિ મયાવહઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સ્વનુષ્ટિતાત્ સારી રીતે—સુખથી પાળી શકાય એવા, પરધર્માત્ પારકાના ધર્મ કરતાં, વિગુણઃ શુભ વિનાનો પણ, સ્વધર્મઃ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્ અત્યંત કલ્યાણકારી છે, (કારણકે) સ્વધર્મે પોતાના ધર્મમાં (ચુસ્તપણે રહીને) નિધનમ્ મરણ થાય તો પણ, શ્રેય. કલ્યાણકારક છે, (પણ) પરધર્મઃ પારકાનો ધર્મ, મયાવહઃ લય ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

ભાવાર્થઃ—સારીરીતે—સુખથી પાળી શકાય એવા પારકાના ધર્મ કરતાં શુભરહિત એટલે ખામીવાળો પણ પોતાનો ધર્મ અત્યંત કલ્યાણકારક છે, કારણકે પોતાના ધર્મનું દૈન્ય પણ પાલન કરતા મરણ થાય તો તે પણ શુભ છે, પણ પારકાનો ધર્મ તો કેવળ લયંકરણ છે એટલે પોતાને અધોગતિએ જ લઈ જનારો છે અર્થાત્ તેથી તારે પણ તારા સ્વધર્મનું પરિપાલન કરી સુદ્ધ કરવું જ વધારે શ્રેયસ્કર છે. ૩૫.

અવતરણિકાઃ—“ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ” ત્યાથી શરૂ કરીને “-હ્યસ્ય પરિપન્થિનો” ત્યાં સુધીના અન્ય સુધી અમારમાં અધ પાતન કરાવનારા દુર્ગુણો ભગવાને વિસ્તાર પૂર્વક કહ્યા, પણ તે મર્વ વિભાગનો માર

અક્ષિતમાભગવાનના મુખથી મામળા લેવાની ઇચ્છા માટે 'મનુ' ય અનિચ્છ-
એ પણ કોની પ્રેરણાથી પાપ કરે છે ?' તે બાણવાના હેતુથી અર્જુન ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે -

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥

अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, કેન, પ્રયુક્તઃ, અયમ્, પાપમ્, ચરતિ,
પૂરુષઃ, અનિચ્છન્, અપિ, વાષ્ણ્યેય, બલાત્, ઇવ, નિયોજિતઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—પ્રકર્યેણ યુક્તઃ પ્રયુક્ત । પાન્તિ અસ્માત્
આત્માનં જના इति પાપમ્, તત્ । ઇચ્છતીતિ ઇચ્છન્, ન ઇચ્છન્ અનિચ્છન્ ।
वृष्णे अपत्यं पुमान् वाष्ण्येयः, તત્સવુદ્ધૌ વાષ્ણ્યેય । બલતિ જીવાતિ જન
येन तत् बलम्, તસ્માત્ બલાત્ । નિશ્ચયેન યોજિતઃ इति નિયોજિત ।

આનંદ અને અર્થઃ—વાષ્ણ્યેય હે વૃષ્ણિહુલોદ્ભવ શ્રી-
કૃષ્ણ ! અનિચ્છન્ ઇચ્છતો ન હોવા છતાં, અપિ પણ, અથ પાછ-
ળથી, બલાત્ બળાત્કારથી, ઇવ બાણે કે, નિયોજિતઃ પ્રેરાયેલો હોય
તેમ, અયમ્ આ, પૂરુષઃ પુરુષ, કેન કોનાવડે, પ્રયુક્તઃ ભેડાએલો
થકો, (પાપ પુરુષ બાણતો હોવા છતાં પણ) પાપમ્ પાપનું,
ચરતિ આચરણ કરે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે વૃષ્ણિ—યાદવવંશેત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણ ! પુરુષને
પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, પણ પાછળથી બળાત્કારથી બાણે
કે આ પુરુષ પ્રેરાયેલો હોય તેમ કોના વડે દોરાઈ જઈને પાપ-
પુરુષ બાણતો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ કરે છે ? અર્થાત્

એવી કોની પ્રેરણાથી એ પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આપ મને કહો. ૩૬.

અવતરણિકા:—“બધી અનર્થપરંપરાનું મૂળ અને મનુષ્યમાત્રના શત્રુ કામ અને ક્રોધ છે કે, જે સર્વને અવળે રસ્તે દોરે છે અને તેમની પ્રેરણાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે,” તે ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રયુક્તરૂપે કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કામ एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદ:—કામઃ, એષઃ, ક્રોધઃ, એષઃ, રજોગુણસમુદ્ભવઃ, મહાશનઃ, મહાપાપ્મા, વિદ્ધિ, એનમ્, इह, वैरिणम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કામ્યંતે અનેન ઇતિ કામઃ । ક્રુધ્યન્તે અનેન પ્રાણિનઃ ઇતિ ક્રોધઃ । રજઃ એવ ગુણઃ રજોગુણઃ, તસ્માત્ સમ્યક્ ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહત્ અશનં યસ્ય સઃ મહાશનઃ । પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, મહાન્ ચ અસૌ પાપ્મા ચ મહાપાપ્મા । વીરસ્ય ભાવઃ વૈરમ્, વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી, તમ્ વૈરિણમ્ ।

અન્યથ અને અર્થ:—એષઃ એ (અનર્થ કરનાર), કામઃ કામ જ છે, (અને) એષઃ એ, ક્રોધઃ ક્રોધ (નિષ્ફળ થતાં ક્રોધરૂપે પરિણામ પામેલો કામ) જ છે, (અને તે) રજોગુણસમુદ્ભવઃ રજોગુણ માંથી જાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે, (એ) મહાશનઃ ઘણાઓને પોતાના પાપમાં ફસાવવા રૂપી મહાન્ ખોરાકવાળો, (અને) મહાપાપ્મા મહાન્ પાપ કરાવનારો છે, (માટે) એનમ્ એ કામ તથા ક્રોધને, इह આ લોકમાં (તું) વૈરિણમ્ (શત્રુ) વિદ્ધિ જાણુ.

ભાવાર્થ—પુરૂષને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ તરફ દોરી જનાર એ કામ અને ક્રોધ (નિષ્કુળ થતાં ક્રોધ રૂપે પરિણામ પામેલો કામ) જ છે, તે રક્તેશુષ્કમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને મહા ખાઉધરા તથા મોટા પાપી છે. એ કામને તથા ક્રોધને તું આ લોકમાં મોટા શત્રુ જાણુ. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધને વશ થવાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે માટે પાપ કરવાની અનિચ્છાવાળાએ પ્રથમ તેમને વશ કરવા. ૩૭.

અવતરણિકા:—એ કામદેવ મનુષ્યનો કેવી રીતે શત્રુ છે તે વાત દૃષ્ટાન્તથી ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે .

ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ॥

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદ:—ધૂમેન, આવ્રિયતે, વહ્નિઃ, યથા, આદર્શઃ, મલેન, ચ, યથા, ઇલ્બેન, આવૃતઃ, ગર્ભઃ, તથા, તેન, ઇદમ્, આવૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આ સમન્તાત્ ત્રિયતે इति આનિયતે । વહતિ હ્રસ્વમ્ इति વહ્નિઃ । આ સમન્તાત્ દર્શયતીતિ આદર્શઃ । આ સમન્તાત્ વૃતઃ इति આવૃત ।

અન્યથ અને અર્થ:—યથા જેવી રીતે, ધૂમેન ધુમાડા વડે, વહ્નિઃ અગ્નિ, આવ્રિયતે ઢંકાઈ જાય છે, ચ અને (જેવી રીતે), મલેન મેલવડે, આદર્શઃ અરીસો (છવાઈ જાય છે), (તેમ જ) યથા જેમ, ઇલ્બેન ઓરવડે, ગર્ભઃ ગર્ભ, આવૃતઃ ઢંકાયેલો રહે છે. તથા તેવી રીતે, તેન તે કામ તથા તે ક્રોધ વડે, ઇદમ્ આ બધું (જગત્), આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે ધુમાડાવડે અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે અને મેલવડે અરીસો છવાઈ જાય છે, તેમ જ જેવી રીતે આરવડે ગર્ભ ઢંકાએલો રહે છે તેવી રીતે આ દુરાત્મા કામવડે તથા ક્રોધવડે બધું જગત્ અને પ્રાણિમાત્રનું જ્ઞાન આચ્છાદિત થયેલું છે. અર્થાત્ તે કામ તથા ક્રોધથી જ જગત્ વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું જ્ઞાન નાશ પામેલું છે અને તેથી જ અજ્ઞાનતાને લીધે તે પાપ કરવા તરફ દોડે છે. ૩૮.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં ‘હૃદમ્’ શબ્દ કહ્યો તે વડે જે અર્થનો ઘોષ થાય છે તેની સ્પષ્ટતા કહેવા સાથે તે કામની શત્રુતા વિશેષ-પણે સ્ફુટ કરે છે.

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ॥

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદ:—આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, એતેન, જ્ઞાનિનઃ, નિત્ય-વૈરિણા, કામરૂપેણ, કૌંતેય, દુષ્પૂરેણ, અનલેન, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની, તસ્ય જ્ઞાનિનઃ । વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી, નિત્ય શ્વાસૌ વૈરી ચ નિત્યવૈરી, તેન નિત્યવૈરિણા । કામઃ કામના એવ રૂપં યસ્ય સઃ કામરૂપઃ, તેન કામરૂપેણ । દુઃસ્વેન પૂર્યતે અસૌ દુષ્પૂરઃ, તેન દુષ્પૂરેણ । ન અલં પર્યાપ્તિરસ્યેતિ અનલઃ, તેન અનલેન ।

અન્યથા અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાની પુરૂષના, નિત્યવૈરિણા નિત્ય શત્રુ જેવા, ચ તથા, દુષ્પૂરેણ અત્યંત કષ્ટથી પણ ન તૃપ્ત થાય તેવા, એતેન એ, કામરૂપેણ કામરૂપી,

અનલેન અગ્નિવટે, (મનુષ્યોનું) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃત્તમ્ ઢાંકી દેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! જ્ઞાની પુરુષના ખાસ નિત્ય શત્રુ-રૂપ એવા તેમ કષ્ટથી પણ જે તૃપ્તિ પમાડી શકાતો નથી તેવા એ કામરૂપી અગ્નિવટે જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન બાધિત કરી દેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ તેથીજ મનુષ્યો જ્ઞાનરહિત હોવાથી ધર્મનો ત્યાગ કરી પાપ કરવા તરફ દોરાય છે ૩૯.

અવતરણિકા:—શત્રુનું ખાસ આશ્રયભૂત સ્થાન જો બાણવામાં આવ્યું હોય તો તે છતવો સહેલ થઈ પડે છે તેથી જ્ઞાનીઓનો એ કામરૂપી શત્રુ શરીરમાં ક્યાં રહેલો છે, અને તેને કેવી રીતે છતવો તે મંબંધમાં બે મોઢાથી બગવાનું કહે છે:

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ઇન્દ્રિયાણિ, મનઃ, બુદ્ધિઃ, અસ્ય, અધિષ્ઠાનમ્, ઉચ્યતે, એતૈઃ, વિમોહયતિ, એષઃ, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, દેહિનમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિસ્તીયતે અસ્મિન્ ઇતિ અધિષ્ઠાનમ્ । વિશેષેણ મોહયતીતિ વિમોહયતિ । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી, તમ્ દેહિનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો, મનઃ સંકલ્પાત્મક મન, (અને) બુદ્ધિઃ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ, (એ) અસ્ય આ કામરૂપી શત્રુનું, અધિષ્ઠાનમ્ આશ્રય-સ્થાન, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (અને તેથી) એષઃ એ કામ, એતૈઃ એ ઇન્દ્રિયાદિકો વટે, (મનુષ્યોના) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાંકી દઈને,

દેહિનમ્ શરીરધારી જીવાત્માને, વિમોહયતિ અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક, પાણિ, પાદ, ગુહા અને જનનેન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી કુલ દશ ઇન્દ્રિયો, સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન અને નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એ બધી વસ્તુઓ આ કામરૂપી શત્રુનો આશ્રય-રહેવાના સ્થાનરૂપ છે, એટલે એ ઇન્દ્રિયાદિકોથી મનુષ્યોના સારાસારના વિવેકનું જ્ઞાન ઠાંકી દઇને એ કામરૂપી શત્રુ, શરીરધારી જીવાત્માને અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ એ પ્રમાણે મોહ ઉત્પન્ન કરી પાપાચરણમાં પ્રેરે છે અને તેથી જ મનુષ્યો ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ કરવામાં તત્પર થાય છે. ૪૦.

અવતરણિકા:—અન્તમાં અર્જુનને પણ તે કામનો ત્યાગ કરવાનું ભગવાન સ્પષ્ટ કહે છે:

તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્પભ ॥

પાપ્માનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, ત્વમ્, ઇન્દ્રિયાણિ, આદૌ, નિયમ્ય, ભરતર્પભ, પાપ્માનમ્, પ્રજહિ, હિ, એનમ્, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભરતાનામ્ ઋષભ: ભરતર્પભ:, તત્સં-
વુદ્ધૌ ભરતર્પભ | પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, તમ્ પાપ્માનમ્ | પ્રકર્ષેણ
જહિ પ્રજહિ | વિશેષેણ જ્ઞાયતે એનેન ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં
ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાને, જ્ઞાનવિજ્ઞાને નાશયતીતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશન:, તમ્ જ્ઞાન-
વિજ્ઞાનનાશનમ્ |

અન્યથા અને અર્થ:—મરતર્પમ હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તસ્માત્ (કામ ઇન્દ્રિયાદિકોમાં રહીને અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે) તેથી, ત્વમ્ તું, આદૌ પ્રથમ, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાઝનમ્ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર, ઇન્દ્રિય એ, પાપ્માનમ્ પાપાત્માનો, હિ અવશ્ય, પ્રજહિ ત્યાગ કર.

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કામ ઇન્દ્રિય વિગેરેમાં રહીને અનેક પ્રકારના અનર્થની પરંપરા પેદા કરે છે તેથી તું પહેલાં તો ઇન્દ્રિયો (તેનાં રહેવાનાં સ્થાનો) ને નિયમમાં રાખીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર એ પાપાત્મા કામનો અવશ્ય રીતે ત્યાગ કર. અર્થાત્ એનો ત્યાગ કરવાથી જ તું તારી ઇન્દ્રિયસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈશ. ૪૧.

અવતરણિકા:—ઉપર ભગવાને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કહ્યું તો તે ક્રમ બની શકે ? તેને માટે એ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કર્તવ્ય પ્રસન્નતાથી તથા ચિત્તના એકાગ્રપણાથી બની શકે છે તે તેમ જ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયાદિથી આત્મા ભિન્ન છે એમ સમજાવવા માટે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વૃથાકરણ કરી બતાવતાં ભગવાન કહે છે:

‘ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ॥

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ૪૨ ॥

૧ ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા અર્થેભ્યઃ પરં મનઃ । મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તપુરુષ પરઃ । પુરુષાન્ત પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

ઇન્દ્રિયોથી તેના વિષયો એક, વિષયોથી મન એક, મનથી બુદ્ધિ એક, બુદ્ધિથી મહાત્ત્વરૂપ આત્મા—સમસ્તિબુદ્ધિરૂપ હિરણ્યગર્ભ એક, તે મહાત્ત્વથી અબ્યક્ત-માયા એક, અને તે માયાથી પુરૂષ-ઈશ્વર-બ્રહ્મ એક છે. એ ઉત્તમ પુરૂષથી એક કંઈપણ નથી, એ જ સમાપ્ત છે અને એ જ પરમ ગતિ છે.

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણિ, પાણિ, આહુઃ, ઇન્દ્રિયેભ્યઃ, પરમ્, મનઃ, મનસઃ, તુ, પરા, બુદ્ધિઃ, યઃ, બુદ્ધેઃ, પરતઃ, તુ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મન્યતે જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ મનઃ । બુદ્ધચત્તે અનયા ઇતિ બુદ્ધિઃ । પરસ્માત્ ઇતિ પરતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(તત્ત્વજ્ઞાનીઓ) ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પરાણિ (પંચભૂતાત્મક સ્થૂલ, જડ, બાહ્ય, દેહાદિકથી) શ્રેષ્ઠ. આહુઃ કહે છે, (અને) ઇન્દ્રિયેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોથી, મનઃ મન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ (છે), મનસઃ મનથી, તુ પણ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પરા શ્રેષ્ઠ (છે), (અને) યઃ જે, બુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, તુ પણ, પરતઃ શ્રેષ્ઠ (છે), સઃ તે (પરમાત્મા છે).

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની લોકો જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પંચભૂતાત્મક સ્થૂલ-જડ-શરીરથી શ્રેષ્ઠ કહે છે અને તે ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી પણ બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને બુદ્ધિથી પણ જે શ્રેષ્ઠ છે તે તે પરમાત્મા-પરમબ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ આત્મા એ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયાદિકથી વિજિત શુદ્ધ સ્વરૂપે રહેલો છે એમ તું જાણ. ૪૨.

અવતરણિકાઃ—‘આ પ્રમાણે આત્માને સમજી ઇન્દ્રિયાદિકોના સંયમપૂર્વક આત્મજ્ઞાન વડે કેવી રીતે કામનો જય થાય છે,’ તે વાતનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન કહે છે:

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, बुद्धेः, परम्, बुद्ध्वा, संस्तभ्य, आत्मानम्, आत्मना, जहि, शत्रुम्, महाबाहो, कामरूपम्, दुरासदम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સ્તમ્ભયિત્વા ઇતિ સંસ્તમ્ય ।
 શાતયતિ ઇતિ શત્રુઃ, તમ્ શત્રુમ્ । દુઃસ્તેન આસાદિતું યોગ્યઃ દુરાસદઃ,
 તમ્ દુરાસદમ્, અથવા દુઃસ્તેન આસાદઃ આસાદનં પ્રાપ્તિર્યસ્ય સઃ
 દુરાસદઃ, તમ્ દુરાસદમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી બુભવાળા
 અર્જુન ! એવમ્ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે, આત્માનમ્ આત્માને,
 બુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધા બાણીને, આત્મના પોતાની જ
 સુસંસ્કૃત બુદ્ધિવડે, (તે મનરૂપી આત્માને) સંસ્તમ્ય નિયમમાં
 રાખીને, દુરાસદમ્ દુઃખથી પણ જેની ગતિ ન બાણી શકાય તેવા
 (એ), કામરૂપમ્ કામરૂપી, શત્રુમ્ શત્રુને, જાહિ તું ત્યાગ કર.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે આત્માને બુદ્ધિથી
 શ્રેષ્ઠ બાણીને પોતાની જ સંસ્કારી બુદ્ધિવડે પોતાના મનને
 નિયમમાં રાખીને કષ્ટથી પણ જેની ગતિ ન બાણી શકાય તેવા
 એ કામરૂપી શત્રુને તું ત્યાગ કર; અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપમાં
 નિમગ્ન રહેવા માટે કામ જેવા પ્રબલ શત્રુને આધીન ન થતાં
 તેનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ કર્મ કરવા યત્ન કર અને એ પ્રમાણે
 નિષ્કામ કર્મ કરતાં અન્તમાં ઇન્દ્રિયાદિકના સંયમદ્વારા આત્મ-
 સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા તું સમર્થ થઈશ અને તેથી અત્યાદે પણ નિષ્કામ
 વૃત્તિથી તારું યુદ્ધરૂપી સ્વધર્મકૃત્ય કરવા તું તૈયાર થા. ૪૩.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुन-
 संवादे श्रीकृष्णकौर्त्तातिकप्रणीतायां सान्त्वयबोधिन्यां-
 गुर्जरटीकायां कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકાઃ—શીળ અને ત્રીજા અધ્યાયવડે સાખ્યપ્રતિપાદ્ય જ્ઞાનયોગ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માધનરૂપ નિષ્કામ કર્મયોગનું પણ વર્ણન કર્યું, જેમા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષણાત્મક વેદના અર્થનું તાત્પર્ય પણ આવી જાય છે, સપૂર્ણગીતામા પણ એજ યોગ કહેવાનો ભગવાનનો હેતુ છે અને તેથી તેના સારભૂત વેદાર્થના ઉપદેશની અક્ષેપમા સમાપ્તિ સમજીને તે યોગની પર પરા ઉત્તરોત્તર કથાર્થી કયા સુધી આવી તે બતાવતા કાળે કરી નષ્ટ થયેલા પ્રાચીન યોગનું રહસ્ય તું મારો ભક્ત છે એમ જાણીને તને કહ્યું છે, એમ યોગની પ્રશસા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇમમ્, વિવસ્વતે, યોગમ્, પ્રોક્તવાન્, અહમ્, અવ્યયમ્, વિવસ્વાન્, મનવે, પ્રાહ, મનુઃ, રિક્ષ્વાકવે, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિવઃ તેજઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વિવસ્વાન્, તસ્મૈ વિવસ્વતે । પ્રકર્ષેણ ઉક્તવાન્ ઇતિ પ્રોક્તવાન્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યમ્ય સઃ અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ । પ્રકર્ષેણ આહ ઇતિ પ્રાહ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) અહમ્ મે', ઇમમ્ આ, અવ્યયમ્ અવિનાશી, યોગમ્ યોગ, વિવસ્વતે વિવસ્વાન્

યોગ, મહતા લાંબા, કાલેન વખત થવાને લીધે, રૂઢ આ લોકમાં,
નષ્ટ: નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો.

ભાવાર્થ:—જો પ્રમાણે એક પછી બીજાને એમ ઉત્તરોત્તર
પરંપરા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણતા
હતા, પરંતુ હે કામક્રોધાદિ શત્રુઓને અથવા શત્રુઓને
નપાવનાર અર્જુન ! ત્યાર પછી તે યોગ લાંબો વખત
પ્રાલયશાત્ આ લોકમાં છિન્નસિન્ન થઈ નાશ પામ્યા
અર્થાત્ હમણાં તે યોગને યથાસ્થિત જાણે તેવા

નામના મનુને, પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, વિવસ્વાન્ વિવસ્વાન્ મનુએ, મનવે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ નામના મનુને, ગ્રાહ કહ્યો, (અને) મનુઃ તે મનુએ, શ્વેતકે પોતાના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને, અવ્રવીત્ કહ્યો

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! મેં આ અક્ષય યોગ કે જે કદી નાશ પામતો નથી તે સર્ગની આદિમાં જગત્નું રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિયોમાં બલનું આધાન કરવા માટે વિવસ્વાન્ નામના મનુને કહ્યો હતો અને તેણે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ મનુને કહ્યો, અને તે શ્રાદ્ધદેવ મનુએ પોતાના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો. ૧.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥

• स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, પરંપરાપ્રાપ્તમ્, ઇમમ્, રાજર્ષયઃ, વિદુઃ, સઃ, કાલેન, ઇહ, મહતા, યોગઃ, નષ્ટઃ, પરંતપ.

व्युत्पत्तिसमासाः—परस्मात् परस्मै दातुं या प्रणाली सा परंपरा, परंपरया प्राप्तः परंपराप्राप्तः, तम् परंपराप्राप्तम् । राजन्ते इति राजानः, ऋषन्ति जानन्ति ते ऋषयः, राजानश्च ते ऋषयश्च राजर्षयः । परं कामक्रोधादिरूपं शत्रुगणं शत्रुं वा तापयतीति परंतपः, तत्संशुद्धौ परंतप ।

અન્વય અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, પરંપરાપ્રાપ્તમ્ પરંપરાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા, ઇમમ્ આ યોગને, રાજર્ષયઃ રાજર્ષિઓ, વિદુઃ જાણતા હતા, (પરંતુ) પરંતપ હે કામક્રોધાદિ શત્રુગણને તપાવનાર ! સઃ તે, યોગઃ

યોગ, મહતા લાંબા, કાલેન વખત થવાને લીધે, રૂઢ આ લોકમાં,
નષ્ટ: નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો.

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે એક પછી બીજાને એમ ઉત્તરોત્તર
પરંપરા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણતા
હતા, પરંતુ હે કામકોધાદિ શત્રુઓને અથવા શત્રુઓને
તપાવનાર અર્જુન ! ત્યાર પછી તે યોગ લાંબો વખત
થવાને લીધે કાલવશાત્ આ લોકમાં છિન્નલિન્ન થઈ નાશ પામ્યા
જેવો થઈ ગયો. અર્થાત્ હમણાં તે યોગને યથાસ્થિત બાણે તેવા
કોઈપણ નથી. ૨.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે દુર્બલ અને અછતેન્દ્રિય પ્રભને પ્રાપ્ત
થયેલો અને ધણો સમય થવાથી જે યોગ નષ્ટ થઈ ગયો, તે જ યોગ તને
અન્ય કહેનાર ન હોવાથી અને તું મારો ભક્ત હોવાથી મેં તને કહ્યો’ તે
ભગવાન કહે છે:

‘સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—સઃ, એવ, અયમ્, મયા, તે, અદ્ય, યોગઃ,
પ્રોક્તઃ, પુરાતનઃ, ભક્તઃ, અસિ, મે, સખા, ચ, ઇતિ, રહસ્યમ્,
હિ, એતદ્, ઉત્તમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યુજ્યતે અનેન ઇતિ યોગઃ । પ્રકર્ષેણ
ઉક્તઃ પ્રોક્તઃ । પુરાભવઃ પુરાતનઃ । સમાનઃ સ્વાયતે જનૈઃ ઇતિ સખા ।
રહસિ ભવમ્ રહસ્યમ્ । અતિશયેન ઉત્કૃષ્ટમ્ ઇતિ ઉત્તમમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—સઃ તે, એવ જ, અયમ્ આ,
પુરાતનઃ જુના વખતનો શુદ્ધપરંપરાગત, યોગઃ યોગ, મયા મેં,

તે તને, (તું) મેં મારો, મક્તઃ લક્ષ્ય, ચ અને, સત્તા મિત્ર, અસિ છે, इति એ હેતુથી જ, અદ્ય આજે, પ્રોક્તઃ કહ્યો, एतद् એ (યોગ), હિ ખરેખર, उत्तमम् સૌથી શ્રેષ્ઠ, रहस्यम्, ગુપ્ત જ્ઞાન (છે એમ તું માન).

ભાવાર્થઃ—જુના વખતનો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તે જ આ યોગ મેં તને તું મારો લક્ષ્ય અને મિત્ર છે, તેથી જ આજે કહ્યો અને એ યોગ તે સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુપ્ત જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે. એમ તું માન. ૩.

અવતરણિકાઃ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવથી હિત્રત્ર થયેલ અને મનુષ્ય તરીકે જાણી તેમને અનિત્ય, અને અસર્વજ્ઞ માનવા સાથે યોગની પરંપરામાં પણ કંઈકે ઉલટું જણાતાં અર્જુન શંકા કરે છે:

अर्जुन उवाच । अर्जुन પૂછે છે:—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અપરમ્, ભવતઃ, જન્મ, પરમ્, જન્મ, વિવસ્વતઃ, કથમ્, एतत्, विजानीयाम्, त्वम्, आदौ, प्रोक्तवान्, इति.

व्युत्पत्तिसमासाः—ન પરમ્ અપરમ્ । जायते इति जन्म । विशेषेण जानीयाम् इति विजानीयाम् । प्रकर्षेण उक्तवान् इति प्रोक्तवान् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે શ્રીકૃષ્ણ !) વિવસ્વાન મનુનો, જન્મ જન્મ, પરમ્ પહેલાંના મમયમ્ મયતઃ આપનો, જન્મ જન્મ, અપરમ્ હમણું છે,

આપે, આદૌ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં, હતવ એ યોગ, (મનુને) પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, इति એમ, કથમ કેવી રીતે, વિજાનીયામ્ હું જાણી શકું ?

ભાવાર્થ:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! વિવસ્વાન્ મનુનો જન્મ તો પ્રાચીન કાલમાં હતો, અને આપનો જન્મ તો અર્વાચીન કાલમાં થયેલો છે, તો પછી આપે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં એ યોગ મનુને કહ્યો એમ હું કેવી રીતે જાણું? અર્થાત્ એ ઉલટી પરંપરા મારા સમજવામા આવતી નથી માટે આપ મને તે કહો. ૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાનને અસર્ગ તથા અનિત્ય માનીને પ્રશ્ન કર્યો, તે બન્ને માન્યતાનો પરિહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે -

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—વહૂનિ, મે, વ્યતીતાનિ, જન્માનિ, તવ, ચ, અર્જુન, તાનિ, અહં, વેદ, સર્વાણિ, ન, ત્વમ્, વેત્થ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ અતીતાનિ ગતાનિ इति વ્યતીતાનિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! મે મારા, ચ અને, તવ તારા, વહૂનિ ઘણા, જન્માનિ જન્મો, વ્યતીતાનિ વ્યતીત થઈ ગયા છે, (પરંતુ) તાનિ તે, સર્વાણિ બધાઓને, અહમ્ હું, વેદ જાણું છું, (પણ) પરંતપ હે પરંતપ ! ત્વમ્ તું, ન, વેત્થ જાણતો નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! મારા અને તારા અનેક જન્મ ચાલ્યા ગયા છે, તે બધાને હું બાણું છું, પણ હે પરંતપ! તું બાણુતો નથી. અર્થાત્ તું જો મને હુમણું જન્મ ધારણ કરેલો અને અસર્વજ્ઞ માનતો હોય તો તારી ભૂલ છે એમ તું બાણુ. ૫.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે પોતાનું સર્વજ્ઞત્વ બતાવી, આપ જ્યારે નિત્ય, સર્વજ્ઞ તથા ઈશ્વર છો ત્યારે આપને ધર્મ અને અધર્મ હોઈ શકે નહિ અને તો પછી આપનો જન્મ થવાનું શું કારણ છે?” એવી જો અર્જુનને શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

પદ્ચ્છેદ:—અજઃ, અપિ, સન્, અવ્યયાત્મા, ભૂતા-
નામ્, ઈશ્વરઃ, અપિ, સન્, પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અધિષ્ઠાય, સંભ-
વામિ, આત્મમાયયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જાયતે इति अजः । न विद्यते
व्ययः यस्य सः अव्ययः, अव्ययश्चासौ आत्मा च अव्ययात्मा । ईष्टे
असौ ईश्वरः । आत्मनः माया आत्ममाया, तया आत्ममायया ।

१ एतत्त्वया न विज्ञेय रूपवानिति दृश्यते ।

इच्छन्मुहूर्त्तान्नश्चेयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥

હે નારદ ! “રૂપવાન હોવાથી તમે બાણુઓ છો ।” એમ તારે મારે મોઢે ન સમજવું, જો હું ઈચ્છું તો એક મુહૂર્તમાં જ લોપ-આદર્ય થઈ શકું છું, કારણ કે ઈશ્વર-સમર્થ છું અને જગતનો ગુરુ છું.

माया द्वेषा मया मुष्टा यन्मां पश्यासि नारद ।

सर्ववृत्तश्लेष्मणं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

હે નારદ ! આ જે મને તું જુએ છે તે પણ મારી માયા જ મેં સરજી છે, પરંતુ સર્વ ભૂતોના ગ્રણીવાળો જે હું તેને જોવાને તું સમર્થ નથી. મહામારતે ॥

અન્વય અને અર્થ:—અવ્યયાત્મા અવિનાશી, (અને) અજઃ અજન્મા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, (અને) મૂતાનામ પ્રાણિમાત્રનો, ઈશ્વરઃ ઈશ્વર-શાસનકર્તા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, સ્વામ્ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ ત્રિગુણાત્મિકા માયાને, અધિષ્ઠાય સ્વીકારીને, આત્મમાયયા મારી પોતાની માયા વડે, સંમચામિ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું.

ભાવાર્થ:—હું અવિનાશી અને જન્મરહિત હોવા છતાં અને પ્રાણિમાત્રનો ઈશ્વર છતાં, પણ મારી પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા માયાને સ્વીકારીને પોતાની માયા વડે જ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું. અર્થાત્ માયાનો સ્વીકાર કરી હું જન્મ પારણ કરું છું. ૬.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે ભગવાનનું વચન સાંભળી અર્જુનને કથયિત્ જાણવાની ઇચ્છા થાય કે, “આપ ઉત્પન્ન થાઓ છો, પરંતુ ક્યારે અને શા માટે આપની ઉત્પત્તિ થાય છે ?” તો તેને માટે ભગવાન સ્વયં પોતાના આવિર્ભાવનો સમય બતાવતા કહે છે:

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—યદા, યદા, હિ, ધર્મસ્ય, ગ્લાનિઃ, ભવતિ, ભારત, અભ્યુત્થાનમ્, અધર્મસ્ય, તદા, આત્માનમ્, સૃજામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મ્લાયતે અનયા ઇતિ ગ્લાનિઃ । અમિતઃ ઉત્થાનમ્ ઇતિ અભ્યુત્થાનમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તસ્ય અધર્મસ્ય ।

૧ સતો હિ માયયા જન્મ જાયતે ન હુ નત્ત્વનઃ ।

અસતો માયયા જન્મ નત્ત્વતો ન હિ શુજ્યતે ॥

સત્નો જન્મ માયાવડેજ થાય છે પણ વાસ્તવપણે યતો નથી, તેમ જ અસત (જે છે જ નહિં તે) નો તો વધ્યાપુત્રવત વારતબ્યપણે જન્મ સંભવે જ નહિ.

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન ! યદા, યદા જ્યારે જ્યારે, ધર્મસ્ય ધર્મની, ગ્લાનિ: હાનિ, (અને) અધર્મસ્ય અધર્મની, અમ્યુત્યાનમ્ સર્વ પ્રકારે ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે, તદા ત્યારે, અહમ્ હું, (મારા) આત્માનમ્ શરીરને, હિ ખરેખર, સૃજામિ સર્જું છું.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ અને અધર્મની અભિવૃદ્ધિ થાય છે એટલે ધર્મનો નાશ થતો જાય છે અને અધર્મ વધતો જાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવશ્ય શરીરને ઉત્પન્ન કરું છું અર્થાત્ જન્મ ધારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાને પોતાના આવિર્ભાવનો સમય કહ્યો, પરંતુ ક્યા ખાસ હેતુથી ભગવાન પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે તે હવે કહે છે:

परित्राणाय साधूनां विनैशाय च दुष्कृताम् ॥
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवाभि युगे युगे ॥ ૮ ॥

૧ અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત વપાસન્તે ।

તૈવામહં સમુદ્ધર્ત્તાં મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ॥

અનન્ય-એકાગ્રચરણ યોગવડેજ માફ ધ્યાન કરતા જેઓ મારી ઉપાસના-ભક્તિ કરે છે તેમનો મૃત્યુરૂપ સંસારસમુદ્રમાંથી હું ઉદ્ધાર કર્તા છું.

૨ છાત્રને તાલને માતુર્નાંકારણ્યં યથાર્મકે ।

તદ્વદેય મહેશસ્ય નિયંત્રુર્ણદેવયોઃ ॥

જેમ માતા પુત્રને રમાડતાં જોડું-ખરાબ કરતાં તાડત કરે-મારે તેથી માતાડું કરણાણુપણું નથી એમ સમજવાનું નથી તે પ્રમાણે જ ઈશ્વર પોતાના સજ્જનો-ઓ જો દુષ્કર્મમાં પ્રવર્તે તો તેમને શિક્ષા કરે-મારે તો તેમાં તેનું કરણાણુપણું નથી એમ સમજવું નહિ, કારણ કે તે ભગવાન શુણ્ણ અને દોષના નિયતા-નિયમમાં રાખનાર છે.

પદચ્છેદઃ—પરિત્રાણાય, સાધૂનામ્, વિનાશાય, ચ, દુષ્કૃતામ્, ધર્મસંસ્થાપનાર્યાય, સંભવામિ, યુગેયુગે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રાયતે અનેન ઇતિ ત્રાણમ્, પરિતઃ ત્રાણમ્ ઇતિ પરિત્રાણમ્, તસ્મૈ પરિત્રાણાય । સાધુવન્તિ પરકાર્યાણિ ઇતિ સાધવઃ, તેષામ્ સાધૂનામ્ । વિશેષેણ નાશઃ વિનાશઃ, તસ્મૈ વિનાશાય । દુષ્ટં કુર્વન્તિ તે દુષ્કૃતઃ, તેષામ્ દુષ્કૃતામ્ । ધારયતીતિ ધર્મઃ, સમ્યક્ સ્થાપનમ્ સંસ્થાપનમ્, અર્થયતે ઇતિ અર્થઃ, ધર્મસ્ય સંસ્થાપનમ્ ધર્મસંસ્થાપનમ્, ધર્મસંસ્થાપનમ્ એવ અર્થઃ ઇતિ ધર્મસંસ્થાપનાર્યઃ, તસ્મૈ ધર્મસંસ્થાપનાર્યાય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સાધૂનામ્ સત્પુરુષોના, પરિત્રાણાય રક્ષણને માટે, દુષ્કૃતામ્ દુરાચારીઓના, વિનાશાય વિનાશને માટે, ચ અને, ધર્મસંસ્થાપનાર્યાય ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુ માટે, યુગે, યુગે દરેક યુગમાં, સંભવામિ હું અવતાર ધારણ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—સત્પુરુષોના રક્ષણને માટે, દુરાચારીઓના નાશને માટે તથા નાશ પામેલા ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુથી દરેક યુગમાં હું અવતાર ધારણ કરું છું. અર્થાત્ અધર્મથી પીડાતા જનોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે હું અવતાર ધરું છું. ૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ધર્મરનાં જન્મ અને કર્મ જે જાણે છે તેને એવા જ્ઞાનથી શું ફલ મળે છે તે જાણાવે છે:

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેતિ તત્ત્વતઃ ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—જન્મ, કર્મ, ચ, મે, દિવ્યમ્, એવમ્, યઃ, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ, ત્યક્ત્વા, દેહમ્, પુનર્જન્મ, ન, એતિ, મામ્, એતિ, સઃ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દિવિ ભવં દિવ્યમ્, તત્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ । દિદ્યોતે ઉપચયં—વૃદ્ધિં પ્રાપ્નોતિ ઇતિ દેહઃ । પુનશ્ચ તત્ જન્મ ચ પુનર્જન્મ, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! એવમ્ એ પ્રમાણે, મે મારાં, (એ) દિવ્યમ્ દિવ્ય, જન્મ જન્મ, ચ અને, કર્મ કર્મને, યઃ જે (પુરુષ), તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, દેહમ્ શરીરને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પુનર્જન્મ ફરીને જન્મ, ન, એતિ પામતો નથી, (પણ) મામ્ મને, (જ) એતિ પ્રાપ્ત થાય છે,

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે મારાં દિવ્ય જન્મ અને કર્મને જે પુરુષ તત્ત્વથી—સત્ય રીતે જાણે છે, તે શરીર છુટયા પછી એટલે મરણ પછી ફરીને જન્મ પામતો નથી, પણ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે મારી પ્રાપ્તિરૂપ પરમ ગતિને પામે છે. ૯.

અવતરણિકાઃ—કદાચિત્ અર્જુન શંકા કરે કે “ હે પ્રભો ! તો પણ આપની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ આપનાં જન્મકર્મને જાણનાર કટલા હોઈ શકે ! અને તેવા કોઈ આપના સ્વરૂપને પામ્યા છે કે કેમ ? ” તો તેને માટે ભગવાન કહે છે :

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ॥

વહ્વો જ્ઞાનતપસા પૂતા મહ્તાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—વીતરાગમયક્રોધાઃ, મન્મયાઃ, મામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, વહવઃ, જ્ઞાનતપસા, પૂતાઃ, મદ્ભાવમ્, આગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાગશ્ચ મયં ચ ક્રોધશ્ચ इति રાગમય-ક્રોધાઃ, વીતાઃ રાગમયક્રોધાઃ ચેમ્યઃ તે વીતરાગમયક્રોધાઃ । અહમ્ એવ પ્રાચુર્યે યેષાં તે મન્મયાઃ । જ્ઞાનં ચ તપશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા, અથવા જ્ઞાનમ્ એવ તપઃ इति જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા । મમ માવઃ મદ્ભાવઃ, તમ્ મદ્ભાવમ્ ।

અન્ય અને અર્થઃ—વીતરાગમયક્રોધાઃ વિષયોમાંથી આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમના વીતી ગયા છે, મન્મયાઃ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા, (અને) મામ્ મને જ, ઉપાશ્રિતાઃ આશ્રય માનીને રહેલા એવા, વહવઃ ઘણા પુરુષો, જ્ઞાનતપસા જ્ઞાનરૂપ તપ વડે, પૂતાઃ પવિત્ર થયેલા, મદ્ભાવમ્ મારા ઇશ્વર લાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મોક્ષને, આગતાઃ પામ્યા છે.

સાધાર્થઃ—રાગ એટલે વિષયોમાં પ્રીતિ, યોતાના નાશનો ભય, તેમજ વિષયપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારાઓ તરફ મારવું, આક્રોશ કરવો ઇત્યાદિ રૂપી ક્રોધ એ બધાં જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે તેવા, જેઓ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા અને મને જ આશ્રય માનીને રહેલા છે તથા જ્ઞાનરૂપી તપ વડે જે અત્યંત શુદ્ધ થયેલા છે એવા ઘણા પુરુષો મારા લાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મુક્તિને પામ્યા છે, કે જેઓને ફરી જન્મ મરણ રહેતાં નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—“અમુકને મોક્ષ આપવો અને અમુકને તેથી વંચિત રાખવો એ પરથી આપના યોતાનામાં પણ સમદ્રેષ જણાઈ આવે છે.” એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ॥

મમ વર્તમાનુવર્તંતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, યથા, મામ્, પ્રપદ્યન્તે, તાન્, તથા, એવ, ભજામિ, અહમ્, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ પદ્યન્તે इति પ્રપદ્યન્તે । અનુ-
પશ્ચાત્ અનુસૃત્ય વર્તન્તે—ગચ્છન્તિ इति અનુવર્તન્તે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યે જેઓ, યથા જેવી રીતે, મામ્ મને, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવે છે—ભજે છે, તાન્ તેમને, તથા તેવી રીતે, એવ જ, અહમ્ હું, ભજામિ ભણું છું, પાર્થ હે પાર્થ ! મનુષ્યા મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગનું, સર્વશઃ સર્વ રીતે, અનુવર્તન્તે અનુકરણ કરે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે ગ્રાહ થાય છે તેવી રીતે જ હું તેઓને ભણુ છું એટલે તેમનાપર અનુગ્રહ કરી હું તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું ફળ આપું છું, કેમકે હે પાર્થ ! મનુષ્યો મારા માર્ગનું જ બધી રીતે અનુકરણ કરે છે ૧૧

અવતરણિકાઃ—“જે આપ ઈશ્વર અને રાગદ્વેષાદિથી ગદિત છો, અને મર્મ પ્રાણીના ઉપર સમાન અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ દરેક જાતનું ફલ આપવાને સમર્થ છો, તો ‘વાસુદેવ સર્વામિતિ—વાસુ દેવમય આપ્તુ જગત્ છે’ એવા જ્ઞાનપડે મુમુક્ષુમાત્ર આપનેજ શરણે કેમ આવતા નથી ?” આવી અર્જુન કવચિત્ શંકા કરે તો તેના મમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત इह देवताः ॥

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—કાઙ્ક્ષન્તઃ, કર્મણામ્, સિદ્ધિમ્, યજન્તે, इह, દેવતાઃ, ક્ષિપ્રમ્, હિ, માનુષે, લોકે, સિદ્ધિઃ, ભવતિ, કર્મજા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાઙ્ક્ષન્તીતિ તે કાઙ્ક્ષન્તઃ । સિદ્ધન્તિ કાર્યાણિ અનયા ઇતિ સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । દેવાનાં સમૂહા દેવતાઃ, તાઃ દેવતાઃ । મનુષ્યસ્ય અયમ્ ઇતિ માનુષઃ, તસ્મિન્ માનુષે । કર્મણઃ જાયતે ઇતિ કર્મજા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મણામ્ કર્મોની, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, કાઙ્ક્ષન્તઃ ઇચ્છતા, (જનો) इह આ લોકમાં, દેવતાઃ દેવતાઓનું, યજન્તે યજન કરે છે, હિ કારણ કે, માનુષે મનુષ્યોના, લોકે લોકમાં, કર્મજા કર્મજન્ય, સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ, ક્ષિપ્રમ્ તુરંત જ, ભવતિ થાય છે.

સાવાર્થઃ—જે પુરુષો કર્મોની સિદ્ધિની આકાંક્ષાવાળા છે તે પુરુષો આ લોકમાં મારાથી લિજ્ઞ અન્ય દેવતાઓનું યજન કરે-છે, કારણ કે મનુષ્યલોકમાં કર્મની સિદ્ધિ તુરંત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યો કર્મને અંગે જે જે ફલની ઇચ્છાથી જે જે દેવને કહે છે તે તે દેવો તેમને તે તે ફલ તત્કાલ આપે છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—“ આપે કર્મની મિદ્ધિ મનુષ્યલોકમાં કહી તેનું શું કારણ ? અને તેમાં પણ તેને કરનાર કોણ છે ? ” એવી શંકા અર્જુનને થતાં અગવાન્ કહે છે:

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ચાતુર્વર્ણ્યમ્, મયા, સૃષ્ટમ્, ગુણકર્મવિભાગશઃ,
તસ્ય, કર્તારમ્, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, અકર્તારમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચતુર્ણાં વર્ણાના સમૂહ* इति चातुर्वर्ण्यम्,
વા ચત્વારો વર્ણા એવ ચાતુર્વર્ણ્યમ્ । ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ,
તેષાં વિભાગઃ ગુણકર્મવિભાગઃ, તસ્માત્ ગુણકર્મવિભાગશઃ । કરોતિ इति
કર્તા, ન કર્તા અકર્તા, તસ્ય અકર્તારમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ
અવ્યયઃ, તસ્ય અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ગુણકર્મવિભાગશઃ ગુણ અને
કર્મના વિભાગ પ્રમાણે, મયા મેં, ચાતુર્વર્ણ્યમ્ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ) ચાર વર્ણ, સૃષ્ટમ્ સર્જ્યા છે, તસ્ય તેનો,
કર્તારમ્ કર્તા, અપિ છતાં પણ, અકર્તારમ્ અકર્તા, (અને) અવ્યયમ્
અવિનાશી, (એવો) મામ્ મને, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—ગુણ* અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણો મેં સર્જ્યા છે અને તેનો હું
કર્તા હોવા છતાં પણ મને અકર્તા અને અવિનાશી તું જાણ ૧૩.

* ગુણકર્મવિભાગશઃ એટલે રત્નેગુણમિમિત સત્ત્વગુણપ્રધાન બ્રાહ્મણ અને
રામદ્ભાર્ગવે તેના કર્મ, સત્ત્વગુણમિમિત રત્નેગુણપ્રધાન ક્ષત્રિય અને પ્રજાનું
રક્ષણ, રૌદ્ર વગેરે તેના કર્મ, તમેગુણમિમિત રત્નેગુણપ્રધાન વૈશ્ય અને કૃષિ,
ગોરક્ષણ વગેરે તેના કર્મ તથા રત્નેગુણમિમિત તમેગુણપ્રધાન શૂદ્ર અને ત્રિ-
વર્ણની મેવા એ એનું કર્મ, એ પ્રમાણે ગુણ-કર્મના વિભાગથી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના
ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં માનવામાં આવેલી છે.

અવતરણિકા:—“કર્મોના મને ખાસ કરતાં માનવામાં આવે છે, છતાં પણ અકર્તા જાણવામાં શું કારણ છે ?” તે અર્જુન પ્રત્યે ભગવાન કહે છે:

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ॥

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—ન, મામ્, કર્માણિ, લિમ્પન્તિ, ન, મે, કર્મફલે, સ્પૃહા, इति, મામ્, यः, अभिजानाति, कर्मभिः, न, सः, बध्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—કર્મણાં ફલઃ કર્મફલઃ, तस्मिन् કર્મ-ફલે । अभितः જાનાતિ इति અભિજાનાતિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—મામ્ મને, કર્માણિ કર્મો, ન, લિમ્પન્તિ લિપ્ત કરતાં નથી, (તેમ) મે મને, કર્મફલે કર્મના ફલમાં, સ્પૃહા ઇચ્છા, न नथी, इति એ પ્રમાણે, यः જે, મામ્ મને, अभिजानाति સર્વથા જાણે છે, सः તે, कर्मभिः કર્મો વડે, न, बध्यते બંધાતો નથી.

ભાવાર્થ:—‘મને કર્મો લેપ કરતાં નથી એટલે હું કર્મમાં કદી પણ આસક્ત થતો નથી તેમજ મને કર્મનાં ફલોમાં ઇચ્છા પણ નથી,’ એ પ્રમાણે જે મને સર્વ પ્રકારે જાણે છે તે કર્મો વડે બંધાતો નથી. અર્થાત્ મને કર્મોમાં નિર્લેપ સમજનારને પણ તેવું જ્ઞાન થતું હોવાથી તે તેમાં આસક્ત થતો નથી. ૧૪.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ‘હિપરોક્ત જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરનારને સંસાર નથી’ એમ મુમુક્ષુઓને દૃષ્ટાંતથી સમજાવી અર્જુનને પણ તે પ્રમાણે કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપતાં ભગવાન કહે છે:

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, જ્ઞાત્વા, કૃતમ્, કર્મ, પૂર્વેઃ, અપિ, મુમુક્ષુભિઃ, કુરુ, કર્મ, એવ, તસ્માત્, ત્વમ્, પૂર્વેઃ, પૂર્વતરમ્, કૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આત્માનં મોક્ષતું ઇચ્છવઃ મુમુક્ષવઃ, તૈઃ મુમુક્ષુભિઃ । અતિશયેન પૂર્વમ્ ઇતિ પૂર્વતરમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એવમ્ (હું કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમાં સ્પૃહા નથી) એ પ્રમાણે, જ્ઞાત્વા બાણીને, પૂર્વેઃ પહેલાંના, મુમુક્ષુભિઃ મુમુક્ષુઓએ, અપિ પણ, કર્મ કર્મ, કૃતમ્ કર્તું (હતું), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, (પણ) પૂર્વેઃ પહેલાંનાઓએ, પૂર્વતરમ્ અત્યંત પહેલાં, કૃતમ્ કરેલા, કર્મ કર્મને, એવ જ, કુરુ કર.

ભાવાર્થઃ—“હું કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમાં સ્પૃહા નથી” એ પ્રમાણે બાણીને જ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કર્તું હતું અને તેથી તું પણ તારા પૂર્વજોએ પહેલામાં પહેલું જે કર્મ તું આચરણ કર્યું છે તે કર્મનું જ આચરણ કર. અર્થાત્ તે પ્રમાણે અત્યારે તું યુદ્ધ કર અને સ્પૃહારહિત કરવામાં આવતા એ કર્મથી તને કંઈ પણ બંધન થવાનું નથી એમ તું માન. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“કર્મ કરવા આવશ્યક છે, છતાં પણ એકને જોઈ બીજાએ કરવું એવી અધપરંપરાથી કર્મો ન કરવા,” પણ “જ્ઞાત્વા કર્માણિ કુર્વીત-બાણીને-સમજીને કર્મો કરવા” એ વચન પ્રમાણે કર્મના અન્યથા કંઈ વિશેષ જણાવવાની ઇચ્છાથી ભગવાન અર્જુનને કહે છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, કર્મ, કિમ્, અકર્મ, इति, कवयः, अपि, अत्र, मोहिताः, तत्, ते, कर्म, प्रवक्ष्यामि, यत्, ज्ञात्वा, मोक्ष्यसे, अशुभात्.

व्युत्पत्तिसमासाः—न कर्म अकर्म । कवन्ते इति कवयः । प्रकर्षेण वक्ष्यामि इति प्रवक्ष्यामि । न शुभम् अशुभम्, तस्मात् अशुभात् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કિમ્ શું, કર્મ કર્મ, (અને) કિમ્ શું, અકર્મ ન કરવા યોગ્ય છે, इति એ પ્રમાણે, कवयः ખુદ્ધિમાન્ પુરુષો, अपि પણ, अत्र એ વિષયમાં, मोहिताः મુઝાઈ ગયેલા છે, तत् તેથી, ते તને, कर्म કર્મ અને અકર્મ, प्रवक्ष्यामि કહીશ કે, यत् જે, ज्ञात्वा જાણીને, अशुभात् અશુભ—દુઃખદ એવા સંસારથી, मोक्ष्यसे તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—‘કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે અને અકર્મ એટલે શું ન કરવા યોગ્ય છે,’ એ પ્રમાણે એ વિષયમાં ખુદ્ધિમાન્ પુરુષો પણ મુઝાઈને નિર્ણય કરવા અસમર્થ થયા છે, તેથી કર્મ અને અકર્મનો શો નિર્ણય છે તે હું તને સારી રીતે કહીશ, કે જે જાણીને તું અશુભ એવા સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈશ. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“द्विहाद्विक्रमा व्यापारश्च क्रिया ते कर्म અને અવ્યાપારશ્ચ ક્રિયા તે અકર્મે એ પ્રમાણે તુ જાણીશ નહિ, પણ તેમાં શુ જાણવું જોઈએ તે સાબળ” એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે.

કર્મણો હ્યપિ ચોદ્ધવ્યં ચોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ॥

અકર્મણશ્ચ ચોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણઃ, હિ, અપિ, ચોદ્ધવ્યમ્, ચોદ્ધવ્યમ્, ચ, વિકર્મણઃ, અકર્મણઃ, ચ, ચોદ્ધવ્યમ્, ગહના, કર્મણઃ, ગતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બોધિતું યોગ્યમ્ બોદ્ધવ્યમ્ । વિગતં દૂરં-ગતં—શાસ્ત્રવિહિતાત્ નિપિદ્ધં કર્મં ઇતિ વિકર્મ, તસ્માત્ વિકર્મણઃ । ન કર્મ અકર્મ, તસ્માત્ અકર્મણઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણુ કે, કર્મણઃ, કર્મનું તત્ત્વ, ચોદ્ધવ્યમ્ બાણુવા યોગ્ય છે, ચ અને, વિકર્મણઃ સક્રમકર્મનું તત્ત્વ, અપિ પણ, ચોદ્ધવ્યમ્ બાણુવા લાયક છે, ચ અને, અકર્મણઃ નિષ્ક્રમકર્મનું તત્ત્વ, (પણ) ચોદ્ધવ્યમ્ બાણુવા લાયક છે, (કારણુ કે) કર્મણઃ કર્મની, ગતિઃ ગતિ, ગહના ગહન છે.

૧ કર્માકર્મવિષર્મમમં શુધિયા ચોદ્ધવ્યમેવાવૃત્તિઃ ।

કર્મં ત્યાદિધિપૂર્વકં તુ મનસા સર્વેન્દ્રિયવ્યાપૃત્તિઃ ॥

તદ્દેધ્યા સફલં ફલેન રહિતં ત્વાયં વિકર્મં સ્થૂતં ।

મંધાદન્યદકર્મં શુદ્ધિકરણાન્નૈષ્ઠ્યમ્પર્યતામાગતમ્ ॥ દિપ્તશિકાયામ્ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રથમથી જ કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મનો મર્મ બાણુવો બેઠ્યો. તેમાં વિધિપૂર્વક ચળાસાસ મનષ્યે જ્ઞાન અને કર્મ ઉદ્ધિધેનો બ્યાપાર-સ્નાન, સંધ્યાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ તે કર્મ કહેવાય છે. તે સફલ-સક્રમ અને ફલરહિત-નિષ્ક્રમ એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં આદિ-પહેલું-સક્રમ-સક્રમ તે સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિ મટિના સક્રમથી થતું હોવાથી બંધનરૂપ છે માટે તે વિકર્મ-વિનશ્વર ફળવાણું-કહેવાય છે અને બીજું ફળરહિત-નિષ્ક્રમ એટલે જેમાં સંક્રમ પ્રદારપણુ-વૃત્તિથી છે પણ કામના-ફળની પ્રાપ્તિની વૃત્તિથી નથી એટલે જે બંધનકારક નથી તે અતઃ-કરણી શુદ્ધિ કર્તા હોવાથી અકર્મ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કારણ કે કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે એ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે, અને વિકર્મ એટલે સકામ-ફળની ઇચ્છાથી કરેલા કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે, તેમજ નિષ્કામ વૃત્તિથી કરેલા કર્મનું-અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે. એ પ્રમાણે એ કર્મની એટલે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેની ગતિ ગહન-અકલિત-ન જાણી શકાય તેવી ગૂઢ છે. ૧૭.

અપતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ‘કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મનાં તત્ત્વ અવગ્રહ જાણવા યોગ્ય છે,’ એમ કહીને ભગવાન હવે તે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે:

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મणि च कर्म यः ॥

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—કર્મણિ, અકર્મ, યઃ, પश्यેત્, અકર્મણિ, ચ, કર્મ, યઃ, સઃ, બુદ્ધિમાન્, મનુષ્યેષુ, સઃ, યુક્તઃ, કૃત્સ્નકર્મકૃત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ક્રિયતે इति કર્મ, તસ્મિન્ કર્મણિ । ન કર્મ અકર્મ, તસ્મિન્ અકર્મણિ । બુદ્ધિઃ અસ્ય અસ્તીતિ બુદ્ધિમાન્ । કૃત્સ્નં કર્મ કૃન્તતિ છિન્તીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્, અથવા કૃત્સ્નં કર્મ કરોતીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, કર્મણિ કર્મમા, અકર્મ અકર્મ-કર્માભાવ-કામ્યકર્મને, પश्यેત્ જુએ, ચ અને, યઃ જે, અકર્મણિ અકર્મ-કર્તા આત્માથી બધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિરૂપ કર્મના અભાવ-માં, કર્મ કર્મને (જુએ છે,) સઃ તે, મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન્, સઃ તે, યુક્તઃ યોગી, (અને તેજ) કૃત્સ્નકર્મકૃત્ સર્વ કર્મો કરનાર અથવા સર્વ કર્મોનાં બન્ધનોને છેદનાર છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ દેહના વ્યાપારાદિ કર્મમાં કર્તૃત્વા-
ભિમાન ન રાખી કર્મનો અભાવ જુએ, અને જે પુરુષ કર્તા-
આત્માથી બધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ
નિવૃત્તિ-કર્મના અભાવ-માં કર્મ જુએ છે તેજ મનુષ્યોમાં
બુદ્ધિમાન, તેજ યોગી અને તેજ બધાં કર્મોનો કરનાર અથવા
કર્મોનાં બંધનોનો છેદનાર છે. અર્થાત્ જે કર્માકર્મનો વિવેક
બરાબર સમજે છે તેજ સંસારનાં બંધન તોડી પરમ ગતિને
પામી શકે છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—‘પરમાર્થ દષ્ટિવાળાઓ, કર્તાપણુના અભિમાનથી
રહિત હોવાને લઈને કર્મથી લિપ્ત થતા નથી, અને તેમને જ ‘પંડિત’ એટલે
જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે,’ તે વાત ભગવાન જણાવે છે.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—યસ્ય, સર્વે, સમારંભાઃ, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ,
જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્, તમ્, આહુઃ, પણ્ડિતમ્, બુધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમારમ્યન્તે ઇતિ સમારંભાઃ । કામ્યતે
ઇતિ કામઃ, સમ્યક્ કલ્પ્યતે એનેન ઇતિ સંકલ્પઃ, કામશ્ચ સંકલ્પશ્ચ
કામસંકલ્પૌ, તામ્યાં વર્જિતાઃ ઇતિ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ । જ્ઞાનમ્ એવ
અગ્નિઃ જ્ઞાનાગ્નિઃ, જ્ઞાનાગ્નિના દગ્વાનિ કર્માણિ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મા,
તમ્ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્ । પણ્ડા બ્રહ્માકારા અંતઃકરણવૃત્તિઃ—બુદ્ધિઃ
યસ્ય સઃ પણ્ડિતઃ, તમ્ પણ્ડિતમ્ । બોધન્તિ તે બુધાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યસ્ય જે પુરુષનાં, સર્વે બધાં,
સમારંભાઃ કર્મો, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ કામ અને તેનાથી ઉત્પન્ન

થતાં કારણે તેમજ ‘હું આ કરું છું’ એવા સંકલ્પરૂપ અભિમાનથી રહિત હોય છે, તમ્ તેને, વ્રુષાઃ બ્રહ્મને બ્રહ્મનારાઓ, જ્ઞાનાગ્નિ-દમ્ધકર્માણમ્ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે જેનાં શુભાશુભ લક્ષણવાળાં કર્મો ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે એવો, પण्डितम् તત્ત્વદર્શી પંડિત, આહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષનાં બધાં કર્મો, કામ, ક્રોધની ઇચ્છા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં કારણો તથા ‘હું આ કરું છું’ એવા અભિમાનથી રહિત હોય છે, તથા જેનાં શુભાશુભ કર્મો બધાં જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે, એટલે કે જે જ્ઞાની થયા પછી પણ માત્ર ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથીજ નિર-પેક્ષ કર્મ કરે છે તેને જ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તત્ત્વદર્શી પંડિત કહે છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે કર્મો બરમીભૂત થઈ ગયા પછી એટલે નારા પામ્યા પછી જ્ઞાનીતુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીનું કર્મ પણ અકર્મમાં મળી જાય છે, અને જ્ઞાની નિર્લિપ્તજ મનાય છે,” એ વાત દર્શાવતાં બગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસ્તુતનો વિસ્તાર કરે છે:

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસદ્ગ્નં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ॥

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોऽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

૧ યમાનમિલ્લણ સેવેન્નિયમાન્મત્પરત્ત્વજેત્ ।

જિજ્ઞાસાયાં સમટૃપ્તો નાદ્વિયેત્કર્મચોદનામ્ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

બ્રહ્મવાની-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં પ્રવૃત્ત થતાં મારામાં જ તત્પર રહી પુરુષે પ્રતિજ્ઞાણ થમોતુ સેવન કરવું અને નિયમોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, તથા-કર્મ-સખધી પ્રેરણાઓનો આદર જ કરવો નહિ.

ફોર્પીનયુગલ વાસ ફંચાં શીતનિવારિણીમ્ ।

પાદુકે ચાપિ મૃદ્ધીયાત્કુર્યાન્નાન્યસ્ય સંપ્રદ્ ॥

જે લગોટી, એક વસ્ત્ર, શીત નિવારણ માટે ગોદડી અને જે પાદુકાઓ લેવી, પરંતુ બાકી કંઈ વસ્તુનો સંમહ કરવો નહિ.

પદચ્છેદઃ—ત્યક્ત્વા, કર્મફલાસક્તમ્, નિત્યતૃપ્તઃ, નિરાશ્રયઃ, કર્મણિ, અભિપ્રવૃત્તઃ, અપિ, ન, એવ, કિંચિત્, કરોતિ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—આસજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અનેન ઇતિ આસક્તઃ, કર્મણાં ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, કર્મફલે આસદ્ગઃ ઇતિ કર્મફલાસંગઃ, તમ્ કર્મફલાસંગમ્ । નિત્યેન નિજાનન્દેન તૃપ્તઃ ઇતિ નિત્યતૃપ્તઃ । નિર્ગતઃ આશ્રયઃ યસ્ય સઃ નિરાશ્રયઃ । અભિતઃ પ્રવૃત્તઃ ઇતિ અભિપ્રવૃત્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મફલાસક્તમ્ કર્મનાં ફલોની આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નિત્યતૃપ્તઃ પોતાના નિત્ય આનંદથી સદા સંતુષ્ટ, નિરાશ્રયઃ યોગ અને ક્ષેમને માટે કોઈ પણ આશ્રયની ઇચ્છા ન રાખનારો, સઃ તે પુરુષ, કર્મણિ સ્વાભાવિક વિહિત કર્મોમાં, અભિપ્રવૃત્તઃ પ્રવૃત્ત હોય, અપિ છતાં પણ, કિંચિત્ કંઈ, એવ પણ, ન, કરોતિ કરતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ કર્મોનાં ફલોમાં આસક્તિ છોડી દઈને પોતાના નિત્ય એવા પ્રદક્ષના આનંદથી જ સદા સંતુષ્ટ રહે છે અને યોગક્ષેમને માટે કોઈનો પણ આશ્રય કરતો નથી તે પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવા છતાં પણ કંઈ કરતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મ કરવા છતાં પણ નિષ્કામ-વૃત્તિથી કરતો હોવાથી તે કર્મનાં બંધનથી લેપાતો નથી. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“એ રીતે કર્મ કરવું એ ગોણું છે, અને અકર્મ મુખ્ય છે એમ બાણીને કર્મ ન કરવા એજ શ્રેષ્ઠ છે” એવી વખતે શકા થાય તો તે દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મ કરવા છતાં પણ બંધનકારક ન થાય’ તે માર્ગનું દર્શન કરાવતા કહે છે.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ॥

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિપમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—નિરાશીઃ, યતચિત્તાત્મા, ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ, શારીરમ્, કેવલમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલ્બિપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતાઃ આશિપઃ કામનાઃ યસ્માત્ સઃ નિરાશીઃ । ચિત્તં ચ આત્મા ચ ચિત્તાત્માનૌ, યતૌ ચિત્તાત્માનૌ યસ્ય સઃ યતચિત્તાત્મા । સર્વે ચ તે પરિગ્રહાશ્ચ સર્વપરિગ્રહાઃ, ત્યક્તાઃ સર્વપરિગ્રહાઃ યેન સઃ ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ । શરીરસ્ય ઇદમ્ શારીરમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—નિરાશીઃ બધી કામનાઓથી રહિત, યતચિત્તાત્મા ચિત્ત અને શરીર જેના વશમાં છે તેવો, (અને) ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ સઘળી જાતનો સંગ્રહ જેણે છોડી દીધો છે તેવો (પુરુષ), કેવલમ્ કેવળ, શારીરમ્ શરીરનિર્વૃત્યર્થ, કર્મ કર્મ, કુર્વન્ કરતો થકો, કિલ્બિપમ્ સંસારના કલેશરૂપી પાપને, ન, આપ્નોતિ પામતો નથી.

સાવાર્થઃ—સર્વ જાતની કામનાઓથી રહિત, ચિત્ત તથા શરીર જેના વશમાં છે તથા બધી જાતનો સંગ્રહ જેણે છોડી દીધો છે એવો પુરુષ શરીરનિર્વૃત્તિને માટે જે આવશ્યક કર્મો કરે છે, તેનાથી તે સંસારના કલેશોને પામતો નથી. અર્થાત્ વર્ણશ્રમધર્મ પ્રમાણે આવશ્યક કર્મ નિષ્કામ વૃત્તિથી મરણ પર્યંત કરવામાં

૧ મધુ માંસં ચ મયં ચ તાંતૂલં તૈલમૌષધમ્ ।

ત્યાજ્યાન્યદૌ યતેર્જુતાત્તથા કાન્ના ચ કાઞ્ચનમ્ ॥

મધ માંસ, મલ-ઘાડ, તાંતૂલ, તેલ, ઔષધ-દવા, સ્ત્રી અને સોનું-ધન એ આઠ વસ્તુઓ યતિએ દૂરથી જ ત્યાજવાની છે.

આવે તો પણ તેનો કર્તા નિર્લેપ તથા નિર્વિકારી રહે છે અને પરમાર્થમાં પાપપુણ્યથી રહિત થઈ પરમ ગતિને પામે છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“જેણે સર્વ સંગ્રહ છોડી દીધો છે તેવાથી કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવા માટેની ચિંતાની વ્યગ્રતાથી, ધનથી જ સાધ્ય થઈ શકે તેવાં અગ્રિહોત્રાદિક કાર્યો કેવી રીતે થઈ શકે?” એવી અર્જુનની શંકાના અમાધાનમાં ભગવાન કહે છે.

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ॥

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવધ્યતે ॥૨૨॥

પદ્ધ્દેદઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ, દ્વન્દ્વાતીતઃ, વિમત્સરઃ, સમઃ, સિદ્ધૌ, અસિદ્ધૌ, ચ, કૃત્વા, અપિ, ન, નિવધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાવતી ઇચ્છા ઇતિ યદૃચ્છા, અથવા ઇચ્છાં વિનૈવ યેન કેનચિદપિ પ્રેરિતા મોગાસિઃ યદૃચ્છા, લમ્યતે ઇતિ લાભઃ, યદૃચ્છયા લાભઃ યદૃચ્છાલાભઃ, તેન સંતુષ્ટઃ ઇતિ યદૃચ્છાલાભ-સંતુષ્ટઃ । દ્વન્દ્વાનિ ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણવર્ષાદાનિ, તૈઃ અર્તીસઃ—અતિક્રાન્તઃ ઇતિ દ્વન્દ્વાતીતઃ । વિગતઃ મત્સરઃ યસ્માદ્ સઃ વિમત્સરઃ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, તસ્યામ્ અસિદ્ધૌ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ અનાયાસે જે લાભ થાય તેથી સંતુષ્ટ, દ્વન્દ્વાતીતઃ ટાઢ, તડકો, હર્ષ, શોક, ઈત્યાદિની અસરથી રહિત, વિમત્સરઃ ઈર્ષ્યા વિનાનો, (અને) સિદ્ધૌ સિદ્ધિમાં, ચ અને, અસિદ્ધૌ અસિદ્ધિમાં, સમઃ સમાન હોય, (તેવો પુરુષ) કૃત્વા કર્મ કરીને, અપિ પણ, (તેમાં) ન, નિવધ્યતે બંધાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—અનાયાસે જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ, હર્ષ-શોક વગેરેનાં દ્વન્દ્વોથી રહિત, ઈર્ષ્યા વિનાનો તેમજ કાર્યની

પરિપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતામાં હર્ષથોકરહિત—સમાનદષ્ટિવાળો હોય તેવો પુરુષ કર્મો કરીને પણ બંધનમાં આવતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મના ફલમાં તદ્દન નિરપેક્ષ હોવાથી કર્મ તેને બંધનકારક થતાં નથી. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તમ્” ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકથી “બ્રહ્મણિત્ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ અહંભાવથી વિમુક્ત અને નિરપેક્ષ કર્મ કરતો હોવાથી તે કર્મ કરતો નથી, અને તેથી તેને કંઈ કર્મનાં બંધનો બાધ કરતાં નથી.” એમ કહેવામાં આવ્યું, તો શું તે જ્ઞાનવડે કર્મોની ફલ આપવાની શક્તિ છે તેનો અટકાવ કરે છે ? અથવા તો પરંપરાથી આશ્રયે આવેલા કર્મોનો તદ્દનજ ઉચ્છેદ કરે છે ? એ બેમાંના કયા આચરણથી કર્મબંધ થતો નથી ? એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણમાં પ્રથમ કારણથી મુક્ત થયેલાની ફરીને સંસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ સહજ છે, એમ સમજીને ખીજા કારણનું ભગવાન સમાધાન કરે છે :

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ॥

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ગતસંગસ્ય, મુક્તસ્ય, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ, યજ્ઞાય, આચરતઃ, કર્મ, સમગ્રમ્, પ્રવિલીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગતઃ સંગઃ યસ્ય સઃ ગતસંગઃ, તસ્ય ગતસંગસ્ય । જ્ઞાયતે પરમં બ્રહ્મ અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનેન અવસ્થિતં ચેતઃ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાવસ્થિતચેતાઃ, તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ । ઈજ્યતે પૂજ્યતે સર્વેપામીશ્વરઃ અનેન ઇતિ યજ્ઞઃ, તસ્મૈ યજ્ઞાય । આ સમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્, તસ્ય આચરતઃ । ક્રિયતે ઇતિ કર્મ । પ્રકર્ષેણ વિલીયતે ઇતિ પ્રવિલીયતે ।

અન્યથા અને અર્થ:—ગતસદ્ગત્ય રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત હોય તેવાનું, મુક્તસ્ય મુક્ત થયેલાનું, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ જ્ઞાન વડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું, (અને) યજ્ઞાય યજ્ઞને માટે, આચરતઃ આચરણ કરનારનું, સમગ્રમ બધું, કર્મ કર્મ, પ્રવિલીયતે અત્યંત લય પામી જાય છે.

ભાવાર્થ:—રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત જે પુરુષ હોય તેવા મુક્તસ્વભાવવાળાનું, જ્ઞાનવડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું તેમજ યજ્ઞને અર્થે કર્મ કરનાર જે પુરુષ છે તેનું સઘળું કર્મ અત્યંત લય-નાશ પામી જાય છે. અર્થાત્ તેવો પુરુષ કર્મ કરે કે ન કરે તો પણ તેને કર્મ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે સંસારમાં બંધન પામતો નથી, કેમકે તેનાં કર્મોના તદ્દન ઉચ્છેદ થયેલો હોય છે. ૨૩.

અવતરણિકા:—“કર્મ બહુધા ફલને આપ્યા સિવાય રહેતાં નથી તે કરેલાં કર્મો ક્રાંધપિણુ જાતના ફલને આપ્યા સિવાય જ કેમ નિવૃત્ત થાય છે?” એવી શંકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “અહ્મના સમ્યક્ બોધથી પ્રાણિને કર્મના કારણનો નાશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ અહ્મદૃષ્ટિથી કર્તા, કર્મ, ભોક્તા, ભોગ્ય ઇત્યાદિ બેદો આત્મસ્વરૂપ-અહ્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે” ને કહે છે:

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—બ્રહ્મ, અર્પણમ્, બ્રહ્મ, હવિઃ, બ્રહ્માગ્નૌ, બ્રહ્મણા, હુતમ્, બ્રહ્મ, એવ, તેન, ગન્તવ્યમ્, બ્રહ્મકર્મસમાધિના.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અર્પ્યતે અનેન ઇતિ અર્પણમ્ । બ્રહ્મ એવ અગ્નિઃ બ્રહ્માગ્નિઃ, તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ । ગન્તું યોગ્યમ્ ગન્તવ્યમ્ । બ્રહ્મ એવ કર્મ ઇતિ બ્રહ્મકર્મ, બ્રહ્મકર્મણિ સમાધિઃ બ્રહ્મકર્મસમાધિઃ, તેન બ્રહ્મકર્મસમાધિના ।

અન્નય અને અર્થ:—અર્પણમ્ જેના વડે અર્પણ થાય છે તે સાધન, વ્રહ્મ બ્રહ્મ (છે), હવિઃ (ઘી વિગેરે) હુતદ્રવ્ય, વ્રહ્મ બ્રહ્મ (છે), વ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં, વ્રહ્મણા બ્રહ્મ (રૂપ કર્તા) વડે, હુતમ્ (કરવામાં આવેલી) હવનક્રિયા પણ, વ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, (અને) વ્રહ્મકર્મસમાધિના બ્રહ્મરૂપી કર્મમાંજ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર છે એવા, તેન તે બ્રહ્મવેતા વડે, વ્રહ્મ બ્રહ્મ, એવ જ, ગન્તવ્યમ્ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (છે).

હોવાર્થ:—જેના વડે અગ્નિમાં આહૂતિ આપવામાં આવે છે એવા સુક્ષુવાદિ તે બ્રહ્મ છે, ઘી વિગેરે હવિર્દ્રવ્ય બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં કર્તારૂપ બ્રહ્મવડે કરાતી હવનક્રિયા પણ બ્રહ્મ છે, એટલે અગ્નિ, કર્તા અને હવનક્રિયા એ ત્રણે પણ બ્રહ્મ છે; તેમ કર્મપણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેને પણ બ્રહ્મ સમજી તેમાં જ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર હોય છે તેવા બ્રહ્મવેતા પુરુષ વડે જે ફલરૂપે જવા લાયક સ્થળ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમય પુરુષને કર્મ કે કર્મનું ફલ વગેરે કંઈપણ ભિન્ન ન હોવાથી તેને બ્રહ્મ સિવાય બીજું કર્મનું ફલ છે જ નહિ. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘સમ્યક્દર્શન-પૂર્ણબ્રહ્મનું આ પ્રમાણે યૈતત્વ સંપાદન કરી તેની પ્રશંસામાં બીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન યજ્ઞોની ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો ઉપાસના કરીને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ગતિને પામનાગ હોય છે’ તે કહેવાને માટે બીજા યજ્ઞોનું પણ ભગવાન વર્ણન કરે છે:

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ॥

વ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—દૈવમ્, એવ, અપરે, યજ્ઞમ્, યોગિનઃ, પર્યુપાસતે, વ્રહ્માગ્નૌ, અપરે, યજ્ઞમ્, યજ્ઞેન, એવ, ઉપજુહતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવા इन्द्रवरुणादयः इज्यन्ते यस्मिन् सः
 દેવઃ, તમ્ દેવમ્ । યોગઃ કર્મલક્ષણઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । પરિતઃ
 ઉપાસતે અનુતિષ્ઠન્તિ इति पर्युपासते । ब्रह्म एव अग्निः इति ब्रह्माग्निः,
 તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અપરે બીજા, યોગિનઃ કર્મયો-
 ગીઓ, દેવમ્ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતા, યજ્ઞમ્
 યજ્ઞને, એવ જ, પર્યુપાસતે ઉપાસે છે, (જ્યારે) અપરે બીજા
 જ્ઞાનયોગીઓ, યજ્ઞેન (બ્રહ્મરૂપ) યજ્ઞ વડે, એવ જ, યજ્ઞમ્
 (યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મ સમજીને) યજ્ઞને, બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મરૂપી
 અગ્નિમાં, ઉપજુદ્ધતિ હોમે છે.

ભાવાર્થઃ—બીજા કર્મયોગીઓ જ્યોતિષ્ટોમ તથા અગ્નિ-
 ષ્ટોમ વગેરે અનેક યજ્ઞોનું અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને અનુષ્ઠાન કરે
 છે, જ્યારે બીજા જ્ઞાનયોગીઓ બ્રહ્મરૂપ યજ્ઞ વડે જ યજ્ઞને એટલે
 યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજીને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં હોમે
 છે. અર્થાત્ કર્મયોગીઓ કર્મયજ્ઞને કરે છે જ્યારે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન-
 યજ્ઞ કરે છે, અને તે યજ્ઞોથી પોતપોતાની સિદ્ધિ મેળવે છે. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—હવે બીજાપણુ કેટલાક વિરોધ યજ્ઞોનો વિસ્તાર
 ભગવાનુ કહે છે:

શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ॥

શબ્દાદીન્વિષયાનન્યં ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રોત્રાદીનિ, ઇન્દ્રિયાગ્નિ, અન્યે, સંયમાગ્નિષુ,
 જુહતિ, શબ્દાદીન્, વિષયાન્, અન્યે, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ, જુહતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શૃણોતિ અનેન इति श्रोत्रम्, श्रोत्रम् आदिर्येषां तानि श्रोत्रादीनि, तानि । इन्द्रेण दुर्जयानि इति इन्द्रियाणि । शब्दः आदिः येषां ते शब्दादयः, तान् शब्दादीन् । इन्द्रियाणि एव अग्नयः इति इन्द्रियाग्नयः, तेषु इन्द्रियाग्निषु ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અન્યે ખીળ ક્રોધ નૈષ્ઠિક પ્રદ્વ-
ચારીઓ, શ્રોત્રાદીનિ શ્રોત્ર-કાન છે આદિ જેમાં એવી, इन्द्रियाणि
ઇન્દ્રિયોને, સંયમાગ્નિષુ સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં, जुहति હોમે છે,
(અને) અન્યે ખીળ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, શબ્દાદીન્ શબ્દ જેમાં
આદિ છે તેવા, विषयान् વિષયોને, इन्द्रियाग्निषु ઇન્દ્રિયોરૂપી
અગ્નિઓમાં, जुहति હોમે છે. અર્થાત્ તેઓ ભોગ સમયે પણ
તેઓમાં અનાસક્ત રહે છે.

ભાવાર્થઃ—નૈષ્ઠિક પ્રદ્વચર્ય ધારણ કરનારા ખીળ કેટલાક
યોગીઓ પોતાની કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં
હોમે છે, તથા ખીળ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્તનારા કર્મનિષ્ઠ યોગીઓ
શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી
અગ્નિમાં હોમી દે છે. અર્થાત્ તે તે વિષયના ઉપભોગસમયે
પણ તેમાં તેઓ આસક્તિરહિત હોય છે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત યજ્ઞોથી પણ વળી વિશિષ્ટ યજ્ઞોનું
વર્ણન કરે છે:

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વાણિ, इन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि, च,
अपरे, आत्मसंयमयोगाग्नौ, जुहति, ज्ञानदीपिते.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઇન્દ્રિયાણાં કર્માણિ इति इन्द्रियकर्माणि, તાનિ । પ્રાણન્તિ જીવન્તિ एभिः इति प्राणाः, પ્રાણાનાં કર્માણિ प्राण कर्माणि, તાનિ । सम्यक् यमः इति संयमः, આત્મનઃ સંયમઃ इति आत्मसंयमः, આત્મસંયમઃ एव योगः आत्मसंयमयोगः, સ એવ અગ્નિઃ इति आत्मसंयमयोगाग्निः, તસ્મિન્ આત્મસંયમયોગાગ્નૌ । જ્ઞાનેન ध्येय-विषयेण दीपितः प्रज्ज्वलितः इति ज्ञानदीपितः, તસ્મિન્ જ્ઞાનદીપિતે ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અપરે ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ, સર્વાણિ બધાં, ઇન્દ્રિયકર્માણિ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને, ચ અને, પ્રાણ-કર્માણિ દશ પ્રાણુનાં શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ કર્મોને, જ્ઞાનદીપિતે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત (એવા), આત્મસંયમયોગાગ્નૌ આત્માને સંયમ કરવારૂપી યોગાગ્નિમાં, જુદ્ધતિ હોમે છે.

સાવાર્થઃ—ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં બધાં કર્મોને અને દશ પ્રાણુનાં શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ કર્મોને, ધ્યેયરૂપી ગ્રહણના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત થએલા આત્મ-સંયમરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમે છે. અર્થાત્ તે તે યોગીઓ પોતાની તે ધ્યાનાદિ અવસ્થામાં તે સર્વ કર્મોનો પોતાના તે સંયમાગ્નિમાં લઈ કરીને રહે છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. ૨૭.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞોની કુમતી મંક્ષિત વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:

- ૧ દેવયજ્ઞ—જેમાં અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરવામાં આવે છે તે. (શ્લોક ૨૫ માં છે).
- ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ—યજ્ઞ વડે યજ્ઞને અર્થાત્ આત્માને યજ્ઞ અને યજ્ઞને આત્મા સમજી, આત્મયજ્ઞ વડે આત્માને

આત્મ-અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે તે બ્રહ્મવેત્તાઓનો જ્ઞાનમય યજ્ઞ. (શ્લોક ૨૫ માં છે).

૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓનો બ્રહ્મચર્ય-ઇન્દ્રિય-સંયમરૂપમહાયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૪ ગૃહયજ્ઞ-વિષયોમાં નિરાસક્ત રહેવારૂપ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો ગૃહયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૫ સમાધિયજ્ઞ-સમષ્ટિ-લિંગશરીરના નાશપૂર્વક ઈન્દ્રિય તથા પ્રાણોનાં ક્રમેનો આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં લય કરવારૂપ અત્યંત વિશુદ્ધ સમાધિયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૭ માં છે).

૧ દૈવયજ્ઞ, ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ, ૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, ૪ ગૃહસ્થોનો ગૃહયજ્ઞ, ૫ સમાધિયજ્ઞ. એ પ્રમાણે આ પાંચ યજ્ઞો કહેવામાં આવેલા છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોક વડે પાંચ યજ્ઞોને કહીને એક શ્લોક વડે બીજા પાંચ યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે:

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ॥

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ, તપોયજ્ઞાઃ, યોગયજ્ઞાઃ, તથા, અપરે, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ, ચ, યતયઃ, સંશિતવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્રવતિ ચિત્તમ્ અનેન ઇતિ, વાં દ્રુઃ ઇવ ઇતિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યસ્ય ત્યાગઃ ઇતિ દ્રવ્યત્યાગઃ, સઃ એવ યથાશાસ્ત્રં યજ્ઞઃ યેષાં તે દ્રવ્યયજ્ઞાઃ । તપઃ એવ યજ્ઞઃ યેષાં તે તપોયજ્ઞાઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઇન્દ્રિયાણાં કર્માણિ इति इन्द्रियकर्माणि-
 तानि । प्राणन्ति जीवन्ति एभिः इति प्राणाः, प्राणानां કર્માણિ प्राण
 કર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ યમઃ इति संयमः, આત્મનઃ સંયમઃ इति
 આત્મસંયમઃ, આત્મસંયમઃ एव योगः આત્મસંયમયોગઃ, સ એવ આગ્નિઃ
 इति આત્મસંયમયોગાગ્નિઃ, તસ્મિન્ આત્મસંયમયોગાગ્નૌ । જ્ઞાનેન ધ્યેય-
 विषयेण दीपितः प्रज्वलितः इति ज्ञानदीपितः, તસ્મિન્ જ્ઞાનદીપિતે ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અપેર ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ, સર્વાણિ
 બધાં, ઇન્દ્રિયકર્માણિ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મેને, ચ અને, પ્રાણ-
 કર્માણિ દશ પ્રાણુનાં શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ કર્મેને, જ્ઞાનદીપિતે
 ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત (એવા),
 આત્મસંયમયોગાગ્નૌ આત્માને સંયમ કરવારૂપી યોગાગ્નિમાં,
 જુદાંતિ હોમે છે.

ભાત્યર્થઃ—ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં બધાં
 કર્મેને અને દશ પ્રાણુનાં શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ કર્મેને, ધ્યેયરૂપી બ્રહ્મના
 જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત થએલા આત્મ-સંયમરૂપી યોગાગ્નિમાં
 હોમે છે. અર્થાત્ તે તે યોગીઓ પોતાની તે ધ્યાનાદિ
 અવસ્થામાં તે સર્વ કર્મેના પોતાના તે સંયમાગ્નિમાં લથ
 કરીને રહે છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. ૨૭.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞોની કુમતી મંક્ષિત વ્યાખ્યા નીચે
 પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:

- ૧ દૈવયજ્ઞ—જેમાં અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરવામાં
 આવે છે તે. (શ્લોક ૨૫ માં છે).
- ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ—યજ્ઞ વડે યજ્ઞને અર્થાત્ આત્માને યજ્ઞ અને
 યજ્ઞને આત્મા સમજી, આત્મયજ્ઞ વડે આત્માને

આત્મ-અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે તે બ્રહ્મવેત્તાઓનો જ્ઞાનમય યજ્ઞ. (શ્લોક ૨૫ માં છે).

૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓનો બ્રહ્મચર્ય-ઇન્દ્રિય-સંયમરૂપમહાયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૪ ગૃહ્યયજ્ઞ-વિધિઓમાં નિરાસક્ત રહેવારૂપ ગૃહસ્થા-શ્રમીઓનો ગૃહ્યયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૫ સમાધિયજ્ઞ-સમષ્ટિ-લિંગશરીરના નાશપૂર્વક ઈન્દ્રિય તથા પ્રાણોનાં કર્મોની આત્મમગ્ન્યમરૂપ યોગાગ્નિમાં લય કરવારૂપ અત્યંત વિશુદ્ધ સમાધિયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૭ માં છે).

૧ દેવયજ્ઞ, ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ, ૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, ૪ ગૃહસ્થોનો ગૃહ્યયજ્ઞ, ૫ સમાધિયજ્ઞ. એ પ્રમાણે આ પાંચ યજ્ઞો કહેવામાં આવેલા છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોક વડે પાંચ યજ્ઞોને કહીને એક શ્લોક વડે બીજા પાંચ યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે:

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ॥

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ, તપોયજ્ઞાઃ, યોગયજ્ઞાઃ, તથા, અપરે, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ, ચ, યતયઃ, સંશિતવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્રવતિ ચિત્તમ્ અનેન ઇતિ, વાં દ્રુઃ ઇવ ઇતિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યસ્ય ત્યાગઃ ઇતિ દ્રવ્યત્યાગઃ, સઃ એવ યથાશાસ્ત્રં યજ્ઞઃ યેષાં તે દ્રવ્યયજ્ઞાઃ । તપઃ એવ યજ્ઞઃ યેષાં તે તપોયજ્ઞાઃ । યુજ્યતે

આત્મા અનેન ઇતિ યોગઃ, યોગઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધોઽષ્ટાઙ્ગો યજ્ઞઃ યેષાં તે યોગયજ્ઞાઃ । સુષુ અવ્યયનં યસ્મિન્ સઃ સ્વાધ્યાયઃ, સ્વાધ્યાયશ્ચ જ્ઞાનં ચ સ્વાધ્યાયજ્ઞાને, સ્વાધ્યાયજ્ઞાને एन યજ્ઞૌ યેષાં તે સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ । યતન્તે ઇતિ યતયઃ । સમ્યક્ શિતાનિ ઇતિ સંશિતાનિ, સંશિતાનિ તીક્ષ્ણીકૃતાનિ અતિદ્દાનિ વ્રતાનિ યેષાં તે સંશિતવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ દ્રવ્યત્યાગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તપોયજ્ઞાઃ કૃત્ઋ-ચાન્દ્રાયણાદિ તપરૂપી જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, ચ અને, યોગયજ્ઞાઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તથા તેમજ, અપરે યીજ પશુ, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ વેદાભ્યાસ અને જ્ઞાનની ઉપાસના તેજ જેમના યજ્ઞ છે તેવા, (એ) યતયઃ યોગીઓ, સંશિતવ્રતાઃ અત્યંત તીક્ષ્ણવ્રતવાળા છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્ય-ધન-સંપત્તિનો સન્માર્ગે વ્યય કરવારૂપ ત્યાગમય યજ્ઞ કરનારાઓનો દ્રવ્યયજ્ઞ, કૃત્ઋ-ચાન્દ્રાયણાદિ દુશ્વર તપો કરવારૂપ જેમનો યજ્ઞ છે તેવાઓનો તપોયજ્ઞ, માનસિક વૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળાઓનો યોગયજ્ઞ, વેદાધ્યયનરૂપી યજ્ઞવાળાઓનો સ્વાધ્યાય-યજ્ઞ અને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એપણુ યજ્ઞ છે એમ માનનારાઓનો જ્ઞાનયજ્ઞ, એ પ્રમાણે આ યજ્ઞો કરનાર યોગીઓ તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરનારા છે. અર્થાત્ એઓ તીક્ષ્ણતાથી એટલે વિદ્ધો આવે તો પણ પોતાના એ વ્રતનો ભંગ ન કરી પોતાની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—એમ દશ યજ્ઞ કહી હવે પ્રાણાયામ યતનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે:

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેऽપાનં તથાપરે ॥

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અપાને, જુહતિ, પ્રાણમ્, પ્રાણે, અપાનમ્, તથા, અપરે, પ્રાણાપાનગતી, રુદ્ધા, પ્રાણાયામપરાયણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અપાનન્તિ જીવન્તિ અનેન ઇતિ અપાનઃ, તસ્મિન્ અપાને । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ પ્રાણાપાનૌ, તયોઃ ગતી ઇતિ પ્રાણાપાન-ગતી, તે । આયમનમ્ આયામઃ, પ્રાણાનામ્ આયામઃ પ્રાણાયામઃ, પ્રાણા-યામઃ એવ પરમ અયનમ્ આશ્રયણીયં યેષાં તે પ્રાણાયામપરાયણાઃ ।

અ-વય અને અર્થઃ—અપરે બીજાઓ, અપાને અપાન-વાયુમાં, પ્રાણમ્ પ્રાણુને, જુહતિ હોમે છે, —અર્થાત્ પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, તથા તેમજ, પ્રાણે પ્રાણુમાં, અપાનમ્ અપા-નને રૂંધે છે, અર્થાત્ રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, (જ્યારે બીજા વળી) પ્રાણાપાનગતી પ્રાણુ અને અપાનની ગતિયોને, રુદ્ધા રૂંધીને, પ્રાણાયામપરાયણાઃ પ્રાણાયામ એજ જેમનો પરમ આશ્રય છે તેવા રહે છે, અર્થાત્ કુંભક નામના પ્રાણાયામનું આશ્ર-રણુ કરે છે.

† તસ્મિન્સતિ શ્વાસમશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદ પ્રાણાયામ ॥ પા યો સાધનપાદ ૨, સૂત્ર ૪૧ ॥

તે (શ્વાસનની સ્થિરતા) થતાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ—અન-રોધ તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

પૂરણ દક્ષયા નાઢ્યા કૃમ્મન દ્વદયસ્પયા । રેચન વામયા કુર્પાત્પ્રાણાયામસ્તદોચ્યતે ॥

જ્યારે જમણી નાડી (નરકોરા) વડે વાયુ પૂરણ કરે, દ્વદયમાં ગ્રહેતી નાડી-વડે કુંભન (રતબન) કરે અને ડાબી નાડી (નરકોરા) વડે રેચન-વિસર્જન કરે ત્યારે તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણને રૂંધે છે એટલે કે પૂરકવિધિથી પ્રાણાયામ કરતા રહે છે (૧), વળી બીજાઓ પ્રાણમાં અપાનને રોકી રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે (૨), ત્યારે કેટલાક પ્રાણ અને અપાન બન્નેની ગતિને રોકી નિરંતર પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે એટલે કે કુંભવિધિથી પ્રાણાયામનું આચરણ કરી તેને જ પોતાનો પરમ આશ્રયરૂપ બનાવી રહેલા હોય છે (૩), એ રીતે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની ત્રિવિધતા વડે પ્રાણાયામયજ્ઞ કરનારાઓ પણ કેટલાક છે. ૨૯

અવતરણિકા:—હવે આ સ્તોકના પૂર્વાર્ધમાં આરંભ પ્રાણયજ્ઞનું અને ઉત્તરાર્ધમાં એ યજ્ઞના ફળનું વર્ણન કરે છે.

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ॥

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—અપરે, નિયતાહારાઃ, પ્રાણાન્, પ્રાણેષુ, જુહ્વતિ, સર્વે, અપિ, એતે, યજ્ઞવિદઃ, યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિયતઃ આહારઃ યેષાં તે નિયતાહારાઃ । યજ્ઞાન્ વિદન્તીતિ તે યજ્ઞવિદઃ । યજ્ઞૈઃ ક્ષપિતં કલ્મષં યેષાં તે યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અપરે બીજાઓ, નિયતાહારાઃ નિયમિત આહારવાળાઓ, પ્રાણાન્ નહિ વશ થયેલ પ્રાણોને, પ્રાણેષુ

૧ દ્વો માગૌ પૂરવેદન્નેસ્તોમેનેકં પ્રપૂરયેત્ ।

મારુતસ્ય પ્રચારાર્થં ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥

ઉદરના બે ભાગ અન્નથી પૂરવા, એક ભાગ પાણીથી પૂરવો અને ચોથા ભાગ વાયુના સંચાર માટે રોપિત-પૂર્વાભિનાનો રાખવો.

વશ થયેલ પ્રાણોમાં, જુદ્ધતિ હોમે છે, एते એ, સર્વે બધા, અપિ એ, યજ્ઞવિદઃ યજ્ઞોને જાણનાર. (અને) યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ યજ્ઞવડે, ક્ષીણ થયેલા છે પાપો જેમનાં એવા છે

ભાવાર્થઃ—બીજા કેટલાક નિયમિત આહારવાળાઓ નહિ નિયમિત થયેલ પ્રાણોને નિયમિત થયેલા પ્રાણોમાં હોમે છે. એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા યજ્ઞોમાથી અમુક એક યજ્ઞ કરનાર પણ યજ્ઞવિત્-યજ્ઞવેત્તા અને યજ્ઞથી જેનાં પાપ નાશ પામી ગયેલા છે એવો એટલે નિષ્પાપ થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે સર્વ યજ્ઞ વેત્તાઓ પણ પાપરહિત થઈ જાય છે. ૩૦

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં કહેલા બાર યજ્ઞોને જાણવા માટે સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાયઃ

(૧) દૈવયજ્ઞ (૨) જ્ઞાનયજ્ઞ, (૩) બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, (૪) ગૃહસ્થોનો ગૃહયજ્ઞ, (૫) સમાધિયજ્ઞ, (૬) દ્રવ્યયજ્ઞ, (૭) તપયજ્ઞ, (૮) યોગયજ્ઞ, (૯) સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, (૧૦) બ્રહ્મજ્ઞાન-યજ્ઞ (૧૧) પ્રાણાયામયજ્ઞ. (૧૨) પ્રાણયજ્ઞ. એ પ્રમાણે ઉપરના પાંચ શ્લોકોમાં કહેલા યજ્ઞોનો વર્ગ પાડી શકાય.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેવામાં આવેલા ત્રણ બાર યજ્ઞોમાથી એકનું પણ સમ્યક્ આરાધન કર્યા વિના રહેનારની દુર્ગતિ તથા યજ્ઞ કરનારની ઉચ્ચ ગતિનો નિર્દેશ હવે ભગવાન કરે છે

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમા૩૧॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ, યાન્તિ, બ્રહ્મ, સનાતનમ્, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, અયજ્ઞસ્ય, કુતઃ, અન્યઃ, કુરુસત્તમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યજ્ઞાનાં શિષ્ટં યજ્ઞશિષ્ટમ્, ન મ્રિયતે
 એનેનં એતિ અમૃતમ્, યજ્ઞશિષ્ટમ્ એવ અમૃતમ્ એતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃતમ્, તદ્વુ-
 જ્ઞતે એતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ । સના ભવમ્ એતિ સનાતનમ્ । ન વિચન્તે
 યજ્ઞાઃ યસ્ય સઃ અયજ્ઞઃ, તસ્ય અયજ્ઞસ્ય । કસ્માત્ એતિ કુતઃ । કુરુષુ
 સત્તમઃ અતિશયેન પ્રશસ્તઃ એતિ કુરુસત્તમઃ, તત્સંવુદ્ધૌ કુરુસત્તમ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ યજ્ઞમાંથી બાકી
 જે બચેલું તે જ રૂપ અમૃત જેઓ ખાય છે તેઓ, સનાતનમ્
 અનાદિ, વ્રહ્મ પ્રદાને, યાન્તિ પામે છે, (પરંતુ) કુરુસત્તમ હે
 કુરુઓમાં ઉત્તમ ! અયજ્ઞસ્ય એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને, (તો)
 અયં આ, લોકઃ લોક, (પણ) ન, અસ્તિ નથી, (તો) અન્યઃ બીજો
 લોક, કુતઃ કયાંથી હોય ?

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞમાંથી શેષ રહેલી અનાદિક વસ્તુઓરૂપી
 અમૃતનો ઉપલોગ કરનારાઓ અનાદિ પ્રદાને પામે છે, પરંતુ
 હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને તો આ લોક પણ નથી
 જ, તો પછી પરલોક તો કયાંથી હોય ? અર્થાત્ આ યજ્ઞોમાંનો
 એક પણ યજ્ઞ ન કરનાર પુરુષ ઉભય લોકમાંથી બ્રહ્મ થઈ
 અધોગતિને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—“અથ યજ્ઞોમાં ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે” એમ
 કહી તેની પ્રગંસા કરવા પહેલાં સર્વ યજ્ઞોનો ઉપસંહાર કરે છે:

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

कर्मजान्ब्रिद्धिं तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, બહુવિધાઃ, યજ્ઞાઃ, વિતતાઃ, બ્રહ્મણઃ,
 મુખે, કર્મજાન, બ્રિદ્ધિ, તાન, સર્વાન, એવમ્, જ્ઞાત્વા, વિમોક્ષ્યસે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બહવઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે બહુ-
વિધાઃ । વિશેષેણ તતાઃ ઇતિ વિતતાઃ । કર્મભ્યઃ (કાર્યિક, વાચિક, માનસિક ઇતિ ત્રિવિધેભ્યઃ) જાયન્તે ઇતિ કર્મજાઃ, તાન્ કર્મજાન્ ।
વિશેષેણ મોક્ષ્યસે ઇતિ વિમોક્ષ્યસે ।

અન્વય અને અર્થઃ—एवम् એ પ્રમાણે, બહુવિધાઃ ઘણા પ્રકારના, યજ્ઞાઃ યજ્ઞો, વ્રત્તણઃ વેદના, મુલ્કે દ્વાશ, વિતતાઃ વિસ્તારવામાં આવ્યા છે, (પરંતુ) તાન્ તે, સર્વાન્ બધાઓને, કર્મજાન્ કાર્યિક, વાચિક અથવા માનસિક કર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, વિદ્ધિ તું જાણ, અર્થાત્ આત્મા નિવ્યાપાર હોવાથી આવ્યાપાર તેનો નથી એમ તું જાણ, एवम् એ પ્રમાણે (તું આત્માને અવિક્રિય-અવ્યાપૃત), જ્ઞાત્વા જાણીને, વિમોક્ષ્યસે મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—ઉપર કહેવામાં આવ્યા તે પ્રમાણે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો સાક્ષાત્ વેદ દ્વારા વિસ્તારવામાં આવ્યા છે, પણ તે સઘળાઓને શારીરિક, માનસિક અથવા વાચિક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણ; અર્થાત્ આત્મા નિવ્યાપાર હોવાથી આવ્યાવસાય તેનો નથી એમ તું જાણ, અને એ પ્રમાણે તું આત્માને અવિક્રિય અને અવ્યાપૃત જાણીશ તો અવશ્ય કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થઈશ અને પરમ ગતિને પામીશ. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—“બધા યજ્ઞોને લગભગ સામાન્ય રીતે સમાન કક્ષામાં મૂકીને ભગવાને વર્ણન કર્યું, પરંતુ તેથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્નેની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.” એમ સ્વાભાવિક શંકા થાય તો તે દૂર કરવા માટે જ્ઞાનયજ્ઞને અધિક વિશિષ્ટ બતાવવાનો ઉપક્રમ ભગવાન કરે છે:

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ॥

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, વિદ્ધિ, પ્રણિપાતેન, પરિપ્રશ્નેન, સેવયા, ઉપદેક્ષ્યન્તિ, તે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનિનઃ, તત્ત્વદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ નિપાતઃ વિનયેન પતનમ્ इति પ્રણિપાતઃ, તેન પ્રણિપાતેન । પરિતઃ પ્રશ્નઃ પરિપ્રશ્નઃ, તેન પરિપ્રશ્નેન । સેવ્યતે અનયા સા સેવા, તયા સેવયા । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનિનઃ । તત્ત્વં પશ્યન્તિ તે તત્ત્વદર્શિનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રણિપાતેન ઠંડવત્ નમસ્કાર વડે, પરિપ્રશ્નેન સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વડે, (તેમ) સેવયા સેવાવડે, તત્ તે જ્ઞાનને, વિદ્ધિ તું બાણુ, (અને) તત્ત્વદર્શિનઃ તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા કરવાવાળા, જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનીઓ, તે તને, જ્ઞાનમ્ તે જ્ઞાનનો, ઉપદેક્ષ્યન્તિ ઉપદેશ કરશે.

ભાવાર્થઃ—ઠંડવત્ નમસ્કારથી એટલે વિનયયુક્ત રહી પ્રણામપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવાથી, સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? વિગેરે પ્રશ્નોથી, અને સેવાથી તે જ્ઞાનને તું સારી રીતે બાણી શકીશ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. અર્થાત્ તત્ત્વવેતાઓ પાસે જઈ વિનયથી પ્રણામપૂર્વક

૧ કય વન્ધ કય મોક્ષો વિદ્યાવિદ્યે ઉમે ચ કે ।

॥ આત્મા કં પરાત્મા ચ તયોરેકં કય વદ ॥

હે ગુરો! 'અધન કેમ થાય તથા મોક્ષ કેમ થાય? વિદ્યા અને અવિદ્યા તે બે કયી? આત્મા-જીવ તે કોણ અને પરાત્મા-પ્રભુ તે કોણ' તથા તે બંને જીવ-અને પ્રભુનું એકપણું કેમ છે? તે દૃષ્ટા કરી કહો

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ॥

સર્વં કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, દ્રવ્યમયાત્, યજ્ઞાત્, જ્ઞાનયજ્ઞઃ, પરંતપ, સર્વમ્, કર્મ, અશ્વિલમ્, પાર્થ, જ્ઞાને, પરિસમાપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ એવ યજ્ઞઃ ઇતિ જ્ઞાનયજ્ઞઃ । અતિશયેન પ્રશસ્તઃ ઇતિ શ્રેયાન્ । દ્રવ્ય પ્રાચુર્યેણ વર્તતે યસ્મિન્ સઃ દ્રવ્યમયઃ, તસ્માત્ દ્રવ્યમયાત્ । ન ગ્વિલમ્ અશ્વિલમ્ । પરિતઃ અમિતઃ સમાપ્યતે ઇતિ પરિસમાપ્યતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ ! દ્રવ્યમયાત્ દ્રવ્યત્યાગરૂપ, યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, જ્ઞાનયજ્ઞઃ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ, શ્રેયાન્ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, (કારણ કે) પાર્થ હે પાર્થ ! અશ્વિલમ્ નિશેષ રીતનું, સર્વમ્ સર્વ, કર્મ કર્મ, જ્ઞાને જ્ઞાનમાં, પરિસમાપ્યતે સંપૂર્ણ થાય છે—અંતર્હિત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! દ્રવ્યત્યાગરૂપ યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાન-રૂપી યજ્ઞ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે હે પાર્થ ! સંપૂર્ણ રીતનું બધું કર્મ જ્ઞાનમાં સમાપ્ત—અંતર્હિત—થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેમાં સર્વ સમાઈ જાય છે એટલે જ્ઞાન થયા પછી એને બીજા દોષપણ કર્મજન્ય યજ્ઞોની જરૂર રહેતી નથી. ૩૩.

અવતરણિકા—“ઉપાસ્યમ્ કરાએણુ ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન દેવી રીતે મેળવી શકાય.” એવા અર્જુનને ભગવાને આપેલા જ્ઞાન પછીથી હિમાલયુક્ત થએલા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ॥

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, વિદ્ધિ, પ્રણિપાતેન, પરિપ્રશ્નેન, સેવયા, ઉપદેક્ષ્યન્તિ, તે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનિનઃ, તત્ત્વદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ નિપાતઃ વિનયેન પતનમ્ इति પ્રણિપાતઃ, તેન પ્રણિપાતેન । પરિતઃ પ્રશ્નઃ પરિપ્રશ્નઃ, તેન પરિપ્રશ્નેન । સેવ્યતે અનયા સા સેવા, તયા સેવયા । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનિનઃ । તત્ત્વં પશ્યન્તિ તે તત્ત્વદર્શિનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રણિપાતેન હંડવત્ નમસ્કાર વડે, પરિપ્રશ્નેન સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વડે, (તેમ) સેવયા સેવાવડે, તત્ તે જ્ઞાનને, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) તત્ત્વદર્શિનઃ તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા કરવાવાળા, જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનીઓ, તે તને, જ્ઞાનમ્ તે જ્ઞાનનો, ઉપદેક્ષ્યન્તિ ઉપદેશ કરશે.

ભાવાર્થઃ—હંડવત્ નમસ્કારથી એટલે વિનયયુક્ત રહી પ્રશ્નામપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવાથી, સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? વિગેરે પ્રશ્નોથી, અને સેવાથી તે જ્ઞાનને તું સારી રીતે જાણી શકીશ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. અર્થાત્ તત્ત્વવેતાઓ ખાસે જઈ વિનયથી પ્રશ્નામપૂર્વક

૧ કયં વચ્ચઃ કયં મોક્ષો વિચારિયે ઉમે વ કે ।

ક આત્મા કઃ પરાત્મા વ તયોરેકયં કયં વદ ॥

હે ગુરો ! બંધન કેમ થાય તથા મોક્ષ કેમ થાય? વિદ્યા અને અવિદ્યા તે બે કયી? આત્મા-જીવ તે કોણ અને પરાત્મા-બ્રહ્મ તે કોણ? તથા તે બંને-જીવ-અને બ્રહ્મનું એકપણું કેમ છે? તે કૃપા કરી કહો.

પ્રશ્ન કરવાથી અને તેમની સેવાથી તને તેઓ એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. ૩૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું ફલ થાય છે? તે જણાવે છે

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ॥

યેન ભૂતાન્યશોષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, જ્ઞાત્વા, ન, પુનઃ, મોહમ્, એવમ્, યાસ્યસિ, પાણ્ડવ, યેન, ભૂતાનિ, અશોષેણ, દ્રક્ષ્યસિ, આત્મનિ, અથો, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મુહ્યતે અનેન ઇતિ મોહઃ, તદ્ મોહમ્ । ન શોષં વિદ્યતે યસ્ય તત્ અશોષમ્, તેન અશોષેણ ।

અન્યથ અને અર્થ:—પાણ્ડવ હે પાંડવ! યત્ જે (જ્ઞાન), જ્ઞાત્વા જાણીને, એવમ્ આ પ્રમાણે, પુનઃ ફરીને, (તું) મોહમ્ મોહને, ન, યાસ્યસિ પામીશ નહિ, (અને) અથો ત્યાર પછી, યેન જેના વડે, અશોષેણ સમસ્ત, ભૂતાનિ પ્રાણિ-માત્રને, આત્મનિ તારા પોતાને વિષે, (અને) મયિ મારામાં (રહેલા), દ્રક્ષ્યસિ તું જોઈશ.

ભાવાર્થ:—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન! જે જ્ઞાનને જાણીને પછી તું ફરીને આ પ્રમાણે મોહ પામીશ નહિ, અને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તું સમસ્ત પ્રાણિમાત્રને તારા પોતાના આત્માને વિષે અને મારા વિષે રહેલાં જોઈશ. અર્થાત્ તે જ્ઞાન થયા પછી દૈત ભાવનો મોહ તને રહેશે નહિ, પરંતુ સર્વને આત્મવત્ જોનારો તું થઈશ. ૩૫.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું ફલ સર્વમાં આત્મવત્ જોયું એટલું જ નહિ પણ એથીએ વિશેષ છે તે તુ સાંભળ” એમ ભગવાન અર્જુનને કહે છે.

અપિ चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—અપિ, ચેત્, અસિ, પાપેભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ, પાપકૃત્તમઃ, સર્વમ્, જ્ઞાનપ્લવેન, એવ, વૃજિનમ્, સંતરિષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પાપમસ્તિ યેષાં તે પાપાઃ, તેભ્યઃ પાપેભ્યઃ । પાપં કરોતીતિ પાપકૃત્, અતિશયેન પાપકૃત્ ઇતિ પાપકૃત્તમઃ । જ્ઞાનમ્ એવ પ્લવઃ ઇતિ જ્ઞાનપ્લવઃ, તેન । સમ્યક્ તરિષ્યસિ ઇતિ સંતરિષ્યસિ ।

અન્વય અને અર્થ:—અપિ વળી, ચેત્ જો, સર્વેભ્યઃ બધા, પાપેભ્યઃ પાપીઓથી, (પણ), પાપકૃત્તમઃ વધારે પાપ કરનાર, અસિ તું હો, (તો પણ), જ્ઞાનપ્લવેન જ્ઞાનરૂપી નૌકા વડે, એવ જ, સર્વમ્ સમસ્ત, વૃજિનમ્ પાપસમુદ્રને, સંતરિષ્યસિ તું સારી રીતે તરી જઇશ.

ભાવાર્થ:—વળી જો તું બધા પાપ કરનારાઓ કરતાં પણ વધુ પાપી હોઇશ તોપણ આ સમસ્ત પાપકર્મના સમુદ્રને જ્ઞાન રૂપી નૌકાથી જ તું સારી રીતે વિના પ્રયત્ને તરી જઇશ. અર્થાત્ તે જ્ઞાન તારાં સર્વપાપનો નાશ કરશે. ૩૬.

અવતરણિકા:—જ્ઞાન કેવી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તે સંબંધમાં હવે ભગવાન કહે છે:

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, ઇધાંસિ, સમિદ્ધઃ, અગ્નિઃ, ભસ્મસાત્, કુરુતે, અર્જુન, જ્ઞાનાગ્નિઃ, સર્વકર્માણિ, ભસ્મસાત્, કુરુતે, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યેન પ્રકારેણ इति यथा । एधते अग्निः एभिः इति एधांसि, तानि । सम्यक् इद्धः इति समिद्धः । (सर्वकर्माणि) भस्म कुरुते इति भस्मसात्कुरुते । ज्ञानम् एव अग्निः इति ज्ञानाग्निः । सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तानि सर्वकर्माणि । तेन प्रकारेण इति तथा ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! યથા જેવી રીતે, સમિદ્ધઃ સારી રીતે સળગાવેલો, અગ્નિઃ આગ, ઇધાંસિ બળતણુને, ભસ્મસાત્ તદ્દન શબમથ, કુરુતે કરે છે, તથા તેવી રીતે, જ્ઞાનાગ્નિઃ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મોને, ભસ્મસાત્ તદ્દન ભસ્મરૂપ, કુરુતે કરી નાખે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જેવી રીતે સારી રીતે સળગેલો અગ્નિ બળતણુને તદ્દન ભસ્મરૂપ કરી મૂકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પણ બધાં કર્મોને તદ્દન ભસ્મ કરી નાખે છે, એટલે કર્મોનો સમૂળ નાશ કરી નાખે છે. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની મહત્તા બતાવીને પણ પુનઃ નેની પ્રશંસા કરતાં, તે દેનાથી ક્યારે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે કહે છે:

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ॥

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥૩૮॥

પદ્મછેદઃ—ન, હિ, જ્ઞાનેન, સદૃશમ્, પવિત્રમ્, ઇહ, વિદ્યતે, તત્, સ્વયમ્, યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેન, આત્મનિ, વિન્દતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુનાતિ ઇતિ પવિત્રમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધઃ ઇતિ સંસિદ્ધઃ, યોગેન—કર્મયોગેન સમાધિયોગેન વા સંસિદ્ધઃ ઇતિ યોગસંસિદ્ધઃ । કલ્પતે સંદયાયતે અનેન ઇતિ કાલઃ, તેન ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ્ઞાનેન જ્ઞાનના, સદૃશમ્ જેવું, ઇહ આ લોકમાં, પવિત્રમ્ શુદ્ધિ કરનારું, હિ ખરેખર, (ખીજું એક પદ્ય) ન, વિદ્યતે નથી, (અને) તત્ તે જ્ઞાન, યોગસંસિદ્ધઃ કર્મયોગ અથવા સમાધિયોગથી સિદ્ધ થયેલો, (પુરુષ) કાલેન કાલના વહેવા સાથે, સ્વયમ્ પોતાની મેળે, આત્મનિ પોતાનામાં, (જ) વિન્દતિ મેળવી શકે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનસમાન પવિત્ર આ લોકમાં ખીજું કંઈ પદ્ય નથીજ, અને કર્મયોગી અથવા યોગાનિષ્ઠ થએલો યોગી કેટલોક સમય ગયા પછી પોતાની મેળે પોતાનામાં જ સારી રીતે તે જ્ઞાનને મેળવે છે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન થાય એટલે તે ખરે જ્ઞાની કહેવાય છે અને ત્યારેજ તેનાં કર્માદિ લય પામે છે અને તે પરમાત્મસ્વરૂપ થાય છે. ૩૮.

૧ રાહુરદ્ધયોઽપિ સદા શશિર્ચિન્મય પ્રકાશતે જગતિ ।

તદ્દિશદિશ્ચિત્તે પ્રકાશમેતિ સ્વયં હાત્મા ॥ પંચાશિનો ॥

રાહુ રૂમેઝ અદૃશ્ય ડે-દેખાતો નથી, પરંતુ સ્વચ્છ થયેલા ચંદ્રમાના બિંબમા સ્ત્રીને તે જેમ જગત્મા પ્રકાશે છે, તેમજ વિશેષ શુદ્ધ થએલા ચિત્તમાં આત્મા પણ પોતાની મેળે જ પ્રકાશે ડે.

અવતરણિકા:—વળી તેને માટે બીજી અધિકારી નાણાની તે અધિકારને પામેલાને એકજ ઉત્તમ રીતિએ જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે તે મંમંધનો માર્ગ હવે બતાવે છે.

શ્રદ્ધાવાંછુભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ॥

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધાવાન્, લભતે, જ્ઞાનમ્, તત્પરઃ, સંયતેન્દ્રિયઃ, જ્ઞાનમ્, લબ્ધ્વા, પરામ્, શાન્તિમ્, અચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધાવાન્ । તત્ તુરીયપદવાચ્યં જ્ઞાનમેવ પરઃ આશ્રયઃ યસ્ય સઃ તત્પરઃ । સંયતાનિ વિષયેભ્યો નિર્વર્તિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ સંયતેન્દ્રિયઃ । શામ્યતે અનયા ઇતિ શાંતિઃ, તામ્ । ન ચિરેણ ઇતિ અચિરેણ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શ્રદ્ધાવાન્ શુરુએ ઉપદેશ આપેલાં વચનોમાં આસ્તિક્ય બુદ્ધિવાળો, તત્પરઃ જ્ઞાનમાંજ એકનિષ્ઠા વાળો, (અને) સંયતેન્દ્રિયઃ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચીને જેણે નિયમમાં રાખી હોય તેવો (પુરુષ), જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, (અને એ પ્રમાણે) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લબ્ધ્વા મેળવીને, પરામ્ સૌથી પર-શ્રેષ્ઠ, શાન્તિમ્ શાંતિને, અચિરેણ થોડા વખતમાં જ, અધિગચ્છતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—શુરુનાં વાક્યોમાં તથા પ્રમાણુલૂત શાસ્ત્ર-વાક્યોમાં જેને શ્રદ્ધા હોય, કેવળ જ્ઞાનમાંજ અથવા પરમાત્મામાંજ જે એકનિષ્ઠા રાખી રહેલો હોય, તેમ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને

નિવૃત્ત કરીને જેણે પોતાના વશમાં રાખી હોય તે મનુષ્ય જ જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને ત્યાર પછી તે જ્ઞાન પામીને થોડા સમયમાં જ પરમ શાંતિ મેળવે છે. અર્થાત્ તે પરમ શાંતિરૂપ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પામી જાય છે. ૩૬.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાના અધિકારીનું વર્ણન કરી હવે તેના અનાધિકારીનું વર્ણન કરે છે:

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ॥

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

પદચ્છેદઃ—અજ્ઞઃ, ચ, અશ્રદ્ધધાનઃ, ચ, સંશયાત્મા, વિનश्यति, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, ન, પરઃ, ન, સુખમ્, સંશયાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જાનાતીતિ જ્ઞઃ, ન જ્ઞઃ इति અજ્ઞઃ । શ્રદ્ધ-વાતીતિ શ્રદ્ધધાનઃ, ન શ્રદ્ધધાનઃ इति અશ્રદ્ધધાનઃ । સંશયઃ વિચિત્તે આત્મનિ यस્ય સઃ સંશયાત્મા । વિશેષેણ નश्यति इति વિનश्यति ।

અન્વય અને અર્થઃ—અજ્ઞઃ અજ્ઞાની, ચ અને, અશ્રદ્ધધાનઃ અશ્રદ્ધાળુ, ચ તેમ, સંશયાત્મા જેના ચિત્તમાં સંશય છે એવો (પુરુષ), વિનश्यति નાશ પામે છે, (અને તેવા) સંશયાત્મનઃ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાનો, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) પરઃ પરલોક, (પણ), ન નથી, (અને તેથી તેને) સુખમ્ મુખ, (પણ) ન નથી.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનરહિત, ગુરુના અથવા શાસ્ત્રના વચનમાં શ્રદ્ધવિનાનો અને તેથીજ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળો જે પુરુષ છે તે

નાશ પામે છે, કેમકે તેવા સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાને આ લોક કે પરલોક પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તેને સુખ પણ મળી શકતું નથી. ૪૦.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે મર્મ અનર્થનામૂલરૂપ મંથનને દૂર કરવા માટે તથા આત્મનિશ્ચયને માટે ચોક્કસ ઉપાય ક્યો છે તે બતાવતાં, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં પૂર્વ અને અપર-ભેદ વડે જે બે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા કહેવામાં આવેલી છે તેનો ઉપમદ્વાર કૃતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે.

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ॥

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવધનન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્, જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્, આત્મવન્તમ્, ન, કર્માણિ, નિવધનન્તિ, ધનઙ્ગય.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—યોગેન-પરમેશ્વરારાધનરૂપેણ તસ્મિન્ સમ્યક્ ન્યસ્તાનિ સમર્પિતાનિ કર્માણિ યેન સઃ યોગસંન્યસ્તકર્મા, તમ્ યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ । જ્ઞાનેન આત્મવોધેન સમ્યક્ છિન્નઃ સંશયઃ દેહાદ્યભિમાનલક્ષણો યસ્ય સઃ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયઃ, તમ્ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્, તમ્ આત્મવન્તમ્ । ધનં જયતીતિ ધનઙ્ગયઃ, તત્સંવુદ્ધૌ ધનઙ્ગય ।

અ-વય અને અર્થ:—ધનઙ્ગય છે ધનંજય-અર્જુન ! યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ પરમેશ્વરના આરાધનરૂપ યોગ વડે તે પરબ્રહ્મમાં જ જેણે ચોતાનાં કર્મેની સારી રીતે અર્પણ કરી દીધાં છે તેવા, (અને) જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ જ્ઞાન વડે દેહાદિના અભિ-

માનરૂપ સંશય જેનો હેઠાઈ ગયો છે તેવા, આત્મવન્તમ્ પ્રમાદ-રહિત-સાવધાન ચિત્તવાળાને, કર્મોણિ કર્મો, ન, નિવધનન્તિ બંધન કરતાં નથી.

હાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ધ્યાનયોગ વડે અથવા કર્મયોગ વડે પણ જેણે પોતાનાં સર્વ કર્મો પરમાત્માને જ સમર્પણ કર્યા છે, જ્ઞાન વડે જેનો દેહાદિકના અભિમાનરૂપ સંશય નાશ પામી ગયો છે તથા જે સદા સાવધાન-અપ્રમત્ત-ચિત્તવાળો રહે છે અર્થાત્ યોગમાંથી પતન થતો નથી, પણ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહે છે તેવાને કર્મો કંઈ પણ બંધન કરતાં નથી. ૪૧.

અપત્તરણિકા:—“ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકાય છે, તેમ જ્ઞાન વડે મંશય રહિત થતાં જ્ઞાની પુરુષ કર્મો વડે બંધન પામતો નથી, પરંતુ સંશયાત્માનો તો નાશ જ થાય છે.” એ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હવે જે કંઈ કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે મમનવવા અધ્યાયના અંતમાં મગવાનું કહે છે:

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મના ॥

છિત્તૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, અજ્ઞાનસંભૂતમ્, હૃત્સ્પમ્, જ્ઞાના-સિના, આત્મના, છિત્ત્વા, એનમ્, સંશયમ્, યોગમ્, આતિષ્ઠ, ઇતિષ્ઠ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, અજ્ઞાનાત્ સંભૂતઃ इति અજ્ઞાનસંભૂતઃ, તમ્ । હૃદિ તિષ્ઠતિ इति હૃત્સ્થઃ, તમ્ હૃત્સ્પમ્ । જ્ઞાનમ્ એવ અસિઃ यस્ય સઃ જ્ઞાનાસિઃ, તેન જ્ઞાનાસિના । ભરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ ભારતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભારત ।

અન્યથા અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, મારત હે અર્જુન ! અજ્ઞાનસંભૂતમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, હૃદયમ્ હૃદયને વિષે રહેલા, એનમ્ એ દેહાદિના અભિમાનરૂપ, સંશયમ્ સંશયને, જ્ઞાનાસિના જ્ઞાનરૂપી જેની તરવાર છે એવા, આત્મના આત્મા વડે, છિત્ત્યા છેદીને, યોગમ્ યોગનું, આતિષ્ઠ અવલંબન કર, (અને) ઝત્તિષ્ઠ (યુદ્ધ કરવા માટે) ઉભો થા.

ભાવાર્થ:—માટે હે ભરતવંશી અર્જુન ! અજ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અને હૃદયમાં રહેલા એ દેહાભિમાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનરૂપી તરવાર વડે પોતાના આત્માથી જ છેદીને—ઉત્તમ પ્રકારનો આત્મજ્ઞાની બનીને—પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાનના ઉપાયરૂપ એવા યોગનું અવલંબન કર, અને તેનો સ્વીકાર કરી તું યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થા. ૪૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तवीर्यकर्म-
सान्वय-बोधिन्त्यां गुर्जरटीकायां ज्ञानकर्म-
योगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

પશ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—‘કર્મણ્યકર્મ યઃ પચેત્’ એ શ્લોકથી આન્બીને ‘સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્’ એ શ્લોકથી ઉપક્રમ (પ્રાંભ) કરીને ‘જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્’ ‘શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્’ ‘યદૃચ્છા-લાભસંતુષ્ટો’ ‘સર્વ કર્માશિલં પાર્ય’ ‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ’ ‘યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્’ એ શ્લોકો વડે સર્વ ક્રમેના મંન્યાસ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યો, અને ‘છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત’ એ વચન વડે કર્માનુષ્ઠાનશક્તિવાળા યોગનું આચરણ કરવાનું પણ કહ્યું. આથી કર્મમંન્યાસ અને કર્મયોગ બન્નેની એક સ્થાને એક જ મમયે પ્રાપ્તિમા, સ્થિર અને ચલિત દશામા પરસ્પર પ્રકાશ અને અધકારની પેઠે વિરોધ છે તેથી બન્ને એકમા અંતર્ગત થઈ જાય તેમ અમંભવિત છે, તથા બન્નેનું આચરણ કરવામા ભિન્ન ભિન્ન સમયની આવશ્યકતા હોવાથી એક-માથે આચરી શકાય તેમ નથી, તેથી એ બન્નેમાથી કોઈપણ એકનું જ આચરણ થઈ શકે, એ હેતુથી તે બંનેમા વધારે શ્રેષ્ઠ અને આચરણ કરવા લાયક કયો યોગ હોઈ શકે તે જાણવાની ઇચ્છાથી તેમ તે જાણીને તે પ્રશસ્ત યોગનું જ સેવન કરવું એમ માની ‘કર્મ-સન્યાસ’ અને ‘કર્મ-યોગ’ એ બેમાથી એકની ઉત્કૃષ્ટતા વધારે સમજવાના ઉદ્દેશથી અગુર્ન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે .

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ॥

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

૧ નહાચર્ય સમાપ્ય યહી મયેત્ યદ્વાદ્મની મૃત્વા પ્રવ્રજેયાદિવેતરપા નહાચર્યદિવ પદ્મચેત્ ॥ મહાત્મ વ્રજાત્મ ॥ યદ્દહરેષ્ વિરજેત્તદ્દહરેષ્ યદ્દેવેત્ ॥ ઇતિ, શુતિ, ॥

અહાચર્યને સમાપ્ત કરી શૂદ્રસ્થ થતો, શૂદ્રસ્થથી વાનપ્રસ્થ થઈ પછી સન્યાસી

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસમ્, કર્મણામ્, કૃષ્ણ, પુનઃ, યોગમ્, ચ, શંસસિ, યત્, શ્રેયઃ, એતયોઃ, એકમ્, તત્, મે, વ્રૂહિ, સુનિશ્ચિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ કર્મણામ્ ન્યાસ ઇતિ સંન્યાસ, તમ્ સંન્યાસમ્ । વર્ષતિ પાપાનિ સ્વભક્તાનામ્ ઇતિ કૃષ્ણ, તત્સવુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ । અતિશયેન પ્રશસ્તમ્ ઇતિ શ્રેય । સુષ્ટુ નિશ્ચિતમ્ સુનિશ્ચિતમ્, તત્ સુનિશ્ચિતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! કર્મણામ્ કર્મના, સંન્યાસમ્ ત્યાગને, ચ અને, પુન ફરીને, યોગમ્ યોગને—કર્મનું ધાનરૂપ યોગને શસસિ તમે વખાણો છો, (પરતુ) એતયો કર્મન્યાસ અને કર્મયોગ એ બેમાથી, યત્ જે, શ્રેય વધારે કલ્યાણકારી હોય, તત્ તે, એકમ્ એક (જ), સુનિશ્ચિતમ્ સારી રીતે નિશ્ચિત હોય તેવું, મે મને, વ્રૂહિ કહો.

ભાવાર્થઃ—હે કૃષ્ણ ! એક વખત કર્મના ત્યાગને અને બીજી વખત કર્મના અનુધાનને એટલે કર્મયોગને આપ વખાણો છો, તો કર્મ—સંન્યાસ અને કર્મ—યોગ એ બેમાથી જે એક વધારે કલ્યાણકારી હોય અને જેનો સારી રીતે કલ્યાણકારક તરીકેનો

૫૧ અગર તેમ નહિ તો પ્રલયવર્ધીજ સંન્યાસી થતુ અથવા મુહુરયામયી જ ન વાનપ્રસ્થથી જ જે દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે દિવસે જ સંન્યાસી થા

૨ આરુહ્યોમુનેયામ કમ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુહસ્ય તસ્યેવ શમ કારણમુચ્યતે ॥

યોગને આરભવા ઈચ્છવાવાળા મુનિને ભગવદર્પણ બુદ્ધિવટે કમ કરવ મે અવશ્ય કારણ કહેવાય છે અને યોગમાં આરૂઢ થએલા તે જ મુનિને વિવેક અને વૈરાગ્ય સાથે ગમ (ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો) એ અવશ્ય કારણ કહેવાય છે

નિશ્ચય કરેલો હોય તેવું આપ મને કહો. અર્થાત્ તે બેમાંથી જે ઉત્તમ માર્ગ હોય તે માર્ગ મને બતાવો. ૧.

અવતરણિકા:—અર્જુનના ઉપરોક્ત પ્રશ્નના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે ઉત્તર આપે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાલુભૌ ॥

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસઃ, કર્મયોગઃ, ચ, નિઃશ્રેયસકરૌ, લુભૌ, તયોઃ, તુ, કર્મસંન્યાસાત્, કર્મયોગઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મણાં યોગઃ કર્મયોગઃ । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેયઃ, નિશ્ચિતં શ્રેયઃ इति નિઃશ્રેયસમ્, નિઃશ્રેયસમ્ કુર્વતઃ इति નિઃશ્રેયસકરૌ । કર્મણાં સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસઃ, તસ્માત્ કર્મસંન્યાસાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) સંન્યાસઃ કર્મ-સંન્યાસ, ચ અને, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, લુભૌ એ બંને, નિઃશ્રે-યસકરૌ પરમકલ્યાણ-મોક્ષ કરવાવાળા છે, તુ પરંતુ, તયોઃ તે બંનેમાં, કર્મસંન્યાસાત્ કર્મસંન્યાસ-યોગ કરતાં, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, વિશિષ્યતે અધિક શ્રેષ્ઠ છે.

૧ દેશકાલવયોઽવસ્થા બુદ્ધિશક્ત્યનુસ્થિતઃ ।

ધર્મોપદેશો મેવજયં વક્તવ્યં ધર્મપાત્રેઃ ॥

દેશ, કાલ, વય, અવસ્થા. બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રમાણે જ ધર્મના તત્ત્વ બહુ-નાશઓએ ધર્મના ઉપદેશગ્રી ઓપધોપચાર કરવો.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ‘કર્મ-સંન્યાસ’ અને ‘કર્મ-યોગ’ એ બંને પરમ કલ્યાણની અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, છતાં પણ તે બંનેમાં ‘કર્મ-સંન્યાસ’ કરતાં ‘કર્મ યોગ’ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કર્મયોગની વિશિષ્ટતા બતાવીને પણ અન્યાસમાં કર્મનો ખરો અન્યાસ કગ્નાર કોને કહેવામાં આવે છે તે કહે છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ॥

નિર્વિદ્વો હિ મહાવાહો સુખં વંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞેયઃ, સઃ, નિત્યસંન્યાસી, યઃ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, કાંક્ષતિ, નિર્વિદ્વઃ, હિ, મહાવાહો, સુખમ્, વંધાત્, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાતું યોગ્યઃ જ્ઞેયઃ । સંન્યાસઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંન્યાસી, નિત્યં સર્વદા સંન્યાસી ઇતિ નિત્યસંન્યાસી । નિર્ગતં કુદ્વં સુખદુઃખાદિસંજ્ઞિતં યસ્માત્ સઃ નિર્વિદ્વઃ । પ્રકર્યેણ સૌકર્યેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાવાહો હે મહાબાહો ! યઃ જે પુરુષ, (કોઈનો) ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ કંઈ) ન, કાંક્ષતિ ઇચ્છા કરતો નથી, સઃ તે, નિત્યસંન્યાસી નિરંતર સંન્યાસવાળો, જ્ઞેયઃ બાણેવો, (કારણ કે) નિર્વિદ્વઃ મુખદુઃખાદિસંજ્ઞાવાળાં દન્દ્વથી રહિત પુરુષ, વન્ધાત્ સંસારના બંધનમાંથી, સુખમ્ મુખપૂર્વક, પ્રમુચ્યતે છુટી બાધ છે.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! જે પુરુષ કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી તેમજ કોઈપણ પ્રકારની ઇચ્છા કરતો નથી તેને સર્વદા

સંન્યાસી બાણવો. કારણકે સુખદુઃખાદિ સંસારાણાં દ્વન્દ્વથી રહિત જે પુરુષ છે તે સંસારનાં કર્મ-રૂપી બંધનેશમાંથી સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા એ જ દ્વન્દ્વની ઉત્પત્તિ કરનાર હોવાથી અને તેમનાથીજ કર્મનું બંધન થતું હોવાથી તે દ્વન્દ્વરહિત જે થઈ જાય છે તે બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—“ ‘કર્મસંન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ એ બંને બિન્ન હોવાથી બિન્ન પુરુષ વડે અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય હોઈ શકે, તેમ તેમનું ફલ પણ બિન્ન જ હોતું જોઈએ અને તેથી બંને પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોઈ શકે નહિ ” એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં તેના નિવારણ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે:

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ ॥

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સાંખ્યયોગૌ, પૃથક્, વાલાઃ, પ્રવદન્તિ, ન, પંડિતાઃ, એકમ્, અપિ, આસ્થિતઃ, સમ્યક્, બુભયોઃ, વિન્દતે, ફલમ્.

૧ સમ્યગ્આત્મમતિઃ સંખ્યા તાં વહત્વાત્મવોધને ।

જ્ઞાનાન્તરદ્વહેતુત્વાત્સાંખ્યઃ સંન્યાસ ઉચ્યતે ॥

સારી રીતે સ્વરવરૂપાનુસંધાનબુદ્ધિ તે સખ્યત્ કહેવાય છે, એ સખ્યાને આત્મજ્ઞાન થવા મટે જે કારણ કરે તે જ્ઞાનનું અતરંગ કારણ હોવાથી સાંખ્ય અર્થાત્ સંન્યાસ કહેવાય છે.

૨ પરેણ બ્રહ્મણા સાર્દ્ધમેકત્વ યન્નુષાત્મનઃ ।

સ एव योगो विख्यातः किमन्यद्योगलक्षणम् ॥

હે રાજન ! આત્માનું પરબ્રહ્મની સાથે જે એક પણું તેજ ‘યોગ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. યોગનું ખીલું લક્ષણ શું હોય ?

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ એકીભાવેન રૂપાયેતે પ્રકાશયતે
 ચસ્તુસ્વરૂપમ્ અનયા ઇતિ સંખ્યા શુદ્ધચેતોવૃત્તિઃ, તસ્યાઃ અયં સાધન-
 મૂતઃ સંન્યાસઃ સાંખ્યઃ, સાંખ્યશ્ચ યોગશ્ચ સાંખ્યયોગૌ, તૌ સાંખ્યયોગૌ ।
 પ્રકર્ષેણ વદન્તિ ઇતિ પ્રવદન્તિ । પંડા અસાધારણા વુદ્ધિઃ સંજાતા એવામ્
 ઇતિ પંડિતાઃ । આ સમન્તાત્ સાવધાનતયા સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સાંખ્યયોગૌ સાંખ્ય-જ્ઞાનપૂર્વક
 કર્મત્યાગ-કર્મસંન્યાસયોગ અને કર્મયોગ એ બંને, પૃથક્ બુદ્ધ
 બુદ્ધ છે, (એમ) વાલાઃ એ વિષયમાં બાળક જેવા સારાસારના
 વિવેકરહિત-અજ્ઞાનીઓ-મૂઠ લોકો, પ્રવદન્તિ કહે છે, (પરંતુ)
 પંડિતાઃ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, (એમ) ન (પ્રવદન્તિ) કહેતા નથી,
 (કારણકે એ બેમાંથી) एकम् એકનું, અપિ પણ, સમ્યક્ સારી
 રીતે, આસ્થિતઃ આચરણ કરનાર પુરુષ, ઉમયોઃ બંનેનાં, ફલમ્
 ફલને, વિન્દતે મેળવે છે.

બાવાર્થઃ—જ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ એટલે કે ‘કર્મ-
 સંન્યાસયોગ,’ અને ઈશ્વરોપાસનારૂપ શુદ્ધ નિષ્કામ ‘કર્મ-
 યોગ’ એ બંને બુદ્ધ છે એમ એ બંનેના સ્વરૂપને ન સમજ
 નારા અજ્ઞાનીઓ બોલે છે, પણ વિદ્વાનો બોલતા નથી, કારણ કે
 ‘કર્મસંન્યાસ’ તથા ‘કર્મયોગ’ એ બેમાંથી કોઈ એકનુંપણ
 જો સારી રીતે આચરણ કરે તો તે પુરુષ બનેથી મેળવી શકાતા
 એવા શાશ્વત-અવિનાશિ ફલને એટલે મોક્ષને પામે છે. ૪.

અવતરણિકાઃ—“બેમાંથી એક જ યોગના અનુષ્ઠાનથી બંનેનું
 અમાન ફળ કેવી રીતે મળે છે?” તે સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને દૂર કરવાના
 હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ॥

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

પદચ્છેદઃ—યત્, સાંખ્યૈઃ, પ્રાપ્યતે, સ્થાનમ્, તત્, યોગૈઃ, અપિ, ગમ્યતે, એકમ્, સાંખ્યમ્, ચ, યોગમ્, ચ, યઃ, પશ્યતિ, સઃ, પશ્યતિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—सांख्यः—ज्ञानपूर्वककर्मसंन्यासयोगः पर-
मश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते सांख्याः, तैः सांख्यैः कर्मसंन्यासिभिः ।
स्पीयते अस्मिन् इति स्थानम् । योगः—निष्कामकर्मलक्षणः—कर्मयोगः
परमश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते योगाः, तैः योगैः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સાંખ્યૈઃ સાંખ્યૈઃ (જ્ઞાનપૂર્વક
'કર્મ-સંન્યાસ'ને જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે જેમણે ઉત્તમ ઉપાય
માનેલો છે તેવા જ્ઞાનીઓ) વડે, યત્ જે, સ્થાનમ્ સ્થાન (પરમ-
બ્રહ્મ), પ્રાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે, તત્ તે જ ધામ પ્રતિ, યોગૈઃ
કર્મયોગીઓ વડે, અપિ પણ, ગમ્યતે જવાય છે, (અને તેથી)
સાંખ્યમ્ જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસંન્યાસને, ચ અને, યોગમ્
નિષ્કામ કર્મયોગને, ચ પણ, યઃ જે પુરુષ, એકમ્ એક, (જ) પશ્યતિ
જુએ છે, સઃ તે, (જ) પશ્યતિ જુએ છે. અર્થાત્ તેજ બંને
બ્રહ્મદષ્ટા છે.

ભાવાર્થઃ—કર્મ-સંન્યાસીઓ વડે અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ વડે જે
પરમ ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ સ્થાન-પરમ ધામ નિષ્કામ
કર્મયોગીઓ વડે પણ મેળવાય છે, અને તેથી જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા
કર્મસંન્યાસને અને કર્મયોગને જે પુરુષ એક જ માને છે તે જ
બંને જોનારો છે-જાણનારો છે. અર્થાત્ બંનેને અંતમાં જે લક્ષ્ય

મેળવવાનું છે તે એકજ હોવાથી તે બંનેને એક જ માનનારો પુરુષ સત્ય બ્રહ્મદેહ એટલે જ્ઞાની માનવામાં આવે છે. ૫.

અવતરણિકા:—“અથવા કર્મયોગીની નિષ્કામો પણ જે કર્મ-સંન્યાસમાં અંતર્ગત થઈ જતી હોય તો પહેલાંથી જ ‘કર્મસંન્યાસ’નું આચરણ શા માટે ન કરવું ?” એવી અર્જુનની શંકાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંન્યાસયોગની દુષપ્રાપ્તતા અને કર્મયોગની મુકરતા બતાવતાં અર્જુનને નીચે પ્રમાણે કહે છે

સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ ॥

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસઃ, તુ, મહાવાહો, દુઃખમ્, આપ્તુમ્, અયોગતઃ, યોગયુક્તઃ, મુનિઃ, બ્રહ્મ, ન, ચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન યોગઃ અયોગઃ, તસ્માત્ અયોગાત્, અયોગાદિતિ અયોગતઃ । યોગેન યુક્તઃ યોગયુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહો ! સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસ, તુ તો, અયોગતઃ કર્મયોગ વિના, દુઃખમ્ દુઃખથી,

૧ પ્રમાદિનો બહિષ્કારઃ પિત્રુનાઃ કલહોત્સુષ્કાઃ ।

સંન્યાસિનોઽપિ દૃશ્યન્તે દેવસંદૂષિતાજ્ઞયાઃ ॥

પ્રમાદી, અસ્થિર મનવાળા, દુષ્ટૃતિવાળા, કલેશ કરવામાં હિતુક અને પ્રારબ્ધવશ દૂષિત વાસનાઓવાળા કેઈ દેઈ સંન્યાસિઓ પણ જેવામાં આવે છે.

૨ ધીશોષકયુતે કર્મસંન્યાસો યો હતાત્હતઃ ।

સ દુ સમાપ્તમેવાસ્તિ બુદ્ધિશ્ચદ્વેરમાવતઃ ॥

બુદ્ધિ-અંતઃકરણાદિને શુદ્ધ કર્યા વિના જે હઠથી કરેલો કર્મસંન્યાસ-ત્યાગ તે બુદ્ધિના સંસાધનના અભાવે દુઃખપ્રાપ્તિને માટે જ છે.

આપ્તુમ્ મેળવવાને (યોગ્ય છે), (પરંતુ) યોગયુક્તઃ નિષ્કામ કર્મયોગયુક્ત, મુનિઃ મુનિ, વ્રહ્મ પ્રદાને, ન, ચિરેણ યોગા વખતમાં (જ), અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! જ્ઞાનપૂર્વક કર્મસંન્યાસ તો કર્મયોગ વિના ઘણા દુઃખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે, પરંતુ નિષ્કામ કર્મયોગી તો ઘણા યોગા વખતમાંજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. અર્થાત્ કર્મનો સંન્યાસ કદાચ છે અને નિષ્કામ કર્મયોગ સુલભ છે તેથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સરળ ઉપાય એ જ છે એમ સમજી પ્રથમ તે સુલભ માર્ગજ સ્વીકારવા યત્ન કરવો. ૬.

અવતરણિકાઃ—“કર્મયોગના અનુજ્ઞાનથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત કદાચ સ્વીકારવામાં આવે તોપણ મનુષ્યને તેના ઉપરનાં કર્મો તો અવશ્ય બંધનરૂપ થઈ પડે” એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણને માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ॥

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યોગયુક્તઃ, વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા, જિતેન્દ્રિયઃ, સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા, કુર્વન્, અપિ, ન, લિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુજ્યતે શાસ્ત્રીયકર્મણિ ભગવદ્વારાધને અનેન ઇતિ યોગઃ, યોગેન યુક્તઃ ઇતિ યોગયુક્તઃ । વિશેષેણ શુદ્ધઃ આત્મા અંતઃકરણં યસ્ય સઃ વિશુદ્ધાત્મા । વિશેષેણ જિતઃ આત્મા શરીરં યેન સઃ વિજિતાત્મા । જિતાંનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ જિતેન્દ્રિયઃ । સર્વાણિ ચ તાંનિ ભૂતાંનિ ચ સર્વભૂતાંનિ, સર્વભૂતાનામ્ બ્રહ્મર્શિનાં

સ્તમ્બપર્યન્તાનામ્ આત્મમૂતઃ આત્મા यस્ય સઃ સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા-
સમ્યદર્શી । કરોતીતિ કુર્વન્ । ન આત્મા અનાત્મા, અનાત્મા આત્મા ઇવ
મૂતઃ ઇતિ આત્મમૂતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગયુક્તઃ કર્મયોગથી ભેડાયલો,
વિશુદ્ધાત્મા અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, વિજિતાત્મા શરીર
અથવા મનને જેણે પોતાને વશ રાખેલું છે તેવો, જિતેન્દ્રિયઃ
ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રણ રાખનાર, (અને) સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા પ્રાણિ-
માત્રની સમાન જેણે પોતાનો આત્મા ભણેલો છે તેવો પુરુષ,
કુર્વન્ કર્મ કરતો, અપિ છતાં પણ, (કર્મથી) ન, લિપ્યતે
લેપાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવેલું તથા ફક્ત
ઇન્દ્રિયરહિત કરેલું ઇત્યાદિ શુભોવાળું શાસ્ત્રોક્ત જે કર્મ તે કર્મરૂપી
યોગથી યુક્ત, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર અથવા મન અને
ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવા, તથા પ્રાણિમાત્રને પોતાની સમાન
માનનારો અર્થાત્ આત્મસમદષ્ટિ રાખનારો જે પુરુષ છે તે કર્મ
કરતો હોય છે છતાં પણ તેનાથી બંધાતો નથી. અર્થાત્ સમ-
દષ્ટિવાળા સંયમી મુનિનું કર્મ બધું ક્ષીણ થઈ જતું હોવાથી તેને
તેનું બંધન રહી શકતું નથી. ૭.

અવતરણિકાઃ—“ કર્મ કરવા છતાં પણ તેની કંઈપણ અમર તત્ત્વ
જ્ઞાનીને નથી થતી એ આશ્ચર્ય જેવું છે ! ” એવી અર્જુનની રાકાના નિવારણ-
મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના બે શ્લોકોમાં ‘ જ્ઞાનીને કર્મબંધન ન થવાનું શું
કારણ છે ’ તે બતાવે છે

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ॥

પશ્યન્નૃષ્ણન્સ્પૃશન્નિઘ્રન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્તુન્મિપન્નિમિપન્નપિ ॥

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે इति धारयन् ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એવ, કિંચિત્, કરોમિ, ઇતિ, યુક્તઃ, મન્યેત, તત્ત્વવિત્, પશ્યન્, શૃણ્વન્, સ્પૃશન્, જિઘ્રન્, અશ્રન્, ગચ્છન્, સ્વપન્, શ્વસન્; પ્રલપન્, વિસૃજન્, ગૃહ્ણન્, ઉન્મિપન્, નિમિપન્, અપિ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, વર્તન્તે, ઇતિ, ધારયન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તત્ત્વં વેત્તીતિ તત્ત્વવિત્ । પશ્યતીતિ પશ્યન્ । શૃણોતીતિ શૃણ્વન્ । સ્પૃશતીતિ સ્પૃશન્ । જિઘ્રતીતિ જિઘ્રન્ । અશ્રાતીતિ અશ્રન્ । ગચ્છતીતિ ગચ્છન્ । સ્વપિતીતિ સ્વપન્ । શ્વસિ-તીતિ શ્વસન્ । પ્રકર્ષેણ લપતીતિ પ્રલપન્ । વિસૃજતીતિ વિસૃજન્ । ગૃહ્ણ-તીતિ ગૃહ્ણન્ । ઉન્મિપતીતિ ઉન્મિપન્ । ઇન્દ્રેણ દુર્જયાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થાઃ વિષયાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તેષુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ । ધારયતીતિ ધારયન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યુક્તઃ નિષ્કામ કર્મયોગવટે યુક્ત, તત્ત્વવિત્ તત્ત્વજ્ઞાની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોભાં, વર્તન્તે (સ્વાભાવિક રીતે) પ્રવત્ત છે, ઇતિ એ પ્રમાણે, ધારયન્ નિશ્ચય કરીને, પશ્યન્ (આંખ વડે) જોતો, શૃણ્વન્ (કાન વડે) સાંભળતો, સ્પૃશન્ (ત્વચા વડે) સ્પર્શ કરતો, જિઘ્રન્ (નાસિકા વડે) સૂંઘતો, અશ્રન્ (છઘ્ના વડે) રસાસ્વાદ લેતો, ગચ્છન્ (પગ વડે) ચાલતો, સ્વપન્ સૂતો, શ્વસન્ શ્વાસ લેતો, પ્રલપન્ (વાણી વડે) બોલતો, વિસૃજન્ (શુદ્ધ તથા ઉપસ્થ દ્વારા મલમૂત્રનો) ઉત્સર્ગ કરતો, ગૃહ્ણન્ (હાથ વડે) ગ્રહણ કરતો, ઉન્મિપન્ આંખો ઉઘાડતો,

(તેમ) નિમિષન્ આંખોને મીંચતો એટલે નાગ કૂમાદિ પાંચ વાયુઓની ઉંચી નીચી ગતિ તથા સ્ફૂર્ણાયુક્ત હોવા છતાં, અપિ પણ, કિંચિત્ હું કાંઈ પણ, ન, એવ નથી જ, કરોમિ કરતો, इति એ પ્રમાણે, મન્યત માને. અર્થાત્ કર્તાપણાના અભિમાનથી દૂર રહે.

સાવાર્થ:—નિષ્કામ કર્મયોગવડે યુક્ત તત્ત્વજ્ઞાનીએ, ‘ઇદ્રિયો ઇદ્રિયેના વિષયોમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રવર્તે છે,’ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પોતે જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સૂંધતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, મલમૂત્રાદિ ઉત્સર્ગ કરતો, હાથ વડે પકડતો, આંખોને ઉઘાડતો તથા બંધ કરતો એટલે નાગ કૂમાદિ વાયુઓ વડે ઉંચી નીચી ગતિ તથા સ્ફૂર્ણાવાળો હોવા છતાં પણ, ‘હું કાંઈ પણ નથી જ કરતો,’ એમ માનવું જોઈએ. અર્થાત્ કર્તાપણાના અભિમાનથી સદંતર દૂર રહેવું જોઈએ અને તેમ કરવાથી તે કર્મ કરતો છતાં પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનીને તે કર્મની બંધનરૂપ અસર થતી નથી. ૮-૬.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત વાતનું જ વિશેષ અપ્ષ્ટીકરણ કરે છે

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

૧ સ્ફટિક પ્રતિબિંબેન યથા નામાતિ રજનમ્ ।

તત્ત્વ કર્મફલેનાન્તસ્તર્થા નામાતિ રજનમ્ ॥

સ્ફટિકમણિને જળાકુસુમાદિના પ્રતિબિંબવડે જેમ રજ ચડી જતો નથી તેમ અત કરણને કર્મમાં રહેતાં છતાં પણ કર્મના કળવડે રજ ચડતો નથી અને તેથી અત કરણ શુદ્ધ રહેતા તે આત્મા પણ કર્મકળથી લેપાયમાન થતો નથી.

પદચ્છેદઃ—બ્રહ્મણિ, આધાય, કર્માણિ, સઙ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, કરોતિ, યઃ, લિપ્યતે, ન, સઃ, પાપેન, પદ્મપત્રમ્, ઇવ, અમ્મસા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વૃંહતિ ઇતિ વ્રહ્મ, તસ્મિન્ । ક્રિયન્તે ત્તાનિ કર્માણિ, તાનિ । પદ્મસ્ય પત્રમ્ પદ્મપત્રમ્ । આપ્નોતિ ઇતિ અમ્મઃ, તેન અમ્મસા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, સઙ્ગં સંસર્ગ-આસક્તિ-ઉપાધિનો, ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરીને, કર્માણિ કર્મોને, બ્રહ્મણિ બ્રહ્મને વિષે, આધાય રાખીને (બ્રહ્મને અર્પણ કરીને), કરોતિ કરે છે, સઃ તે પુરુષ, અમ્મસા પાણી વડે, પદ્મપત્રમ્ કમળનું પત્ર, ઇવ જેમ, (તેમ) પાપેન પાપ વડે, ન, લિપ્યતે લેપાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ સંસર્ગ-આસક્તિ-ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને સર્વ કર્મ બ્રહ્મને અર્પણ કરીને કરે છે તે, કમળનું પાંદડું જેમ જલ વડે લિપ્ત થતું નથી તેમ કર્મો વડે લેપાતો નથી. અર્થાત્ કર્મના બંધનમાં આવતો નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે કર્મબંધનના નિવારણનો રસ્તો બતાવી હવે મોક્ષમા કારણભૂત કર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરવું તે દર્શાવે છે

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ॥

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

પદચ્છેદઃ—કાયેન, મનસા, બુદ્ધ્યા, કેવલૈઃ, ઇન્દ્રિયૈઃ, અપિ, યોગિનઃ, કર્મ, કુર્વન્તિ, સઙ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, આત્મશુદ્ધયે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ચીયતે અન્નાદિનાં ઇતિ કાયઃ, તેન કાયેન । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । શુદ્ધચન્તે યયા સા શુદ્ધિઃ, આત્મનઃ શુદ્ધિઃ ઇતિ આત્મશુદ્ધિઃ, તસ્યૈ આત્મશુદ્ધયે ।

અન્વય અને અર્થ:—યોગિનઃ યોગીઓ, કાયેન શરીરવડે, મનસા મનવડે, યુદ્ધયા બુદ્ધિવડે, (અને) કેવલૈઃ મમત્વરહિત દ્વંદ્વ, હિન્દ્રિયૈઃ ઇન્દ્રિયોવડે, અપિ પણ, આત્મશુદ્ધયે આત્મશુદ્ધિની ખાતર, સદ્ગુણ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, કર્મ કર્મ, કુર્વન્તિ કરે છે.

ભાવાર્થ:—યોગીઓ શરીર, મન અને બુદ્ધિવડે તથા મમત્વરહિત દ્વંદ્વ ઇન્દ્રિયોવડે પણ આત્મશુદ્ધિની ખાતર આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કેવળ ઇન્દ્રિયાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરતા રહે છે, એટલે આત્મશુદ્ધિને માટે તેઓ કર્મ કરતા હોવાથી તેમને તેનું બંધન થતું નથી. ૧૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે “સકામ અને નિષ્કામ કર્મના સંબંધમાં (જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમાં) અવિદ્યાનું કર્મના બંધનમાં આવે છે અને વિદ્યાનું તેમાંથી મુક્ત રહે છે.” એ વાતને દૃઢીભૂત કરવા માટે ભગવાન દ્વારા પણ નિર્ણયરૂપે અર્જુનને કહે છે.

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ॥

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિવ્રધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—યુક્તઃ, કર્મફલમ્, ત્યક્ત્વા, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, નૈષ્ઠિકીમ્, અયુક્તઃ, કામકારેણ, ફલે, સક્તઃ, નિવ્રધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મણાં ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, તત્ । નિષ્ઠયા ભવા ઇતિ નૈષ્ઠિકી, તામ્ નૈષ્ઠિકીમ્—અપુનરાવર્તિનીમ્ । ન યુક્તઃ અયુક્તઃ । કામેન—કામપ્રેરણયા ફલાર્થે કરોતીતિ કામકારઃ, તેન કામ-કારેણ । નિતરાં બધ્યતે ઇતિ નિબધ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—યુક્તઃ પરમેશ્વરને અર્થે જ કર્મ કરવાનાં છે એવી રીતના નિશ્ચિત મતવાળો—સાવધાન (પુરુષ), કર્મફલમ્ કર્મોનાં ફળને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નૈષ્ઠિકીમ્ જ્ઞાનનિષ્ઠાથી પ્રાપ્ત થનારી અપુનરાવર્તિની, શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ પામે છે, (પરંતુ) અયુક્તઃ કર્મનાં ફલની ઇચ્છાવાળો—અસાવધાન (પુરુષ તો), કામકારેણ ફલની ઇચ્છાની કામનાવડે, ફલે કર્મનાં ફલમાં, સક્તઃ આસક્ત થયેલો, નિબધ્યતે સારો રીતે બંધનમાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કર્મ કરનાર સ્વસ્થ ચિત્ત-વાળો પુરુષ કર્મોનાં ફળોને છોડીને અર્થાત્ તેની અપેક્ષા ન રાખીને શાશ્વત શાન્તિને મેળવે છે, પરંતુ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા-વાળો પુરુષ તો ફલની ઇચ્છાથી પ્રેરણાને ફલમાં આસક્તિવાળો થઈને તે કર્મનાં બંધનોમાં આવે છે. અર્થાત્ સકામ કર્મ કરનાર જ બંધનને પામે છે, પરંતુ પ્રભુપ્રીત્યર્થે નિષ્કામ કર્મ કરનાર બંધનને પામતો નથી. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે જેનું અંત કરણ સમ્પૂર્ણ પવિત્ર અને અદ્વિતીય ન થયું હોય તેવાને તો ચિત્તશુદ્ધિને માટે કર્મસંન્યાસ કરતા નિષ્કામ કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે” એમ કહીને હવે “શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને પરમાર્થદર્શી કેવી રીતે રહે છે ?” એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને સમજાવે છે:

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ॥

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વકર્માણિ, મનસા, સંન્યસ્ય, આસ્તે, સુખમ્, વશી, નવદ્વારે, પુરે, દેહી, ન, એવ, કુર્વન્, ન, કારયન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ ન્યસ્ય ભગવતિ સમર્પ્યં ઇતિ સંન્યસ્ય । વશં ચિત્તં વશઃ આત્મા વા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વશી । નવ દ્વારાણિ યસ્ય તત્ નવદ્વારમ્, તસ્મિન્ નવદ્વારે । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી । કરોતીતિ કુર્વન્ । મનઃ ઇન્દ્રિયાણિ ચ કારયતિ પ્રેરયતીતિ વા કારયન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વશી અંતઃકરણ જેને વશમાં છે તેવો, દેહી આ શરીરધારી આત્મા, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મોને, મનસા મનથી, સંન્યસ્ય ઇશ્વરમાં સમર્પણ કરી, નવદ્વારે નવદ્વારવાળા, પુરે શરીરરૂપી નગરમાં, ન, એવ (કંઈ પણ) નહિ જ, કુર્વન્ કરતો, (અને) અકારયન્ ન કરાવતો, સુખમ્ મુખપૂર્વક, આસ્તે રહે છે.

ભાવાર્થઃ—અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવો એટલે છતેન્દ્રિય દેહધારી છવાત્મા મનથી બધાં કર્મો ઇશ્વરને

૧ વસન્તેહાગારે પરમપદનિષ્ઠો વિજયતે ન કર્તા નો ભોક્તા ક્વચિદપિ કદાચિદ્વિહરણે ॥
વિજાનદારામો વિષયવિરાગિર્નાન્યશરણઃ પરમદ્વાદૈત્યેષ્વરિમિતવશ્નુઃ સન્વિહરતિ ॥

પરમપદની નિષ્ઠાવાળો પુરુષ દેહરૂપી મદિરમાં વસતો થકો કોઈ રથનો ક્યારે પણ કોઈ પ્રકારના વિહારમાં પોતાને નથી કર્તા માનતો કે નથી ભોક્તા માનતો, પરંતુ પોતાના આનંદમાં સંતુષ્ટ રહી, વિષયોથી વિરામ પામી, કોઈના શરણમાં નહિ રહી પ્રમાણુ જિનાના શરીરવાળો થઈ પરમદ્વારૂપી અદ્વૈતાનંદમાં વિહાર કરે છે

સમર્પણ કરીને, નવદ્વારવાળા આ શરીરમાં રહેવા છતાં પોતે કંઈ પણ કરતો નથી કે કરાવતો નથી એમ માને છે, અર્થાત્ બંધનને પ્રાપ્ત કરનાર એવી કોઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં તે પડતો નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—“एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते । एष एवासाधु कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीयते ॥” “એ પરમ ઇશ્વર જ, જેને આ લોકમાંથી ઉપર લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને શુભ કર્મ કરાવે છે, અને જેને આ લોકથી પણ નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને અશુભ કર્મો કરાવે છે.” આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે પરમેશ્વર જ શુભાશુભ ફલવાળાં કર્મોના કારણિતા છે, અને તેથી પુરુષ ખીજાની સત્તાવડે ચાલતો હોવાથી પરતંત્ર છે, તેથી તે કેવી રીતે તે તે કર્મોના ત્યાગ કરી શકે ! જે “ઇશ્વર વડે જ જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડાએલો તે શુભાશુભોને છોડી દેશે, એમ કદાચ કહેવામાં આવે તો પક્ષપાત અને દુષારહિત-પણા વડે ઇશ્વરને પણ પુણ્ય અને પાપ લાગવાનો સંભવ રહે” એવી રીતની અર્જુનની શંકાના નિવારણને માટે “પરમેશ્વર પુણ્યપાપથી અલિપ્ત છે” એમ જણાવીને “હવામાં પ્રકૃતિવશ હોવાથી તે પોતેજ શુભાશુભ કર્મો કરે છે” એ નીચેના એ શ્લોકોમાં ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—ન, કર્તૃત્વમ્, ન, કર્માણિ, લોકસ્ય, સૃજતિ, પ્રભુઃ, ન, કર્મફલસંયોગમ્, સ્વભાવઃ, તુ, પ્રવર્તતે.

૧ અજ્ઞો જન્તુર્ભૂતોઽયમાત્મનઃ સુસદુઃખયોઃ ।

ઈશ્વરોરિતો ગચ્છેત્ત્વર્ગ વા શબ્દમેવ વા ॥ સ્મૃતિઃ ॥

હવે પોતે અજ્ઞ હોવાથી પોતાને સુખઅથવા દુઃખ પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ છે, અને તેથી ઇશ્વરની પ્રેરણાથી જ તે સ્વર્ગ અથવા આડા (નરક) માં જાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્ । પ્રકર્યેણ સમ્ય-
તયા ભવતિ इति પ્રમુઃ । કર્મણાં ફલાનિ કર્મફલાનિ, કર્મફલાનાં સમ્ય-
યોગઃ इति કર્મફલસંયોગઃ, તમ્ કર્મફલસંયોગમ્ । સ્વસ્ય ભાવઃ સ્વભાવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રમુઃ ઈશ્વર, લોકસ્ય લોકના,
કર્તૃત્વમ્ કર્તાપણાને, ન, સૃજતિ સરજતો નથી, કર્માણિ કર્મોને,
(પણ) ન (સરજતો) નથી, (તેમ) કર્મફલસંયોગમ્ કર્મોનાં ફલના
સંયોગને, (પણ) ન (સરજતો) નથી, તુ પંથુ, સ્વભાવઃ સ્વભાવ,
પ્રવર્તતે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થઃ—ઈશ્વર આ લોકમાં કોઈના પણ કર્તાપણાને
અથવા કર્મોને સરજતો નથી, તેમજ કર્મનાં ફલોના સંયોગને
પણ તે ઉત્પન્ન કરતો નથી, માત્ર મનુષ્યનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ જ
પોતાની મેળે પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મનુષ્ય
શુભાશુભ કર્મો કરે છે અને તેનાં ફલને લોગવે છે. ૧૪.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ॥

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, આદત્તે, કસ્યચિત્, પાપમ્, ન, ચ,
એવ, સુકૃતં, વિભુઃ, અજ્ઞાનેન, આદૃતમ્, જ્ઞાનમ્, તેન, મુહ્યન્તિ,
જન્તવઃ.

૧ સેય સ્વમાયશબ્દેન માયાઽવિચારિશબ્દિતા ।

મદ્વિર્યાણિ જન્તુન્દિ વ્યવહારે પ્રવર્તન્તે ॥

સ્વભાવ શબ્દ વડે માયા કહેવાય છે કે જે અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ વિગેરે શબ્દો
થી ઓળખાય છે, અને તેજ જ તુમાત્રને વ્યવહાર- (મુખ-દુઃખ) માં પ્રવર્તતિ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ કૃતં સુકૃતમ્ । વિશેષેણ વ્યાપક-
તયા ભવતીતિ વિભુઃ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તેન અજ્ઞાનેન । આ સમન્તાત્
વૃતમ્ ઇતિ આવૃતમ્ । જાયન્તે ઇતિ જન્તવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિભુઃ પરમેશ્વર, કસ્યચિત્ કોઈના
પણ, પાપમ્ પાપને, ન, આદત્તે સ્વીકારતા નથી, ચ અને, સુકૃતમ્
પુણ્યને, ચ પણ, ન (સ્વીકારતા) નથી. એવ પણ, અજ્ઞાનેન
અજ્ઞાન વડે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું હોય છે,
તેન તેથી, (જ) જન્તવઃ પ્રાણીઓ, મુહ્યન્તિ (સત્ અસત્ના વિવેક-
રહિત થઈને) મોહ પામે છે.

હાવાર્થઃ—પરમેશ્વર કોઈના પણ પાપને તેમજ પુણ્યને
લેતા નથી, અર્થાત્ તે નિર્લેપ છે, પરંતુ અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાઈ
ગયેલું હોવાથી પ્રાણીઓ વિવેકરહિત બની મોહ પામે છે.
અર્થાત્ અજ્ઞાનને લીધે પ્રાણીઓ પરમાત્માના ખરા પારમાર્થિક
સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી અને તેથીજ તેઓ પ્રકૃતિને અનુસરી
શુભાશુભ કર્મ કરવા તરફ દોડે છે અને તેનું ફલ ભોગવે છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—અજ્ઞાનીઓની માફક જ્ઞાનીઓ મોહ નથી પામતા
તે વાત હવે જણાવે છે:

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ॥

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧ ત્રિગુણમનૃતમાન્ધ્ય કલ્પિતં ચિદ્વેદ્યચ્છે શ્રુતિશિસ્ત્રાવિચારોદ્ભવોધેન નદમ્ ॥

નિરવધિવપુરાત્મા સ્વાત્મમાસા ચપાસિ ભ્રમજલધનાસો બ્રહ્મસૌંદ્રીતીયઃ ॥

ત્રણેગુણોવાળું દોવાથી ખોટું જણાતું અધિકારરૂપ અજ્ઞાન કે જે સ્વચ્છ-પ્રકાશ-
મય એવા ચૈતન્યધન આત્મામાં કલ્પિત છે તે, શ્રુતિ-વેદના શિખર-વેદાન્ત

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનેન, તુ, તત્, અજ્ઞાનમ્, યેષામ્, નાશિતમ્, આત્મનઃ, તેષામ્, આદિત્યવત્, જ્ઞાનમ્, પ્રકાશયતિ, તત્, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અદિતેઃ અપત્યં પુમાન્ આદિત્યઃ, આદિત્યઃ ઇવ ઇતિ આદિત્યવત્ । પ્રકર્ષેણ કાશયતિ દીપયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ પણ, જ્ઞાનેન જ્ઞાન વડે, યેષામ્ જેઓનું, આત્મનઃ આત્મા સંબંધી, તત્ તે, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, નાશિતમ્ નાશ પામેલું છે, તેષામ્ તેઓને, જ્ઞાન્ જ્ઞાન, તત્ તે, પરમ્ સૌથી દૂર અને શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તેના, આદિત્યવત્ સૂર્યની માફક, પ્રકાશયતિ પ્રકાશ કરી આપે છે.

ભાવાર્થઃ—પણ જ્ઞાનવડે જેમનું આત્મા સંબંધી અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું છે, અર્થાત્ આત્માનું સત્યસ્વરૂપ જેઓ સમજેલા છે તેવાઓને તો તે જ્ઞાન, સૂર્ય જેમ પ્રકાશથી દરેક વસ્તુ બતાવી આપે છે તેમ સૌથી શ્રેષ્ઠ એલું જે પરબ્રહ્મ તેને પોતાના પ્રકાશથી સુંદર રીતે દેખાડી આપે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથી તેઓ સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ સર્વ કંઈ જોઈ શકાય છે તેમ પરબ્રહ્મના સત્ય સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. ૧૬.

અવતરણિકા—ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને પ્રકાશ થવાથી તેમને શુદ્ધ મલે છે તે હવે કહે છે

શાસ્ત્રને વિચારવાથી—તેનું અધ્યયન કરવાથી—ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનવડે નારા પામતાં જેમ વાદળાઓથી છવાયેલા આકાશમાં સૂર્ય અદૃશ્ય થએલા જણાય છે, પણ તે વાદળાઓ મટી જતાં પ્રકાશને પામે છે તેવી રીતે ભ્રમ-અજ્ઞાનરૂપી વાદળાને નારા થતા જેના સરીરેના અવધિ-જાણના નથી એવા પ્રભરૂપી અદ્વિતીય સૂર્ય—આત્મા-નિજરૂપ પોતાનાજ પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે.

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—તદ્બુદ્ધયઃ, તદાત્માનઃ, તન્નિષ્ઠાઃ, તત્પરાયણાઃ, ગચ્છન્તિ, અપુનરાવૃત્તિમ્, જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તસ્મિન્ એવ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિઃ યેષાં તે તદ્બુદ્ધયઃ । તસ્મિન્નેવાત્મા મનો યેષામ્ તે તદાત્માનઃ । તસ્મિન્નેવ નિષ્ઠા તાત્પર્યં યેષાં તે તન્નિષ્ઠાઃ । તદૈવ પરમ્ અયનં યેષાં તે તત્પરાયણાઃ । પુનશ્ચાસૌ આવૃત્તિઃ इति પુનરાવૃત્તિઃ, ન પુનરાવૃત્તિઃ અપુનરાવૃત્તિઃ, તામ્ અપુનરાવૃત્તિમ્ । જ્ઞાનેન નિર્ધૂતં કલ્મષં યેષાં તે જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તદ્બુદ્ધયઃ તે પરમ ઈશ્વરમાં જ જેમની બુદ્ધિ નિશ્ચયવાળી છે તેવા તદાત્માનઃ તેમનામાં જ મનવાળા, તન્નિષ્ઠાઃ તેમનામાં જ નિષ્ઠાવાળા, તત્પરાયણાઃ તેમને જ પરમ આશ્રય માનનારા (અને) જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ જ્ઞાન વડે જેમનાં પાપ ધોવાઈ ગયેલાં છે તેવા (પવિત્ર આત્માઓ), અપુનરાવૃત્તિમ્ કરી જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિ ન થવા રૂપ દશાને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—તે પરમેશ્વરમાં જ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા, તેમનામાં જ મનને એકાગ્ર કરી રહેનારા, તેમનામાં જ પોતાનું બધું તાત્પર્ય રાખવાવાળા, તેમને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનનારા અને જ્ઞાન વડે નિષ્પાપ થયેલા પૂતાત્માઓ કરીને કદિ પણ જન્મ-મરણ ન થાય એવી ઉત્તમ દશાને પામે છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—તેવા પરમ જ્ઞાનીઓની આ જગત્માં કેવા પ્રકારની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ રહે છે તે હવે ભગવાન કહે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ॥

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને, બ્રાહ્મણે, ગવિ, હસ્તિનિ, શુનિ, ચ, એવ, શ્વપાકે, ચ, પંડિતાઃ, સમદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વેતિ આત્માનમ્ અનયા इति વિદ્યા, વિશેષેણ નયઃ इति વિનયઃ, વિદ્યા ચ વિનયશ્ચ વિદ્યાવિનયૌ, તાભ્યાં સમ્પન્નઃ इति વિદ્યાવિનયસમ્પન્નઃ, તસ્મિન્ વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને । બ્રહ્મ વેદમ્ અધીતે જ્ઞાનાતિ इति વા બ્રાહ્મણઃ, તસ્મિન્ બ્રાહ્મણે । ગચ્છતીતિ ગૌઃ, તસ્મિન્ ગવિ । હસ્તઃ શુંઢા અસ્તિ અસ્ય इति હસ્તી, તસ્મિન્ હસ્તિનિ । શ્વનં પચતીતિ શ્વપાકઃ, તસ્મિન્ શ્વપાકે । પંડા અસાધારણા બુદ્ધિઃ સંજ્ઞાતા યેષાં તે પંડિતાઃ । સમં પश्यन्ति તે સમદર્શિનઃ, વા સમં બ્રહ્મ દ્રષ્ટું શીલં યેષાં તે સમદર્શિનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત, બ્રાહ્મણે પ્રાણણુમાં, ગવિ ગાયમાં, હસ્તિમિ હાથીમાં, શુનિ કૂતરામાં, ચ અને, શ્વપાકે ચાંડાલમાં, ચ ધણુ, પંડિતાઃ પંડિતો-બુદ્ધિમાન લોકો, સમદર્શિનઃ સમાન-દૃષ્ટિ-વાળા, એવ જ (હોય છે).

ભાવાર્થઃ—વિદ્યા અને વિનયથી ભૂષિત પ્રાણણુમાં, ગાય-માં, હાથીમાં, કૂતરામાં તથા ચાંડાલમાં ધણુ પ્રદક્ષિણે-

બ્રહ્મમય બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરુષો સર્વદા 'સમાનદષ્ટિવાળા' જ હોય છે. અર્થાત્ તેણે ઉત્તમ કોટિનું જેમને જ્ઞાન થયેલું હોય છે તેમને આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમય હોવાથી ભેદદષ્ટિ રહેતી નથી, એટલે તેઓ માત્ર સુખથી જ અદ્વૈતવાદી હોતા નથી, પરંતુ વસ્તુતઃ જ અદ્વૈતસ્વરૂપ હોય છે અને તેથી તેવાઓને કોઈ પણ પ્રકારનો સાંભારિક દોષ લાગતો નથી. ૧૮.

અવતરણિકા:—મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે—“સમાસમામ્યાં વિપમ-
સમે પૂજાતઃ” સમાન એટલે અમુક અંશે ઉત્તમ—મોટાદષ્ટિવાળાને જો તેને યોગ્ય પૂજા કરવામા ન આવે, અને જો હવેથી સ્થિતિવાળાને એકદમ વધારે

૧ ચાડાળ, બ્રાહ્મણ, ગાય એ સર્વમાં સમબુદ્ધિ અથવા તો બ્રહ્મવાદીના કહેવા પ્રમાણે સમવર્તન કદ સ્થિતિમાં હોય છે તે બધું જોઈએ, કારણ કે શ્લોકમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખવી એમ લખ્યું છે પણ સમાન વર્તવું એમ લખ્યું નથી સાથે પડિત રાખ્ધ શ્લોક કમાહોવાથી તે સમદૃષ્ટિ પણ પડિતો રાખી શકે છે તે પડિત કેને કહેવા તેણે લક્ષણ બગવાને પોતે જ આપેલું છે કે, ‘યસ્ય સર્વે સમાતમા કામસક્ત્યર્થવર્જિતા । જ્ઞાના-
ત્રિવિધકર્મણ તમાદ્ધ પદિત છુવા જેના સર્વ કર્તવ્યો કામના અને સકલપોથી રહિત હોય અને જ્ઞાનાગ્નિથી જેનાં કર્મો બળી ગયા હોય તેવાને જ્ઞાનીઓ પડિત કહે છે, એના જે પડિત હોય તેવાને મટિ આ દૃષ્ટિ છે, પરંતુ જેઓ પોતાના શાસ્ત્રીય કર્મો પણ ન કરતા હોય તો તેવાઓને જ્ઞાન કયાથી હોઈશકે ? અને જ્ઞાન ન હોય તો તેવા સમદૃષ્ટિ અથવા સમવર્તનને યોગ્ય પડિત કેમ ગણાય ? અને તેથી જ તેવા અજ્ઞાનીઓ પર આધાર રાખી ચાડાળ બ્રાહ્મણ વગેરેના એકીકત્વથી વર્ણી સમ ધર્મનો વિનાશ કરી, પાપનો સ્વીકાર કરી અધમ સ્થિતિએ પહોંચવા તરફ જનસમાજે ન જવું એજ કલ્યાણકારક છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ચાડાલ, ગાય, કૂતરો અને હાથી દિત્યાદિકોના સુખદુઃખમાં પડિતોએ સમાન દૃષ્ટિવાળા હોવું જોઈએ, પણ સમાન વર્તનવાળા બનવું ન જોઈએ, કારણ વિચારો કે જેમ ગાય વર્તે છે તેમ કૂતરો કે હાથી વિગેરે કઈ વર્તી શકતા નથી, તેમ કૂતરો, ગાય કે હાથી વર્તે તેમ કઈ બ્રાહ્મણ કે ચાડાલ વર્તીશકતા નથી તેમજ બ્રાહ્મણે પણ ચાડાલની પેઠે વર્તવું ન જોઈએ અને ચાડાલે પણ બ્રાહ્મણની પેઠે વર્તવું ન જોઈએ, પરંતુ તે સર્વમાં પોતાને જેમ સુખ દુઃખ થાય છે, તેમ બીજને પણ થાય છે એમ સમાન દૃષ્ટિ રાખી કોઈને પણ સુખ થવામા સહાયક—કારણભૂત બનવું પણ કોઈને દુઃખ થવામા કે થવામાં સહાયક—કારણભૂત બનવું નહિ.

પ્રમાણમાં પૂજા અર્પણમાં આવે તો પૂજક આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં અધોગતિ પામે છે, તેથી વિપમ (વર્તન અને વ્યવહારમાં વિપરીતતાવાળા) મા સમાનદૃષ્ટિ તો અનર્થકરી અને પાપમૂલક છે તો તેવી દૃષ્ટિ રાખનારા પુરુષો પંડિતો કેવી રીતે કહી શકાય ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં પંડિતોની સામ્યદશા કે જે મોક્ષમાં ખામ કારણ છે તેનું વર્ણન કરે છે.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—ઈહ, એવ, તૈઃ, જિતઃ, સર્ગઃ, યેષાં, સામ્યે, સ્થિતમ્, મનઃ, નિર્દોષમ્, હિ, સમમ્, બ્રહ્મ, તસ્માત્, બ્રહ્મણિ, તે, સ્થિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૃજ્યતે इति सर्गः । समस्य भावः साम्यम्, तस्मिन् साम्ये । मन्यते अनेन इति मनः । दुष्यन्ते गुणाः यैस्ते दोषाः, निर्गताः दोषाः यस्मात् तत् निर्दोषम् । सह मीयते तत् समम् ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યેષામ્ જેઓનું, મનઃ મન, સામ્યે સમાનતામાં, સ્થિતમ્ રહેલું છે, તૈઃ તેઓએ, ઇહ અહીં, એવ જ, સર્ગઃ સંસાર-જન્મ-મૃત્યુ-ને, જિતઃ જીત્યો છે, હિ કારણ કે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, નિર્દોષમ્ દોષરહિત, (અને) સમમ્ સર્વમાં સરખે

૧ સર્ગો यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदु खेन बाह्य ॥ ક્રાંતિઃ ॥

જેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વલોકોના નેત્રરૂપ છે તેથી તે નેત્રસંબંધી બાહ્ય દોષોવડે લેખાતો નથી તે પ્રમાણે સર્વભૂતપ્રાણિમાત્રનો અંતરાત્મા-ચૈતન્ય-સ્વરૂપ બ્રહ્મ-આત્મા સર્વથી બાહ્ય હોવાથી લોકસંબંધી દુ ખવડે લેખાતો નથી.

ભાગે વહેંચાયલું છે, તસ્માત્ તેથી, તે તેઓ, બ્રહ્માણિ પરમ-
પ્રજ્ઞમાં, સ્થિતા રહેલા છે.

ભાવાર્થ:—જેઓનું મન સમાનતામાં સ્થિર થએલું છે તેમણે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીમાં કે વસ્તુભાત્રમાં સમાનદ્રષ્ટિવાળા-
ઓએ અહીં જ સંસારને જીત્યો છે, એમ તું માન, કારણ કે
પ્રજ્ઞ નિર્દોષ અને સર્વમાં સરખે ભાગે વહેંચાયેલું હોવાથી તેઓ
પરમ પ્રજ્ઞમાં જ લીન થયેલા છે. અર્થાત્ વસ્તુભાત્ર તેમને
પ્રજ્ઞથી વ્યતિરિક્ત ન જણાતી હોવાથી સંસાર પણ તેમને નથી
અને તેથીજ તેઓ પ્રજ્ઞમાંજ રહેલા છે એમ તું સમજ. ૧૯.

અવતરણિકા:—પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થયેલાઓની દશાનાં વિશેષ
લક્ષણ કેવાં હોય છે તે ભગવાન કહે છે:

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ॥

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્માણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—ન, પ્રહૃષ્યેત્, પ્રિયમ્, પ્રાપ્ય, ન, ઉદ્વિજેત્,
પ્રાપ્ય, ચ, અપ્રિયમ્, સ્થિરબુદ્ધિઃ, અસંમૂઢઃ, બ્રહ્મવિત્, બ્રહ્માણિ,
સ્થિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ હૃષ્યેત્ इति પ્રહૃષ્યેત્ । પ્રીના-
તીતિ પ્રિયમ્, તત્ । ન પ્રિયમ્ इति અપ્રિયમ્, તત્ । સ્થિરા બુદ્ધિઃ यस્ય
સઃ સ્થિરબુદ્ધિઃ । સમ્યક્ મૂઢઃ इति સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ અસંમૂઢઃ । બ્રહ્મ
વેત્તીતિ બ્રહ્મવિત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જે પુરુષ) પ્રિયમ્ પ્રિય વસ્તુને,
પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, ન, પ્રહૃષ્યેત્ હર્ષ પામતો નથી, ચ અને,

અપ્રિયમ્ અહિત વસ્તુને, પ્રાપ્ય મેળવીને, ન, ઉદ્વિજેત ઉદ્વેગ પામતો નથી, (તે પુરુષ) સ્થિરબુદ્ધિઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, અસંમૃદઃ જરા પણ મોહ ન પામે તેવો, વ્રહ્મવિત્ પ્રદાને જાણનારો, (અને) વ્રહ્મણિ પ્રદામાં, (જ) સ્થિતઃ લીન થઈને રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે શોક કરતો નથી, તે પુરુષ જ સ્થિરબુદ્ધિવાળો અને વિવેકને જરાપણ ન ભૂલી મોહ ન પામે તેવો પ્રદક્ષણી છે અને તે સાક્ષાત્ પ્રદામાંજ રહેલો છે. અર્થાત્ જે પ્રદામય હોય છે તે સુખદુઃખ પ્રિયાપ્રિય વગેરે દ્વંદ્વધીરહિત હોય છે એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—અનેક જન્મોમાં બાપ વિષયોમાં જે પ્રીતિ અનુભવવામા આવી હોય છે તે ઘણી પ્રખ્યાત હોવાથી તેમાં આસક્ત ચિત્તવાળાને આ લોકમાં ન જોવાએલા—અનુભવાએલા અને સર્વ વિષયસુખના આનંદથી રહિત એવા પ્રદામાં કેવી રીતે સ્થિરતા ચાય? તેના જવાબમાં ‘પ્રદા પરમાનંદસ્વરૂપ છે’ એમ કહેવામાં આવે તો તે માન્ય કરી શકાય નહિ, કારણ કે તે પરમ આનંદ પહેલાં અનુભવવામા આવેલો ન હોવાથી તે સ્વરૂપે તે ક્ષી શકાય નહિ. ઈત્યાદિ શંકાના સમાધાનમાં પ્રહ્માનંદ મૌથી પરમ અને શ્રેષ્ઠ છે અને તેને કાણુ મેળવી શકે છે તે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન જણાવે છે:

ब्राह्मस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ॥

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ ૨૧ ॥

૧ અપ્યાનંદ. શ્રુત સાક્ષાન્માનેનાવિષયીકૃતઃ ।

દૃષ્ટાનન્દામિલાપ ન ન મન્વીકર્તુમપ્યલભ્ ॥ इति वार्तिके ॥

यच्च कामसुख लोके यच्च विष्य महत्सुखम् ।

मृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं फलाम् ॥ महामास्ते ॥

“પરમ આનંદ જે પ્રમાણે સાંભળવામાં આવ્યો છે તે તે પ્રમાણે સાક્ષાત્

પદચ્છેદઃ—વાહ્યસ્પર્શેષુ, અસક્તાત્મા, વિન્દતિ, આત્મનિ,
યત્, સુખમ્, સઃ, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા, સુખમ્, અક્ષયમ્,
અશ્રુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બહિર્ભવાઃ બાહ્યાઃ, સ્પૃશ્યન્તે તે સ્પર્શાઃ,
બાહ્યાશ્ચ તે સ્પર્શાશ્ચ બાહ્યસ્પર્શાઃ, તેષુ બાહ્યસ્પર્શેષુ । ન સક્તઃ આત્મા અન્તઃ-
કરણં યસ્ય સઃ અસક્તાત્મા । બ્રહ્મણિ પરમાત્મનિ યોગઃ સમાધિઃ इति
બ્રહ્મયોગઃ, તેન યુક્તઃ (તસ્મિન્ વ્યાપૃતઃ) આત્મા અન્તઃકરણં યસ્ય સઃ બ્રહ્મ-
યોગયુક્તાત્મા । ક્ષેતુમ્ શક્યમ્ ક્ષય્યમ્, ન ક્ષય્યમ્ इति અક્ષય્યમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વાહ્યસ્પર્શેષુ બાહ્ય-ઇન્દ્રિયોના-
વિષયોભાં, અસક્તાત્મા આસક્તિરહિત ચિત્તવાળો, આત્મનિ
પોતાના આત્મામાં, યત્ જે, સુખમ્ સુખને, વિન્દતિ પામે છે,
સઃ તે, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા પરમાત્મામાં સમાધિવડે જોડાયેલ છે
આત્મા જેનો, એટલે બ્રહ્મને વિષે જેણે પોતાનો આત્મા જોડેલો
છે એવો થઈને અક્ષય્યમ્ કદી ક્ષય ન પામે તેવા, સુખમ્ સુખને,
અશ્રુતે અનુભવે છે.

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોમાં જેનું ચિત્ત આ-
સક્ત નથી એવો પુરુષ પોતાના આત્મામાં જે સુખને મેળવે.

કોઈપણ પ્રમાણથી માપી શકાય એવો આપી શકાય એવો નથી. વળી જેણે તે
મહદાનંદની ભૂમિએ જોઈ છે, તેને તેમાં મંદ કરવાને પણ કોઈ સમર્થ નથી.”
“વાર્તિક”

“આ લોકમાં દરેક કામનાની અર્થાત્ વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ મળે છે તથા
સ્વર્ગલોકમાં આ લોકથી પણ જે અધિક શ્રેષ્ઠ સુખ મળે છે એ બન્ને લોકનાં સુખો
તુલ્યાને ક્ષય યથ જવાથી જે સુખ કે આનંદ થાય છે તેનો સોજામો ભાગ પણ
નથી. અર્થાત્ વિરહિત અને પ્રહાનન્દ એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ આનંદ છે બાકી લોકિક
વિષયોનો આનંદ તો ઘુચ્છ અને ક્ષણભંગુર છે.” “મહાભારત”

છે તેજ પુરુષ પરમાત્મામાં સમાધિવડે લીનથએલ અંતઃ-
કરણવાળો યોગી થઇને રહે છે તો તે અનંત સુખને ભોગવે છે-
અનુભવે છે એટલે મોક્ષ પામે છે. અર્થાત્ વિષયોમાં અના-
સકિત રાખી ધીમે ધીમે આત્મજ્ઞાન મેળવતાં વિષયોની પ્રીતિ
નાશ પામે છે અને પછી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનયોગથી યુક્ત થતાં
મનુષ્ય ક્રમથી અક્ષય સુખને મેળવે છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“સુપુત્રિ-નિદ્રાની હદમાં અનુભવાતા કોઈ અદૃષ્ટ
આનંદના જેવા આ બ્રહ્મસુખની ખાતર, માક્ષાત્ દિવ્ય-સુંદર સ્ત્રી, અન્ન,
પાન, ગાયન વાદન, ઇત્યાદિ ઉપશબ્ધ સુખોને કોણ તિલાંજલી આપે ?”
એવી શંકાના સમાધાનમાં “બાહ્ય સુખો નાશ પામનારાં હોવાથી માયે
દુઃખદ છે એમ જણાવી તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” તે કહે છે:

ये' हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—યે, હિ, સંસ્પર્શજાઃ, ભોગાઃ, દુઃખયોનયઃ,
એવ, તે, આદ્યન્તવન્તઃ, કૌન્તેય, ન, તેષુ, રમતે, બુધઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સંસૃજ્યન્તે इति संस्पर्शाः विषयाः
तेभ्यः जाता इति संस्पर्शजाः । भुज्यन्ते ते भोगाः युवन्ति इति योनयः,
दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः इति दुःखयोनयः । आदिः विषयेन्द्रिय-

૧ સપદઃ પ્રમદાશ્રેષ્ઠ તરફોત્સદ્ગમદુરા ।

૧. ૨ કસ્તાસ્વહિફળાચ્છવચ્છાયાસુ રમતે બુધઃ ॥ પાસિદ્ધે ॥

નાના પ્રકારની સંપત્તિઓ અને પ્રમદા-સ્ત્રીઓ તે તરંગોની જેમ ઉત્પન્ન થતાં
જ નાશ પામનારાં છે તો સર્પની કૃણા રૂપી છત્રની છાયાની જેમ તેઓમાં કયો
પંડિત પુરુષ રમણ કરે છે ? અર્થાત્ કોઈપણ રમતો નથી.

સંયોગો, મોગાનામન્તશ્ચ તદ્વિયોગ એવંતૌ, આદ્યન્તૌ વિદ્યેતે
યેષાં તે આદ્યન્તવન્તઃ । કુન્તાયાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌતેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ
હે કૌન્તેય । આત્માનં વૉષતીતિ બુધઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યે જે, સંસ્પર્શજા વિષયજન્ય,
મોગાઃ ભોગો છે, તે તે, હિ ખરેખર, દુઃસ્વયોનયઃ દુઃખના
કારણરૂપ, (અને) આદ્યન્તવન્તઃ સંયોગ-વિયોગથી આદિ અને
અંતવાળા અર્થાત્ નાશપામનારા, એવજ (છે), (માટે) કૌન્તેય હે
કૌન્તેય ! બુધઃ ડાહ્યો મહાશય, તેણે તે વિષયોમાં, ન રમતે રમણ
કરતો નથી—તેને સેવી આનંદ માનતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે વિષયજન્ય ભોગો છે તે દુઃખના કારણ-
રૂપ અને સંયોગવિયોગને લઈને આદ્યન્તવાળા અર્થાત્
ક્ષણભંગુર જ છે, માટે હે કૌન્તેય ! ડાહ્યા-બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ તે વિષ-
યોમાં રમતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાની મનુષ્ય વિષયો દુઃખદ અને વિના-
શી હોવાથી તેનો આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છા ન રાખતાં બ્રહ્મા
નંદને મેળવવાની જ અભિલાષા રાખે છે અને યત્ન કરે છે. ૨૨.

અન્યતરણિકાઃ—‘વિષયોમા પ્રીતિ એ પરમકલ્યાણના માર્ગમા મોટો
પ્રતિબંધ, દુર્નિવાર દોષ, તથા બધી જાતના અનર્થ કરાવનાર છે, અને તેમાં
પણ કામક્રોધ છતાં શકાય તેવા નથી તેથી તેમના પરિહાર માટે અધિક
યત્ન કરવો જોઈએ ’ એ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

૧ પ્રાણે ગતે યયા દેહઃ સુખં દુઃખં ન વિન્દતિ ।

તથા ચેત્પ્રાણયુક્તોઽપિ સ કેવલ્યાશ્રમે વસેત્ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

દેહમાંથી જ્યારે પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યારે દેહ જેમ સુખ અથવા દુઃખને
જાણતો નથી તે પ્રમાણે જ જે પ્રાણથી દેહ જોડાયેલો હોય છતાં પણ મુખ અથવા
દુઃખને જાણે નહિ તેો તે કેવલ્ય-સન્યાસરૂપ આશ્રમ વિષે વસી શકે છે.

પદચ્છેદઃ—શક્નોતિ, હહ, એવ, યઃ, સોદુમ્, પ્રાક્, શરીરવિમોક્ષણાત્, કામક્રોધોદ્ભવમ્, વેગમ્, સઃ, યુક્તઃ, સઃ, સુખી, નરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ મોક્ષણમ્ इति વિમોક્ષણમ્, શીર્યતે इति શરીરમ્, શરીરસ્ય વિમોક્ષણં શરીરવિમોક્ષણં, તસ્માત્ શરીરવિમોક્ષણાત્ । ઉદ્ભવતીતિ ઉદ્ભવઃ, કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ इति કામ-ક્રોધૌ, તામ્યાં ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ કામક્રોધોદ્ભવઃ, તમ્ કામક્રોધોદ્ભવમ્ । સુખમ્ અસ્ય અસ્તીતિ સુખી ।

અન્વય અને અર્થઃ—હહ આ લોકમાં, યઃ જે પુરુષ, શરીરવિમોક્ષણાત્ શરીર છુટી જવાની એટલે મૃત્યુની, પ્રાક્ પહેલાં, કામક્રોધોદ્ભવમ્ કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા, વેગમ્ વેગને-પ્રવાહને, સોદુમ્ સહન કરવાને-શકવાને, શક્નોતિ શક્તિમાન્-સમર્થ થાયછે, સઃ તે, એવ જ, નર પુરુષ, યુક્તઃ યોગી (છે અને તેજ પુરુષ), સુખી સુખી (છે).

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં જે મનુષ્ય શરીર છુટી જવા પહેલાં એટલે મૃત્યુ પહેલાં કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહને-તેમનાથી ઉત્પન્ન થતી આવેશભરી વૃત્તિને સહન કરવાને-શકવાને શક્તિમાન્ હોય છે તે જ પુરુષ ખરો યોગી છે, અને તે જ પુરુષ સુખી છે. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધના વેગને છુટવાથી જ માણસ યોગયુક્ત થઈ ઉત્તરોત્તર સુખી થઈ શકે છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—‘કેવળ કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને અટકાવવા-માત્રથી જ મનુષ્ય પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષને મેળવે છે એમ નથી, પણ વિશેષ ધ્યાનાદિક સામગ્રીસપન્ન પણ મનુષ્યે થવું જોઈએ ’ તે વાત ભગવાન જણાવે છે.

યોન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાંતર્જ્યોતિરેવ ચ ॥

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, અન્તઃસુખઃ, અન્તરારામઃ, તથા, અન્ત-
ર્જ્યોતિઃ, એવ, ચ, સ, યોગી, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, બ્રહ્મભૂતઃ, અધિ-
ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તઃ આત્માનિ એવ સુખં યસ્ય સઃ
અન્તઃસુખઃ । અન્તઃ આત્માનિ એવ આ સમંતાત્ રમણં ક્રીડા યસ્ય સઃ
અન્તરારામઃ । અન્તઃઆત્માનિ એવ જ્યોતિઃ પ્રકાશઃ યસ્ય સઃ અન્તર્જ્યોતિઃ ।
યોગઃ અષ્ટાંગલક્ષણઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ ઇતિ
બ્રહ્મનિર્વાણમ્ , તત્ । બ્રહ્મણિ ભૂતઃ સ્થિતઃ ઇતિઃ બ્રહ્મભૂતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, અન્તઃસુખઃ અંત-
રાત્મામાં જ સુખવાળો, તથા તેમ, અન્તરારામઃ અંતરાત્મામાં જ
ક્રીડા કરનારો, એવ, ચ તેમ જ, અન્તર્જ્યોતિઃ અંતરાત્મામાં જ
જે પ્રકાશે છે, સઃ તે, યોગી યોગી, બ્રહ્મભૂતઃ પરબ્રહ્મમય થયેા
થકેા, બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્ બ્રહ્મ (ને સર્વતઃ અને સમગ્રતઃ જાણવાથી
અને તેના નિદ્ધિધ્યાસનથી તે એક જ) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ
શોધને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં જ સુખ માને-
છે, આત્મામાં જ ક્રીડા કરે છે અને આત્માને જ પરમજ્યોતિ-
પ્રકાશ માને છે તેવો તે યોગી બ્રહ્મભૂત થઈને સર્વ રીતે બ્રહ્મ-
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નિદ્ધિધ્યાસનથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપનેજ પામવારૂપ

મોક્ષને મેળવેછે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મેળવવા તરફ જ યત્ન કરવો શ્રેયસ્કર છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘ મુક્તિના કારણરૂપ જ્ઞાન યવામાં ખીજું ક્યાં સાધવો હોય તો બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય ? ’ તે કહે છે:

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ॥

છિન્નદ્વૈષા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદ્મચેદઃ—લભન્તે, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, ઋષયઃ, ક્ષીણકલ્મષાઃ, છિન્નદ્વૈષાઃ, યતાત્માનઃ, સર્વભૂતહિતે, રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ इति ब्रह्मनिर्वाणम्, तत् । ऋषयः । क्षीणं कल्मषं येषां ते क्षीणकल्मषाः । छिन्नं द्वैषं संशयो येषां ते छिन्नद्वैषाः । यतः संयतः आत्मा चित्तं येषां ते यतात्मानः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हिते रताः इति सर्वभूतहितेरताः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ક્ષીણકલ્મષાઃ જેમનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે તેવા, છિન્નદ્વૈષાઃ જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેવા, યતાત્માનઃ અંતઃકરણને વશ રાખનારા, (અને) સર્વભૂતહિતેરતાઃ પ્રાણિમાત્રના જલામાં આનંદ માનનારા,

૧ વિપર્યયઃ સંશયો વા ચદ્વૈષં ત્વકૃતાત્મનામ્ ।

જ્ઞાનાસિના ત્વ તચ્છિત્વા મુક્તસંગઃ પરિવ્રજેત્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેમને જે ઉલટું—એકને ઠેકાણે ખીજું—પ્રતિકૂળ અથવા સંશય થાય છે તેને દ્વૈષ કહે છે એ દ્વૈષનું જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે છેદન કરી સધળા સગથી મુક્ત થઈને મનુષ્યે સંન્યાસ ધારણ કરવો.

ક્રમયઃ ઋષિઓ, (છે તેઓ) બ્રહ્મનિર્વાણમ્ બ્રહ્મરૂપ મોક્ષને, લમન્તે પામે છે.

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞ વિગેરેથી ક્ષીણ થએલ પાપવાળા, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિથી સૂક્ષ્મવસ્તુનું વિવેચન કરવામાં સમર્થ, શ્રવણ અને મનન વિગેરેથી જેના સંશયો છિન્ન થઈ ગયા છે, એવા, નિદિધ્યાસનાદિ અભ્યાસથી જેમણે પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધિ આપી છે એવા એટલે કે પરમાત્મામાં જ એકાગ્ર ચિત્તવાળા તથા પ્રાણિમાત્રનું બહુ કરવામાંજ તત્પર એવા સૂક્ષ્મદર્શી ઋષિઓ બ્રહ્મમાં જ શાંતિ-નિર્વાણ-એકનિષ્ઠતા-મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—હરી પણ ‘ કામક્રોધરહિત તથા યોગનિષ્ઠ અને બ્રહ્મજ્ઞાની યોગીજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે અધિકારી ગણાય છે ’ તે કહે છે:

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ॥

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તેતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્, યતીનામ્, યતચેતસામ્, અભિતઃ, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, વર્તેતે, વિદિતાત્મનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ इति કામક્રોધૌ, તામ્યાં વિયુક્તાઃ કામક્રોધવિયુક્તાઃ, તેષામ્ કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ । યતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે યતચેતસઃ, તેષામ્ યતચેતસામ્ । વિદિતઃ આત્મા યૈઃ તે વિદિતાત્માનઃ, તેષામ્ વિદિતાત્મનામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ કામ અને ક્રોધથી રહિત, યતચેતસામ્ સંયમી ચિત્તવાળા, (અને) વિદિતાત્મનામ્ આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા, યતીનામ્

યતિઓને, વ્રતનિર્વાણમ્ પ્રદ્ધમાં નિર્વાણુ-સાયુજ્ય-મોક્ષ, અમિત સર્વ સ્થિતિમાં એટલે જીવતા અને મર્યા પછી પણ, વર્તે છે હોય છે.

ભાવાર્થ:—કામ-ક્રોધથી રહિત, સંયમી ચિત્તવાળા, તથા આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા યતિઓને પ્રદ્ધમાં નિર્વાણુ-સાયુજ્ય મોક્ષ જીવતા અને મરતાં બંને સમયમાં પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જીવન્મુક્ત છે, અને પછીથી તો તેઓ મુક્ત જ છે એમાં સંશય નથી. ૨૬.

અવતરણિકા:—હવે ધ્યાન-સમાધિયોગના વિવરણનો જે છઠ્ઠો અધ્યાય આગળ આવવાનો છે, તેની પ્રસ્તાવનારૂપ મુક્તના લક્ષણો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે ઞ્રુવોઃ ॥

પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યૈર્તેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ॥

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

૧ ધ્રુવોરન્તગતા દૃષ્ટિર્મુદ્રા મહતિ સ્થેચરી ।

ન રોગો મરણ તન્ન ન નિદ્રાક્ષુત્તુહાદય ॥ યોગમાર્ત્તજ્ઞે ॥

બંને બ્રહ્માના મધ્યમા દૃષ્ટિ રાખવી તેથી જેચરી મુદ્રા થાય છે તે જેચરી મુદ્રામાં રોગ કે મરણ નથી તેમ નિદ્રા, જૂન કે તરસ વિગેરે પણ નથી

૨ લયનિષેપરહિત મન કૃત્વા હૃનિગ્રહ્યમ્ ।

યદા યાત્યુન્મનીમાવ તદા તત્પરમ પદમ્ ॥

લય-ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને વિલેપ-ઈન્દ્રિયોનું બહિષ્કરણ થયું તેથી રહિત એવા મનને અત્યંત નિશ્ચલ કરી જ્યારે યોગીઉન્મની ભાવને પામે છે ત્યારે તે પરમ પદ કહેવાય છે

પદચ્છેદઃ—સ્પર્શાન્, કૃત્વા, વહિઃ, વાહ્યાન્, ચક્ષુઃ, ચ, એવ, અન્તરે, ભ્રુવોઃ, પ્રાણાપાનૌ, સમૌ, કૃત્વા, નાસામ્યન્તરચારિણૌ, યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ, મુનિઃ, મોક્ષપરાયણઃ, વિગતે-ચ્છામયક્રોધઃ, યઃ, સદા, મુક્તઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભ્રમતઃ ઇતિ ભ્રુવૌ, તયોઃ ભ્રુવોઃ । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ ઇતિ પ્રાણાપાનૌ, તૌ । ચરતઃ ઇતિ ચારિણૌ, નાસિકયોઃ અમ્યન્તરે ચારિણૌ ઇતિ નાસામ્યન્તરચારિણૌ, તૌ । ઇન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ ચ બુદ્ધિશ્ચ ઇન્દ્રિયમનોબુદ્ધયઃ, યતાઃ ઇન્દ્રિયમનોબુદ્ધયઃ યસ્ય સઃ યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ । મોક્ષઃ એવ પરમ્ અયનં યસ્ય સઃ મોક્ષપરાયણઃ । ઇચ્છા ચ મયં ચ ક્રોધશ્ચ ઇતિ ઇચ્છામયક્રોધાઃ, વિગતાઃ ઇચ્છામયક્રોધાઃ યસ્ય સઃ વિગતેચ્છામયક્રોધઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વાહ્યાન્ બહારના, સ્પર્શાન્ ઇન્દ્રિયના વિષયોને, વહિઃ બહાર, કૃત્વા કરીને, ચ અને, ભ્રુવોઃ બે બ્રુહુટીની અન્તરે મધ્યમાં, ચક્ષુઃ ચક્ષુ, (કૃત્વા રાખીને) નાસામ્યન્તરચારિણૌ નાસિકામાં અંદર સંચાર કરતા, પ્રાણાપાનૌ પ્રાણ અને અપાનવાયુને, સમૌ સમાન, કૃત્વા કરીને, યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ જેણે પોતાના વશમાં રાખ્યાં છે તેવો, મોક્ષ પરાયણઃ મોક્ષને જ પરમ-આશ્રય માનનારો, (અને) વિગતે-ચ્છામયક્રોધઃ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જેના આલ્સ્યા ગયા છે તેવો, યઃ જે, મુનિઃ સૂક્ષ્મ મનન કરનારો ઋષિ હોય, સઃ તે, સદા હંમેશાં, મુક્તઃ શુભ-મુક્ત, એવ જ (છે).

સાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોને દૂર કરીને એટલે તેમાં આસક્તિ ન રાખીને અને નેત્રોને બંને બ્રુહુટીની મધ્યમાં

રાખીને, તથા નાસિકાની અંદર સંચાર કરતા પ્રાણ અને અપાન વાયુઓને તેમાં સમાન કરીને ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ જેણે વશમાં રાખ્યાં છે તેવો, ઐતલે છતેન્દ્રિય અને મોક્ષને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનનારો જે સૂક્ષ્મદર્શી મુનિ છે તે સદા મુક્ત જ છે. અર્થાત્ તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૨૭-૨૮.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ધ્યાનાદિ યોગ અને ઈન્દ્રિયમંથન વિગેરે કહીને હવે મુક્તિના દ્વારરૂપ જે ઐક્યભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, તે વિષે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં કથન કરીને કર્મમંત્રાસ અને કર્મ-યોગનો પૃથક્ અધિકાર બતાવી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એજ મુમુક્ષુનું ખાસ કાર્ય હોવું જોઈએ એમ અર્જુનને કહી હવે પાંચમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે.

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ॥

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥૨૯॥

પદચ્છેદ:—મોક્તારમ્, યજ્ઞતપસામ્, સર્વલોકમહેશ્વરમ્, સુહૃદમ્, સર્વભૂતાનામ્, જ્ઞાત્વા, મામ્, શાંતિમ્, મૃચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—મુનક્તીતિ મોક્ત્તા, તમ્ મોક્તારમ્ । યજ્ઞાશ્ચ તપાંસિ ચ इति યજ્ઞતપાંસિ, તેષામ્ યજ્ઞતપસામ્ । મહાન્ ચાસૌર્દેશ્વરશ્ચ इति મહેશ્વરઃ, સર્વે ચ તે લોકાશ્ચ इति સર્વલોકાઃ, તેષાં મહેશ્વરઃ इति સર્વલોકમહેશ્વરઃ, તમ્ સર્વલોકમહેશ્વરમ્ । સુષ્ટુ હૃદ્ હૃદયં-યસ્ય સઃ સુહૃદ્, તમ્ સુહૃદમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષામ્ સર્વભૂતાનામ્ । શામ્યતે અનયા સા શાંતિઃ, તામ્ શાંતિમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યજ્ઞતપસામ્ યજ્ઞ અને તપનો, મોક્તારમ્ લોકતા—સ્વીકારનાર, સર્વલોકમહેશ્વરમ્ સમસ્ત લોકનો મહાન્ ઇશ્વર, (અને) સર્વભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનો, સુહૃદમ્ મિત્ર—ઠહ્યાણ કરનાર એવો, મામ્ મને, જ્ઞાત્યા જાણીને, (યોગી), જ્ઞાન્તિમ્ શાંતિને, ક્ષ્ણતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થ:—ભક્તો વડે આચરવામાં આવેલા યજ્ઞ તથા તપનો લોકતા, સમસ્ત લોકનો મહાન્ ઇશ્વર એટલે નિયામક અને પ્રાણિમાત્રનો ઠહ્યાણ કરનાર મિત્રરૂપ એવો મને જાણીને. યોગી પરમ-શાંતિ-મોક્ષને પામે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય મને એવા સ્વરૂપે સમજે છે તેને મારી કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે પરમ શાંતિને મેળવે છે. ૨૬.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकાર्तान्तिकमणीतसान्वयबोधिण्यां
गुर्जरटीकायां कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—પાચમા અધ્યાયના અતમા છેલ્લા ત્રણ શ્લોકોવડે સૂત્રરૂપે કહેલા ધ્યાનયોગનું વિવરણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ 'ધ્યાનયોગ'મા કર્મયોગ વડે જ અધિકાર આવી રાકતો હોવાથી આ છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા બે શ્લોકો વડે નિષ્કામકર્મયોગની પ્રશસા કરે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે -

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ॥

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરશ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—અનાશ્રિતઃ, કર્મફલમ્, કાર્યમ્, કર્મ, કરોતિ, યઃ, સઃ, સંન્યાસી, ચ, યોગી, ચ, ન, નિરશ્નિઃ, ન, ચ, અક્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન આશ્રિત. અનાશ્રિતઃ । કર્મણા ફલમ્ કર્મફલમ્, તત્ । કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્, તત્ । સમ્યક્ ન્યાસઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સંન્યાસી । યોગઃ અસ્ય અસ્તીતિ યોગી । ન વિદ્યતે અગ્નિઃ યસ્ય સ. નિરશ્નિ. । ન વિદ્યન્તે ક્રિયા શાસ્ત્રવિહિતાઃ યસ્ય સઃ અક્રિય. ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, કર્મફલમ્ કર્મોનાં ફલનો, અનાશ્રિતઃ આશ્રય ન કરીને, કાર્યમ્ શાસ્ત્રવિહિત કરવા યોગ્ય, કર્મ કર્મ, કરોતિ કરે છે, સ. તે, સંન્યાસી સંન્યાસી-ઇશ્વરાર્પણ કર્મ કરી તેનો ન્યાસ કરનાર, ચ અને, યોગી કર્મયોગી (છે), ચ પણ, નિરશ્નિઃ અગ્નિ નહિ રાખનાર, ચ કે, અક્રિયઃ

તપ, દાન ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ રહિત (જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ), જ નથી.

ભાવાર્થ:—કર્મોનાં ફલોનો આશ્રય કર્યા વિના—તેની ઈચ્છા રાખ્યા વિના જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિહિત—કરવા યોગ્ય કર્મો કરે છે, તે જ કર્મને ઈશ્વરાર્પણ કરનાર—ખરે સંન્યાસી અને ખરે યોગી છે, પણ જે અગ્નિની ઉપાસના ન કરતો હોય કે તપ, દાનાદિ ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાઓ પણ ન કરતો હોય તે જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ નથી અર્થાત્ વાસનારહિત શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનાર જ સંન્યાસી અને યોગી માની શકાય છે. ૧.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ॥

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

પદ્ધેદ:—યમ્, સંન્યાસમ્, इति, પ્રાહુઃ, યોગમ્, તમ્, વિદ્ધિ, પાંડવ, ન, હિ, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ, યોગી, ભવતિ, કશ્ચન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ ન્યાસઃ વિદ્યતે યસ્મિન્કર્મણિ સઃ સંન્યાસઃ, તમ્ સંન્યાસમ્ । પ્રકર્ષેણ શ્રેષ્ઠત્વેન આહુઃ इति પ્રાહુઃ । યુગ્યતે બ્રહ્મણિ યેન સઃ યોગઃ, તમ્ । પાંડોઃ અપત્યં પુમાન્ પાંડવઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાંડવ । ન સમ્યક્ ન્યસ્તઃ સંકલ્પઃ ફલસંકલ્પઃ યેન સઃ અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ ।

૧ યદા તુ વિદિતં તત્ત્વં પર બ્રહ્મસનાતનમ્ ।

તદૈકદળં સદ્ગુણ સોપવીત શિશ્વો ત્યજેત્ ॥ કૃતિઃ ॥

ન્યાસે પ્રાર્થના પરબ્રહ્મરૂપી તત્ત્વું જ્ઞાન થાય ત્યારે માત્ર એક દંડને ત્રહણ કરી યજ્ઞોપવીત સાથે શિષ્યાને ત્યાજ દેવી.

અન્વય અને અર્થ:—પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન! યમ જેને, (તત્ત્વવેત્તાઓ) સંન્યાસસ્ત્વ સંન્યાસ, इति એ પ્રમાણે, પ્રાહુઃ શ્રેષ્ઠપણે કહે છે, તમ્ તેને, (ફલના ત્યાગને લઈને) યોગસ્ત્વ કર્મયોગ જ, વિદ્ધિ તું જાણ, હિ કારણ કે, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ જેણે કર્યો નથી, તેવો, કચ્છન કોઈ પણ, યોગી ખરો યોગી, ન, મવતિ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—હે પાંડવ ! તત્ત્વજ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠરીતે જેને સંન્યાસ કહે છે, તેને તેના ફલનો ત્યાગ કરવામાં આવતો હોવાથી નિઃકામ કર્મ-યોગ જ તું જાણ; કારણ કે ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય ખરો યોગી બની શકતો જ નથી. અર્થાત્ યોગી થવાની ઇચ્છાવાળાએ ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ એ નિઃસંશય છે. ૨.

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે ‘કર્મસંન્યાસ’ પણ ‘કર્મયોગ’ જ છે અને તે શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી મરણપર્યંત દરેકે તેનું જ અવલમ્બન કરવું જોઈએ.” એવી અર્જુનની શંકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મસંન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ વસ્તુતઃ એક જ હોવા છતાં એ બન્નેના જુદા જુદા અધિકારી બતાવે છે:

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ૩ ॥

૧ નેતાદૃશં બ્રાહ્મણસ્થાસિત્તિ વિત્તં યથેકતા સમતા સત્યતા ચ ।

શીલં સ્થિતિર્વિષ્ણુનિધાનમાર્જવં તત્ત્વતત્ત્વોપરમઃ ક્રિયામ્યઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

નેવ ધર્મો ન વ્યાધર્મી ન ચેવ હિ શુમાન્નમી ।

યઃ સ્યાદેકાક્ષને લીનસ્તૂર્ણો કિંચિદ્વચિન્તયન્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

પ્રાણશુને એવું ધન ખીજી કંઈ નથી કે જેવું એકતા, સમતા, શીલ, સ્થિતિ

પદચ્છેદઃ—આરુક્ષોઃ, મુનેઃ, યોગમ્, કર્મ, કારણમ્, ઉચ્યતે, યોગારુદ્ધસ્ય, તસ્ય, એવ, શમઃ, કારણમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આરોદુમ્ ઇચ્છતીતિ આરુક્ષતિ, આરુક્ષતીતિ આરુક્ષુઃ, તસ્ય આરુક્ષોઃ । મનનં શીલમ્ અસ્ય ઇતિ મુનિઃ, તસ્ય મુનેઃ । યોગમ્ આરુદ્ધઃ ઇતિ યોગારુદ્ધઃ, તસ્ય યોગારુદ્ધસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગમ્ ધ્યાન-સમાધિયોગમાં, આરુક્ષોઃ ચઢવાને ઈચ્છનાર, મુનેઃ મુનિને, કર્મ નિષ્કામ-ફલની ઈચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું-કર્મ, કારણમ્ કારણ-સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (પરંતુ) યોગારુદ્ધસ્ય ધ્યાનયોગમાં સારીરીતે ચઢેલા, તસ્ય તે યોગીને, (તો) શમઃ ચિત્તવિક્ષેપકારી કર્મોની ઉપરતિ, એવ જ, કારણમ્ (જ્ઞાનના પરિપાકમાં) કારણ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—સમાધિયોગના માર્ગમાં ચઢવાને ઈચ્છનાર મુનિને ફલની ઈચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું કર્મ જ સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ સાધન કહેવાય છે, પરંતુ સમાધિયોગના માર્ગમાં સારી રીતે ચઢી ગએલા યોગીને તો ચિત્તવિક્ષેપકારી કર્મોની ઉપરતિ-નિવૃત્તિ એજ જ્ઞાનપરિપાકમાં ખાસ કારણ મનાય છે. અર્થાત્ યોગમાં આરુ-

(રહેણી), હંડ આપવાની શક્તિ (શાસન-શંકાર) સરળતા અને તે તે ક્રિયા-ઓથી ઉપરામ થવું-વિરક્તિ વિગેરે છે.

જે માત્ર મૌનશવલણન કરી કોઈનું ચિંતન ન કરતાં એકાસનમાં લીન છે તે ધર્મી નથી અને અધર્મી પણ નથી, તેમ શુભ ક્રિયા અશુભવાન પણ નથી, (એ સર્વ શમના શુભો છે).

રુદ્રને નિષ્કામ કર્મ અને યોગારૂઢને શમ, એમ લિપ્ત લિપ્ત કારણો મુક્તિના માર્ગને માટે માનવામાં આવેલાં છે. ૩.

અવતરણિકા:—“ ચિત્તવિક્ષેપ કરવાવાળા કર્મોની ઉપગતિથી મમાધિયોગ મધ્યમ છે તે પછી એવા મમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી કેવો હોય છે ? ” તે અર્જુનની છતાંમા તૃપ્ત કરવા માટે યોગારૂઢનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમા ભગવાન ૨૫૯ કહે છે

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુપજ્જતે ॥

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—યદા, હિ, ન, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, ન, કર્મસુ, અનુપજ્જતે, સર્વસંકલ્પસંન્યાસી, યોગારૂઢઃ, તદા, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તેષુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ । સર્વાન્ આસક્તિમૂલભૂતાન્ ભોગવિષયાન્ કર્મવિષયાંશ્ચ સંકલ્પાન્ સંન્યસિતું ત્યક્તુમ્ શીલમ્ અસ્યાસ્તીતિ સર્વસંકલ્પસંન્યાસી । યોગમ્ આરૂઢઃ ઇતિ યોગારૂઢઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યદા ત્યારે, (મુમુક્ષુ) ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના શબ્દરૂપશાંદિ વિષયોમાં, (અને) કર્મસુ ઇન્દ્રિયોના સાધનભૂત કર્મોમાં (પણ), હિ ખરેખર, ન, અનુપજ્જતે આસક્તિ રાખતો નથી, (તેમ) સર્વસંકલ્પસંન્યાસી (આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ ભોગ અને ભોગને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના) બધા સંકલ્પોને ત્યાગ કરનારો (થાય છે), તદા ત્યારે (જ તે), યોગારૂઢઃ સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—સુમુક્ધુ જ્યારે ઈંદ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં તેમજ તે વિષયોનાં સાધનરૂપ કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી, તેમજ આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ લોભ અને લોભને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના બધા સંકલ્પોને જ્યારે છોડી દે છે, ત્યારે જ તે સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો એટલે યોગારૂઢ કહેવાય છે. અર્થાત્ સર્વથા નિરાસક્ત અને નિઃસંકલ્પ બનેલો જે પુરુષ હોય, તે જ સમાધિ-યોગની પદવીએ પહોંચ્યો કહી શકાય છે. ૪.

અવતરણિકા:—‘જ્યારે એ પ્રમાણે પુરુષ યોગારૂઢ થાય છે ત્યારે તે પોતે જ પોતાના આત્માનું શ્રેય-કલ્યાણ-કરી શકે છે’,—તે વાત હવે ભગવાન જણાવે છે:

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ઉદ્ધરેત્, આત્મના, આત્માનમ્, ન, આત્માનમ્, અવસાદયેત્, આત્મા, એવ, હિ, આત્મનઃ, વન્ધુઃ, આત્મા, એવ, રિપુઃ, આત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉત્ ઝર્વ હરેત્ નયેત્ इति ઉદ્ધરેત્ ।

અન્યથ અને અર્થ:—આત્મના વિવેકયુક્ત આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માનો, ઉદ્ધરેત્ ઉદ્ધાર કરવો, (પરંતુ) આત્માનમ્ આત્માને, ન, અવસાદયેત્ અધોગતિએ પહોંચાડવો નહિ, હિ

૧ યાન યચ્છ મનો યચ્છ યચ્છ પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ચ ।

આત્માનમાત્મના યચ્છ ન મ્રુયઃ કલ્પસેઽવનઃ ॥

વાણીને નિયમમાં રાખ, મનને નિયમમાં રાખ, પ્રાણ અને ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખ, અને પોતેજ પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખ, તો ફરી સવાટવી-સસાર માટે તું કલ્પાર્થ નહિ-સસારમાં પતન પામીશ નહિ, અર્થાત્ મુક્તિને પામશે.

અન્વય અને અર્થ:—યેન જેણે, આત્મના આત્માવડે, આત્મા આત્મા (મન)ને, જિતઃ જીત્યો છે, તસ્ય તેનો, આત્મા આત્મા, એવ જ, (તેનો) આત્મનઃ પોતાનો, બન્ધુઃ બન્ધુ છે, તુ પણ, અનાત્મનઃ આત્મા (મન) જેણે વશમાં નથી કર્યો તેવાનો, (તો પોતાનો) આત્મા આત્મા (મન), એવ જ, શત્રુવત્ શત્રુની માફક, (તેનીસાથે) શત્રુત્વે શત્રુતામાં, વર્તેત રહે છે—આચરણ કરે છે.

હોવાર્થ:—જેણે આત્માવડે પોતાના આત્મા-મનને જીત્યો છે તેનો આત્મા જ તેનો પોતાનો બંધુ-ઉપકારક છે, પણ જેણે આત્માને વશમાં નથી કર્યો તેવાનો આત્મા તો શત્રુની માફક જ નિરંતર તેની સાથે આચરણ કરે છે. અર્થાત્ જિતાત્મા પુરુષનો આત્મા જ તેને ઊર્ધ્વગતિએ લઈ જનારો થાય છે જ્યારે અજિતાત્માનો આત્મા તેને અધોગતિએ પહોંચાડે છે, અને તેથી જ જિતાત્મા થવા કરેકે યત્ન કરવો જોઈએ. ૬.

અવતરણિકા — ‘ જિતાત્મા હોવાથી શુ પરિણામ આવે છે ’ તે બગવાત્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—જિતાત્મનઃ, પ્રશાન્તસ્ય, પરમાત્મા, સમાહિતઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, તથા, માનાપમાનયોઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા, તસ્ય । પ્રકર્ષેણ શાન્તઃ ઇતિ પ્રશાન્તઃ, તસ્ય પ્રશાન્તસ્ય । પરમશ્વાસૌ આત્મા, પરમઃ આત્મા વા યસ્ય સઃ પરમાત્મા । સમ્યક્ આહિતઃ ઇતિ સમાહિતઃ ।

કારણ કે, આત્મા આત્મા, एव જ, આત્મનઃ આત્માનો-પોતાનો, વન્ધુ. ઉપકારક છે, (અને) આત્મા આત્મા, एव જ, આત્મન પોતાનો, શિષુઃ શત્રુ-અપકારક છે.

ભાવાર્થ:—વિવેકયુક્ત આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ આત્માની અધીગતિ થાય તે પ્રમાણે કરવું નહિ, કારણ કે આત્મા જ આત્માનો ઉપકારક—મિત્ર અને આત્મા જ આત્માનો અપકારક—શત્રુ છે. અર્થાત્ હરેકે પોતાનો અભ્યુદય અથવા અધઃપતન કરવું એ પોતાના હાથમાં જ છે, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ઉચ્ચ કોટિ તરફ જવા જ યતન કરવો. ૫.

અવતરણિકા:—‘આત્મા કોનો બંધુ અને કોનો શત્રુ છે?’ તે છતાં માને તપ કરવા નીચેનો શ્લોક ભગવાન કહે છે.

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

પદચ્છેદ:—વન્ધુઃ, આત્મા, આત્મનઃ, તસ્ય, યેન, આત્મા, एव, આત્મના, જિતઃ, અનાત્મનઃ, તુ, શત્રુત્વે, વર્તેત, આત્મા, एव, શત્રુવત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન વિદ્યતે આત્મા વશે યસ્ય સઃ અનાત્મા, તસ્ય અનાત્મનઃ । શત્રોઃ ભાવઃ ઇતિ શત્રુત્વમ્, તસ્મિન્ શત્રુત્વે । શત્રુણા તુલ્યમ્ ઇતિ શત્રુવત્ ।

૧ મન એવ મનુષ્યાણાં કારણ વન્ધુમોક્ષયો ।

વન્ધાય વિપ્રયાસક્ત મુક્ત્યે નિર્નિવય સ્થૂતમ્ ॥ પરાશર ॥

મન જ મનુષ્યાના બંધન અને મોક્ષનો હેતુ છે, તે એ વિપ્રેશમાં આસક્ત હોય તો બંધનકારક છે અને વિપ્રયાસકિતરહિત હોય તો મુક્તિ-મોક્ષ આપનાર છે

અન્વય અને અર્થ:—યેન જેણે, આત્મના આત્માવડે, આત્મા આત્મા (મન)ને, જિતઃ જીત્યો છે, તસ્ય તેનો, આત્મા આત્મા, એવ જ, (તેનો) આત્મનઃ પોતાનો, વન્ધુઃ બન્ધુ છે, તુ પણ, અનાત્મનઃ આત્મા (મન) જેણે વશમાં નથી કર્યો તેવાનો, (તો પોતાનો) આત્મા આત્મા (મન), એવ જ, શત્રુવત્ શત્રુની માફક, (તેનીસાથે) શત્રુત્વે શત્રુતામાં, વર્તેત રહે છે—આચરણ કરે છે.

હોવાર્થ:—જેણે આત્માવડે પોતાના આત્મા-મનને જીત્યો છે તેનો આત્મા જ તેનો પોતાનો બંધુ-ઉપકારક છે, પણ જેણે આત્માને વશમાં નથી કર્યો તેવાનો આત્મા તો શત્રુની માફક જ નિરંતર તેની સાથે આચરણ કરે છે. અર્થાત્ જિતાત્મા પુરુષનો આત્મા જ તેને ઊર્ધ્વગતિએ લઈ જનારો થાય છે ન્યારે અજિતાત્માનો આત્મા તેને અધોગતિએ પહોંચાડે છે, અને તેથી જ જિતાત્મા થવા કરેકે યત્ન કરવો જોઈએ. ૬.

અવતરણિકા — ‘ જિતાત્મા હોવાથી શુ પરિણામ આવે છે ’ તે બગનાનુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—જિતાત્મનઃ, પ્રશાન્તસ્ય, પરમાત્મા, સમાહિતઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, તથા, માનાપમાનયોઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા, તસ્ય । પ્રકર્ષેણ શાન્તઃ ઇતિ પ્રશાન્તઃ, તસ્ય પ્રશાન્તસ્ય । પરમશ્ચાસૌ આત્મા, પરમઃ આત્મા વા યસ્ય સઃ પરમાત્મા । સમ્યક્ આહિતઃ ઇતિ સમાહિતઃ ।

શીતં ચ ઉષ્ણં ચ સુખં ચ દુઃખં ચ ઇતિ શીતોષ્ણસુખદુઃખાનિ, તેષુ શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ । માન ચ અપમાનં ચ માનાપમાને, તયો માનાપમાનયો ।

અર્થ—અને અર્થ:—જિતાત્મન. આત્મા જેણે જીતેલા છે તેવા, (અને) પ્રજ્ઞાન્તસ્ય શમાદિસાધનસપત્ત પુરુષનો, પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ આત્મા તે, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમા, તથા તેમજ, માનાપમાનયો માન અને અપમાનમા (પણ), સમાહિત સાક્ષાત્ આત્મ-ભાવથી જણાય છે

ભાવાર્થ:—આત્મા જેણે જીતેલા છે તથા શમદમા દિથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેવા પુરુષનો શ્રેષ્ઠ આત્મા શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ તથા માન અને અપમાનમા પણ નિયમિત આત્મભાવથી જણાય છે એટલે કે કોઈપણ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વોથી તે વિકાર ન પામતા તાહાત્મ્યવડે પરમાત્મભવ રહે છે ૭

અવતરણિકા —યોગારૂઢનું લક્ષણ તથા શ્રેષ્ઠતા મમળવીને હવે અત્યાગ્રમુધી કહેવા બધા વિષયોનો ઉપમહાગ કરે છે

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃષ્ણાત્મા કૃંટરયો વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

૧ અધિઠાનતયા વેહદયાવચ્છન્નચેતન ।

કૃંટવન્નિર્વિકારેણ સ્થિત કૃંટરય ઉચ્યતે ॥ પચદ્વયમ્ ॥

૫ ચીકૃત-સ્વેચ્છ અને અપચીકૃત-સુદૃઢ દેહોનો આધાર હોવાથી એ બન્ને દેહોવડે ઉપહિત-એકત્રિત થએલો આત્મા લોહારાની ગરજાની થેઠે વિકાર વિના રહેલો હોવાથી કૃંટરય કહેવાય ૭

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા, કૂટસ્થઃ, વિજિતેન્દ્રિયઃ
યુક્તઃ, इति, उच्यते, योगी, समलोष्टाश्मकाञ्चनः.

व्युत्पत्तिसमासाः—ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्, विशेषेण
ज्ञायते अनुभूयते इति विज्ञानम्, ज्ञानं च विज्ञानं च ज्ञानविज्ञाने,
ताभ्यां तृप्तः आत्मा यस्य सः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा । कूटवत् तिष्ठतीति
कूटस्थः । विशेषेण जितानि इन्द्रियाणि येन सः विजितेन्द्रियः । लोष्टं
च अश्मा च काञ्चनं च इति लोष्टाश्मकाञ्चनानि, समानि लोष्टाश्मकाञ्च-
नानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા જ્ઞાન-જ્ઞા-
ઓક્ત પદાર્થોનું પરિજ્ઞાન, અને વિજ્ઞાન-જ્ઞાનથી બાંહેધી વસ્તુ-
ઓનું પોતે જ અનુભવમાં લીધેલું જ્ઞાન-એ બંને વટે જેનો આત્મા
તૃપ્ત છે તે, કૂટસ્થઃ અપ્રકંપ્ય-અવિકારી, વિજિતેન્દ્રિયઃ ઇન્દ્રિયો
જેણે જીતેલી છે તેવો, (અને) સમલોષ્ટાશ્મકાચનઃ લોહ, પત્થર
અને સોનું જેને સમાન છે તેવો, યોગી યોગી, યુક્તઃ યુક્ત-યોગ-
નિષ્ઠ (છે), इति એમ, उच्यते કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી જેનો આત્મા તૃપ્ત છે. જે
અપ્રકંપ્ય-અડગ નામ નિર્વિકાર છે, ઇન્દ્રિયો જેણે જીતેલી
તથા લોહ, પત્થર અને સોનું બધું જેને સમાન છે તેવો
યોગી યુક્ત-અરો-યોગનિષ્ઠ કહેવાય છે. એટલે જે
થવા સાથે વિષયોથી તદ્દન નિર્વિમ્લ છે તે જ યુક્ત કહેવાય.

અવતરનિષ્ઠાઃ—જેના અવતરનમાં નથી
પણ મિત્ર કે શત્રુમાં પણ સમાનતાવાળો હોય, તેના વચ્ચે

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ ॥

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમવુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ, સાધુપુ, અપિ, ચ, પાપેષુ, સમવુદ્ધિઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુહૃત્ ચ મિત્રં ચ અરિશ્ચ ઉદાસીનશ્ચ મધ્યસ્થશ્ચ દ્વેષ્યશ્ચ વંધુશ્ચ इति સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુવં, તેષુ સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ । સાન્નુવન્તિ પરકાર્યાણિ इति સાધવઃ, તેષુ સાધુપુ । પાપાનિ સન્તિ યેષાં તે પાપાઃ, તેષુ પાપેષુ । સમાસમાના તુલ્યા વુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ સમવુદ્ધિઃ । વિશેષેણ શિષ્યતે ગણ્યતે इति વિશિષ્યતે ।

આન્વય અને અર્થઃ—સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ સ્નેહી, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ-લડાઈમાં વચ્ચે આવનાર તટસ્થ, દ્વેષ કરવા યોગ્ય-અપકારક, તેમજ બાઈઓમાં, સાધુપુ સાધુ-સત્પુરુષોમાં, ચ અને. પાપેષુ પાપીઓમાં, અપિ પણ, સમવુદ્ધિ. સમાન બુદ્ધિવાળો, વિશિષ્યતે વિશિષ્ટ-અધિક શ્રેષ્ઠ-છે.

ભાવાર્થઃ—સ્નેહી, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ-તટસ્થ-વચ્ચે પડનાર, અપકારક તેમજ સગાં-સહોદરમાં તથા સત્પુરુષોમાં અને પાપીઓમાં પણ જે સમાનબુદ્ધિ રાખેછે તે જ ખરેખર વિશેષ-શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ જે શત્રુમિત્રાદિમાં કંઈ પણ રાગદ્વેષાદિ રાખતો નથી તેજ શ્રેષ્ઠ મુમુક્ષુ છે એમ સમજવું ૯

અવતરણિકાઃ—જે પ્રમાણે યોગાર્હતુ લક્ષણ અને ફલ કહીને યોગીએ યોગનિષ્ઠ કેવી રીતે થવું તે જણાવવા માટે તેવા યોગનું અંગસહિત વર્ણન નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

પદચ્છેદઃ—યોગી, યુજીત, સતતમ્, આત્માનમ્, રહસિ, સ્થિતઃ, એકાકી, યતચિત્તાત્મા, નિરાશીઃ, અપરિગ્રહઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—योगः अस्यास्तीति योगी । एकः एव इति एकाकी । यतं संयतं चित्तमात्मा देहश्च यस्य सः यतचित्तात्मा । निर्गताः आशाः यस्मात् सः निराशीः । न विद्यते परिग्रहः यस्य सः अपरिग्रहः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગી યોગી, રહસિ રહસ્ય-એકાન્તમાં, સ્થિતઃ રહેલો, એકાકી એકલો, યતચિત્તાત્મા સંયમમાં છે ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોસહિત શરીર જેનું તેવો, નિરાશીઃ તૃષ્ણાઓ રહિત, (અને) અપરિગ્રહઃ કંઈપણ જાતના પરિગ્રહ-સંગ્રહ વિનાનો થઈને, આત્માનમ્ આત્માને, સતતમ્ હરહમેશ, યુજીત સારી રીતે એકાગ્ર કરે.

સાધાર્થઃ—યોગીએ એકાન્તમાં સ્થિર બેસીને એકલા રહેલું અને મન, ઇન્દ્રિયો તથા શરીરને નિયમમાં રાખીને, સર્વ તૃષ્ણાઓથી રહિત થઈને, તેમજ સંગ્રહવૃત્તિ ગિલકુલ છોડી-દઈને આત્માને નિરંતર પરમાત્મામાં સાવધાનતાથી એકાગ્ર

૧ एकान्तवासो लघुमोक्षनादि मौन निराशा फरणात्रोपः ॥

मुनेरसोः संयमनं वदेने चित्तप्रसादं जनयन्ति शीघ्रम् ॥

એકાન્તવાસ, સૂક્ષ્મ આદ્યાદિ, મૌનાવલંબન, આશામાં વિરક્તિ, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને પ્રાણનું સયમન, એ છ (નિયમો) મુનિને સત્ત્વર ચિત્તની પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે.

કરવેા. અર્થાત્ પરમાત્માની સાથે પોતાની એકતા સાધવાને
યત્ન કરવેા. ૧૦.

અવતરણિકા:—હવે યોગીના આમનનો નિયમ બતાવે છે

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥

નાત્યુચ્છ્રીતં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥૧૧॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ॥

ઉપવિશ્યાસને યુઙ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—શુચૌ, દેશે, પ્રતિષ્ઠાપ્ય, સ્થિરમ્, આસનમ્,
આત્મનઃ, ન, અત્યુચ્છ્રીતમ્, ન, અતિનીચમ્, ચૈલાજિનકુશો-
ત્તરમ્; તત્ર, એકાગ્રમ્, મનઃ, કૃત્વા, યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ, ઉપ-
વિશ્ય, આસને, યુઙ્યાત્, યોગમ્, આત્મવિશુદ્ધયે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રતિ સર્વતઃ સ્થાપયિત્વા ઇતિ પ્રતિ-
ષ્ઠાપ્ય । આસયતે ઇતિ આસનમ્, તત્ । અતિ અતિશયેન ઉચ્છ્રીતમ્ ઉત્ત-
તમ્ ઇતિ અત્યુચ્છ્રીતમ્, તત્ । અત્યન્તં નીચમ્ ઇતિ અતિનીચમ્, તત્ ।
ચૈલં વહ્નં ચ અગ્નિનં વ્યાઘ્રાદિ ચર્મ ચ ઇતિ ચૈલાગ્નિને, ચૈલાગ્નિને કુશોમ્પ-
ઉત્તરે ઉપરિતને યસ્મિન્ તત્ ચૈલાગ્નિકુશોત્તરમ્, તત્ । એકમ્ અગ્રં પ્રધાન
ચિન્તનીયં યસ્ય તત્ એકાગ્રમ્, તત્ । ચિત્તં ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ ઇતિ ચિત્તે-

॥ ત્રણાકારમનોવૃત્તિપ્રવાહોઽદૃશ્યતિ વિના ।

સપ્રજ્ઞાતમમાધિ સ્વાદ્વચનામ્પ્રાસપર્કવત ॥

અહાકાર વિના યોગીનેા જે પ્રજ્ઞાહારવાળી મનોવૃત્તિનેા પ્રવાહ તે ધ્યાન સબધી
અધ્યાસના અતિશયથી ‘ સપ્રજ્ઞાત સમાધિ ’ થાય છે

ન્દ્રિયાણિ, તેષાં ક્રિયાઃ ઇતિ ચિત્તેન્દ્રિયક્રિયાઃ, યતાઃ ચિત્તેન્દ્રિયક્રિયાઃ
યસ્ય સઃ યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ । વિશેષેણ શુદ્ધિઃ ઇતિ વિશુદ્ધિઃ, આત્મનઃ
વિશુદ્ધિઃ ઇતિ આત્મવિશુદ્ધિઃ, તસ્યૈ આત્મવિશુદ્ધયે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો
અને તેની ક્રિયાઓ સંયમમાં રાખનાર યોગી, શુદ્ધ પવિત્ર,
દેશે સ્થાનમાં, આત્મનઃ પોતાના, આસનમ્ આસનને, સ્થિરમ્
સ્થિર, (તેમજ) અત્યુચ્છિન્નમ્ ધણું ઉંચું, ન નહિ, (તેમ) અતિ-
નીચમ્ ધણું નીચું, (પણ) ન નહિ, (અને) ચૈલાજિનકુશો-
ત્તરમ્ હર્લ, મૃગચર્મ અથવા વ્યાઘ્રચર્મ અને વસ્ત્ર એમ ઉત્તરો-
ત્તર જેમાં રહેલાં હોય તેવું, પ્રતિષ્ઠાપ્ય રાખીને, તત્ર તે, આસને
આસન ઉપર, ઉપવિશ્ય બેસીને, મનઃ મનને, એકાગ્રમ્ એકાગ્ર,
કૃત્વા કરીને, આત્મવિશુદ્ધયે આત્માની શુદ્ધિને માટે, યોગમ્
યોગનું, યુજ્યાત્ અનુસંધાન કરે.

ભાવાર્થઃ—ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો અને તેની ક્રિયાઓને નિય-
મમાં રાખનાર, યોગી, પવિત્ર સ્થળમાં પોતાનું આસનસ્થિર,
અને ધણું ઉંચું નહિ તેમજ ધણું નીચું નહિ તેવું, તથા હર્લાસન,
મૃગચર્મ કે વ્યાઘ્રચર્મ અને તેની ઉપર વસ્ત્ર એમ ઉત્તરોત્તર
હોય તેવું રાખીને, તે આસન ઉપર બેસી મનને એકાગ્ર કરી
આત્માની શુદ્ધિને માટે યોગનું અનુસંધાન કરે. ૧૧-૧૨.

અવતરણિકાઃ—આસન ઉપર બેસીને શરીરને કેવી રીતે ધારણ
કરવું? તેનો નિયમ હવે કહે છે:

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ॥

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ॥

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—સમમ્, કાયશિરોગ્રીવમ્, ધારયન્, અચ
લમ્, સ્થિરઃ, સંપ્રેક્ષ્ય, નાસિકાગ્રમ્, સ્વમ્, દિશઃ, ચ, અનવ
લોકયન્; પ્રશાન્તાત્મા, વિગતભીઃ, બ્રહ્મચારિવ્રતે, સ્થિતઃ, મનઃ,
સંયમ્ય, મચ્ચિત્તઃ, યુક્તઃ, આસીત, મત્પરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઝાયશ્ચ શિરશ્ચ ગ્રીવા ચ ઇતિ દ્વિપદ સમ
હાર કાયશિરોગ્રીવમ્, તત્ । ધારયતીતિ ધારયન્ । ચલતિ ઇતિ ચલમ્,
ન ચલમ્ અચલમ્, તત્ । સમ્યક્ પ્રેક્ષ્ય ઇતિ સપ્રેક્ષ્ય । નાસિકાયા અગ્રમ્
ઇતિ નાસિકાગ્રમ્, તત્ । અવલોકયતીતિ અવલોકયન્, ન અવલોકયન્
અનવલોકયન્ । પ્રવર્ષેણ શાન્ત પ્રશાન્ત, પ્રશાન્ત. આત્મા યસ્ય સ પ્રશા
ન્તાત્મા । વિશેષેણ ગતા ભી યસ્ય સ વિગતભી । બ્રહ્મ વેદ તદધ્યયનાર્થ
વ્રતમપિ બ્રહ્મ, તત્ ચરતીતિ બ્રહ્મચારી, તસ્ય વ્રતમ્ ઇતિ બ્રહ્મચારિવ્રતમ્,
તસ્મિન્ બ્રહ્મચારિવ્રતે । સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સંયમ્ય । મત્કેવ ચિત્ત યસ્ય
સ મચ્ચિત્ત । અહમેવ પર અન્તર્યામી પ્રેરક યસ્ય સ મત્પર ।

૧ સ્મરણ કર્તવ્ય કેલિ પ્રેક્ષણ શુદ્ધમાષણમ્ । સકલ્લોકશબ્દસાયશ્ચ ક્રિયાનિવૃત્તિરેવ ચ ।

૨ તત્તમેશુનમટાદ્ગ્રમ્યદત્તિ મનીષિણ । વિપરીત બ્રહ્મચયમેતદેવ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ સ્મૃતિ ॥

ત્રીતુ સ્મરણ વખાણ સ્મરણ નિરીક્ષણ એકાત બાપણ પ્રાપ્તિને સંકેપ
તે સળધી અતિપ્રયાસ અને ક્રિયાઓની નિવૃત્તિ એને બુદ્ધિમાન્ પુરુષો અષ્ટાંગ
મેશુન કહે છે અને એજ વિપરીત-ઉલટુ થતા પ્રણયર્થ કહેલ છે અર્થાત્ પ્રણ
ચારીએ એવા અષ્ટાંગ મેશુનનો ત્યાગ કરવો

અન્વય અને અર્થ:—(યોગી) સ્થિર: આસન પર સ્થિરતાથી બેઠેલો, કાયશિરોઘ્રીવમ્ કાયા-શરીરનો મધ્યભાગ, મસ્તક અને ડોકને, સમમ્ સરખાં, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, ધારયન્ રાખીને, ચ તેમ જ સ્વમ્, પોતાના, નાસિકાગ્રમ્ નાસિકાના અગ્ર ભાગને, સંપ્રેક્ષ્ય સારી રીતે જોઈને, દિશઃ દિશાઓને, અનવલોકયન્ આમ તેમ જરા પણ ન જોતાં, પ્રશાન્તાત્મા અત્યંત શાંત અંતઃકરણવાળો, વિગતમીઃ વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા હિંસક મનુષ્યોથી ભયરહિત થયેલો, (અને) વ્રહ્મચારિવ્રતે બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં, સ્થિતઃ રહેલો, મનઃ મનને, સંયમ્ય સારી રીતે વશમાં રાખીને, મચિત્તઃ મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરનાર, મત્પરઃ હું જ જેનો સૌથી શ્રેષ્ઠ છું તેવો, યુક્તઃ યુક્ત થઈને-યોગમાં સાધન-સંપન્ન બનીને, આસીત રહે.

ભાવાર્થ:—યોગીએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આસન પર સ્થિરતાથી બેસીને કાયા-શરીરનો મધ્ય ભાગ, મસ્તક અને ડોકને એક સરખી સ્થિતિમાં અચલ રાખીને, પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગની ઉપર સારી રીતે દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને એટલે તેને જ માત્ર જોઈને દિશાઓમાં આમ તેમ જરા પણ દૃષ્ટિ ન ફેરવીને અત્યંત શાંત અંતઃકરણવાળો, હિંસક પશુ ઇત્યાદિથી ભય જેનો નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તેવો થઈ, બ્રહ્મચારીઓના વ્રતમાં રહી મનને સારી રીતે કાળુમાં રાખી, મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરી અને મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માની યોગયુક્ત થઈ રહેવું. ૧૩-૧૪.

અવતરણિકા:—હવે યોગના સાધનથી શું વિશિષ્ટ ફલ થાય છે તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યુજન્નેવં સદાત્માન યોગી નિયતમાનસઃ ॥

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યુજન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, નિયતમાનસઃ, શાન્તિમ્, નિર્વાણપરમામ્, મત્સંસ્થામ્, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુનક્તીતિ યુજન્ । નિતાન્ત યતં માનમ મનઃ યસ્ય સઃ નિયતમાનસઃ । નિર્વાણં મુક્તિઃ તદેવ પરમા નિષ્ઠા યમ્યા શાન્તેઃ સા નિર્વાણપરમા, તા નિર્વાણપરમામ્ । મયિ સમ્યક્ તિષ્ઠતીતિ મત્સંસ્થા, તામ્ મત્સંસ્થામ્ ।

આન્વય અને અર્થઃ—નિયતમાનસઃ મનને જેણે સંયમમાં રાખેલું છે તેવો, યોગી યોગી, એવમ્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સદા નિરંતર, આત્માનમ્ આત્માને, યુજન્ સમાધિમાં જોડતો થકો, મત્સંસ્થામ્ મારામાં રહેલી, નિર્વાણપરમામ્ મોક્ષ એજ જેની પરમનિષ્ઠા છે તેવી, શાન્તિમ્ શાન્તિને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—મનને જેણે સયમમાં રાખેલું છે એવો યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના આત્માને નિરંતર સમાધિમાં જોડતો થકો મારામાં મુકિતરૂપે રહેલી પરમ શાંતિને પામે છે ૧૫

૧ પ્રજાપ(પ્ર)ભાવમારુદ્ધ અશોચ્ય શોચનો જનાન્ ।

શ્રુતિશાસ્ત્રિય શૈલસ્ય સર્વાન્ પ્રાક્ષોજ્જુપદયતિ ॥ માણ્યે ॥

બુદ્ધિવાન્ પુરુષ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાપર ચળીને અથવા બુદ્ધિરૂપી પ્રાસાદ-મહેશ્વર ચળીને અન્ય મનુષ્યાને શોચતો સ્વયં અશોચ્ય બની જેમ પર્વતપર જોડેલો માણસ પૃથ્વીપર રહેલા તમામને જોઈ શકે તેમ સર્વને જોઈ શકે ૭

અવતરણિકા:—જે યોગી યોગાભ્યાસપરાયણ હોય તેવાના આહાર વિહાર વગેરે કેવા પ્રકારના હોય છે ? તે કહે છે:

નાત્યશ્વતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્વતઃ ॥

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ન, અત્યશ્વતઃ, તુ, યોગઃ, અસ્તિ, ન, ચ, એકાન્તમ્, અનશ્વતઃ, ન, ચ, અતિસ્વપ્નશીલસ્ય, જાગ્રતઃ, ન, એવ, ચ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આત્મસંમિતમગ્નપરિમાણં અતીત્ય અતિ-શયેન અશ્નાતીતિ અત્યશ્વતઃ, તસ્ય અત્યશ્વતઃ । એકઃ અન્તઃ યસ્ય તત્ એકાન્તમ્, તત્ । ન અશ્નાતીતિ અનશ્વતઃ, તસ્ય અનશ્વતઃ । અતિ-અત્યન્તં સ્વપ્નઃ શીલં યસ્ય સઃ અતિસ્વપ્નશીલઃ, તસ્ય અતિસ્વપ્નશીલસ્ય । જાગ્રતીતિ જાગ્રત્, તસ્ય જાગ્રતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! અત્યશ્વતઃ (આત્માના પોષણમાટે જેટલું જોઈએ તેનાથી) અધિક ખાનારને, તુ તો, યોગઃ યોગ-સમાધિયોગ, ન, અસ્તિ (હોતો) નથી. ચ

૧ નાધ્માતઃ સુવિતઃ શાન્તો ન ચ વ્યાકૂલચેતનઃ ।

યુક્તીત યોગં રાજેન્દ્ર યોગી સિદ્ધયર્થમાત્મનઃ ॥

નાનિશીતે ન ચેવોષ્ણે ન દ્વંદ્વે નાનિલાન્વિતે ।

કલેષ્વેતેષુ યુક્તીત ન યોગં ધ્યાનતત્ત્વઃ ॥ માર્કણ્ડેયપુરાણે ॥

જે રાજેન્દ્ર ! પેટમાં ગુડગુડ થતા વાયુવિકારવાળાએ, લૂખ્યાએ, યાકેલાએ અને વ્યાકુલ ચિત્તવાળાએ પોતાની સિદ્ધિ માટે યોગમાં જોડાવું નહિ.

અનિશીત કાળમાં, અતિ ઉષ્ણ કાળમાં, શીત અને દુષ્ણ એ પ્રત્યેકવાળા સમયમાં અને અતિ વાયુવાળા કાળમાં ધ્યાન તત્પર રહેનારા પુરૂષે યોગસાધનમાં જોડાવું ન જોઈએ.

અને, एकान्तम् અત્યંત, અનન્નત. ન ખાનારને, (પણ હોતો) ન, નથી, ચ અને, अतिस्वप्नशीलस्य ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને, (પણ) ન નથી, (અને) જાગ્રતઃ બિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને (પણ), ન નથી, એવ જ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! શરીરના નિર્વાહને અર્થે જેટલું જોઈએ તેનાથી અધિક ખાનારને અથવા બિલકુલ ઓછું ખાનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને તેમજ બિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ તેવા પુરુષો અનિયમિત હોવાથી આહાર વિહારની તેમની અનિયમિતતાને લીધે તેમને યોગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ૧૬.

અનતરણિકાઃ—ત્યારે આહારવિહારમાં કેવી રીતે રહેનારને યોગ સિદ્ધ થઈ શકે ? તેને માટે ભગવાન કહે છે

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યુક્તાહારવિહારસ્ય, યુક્તચેષ્ટસ્ય, કર્મસુ, યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય, યોગઃ, ભવતિ, દુઃસ્વહા.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—આહારશ્ચ વિહારશ્ચ આહારવિહારૌ, યુક્તૌ નિયતૌ આહારવિહારૌ યસ્ય સ યુક્તાહારવિહારઃ, તસ્ય યુક્તાહારવિહારસ્ય, યુક્તા નિયતા એવ ચેષ્ટા યસ્ય સ યુક્તચેષ્ટ, તસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય । સ્વપ્નશ્ચ અવબોધશ્ચ इति સ્વપ્નાવબોધૌ, યુક્તૌ નિયતૌ સ્વપ્નાવબોધૌ યસ્ય સ યુક્તસ્વપ્નાવબોધ, તસ્ય યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય । દુઃસ્વહાંતિ દુઃસ્વહા ।

અન્વય અને અર્થ:—યુક્તાહારવિહારસ્ય આહાર-ખાવા-
પીવામાં અને વિહાર-હરવા કરવામાં નિયમિત રહેનારનો, કર્મસુ
કર્મોમાં, (પણ) યુક્તચેષ્ટસ્ય નિયમિત ચેષ્ટાવાળાનો, (તેમ)
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય નિદ્રા અને જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક
વર્તનારનો, યોગ: યોગ, દુઃસ્વહા દુઃખને મટાડનાર, ભવતિ થાય
છે, અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ખાવાપીવામાં, અને હરવા કરવામાં નિયમિત
રહેનારને, કર્મ કરવામાં નિયમિત ચેષ્ટાવાળાને તથા નિદ્રા અને
જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક વર્તનારને યોગ દુઃખનો નાશ કરનાર
થાય છે. અર્થાત્ એવી રીતે આહારવિહાર વગેરેમાં નિયમિત
રહેવાથી શરીરની આન્તરિક સ્થિતિ યોગક્રિયાને યોગ્ય રહેવાથી
યોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—આ પ્રભાણે 'યોગ કરતાં કરતાં પુરુષે યોગને ક્યારે
પ્રાપ્ત કરેલો કહી શકાય ?' તે કહે છે:

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિष्ठते ॥

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—યદા, વિનિયતમ્, ચિત્તમ્, આત્માનિ, एव,
અવતિष्ठતે, નિઃસ્પૃહઃ, સર્વકામેભ્યઃ, યુક્તઃ, ઇતિ, ઉચ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ નિતાન્તં યતમ્ ઇતિ વિનિય-
તમ્ । નિર્ગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । સર્વે ચ તે કામાઃ ઇતિ
સર્વકામાઃ, તેભ્યઃ સર્વકામેભ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, વિનિયતમ્ અત્યંત
સંયમમાં રાખેલું, ચિત્તમ્ ચિત્ત, આત્માનિ આત્મામાં, एव જ,

અને, एकान्तम् અત્યંત, અનન્નતઃ ન ખાનારને, (પણ હોતો) ન, નથી, च અને, अतिस्वप्नशीलस्य ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને, (પણ) ન નથી, (અને) जाग्रतઃ બિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને (પણ), ન નથી, एव જ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! શરીરના નિર્વાહને અર્થે જેટલું જોઈએ તેનાથી અધિક ખાનારને અથવા બિલકુલ ઓછું ખાનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને તેમજ બિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ તેવા પુરુષો અનિયમિત હોવાથી આહાર વિહારની તેમની અનિયમિતતાને લીધે તેમને યોગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ૧૬.

અનંતરણિકા:—‘ત્યારે આહારવિહારમાં કેવી રીતે રહેનારને યોગ સિદ્ધ થઈ શકે ?’ તેને માટે ભગવાન કહે છે

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—યુક્તાહારવિહારસ્ય, યુક્તચેષ્ટસ્ય, કર્મસુ, યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય, યોગઃ, ભવતિ, દુઃસ્વહા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આહારશ્ચ વિહારશ્ચ આહારવિહારૌ, યુક્તૌ નિયતૌ આહારવિહારૌ યસ્ય સઃ યુક્તાહારવિહારઃ, તસ્ય યુક્તાહારવિહારસ્ય । યુક્તા નિયતા એવ ચેષ્ટા યસ્ય સઃ યુક્તચેષ્ટઃ, તસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય । સ્વપ્નશ્ચ અવબોધશ્ચ इति સ્વપ્નાવબોધૌ, યુક્તૌ નિયતૌ સ્વપ્નાવબોધૌ યસ્ય સઃ યુક્તસ્વપ્નાવબોધઃ, તસ્ય યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય । દુઃસ્વં હન્તીતિ દુઃસ્વહા ।

અન્વય અને અર્થ:—યુક્તાહારવિહારસ્ય આહાર-ખાવા-
પીવામાં અને વિહાર-હરવા કરવામાં નિયમિત રહેનારનો, કર્મસુ
કર્મોમાં, (પણ) યુક્તચેષ્ટસ્ય નિયમિત ચેષ્ટાવાળાનો, (તેમ)
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય નિદ્રા અને જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક
વર્તનારનો, યોગ: યોગ, દુઃસ્વહા દુઃખને મટાડનાર, ભવતિ થાય
છે, અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ખાવાપીવામાં, અને હરવા કરવામાં નિયમિત
રહેનારને, કર્મ કરવામાં નિયમિત ચેષ્ટાવાળાને તથા નિદ્રા અને
જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક વર્તનારને યોગ દુઃખનો નાશ કરનાર
થાય છે. અર્થાત્ એવી રીતે આહારવિહાર વગેરેમાં નિયમિત
રહેવાથી શરીરની આન્તરિક્ષ સ્થિતિ યોગક્રિયાને યોગ્ય રહેવાથી
યોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ‘યોગ કરતા કરતાં પુરુષે યોગને ક્યારે
પ્રાપ્ત કરેલો કહી શકાય !’ તે કહે છે:

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિष्ठते ॥

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—યદા, વિનિયતમ્, ચિત્તમ્, આત્મનિ, एव,
અવતિष्ठતે, નિઃસ્પૃહઃ, સર્વકામેભ્યઃ, યુક્તઃ, ઇતિ, ઉચ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ નિતાન્તં યતમ્ ઇતિ વિનિય-
તમ્ । નિર્ગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । સર્વે ચ તે કામાઃ ઇતિ
સર્વકામાઃ, તેમ્યઃ સર્વકામેભ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, વિનિયતમ્ અર્થાત્
સંયમમાં રાખેલું, ચિત્તમ્ ચિત્ત, આત્મનિ આત્માની એક બાજુ,

અવતિપ્રતે સ્થિર થઈને રહે, (અને યોગ કરનાર પુરુષ) સર્વ-
કામેભ્યઃ બધી કામનાઓથી, નિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, (ધાય) તદા
ત્યારે, (તે) યુક્તઃ યોગ પ્રાપ્ત કરેલો, હિતિ એમ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે યોગીનું વશીભૂત અંતઃકરણ આત્મામાં જ
સ્થિર થઈને રહેલું હોય છે, અને જે બધી કામનાઓથી સ્પૃહા-
રહિત છે તે યોગી ‘પ્રાપ્ત-યોગ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ તેવા
યોગીએ યોગ સિદ્ધ કરેલો છે એમ સમજવું. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—‘આત્મામાં જેની ચિત્તવૃત્તિ એકાકાર થએલી છે
એવા યોગીની રિપતિ કૈવી હોય છે’ તે દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવે છે:

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેદ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ॥

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુન્નતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

પદ્મચ્છેદઃ—યથા, દીપઃ, નિવાતસ્થઃ, ન, નેદ્ગતે, સા,
ઉપમા, સ્મૃતા, યોગિનઃ, યતચિત્તસ્ય, યુન્નતઃ, યોગમ્, આત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—નિર્ગતઃ વાતઃ યસ્માત્ સ્થાનાત્ તત્
નિવાતમ્, તસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ નિવાતસ્થઃ। ઉપમાયતે અનયાં હિતિ ઉપમા।
યોગઃ અસ્તિ અસ્ય હિતિ યોગી, તસ્ય। યતં નિયતં ચિત્તં યસ્ય સઃ યત-
ચિત્તઃ, તસ્ય યતચિત્તસ્ય। યુનક્તીતિ યુન્નત્, તસ્ય યુન્નતઃ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેમ, નિવાતસ્થઃ પવન
વિનાના સ્થાનમાં રહેલો, દીપઃ દીવો, ન, નેદ્ગતે (જરાપણ) હાલતો
નથી, (તેમ) યતચિત્તસ્ય વશઅંતઃકરણવાળા, (અને) આત્મનઃ

૧ મનસો વૃત્તિશુન્યસ્ય નિર્વિકારાત્મના સ્થિતિઃ।

અસંમજ્ઞાનનામાડ્ઠસો સમાધિયોગિનાં પ્રિયા ॥

૬૬ ઇતિએવડે શૂન્ય મનની જે નિર્વિકાર આત્મરિપતિ તે યોગિઓને પ્રિય એવા
૧ સમાધિ-યોગ કહેવાય છે.

આત્મા સંબંધી, યોગમ્ સમાધિ-યોગનુ, યુક્તતઃ અનુષ્ઠાન કરતા, યોગિનઃ યોગીને-યોગીના ચિત્તને, સા તે, ઉપમા ઉપમા, સ્મૃતા કહેવામાં આવેલી છે.

ભાવાર્થ:—જે પ્રમાણે પવન વિનાના સ્થાનમાં રહેલો દીવો જરાપણ હાલતો નથી, તેજ પ્રમાણે વશઅંતઃકરણવાળા અને આત્માસંબંધી સમાધિયોગનુ અનુષ્ઠાન કરતા યોગીને પણ એટલે તે યોગીના ચિત્તને પણ તે જ ઉપમા આપેલી છે. અર્થાત્ તે યોગી અથવા તેનું ચિત્ત પણ તે દીપકની પેઠે નિશ્ચલ હોઈ આત્મામાં તાદાત્મ્યલાવને પામેલું હોય છે—નિશ્ચલ હોય છે. ૧૬.

અવતરણિકા:—‘સમાધિ-યોગ’ એ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે, એક તો ‘સપ્રજ્ઞાત’ અને બીજો ‘અસપ્રજ્ઞાત’ તેમાં સપ્રજ્ઞાતમાં ધ્યેયની સાથે ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહે છે, અને અસપ્રજ્ઞાતમાં કોઈપણ રીતે ધ્યેય અને ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહેતો નથી. તેમાં આગલા શ્લોકોમાં પ્રથમ વિભાગનુ એટલે ‘સપ્રજ્ઞાત’ યોગનું વર્ણન કરેલું હોવાથી હવે બીજો વિભાગ એટલે ‘અસપ્રજ્ઞાત’ યોગ કહેવાની ઇચ્છાથી નીચેના સાડા ત્રણ શ્લોકથી બગવાનું કહે છે

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ॥

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્માનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તાંદ્રિયમ્ ॥

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

૧ સમાધિનિર્મૂલમલસ્ય ચેતસઃ નિવેશિતસ્વાત્માનિ યત્સુખ મવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતુ મિતા તદા યદેતદન્ત કરણેન યુજ્યતે ॥

સમાધિવડે ધોવાયલા મવવાળા અને આત્મામાં ધોળેલા ચિત્તને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખને અત કરણ ન્યારે અનુભવે છે ત્યારે તે સુખનું વર્ણન વાણી (સરસ્વતી અથવા છાંદ)થી થઈ શકતું જ નથી

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

पदच्छेदः—यत्र, उपरमते, चित्तम्, निरुद्धम्, योग-
सेवया, यत्र, च, एव, आत्मना, आत्मानम्, पश्यन्,
आत्मानि, तुष्यति; सुखम्, आत्यन्तिकम्, यत्, तत्, बुद्धि-
ग्राह्यम्, अतीन्द्रियम्, वेत्ति, यत्र, न, च, एव, अयम्, स्थितः,
चलति, तत्त्वतः; यम्, लब्ध्वा, च, अपरम्, लाभम्, मन्यते, न,
अधिकम्, ततः, यस्मिन्, स्थितः, न, दुःखेन, गुरुणा, अपि,
विचाल्यते; तम्, विद्यात्, दुःखसंयोगवियोगम्, योगसंज्ञितम्,
सः, निश्चयेन, योक्तव्यः, योगः, अनिर्विण्णचेतसा.

व्युत्पत्तिसमासाः—उप समीपे रमते इति उपरमते । नितान्तं
रुद्धम् इति निरुद्धम् । योगस्य सेवा अनुष्ठानम् इति योगसेवा, तथा
योगसेवया । पश्यति इति पश्यन् । अत्यन्तमेव भवतीति आत्यन्तिकम्, तत् ।
बुद्ध्या ग्रहीतुं योग्यम् इति बुद्धिग्राह्यम्, तत् । इन्द्रियाणि अतीत्य वर्तते इति
अतीन्द्रियम्, तत् । तत्त्वात् इति तत्त्वतः । नपरः अपरः, तम् । विशेषेण
चाल्यते इति विचाल्यते । सम्यक् योगः इति संयोगः, विगतः योगः सः
वियोगः, दुःखैः । संयोगः इति दुःखसंयोगः, दुःखसंयोगस्य वियोगः इति
दुःखसंयोगवियोगः, तम् । दुःखसंयोगवियोगम् । योगः इति संज्ञितः

इति योगसंज्ञितः, तत्र योगसंज्ञितम् । योक्तुम् उचितः योक्तव्यः ।
न निर्विण्णम् इति अनिर्विण्णम्, अनिर्विण्णं च तत् चेतः इति अनिर्विण्ण-
चेतः, तेन अनिर्विण्णचेतसा ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગસેવયા સમાધિયોગના અભ્યા-
સથી—સેવનથી, નિરુદ્ધમ્ અત્યંત નિયમમાં આવેલું, ચિત્તમ્
ચિત્ત, યત્ર જ્યાં—જે અવસ્થામાં, ઉપરમતે (દરેક જાતની ચંચલતા
છોડીને) ઉપશમ—શાંતિને પામે છે, ચ અને, (યોગી) આત્મના
આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, પશ્યન્ જોતો—વિચારતો,
આત્માનિ આત્મામાં, एव જ, યત્ર જે દશામાં, તુલ્યતિ પ્રસન્ન થાય
છે; (વળી યોગી) બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય,
અતીન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયોથી અતીત, આત્યન્તિકમ્
જેનાથી વિશેષ ખીણું હોઈ જ ન શકે તેવું, ચત્ત્વ જે, (પરમ)
સુખમ્ સુખ (છે), તત્ તે સુખને, યત્ર જે અવસ્થામાં, વેત્તિ
જાણે છે, ચ અને, અયમ્ આ યોગી, સ્થિતઃ સ્થિર થયેલો
થકો, તત્ત્વતઃ તત્ત્વના જ્ઞાનથી—આત્મસ્વરૂપથી, , एव, ચલતિ
ચલાયમાન નથી જ થતો, ચ તેમજ, ચમ્ જે યોગ—આત્મસુખ-
રૂપ લાભને, લક્ષ્વા મેળવીને, તતઃ તેનાથી, અપરમ્ ખીણ,
લાભમ્ લાભને, અધિકમ્ વધારે, ન, મન્યતે માનતો નથી, (અને)
યસ્મિન્ જે આત્મતત્ત્વમાં, સ્થિતઃ રહેલો તે, ગુરુણા ધણા
મોટા, દુઃસ્વેન દુઃખવડે, અપિ પણ, ન, વિચાલ્યતે જરા પણ
ચલિત થઈ શકતો નથી, તં તે ઉપર કહેલા, દુઃસ્વસંયોગ-
વિયોગમ્ દુઃખોના સંયોગના—દુઃખપ્રાપ્તિના વિયોગરૂપ (યોગ) ને,
યોગસંજ્ઞિતમ્ યોગની સંજ્ઞાવાળો, વિદ્યાત્ જાણવો, (અને) અનિ-
ર્વિણ્ણચેતસા ગ્લાનિ—થાક ન પામેલા ચિત્તવડે અર્થાત્ અત્યંત

ઉત્સાહશીલ મનવડે, નિશ્ચયેન નિશ્ચયપૂર્વક, સઃ તે, યોગઃ યોગ, યોક્તવ્ય. આચરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—સમાધિયોગના સેવનથી અત્યંત નિયમિત કરવામાં આવેલું ચિત્ત જે અવસ્થામાં દરેક જાતની ચંચલતાને છોડીને તદ્દન શાંતિને પામે છે, અને યોગી આત્માવડે આત્માને વિચારતો—દર્શન કરતો આત્મામાં જ જે દશામાં પ્રસન્ન થાય છે, વળી કેવળ બુદ્ધિવડે જ શ્રદ્ધા કરી શકાય તેવું અને ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયોની સીમાને જોળાઈ ગયેલું જે અત્યંત ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુખ છે, તે સુખને જે અવસ્થામાં યોગી જાણે છે—પ્રાપ્ત કરે છે, જે અવસ્થામાં સ્થિર થતાં આત્મ-તત્ત્વથી જે જરાપણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમજ જે આત્મ-સુખરૂપ લાલને મેળવીને તેનાથી બીજા કંઈપણ લાલને અધિક માનતો નથી, તેમ તેનું ચિન્તન પણ કરતો નથી, અને જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો યોગી તેમાંથી ઘણું મોટા દુઃખવડે પણ જરાએ ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, તેને—એટલે દુઃખ-પ્રાપ્તિનો વિયોગ કરાવનાર—તેને દૂર કરનાર ઉપર જે કહેવામાં આવ્યો છે તેને જ તું ‘યોગ’ સંસક જાણ, અર્થાત્ તેજ ખરો યોગ છે માટે અત્યંત ઉત્સાહયુક્ત મનવડે તે યોગનું નિશ્ચયપૂર્વક આચરણ કરવું જોઈએ, કારણ કે એ યોગનું આચરણ કરવાથી સુસુષુ પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૦-૨૩.

અવતરણિકા:—હવે ‘સમાધિયોગમા અંગભૂત શમ, દમ, ઉપરતિ, નિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ પટઅપત્તિ વડે યોગને કેવી રીતે ધારણ કરી રાખવો ?’ તે કહે છે

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ॥

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

पदच्छेदः—संकल्पप्रभवान्, कामान्, त्यक्त्वा, सर्वान्, अशेषतः, मनसा, एव, इन्द्रियग्रामम्, विनियम्य, समंततः; शनैः-शनैः, उपरमेत्, बुद्ध्या, धृतिगृहीतया, आत्मसंस्थम्, मनः, कृत्वा, न, किञ्चित्, अपि, चिन्तयेत्.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रभवतीति प्रभवः, संकल्पः—इदं मे भूयात् इति चेतोवृत्तिः, ततः प्रभवः उद्भवः येषां ते संकल्पप्रभवाः, तान् संकल्प-प्रभवान् । काम्यन्ते इति कामाः, तान् कामान् । न शेषम् अशेषम्, अशेषादिति अशेषतः । इन्द्रियाणां ग्रामः इन्द्रियग्रामः, तम् इन्द्रियग्रामम् । विशेषेण नियम्य इति विनियम्य । धृत्या गृहीता इति धृतिगृहीता, तया धृतिगृहीतया । आत्मनि तिष्ठतीति आत्मसंस्थम्, तत् आत्मसंस्थम् ।

अन्वयः अने अर्थः—(येऽगीष्णे) संकल्पप्रभवान् संक-
ल्पेण उत्पन्न यत्ना, सर्वान् षष्ठा, कामान् भनोऽर्थाने, अशेषतः
समथ रीते अर्थात् वासनासहित, त्यक्त्वा छोडीने, मनसा मन-
वडे, एव च, इन्द्रियग्रामम् इन्द्रियोना समूहने, समंततः यो-
तः इत्थी, विनियम्य सारी रीते नियमभां राखीने, शनैः शनैः
धीरे धीरे, धृतिगृहीतया धीरे च स्थिर करायेली, बुद्ध्या

१ न याहि चेतस्त्वमितस्तनोऽपि देहोन्द्रियाद्यैर्न कुरुष्व कर्म ।

तत्र यत्र कुत्राप्युपविश्य नित्यं विचारयस्व स्वनिदानमन्तः ॥

हे चित् ! त्वं आदिं तर्ही अटक भां अने देह तथा इन्द्रियादिवडे कर्म न करे, परंतु
तुं ज्यां क्यां पक्षु पेसी हवेशे पोताना आदि-कारणुने उपर सुधि विचार करे.

બુદ્ધિવટે, ઉપરમેત્વ વિરામ પામવો, (અને) મનઃ મનને, આત્મસંસ્થમ્ આત્મામાં જ સ્થિર, કૃત્વા કરીને, કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, ચિન્તયેત્ ચિન્તન કરવું નહિ.

ભાવાર્થ:—યોગીએ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા બધા મનો-રથોને સમગ્ર રીતે—વાસના સુદ્ધાં—ત્યાગ કરીને મનવટે જ ધન્દ્રિયોના સમૂહને ચારે તરફથી સારી રીતે નિયમમાં રાખીને ધીમે ધીમે ધૈર્યથી સ્થિર કરેલી બુદ્ધિવટે અત્યંત વિરામ પામી જવો અને મનને આત્મામાં જ સ્થિર કરીને કંઈ પણ—એટલે કોઈ પણ વસ્તુ વિષે—ચિન્તન કરવું નહિ. અર્થાત્ સંકલ્પરહિત અને ચેષ્ટા વિનાના થવું. ૨૪-૨૫.

અવતરણિકા:—“રજ્જેગુણને લઈને કવચિત્ મન ચંચલ થઈ જાય તો તેને પ્રસાહારથી ફરીને વશ કરવું ” તે કહે છે:

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ॥

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વેશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—યતઃ, યતઃ, નિશ્ચરતિ, મનઃ, ચંચલમ્, અસ્થિરમ્, તતઃ, તતઃ, નિયમ્ય, એતદ્, આત્મનિ, એવ, વશમ્, નયેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિતાન્તં ચરતિ ઇતિ નિશ્ચરતિ । અતિ-શયેન ચલમ્ ઇતિ ચચ્ચલમ્ । ન સ્થિરમ્ ઇતિ અસ્થિરમ્ ।

૧ ચિત્તમેફ ન શક્નોતિ જેતું મ્નાતમ્પચર્ચિ ય ।

ધ્યાનવાર્તા પદગુહ: ॥ ફિં લોકે ન લજ્જતે ॥ વાસિષ્ઠે ॥

જે સ્વતંત્રતાથી વર્તતા પોતાના એક મનને પણ છૂટી શકતો નથી તે મૂર્ખ ધ્યાન સબધી વાત કરતાં લોકમાં શું લખતો પણ નથી !

અન્વય અને અર્થ:—અસ્થિરમ્ અસ્થિર, (અને)
ચંચલમ્ ચંચલ એવું, મનઃ મન, યતઃ જ્યાંથી, યતઃ જ્યાંથી,
નિશ્ચરતિ ચલાયમાન થાય, તતઃ ત્યાંથી, તતઃ ત્યાંથી, एतत् એ
મનને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, આત્માનિ આત્મામાં, एव જ,
વશમ્ વશ, નયેત્ લાવવું.

ભાવાર્થ:—અસ્થિર અને ચંચલ એવું મન એને નિય-
મમાં લાવવા છતાં પણ જ્યાંથી જ્યાંથી ચલાયમાન થાય, ત્યાંથી
ત્યાંથી એ મનને નિયમમાં રાખીને આત્માના-પોતાના જ
વશમાં લાવવું. અર્થાત્ જેમ જને તેમ એને વશમાં રાખવાનો
પ્રયત્ન કરવો. ૨૬.

અવતરણિકા:—‘મનને એ પ્રમાણે વશ કરવાથી અને એને પ્રવૃત્તિ-
માંથી અટકાવવાથી શું ફલ થાય છે’ તે કહે છે:

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ॥

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રશાન્તમનસમ્, હિ, એનમ્, યોગિનમ્,
સુખમ્, ઉત્તમમ્, ઉપૈતિ, શાન્તરજસમ્, બ્રહ્મભૂતમ્, અકલ્મષમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ શાન્તમ્ इति પ્રશાન્તમ્, પ્રશાન્તં
મનઃ યસ્ય સઃ પ્રશાન્તમનાઃ, તં પ્રશાન્તમનસમ્ । શાન્તં રજઃ યસ્ય સઃ
શાન્તરજાઃ, તમ્ શાન્તરજસમ્ । બ્રહ્મૈવ સર્વમ્ इति બ્રહ્મસ્વરૂપેણ મૂતઃ

૧ હર્લં હસ્તેન સંપીઢ્ય વન્નેર્વેન્તાન્વિષ્ણુર્વ્યં ચ ।

અદ્વાન્યદ્વૈઃ સમાક્રમ્ય જયેદાદૌ સ્વર્કં મનઃ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

હાથવડે હાથને આઢર્પી-હાથીને, હાંતોવડે હાંતોને પીસીને અને અંગોવડે
અંગોને સ્વાતંત્ર્યમાં લઈને પ્રથમ પોતાનું મન જ છતવું જોઈએ.

इति ब्रह्मभूतः, तं ब्रह्मभूतम् । न विद्यते कल्मषं यस्य सः अकल्मषः,
तम् अकल्मषम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, પ્રદાન્તમનસમ્ મન જેનું શાંત થએલું છે એવા, (અને તેથીજ) શાંતરજસમ્ શાંત થયેલ છે રજોશુષ્ક જેનો એવા, બ્રહ્મભૂતમ્ બધું જેની દૃષ્ટિએ પ્રદ્વંભય થયું છે તેવા, (તથા) અકલ્મષમ્ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા, દનમ્ એ, યોગિનમ્ યોગીને, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, સુખમ્ સુખ, ઉપૈતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જેનું મન શાંત થએલું છે એવા અને તેથીજ રજોશુષ્ક પણ જેનો શાંત થએલો છે તેવા તથા પ્રદ્વંભય દૃષ્ટિથી જેને સર્વ સમાન લાગે છે તેમજ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા યોગીને સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પ્રદ્વંભપ્રાપ્તિરૂપ પરમ સુખને તે મેળવી શકે છે. ૨૭.

અવતરણિકાઃ—‘ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે યોગી પરમાનંદને પામી જાય છે’ તે કહે છે:

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

१ विपश्येभ्य समाहृत्य विज्ञातात्मा मनो मुनिः । चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं लोभसम् ॥
આત્મભાવ નવત્વેન તદ્વદ્વદ્વધ્યાયન મુને । વિકાર્યમાત્મન શક્ત્યા લોભ

યોગીએ પોતાનાં મનને વિષયોમાથી ખેંચીને આત્મજ્ઞાન સુખ તથા પ્રદ્વંભ પરમેશ્વરનું ચિંતન કર્યું. તે પ્રદ્વંભચિંતન પામતા મનને જેમ સુખક લોકને આકર્ષે છે, તેમ પોતાની સ્વરૂપ તરફ ઈર્ષ જાય છે—આકર્ષે છે.

પદચ્છેદઃ—યુજ્જન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, વિગતકલ્મષઃ, સુખેન, બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, અત્યન્તમ્, સુખમ્, અશ્નુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુનક્તીતિ યુજ્જન્ । વિશેષેણ સર્વાત્માના ગતં કલ્મષં યસ્ય સઃ વિગતકલ્મષઃ । બ્રહ્મણા પરેણ સંસ્પર્શઃ યસ્ય તત્ બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, તત્ । અન્તમ્ અતીત્ય ઇતિ અત્યન્તમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એવમ્ એ પ્રમાણે, સદા સદા, આત્માનમ્ આત્માને, યુજ્જન્ યોગમાં જોડતો, (અને તેથી જ) વિગતકલ્મષઃ જેનાં પાપ સમૂહ નાશ પામી ગયાં છે તેવો, યોગી યોગી, સુખેન સુખવડે, બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ બ્રહ્મને સ્પર્શ કરતા—બ્રહ્મમય જણાતા એવા, અત્યન્તમ્ નિઃસીમ, સુખમ્ સુખને, અશ્નુતે ભોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે નિરંતર પોતાના આત્માને સમાધિમાં લગાડતો અને તેથીજ જેનાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયેલાં છે એવો યોગી સુખપૂર્વક બ્રહ્મવિષયક એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ જે નિઃસીમ સુખ છે તેને ભોગવે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—હવે 'યોગનું ક્ષય જે બ્રહ્મની સાથે એકીભાવ તેને ન્યારે યોગી પામે છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ પછી કેવા પ્રકારની રહે છે' તે કહે છે.

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ॥

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

૧ સ્વપ્નેય હિ તદ્ બ્રહ્મ કુમારી ઈન્દ્રિય યથા ।

અયોગી નૈવ જાનાતિ જાત્યયો હિ યથા ઘટસ્થ ॥ વસસ્થનિઃ ॥

બ્રહ્મ તે પોતાથી સારી રીતે જાણી શકાય તેવું છે, તોપણ જેમ કુમારી (પર-પ્રયાવિના-પતિના યોગવિના) સ્ત્રીસુખને જાણી શકતી નથી અને જેમ જન્માધ પુરુષ ધટ (મડા) ને જાણી શકતો નથી, તેમ અયોગી-યોગરહિત પુરુષ-બ્રહ્મને જાણી શકતો નથી.

इति ब्रह्मभूतः, तं ब्रह्मभूतम् । न विद्यते कल्मषं यस्य सः अकल्मषः,
तम् अकल्मषम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, પ્રશાન્તમનસમ્ મન જેનું શાંત થએલું છે એવા, (અને તેથીજ) શાંતરજસમ્ શાંત થયેલ છે રજોગુણ જેનો એવા, બ્રહ્મભૂતમ્ બધું જેની દૃષ્ટિએ પ્રહ્મ-મય થયું છે તેવા, (તથા) અકલ્મષમ્ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા, એનમ્ એ, યોગિનમ્ યોગીને, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, સુખમ્ સુખ, ઉપૈતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જેનું મન શાંત થએલું છે એવા અને તેથીજ રજોગુણ પણ જેનો શાંત થએલો છે તેવા તથા પ્રહ્મમય દૃષ્ટિથી જેને સર્વ સમાન લાગે છે તેમજ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા યોગીને સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમ સુખને તે મેળવી શકે છે. ૨૭.

અવતરણિકાઃ—‘ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે યોગી પરમાનંદને પામી જાય છે’ તે કહે છે:

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

૧ વિષયેભ્યઃ સમાદૃત્ય વિજ્ઞાતાત્મા મનો ધ્વનિઃ । ચિન્તયેન્મુક્તયે તેન બ્રહ્મમૂતં પરેશ્વરમ્ ॥
આત્મમાર્ષં મયત્યેનં તદ્બ્રહ્મલ્પાયનં મુને । વિધાયમાત્મનઃ શક્તયઃ લોહમાકર્ષકો યયા ॥
વિષ્ણુપુરાણે ॥

યોગીએ પોતાનાં મનને વિષયોમાંથી એવાને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે મનવડે મુક્ત થવા પ્રહ્મરૂપ પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવું. તે પ્રહ્મચિંતન તે યોગીના વિકાર પામતા મનને જેમ સુખક લોહને આકર્ષે છે, તેમ પોતાની શક્તિવડે જ આત્મ-રૂપ તરફ લઈ જાય છે—આકર્ષે છે.

પદચ્છેદઃ—યુક્તન, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, વિગતકલ્મષઃ, સુખેન, બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, અત્યન્તમ્, સુખમ્, અશ્નુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુનક્તીતિ યુક્તન । વિશેષેણ સર્વાત્મના ગતં કલ્મષં યસ્ય સઃ વિગતકલ્મષઃ । બ્રહ્મણા પરેણ સંસ્પર્શઃ યસ્ય તત્ત્વ બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, તત્ત્વ । અન્તમ્ અતીત્ય્મ્ ઇતિ અત્યન્તમ્, તત્ત્વ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એવમ્ એ પ્રમાણે, સદા સદા, આત્માનમ્ આત્માને, યુક્તન યોગમાં ભેડતો, (અને તેથી જ) વિગતકલ્મષઃ જેનાં પાપ સમૂહ નાશ પામી ગયાં છે તેવો, યોગી યોગી, સુખેન સુખવડે, બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ બ્રહ્મને સ્પર્શ કરતા—બ્રહ્મમય જણાતા એવા, અત્યન્તમ્ નિઃશીમ, સુખમ્ સુખને, અશ્નુતે ભોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે નિરંતર પોતાના આત્માને સમાધિમાં લગાડતો અને તેથીજ જેનાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયેલાં છે. એવો યોગી સુખપૂર્વક બ્રહ્મવિષયક એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ જે નિઃશીમ સુખ છે તેને ભોગવે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—હવે યોગનું ક્ષણ જે બ્રહ્મની સાથે એકીભાવ તેને આરે યોગી પામે છે આરે તેની દૃષ્ટિ પછી કેવા પ્રકારની રહે છે તે કહે છે:

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ॥

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

૧ સ્વસર્વેયં હિ તદ્ બ્રહ્મ કુમારી સીસૃત્વં યથા ।

અયોગી નૈવ જાનાતિ જાત્યંયો હિ યથા ષટ્મ્ ॥ દક્ષસ્થિતિઃ ॥

બ્રહ્મ તે પોતાથી સારી રીતે બહુી સમ્યક્ તેણું છે, તોપણ જેમ કુમારી (પર-પ્રથાવિના-પતિના યોગવિના) સીસુખને બહુી શક્તી નથી અને જેમ જન્માંધ પુરૂષ પટ (ધડા) ને બહુીશક્તો નથી, તેમ અયોગી-યોગરહિત પુરૂષ-બ્રહ્મને બહુી શક્તો નથી.

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતસ્યમ્, આત્માનમ્, સર્વભૂતાનિ,
ચ, આત્માનિ, ઈક્ષતે, યોગયુક્તાત્મા, સર્વત્ર, સમદર્શનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ,
તેષુ તિષ્ઠતીતિ સર્વભૂતસ્યઃ, તમ્ સર્વભૂતસ્યમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ઇતિ
સર્વભૂતાનિ, તાનિ સર્વભૂતાનિ । યોગેન યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યોગયુક્તાત્મા ।
સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । સમં બ્રહ્મરૂપેણૈવ દર્શનં યસ્ય સઃ સમદર્શનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગયુક્તાત્મા યોગથી સમાધિમાં
જેના આત્મા જોડાએલો છે તેવો યોગી, સર્વત્ર સર્વ-વસ્તુભાવ-
માં, સમદર્શનઃ સમાનદષ્ટિવાળો થયો થકો, આત્માનમ્ આત્માને,
સર્વભૂતસ્યમ્ બધાં-પ્રાણિભાવમાં રહેલો, ચ અને, સર્વભૂતાનિ
બધાં પ્રાણિઓને, આત્માનિ પોતાના આત્મામાં, ઈક્ષતે જુએ છે.

ભાવાર્થઃ—યોગથી જેણે પોતાના આત્માને સમાધિમાં
જોડેલો છે તેવો યોગી, સર્વ વસ્તુઓમાં સમાનદષ્ટિવાળો થઈને
પોતાના આત્માને બધાં પ્રાણિઓમાં અને સર્વ પ્રાણિઓને
પોતાના આત્મામાં જુએ છે. અર્થાત્ તેને કોઈપણ પ્રકારનો
લોહ રહેતો નથી. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—‘આવી રીતે આત્માનો એકીભાવ થવાથી યોગીને
શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે ?’ તે કહે છે:

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥૩૦॥

૧ નિયતે હવયગ્રન્થિહિયન્તે સર્વસંશયાઃ ।

સીયન્તે પાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દ્રે પરાયે ॥ માગવતે ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, પશ્યતિ, સર્વત્ર, સર્વમ્, ચ, મયિ, પશ્યતિ, તસ્ય, અહમ્, ન, પ્રણશ્યામિ, સઃ, ચ, મે, ન, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । પ્રકર્ષેણ નશ્યામિ ઇતિ પ્રણશ્યામિ । પ્રકર્ષેણ નશ્યતિ ઇતિ પ્રણશ્યતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે યોગી, મામ્ મને, સર્વત્ર બધી જગ્યામાં, પશ્યતિ જુઓ છે, ચ અને, સર્વમ્ બધાને, મયિ મારામાં, પશ્યતિ જુઓ છે, તસ્ય તેવા આત્મજ્ઞાનીને, અહમ્ હું, ન, પ્રણશ્યામિ અદૃશ્ય થતો નથી, ચ અને, સઃ તે, મે મને, (મારાથી) ન, પ્રણશ્યતિ અદૃશ્ય થતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે યોગી મને સર્વ ઠેકાણે જુઓ છે એટલે સર્વવ્યાપક જુઓ છે અને બધાંને મારામાં જુઓ છે, તેવા આત્મજ્ઞાનીને હું કદિ અપ્રત્યક્ષ થતો નથી, અર્થાત્ તે સદા ધ્યાનપરાયણ તથા સમદૃષ્ટિવાળો હોવાથી મને નિરંતર પ્રત્યક્ષ જુઓ છે અને હું પણ તેજ પ્રમાણે તેનાથી અદૃશ્ય થતો નથી. અર્થાત્ હું તેની બક્ષિતથી તેના પર ખાસ અનુગ્રહ કરી તેના પ્રત્યક્ષમાં જ રહી તેને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવું છું. ૩૦.

અવતરણિકા—આગળના શ્લોકોમાં પોતાની પ્રત્યક્ષતાએ પૂર્ણ અહમ્નું દર્શન કરવાને કરી પણ પોતાનાથી તેની અવિરક્તિ જણાવે છે.

ન્યારે તે પરમેશ્વરનું દર્શન થાય છે અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન થાય ત્યારે આ દેહી-શબના દૃશ્યની અંધિ બેદાર્થ જાય છે, સર્વે સંશયો હેદાર્થ જાય છે અને તેનાં સંપન્નો કર્મો ક્ષય પામી જાય છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં મજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ॥

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતસ્થિતમ્, યઃ, મામ્, મજતિ, એક-
ત્વમ્, આસ્થિતઃ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, સઃ, યોગી, મયિ, વર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વેષુ ભૂતેષુ સ્થિતઃઈતિ સર્વભૂતસ્થિતઃ, તમ્
સર્વભૂતસ્થિતમ્ । એકસ્ય માવઃ ઇતિ એકત્વમ્, તત્ । આ સમંતાત્ સ્થિતઃ
ઈતિ આસ્થિતઃ । સર્વપ્રકારેણ ઇતિ સર્વથા । વર્તતે અસૌ ઇતિ વર્તમાનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે યોગી, એકત્વમ્ સર્વત્ર એકી-
ભાવને, આસ્થિતઃ આશ્રય કરી રહ્યો થકો, મામ્ મને, સર્વ-
ભૂતસ્થિતમ્ સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને, મજતિ ભજે છે,
સઃ તે, યોગી યોગી, સર્વથા બધી રીતે, વર્તમાનઃ વર્તન કરનારો
હોય (અથવા સર્વ ઠેકાણે રહેનારો હોય છતાં), અપિ પણ, મયિ
મારામાં, વર્તતે વર્તે છે—રહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે યોગી સર્વ-વસ્તુમાત્રમાં એકજ ભાવનો
આશ્રય કરીને રહેલો હોય છે એટલે અલોદદદિવાળો હોય છે,
અને મને સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને ભજે છે, તે યોગી
સર્વ પ્રકારે વર્તન કરતો હોય કે ઠાઈપણ ઠેકાણે રહેતો હોય તો
પણ તે મારામાં જ અંતર્ગત-લીન-થઈ ગયો હોય છે. અર્થાત્
તે મારામય થઈ ગયેલો હોવાથી હું તેને મારા અપૂર્વ આનંદથી
ભિન્ન રાખતો નથી પણ મારા સ્વરૂપે જ બનાવી દઉં છું. ૩૧.

અનુવર્તરણિકાઃ—‘એ પ્રમાણે મને ભજનાર યોગીઓમાં પણ સર્વ-
પ્રાણિમાત્ર પર અત્યંત દયા રાખનાર યોગી સર્વથી વધારે શ્રેષ્ઠ છે’ તે કહે છે:

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ ચોઽર્જુન ॥

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—આત્મૌપમ્યેન, સર્વત્ર, સમમ્, પશ્યતિ, યા, અર્જુન, સુખમ્, વા, યદિ, વા, દુઃખમ્, સઃ, યોગી, પરમઃ, મતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉપમાયતે અનયા ઇતિ ઉપમા, આત્મનઃ ઉપમા ઇતિ આત્મોપમા, તસ્યાઃ માવઃ આત્મૌપમ્યમ્, તેન આત્મૌપમ્યેન । સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! યઃ જે યોગી, આત્મૌપમ્યેન પોતાના જ સમાનભાવથી, સર્વત્ર સમસ્ત પ્રાણિ-માત્રમાં, સુખમ્ સુખ, યદિ, વા અથવા, દુઃખમ્ દુઃખને, સમમ્ સરખું, પશ્યતિ જુએ છે, સઃ તે, યોગી યોગી, પરમઃ સૌથી મોટો, મતઃ મનાયલો છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાના દૃષ્ટાંતથી અર્થાત્ પોતાને જેમ સુખદુઃખ પૂર્વમાં લાગતું હતું તે પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીને લાગે, એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્રમાં સુખ અથવા તો દુઃખને સમાનતાથી જુએ છે તેવો હયાચુક્ત યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત શ્રદ્ધાજીવાળા યોગને સાબળ્યા પછી તે યોગની સાધનાનો મનની ચંચળતાને લીધે અમંભવ માનતો અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ॥

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वास्थितिं स्थिराम्॥३३॥

પદ્ચ્છેદઃ—યઃ, અયમ્, યોગઃ, ત્વયા, પ્રોક્તઃ, સામ્યેન, મધુસૂદન, એતસ્ય, અહમ્, ન, પશ્યામિ, ચચ્ચલત્વાત્, સ્થિતિમ્, સ્થિરામ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण सम्यक्तया उक्तः इति प्रोक्तः ।
સમસ્ય ભાવઃ સામ્યમ્, તેન સામ્યેન । ચચ્ચલસ્ય ભાવઃ ચચ્ચલત્વમ્, તસ્માત્ ચચ્ચલત્વાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! સામ્યેન રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશપૂર્વક કેવળ આત્માકારમાં અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે, (ધારણ કરવાનો) અયમ્ આ, યઃ જે, યોગઃ યોગ, ત્વયા તમે, પ્રોક્તઃ કહ્યો, એતસ્ય એ યોગની, સ્થિતિમ્ સ્થિતિને, ચચ્ચલત્વાત્ માનસિક ચંચલતાથી, સ્થિરામ્ સ્થિર એવી, ન, પશ્યામિ હું જોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે મધુસૂદન ! રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશ-પૂર્વક કેવળ આત્માકારમાં અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે ધારણ કરવાનો આ જે યોગ આપે કહ્યો છે, તેની સ્થિતિ માનસિક ચંચલતાને લઈને સ્થિર રહી શકે એમ હું જોતો નથી. અર્થાત્ યોગ ચિરકાલ પર્યંત ચિત્તના વિલેપથી સ્થિર રહી શકે કે નહિ તે હું સમજી શકતો નથી. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—એ યોગની અસ્થિરતાને દૃઢ કરવાને ફરીથી મનની અચળતા બતાવતાં અર્જુન કહે છે.

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્ દૃઢમ્ ॥

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ચન્ચલમ્, હિ, મનઃ, કૃષ્ણ, પ્રમાથિ, બલવદ્, દૃઢમ્, તસ્ય, અહમ્, નિગ્રહમ્, મન્યે, વાયોઃ, ઇવ, સુદુષ્કરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ મચ્નાતીતિ પ્રમાથિ । બલમ્ અસ્ય અસ્તીતિ બલવદ્ । નિતાન્તં ગ્રહઃ ઇતિ નિગ્રહઃ, તં નિગ્રહમ્ । દુઃસ્થિતેન ક્રિયતે ઇતિ દુષ્કરઃ, સુતરામ્ દુષ્કરઃ ઇતિ સુદુષ્કરઃ, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! મનઃ મન, ચન્ચલમ્ ચંચલ, પ્રમાથિ ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારું, બલવત્ બલવાળું, (અને) દૃઢમ્ દૃઢ છે, -હિં તેથી, તસ્ય તે મનના, નિગ્રહમ્ વશ કરવાના કર્તવ્યને, વાયોઃ વાયુના, ઇવ જેવું, સુદુષ્કરમ્ અત્યંત દુષ્કર એટલે કઠિન, અહમ્ હું, મન્ય માનું છું.

૧ અપ્યન્ધિપાનાન્મહતઃ સુમેઘ્નમૂલનાદપિ ।

અપિ બહ્વણનાસ્તાપો વિષમશ્રિત્તનિગ્રહઃ ॥

હે સાધે! મોટા સમુદ્રના પાનથી, સુમેઘ પર્વતને ઉઘેડી નાંખવાથી તથા અગ્નિના ભક્ષણ કરવાથી પણ ચિત્તને નિગ્રહ કરવો અતિ વિષમ-કઠિન છે.

૨ કૃષિર્મુવાચકઃ શબ્દો ગણ નિર્ગુત્તિવાચકઃ ।

તયોરેક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ॥

‘કૃષિ’ શબ્દ જન્મવાચક છે અને ‘સુ’ શબ્દ નિર્ગુત્તિ-નિવારણ વાચક છે. એ બે શબ્દોના જોડાવાથી ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ થાય છે એટલે જે જન્મનું નિવારણ કરે છે તે કૃષ્ણ-પરબ્રહ્મ એમ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હે કૃષ્ણ ! મન ઘણું ચંચલ, ઇન્દ્રિયો દોભ ઉત્પન્ન કરનારું, બલવાન અને દૃઢ છે, અર્થાત્ વેગથી યોગ સ્થિરતાનો વિનાશ કરનારું છે, અને તેથી તે મનનો નિગ્રહ કરવામાં વાયુને રોકવામાં જેટલી કઠિનતા છે તેટલી જ કઠિનતા છે એમ હું માનું છું. અર્થાત્ યોગધારણા માટે મનને છતવું અત્યંત દુર્ઘટ સમજ્યું છું. ૩૪.

અવતરણિકા:—અર્જુને મનના ચંચલતાદિ જે દોષો કહ્યા, બધાનો અંગીકાર કરીને તેને કેવી રીતે છતી શકાય ? તે સંબંધી ઉપાં હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ॥

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫

પદચ્છેદ:—અસંશયમ્, મહાબાહો, મનઃ, દુર્નિગ્રહમ્ ચલમ્, અભ્યાસેન, તુ, કૌંતેય, વૈરાગ્યેણ, ચ, ગૃહ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન સંશયઃ યસ્મિન્ કર્માણિ યથા સ્યાન્ત્તરિતિ અસંશયમ્ । દુઃસેન નિગ્રહઃ યસ્ય તત્ દુર્નિગ્રહમ્ । ચલત્તીર્થમ્ ચલમ્ । વિગત:

૧ પ્રાણાયામદ્વાર્યાસૈર્યુક્ત્યા ચ ગુરુવચન્યા । આસનાશનયોગેન પ્રાણસ્વન્દો નિરુદ્ધયતે ॥

અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમઃ સાધુસંગમ एव च । वासनासंपत्तिर्याગः प्राणस्वन्दनिरोधनम् ॥

इतास्ता युक्तयः प्रदाः सन्ति चित्तजये फिल ॥

પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસવડે, શ્રીગુરુએ આપેલી યુક્તિવડે તથા આસ અને આહારના યોગવડે પ્રાણ-મનની ચંચલતાનો નિરોધ થાય છે, અને અધ્યાત્મ વિદ્યાનું શિક્ષણ, સત્પુરુષોનો સમાગમ, વાસનાઓનો સર્પૂર્ણ ત્યાગ અને પ્રાણોચ્છનનો અવરોધ એ બધી પુદ્ધ યુક્તિઓ મનને ચાક્રસ રીતે છતવા માટે છે.

રાગઃ આસક્તિઃ યસ્માત્ સઃ વિરાગઃ, વિરાગસ્ય માવઃ ઇતિ વૈરાગ્યં, તેન વૈરાગ્યેણ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહુ અર્જુન! મનઃ મન, દુર્નિગ્રહમ્ દુઃખથી સંયમમાં આવી શકે તેવું, (અને) ચલમ્ ચંચલ છે. (એ) અસંશયમ્ નિઃસંદેહ છે, તુ તો પશુ, કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! (તે) અભ્યાસેન અભ્યાસવડે, ચ અને, વૈરાગ્યેણ વૈરાગ્યથી, ગૃહ્યતે સંયમમાં રાખી શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો! મન ઘણી મુશ્કેલીથી વશમાં આવી શકે તેવું અને ચંચલ છે એ નિઃસંશય છે, તો પશુ હે કૌન્તેય ! તે મનને અભ્યાસ-લય-પ્રતિબંધક અને વૈરાગ્ય-વિક્ષેપ-પ્રતિબંધક એ બંનેવડે નિયમમાં રાખી શકાય છે. અર્થાત્ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે વશમાં આવી શકે છે, એમ તું માન. ૩૫.

અવતરણિકાઃ—આ હેતુથી યોગની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિમાં અનેનિગ્રહ જ કારણ છે તે કહે છે:

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મતિઃ ॥

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અસંયતાત્મના, યોગઃ, દુષ્પ્રાપ્તિઃ, ઇતિ, મે, મતિઃ, વશ્યાત્મના, તુ, યતતા, શક્યઃ, અવાપ્તુમ્, ઉપાયતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સમ્યક્ યતઃ આત્મા યસ્ય સઃ અસંયતાત્મા, તેન અસંયતાત્મના । દુઃખેન પ્રાપ્યતે ઇતિ દુષ્પ્રાપ્તિઃ । વશ્યઃ

આત્મા યસ્ય સઃ વશ્યાત્મા, તેન વશ્યાત્મના । યતતિ ઇતિ યતત્, તેન યતતા । ઉપાયેભ્યઃ ઇતિ ઉપાયતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અસંયતાત્મના જેનો આત્મા-મન સંયમમાં નથી તેવાવડે, યોગઃ યોગ, દુષ્પ્રાપઃ દુઃખથી મેળવી શકાય (છે), તુ પશુ, વશ્યાત્મના જેનો આત્મા-મન વશમાં હોય તેવા, (અને) યતતા યત્ન કરનાર યોગીને, (તો) ઉપાયતઃ ઉપાયથી, (પશુ) અઘાપ્તુમ્ મેળવવાને, શક્યઃ શક્ય (છે), ઇતિ એમ, મે મારું, મતિઃ માનવું (છે).

ભાવાર્થઃ—જેનો આત્મા એટલે મન સંયમમાં નથી, તેવા યોગી વડે તો યોગ ઘણા દુઃખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે, પશુ જેને પોતાનો આત્મા એટલે મન વશમાં છે, તેવા યત્ન કરનાર યોગીને તો અભ્યાસ અને વૈરાગ્યાદિ ઉપાયોવડે યોગ સહેલાઈથી સાધવાને શક્ય છે એમ મારું માનવું છે ૩૬.

અવતરણિકાઃ—‘ અભ્યાસ-પુનઃ પુનઃ ક્રિયાનું કરવું અને વૈરાગ્ય-વિરક્તિ-ના અભાવથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન જેને નથી પ્રાપ્ત થયું, એવો યોગી શું ફલ પામે છે ? ’ તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ॥

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭॥

૧ મિસ્ટાટનં જપઃ શીવં સ્નાન ધ્યાનં સુરાર્ચનમ્ ।

કર્ત્તવ્યાનિ વહેતાનિ યતીનાં નૃપદણ્ડવત્ ॥ પ્રતિઃ ॥

સિક્ષા માગવા જવું, જપ કરવો, શોથ, સ્નાન, ધ્યાન અને દેવપૂજન કરવું. એ છ કર્મ જેમ રાજાવડે અવશ્ય આપવો પડે તેમ યતિના અવશ્ય કર્તવ્યો છે. એજ ન કરે તેને ‘ અયતિ ’ કહેવામાં આવે છે.

પદચ્છેદઃ—અયતિઃ, શ્રદ્ધયા, ઉપેતઃ, યોગાત્, ચલિત-
માનસઃ, અપ્રાપ્ય, યોગસંસિદ્ધિમ્, કામ્, ગતિમ્, કૃષ્ણ, ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યતિઃ અયતિઃ । ચલિતં માનસં યસ્ય
સઃ ચલિતમાનસઃ । ન પ્રાપ્ય્ય ઇતિ અપ્રાપ્ય । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ,
યોગસ્ય સંસિદ્ધિઃ યોગસંસિદ્ધિઃ, તાં યોગસંસિદ્ધિમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી,
ઉપેતઃ યુક્ત, (પશુ) યોગાત્ યોગથી, ચલિતમાનસઃ જેનું મન
ચલિત થયેલું છે એવો, અયતિઃ યોગીની સ્થિતિને ન પામેલો,
યોગસંસિદ્ધિમ્ યોગની સિદ્ધિને, અપ્રાપ્ય ન મેળવીને, કામ્ કંઈ,
ગતિમ્ ગતિને, ગચ્છતિ પામે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાયુક્ત એવો પશુ કોઈ
યોગી યોગથી બ્રહ્મ મનવાળો હોય અને સંપૂર્ણ યોગીની દશાને
ન પામ્યો હોય, તો તેવો યોગી યોગની સિદ્ધિને ન મેળવીને
પછી કંઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે મને તમે કહો. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—અર્જુન પોતાને વિશેષ સંશય થવાથી ફરી
પાછો કહે છે:

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટચિન્નાશ્રમિવ નશ્યતિ ॥

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—કચ્ચિત્, ન, ઉભયવિભ્રષ્ટઃ, ચિન્નાશ્રમ્, ઇવ,
નશ્યતિ, અપ્રતિષ્ઠઃ, મહાવાહો, વિમૂઢઃ, બ્રહ્મણઃ, પથિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ શ્રદ્ધઃ ઇતિ વિભ્રષ્ટઃ, ઉભયેભ્ય,
વિભ્રષ્ટઃ ઇતિ ઉભયવિભ્રષ્ટઃ । ચિન્નં ન તત્ અશ્રં ચ ઇતિ ચિન્નાશ્રમ્ ।

ન શ્રેષ્ઠત્વેન પ્રતિષ્ઠા-સ્થિતિઃ યમ્ય સઃ અપ્રતિષ્ઠઃ । વિશેષેણ મૂઢઃ
ઇતિ વિમૂઢઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહો શ્રીકૃષ્ણ !
બ્રહ્મણઃ પ્રદક્ષના, પાથિ માર્ગમા, વિમૂઢઃ મૂઢ થયેલો-ભૂલેલો, (તેમજ)
અપ્રતિષ્ઠિતઃ યોગમાં જોઈતી સ્થિરતાને ન પામેલો, (યોગી)
ઉમયચિન્નપ્રઠઃ કર્મમાર્ગ અને યોગમાર્ગ બંનેથી બ્રહ્મ થયેલો,
છિન્નામ્રમ છુટા પડી ગયેલા વાંદળાની, ઇવ માફક, કશ્ચિત્ કંઈ, ન
નશ્યતિ નાશ નથી પામતો (શું) ?

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો શ્રીકૃષ્ણ ! પ્રદક્ષાપ્રાપ્તિના માર્ગમાં
ભૂલો પડેલો, યોગમાં આવશ્યક સ્થિરતાને ન પામેલો અને જીવી
રીતે કર્મમાર્ગ તેમજ યોગમાર્ગ બંનેથી બ્રહ્મ થયેલો યોગી છુટા
પડી ગયેલા વાંદળાની માફક કંઈ નાશ તો પામતો નથીને ?
અર્થાત્ તેવો યોગી નાશ પામવો જોઈએ, એવો ભાશ મનમાં
સંશય રહે છે. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે મશયનું કથન કરીને તેના નાશને માટે
અર્જુન ભગવાનની વિનંતિ કરે છે

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—एतत्, मे, संशयम्, कृष्ण, छेत्तुम्, अर्हसि,
अशेषतः, त्वदन्यः, संशयस्य, अस्य, छेत्ता, न, हि, उपपद्यते.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન શેષં અશેષમ્, તેન અશેષતઃ । ત્વત્તઃ
અન્યઃ ત્વદન્યઃ । છિન્તીતિ છેત્તા ।

અન્વય અને અર્થ:—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! એતલ એ પ્રમાણેના, મેં મારા, સંશયમ્ સંશયને, અજોષત. જડમૂળથી, હેતુમ ઉખેડી નાખવાને, અર્હસિ તમે યોગ્ય છે, (કારણકે) અસ્ય આ, સંશયસ્ય સંશયનો, હેત્તા છેદનાર, ત્વદન્ય તમારાથી ખીજે, હિ ખરેખર, ન, ઉપપદ્યતે મળી શકે તેમ નથી.

ભાવાર્થ:—હ શ્રીકૃષ્ણ ! મારા ઉપરોક્ત સંશયને જડમૂળથી નાશ કરવાને માટે આપજ યોગ્ય છે, કારણ કે આ સંશયનો છેદનાર આપના સિવાય ખીજે કોઈ પણ મળી શકે તેમ હું માનતો નથી. અર્થાત્ આપજ મારા એ સંશયને દૂર કરે. ૩૯.

અવતરણિકા:—અર્જુનના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

પૅર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિધતે ॥

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

૧ સ્નાત તેન સમસ્તતીથસલિલે સર્વાર્પિ વ્રતાવાનિ
યજ્ઞાનાં ચ સ્નાન સહસ્રમહિલા દેવાગ્ર સમુજિતા ।
સચારાચ સમદૃતા સ્વપિતરસૈરોક્ષ્યપૂજ્યો દ્યસો
યસ્ય ગ્રહાવિચારણે સજમસિ સ્પેયં મન પ્રાપ્તુયાત્ ॥

જે મનુષ્યનું મન પ્રજ્ઞના વિચારમાં ફાલુમાત્ર પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેણે સમજાવી પોતાના જલમાં સ્નાન કર્યું તેણે સર્વ પૃથ્વીનું દાન કર્યું તેણે દલાર થરો કર્યા, તેણે સમગ્ર દેવોનું પૂજન કર્યું તેણે સંસારથી પોતાના પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એ ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય થયેલો છે અર્થાત્ તે સર્વ પ્રકાર અમર થયો છે અને તેનો નાશ જ નથી.

પદચ્છેદઃ—પાર્ય, ન, એવ, હહ, ન, અમુત્ર, વિનાશઃ, તસ્ય, વિદ્યતે, ન, હિ, કલ્યાણકૃત્, કશ્ચિત્, દુર્ગતિમ્, તાત, ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમુષ્મિન્ ઇતિ અમુત્ર । વિશેષેણ નાશઃ ઇતિ વિનાશઃ । કલ્યાણ કરોતીતિ કલ્યાણકૃત્ । દુષ્ટા ચાસૌ ગતિશ્ચ ઇતિ દુર્ગતિઃ, તા દુર્ગતિમ્ । તનોતિ આત્માનં પુત્રરૂપેણ ઇતિ તાતઃ, તત્સન્નુદ્ધૌ તાન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય ! તસ્ય તેવા યોગથી અપૂર્ણ રહી ગયેલા અને ડેહધષ્ટ થયેલા યોગીનો, હહ આ લોકમાં, (અને) અમુત્ર પરલોકમાં, (પણ) વિનાશઃ વિનાશ, ન, વિદ્યતે થતો નથી, એવ જ, હિ કારણ છે, તાત હે તાત ! કશ્ચિત્ કોઈપણ, કલ્યાણકૃત્ કલ્યાણકારક કર્મ કરનાર મનુષ્ય, દુર્ગતિમ્ દુષ્ટગતિને—અધોગતિને, ન, ગચ્છતિ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય ! તેવા અપૂર્ણ યોગીનો આ લોકમાં કે પરલોકમાં પણ કદી વિનાશ થતો જ નથી, કારણકે હે તાત—અર્જુન ! કલ્યાણકારક કર્તવ્ય કરનાર કોઈ પણ મનુષ્ય દુષ્ટ ગતિને એટલે અધોગતિને પામતો નથી. ૪૦

અવતરણિકાઃ—“ત્યારે એવા યોગીની અધોગતિ નથી થતી, ત્યારે તેવા યોગીનું થએલા યોગીની શી ગતિ થાય છે ? એવા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તર-રૂપે બે શ્લોક વડે ભગવાન જણાવે છે

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતોલ્લોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥

શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગેન્દ્રિયોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

૧ અનિષ્પન્નસમાધિસ્તુ પરબ્રહ્મોપલબ્ધિમાન્ । યયન્તરાયદોષેણ દુષ્યતે હ્યસ્ય માનસે ॥
જન્માન્તરેતસ્ય સતો મુક્તિર્ પૂર્વસ્ય જાયતે । વિનિષ્પન્નસમાધિસ્તુ મુક્તિમયેવ જન્મનિ ।
પ્રાપ્નોતિ યોગી યોગામિદ્ગધર્મા વ યોઽચિરાત્ ॥ વિષ્ણુપુરાણે ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ॥

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રાપ્ય, પુણ્યકૃતામ્, લોકાન્, ઉપિત્વા, શાશ્વતીઃ, સમાઃ, શુચીનામ્, શ્રીમતામ્, ગૈદે, યોગભ્રષ્ટઃ, અભિ-જાયતે, અથવા, યોગિનામ્, એવ, કુલે, ભવતિ, ધીમતામ્, એતદ્, હિ, દુર્લભતરમ્, લોકે, જન્મ, યત્, ઈદૃશમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—પુણ્યં કુર્વન્તીતિ તે પુણ્યકૃતઃ, તેપાં પુણ્યકૃતામ્ । શ્રીઃ અસ્તિ યેપાં તે શ્રીમન્તઃ, તેપાં શ્રીમતામ્ । યોગાત્ ભ્રષ્ટઃ इति યોગભ્રષ્ટઃ । ધીઃ અસ્તિ યેપાં તે ધીમન્તઃ, તેપાં ધીમતામ્ । દુઃખેન લમ્યતે इति દુર્લભમ્, અતિશયેન દુર્લભમ્ इति દુર્લભતરમ્ । એનેન તુલ્યમ્ इति ઈદૃશમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યાગભ્રષ્ટઃ યોગમાંથી મ્યુત થયેલો યોગી, પુણ્યકૃતામ્ પુણ્ય કરનારાઓના, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, શાશ્વતીઃ અનેક, સમાઃ વર્ષો સુધી, (ત્યાં) ઉપિત્વા વસીને, શુચીનામ્ પવિત્ર એવા, શ્રીમતામ્ શ્રીમાન્ લોકોના, ગૈદે ઘરમાં, અભિજાયતે જન્મે છે, અથવા અથવા, ધીમતામ્ બુદ્ધિ-માન્, યોગિનામ્ યોગીઓના, એવ જ. કુલે કુલમાં, ભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે, હિ કારણ કે, ઈદૃશમ્ આવા પ્રકારનો, યત્ જે,

પરમ્પરાના જ્ઞાનને પામેલો યોગી તે સંપૂર્ણ સમાધિમાન ન થયો હોય અને મોઈ પણ અંતઃક-વિનિર્મલો દોષવડે તેડું મન દૃષ્ટિ થયુ હોય તો પણ પૂર્વમાં કરેલા અવ્યાસવાળા તે સત્પુરુષ-યોગીની અન્ય જન્મોમાં મુક્તિ થાય છે. તથા જે સમ્પૂર્ણ સમાધિસિદ્ધ યોગી છે તે યોગાગ્રિવટ કબેને બરમ કરી આ જન્મમાં જ તરન મુક્તિને પામે છે.

જન્મ જન્મ, પતવ એ, લોકે લોકમાં, હર્લમતર ઘણાજ દુઃખથી મેળવાય તેવો છે.

ભાવાર્થ:—યોગમાંથી બ્રહ્મ થએલો યોગી પુણ્યશાળીઓ-વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ઉંચા લોકને પામીને લાંબા વખત સુધી ત્યાં રહે છે અને પછી પવિત્ર એવા શ્રીમાન્ લોકોના ઘરમાં અથવા તો બુદ્ધિમાન્ યોગીઓના કુલમાં જન્મ ધારણ કરે છે, કારણ કે એવા પ્રકારનો જન્મ લેવો તે લોકમાં ઘણી મુશ્કેલીથી અને મોટા પુણ્યથી મેળવી શકાય તેવો છે. અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ યોગી અધોગતિ ન પામતાં આ પ્રમાણે શ્રીમન્ત અથવા યોગીઓને ત્યાં જન્મ ધારણ કરી આનંદ લોગવે છે. ૪૧-૪૨.

અવતરણિકા:—‘શ્રીમન્ત અથવા યોગીને ત્યાં જન્મ થયા પછી પુણ્યનો ઉપભોગ થવાથી તેને અધોગતિએ જવાનો સંભવ રહે તો !’ એવી શંકાનાં સમાધાનમાં ભગવાન્ કહે છે

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

પદ્મચ્છેદ:—તત્ર, તમ્, બુદ્ધિસંયોગમ્, લભતે, પૌર્વદેહિકમ્, યતતે, ચ, તતઃ, ભૂયઃ, સંસિદ્ધૌ, કુરુનન્દન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ યોગઃ ઇતિ સંયોગઃ, બુદ્ધેઃ સંયોગઃ ઇતિ બુદ્ધિસંયોગઃ, તમ્ બુદ્ધિસંયોગમ્ । પૂર્વશ્ચાસૌ દેહશ્ચ ઇતિ પૂર્વદેહઃ, તસ્મિન્ ભવઃ ઇતિ પૌર્વદોહિકઃ, તમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ ઇતિ સંસિદ્ધિઃ, તસ્યામ્ સંસિદ્ધૌ । નન્દયતીતિ નન્દનઃ, કુરુણાં નન્દનઃ ઇતિ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ કુરુનન્દન ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ર તે જન્મમાં, પૌર્વદોહિકમ્ આગલા જન્મના શરીરમાં રહેલા, તમ્ તે, બુદ્ધિસંયોગમ્ બુદ્ધિના સંયોગને—જોડાણને, (તે) લમતે મેળવે છે, ચ અને, કુરુનંદન હે કુરુકુળને આનંદ આપનાર અર્જુન! તતઃ ત્યાર પછી, ભૂયઃ ફરી પણ, સંસિદ્ધૌ સારી રીતે યોગસિદ્ધિને માટે, યતતે યતન કરે છે.

ભાવાર્થ:—ત્યાં શ્રીમન્ત અથવા યોગીના ઉંચા કુલમાં જન્મ ધારણ કરીને તે આગલા જન્મના શરીરમાંની બુદ્ધિ ઇત્યાદિ શક્તિઓના સંયોગને મેળવે છે, અને હે કુરુનંદન! ત્યાર પછી તે બુદ્ધિની સ્ફુરણને લીધે ફરી પણ યોગસિદ્ધિને માટે તે પ્રયાસ કરે છે. ૪૩.

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

પદચ્છેદઃ—પૂર્વાભ્યાસેન, તેન, એવ, હિયતે, હિ, અવશઃ, અપિ, સઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અપિ, યોગસ્ય, શબ્દબ્રહ્મ, અતિવર્તતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—पूर्वस्मिन् जन्मनि अभ्यासः इति पूर्वाभ्यासः, तेन पूर्वाभ्यासेन । न वशः इति अवशः । ज्ञातुम् इच्छतीति जिज्ञासति, जिज्ञासतीति जिज्ञासुः । शब्दः एव ब्रह्म इति शब्दब्रह्म—वेदः, तत् शब्दब्रह्म । अतीत्य वर्तते इति अतिवर्तते ।

અન્વય અને અર્થ:—અવશઃ પરતંત્ર (પિતા ઇત્યાદિને આધીન) હોવા છતાં, અપિ પણ, સઃ તે યોગમ્બુત યોગી, તેન તે, પૂર્વાભ્યાસેન પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે, એવ જ, હિયતે યોગની સિદ્ધિને માટે યતન કરવા ખેંચાઈ બાય છે, (અને) યોગસ્ય

યોગને, જિજ્ઞાસુઃ જાણવાની માત્ર ઇચ્છા કરનાર, અપિ પણ, શબ્દબ્રહ્મ વેદમાં કહેલાં કર્મકાંડ ઇત્યાદિનાં ક્ષેત્રોનું, અતિવર્તે તે અતિક્રમણ કરે છે. અર્થાત્ જિજ્ઞાસુ જે શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરે તે યોગબ્રહ્મ તો આ અતિક્રમણ કરે જ એમાં શું આશ્ચર્ય ?

ભાવાર્થઃ—તે યોગબ્રહ્મ થયેલો યોગી, પિતા ઇત્યાદિને આધીન હોઈ પરતંત્ર હોવા છતાં પણ તે જ પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે, ળળાત્કારે યોગની સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરવા દોરાઈ જાય છે, અને યોગને સારીરીતે પ્રાપ્તકરેલો તો શું પણ માત્ર તે યોગને જાણવાની ખરી ઇચ્છા કરનાર પણ વેદોકત અનુયાયીનાં કહેલાં ક્ષેત્રોનું અતિક્રમણ કરે છે, તો પછી યોગને—સમાધિ—યોગને સારીરીતે જાણનાર અને નિરંતર અભ્યાસીની તો વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ આ પૂર્વનો યોગબ્રહ્મ તો યોગીજ હોવાથી ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી ઊર્ધ્વગતિને પામે, એમાં આશ્ચર્ય હોઈ શકે જ નહિ. ૪૪

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યોગ-બ્રહ્મની ગતિ કહીને, હવે ‘જે યોગી વિષયો વડે વારંવાર આડે રસ્તે દોરાઈ જતો હોય, તે પણ યોગનો જ અભ્યાસ કરવાથી પાપરહિત થઈ અનેક જન્મે પણ પરમગતિને પામે છે,’ તે કહે છે :

પ્રયત્નાયતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ॥

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રયત્નાત્, યતમાનઃ, તુ, યોગી, સંશુદ્ધ-કિલ્બિષઃ, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ યત્નઃ इति પ્રયત્નઃ, તસ્માત્ પ્રયત્નાત્ । યતતે અસૌ યતમાનઃ । સમ્યક્ શુદ્ધાનિ કિલ્બિષાનિ

પાપાનિયસ્ય સઃ સંશુદ્ધકલ્પિઃ । ન એકમ્ ઇતિ અનેકમ્, અનેકે જન્માનિ સમ્યક્ સિદ્ધઃ ઇતિ અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રયત્નાત્ પ્રયત્નપૂર્વક, યતમાનઃ અભ્યાસ કરતો, યોગીઃ યોગી, તુ તો, સંશુદ્ધકલ્પિઃ સારીરીતે જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તેવો, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ અનેક જન્મને અંતે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરેલો, તતઃ ત્યાર પછી, પરામ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરતો યોગી તો યોગાભ્યાસથી જેનાં પાપ સંપૂર્ણ રીતે ધોવાઈ ગયાં છે, તેવો થઈને ઘણા જન્મોને અંતે પણ સિદ્ધિને મેળવી ત્યાર પછી સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી બ્રહ્મસંબંધી પરમ ગતિને પામે છે. ૪૫.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે 'યોગી અનેક જન્મે પણ પરમ ગતિને મેળવતો હોવાથી તે સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે' તે કહે છે:

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ॥

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥૪૬॥

પદચ્છેદઃ—તપસ્વિભ્યઃ, અધિકઃ, યોગી, જ્ઞાનિભ્યઃ, અપિ, મતઃ, અધિકઃ, કર્મિભ્યઃ, ચ, અધિકઃ, યોગી, તસ્માત્, યોગી, ભવ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તપઃ અસ્તિ યેષાં તે તપસ્વિનઃ, તેમ્યઃ તપસ્વિમ્યઃ । યોગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનિનઃ, તેમ્યઃ જ્ઞાનિમ્યઃ । કર્મ ઇષ્ટાપૂર્તાદિ અસ્તિ યેષાં તે કર્મિણઃ, તેમ્યઃ કર્મિમ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગી યોગી, તપસ્વિમ્યઃ કૃત્કૃયાં-
દ્રાયણાદિ તપકરવાવાળાઓથી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનિમ્યઃ શાસ્ત્ર
વિગેરેના જ્ઞાન વાળાઓથી, અપિ પણ, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ, મતઃ માન-
વામાં આવેલો છે, ચ અને, કર્મિમ્યઃ યજ્ઞ-યાગાદિ તથા વાવ,
કૃષા ખેડવા ઇત્યાદિ પુણ્યકર્મો કરવાવાળાઓથી પણ, યોગી
યોગી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, તસ્માત્ એટલા માટે, અર્જુન હે અર્જુન !
(તું) યોગી યોગી, મવ થા.

ભાવાર્થઃ—યોગી કૃત્કૃયાન્દ્રાયણાદિ તપ કરનારાઓથી,
શાસ્ત્ર વગેરેનું જેમને જ્ઞાન હોય તેવાઓથી અને યજ્ઞાદિ પુણ્ય
કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે,
માટે હે અર્જુન ! તું પણ યોગી થા. અર્થાત્ યોગી થવાથી જ તું
ઉત્તમતાને પામી શકીશ. ૪૬.

અવતરણિકા—“અમનિયમાદિપરાયણુ યોગીઓમા પણ જે યોગી
મારામાંજ એકનિષ્ઠાવાળો છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભતેનાંતરાત્મના ॥

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

પદચ્છેદઃ—યોગિનામ્, અપિ, સર્વેષામ્, મદ્ભતેન, અન્ત-
રાત્મના, શ્રદ્ધાવાન્, મજતે, યઃ, મામ્, સઃ, મે, યુક્તતમઃ, મતઃ.

૧. યોહિ મુદ્ધે મદ્મીતિજ્ઞાન્વે મચ્છાશ્ચ ગોવિન્દપદારવિવિમ્ ॥

ચયન્તરા ત્વાં વિવયા નિહન્યુ ક્રોશ ત્વમ્મોહહલોચનેતિ ॥

હે બુદ્ધિ આવ ! આવ ! ! જે તુ સસારના ભયની શાંતિ આપતી હોય તો સત્પર
ગાવિદ-પરમાત્માના ચરણકમળ તરફ જ, તેમાં જ વિશ્વેશ્વરથી વિદ્યો તને દક્ષતા
હોય-અડચણ કરતા હોય તો ‘ હે કમળનયન પ્રભો ! ’ એમ પોકાર કર

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ, તેષાં યોગિનામ્ । મયિ ગતઃ ઇતિ મદ્ગતઃ, તેન મદ્ગતેન । અન્તરશ્વાસૌ આત્મા ચ ઇતિ અન્તરાત્મા તેન અન્તરાત્મના । શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધા-ચાન્ । અતિશયેન યુક્તઃ ઇતિ યુક્તતમઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સર્વેષામ્ બધા, યોગિનામ્ યોગી-ઓમાં, અપિ પશુ યઃ જે યોગી, શ્રદ્ધાવાન્ શ્રદ્ધાયુક્ત થયેા થકેા, મદ્ગતેન મારામાં પદેવાયેલા, અંતરાત્મના અંતરાત્માવડે, મામ્ મને, મજતે બજે છે, સઃ તે, મે મેં, યુક્તતમઃ સૌથી શ્રેષ્ઠ, મતઃ માનેલો છે.

ભાવાર્થઃ—બધા યોગીઓમાં પશુ જે યોગી અત્યંત શ્રદ્ધાવાળો થઈને, પોતાના અંતરાત્માને મારા વિષે જ પદેવીને મને બજે છે તેને હું સૌથી શ્રેષ્ઠ માનું છું. અર્થાત્ હું પશુ મારા વચનપર વિશ્વાસ રાખી મારામાં જ તારા અન્તરાત્માને દબ કરી મારા હાથે પ્રમાણે કર્તવ્ય કર, એટલે પરમ સિદ્ધિને પામીશ. ૪૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकमणीत-
सान्वय-बोधिन्त्यां गुर्जरटीकायाम् आत्म-
संयमयोगो नाम पष्ठोऽध्यायः ॥

મત્તમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકાઃ—યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।
 શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તત્તમો મતઃ ॥ “અથ યોગીઓમાં
 પણ મારામાંજ લીન અંતરાત્માવડે જે યોગી શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ મને ભજે છે તે
 સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.” એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં, ‘મારામાં લીન થયેલ અંત-
 રાત્માવાળો જે યોગી મને ભજે છે’—એ કથનરૂપે ખીજ નિશ્ચિત કરીને
 “ભગવાનનું તત્ત્વ કેવા પ્રકારનું છે ? અને યોગી તેમાં કેવી રીતે અન્તર્ગત
 આત્માવાળો થાય ?” એ પ્રમાણે અર્જુન તરફથી એ પ્રશ્નોના સંભવ હોવાથી
 તેના પૂછ્યા સિવાય કૃપાથી પોતાની મેજે જ કહેવાને ઇચ્છતા ભગવાન
 શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજન્મદાશ્રયઃ ॥

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—મયિ, આસક્તમનાઃ, પાર્થ, યોગમ્, યુજન્, મદાશ્રયઃ, અસંશયમ્, સમગ્રમ્, મામ્, યથા, જ્ઞાસ્યસિ, તન્, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સક્તમ્ આસક્તમ્, આસક્તં
 લગ્નં મનઃ ચિત્તં યસ્ય સઃ આસક્તમનાઃ । યુજ્જતીતિ યુજન્ । અહમેવ
 પરમેશ્વરઃ આશ્રયો યસ્ય સઃ મદાશ્રયઃ । ન વિચિત્તે સંશયઃ યસ્મિન્
 કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ અસંશયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ! મારામાં, આસક્તમના લાગેલું છે અંતઃકરણ જેનું એવો, યોગમ્ યોગનો, યુક્તન્ અભ્યાસ કરતો, (અને) મદાશ્રયઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો, (તું) અસંશયમ્ કોઈ પણ જાતના સંશય વિના, સમગ્રમ્ નાના પ્રકારની સંપત્તિ, જલ, શક્તિ—માનસિકપ્રગલ્ભતા તથા ઇશ્વરોચિત સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્યાદિથી સંપન્ન એવા, મામ્ મને, યથા જેવી રીતે, જ્ઞાસ્યાસિ જાણીશ, તત્ તે (મારા વડે કહેવાતું), શૃણુ સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! મારામાં જ જેનું અંતઃકરણ લાગેલું છે એવો, કર્મયોગનો અભ્યાસ કરતો તેમજ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો તું કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહ વિના નાના પ્રકારની સંપત્તિ, શારીરિક જલ, માનસિક પ્રગલ્ભતા, તથા ઇશ્વરોચિત સામર્થ્યવિશેષ—ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિથી સંપન્ન તથા સંપૂર્ણ એવા મને જેવી રીતે જાણી શકે તે રીતનો પ્રકાર તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે “અન્યાશ્રય-રહિત અને એકાગ્રચિત્તવાળો યોગી પોતાને કેવી રીતે પૂર્ણતાથી જાણી શકે,” તે અર્જુનને કહેવાની જે પ્રતિજ્ઞા પોતે કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાના વિષયનો વિસ્તાર અને તેનું સ્વરૂપ હવે નીચે પ્રમાણે ભગવાન કહે છે

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવાશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

૧ પતેશ્વરમુખેનાય કૃતેન મનનેન વા ।

વેદાન્તશાસ્ત્રબોલેન જગન્મિથ્યાત્વપૂર્વકમ્ ॥

બ્રહ્માત્મેષ્વરસિદ્ધાન્ત જ્ઞાનમાહુર્મનીષિણ ॥ ૧ ॥

પરોક્ષ અનુભવ, અવલુ અને મનન, અથવા વેદાંત શાસ્ત્રના બોધવડે જગ-

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનમ્, તે, અહમ્, સવિજ્ઞાનમ્, इदम्, વક્ષ્યામિ, અશેપતઃ, યત્, જ્ઞાત્વા, ન, इह, भूयઃ, અન્યત્, જ્ઞાતવ્યમ્, અવશિષ્યતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—જ્ઞાયતે એનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, તત્ જ્ઞાનમ્ । વિશેષેણ જ્ઞાનમ્ ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનેન સહિતમ્ ઇતિ સવિજ્ઞાનમ્, તત્ । ન શેપમ્ ઇતિ અશેપમ્, અશેપાત્ ઇતિ અશેપતઃ । જ્ઞાતુમ્ યોગ્યં જ્ઞાતવ્યમ્ ।

अन्यथ अने अर्थः—अहम् इ, ते तने, सविज्ञानम् योताना अनुभवयुक्त-विशेष ज्ञानसहित, इदम् आ, ज्ञानम् ज्ञानने, अशेषतः संपूर्णतायी, वक्ष्यामि कहीय, (क) यत् ज्ञान, ज्ञात्वा लक्ष्मीने, भूयः इरीने, (तने) इह आ लोकभां, ज्ञातव्यम् लक्ष्म्या लायक (भीलुं कंઈ), न, अवशिष्यते बाकी रहेशे नहि.

તના મિથ્યાત્વપૂર્વક પ્રહા અને આત્મા (જીવ) ના એકત્વના સિદ્ધાંત (નિર્ણય) ને શુદ્ધિમાન પુરુષો જ્ઞાન કહે છે.

सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते ।

તદ્વિશેષપરિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનમિતિ ગીયતે ॥ સ્મૃતિઃ ॥ ૨ ॥

સર્વત્ર વિષ્ણુ-પરમાત્માનાજીવ ઉત્તમપદ્ધાનું-પરિપૂર્ણપદ્ધાનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય ॥ અને તેથી વિશેષ-ઉત્તમ-પ્રહા-રૂપરૂપનું જે અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

असरोक्षान्तर्यामि निदिध्यामननोऽप्यवा ।

સ્વસ્વસ્થાનુસંધાનં વિજ્ઞાનં તદ્વિશેષ્યતે ॥ ૩ ॥

અપરોક્ષ અનુભવવડે વા નિદિધ્યાસનવડે જે સ્વસ્થાનુસંધાન તે તદ્વિ (વેદાંતસાક્ષમાં) વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હું તને અનુભવયુક્ત એવું વિશેષ જ્ઞાનયુક્ત એટલે વિજ્ઞાનસહિત એ જ્ઞાન સપૂર્ણપણે કહીશ, કે જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી આ લોકમાં બીજી કંઈ પણ તને બાંધવા લાયક બાકી રહેશે નહિ ૨.

અવતરણિકા:—‘ઉક્ત પ્રાસ્તાવિક આત્મા સંબંધી અત્યંત આવશ્યક જ્ઞાન કેટલું દુઃપ્રાપ્ય છે’ તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ બાંધાવે છે:

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિત્તતિ સિદ્ધયે ॥

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—મનુષ્યાણામ્, સહસ્રેષુ, કશ્ચિત્, યત્તિ, સિદ્ધયે, યતતામ્, અપિ, સિદ્ધાનામ્, કશ્ચિત્, મામ્, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યતન્તિ તે યતન્તઃ, તેષાં યતતામ્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોના, સહસ્રેષુ હજારોમાં, કશ્ચિત્ કોઈ એક, સિદ્ધયે સિદ્ધિ-આત્મજ્ઞાનને માટે, યત્તિ પ્રયત્ન કરે છે, (અને તેવા) યતતામ્ યત્ન કરનારા, સિદ્ધાનામ્ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોમાં, અપિ પણ, તત્ત્વતઃ તત્ત્વપૂર્વક-યથાર્થ રીતે, કશ્ચિત્ કોઈક (જ), મામ્ મને, વેત્તિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—મનુષ્યોની હજારોની સંખ્યામાંથી કોઈ એક જ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે, અને એવા યત્ન કરનારા, આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થએલા સિદ્ધોમાં પણ યથાર્થ રીતે તે મને કોઈક જ બાંધે છે. અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત થવાને ઇચ્છતા મનુ-

ઓમાં કોઈકે જ મારા સ્વરૂપને યથાર્થ સમજી મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—આત્માની પૂર્ણતા દર્શાવતા પહેલા “પરા” અને “અપરા” એ બે પ્રકૃતિમાની અન્તમા બ્રહ્મસ્વરૂપે ગ્રહેલા આ જગત્મા પણ તેના કારણરૂપે રહેલી પોતાની “અપરા” પ્રકૃતિ નામની જો પ્રકૃતિ છે તે કહેવા પ્રકાશની છે તેનું વર્ણન બગનાનું પ્રમગનશાત્ કરે છે.

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ॥

અહંકાર इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ભૂમિઃ, આપઃ, અનલઃ, વાયુઃ, સ્વમ્, મનઃ, બુદ્ધિઃ, એવ, ચ, અહંકારઃ, इति, इयम्, मे, भिन्ना, प्रकृतिः, अष्टधा.

व्युत्पत्तिसमाप्ता:—बुद्धयते अनया सा बुद्धिः । अह क्रियते अनेन इति अहंकारः । अष्टौ प्रकारा यस्याः सा इति अष्टप्रकारा, अष्ट-प्रकारा इति अष्टधा ।

અન્વય અને અર્થ:—ભૂમિઃ પૃથ્વી, આપઃ પાણી, અનલઃ અગ્નિ, વાયુઃ વાયુ, સ્વમ્ આકાશ, મનઃ મન, ચ અને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, (તેમ) અહંકાર. અવિદ્યા—યુક્તા આત્મા, એવ પણ, इति

૧ પ્રકૃતિયાં મયા સ્વરાતા વ્યવ્યક્તસ્વરૂપિણી ।

પ્રરૂપઆપ્તમાવેતી સ્મિન્ને પરમાત્માનિ ॥

પરમાત્મા ચ સર્વેષામાધાર પરમેશ્વર ।

વિષ્ણુનામા સ ચેતેષુ વેદા તેષુ ચ ગીયતે ॥ સ્મૃતિ ॥

જેમ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિ કહેલી છે અને પુરુષ પણ કહેલ છે તે જ જાતને પરમાત્મામા લય થાય છે, અને પરમાત્મા સર્વના આધાર હોઈ પોતે પરમ ઈશ્વર છે એને વિષ્ણુ એ નામથી વેદ અને વેદાંતોમા પ્રસિદ્ધ છે.

એ પ્રમાણે, इयम् आ, मे भारी, प्रकृतिः ऐश्वरी भायाशक्तिः, अष्टधा आठ પ્રકારે, मित्रा विलागने प्राप्त થયેલી છે.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અવિદ્યાયુક્ત આત્મા-અહંકાર એ પ્રમાણે એ ભારી ઐશ્વરી ભાયા-શક્તિ આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી છે. અર્થાત્ એ પૃથ્વી વગેરે શબ્દે કરી તેમના કારણભૂત ગંધાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ, મનઃ શબ્દે કરી તેના કારણભૂત અહંકાર, બુદ્ધિ શબ્દે કરી સમષ્ટિ બુદ્ધિભૂત મહત્ત્વ અને અહંકાર શબ્દ વડે ભાયા, એ આઠ રૂપે વિલક્ષ્ય થયેલી એ ભારી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણ. ૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ગૌરવવાળી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિનું વર્ણન કરી, હવે ખીણ “પરા” નામની જે પ્રકૃતિ છે તેનું વર્ણન કરે છે:

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

પદચ્છેદ:—અપરા, इयम्, इतः, तु, अन्याम्, प्रकृतिम्, विद्धि, मे, पराम्, जीवभूताम्, महाबाहो, यया, इदम्, धार्यते, जगत्.

व्युत्पत्तिसमासा:—न परा अपरा। न जीवः अजीवः, अर्जविः जीवः इव यथा संपद्यते तथा भूता इति जीवभूता, तां जीवभूताम् । गच्छति विनाशमाप्नोति इति जगत् ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહુ! इयम् આ જે ઉપર કહેવામાં આવી તે, अपरा નિર્મુદ્ધ-હલકી-અર્થાત્ સંસારમાં બંધન કરાવનારી (પ્રકૃતિ) છે, (અને) इतः આનાથી,

મે ભારી, અન્યામ્ ખીછ, જીવમૂતામ્ ક્ષેત્રન લક્ષણવાળી-પ્રાણ-
ધારણનિમિત્તવાળી, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, હુ તો, પરામ્ પરા-
વિશુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ, વિદ્ધિ તું જાણ, (કે) ચયા જેના વડે, હૃદમ્ આ,
જગત્ જગત્, ધાર્યંતે ધારણ કરાય છે.

લાવાર્થ: - હે મહાબાહો! આ ઉપર ને કહેવામાં આવી તે મારી પ્રકૃતિ નિકૃષ્ટ અને સંસારમાં બંધન કરાવનારી છે, પરંતુ આનાથી પણ મારી બીજી ક્ષેત્રજલક્ષણવાળી, પ્રાણધારણના નિમિત્તયુક્ત જે પ્રકૃતિ છે તેને તો તું પરા-વિશુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ જાણ, કે જેના વડે આ જગત્ પ્રધારણ કરાય છે. ૫.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે જો જને પ્રકૃતિઓથી જ જગત્નું ચક્ર ચાલતું હોય તો પછી આપનું જગત્ પ્રત્યે કારણપણું કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ऐतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—एतद्योनीनि, भूतानि, सर्वाणि, इति, उप-
धारय, अहम्, कृत्स्नस्य, जगतः, प्रभवः, प्रलयः, तथा.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी कारणभूते येषां तानि एतद्योनीनि । प्रकर्षेण भवति अस्मादिति प्रभवः । प्रलीयते अनेनेति प्रलयः ।

१ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । तेन जानाति जिवन्ति ।

सम्प्रपन्नयमिसावेशान्ति । तद् महा तद्विजिज्ञासस्य ॥ धृतिः ॥

જેનાથી એ ભૂતો (પંચ મહાભૂત) કૃત્ત્રિય થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં તે પોષાય છે-છવે છે અને પરિણામે જેમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ લય પામે છે તે જ સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ છે અને તે પ્રજ્ઞને જ સાદી રીતે બધું.

અન્વય અને અર્થ:—સર્વાણિ બધાં, મૂતાનિ પ્રાણિઓ,
 વૃક્ષોનીનિ પરા અને અપરા-ક્ષેત્રલક્ષણા અને ક્ષેત્રજલલક્ષણા
 પ્રકૃતિ એજ જેમનું કારણ છે (એવાં છે), इति એમ, ઉપધાર્ય
 તું જાણ, (અને તે બંને પ્રકૃતિ મારી હોવાથી) અહમ્ હું,
 કૃત્સ્તસ્ય સમસ્ત, જગત્: જગત્પત્ની, પ્રમવ: ઉત્પત્તિ, તથા તેમજ,
 પ્રલય: વિનાશરૂપ છું.

ભાવાર્થ:—સ્થાવરજંગમ પ્રાણિમાત્રને મારી એ ‘પરા’
 અને ‘અપરા’ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે તું જાણ, કારણ કે તેમાં જે
 જડ પ્રકૃતિ ‘અપરા’ છે તે દેહ-શરીર-રૂપે પરિણામ પામે છે
 અને ચેતના જે ‘પરા’ તે મારા અંશસ્વરૂપે થઈને ઠર્તા લોકતાના
 અભિમાનવડે દેહોમાં પ્રવેશ કરીને જીવરૂપે પોતાના કર્મથી
 ભૂતોને ધારણ કરે છે; આ બંને પ્રકૃતિ મારી અને મારાથી
 ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેથી હું જ આ સમસ્ત જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ
 તેમજ વિનાશસ્વરૂપ છું, જ હું સર્વનું નાશરૂપે રહેલો
 છું એમ તું માન. ૬.

પદચ્છેદઃ—મત્તઃ, પરતરમ્, ન, અન્યત્, કિંચિત્, અસ્તિ, ધનજય, મયિ, સર્વમ્, इदम्, પ્રોતમ્, સૂત્રે, મણિગણાઃ, ઇવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મત્ત્વ ઇતિ મત્તઃ । અતિશયેન પરમ્ ઇતિ પરતરમ્ । ધનં જયતીતિ ધનંજયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ધનંજય । મણીનામ્ ગણાઃ મણિગણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધનજય હે અર્જુન ! મત્તઃ મારાથી, પરતરમ્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ (જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ), કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, વિચિત્ર નથી, (કારણ કે) સૂત્રે સૂતરના તાંતણામાં, મણિગણાઃ મણિઓ—ગોળ મણકાઓ, ઇવ જેમ, (તેમ) इदम् આ, સર્વમ્ બધું જગત્, મયિ મારામાં, પ્રોતમ્ પરીવારેલું છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિકે સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈપણ નથી, અને તેથી જેવી રીતે સૂતરના તંતુમાં માળાના મણિઓ રહેલા છે તેવી રીતે આ આખું જગત્ પણ મારામાંજ પરીવારેલું છે. અર્થાત્ હું જ મારા આત્મભાવવડે સર્વને ધારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકાઃ—‘જગત્ના હેતુરપિ પોતેહોવાથી જગાદિ સર્વ વિભૂતિઓમાં પોતે અભિત્રરૂપે કેવી રીતે રહેલા છે’ તે પાંચ શ્લોકથી કહે છે:

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रमास्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—રસઃ, અહમ્, અપ્સુ, કૌંતેય, પ્રમા, અસ્મિ, શશિસૂર્યયોઃ, પ્રણવઃ, સર્વવેદેષુ, શબ્દઃ, खे, પૌરુષં, નૃપુ.

અન્યથા અને અર્થ:—સર્વાણિ બધાં, મૂતાનિ પ્રાણિઓ,
 વૃક્ષોનીની પરા અને અપરા-ક્ષેત્રલક્ષણા અને ક્ષેત્રરાલક્ષણા
 પ્રકૃતિ એજ જેમનું કારણ છે (એવાં છે), इति એમ, ઉપધારય
 તું જાણ, (અને તે જાને પ્રકૃતિ મારી હોવાથી) અહમ્ હું,
 કૃત્સ્નસ્ય સમસ્ત, જગતઃ જગત્ની, પ્રમવઃ ઉત્પત્તિ, તથા તેમજ,
 પ્રલયઃ વિનાશરૂપ છું.

ભાવાર્થ:—સ્થાવરજંગમ પ્રાણિમાત્રને મારી એ ‘પરા’
 અને ‘અપરા’ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે તું જાણ, કારણ કે તેમાં જે
 જડ પ્રકૃતિ ‘અપરા’ છે તે દેહ-શરીર-રૂપે પરિણામ પામે છે
 અને ચેતના જે ‘પરા’ તે મારા અંશસ્વરૂપે થઈને કર્તા ભોક્તાના
 અભિમાનવડે દેહોમાં પ્રવેશ કરીને જીવરૂપે પોતાના કર્મથી
 ભૂતોને ધારણ કરે છે; આ જાને પ્રકૃતિ મારી અને મારાથી
 ઉત્પન્ન થએલી છે, તેથી હું જ આ સમસ્ત જગત્ની ઉત્પત્તિ
 તેમજ વિનાશસ્વરૂપ છું, અને તેથીજ હું સર્વના કારણરૂપે રહેલો
 છું એમ તું માન. ૬.

અવતરણિકા:—“આ પ્રભાણે હોવાથી હું જ માયાથી આ મમજ
 જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ છું અને તેથી વાસ્ત-
 વિક્રમા આ મુદ્ધિમાં મારાથી પર-બ્રેષ્ટ દ્રાઈનથી” એ પ્રભાણે ભગવાન
 અર્જુનને કહે છે:

મેત્તઃ પરતરં નાન્યર્તિકચિદસ્તિ ધનંજય ॥

મયિ સર્વામિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

૧ યત્ત્વં કિંચિજ્જગત્યાસ્મિન્દૃશ્યતે શ્રૂયતેઽપિ વા ।

અન્તર્ધર્મહિથ તત્તર્પં વ્યાખ્ય નારાયણ. સ્થિતઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

આ જગત્માં અંદર અથવા બહાર જે કંઈ દેખાય છે અથવા સંભળાય ॥ તે
 ॥ તે નારાયણ જ વ્યાખ્યા થઈને રહેલા છે.

પદચ્છેદઃ—મત્તઃ, પરતરમ્, ન, અન્યત્, કિંચિત્, અસ્તિ, ધનજ્ઞય, મયિ, સર્વમ્, इदम्, પ્રોતમ્, સૂત્રે, મણિગણાઃ, इव.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મત્ત્વ્ इति મત્તઃ । અતિશયેન પરમ્ इति પરતરમ્ । ધનં જયતીતિ ધનંજયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ધનંજય । મણીનામ્ ગણાઃ મણિગણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધનજ્ઞય હે અર્જુન ! મત્તઃ મારાથી, પરતરમ્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ (જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ), કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, વિદ્યતે નથી, (કારણ કે) સૂત્રે સૂતરના તાંતણામાં, મણિગણાઃ મણિઓ—ગોળ મણકાઓ, इव જેમ, (તેમ) इदम् આ, સર્વમ્ બધું જગત્, મયિ મારામાં, પ્રોતમ્ પડેવાયેલું છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિકે સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ મારાથી શ્રેષ્ઠ બીલું કોઈપણ નથી, અને તેથી જેવી રીતે સૂતરના તંતુમાં માળાના મણિઓ રહેલા છે તેવી રીતે આ આખું જગત્ પણ મારામાંજ પડેવાયેલું છે. અર્થાત્ હું જ મારા આત્મભાવવડે સર્વને કારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકાઃ—‘જગત્ના હેતુરપિ પોતેહોવાથી જ્યાંદિ સર્વ વિભૂતિઓમા પોતે અભિત્રરૂપે કેવી રીતે રહેલા છે’ તે પાંચ શ્લોકથી કહે છે :

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—રસઃ, અહમ્, અપ્સુ, કૌંતેય, પ્રભા, અસ્મિ, શશિસૂર્યયોઃ, પ્રણવઃ, સર્વવેદેષુ, શબ્દઃ, खे, પૌરુષં, નૃપુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુન્તાયાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ,
તત્સંબુદ્ધૌ કૌન્તેય । પ્રકર્ષેણ ભાતિ અનયા ઇતિ પ્રમા । શશી ચ સૂર્યશ્ચ
શશિસૂર્યો, તયોઃ શશિસૂર્યયોઃ । સર્વે ચ તે વેદાશ્ચ ઇતિ સર્વવેદાઃ, તેષુ
સર્વવેદેષુ । પુરુષસ્ય ભાવઃ પૌરુષમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન !
અપ્તુ જલમાં, રસઃ રસ, અહમ્ હું હું, શશિસૂર્યયોઃ અન્દ્ર અને
સૂર્યમાં, (રહેલી) પ્રમા કાંતિ, અસ્મિ હું હું, સર્વવેદેષુ સર્વ વેદોમાં,
પ્રણવઃ પ્રણવ-ઑંકાર (હું હું, તેમ) છે આકાશમાં, શબ્દઃ શબ્દ,
(અને) નૃષુ પુરુષોમાં, પૌરુષમ્ પુરુષત્વ (પણ હું હું).

સાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જલમાં સારભૂત પદાર્થ જે રસ તે
હું હું, અન્દ્ર તથા સૂર્યમાં રહેલી કાંતિ તે પણ હું હું, બધા વેદોમાં
તેઓનો મૂલભૂત જે પ્રણવ-ઑંકાર તે હું હું, આકાશમાં સારભૂત
પદાર્થ જે શબ્દ તે હું હું, અને મનુષ્યોમાં જે પુરુષાર્થ-ઉદમ છે
તે પણ હું હું. અર્થાત્ એ સર્વમાં હું જ સત્તામાત્રરૂપે અલિપ્ત-
તાથી રહેલો છું. ૮.

અવતરણિકાઃ—‘ મારામાં આ સધળું જગત્ ઓતપ્રોત છે ’ એ
પ્રમાણેના પોતાના વાક્યને વિશેષ પ્રમાણભૂત કરવા માટે ‘ વિરોપ વ્યાપ્તિરૂપે
પોને ક્ષત્રી રીતે રહેલા છે ’ તે ભગવાન અર્જુનને કહે છે :

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિ ॥
જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિ

પદચ્છેદઃ—પુણ્યઃ, ગંધઃ, પૃથિવ્યામ્
અસ્મિ, વિભાવસી, જીવનં, તપઃ, ચ,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ માઃ સન્તિ અસ્ય ઇતિ વિભાવસુઃ, તસ્મિન્ વિભાવસૌ । જીવ્યતે અનેન ઇતિ જીવનમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । તપઃ અસ્તિ યેષાં તે તપસ્વિનઃ, તેષુ તપસ્વિણુ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વીમાં, પુણ્યઃ અવિ-
કૃત મૂલસ્વરૂપે રહેલો, ગન્ધઃ સુગંધ, ચ અને, વિભાવસૌ અગ્નિમાં,
તેજઃ તેજ, અસ્મિ હું હું, ચ વણી, સર્વભૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં,
જીવનમ્ પ્રાણધારણ-આયુષ્ય, ચ અને, તપસ્વિણુ તપ કર-
નારાઓમાં, તપ. તપ, (પણ) અસ્મિ હું હું.

સાવાર્થઃ—પૃથ્વીની અંદર મૂલસ્વરૂપે રહેલી ગન્ધત-
ન્માત્રા તે હું હું, અગ્નિમાં રહેલું તેજ તે હું હું, પ્રાણિમાત્રમાં
જીવન-આયુષ્ય તે હું હું, અને તપ કરનારાઓમાં તપ પણ હું
હું. અર્થાત્ સર્વમાં મૂલસ્વરૂપે રહેલો હું હું. ૯.

અવતરણિકાઃ—“ બધાં ભૂતો પોતપોતાના કારણસ્વરૂપમાં પરોવા-
યેલાં છે, પરંતુ આપનામાં નહિ,” એવી શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છેઃ

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ૧૦ ॥

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વીજમ્, મામ્, સર્વભૂતાનામ્, વિદ્ધિ, પાર્થ,
સનાતનમ્, બુદ્ધિઃ, બુદ્ધિમતામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુન્તાયાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ, તત્સંવુદ્ધૌ કૌન્તેય । પ્રકર્ષેણ ભાતિ અનયા ઇતિ પ્રમા । શશી ચ સૂર્યશ્ચ શશિસૂર્યો, તયોઃ શશિસૂર્યયોઃ । સર્વે ચ તે વેદાશ્ચ ઇતિ સર્વવેદાઃ, તેષુ સર્વવેદેષુ । પુરુષસ્ય ભાવઃ પૌરુષમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! અપ્તુ જલમાં, રસઃ રસ, અહમ્ હું હું, શશિસૂર્યયોઃ ચન્દ્ર અને સૂર્યમાં, (રહેલી) પ્રમા કાંતિ, અસ્મિ હું હું, સર્વવેદેષુ સર્વ વેદોમાં, પ્રણવઃ પ્રણવ-ૐકાર (હું હું, તેમ) સ્વે આકાશમાં, શબ્દઃ શબ્દ, (અને) વૃષ્ટિ પુરુષોમાં, પૌરુષમ્ પુરુષત્વ (પણ હું હું).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જલમાં સારભૂત પદાર્થ જે રસ તે હું હું, ચન્દ્ર તથા સૂર્યમાં રહેલી કાંતિ તે પણ હું હું, ણધા વેદોમાં તેઓના મૂલભૂત જે પ્રણવ-ૐકાર તે હું હું, આકાશમાં સારભૂત પદાર્થ જે શબ્દ તે હું હું, અને મનુષ્યોમાં જે પુરુષાર્થ-ઉદ્યમ છે તે પણ હું હું. અર્થાત્ એ સર્વમાં હું જ સત્તામાત્રરૂપે અભિજ્ઞતાથી રહેલી છું. ૮.

અવતરણિકાઃ—‘મારામાં આ સધળું જગત્ જોતપોત છે’ એ પ્રમાણેના પોતાના વાક્યને વિશેષ પ્રમાણભૂત કરવા માટે ‘વિશેષ વ્યાપ્તિરૂપે પોતે દેવી રીતે રહેલા છે’ તે ભગવાન્ અર્જુનને કહે છે :

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ॥

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પુણ્યઃ, ગંધઃ, પૃથિવ્યામ્, ચ, તેજઃ, ચ, વિભાવસૌ, જીવનમ્, સર્વભૂતેષુ, તપઃ, ચ, અસ્મિ, તપસ્વિષુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ માઃ સન્તિ અસ્ય इति વિભાવસુઃ, તસ્મિન્ વિભાવસૌ । જીવ્યતે અનેન इति જીવનમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । તપઃ અસ્તિ યેષાં તે તપસ્વિનઃ, તેષુ તપસ્વિણુ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વીમાં, પુણ્યઃ અવિ-
કૃત મૂલસ્વરૂપે રહેલો, ગન્ધઃ સુગંધ, ચ અને, વિભાવસૌ અગ્નિમાં,
તેજઃ તેજ, અસ્મિ હું હું, ચ વણી, સર્વભૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં,
જીવનમ્ પ્રાણધારણ-આયુષ્ય, ચ અને, તપસ્વિણુ તપ કર-
નારાઓમાં, તપ. તપ, (પણ) અસ્મિ હું હું.

ભાવાર્થઃ—પૃથ્વીની અંદર મૂલસ્વરૂપે રહેલી ગન્ધત-
ન્માત્રા તે હું હું, અગ્નિમાં રહેલું તેજ તે હું હું, પ્રાણિમાત્રમાં
જીવન-આયુષ્ય તે હું હું, અને તપ કરનારાઓમાં તપ પણ હું
હું. અર્થાત્ સર્વમાં મૂલસ્વરૂપે રહેલો હું હું. ૯.

અવતરણિકાઃ—“અધાં ભૂતો પોતપોતાના કારણસ્વરૂપમાં પરોવા-
યેલા છે, પરંતુ આપનામાં નહિ,” એવી ગણના સમાધાનમાં ભગવાન્ કહે છે:

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ૧૦ ॥

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વીજમ્, મામ્, સર્વભૂતાનામ્, વિદ્ધિ, પાર્થ,
સનાતનમ્, બુદ્ધિઃ, બુદ્ધિમતામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્,

અહમ્, વલ્લમ્, વલ્લવતામ્, અસ્મિ, કામરાગવિવર્જિતમ્, ધર્મા-
વિરુદ્ધઃ, મૃતેષુ, કામઃ, અસ્મિ, મરતર્પય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્ગાણિ ચ તાનિ મૂતાનિ ચ સર્વમૂતાનિ,
તેષાં સર્વમૂતાનામ્ । બુદ્ધિઃ અસ્તિ યેષાં તે બુદ્ધિમન્તઃ, તેષાં બુદ્ધિમતામ્ ।
તેજઃ અસ્તિ યેષાં તે તેજસ્વિનઃ, તેષાં તેજસ્વિનામ્ । વલ્લમ્ અસ્તિ યેષાં તે
વલ્લવન્તઃ, તેષાં વલ્લવતામ્ । કામ્યતે એનેન ઇતિ કામઃ, રજ્યતે એનેન
ઇતિ રાગઃ, વિશેષેણ વર્જિતમ્ ઇતિ વિવર્જિતમ્, કામશ્ચ રાગશ્ચ કામ-
રાગૌ, તામ્યાં વિવર્જિતમ્ ઇતિ કામરાગવિવર્જિતમ્ । ન વિરુદ્ધઃ ઇતિ અવિ-
રુદ્ધઃ, ધર્મેણ અવિરુદ્ધઃ ઇતિ ધર્માવિરુદ્ધઃ । મરતાનામ્ ઋષભઃ ઇતિ
મરતર્પયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ મરતર્પય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! સર્વમૂતાનામ્ સર્વ
પ્રાણિઓનું, સનાતનમ્ નિત્ય, યીજમ્ ઉત્પત્તિકારણ, (તું) માં
મને, બિદ્ધિ જાણ, (તેમ) બુદ્ધિમતામ્ બુદ્ધિવાળાઓની, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ,
અસ્મિ હું હું, તેજસ્વિનામ્ તેજસ્વી પુરુષોનું, તેજઃ તેજ, અહમ્
હું હું, વલ્લવતામ્ બલવાનોનું, કામરાગવિવર્જિતમ્ તૃષ્ણા અને
આસક્તિરહિત, વલ્લમ્ બલ, અસ્મિ હું હું, (તેમ) મરતર્પય હે
ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! મૃતેષુ પ્રાણિઓમાં, ધર્માવિરુદ્ધઃ ધર્મથી
અવિરુદ્ધ અર્થાત્ ધર્મયુક્ત, કામઃ સ્ત્રીસંગના અભિલાષરૂપે
રહેલો કામ, (પણ) અસ્મિ હું હું.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! પ્રાણિમાત્રનું નિત્ય ઉત્પત્તિનું કારણ
તું મને જાણ, તેમ બુદ્ધિમાત્ર પુરુષોની બુદ્ધિ, તેજસ્વીઓનું તેજ,
બલવાનોનું તૃષ્ણા અને આસક્તિરહિત બલ તેમજ હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! પ્રાણિઓમાં ધર્મથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવો સ્ત્રીસંગની
ભિલાષારૂપે રહેલો કામ પણ હું જ હું. ૧૦-૧૧.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે 'પોતે જગત્ની પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપક-
રૂપે રહેલા છે' એમ કહીને હવે એજ વાતનો ઉપસંહાર કરે છે:

યે ચિવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ યે ॥

મત્ત પ્ત્વેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેપુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—યે, ચ, એવ, સાત્ત્વિકા:, ભાવા:, રાજસા:,
તામસા:, ચ, યે, મત્ત:, એવ, इति, તાન્, વિદ્ધિ, ન, તુ, અહમ્,
તેપુ, તે, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસંજ્ઞાસા:—સત્ત્વાત્ ભવા: इति સાત્ત્વિકા: । ભવન્તિ
તે ભાવા: । રજસઃ ભવા: इति રાજસા: । તમસઃ ભવા: इति તામસા: ।

અન્વય રૂઢિને અર્થ:—યે જે, સાત્ત્વિકા: શમદ્ભાદિ
સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થએલા, ચ અને, રાજસા: હર્ષમદ્ભાદિ
રજ્જેગુણથી ઉત્પન્ન થએલા, ચ તેમજ, યે જે, તામસા: શોકમોહાદિ
તમોગુણથી પેદા થએલા, ભાવા: ભાવો—ચિત્તના પરિણામો છે,
તાન્ તે મત્ત. મારાથી, એવ જ, (ઉત્પન્ન થયા છે) इति એ
પ્રમાણ, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) અહમ્ હું, તેપુ તેઓમાં, ન
નથી, તુ પણ, તે તે, (ભાવો) મયિ મારામાં છે.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણથી પેદા થએલા શમદ્ભાદિ ભાવો,
રજ્જેગુણથી ઉત્પન્ન થએલા હર્ષમદ્ભાદિ ભાવો તેમજ તમોગુણથી
થએલા શોકમોહાદિ ભાવો—ચિત્તના પરિણામો ને મારાથીજ
ઉત્પન્ન થએલા તું જાણ, અને હું તે ભાવોમાં જીવાત્માની માફક
આધીનતાથી રહેલો નથી, પણ તે સમસ્ત ભાવો મારામાં છે
અર્થાત્ મને આધીન થઈને રહેલા છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—“એ આ પ્રમાણે આપ સર્વવ્યાપકતાથી રહેલા છો તો પછી એ ઉપર વર્ણવેલી વિભૂતિઓવાળા આપ-પરમેશ્વરને આ લોક કેમ જાણતો નથી !” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

‘ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરોમિઃ સર્વમિદં જગત્ ॥

મોહિતં નાભિજાનાતિ મામેમ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદ્મચેદઃ—ત્રિભિઃ, ગુણમયૈઃ, ભાવૈઃ, એમિઃ, સર્વમ્, હ્રદમ્, જગત્, મોહિતમ્, ન, અભિજાનાતિ, મામ્, એમ્યઃ, પરમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુણૈઃ પ્રચુરાઃ ગુણમયાઃ, તૈઃ ગુણમયૈઃ । અમિતઃ જાનાતિ ઇતિ અભિજાનાતિ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એમિઃ એ પ્રમાણેના, ત્રિભિઃ ત્રણ પ્રકારના, ગુણમયૈઃ કામ લોભાદિ ગુણ-ના વિકારો-યુક્ત, ભાવૈઃ ભાવો વડે, મોહિતમ્ મોહિત થયેલું, હ્રદમ્ આ, સર્વમ્ આખું, જગત્ જગત્, એમ્યઃ એ ગુણોથી, પરમ્ તદન જૂઠા, (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશી, (એવા) મામ્ મને, ન, અભિજાનાતિ જાણતું નથી.

સાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે કહેલા ત્રણ પ્રકારના સત્ત્વ, રજ અને તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવો વડે મોહ પામેલું આ આખું જગત્

૧ હન્દ્રિયાગ્ન્યામજગ્યાગ્ન્યાં દ્વાગ્ન્યામેવ હતં જગત્ ।

મહો વપમ્બજિહ્વામ્બાં બ્રહ્માદિમશકાવધિ ॥

આર્થઃ એ કે કોઈથી છતી શકાય નહિ એવી ઉપરથ-જનનેન્દ્રિય અને જીભ માન એજ ઉદ્દિષ્ટોતરે બ્રહ્માથી આરબી મચ્છરપર્યંત તમામ જગત્ હણાયકુ છે ।

શુભોપી તદન વ્યતિરિક્ત અને અવિનાશી એવા મને કોઈ
રીતે બાણતું નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—“સારે એ ત્રિશુભાત્મિકા દેવી આપ વિધ્યુતી
॥ કેવી રીતે તરી શકાય કે જેથી આપની પ્રાપ્તિ થઈ શકે ?” એ પ્રશ્નના
રમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

‘દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ॥

મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—દૈવી, હિ, એષા, ગુણમયી, મમ, માયા,
ત્યયા, મામ્, એવ, યે, પ્રપદ્યંતે, માયામ્, એતામ્, તરન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેવસ્ય इयं દૈવી, દેવાત્ મમા इति દૈવી
। ગુણૈઃ પ્રચુરા ગુણમયી । દુઃસ્તેન અત્યયઃ અતિક્રમણં યસ્યાઃ સા
યયા ।

અન્યથા અને અર્થ:—એષા એ (ઉપર કહેલી), દૈવી
—ઈશ્વરસંબંધી, ગુણમયી ત્રણ શુભોપાણી, મમ મારી, માયા
યા, હિ અવશ્ય, દુરત્યયા દુઃખ વડે તરી શકાય તેવી (છે), યે

૧ જ્ઞાનિનામપિ ચિન્તાસિ દેવી ભગવતી હિ સા ।

ચલાવાકુલ્ય મોહાય મહામાયા પ્રવચ્છતિ ॥ દેવીપુરાણે ॥

તે દેવી ભગવતી મહામાયા જ્ઞાનીઓનાં ચિત્તો—અંતઃકરણોને બળથી આકર્ષી-
તીને મોહિત કરે છે.

૨ યે પ્રપન્ના દૈવીકેશં ન તે મુદ્ધાન્તિ માનવાઃ ।

મયે મશનિ મમ્માર્ગાં જ્ઞાતાં નિત્યં જગદ્નનઃ ॥ મારતે ॥

જે મનુષ્યો ઈન્દ્રિયોના સ્વામી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયાં છે તે મનુષ્યો મોહને
પતાં નથી અર્થાત્ માયામાં—સપ્તધાતોં નથી, ધરણ્ય તેઓ મોહા અયમો હ્યેતા
। તેા પણ તેમનું હ્રમેશ પરમાત્મા રક્ષણ કરે છે.

જેઓ, મામ્ મને, ઇવ જ, પ્રપચન્તે શરણે આવે છે, તે તેઓ,
 ઇતામ્ એ, માયામ્ માયાને, તરન્તિ તરી જાય છે.

ભાવાર્થ:—એ મારી દેવી એવી ત્રિગુણાત્મિકા માયા
 ધણા દુઃખ વડે તરી શકાય તેવી છે, પરંતુ જેઓ મને જ અનન્ય
 ભક્તિથી શરણે આવે છે તેઓ એ માયાને તરી જાય છે, અર્થાત્
 મારે શરણે આવનાર જ એ માયાને તરી મારા સ્વરૂપને પામી
 શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—“જો આપના શરણથી માયા સુખથી તરી શકાય
 તેવી હોય તો પછી બધાં મનુષ્યો શા માટે આપને શરણે આવતાં નથી ?”
 એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છે:

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ॥

માયયાઽપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, મામ્, દુષ્કૃતિનઃ, મૂઢાઃ, પ્રપચન્તે,
 નરાધમાઃ, માયયા, અપહૃતજ્ઞાનાઃ, આસુરમ્, ભાવમ્, આશ્રિતાઃ.

૧ દુ સકલ્પવિકલ્પકૂલયુગલા ધેર્યદુર્મોન્મુલિની ।

ફલ્લોલૈરભિમાનમત્સરમુલ્લેઃ ષડ્ભિ પરીનોર્મિકા ॥

આનર્જનમતાદિભિઃ પરિવૃતા દુઃસ્વેરુધારાન્વિતા ।

પૂર્ણા મોહપયસ્વિનીય નિમ્મત્ત ચેતઃસ્થિતિર્માયિનામ્ ॥

દુષ્ટ સંકલ્પ અને વિકલ્પ રૂપી જેના બે પાર-તટ-કિનારા છે, ધેર્યરૂપી વૃક્ષ
 જે હિમ્વેદનારી છે, અભિમાન અને મત્સર-ઈર્ષ્યા વિગેરે રૂપી છ લહરીઓવડે જે આ
 તરફથી ઉછાળાવાળા વેગવાળી છે, જે મમતા વિગેરે રૂપ આવર્ત-જલસ્રમણુવડે સંય-
 વીટાયેલી છે અને દુઃખરૂપ એકજ ધારાવાળી તેમ પૂર્ણ મોહરૂપી જલવાળી છે
 નદીના પેઢે માયામાં ધેરાયેલા મનુષ્યોના ચિત્તની સ્થિતિ થયું અવશ્ય તેવીજ હોય

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દુષ્કૃતાનિ વિચિન્તે યેષાં તે દુષ્કૃતિનઃ ।

નરેષુ અધમાઃ નરાધમાઃ । અપહૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે અપહૃતજ્ઞાનાઃ । અસુ-
રસ્ય અયમ્ આસુરઃ, તમ્ આસુરમ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતાઃ ઇતિ આશ્રિતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દુષ્કૃતિનઃ પાપકર્મો કરવાવાળા, મૂઢાઃ વિવેકરહિત, માયયા માયા વડે અપહૃતજ્ઞાનાઃ જેમનું જ્ઞાન હુરાઈ ગયું છે તેવા, (અને તેથીજ) આસુરમ્ રાક્ષસી, માયમ્ ભાવનો, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરીને રહેલા, નરાધમાઃ અધમ પુરુષો, મામ્ મને, ન, પ્રપચન્તે શરણે આવતા નથી.

ભાવાર્થઃ—પાપકર્મ કરનારા, વિવેકરહિત તથા માયાવડે જેમનું જ્ઞાન હુમ થઈ ગયું છે તેવા અને તેથીજ આસુરી ભાવને પામેલા અધમ પુરુષો મારે શરણે કદી પણ આવતા નથી. અર્થાત્ તેવા દુષ્ટો કદીપણ મારી માયાને તરીને ધરમ ગતિને પામી શકતા નથી. ૧૫

અવતરણિકાઃ—“ પાપાયસ્યીઓ જે આપને શરણે આવતા નથી તો કેવી જાતનાં મનુષ્યો આપને શરણે આવે છે ? ” એવા અર્જુનના ત્યાભાવિક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ સુકૃતિઓ જ મારે શરણે આવે છે અને તેના વિશેષે કરીને ચાર પ્રકાર છે. ” એ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે.

ચતુર્વિધા ભજંતે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ॥

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થો જ્ઞાની ચ ભસ્તર્પણ ॥ ૧૬ ॥

૧ આર્તઃ—જરાસધના કાસિમાર—તુરગમાં કેદ થએલા દુઃખી રાજાઓ, ધૃત-સત્યામાં વજ્રાઘર્ષણથી દુઃખી દ્રૌપદી, ગાહથી મહાહ્વ કરાયેલા મર્તેન્દ્ર અને વૃકાસુ-રથી ભાગેલા રુદ્ર. ૨ જિજ્ઞાસુઃ—રાજા જનક, રઘવણ, યદુ અને મુચુકુંદ વિગેરે. ૩ અર્થાર્થો—ઈદ્ર, ધ્રુવ, મુગીવ અને વિશ્વિષણ, ૪ જ્ઞાનીઃ—સનકાદિકા (સનક, સન-દન, સનાતન, સનતકુમાર), નારદ, શુકદેવજી, પ્રહ્લાદ, શીખા અને ઉદ્ધવ વિગેરે.

પદચ્છેદઃ—ચતુર્વિધાઃ, ભજન્તે, મામ્, જનાઃ, સુકૃતિનઃ, અર્જુન, આર્તઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અર્થાર્થી, જ્ઞાની, ચ, ભરતર્પભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચત્વારઃ વિધા પ્રકારાઃ યેષાં તે ચતુર્વિધા. | સુકૃતાનિ વિદ્યન્તે યેષાં તે સુકૃતિનઃ. | જ્ઞાતુમિચ્છતીતિ જિજ્ઞાસતિ, જિજ્ઞાસતાંતિ જિજ્ઞાસુ. | અત્ર વા પરત્ર વા ભોગસાધનમૂતમ્ અર્થમ્ અર્પયતાંતિ અર્થાર્થી. | જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની. |

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતર્પભ, અર્જુન હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આર્ત. રોગ-શત્રુ આદિથી પીડા પામતો, જિજ્ઞાસુઃ (આત્મજ્ઞાનને) જાણવાની ઇચ્છાવાળો, અર્થાર્થી (આ લોક અને પરલોકમાં ભોગના સાધનરૂપ) અર્થની ચાહનાવાળો, ચ અને, જ્ઞાની આત્મતત્ત્વને જાણનાર, (એ પ્રમાણે) ચતુર્વિધા. ચાર પ્રકારના, સુકૃતિનઃ પુણ્યકર્મવાળા, જનાઃ મનુષ્યો, મામ્ મને, ભજન્તે સેવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! રોગ શત્રુ ઇત્યાદિથી ઘેરાયેલો, આત્મજ્ઞાનને જાણવાની ઇચ્છાવાળો, ભોગના સાધનરૂપ અર્થની ચાહનાવાળો તેમજ આત્માના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુણ્યશીલ મનુષ્યો મને ભજે છે. અર્થાત્ તેજ પુરુષો મને ભજીને મારી માયાને તરવા શક્તિમાન થાય છે. ૧૬

અવતરણિકા —“ ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના જે મનુષ્યો આપને ભજે છે તે મો સમાન છે કે તેઓમા ઉચ્ચ નીચ ભૂમિકાના ભેદ પણ છે ? ” આવી અર્જુનની જિજ્ઞાસા વક્ત કરવાના હેતુથી તેઓના મામાન્ય વિશેષ અધિકાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે કહે છે

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમૈક્તિર્વિશિષ્યતે ॥

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૧૭॥

૧ મજન મન્તિરિત્યુક્ત ઘાઙ્ગમન કાવકર્મભિ ।

મજ ઇત્યેષ વૈ ધાતુ સેવાયા પરિકીર્તિત ॥

તસ્માત્સેવા શુભૌ પ્રોક્ત મન્તિશબ્દેન ભૂયસી ॥ સ્મૃતિ ॥

વાણી, મન, શરીર અને કર્મવડે ને ભક્તિ તે બળન કહેવાય છે, અને 'ભજ' એ ધાતુ સેવાના અર્થમાં જ કહેલ છે, તે કાશ્યપી જ પડિતોએ 'ભન્તિ' નામ વડે અતિસેવા એવો અર્થ કરેલ છે

નયયા મક્તિ-શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ વાદસેવનમ્ ।

અર્ચન વદન દાસ્ય સત્વમાત્મનિવેદનમ્ ॥

પરમાત્માનુ શરણુ, કીર્તન સ્મરણુ, ચરણુ હમલનુ સેવન, પૂજન, વન્દન, દાસ્ય સખાભાવ અને આત્મનિવેદન એ નવધા ભક્તિ કહેવાય છે (એ નવ પ્રકારની ભક્તિ ઉપરાંત દશમી પ્રેમ-સક્ષણુ ભક્તિ છે ને ગોપીઓએ કરી હતી)

એ નવ પ્રકારની ભક્તિ કોણે કોણે કરી હતી તે કહે છે

શ્રીકૃષ્ણભવણે પરિકિર્તિરશ્રુદ્ધેયાત્મકી કીર્તનૈ ।

મહાદસ્મરણે તત્ત્વમિમજને લક્ષ્મી વૃષ્ટ પૂજન ॥

અક્ષરત્વમિવદને કવિપતિર્દાસ્ય ચ સત્વ્યેઽર્જુન ।

સર્વસ્વામત્તમર્પણે ચલિતશ્રુદ્ધાક્તિપ્રકારા નવ ॥

પરમાત્માની શ્રવણરૂપ ભક્તિ ગાળ પરિક્ષિતે કરી, કીર્તનરૂપ ભક્તિ શુદ્ધ દેવછાએ કરી, સ્મરણરૂપ ભક્તિ પ્રહ્લાદે કરી, પાદસેવારૂપ ભક્તિ લક્ષ્મીછાએ કરી, પૂજનરૂપ ભક્તિ રાજા પૃથુએ કરી, વદનરૂપ ભક્તિ અકૂરે કરી, દાસ્યરૂપ ભક્તિ હનુમાનછાએ કરી, સખ્યરૂપ ભક્તિ અર્જુને કરી અને સર્વસ્વાત્મસમર્પણરૂપ ભક્તિ બલિરાજાએ કરી એ પ્રકારે ભક્તિ નવ પ્રકારની છે

વેદાત્મન-મોક્ષસાધનસામગ્ર્યાં મક્તિરેવ મરીયસી ।

સ્વસ્વરૂપાનુત્તથાને મન્તિરિત્યમિધીયતે ॥ વિવેકચુડામણી ॥

મોક્ષ સાધના-પ્રાપ્તકરવાની સામગ્રીમાં ભક્તિ જ અતિશ્રેષ્ઠ સામગ્રી છે, અને પોતાના સ્વરૂપનુ જ બોજવું-રોધવું-અણુવાનો ચત્ન કરવો તેજ 'ભક્તિ' કહેવાય ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદારાઃ, સર્વે, એવ, એતે, જ્ઞાની, તુ, આત્મા, એવ, મે, મતમ્, આસ્થિતઃ, સઃ, હિ, યુક્તાત્મા, મામ્, એવ, અનુ-
ત્તમામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ ।
યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યુક્તાત્મા । ન વિચિતે ઉત્તમા ગતિઃ યસ્યાઃ સા
અનુત્તમા, તામ્ અનુત્તમામ્ ।

અન્યથા અંતે અર્થઃ—એતે એ ચારે પ્રકારના ભકતો, સર્વે
સર્વે, ઉદારાઃ ઉત્તમ ભાવવાળા, એવ જ છે, તુ પરંતુ, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,
(તો ભારે) આત્મા આત્મા, એવ જ છે, (એમ) મે ભારે, મતમ્,
મત છે, હિ કારણ કે, યુક્તાત્મા સાધવાન ચિત્તવાળો, સઃ તે, અનુ-
ત્તમામ્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગમન કરવા યોગ્ય પદ (પહોંચવાના
સ્થાન) રૂપ એવા, મામ્ ભારે, એવ જ, આસ્થિતઃ શરણે રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—એ બધા ચારે પ્રકારના ભકતો જો કે મહાન્
જ છે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાની તો ભારે આત્મા જ છે એમ ભારે
નિશ્ચય છે, કારણ કે સદા ભારામાં જોડાયેલા ચિત્તવાળો તે સર્વથી
શ્રેષ્ઠ ગતિ-ગમન કરવા યોગ્ય પદરૂપ જે હું તેને જ શરણે
આવીને રહેલો છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવા માટે ફરી પણ તેની
પ્રશંસા કરે છે:

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ૧૯ ॥

૧ અહમેવ પરંબ્રહ્મ વાસુદેવાસ્ત્યમીશ્વરમ્ ।

इतिस्त्वान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ॥

“વાસુદેવ નામના ઈશ્વર સ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તે હું પોતેજ છું.” એ નિશ્ચય-
વાળો જે છે તે મુક્ત છે અને જે એમ નથી સમજતો તે તો બંધાયેલો જ છે.

પદચ્છેદઃ—તેપામ્, જ્ઞાની, નિત્યયુક્તઃ, એકમક્તિઃ, વિશિષ્યતે, પ્રિયઃ, હિઃ, જ્ઞાનિનઃ, અત્યર્થમ્, અહમ્, સઃ, ચ, મમ, પ્રિયઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિત્યં યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્તઃ । એક-
સ્મિન્ વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિઃ યસ્ય સઃ એકમક્તિઃ । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ
યેષાં તે જ્ઞાનિનઃ । અર્થમ્ અતીત્ય ઇતિ અત્યર્થમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તેપામ્ તેઓમાં, નિત્યયુક્તઃ સદા
સાવધાન ચિત્તથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપ્ત-ઈશ્વરમાં લાગેલો, (અને)
એકમક્તિઃ એક ઈશ્વરમાં જ ભક્તિવાળો, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,
વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, હિ કારણ કે, જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વજ્ઞાનીને,
અહમ્ હું, પ્રિયઃ પ્રિય (હું), ચ અને, સઃ તે, મમ મને, અત્ય-
ર્થમ્ અત્યંત, પ્રિયઃ પ્રિય છે.

ભાવાર્થઃ—એ ચારે પ્રકારનાં મનુષ્યોમાં નિરંતર સાવધાન
ચિત્તથી ઈશ્વરમાં જોડાએલો અને અનન્યભક્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞા-
ની જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીને હું પ્રિય હું, અને તે
મને પણ અત્યંત પ્રિય છે. અર્થાત્ ઉપદેશિત ચારમાંથી જ્ઞાનીજ
વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—“સારે આત્મ, છતાંમુ ઇલાદિ કામનાથી આપને
ભજતા આપના સક્ષમ ભક્તો શું આપને અપ્રિય છે ?” એવા અર્જુનના
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ॥

આરિથતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદારાઃ, સર્વે, એવ, એતે, જ્ઞાની, તુ, આત્મા, એવ, મે, મતમ્, આસ્થિતઃ, સઃ, હિ, યુક્તાત્મા, મામ્, એવ, અનુ-
ત્તમામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ ।
યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યુક્તાત્મા । ન વિદ્યતે ઉત્તમા ગતિઃ યસ્યાઃ સા
અનુત્તમા, તામ્ અનુત્તમામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એતે એ ચારે પ્રકારના ભકતો, સર્વે
સર્વે, ઉદારાઃ ઉત્તમ ભાવવાળા, એવ જ છે, ત્વ પરંતુ, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,
(તો મારો) આત્મા આત્મા, એવ જ છે, (એમ) મે મારો, મતમ્,
મત છે, હિ કારણ કે, યુક્તાત્મા સાવધાન ચિત્તવાળો, સઃ તે, અનુ-
ત્તમામ્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગમન કરવા યોગ્ય પદ (પહોંચવાના
સ્થાન) રૂપ એવા, મામ્ મારે, એવ જ, આસ્થિતઃ શરણે રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—એ બધા ચારે પ્રકારના ભકતો જો કે મહાન્
જ છે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે એમ મારો
નિશ્ચય છે, કારણ કે સદા મારામાં જોડાયેલા ચિત્તવાળો તે સર્વથી
શ્રેષ્ઠ ગતિ-ગમન કરવા યોગ્ય પદરૂપ જે હું તેને જ શરણે
આવીને રહેલો છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવા માટે ફરી પણ તેની
પ્રશંસા કરે છે:

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

૧ અહમેવ પરબ્રહ્મ વાસુદેવાહ્યમીશ્વરમ્ ।

इतिस्थान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एनान्यथा मषेत् ॥

“વાસુદેવ નામના ઈશ્વર સ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તે હું યોતેજ છું.” એ નિશ્ચય-
વાળો જે છે તે મુક્ત છે અને જે એમ નથી સમજતો તે તો બંધાયેલો જ છે.

પદચ્છેદઃ—વહ્નનામ્, જન્મનામ્, અન્તે, જ્ઞાનવાન્, મામ્, પ્રપદ્યતે, વાસુદેવઃ, સર્વમ્, ઇતિ, સઃ, મહાત્મા, સુદુર્લભઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ અમ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન્ । વસુ-
દેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા ।
દુઃસ્વેન લમ્યતે ઇતિ દુર્લભઃ, સુષ્ટુ દુર્લભઃ ઇતિ સુદુર્લભઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, વહ્નનામ્ ધણી,
જન્મનામ્ જન્મો, અન્તે વ્યતીત થયા પછી, સર્વમ્ સ્થાવર
જંગમ દશ્યમાત્ર બધું જગત્, વાસુદેવઃ વાસુદેવરૂપ છે, ઇતિ એ
પ્રમાણે જાણીને, મામ્ મને, (જ) પ્રપદ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે, (અને
તેથી) સઃ તે, (તેવો) મહાત્મા મહાત્મા, સુદુર્લભઃ ધણી મુશ્કે-
લીથી મળી શકે છે.

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્ય ધણી જન્મો વ્યતીત થયા
પછી ‘આ સ્થાવરજંગમાત્મક સમસ્ત જગત્ વાસુદેવરૂપ એટલે
મારામય છે’ એમ જાણીને મને પામે છે અને તેથી તેવો તત્ત્વજ્ઞાની
મનુષ્ય ધણી મોટી સંખ્યામાં કોઈક જ હોય છે. અર્થાત્ આત્માના
વ્યાપક અને સમાનભાવની પ્રાપ્તિ ધ્યા વિના મારા પરમપદની
પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થતી નથી. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“મહામ ભક્તો કામનાથી પણ મને—પરમેશ્વરને
ભજે છે અને પોતાની મનોવાંચિત કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને અંતે મુક્ત
થઈ જાય છે, પણ જેઓ અત્યંત રાજસિક અને તામસિક પ્રકૃતિના તથા
વિશેષ કામનાઓથી ઘેરાયેલા છે, તેઓ તો ક્ષુદ્ર દેવતાઓને ભજે છે અને
તેથી સંસારની પ્રવૃત્તિમાંથી ક્યારે પણ છુટવા પામતા નથી.” એ પ્રમાણે
મહામ અને અન્ય દેવતાઓના ભક્તોની અપેક્ષાએ પોતાના ભક્તો સદામ જતાં
પણ ઉદાર-મહાનુ-છે તે હકીકતનું આરમ્ભોદ્ધેથી ભગવાન્ પ્રતિપાદન કરે છે:

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ॥

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—કામૈઃ, તૈઃ, તૈઃ, હૃતજ્ઞાનાઃ, પ્રપદ્યન્તે, અન્ય-
દેવતાઃ, તમ્, તમ્, નિયમમ્, આસ્થાય, પ્રકૃત્યા, નિયતાઃ, સ્વયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે હૃતજ્ઞાનાઃ । અન્યાશ્ચ
તાઃ દેવતાશ્ચ અન્યદેવતાઃ, તાઃ અન્યદેવતાઃ । નિતાન્તં યમઃ ઇતિ નિયમઃ,
તમ્ નિયમમ્ । આ સમંતાત્ સ્થિત્વા ઇતિ આસ્થાય । નિતાન્તં યતાઃ
ઇતિ નિયતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તૈઃ તે, તૈઃ તે, કામૈઃ (પુત્ર, પશુ,
સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક) કામનાઓ વડે, હૃતજ્ઞાનાઃ વિવેકરહિત
થયેલા (પુરુષો), તમ્ તે, તમ્ તે, નિયમમ્ નિયમનું, આસ્થાય
અવલંબન કરીને, (અને) સ્વયા પોતાની, પ્રકૃત્યા પ્રકૃતિથી—
પૂર્વજન્મોપાર્જિત સંસ્કારવિશેષથી, નિયતાઃ બંધાયેલા થકા,
અન્યદેવતાઃ બીજા દેવતાઓને, પ્રપદ્યન્તે શરણે જાય છે—ભળે છે.

ભાવાર્થઃ—પુત્ર, પશુ, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક તે તે કામના-
ઓ વડે વિવેકરહિત થયેલા પુરુષો મારાથી ભિન્ન દેવતાના જ પ,
ઉપવાસાદિ નિયમોનું અવલંબન કરીને પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણે
ઘડાયેલી પોતાની પ્રકૃતિથી બંધાયેલા થઈને અન્ય અન્ય દેવતા
ઓને ભળે છે. અર્થાત્ તે તે દેવોને ભળીને કામનાઓને જ માત્ર
મેળવે છે, પરંતુ મને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“ મનુષ્યો અન્યદેવતાઓની ભક્તિથી તેમનો
પ્રસાદ મેળવીને તેથી સર્વના ઈશ્વર એવા આપ ભગવાન વાસુદેવમાં પણ

પદચ્છેદઃ—અન્તવત્, તુ, ફલમ્, તેપામ્, તત્, ભવતિ, અલ્પમેઘસામ્, દેવાન્, દેવયજઃ, યાન્તિ, મદ્ભક્તાઃ, યાન્તિ, મામ્, અપિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ અન્તવત્ । અલ્પે દ્વૈતે મેઘા મતિઃ યેષાં તે અલ્પમેઘસઃ, તેપામ્ અલ્પમેઘસામ્ । દેવાન્ યજન્તીતિ તે દેવયજઃ । મમ ભક્તાઃ મદ્ભક્તાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અલ્પમેઘસામ્ અહ્ય બુદ્ધિવાળા, તેપામ્ તે-અન્ય દેવભક્તોને, તુ તો, તત્ તે, ફલમ્ ફલ, અન્તવત્ વિનાશી, મવતિ થાય છે, (કારણ કે) દેવયજઃ (તે) દેવોને પૂજનારા, દેવાન્ દેવોને, યાન્તિ પામે છે, અપિ પણ, મદ્ભક્તાઃ મારા ભક્તો, (તો) મામ્ મને (જ), યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—મંદબુદ્ધિવાળા તે અન્યદેવતાના ભક્તોને તે તે દેવોની ભક્તિથી મળતું તે ફલ બિલકુલ નાશ પામનારું પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે, પણ મારા ભક્તો તો મને જ પામે છે. અર્થાત્ અન્ય દેવોના ભક્તો તે તે દેવોને પામી નશ્વર સુખ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મારા ભક્તો મારા અવિનાશિ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલો એમાં ભેદ છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—“ જો આ પ્રમાણે સમાન પ્રયામમાં પણ ફલનો મોટો ભેદ હોય તો પછી બધાં મનુષ્યો બીજા દેવતાઓને છોડીને આપને જ કેમ ભજતાં નથી ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

જ્ઞાનવટે તૃપ્ત, જેમણે ત્યાગિ ત્યજ્યા છે એવા, અતિ શાંત, ધીર અને યોગનિષ્ઠ એવા આત્મજ્ઞાની ઋષિઓ તે એ સર્વત્ર રહેલા પરમાત્માને સર્વ પ્રકારે પામીને (સ્વસ્વરૂપને પામેલા સત્તા) તે સર્વસ્વરૂપે રહેલા ઈશ્વરમાં પ્રવેશ કરે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે સામબુદ્ધયઃ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તમ્, વ્યક્તિમ્, આપન્નમ્, મન્યન્તે, મામ્, અબુદ્ધયઃ, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ્, અવ્યયમ્, અનુત્તમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ, તમ્ અવ્યક્તમ્ । ન વિદ્યતે બુદ્ધિઃ યેષાં તે અબુદ્ધયઃ । ન જાનન્તીતિ તે અજાનન્તઃ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ । ન વિદ્યતે ઉત્તમઃ યસ્માત્ સઃ અનુત્તમઃ, તમ્ અનુત્તમમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અવ્યયમ્ નાશરહિત, (અને) અનુત્તમમ્ સંપૂર્ણ-સૌથી શ્રેષ્ઠ, (એવા) મમ મારા, પરમ્ પરમ, ભાવમ્ સ્વરૂપને, અજાનન્તઃ નહિ જાણતા, અબુદ્ધયઃ બુદ્ધિહીન-વિવેકરહિત મનુષ્યો, અવ્યક્તમ્ અપ્રકટ એવા, મામ્ મને, વ્યક્તિમ્ પ્રકાશને, આપન્નમ્ પામેલો (એટલે કે પ્રગટરૂપે રહેલો), મન્યન્તે માને છે.

સાવાર્થઃ—અવિનાશિ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા મારા પરમાત્મસ્વરૂપને નહીં જાણતાં એવાં વિવેકરહિત મનુષ્યો હું અપ્રકટ હોવા છતાં મને પ્રગટ થએલો માને છે. અર્થાત્ અજ્ઞાની મનુષ્યો મારા પરમ તત્ત્વને સમજી શકતાં નથી. ૨૪.

॥ યં ન દેશા ન મુનયો ન ચાહ ન ચ શઘ્નરઃ ।

જાનન્તિ પરમેશ્વર તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

જેને દેશ નથી જાણતા, મુનિઓ નથી જાણતા, હુ પોતે નથી જાણતો અને શકર પણ જાણતા નથી તેજ પરમેશ્વર શ્રીવિષ્ણુ પરમપદ છે.

અવતરણિકા:—“તે મધ્યુદિવાળા મનુ યોને અજ્ઞાનથી આપને
મે પ્રમાણે વ્યક્ત માનવામાં નુ કારણ છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥૨૫॥

પદચ્છેદઃ—ન, અહમ્, પ્રકાશઃ, સર્વસ્ય, યોગમાયા-
સમાવૃતઃ, મૂઢઃ, અયમ્, ન, અભિજાનાતિ, લોકઃ, મામ્,
અજમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રરૂપેણ વાશતે इति પ્રકાશઃ । સમ્યક્
આવૃત્ત इति સમાવૃતઃ, યોગો ગુણાના યુક્તિર્ઘટનં સ એવ માયા इति
યોગમાયા, તયા સમાવૃત્ત इति યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગમાયાસમાવૃતઃ શુભ્રાની ઘટના-
રૂપી યોગમાયાથી ઢકાયેલો, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સમસ્ત લોકને,
પ્રકાશઃ ઇશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ, ન નથી, (તેથી) મૂઢઃ મુઢ

૧ ચિત્તવિસ્તારરૂપ આત્મનિ કથ માયાવૃત્ત-ક મથે-

સ્માતળદરતમસા મિયત કિમહો કિં ત્વીક્ષણ પદ્યતામ્ ॥

અજ્ઞાનેન વિધીયતે જન્મુર્વેવાર્કસ્તદુક્ક દિધા

વિજેનાવરણામિધ મુનિવરેર્મોહસ્ય શન્નિદ્યમ્ ॥ દિપ્તળિકાસુ ॥

ચેતન્ય, જ્ઞાન અને સુખરૂપ આત્મા વિરે માયાવરે આવૃત્ત-વેદનપણું કેમ
ચાય ? શુ સૂર્ય અધકારથી ઢકાય છે ? કિંતુ જેમ વાદળાઓથી ઢકાયેલો સૂર્ય દેખાતો
નથી તેમ તે જ્ઞાનારાઓના અજ્ઞાનવરે જ આવૃત્ત-ઢકાયેલો જણાય છે એ બે પ્રકારે
જેમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તે વિશેષ અને આવરણ નામની મુનિવરેએ મે
મોહની ગતિઓ કહેલી છે અર્થાત્ તે શક્તિઓથી જ આત્માને મનુષ્ય માયાથી
આવૃત્ત થયેલો માને છે

(એવો), અયમ્ આ, લોકઃ લોક, અજમ્ કદિ જન્મ ન પામતા,
(અને) અવ્યયમ્ કદિ નાશ-ક્ષય ન થાય તેવા રૂપે રહેલા એવા,
મામ્ મને, ન, અમિજાનાતિ બાણુતો નથી.

ભાવાર્થ:—શુભોની ઘટનારૂપી યોગમાયાથી આચ્છાદિત
અર્થાત્ યોગમાયાથી યુક્ત એવો હું આ સમસ્ત લોકને
ઈશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ થતો નથી, એટલે તે મને ઈશ્વરને સ્પષ્ટ
રીતે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેથી જ મોહ પામેલો
વિવેકશૂન્ય આ લોક અજન્મ અને અવિનાશી એવા મને જરા
પણ બાણુતો નથી, અર્થાત્ મારા સત્ય સ્વરૂપને મારી માયાને
લીધે એ સમજી શકતો નથી ૨૫

અવતરણિકા:—“અજ્ઞાનયુક્ત આ લોક યોગમાયાવડે ઢાંચેલા
એવા મને બાણુતો નથી અને તે યોગમાયા મારીજ હોવાથી માયાના
અધિપતિ અને સર્વેશ્વર એવા મને દોષપણુ રીતે તે અજ્ઞાનરહિત કરી શકતી
નથી, કારણકે જેવી રીતે બીજા દોષપણુ માયાબલથી રમનારને માયા જ્ઞાન
છે, તેવીજ રીતે એ માયા ભાગ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી મારા જ્ઞાનને દોષ પણુ
રીતે બાધ કરી શકતી નથી, તેથી હું તો સંપૂર્ણ ત્રિકાલાબાધિત જ્ઞાનથી યુક્ત
છું અને સર્વલોક અજ્ઞાનયુક્ત છે એમ કાઠ પણુ સરાય નથી ” એમ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥૨૬॥

પદચ્છેદ:—વેદ, અહમ્, સમતીતાનિ, વર્તમાનાનિ, ચ,
અર્જુન, ભવિષ્યાણિ, ચ, ભૂતાનિ, મામ્, તુ, વેદ, ન, કશ્ચન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્ સમ્યક્ અતીતાનિ ઇતિ સમતીતાનિ,
તાનિ । વર્તન્તે તાનિ વર્તમાનાનિ, તાનિ । ભવિષ્યન્તિ તાનિ ભવિષ્યાણિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! સમતીતાનિ ભૂતકાલમાં થઈ ગયેલાં, ચ અને, વર્તમાનાનિ આહુ સમયમાં રહેલાં, ચ અને, ભવિષ્યાણિ ભવિષ્યમાં થવાનાં, (એટલે ત્રણે કાલનાં) મૃતાનિ સ્થાવર જંગમ બધા ભૂતોને, અહમ્ હું, વેદ બાણું છું, (પરંતુ) કશ્ચન કોઈ, તુ પણ, મામ્ મને, ન, વેદ બાણુતો નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ભૂતકાલમાં થઈ ગયેલાં, આહુ વર્તમાન સમયમાં રહેલા, તેમજ ભવિષ્યમાં થનારાં મર્વ પ્રાણિમાત્રને હું બાણું છું, પરંતુ તેમાંનું કોઈ પણ મને બાણુતું નથી. ૨૬.

અવતરણિકા:—“સારે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણિમાત્ર આપના નસ-વ્યવસ્થાને કયા કારણને લીધે બાણુતા નથી ?” એવી અર્જુનની નકાના અમાધાનમાં ભગવાન બણાવે છે.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

પદચ્છેદ:—इच्छाद्वेषसमुत्थेन, द्वन्द्वमोहेन, भारत, सर्व-भूतानि, संमोहम्, सर्गे, यान्ति, परंतप.

व्युत्पत्तिसमासा:—इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ, इच्छा-द्वेषाम्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थः, तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन । द्वौ द्वौ सह अभिन्यज्येते येषु तानि द्वन्द्वानि, द्वन्द्वानां मोहः द्वन्द्वमोहः, तेन द्वन्द्वमोहेन । सर्वाणि च तानि भूतानि इति सर्वभूतानि । सम्यक् मोहः इति संमोहः, तस्य संमोहस्य । सृज्यन्ते भूतानि अस्मिन्निति सर्गः, तस्मिन् सर्गे । परं तापयतीति परंतपः, तत्संबुद्धौ परंतप ।

અન્યથા અને અર્થ:—મારત હે ભારત ! પરંતુ હે શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ઇચ્છાદ્રેષસમુત્થેન ઇચ્છા અને દ્રેષથી ઉત્પન્ન થતા, દ્વન્દ્વમોહેન (શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિ) દ્વન્દ્વથી થયેલા અવિવેક વડે, સર્વમૂતાનિ સર્વ પ્રાણિઓ, સર્ગે (સ્થૂલ દેહની) ઉત્પત્તિ વખતે, સંમોહમ્ વિવેકની હીનતાને, ચાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્રેષથી ઉત્પન્ન થતા સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી થયેલ અવિવેક વડે, સર્વ પ્રાણિઓ સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિના સમયે વિવેકની હીનતાને અર્થાત્ વિવેકાંધતાને પામે છે, અને તેથી મને જાણી શકતાં નથી. અર્થાત્ દ્વન્દ્વથી મોહ પામેલાં મનુષ્યો વિવેકની શૂન્યતાને અંગે અજ્ઞાનતાથી મારા સ્વરૂપને સમજી શકતાં નથી. ૨૭.

અવતરણિકા:—“ સારે સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વના મોહથી રહિત થઈને શાસ્ત્રીતિ પ્રમાણે આત્મભાવથી આપને કોણુ ભજે છે ?” એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—યેષામ્, તુ, અન્તગતમ્, પાપમ્, જનાનામ્, પુણ્યકર્મણામ્, તે, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ, ભજન્તે, મામ્, દૃઢવ્રતાઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તં ગતમ્ એતિ અન્તગતમ્ । પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષાં તે પુણ્યકર્માણઃ, તેષામ્ પુણ્યકર્મણામ્ । દ્વન્દ્વૈઃ મોહઃ એતિ

દ્વન્દ્વમોહઃ, તેન નિતાન્તં મુક્તાઃ ઇતિ દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ । દૃઢાનિ વ્રતાનિ
યેષાં તે દૃઢવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યેષામ્ જે, પુણ્યકર્મણામ્ શુભ
કર્મવાળાં, જનનામ્ મનુષ્યોનું, પાપમ્ પાપ, અન્તગતમ્ નાશ
પામેલું છે, તે તેઓ, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી
ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી મુક્ત, (અને) દૃઢવ્રતાઃ દૃઢ સંકલ્પ-
વાળા થયા થકા, મામ્ મને, મજન્તે ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુણ્યશાલી મનુષ્યો પાપ નાશ પામી
ગયું છે તેવાં મનુષ્યો દ્વન્દ્વથી ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી રહિત
થઈ ભય છે અને પછી દૃઢ સંકલ્પવાળાં થઈને તેઓ મને ભજે
છે. અર્થાત્ તેવાં પાપરહિત મનુષ્યો પછી દ્વન્દ્વોને છૂટીને દૃઢ-
તાથી મારા સ્વરૂપને સમજી મને ભજે છે અને પરમ ગતિને
પામે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—“તે પુણ્યશીલ મનુષ્યો આપને ભજે છે, પશું
ક્યા હેતુથી તેઓ આપની સેવા કરે છે ?” એવી અર્જુનની વિચારણા પૂર્ણ
કરવાના હેતુથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહે છે:

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

પદચ્છેદઃ—જરામરણમોક્ષાય, ગામ્, આશ્રિત્ય, યતન્તિ,
યે, તે, બ્રહ્મ, તત્, વિદુઃ, કૃત્સ્નમ્, અધ્યાત્મમ્, કર્મ, ચ, અખિલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જરા ચ મરણં ચ જરામરણે, તામ્યાં
મોક્ષઃ ઇતિ જરામરણમોક્ષઃ, તસ્મૈ જરામરણમોક્ષાય । આ સમંતાત્ શ્રિત્વા

इति आश्रित्य । आत्मनि अघि इति अध्यात्मम्, तत् । न खिलम्
अखिलम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થ:—યે જેઓ, જરામરણમોક્ષાય વૃદ્ધા-
વસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત થવા માટે, મામ્ મારો,
આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, (મને પ્રાપ્ત થવા માટે) યતન્તિ પ્રયત્ન
કરે છે, તે તેઓ, તત્ તે, વ્રહ્મ સૌથી પર—શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને, કૃત્સ્નમ્
સર્વ, અધ્યાત્મમ્ આત્મા સંબંધી જ્ઞાનને, ચ અને, (તેના સાધન-
રૂપ) અખિલમ્ સમસ્ત, કર્મ કર્મને, વિદુઃ જાણે છે

ભાવાર્થ:—વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત
થવા માટે મારો આશ્રય કરીને જેઓ મને પ્રાપ્ત થવા માટે
અથવા મારા સ્વરૂપને સમજવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તે
સૌથી—શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને અર્થાત્ પરમાત્માને, આત્મા સંબંધી સંપૂર્ણ
જ્ઞાનને, અને આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સમસ્ત કર્મને જાણે
છે અર્થાત્ તે સર્વ વસ્તુમાત્રને જાણીને અંતે મારા સ્વરૂપને
પામે છે. ૨૯.

અવતરણિકા:—“ આ પ્રમાણે આપના સત્સ્વરૂપ વગેરેને જાણવા
જતા પણ મનુષ્યનું મરણ થવાનો સંભવ છે, તો પછી અન્તમા આપનું
વિસ્મરણ થતા તેઓ કેવી રીતે સસાગ્રભાષી મુક્ત થઈ શકે ?” એ પ્રશ્નનો
ઉત્તર બંગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા આપે છે

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ૩૦ ॥

પદ્મછેદ:—સાધિભૂતાધિદૈવમ્, મામ્, સાધિયજ્ઞમ્, ચ,
યે, વિદુઃ, પ્રયાણકાલે, અપિ, ચ, મામ્, તે, વિદુઃ, યુક્તચેતસઃ.

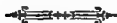
વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાનિ અધિકૃત્ય ભવતિ इति અવિ-
મૂતમ્, દૈવમ્ અધિકૃત્ય ભવતિ इति અધિદૈવમ્, અધિમૂતં ચ અધિદૈવં ચ
एतयोः समाहारः અધિમૂનાધિદૈવમ્, અધિમૂતાધિદૈવેન સહ વર્ત્તે इति
સાધિમૂતાધિદૈવ, તમ્ સાધિમૂનાધિદૈવમ્ । યજ્ઞમ્ અધિકૃત્ય ભવતિ इति
અધિયજ્ઞમ્, અધિયજ્ઞેન સહ વર્ત્તે इति સાધિયજ્ઞઃ, તમ્ । પ્રકર્ષેણ યાનમ્
इति પ્રયાણમ્, પ્રયાણસ્ય કાલઃ इति પ્રયાણકાલઃ, તસ્મિન્ પ્રયાણકાલે ।
યુક્તાનિ ચેતાસિ યેષાં તે યુક્તચેતસઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યે જેઓ, મામ્ મને, સાધિમૂતા-
ધિદૈવમ્ અધિભૂત તેમ અધિદૈવ સહિત, ચ અને, સાધિયજ્ઞમ્
અધિયજ્ઞ વડે યુક્ત એવો વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, પ્રયાણકાલે
મરણ વખતે, અપિ પણ, ચ વળી, યુક્તચેતસઃ સાવધાન—એકાગ્ર
ચિત્તવાળા થયા થકા, મામ્ મને, વિદુઃ જાણે છે.

ભાવાર્થઃ—‘અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞસહિત
હું છું’ એ પ્રમાણે જેઓ મને જાણે છે, તેઓ મરણ વખતે પણ
સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને તેવી જ રીતનો મને જાણે છે, અને
તેથી તેમને મોક્ષપ્રાપ્તિ થવામાં કોઈપણ જાતનો સન્દેહ રહેતો
નથી અર્થાત્ સાધિભૂતાદિ પદાર્થરૂપ પરબ્રહ્મ તેમને મૂળથી જ સ્પષ્ટ
જણાતું હોવાથી ઉત્તરોત્તર મારા સ્વરૂપને સમજતાં અભ્યાસને
લીધે તે જ્ઞાન મરણસમયમાં પણ રહેતાં તે સમયે પણ મારા
સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેઓ મને પામે છે એમ તું માન ૩૦.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तान्तिकप्रणीतसा-
न्वयदर्शिन्यां गुर्जरटीकाया ज्ञानविज्ञानयोगो
नाम सप्तमोऽध्यायः ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—સાતમા અધ્યાયના અન્તમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે “તિ
 વ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમ્” એ દોઢ શ્લોકથી બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિ-
 દૈવ, અને અધિયજ્ઞ તરીકે આ દેહમાં કેવી રીતે કાણુ છે ? અને પ્રયાણુ સમયમાં—
 દેહ ત્યાગવાના સમયમાં જેમણે સ્વાત્મસંયમ કરેલ છે તેઓ વડે તમે કેવી રીતે
 ભણી શકાઓ છો ! ઇત્યાદિ સાતે પદાર્થોની મારા આશ્રય કરી રહેલા મારા
 બહુનો સારી રીતે જાણે છે ” એ પ્રમાણે સર્વ કહેલું તે સાતે પદાર્થોનું તત્ત્વ
 જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—કિમ્, તત્, બ્રહ્મ, કિમ્, અધ્યાત્મમ્, કિમ્,
 કર્મ, પુરુષોત્તમ, અધિભૂતમ્, ચ, કિમ્, પ્રોક્તમ્, અધિદૈવમ્,
 કિમ્, ઉચ્યતે; અધિયજ્ઞઃ, કયમ્, કઃ, અત્ર, દેહે, અસ્મિન્,
 મધુસૂદન, પ્રયાણકાલે, ચ, કથં, જ્ઞેયઃ, અસિ, નિયતાત્મભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ ઉક્તમ્ इति प्रोक्तम् । नितान्तं
 यताः इति नियताः, नियताः आत्मानः येषां ते नियतात्मानः, तैः निय-
 तात्मभिः । ज्ञातुं याग्यः इति ज्ञेयः ।

અન્વય અને અર્થ:—પુરુષોત્તમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! (૧) તવ તે, વ્રત્ત પ્રદા, કિમ્ શું? (૨) અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, કિમ્ શું? (૩) કર્મ કર્મ, કિમ્ શું? ચ અને, (૪) અધિમૃતમ્ અધિભૂત, કિમ્ શું? પ્રોક્તમ્ કહેવાય છે, (અને) (૫) અધિદેવમ્ અધિદેવ, (૫ષ્ઠ) કિમ્ શું, ઉચ્યતે કહેવાય છે? મધુસૂદન હે મધુસૂદન, (૬) અગ્ર આ, દેહે શરીરમાં, અધિયજ્ઞઃ અધિયજ્ઞ, કયમ્ કેવી રીતે, ક. કોણ છે? ચ અને, (૭) પ્રયાણકાલે પ્રાણોત્ક્રમણ-સમયે, નિયતાત્મમિઃ નિઘ્રીત ચિત્તવાળાઓ વડે, (આપ) અસ્મિન્ આ શરીરમાં, કયં કેવી રીતે, જ્ઞેયઃ જાણવા યોગ્ય, અમિ છે? (એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એ સાત પ્રશ્નો કયાં છે.)

ભાવાર્થ:—“ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, ! આગળ આપ જે કહી ગયા તે પ્રદા એટલે શું, ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? તેમજ અધિભૂત અને અધિદેવ કોને કહેવામાં આવે છે ? વળી હે મધુસૂદન ! અધિયજ્ઞ વિગેરે સંજ્ઞાઓ આ શરીરમાં કોને આપી શકાય, અને તે અધિયજ્ઞ તરીકે આ શરીરમાં કેવી રીતે કોણ રહી શકે છે ? અર્થાત્ તેનું કેવી રીતે ચિન્તન થઈ શકે ? તેમજ મૃત્યુ વખતે નિઘ્રીતચિત્તવાળાઓ યોગીઓ આપને આ શરીરમાં કેવી રીતે જાણી શકે છે ? અર્થાત્ મારા આ સાતે પ્રશ્નોનો યોગ્ય ઉત્તર આપી એ વિષયનું મારું અજ્ઞાન દૂર કરવાની આપ મારા પર કૃપા કરો. ૧-૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુને પૂછેલા સાત પ્રશ્નોમાંના પ્રથમના ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ શ્લોકમાં આપે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ॥ .

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અક્ષરમ્, બ્રહ્મ, પરમમ્, સ્વભાવઃ, અધ્યાત્મમ્, ઉચ્યતે, ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ, વિસર્ગઃ, કર્મસંજ્ઞિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરતીતિ અક્ષરમ્ । સ્વસ્ય બ્રહ્મણઃ
 એવ અંશતો જીવરૂપેણ ભાવઃ ઇતિ સ્વભાવઃ । આત્માનિ અધિકૃત્ય ભવ-
 તીતિ અધ્યાત્મમ્ । ઉત્કૃષ્ટત્વેન મયઃ મયનમ્ ઉદ્ભવઃ, મૂતાનાં ભાવઃ
 મૂતભાવઃ, તસ્ય ઉદ્ભવઃ ઇતિ મૂતભાવોદ્ભવઃ, તં કરોતીતિ મૂતભાવોદ્ભવ-
 કરઃ । કર્મણા સંજ્ઞિત ઇતિ કર્મસંજ્ઞિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અક્ષરમ્ જેનો કદિ વિનાશ ન
 થાય તેવું, (જે છે તે) પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, સ્વભાવઃ આત્મા
 અને શરીરરૂપે વ્યાપ્ત થઈને, પ્રત્યેક પદાર્થમાં ફેલાયેલ અને
 અંતે બ્રહ્મસ્વરૂપ કરનાર જે વસ્તુ તે, અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ,
 ઉચ્યતે કહેવાય છે, મૂતભાવોદ્ભવકરઃ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને
 વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર, વિસર્ગઃ દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યત્યાગરૂપી
 જે યજ્ઞ તે, કર્મસંજ્ઞિતઃ કર્મ શબ્દ વડે વાચ્ય છે એટલે કર્મ શબ્દ
 વડે કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે સદા અવિનાશી છે એટલે જેનો કદી નાશ
 થતો નથી તે “પરબ્રહ્મ” કહેવાય છે, આત્મા, શ્રવણાદિ ઈન્દ્રિ-
 યોના સમૂહમાં ‘અહમ્’ ભાવથી ભાવિત હોય છે, તેવા ભાવને

અદૃશ્ય કરીને પોતાના મૂલ સ્વરૂપનું તેને લાન કરાવવું અર્થાત સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરાવવો તેનું નામ “અધ્યાત્મ” કહેવાય છે તથા પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર દેવતાઓને ઉદ્દેશીને જે દ્રવ્યબલિ ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવો તે રૂપી જે યજ્ઞ તે ‘કર્મ’ એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—ખીજા ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન આ શ્લોકમાં આપે છે:

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ॥

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—અધિભૂતમ્, ક્ષરઃ, ભાવઃ, પુરુષઃ, ચ, અધિદૈવતમ્, અધિયજ્ઞઃ, અહમ્, એવ, અત્ર, દેહે, દેહમૃતામ્, વર.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મૃતાનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિભૂતમ્ । ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષરઃ । પૂર્ણમનેન સર્વમ્ ઇતિ વા પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષઃ—આદિત્યાન્તર્ગતો હિરણ્યગર્ભઃ સર્વપ્રાણિકરણાનુગ્રાહકઃ । દૈવતાનિ આદિત્યાદીનિ અધિકૃત્ય ચક્ષુરાદિકરણાનિ અનુગૃહ્ણતિ ઇતિ અધિદૈવતમ્ । યજ્ઞમ્ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિયજ્ઞઃ । દેહાન્ વિભ્રતિ તે દેહમૃતઃ, તેષાં દેહમૃતામ્ । મ્રિયતે ઇતિ વરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ વર ।

અન્વય અને અર્થ:—દેહમૃતામ્ પ્રાણિઓમાં, વર શ્રેષ્ઠ એવા હો અર્જુન ! ક્ષરઃ નશ્વર, ભાવઃ ભાવ—દેહાદિ પદાર્થ, અધિભૂતમ્ અધિભૂત કહેવાય છે, ચ અને, પુરુષઃ ભગવાન સૂર્યનારાયણની અંદર રહેલ હિરણ્યગર્ભ—બ્રહ્મા, બધાં પ્રાણિઓની ઇંદ્રિયોના પોષક હોઈને, અધિદૈવતમ્ અધિદેવત કહેવાય છે,

(અને) અત્ર આ, દેહે શરીરમાં, અધિયજ્ઞઃ અધિયજ્ઞ-યજ્ઞા-
લિમાની વિષ્ણુ-દેવતા અર્થાત્ યજ્ઞાદિકર્મપ્રવર્તક અને ફલદાતા,
અહમ્ હું, એવ જ (હું.)

ભાવાર્થઃ—પ્રાણિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન ! વિનાશી
ભાવવાળા દેહાદિ જે પદાર્થ તે અધિભૂત છે, સૂર્યનારાયણમાં
રહેલ દિરણ્યગર્ભ જે પ્રજ્ઞા છે તે અધિદેવતા કહેવાય છે અને
આ શરીરમાં યજ્ઞાલિમાની વિષ્ણુદેવતા કે જે યજ્ઞાદિ કર્મના
પ્રવર્તક અને ફલદાતા છે તે અધિયજ્ઞ હું જ હું. ૪.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે અર્જુનના છ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને
ભગવાન શ્રોકૃષ્ણ હવે તેના સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ॥

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥

પદચ્છેદઃ—અન્તકાલે, ચ, મામ્, એવ, સ્મરન્,
મુક્ત્વા, કલેવરમ્, યઃ, પ્રયાતિ, સઃ, મદ્ભાવમ્, યાતિ, નાસ્તિ,
અત્ર, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તસ્ય કાલઃ અન્તકાલઃ, તસ્મિન્
અન્તકાલે । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । પ્રકર્ષેણ યાતિ ઇતિ પ્રયાતિ । મમ ભાવઃ
ઇતિ મદ્ભાવઃ, તં મદ્ભાવમ્ ।

૧ વેદાન્નવિજ્ઞાનમુનિશ્ચિનાર્થાં સન્યાસયોગાયતયઃ શુદ્ધસ્થાનં ।

તે વદ્યલોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ મુનિ. ॥

વેદાન્ત શાસ્ત્રના અવશ્યુદ્ધિવડે મેળવેલા વિજ્ઞાનવડે ભેગલે પોતાનો અર્થ-પ્રજ્ઞ-
પ્રાપ્તિરૂપ નિશ્ચય કરેલો છે અને સન્યાસના યોગ વડે ભેગડ સત્ત્વ-રવરૂપાનુભવ
શુદ્ધ થએલ છે એવા યતિઓ અતઃકાળ વખતે જ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃતપાનથી સર્વ
કર્મથી મુક્ત થયા થકા બ્રહ્મલોકરૂપી મનેજ પામે છે.

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, યઃ જે પુરુષ, અન્તકાલે મરણસમયે, મામ્ મને, એવ જ સ્મરન્ યાદ કરતો થકો, કલેવરમ્ શરીરને, મુક્ત્વા છોડીને, પ્રયાતિ અર્ચિરાદિ ચોગિગમ્ય માર્ગથી જાય છે, સઃ તે, મદ્ભાવમ્ મારા ભાવને, યાતિ પામે છે, અત્ર એ વિષયમાં, સંશયઃ સંશય, ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ મરણસમયે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળો અન્તર્યામી અને પરમેશ્વર જોવો જેહું તેનું સ્મરણ કરતો આ શરીરને છોડી અર્ચિરાદિ માર્ગથી જાય છે તે અવશ્ય મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને—પામે છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. અર્થાત્ અંતકાલમાં મારું ચિત્તવન કરવાથી મનુષ્ય અવશ્ય સદ્ગતિને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૫.

અવતરણિકા:—“મનુષ્ય મૃત્યુસમયે માત્ર મારું (ધ્યારનું) જ સ્મરણ કરવાથી જેમ મારા માર્ગને પામે છે તેજ પ્રમાણે મૃત્યુ સમયે જે જે વિષયનું તે પ્રાણી ચિન્તાન કરે છે તે તે ભાવને તે પામે છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

तं तमेवैति कौन्तेय तदा तद् ॥ ६ ॥

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કુતીપુત્ર અર્જુન ! વા અથવા, (મનુષ્ય) ચમ્ જે, ચમ્ જે, માવમ્ ભાવને, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, અપિ પણ, અન્તે અન્તકાલમાં, કલેવરમ્ શરીરને, ત્યજતિ છોડી બીધ છે, (તે મનુષ્ય) સદા નિરતર, તદ્ભાવમાવિત તે ભાવથી ભાવનાયુક્ત કરાયલો થકો, તમ્, તમ્, તે તે ભાવને, એવ જ, ઇતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે કૌન્તેય ! અથવા મનુષ્ય મૃત્યુસમયે જે કોઈ પણ ભાવનું સ્મરણ કરતો શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તેજ ભાવને પામે છે, કારણ કે તે નિરતર તેવી ભાવનાથી જ ભાવિત હોય છે. અર્થાત્ જે ભાવના મનુષ્યને પોતાના જીવનમા મુખ્ય તરીકે રહી હોય છે તે જ સંસ્કારપ્રાબલ્યથી મૃત્યુસમયમા પણ પ્રાધાન્યત ઉપસ્થિત થાય છે, અને તેમાં જોડાએલા ચિત્તવાળો અવશ્ય તે ભાવને મેળવે છે, એટલે મારી ભાવના વાળો મનુષ્ય મને અને અન્યભાવનાવાળો તે અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે ૬.

અવતરણિકાઃ—‘પૂર્વસ્મરણના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલી અન્ય ભાવના, મીઠા દેહની પ્રાપ્તિમા કાચ્છ હોવાથી મનુષ્યોનું આવશ્યક ક્તબ્ધ શુ છે’ તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અર્જુનને ઉદ્દેશીને ભગવાન સ્પષ્ટ કરે છે

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ॥

મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, મામ્, અનુસ્મર, યુધ્ય, ચ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, મામ્, એવ, અપ્યસિ, અસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ ઇતિ મનોબુદ્ધી, અર્પિતે મનોબુદ્ધી યેન સ અર્પિતમનોબુદ્ધિ । ન સંશય ઇતિ અસંશય ।

અન્યથા અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, સર્વેષુ બધા, કાલેષુ વખતમાં, મામ્ મને, અનુસ્મર યાદ કર, ચ અને, યુદ્ધ-યુદ્ધસ્વ-યુદ્ધ કર, (તેથી) મયિ મારામાં, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, (તું) મામ્ મને, एव જ, एष्यसि પામીશ, અસંશયઃ (એમાં) કાંઈ પણ સંશય નથી.

ભાવાર્થ:—તેથી દરેક વખતે તું મારું જ સ્મરણ કરતો રહે, અને યુદ્ધ કર; તેમ કરવાથી મારામાં જ જેણે મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરેલા છે એવો તું મને જ પામીશ એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. અર્થાત્ તારા કર્તવ્ય કર્મરૂપ યુદ્ધ કરતાં પણ મારું સ્મરણ કરવાથી તારી અધોગતિ થશે નહિ, પણ તું મારા સ્વરૂપને પામીશ, માટે સર્વ વિચારોનો ત્યાગ કરી તું યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૭.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત વૃતાન્તનું જ વિવર્ણ કરતાં “સાવધાન ચિત્તથી અભ્યાસયુક્ત થએલો પુરુષ કદા ગતિને પામે છે?” તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचितयन् ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—અભ્યાસયોગયુક્તેન, ચેતસા, ન, અન્યગા-મિના, પરમમ્, પુરુષમ્, દિવ્યમ્, યાતિ, પાર્થ, અનુચિન્તયન્.

૧ યથા નય-સ્વન્દમાનાઃ સમુદ્વેગ્નિ ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્યાય ।

તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિષ્ણુ પરાત્પરં પુરુષમૃણેતિ દિવ્યમ્ ॥ શુનિઃ ॥

જેમ નદીઓ વેગથી વહેતી પોતાના નામ અને રૂપને તણને સમુદ્રમાં અસ્ત-લ્ય પામી નય છે તેવી રીતે વિદ્વાન્-બ્રહ્મવિત્-જ્ઞાની પુણ્ય અને પાપને ઘોઈ નાંખી પોતાના નામરૂપને તણ માથા વિગેરેથી પર એવા દિવ્ય પુરુષ-બ્રહ્મને પામે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમ્યાસઃ એવ યોગઃ ઇતિ અમ્યાસયોગઃ, તેન યુક્તમ્ ઇતિ અમ્યાસયોગયુક્તમ્, તેન અમ્યાસયોગયુક્તેન । અન્યં ગચ્છતીતિ અન્યગામી, તેન અન્યગામિના । દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ, તમ્ દિવ્યમ્ । અનુ ચિન્તયતીતિ અનુચિન્તયન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! અમ્યાસયોગયુક્તેન અભ્યાસ એટલે હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર હું તેમાં જ સમાન પ્રતીતિ કરી, અન્ય પ્રતીતિઓને અટકાવી ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના સાધનની જે પુનરાવૃત્તિ-સમાધિ તે રૂપી જ યોગવડે એકાગ્ર થયેલા, (અને) ન, અન્યગામિના વિષયાન્તરમાં જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા, ચેતસા ચિત્ત વડે, અનુચિન્તયન્ અનુચિન્તન કરતો, (મનુષ્ય) પરમમ્ નિરતિશય-પૂર્ણ, (અને) દિવ્યમ્ ઘોતનાત્મક સૂર્ય-મંડલમાં રહેલા, પુરુષમ્ પુરુષને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર હું તેમાંજ સમાન પ્રતીતિ કરાવી અન્ય પ્રતીતિઓને અટકાવનાર ચિત્તની એકાગ્રતાના સાધનની પુનરાવૃત્તિરૂપ જે અભ્યાસ તે રૂપી યોગ-સમાધિ-વડે જ એકાગ્ર થયેલા અને વિષયાન્તર તરફ જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા દૃઢ ચિત્ત વડે શાસ્ત્ર, આચાર્ય ઇત્યાદિના ઉપદેશોનું ચિન્તન કરતો મનુષ્ય પરિપૂર્ણ અને સૂર્યમંડલમાં રહેલા એવા પરમ પુરુષને પામે છે. અર્થાત્ અભ્યાસથી ચિત્તની એકાગ્રતા સાધી તેને સાવધાન રાખી વિચાર કરનાર મનુષ્ય જ પરમ તત્ત્વને મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૮.

અવતરણિકાઃ—ફરી પણ ઉપરોક્ત અનુચિન્તનીય અને યોગિઓ વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પુરુષનું જ વર્ણન કરતાં તે પરમ પુરુષના ચિંતનમાં

ક્યારે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો અને તે કેવી રીતે કરવો તે મારું ઉપામનાના માધન-
અમદનુ કથન કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કવિં પુરાણમનુશાસિતાર-

મળોરળીયાંસમનુસ્મેદ્યઃ ॥

સર્વસ્ય ધાતારમચિંત્યરૂપ-

માદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન

ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ॥

ભ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્

સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કવિમ્, પુરાણમ્, અનુશાસિતારમ્, અળોઃ,
અળીયાંસમ્, અનુસ્મેદ્ય, યઃ, સર્વસ્ય, ધાતારમ્, અચિંત્યરૂપમ્,
આદિત્યવર્ણમ્, તમસઃ, પરસ્તાત્; પ્રયાણકાલે, મનસા, અચલેન,
ભક્ત્યા, યુક્તઃ, યોગબલેન, ચ, એવ, ભ્રુવોઃ, મધ્યે, પ્રાણમ્,
આવેશ્ય, સમ્યક્, સઃ, તમ્, પરમ્, પુરુષમ્, ઉપૈતિ, દિવ્યમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કવેતે ઇતિ કવિ., તમ્ । પુરા નવઃ ઇતિ
પુરાણઃ, તમ્ પુરાણમ્ । અનુશાસ્તીતિ અનુશાસિતા, તમ્ અનુશાસિતારમ્ ।
અતિશયેન અળઃ ઇતિ અળીયાન્, તમ્ અળીયાસમ્ । દધાતિ ઇતિ ધાતા,
ત ધાતારમ્ । ચિન્તિતું યોગ્યમ્ ઇતિ ચિન્ત્યમ્, ન ચિન્ત્યમ્ અચિન્ત્યમ્,
અચિન્ત્યં રૂપ યસ્ય સ અચિન્ત્યરૂપઃ, તમ્ અચિન્ત્યરૂપમ્ । અદિતેઃ

અપત્યં પુમાન્ આદિત્યઃ, આદિત્યેન તુલ્યઃ ઇતિ આદિત્યવત્, આદિત્યવત્—
સ્વપરપ્રકાશકાત્મકો—વર્ણો यस્ય સઃ આદિત્યવર્ણઃ, તમ્ આદિત્યવર્ણમ્ ।
પ્રયાણસ્ય કાલઃ પ્રયાણકાલઃ, તસ્મિન્ પ્રયાણકાલે । ચલતીતિ ચલમ્,
ન ચલમ્ અચલમ્, તેન અચલેન । યોગસ્ય બલમ્ ઇતિ યોગબલમ્, તેન
યોગબલેન । પ્રકર્ષેણ અનિતિ જીવતિ એનેન ઇતિ પ્રાણઃ, તં પ્રાણમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, કાવિમ્ સર્વજ્ઞ,
પુરાણમ્ ચિરન્તન, અનુશાસિતારમ્ સર્વનું શાસન કરનાર, અણોઃ
સૂક્ષ્મથી, (પણુ) અણીયાંસમ્ સૂક્ષ્મ, સર્વસ્ય બધાંના, ધાતારમ્
(જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપથી પ્રાણીઓને વિશાગ પ્રમાણે પોષણ આપીને)
ધારણુ કરનાર, અચિન્ત્યરૂપમ્ કોઈ પણુ પ્રકારનું વ્યથિ રૂપ ન
હોઈને કોઈથી પણુ ચિન્તન ન કરી શકાય તેવા, આદિત્યવર્ણમ્
સૂર્યની માફક નિત્યચૈતન્ય પ્રકાશ, (અને) તમસઃ અંધકારથી,
પરસ્તાત્ દૂર, (એવા પરમ-પુરુષનું) પ્રયાણકાલે મરણુ વખતે,
અચલેન સ્ફુરણુરહિત, મનસા મન વડે, મક્ત્યા ભક્તિથી, યુક્તઃ
યુક્ત, (થઈને) જ અને, યોગબલેન સમાધિજન્ય સંસ્કાર કલા-
પથી થતી ચિત્તની રિચરતારૂપી લક્ષણવાળું જે યોગબલ તે વડે
પણુ યુક્ત થઈને અર્થાત્ પહેલાં હૃદયકમળમાં ચિત્તને વશ કરીને,
ત્યાર પછી ઉપર જતીનાડી વડે, પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતોને વશ
કરવાના અનુક્રમે, एव જ, ઋવોઃ જે ભમરની, મધ્યે વચ્ચે, પ્રાણમ્
પ્રાણને, સમ્યક્ સારી રીતે-બરોબર, આવેશ્ય સ્થાપીને, અનુસ્મરેત્
સ્મરણુ કરે છે, સઃ તે યોગી, તમ્ તે, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, (અને)
દિવ્યમ્ પ્રકાશાત્મક, (એવા) પુરુષમ્ પુરુષને, ડૌપૈતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ, ચિરન્તન, સર્વતંત્ર નિયંતા,
સૂક્ષ્મથી પણુ અતિ સૂક્ષ્મ અર્થાત્ આકાશ અને દુષ્ણ વગેરેથી
પણુ સૂક્ષ્મ, બધાં પ્રાણીઓને ધારણુ કરનાર, અચિન્ત્યસ્વરૂપ,

આદિત્યની માફક નિત્ય ચૈતન્યપ્રકાશ અને અધિકારથી-અજ્ઞા-
નથી-સદંતર દૂર એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમ પુરૂષનું મરણ વખતે
સ્ફુરણારહિત મનવડે, ભક્તિથી તેમજ સમાધિયોગથી બંધા-
એલા સંસ્કારસમૂહ વડે ઉત્પન્ન થએલી ચિત્તની સ્થિરતારૂપી
યોગબલથી યુક્ત એવો થઈને પહેલાં હૃદય કમલમાં ચિત્તને
વશ કરીને, ત્યાર પછી ઉર્ધ્વગામની નાડી વડે પૃથ્વ્યાદિ પંચ
મહાભૂતોને નિયમમાં રાખી, જે ભ્રમરની વચ્ચે પ્રાણને ધારણ
કરી સ્થિરતાપૂર્વક સ્મરણ કરે છે તે યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પ્રકા-
શાત્મક દિવ્ય પુરુષ એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્
એ પ્રમાણે મૃત્યુસમયમાં જે મારામાં એકનિષ્ઠતા રાખી મારું
ચિંતન કરે છે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૯-૧૦

અવતરણિકા:—“બ્રહ્મનું ધ્યાન કરીને મહાન યોગિએ તેને પામી
શકે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક મુખ્ય મત્ત તરીકે શુ શ્રેષ્ઠ છે
તે જેથી તેની પ્રાપ્તિ થાય?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનરૂપ ઔંકારનું માહાત્મ્ય નીચેના ત્રણ
શ્લોકથી કહે છે-

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ

ત્રિશંતિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ॥

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ

તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

૧ તારો ધનુ શરો હ્યાત્મા બ્રહ્મ તદ્વદ્યસ્તુચ્યતે ।

અપ્રમત્તેન વેદ્યમ્ શાવત્તન્મયો મવેત્ ॥

ઔંકાર રૂપી ધનુષ્ય, છવરૂપી બાણ અને તેનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે. માટે
જેમ બાણ વેચ્ય-લક્ષ્યને જ ભેદ શકે તેમ મનુષ્યે જરાપણ પ્રમત્ત ન બની લક્ષ્ય-
બ્રહ્મને વેધનું અને તન્મય થવું.

પદચ્છેદઃ—યત્, અક્ષરમ્, વેદવિદઃ, વદન્તિ, વિશન્તિ, યત્, યતયઃ, વીતરાગાઃ, યત્, ઇચ્છન્તઃ, બ્રહ્મચર્યં, ચરન્તિ, તત્, તે, પદમ્, સંગ્રહેણ, પ્રવક્ષ્યે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વેદાન્ વિદન્તીતિ સે વેદવિદઃ । વીતો રાગો યેમ્યસ્તે વીતરાગાઃ । ઇચ્છન્તીતિ સે ઇચ્છન્તઃ । બ્રહ્મણિ ચર્યમ્ ઇતિ બ્રહ્મચર્યમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વેદવિદઃ વેદને બાણનારા, યત્ જેને, અક્ષરમ્ અવિનાશિ, (એ પ્રમાણે) વદન્તિ જોલે છે, વીતરાગાઃ આસક્તિ-રહિત થયેલા, યતયઃ યોગીઓ, યત્ જેમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (અને) યત્ જેની, ઇચ્છન્તઃ ઇચ્છા કરનારાઓ, બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મ-ચર્યનું, ચરન્તિ પાલન કરે છે, તત્ તે, પદમ્ પદ, સંગ્રહેણ સંક્ષિપ્તમાં, તે તને, પ્રવક્ષ્યે હું કહીશ.

ભાવાર્થઃ—વેદ બાણનારા બ્રાહ્મણો જે પદને અવિનાશિ એ પ્રમાણે ગાય છે, આસક્તિરહિત યોગીઓ જે પદમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમજ જે પદને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા ગુરુકુલમાં વાસ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ પદ વિષે હું તને સંક્ષિપ્તમાં કહીશ. (તે તું મારી પાસેથી સાંભળ). ૧૧.

અવતરણિકા —ઉપર કહેવા પ્રમાણે ‘તે અવિનાશિ પદને દેવી ક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવું’ તે મનઃમાં હવે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધ્ય ચ ॥

મૂઃર્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥૧૨॥

ઓમિત્યેકાક્ષરં ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

પદ-છેદઃ—સર્વદ્વારાણિ, સંયમ્ય, મનઃ, હૃદિ, નિરુદ્ધ્ય, ચ, મૂર્ધ્નિ, આધાય, આત્મનઃ, પ્રાણમ્, આસ્થિતઃ, યોગધારણામ્; ઓમ્, ઇતિ, એકાક્ષરમ્, બ્રહ્મ, વ્યાહરન્, મામ્, અનુસ્મરન્, યઃ, પ્રયાતિ, ત્યજન્, દેહમ્, સઃ, યાતિ, પરમામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ દ્વારાણિ ચ સર્વદ્વારાણિ, તાનિ સર્વદ્વારાણિ । સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સંયમ્ય । નિતાન્તં રુદ્ધ્વા ઇતિ નિરુદ્ધ્ય । આ આસમંતાત્ ઘૃત્વા ઇતિ આધાય । ધ્રિયતે અનયા ઇતિ ધારણા, યોગસ્ય ધારણા ઇતિ યોગધારણા, તામ્ યોગધારણામ્ । એકં ચ તત્ અક્ષરં ચ એકાક્ષરમ્, તત્ । વિશેષેણ આહરતીતિ વ્યાહરન્ । અનુસ્મરતીતિ અનુસ્મરન્ । પ્રકર્ષેણ યાતિ ઇતિ પ્રયાતિ । ત્યજતિ ઇતિ ત્યજન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વદ્વારાણિ બધી ઇંદ્રિયોનાં દ્વારોને, સંયમ્ય સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, ચ અને, મનઃ મનને, હૃદિ હૃદયમાં, નિરુદ્ધ્ય રોકીને, (તેમ) આત્મનઃ પોતાના, પ્રાણમ્ પ્રાણને, મૂર્ધ્નિ મસ્તકમાં, આધાય ધારણ કરીને, યોગ-ધારણામ્ આત્મ-વિષય સમાધિરૂપ ધારણામાં, આસ્થિતઃ સ્થિર રહેલો, ઓમ્ ઓંકાર, ઇતિ એજ, એકાક્ષરમ્ અદ્વૈત અને અવિનાશિ, (એવા) બ્રહ્મ બ્રહ્મનું, વ્યાહરન્ ઉચ્ચારણ કરતો, (અને) મામ્ મારું અનુસ્મરન્ અનુસ્મરણ કરતો, યઃ જે મનુષ્ય, દેહમ્ દેહને, ત્યજન્ છોડીને, પ્રયાતિ પ્રયાણ કરે છે, સઃ તે, પરમામ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારોને સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, મનને હૃદયકમળમાં રોકીને તેમજ પોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં ધારણ કરીને આત્મવિષયક સમાધિયોગની ધારણામાં સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરેલો અને ઝંકારરૂપી અદ્વૈત-અવિનાશિ બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતો તેમ મારું નિરંતર ધ્યાન કરતો જે યોગી હેતુનો ત્યાગ કરીને અહીંથી પ્રયાણ કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી મારી ગતિ-મારા ભાવ-ને પામે છે, અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૧૨-૧૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે સતત ધ્યાનપરાયણ થઈ રહેનારા પરમ યોગીની અંતકાલની ગતિનું વર્ણન કર્યું, હવે “જેઓ એ પ્રમાણે પ્રાણા-યામાદિ ક્રિયાઓની પૂર્ણતાથી સંહિત હોય અને ઊર્ધ્વ નાડીથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરવા અસમર્થ હોય, પણ કર્મક્ષયથી જ શરીરનો ત્યાગ કરે તેવા આપના ભક્તોની શી ગતિ થાય?” એવી અર્જુનની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—અનન્યચેતાઃ, સતતમ્, યઃ, મામ્, સ્મરતિ, નિત્યશઃ, તસ્ય, અહમ્, સુલભઃ, પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય, યોગિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નાસ્તિ અન્યઃ ક્ષિપ્યઃ યસ્ય તત્ અન્યમ્, અનન્યમ્ ચેતઃ યસ્ય સઃ અનન્યચેતાઃ । નિત્યમ્ ઇતિ નિત્યશઃ । સુલેન લભ્યતે ઇતિ સુલભઃ । નિત્યં યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્તઃ, તસ્ય નિત્ય-યુક્તસ્ય । યોગઃ અસ્ય અસ્તીતિ યોગી, તસ્ય યોગિનઃ ।

અન્યથા ગાને અર્થઃ—અનન્યચેતાઃ અનન્યચિત્તવાળો,
યઃ જે (પુરુષ), નામ્ મારું, સતતમ્ નિરંતર, નિત્યઃ લાંબા
વખત સુધી, સ્મરતિ સ્મરણ કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ! નિત્યયુક્તસ્ય
નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા, તસ્ય તે, યોગિનઃ યોગીને, અહમ્ હું,
સુલભઃ સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું, (છું).

સાવાર્થઃ—અનન્યચિત્તવાળો જે યોગી નિરંતર લાંબા
વખત સુધી મારું જ સ્મરણ કરે છે, તે નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા
યોગીને હે પાર્થ! હું સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું છું. અર્થાત્ તે મને
ત્યાર પછી તત્કાળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—“યોગી એ પ્રમાણે આપને મુક્તિપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થાય
તો પછી તેની કેવી સ્થિતિ થાય છે?” એ અર્જુનના માનસિક પ્રશ્નનો
ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે:

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ॥

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મામ્, ઉપેત્ય, પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમ્, અશા-
શ્વતમ્, ન, આપ્નુવંતિ, મહાત્માનઃ, સંસિદ્ધિમ્, પરમામ્, ગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુનઃ જન્મ इति પુનર્જન્મ, તત્ । આલી-
યન્તે વસ્તુનિ અસ્મિન્નિતિ આલયમ્, દુઃખાનામ્ આલયમ્ इति દુઃખાલયમ્,
તત્ । ન શાશ્વતમ્ इति અશાશ્વતમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તામ્
સંસિદ્ધિમ્ ।

૧ મહાત્મા સહ તે સર્વે સંપન્ને પ્રાપ્તિસંચરે ।

પરમાન્તે જ્ઞાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે તે સર્વે ન્યારે પ્રધાના દિવસનો અંત થતાં
પ્રત્ય ધાય છે ત્યારે તે પરમ પુરુષ પ્રધામાં પ્રધાની સાથેજ પ્રવેશ કરે છે.

સહસ્ત્રાન્તા, તાં યુગસહસ્ત્રાન્તામ્ । અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ ઇતિ અહોરાત્રમ્,
અહોરાત્રં વિદન્તીતિ તે અહોરાત્રવિદઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જોઓ) વ્રહ્મણઃ પ્રદ્ધાનો, યત્
જે, સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ, એ ચારે યુગના
એક હજાર યુગ જેવડા, અહઃ દિવસને, (તથા) યુગસહસ્ત્રાન્તામ્
પર પ્રમાણે જ ચારે યુગના એક સહસ્ર યુગ જેવડી, રાત્રિમ્
રાત્રિને, વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, અહોરાત્રવિદઃ દિવસ અને
રાત્રિને (યથાર્થ) જાણનાર, જનાઃ મનુષ્યો (છે) .

ભાવાર્થ:—પ્રદ્ધાનો દિવસ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ,
એ ચારે યુગના એક હજાર યુગ જેટલો લાંબો છે, અને રાત્રિ પણ
એજ પ્રમાણની છે, એ પ્રમાણે એ પ્રદ્ધાના દિવસ અને રાત્રિના
માનને જોઓ બરાબર રીતે જાણે છે તેઓ જ ખરેખરા રાત્રિ
અને દિવસ શી વસ્તુ છે તેને જાણનાર મનુષ્યો છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે દીર્ઘકાલ સુધી ચાલતા ‘પ્રદ્ધાના દિવ-
સમાં તેમજ રાત્રિમાં શું થાય છે,’ તે બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યેહરાગમે ॥

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અવ્યક્તાત્, વ્યક્તયઃ, સર્વાઃ, પ્રભવન્તિ,
અહરાગમે, રાત્ર્યાગમે, પ્રલીયન્તે, તત્ર, એવ, અવ્યક્તસંજ્ઞકે.

૧ દેવિકાનાં યુગાનાં ચ સહસ્રરગિસહસ્રયા ।

ગ્રાહ્યમેકમહર્જય તાવતી રાત્રિરેવ ચ ॥

દેવતાઓના જ્યારે એક હજાર યુગો પૂરા થાય ત્યારે પ્રદ્ધાનો એક દિવસ
જાણીએ, અને તેટલી જ રાત્રિ જાણી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તમ્ इति अव्यक्तम्, तस्मात् अव्य-
क्तात् । व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः । प्रकर्षेण भवन्ति इति प्रभवन्ति ।
अह्नः आगमः इति अहरागमः, तस्मिन् अहरागमे । रात्र्याः आगमः
इति रात्र्यागमः, तस्मिन् रात्र्यागमे । प्रकर्षेण लीयन्ते इति प्रलीयन्ते ।
अव्यक्तं संज्ञा यस्य तत् अव्यक्तसंज्ञकम्, तस्मिन् अव्यक्तसंज्ञके ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહરાગમે બ્રહ્માનેા દિવસ જ્યારે
આવેછે ત્યારે (તેની શરુઆતમાં), અવ્યક્તાત્ કારણરૂપ બ્રહ્મથી,
તર્વાઃ બધાં, વ્યક્તયઃ સ્પષ્ટ જણાતાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણિઓ,
પ્રભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિ આવે
છે ત્યારે, તત્ર ત્યાં, (તે) પવ જ, અવ્યક્તસંજ્ઞકે અવ્યક્ત સંજ્ઞા-
વાળા કારણસ્વરૂપમાં, (તે બધાં) પ્રલીયન્તે લીન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્માના દિવસની જ્યારે શરુઆત થાય છે
તે સમયે કારણસ્વરૂપ જે અવ્યક્ત-બ્રહ્મ તેમાંથી બધાં સ્થાવર
જંગમ સર્વ પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ફરી જ્યારે બ્રહ્માની
રાત્રિની શરુઆત થાય છે ત્યારે તે જ અવ્યક્ત સંજ્ઞાવાળા કારણ-
સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં તે સર્વ પ્રાણિઓ પાછાં સમાઈ જાય છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—“ ન કરેલાં કાવ્યો કરવા માટે, હિંસાદિ કરેલા
દોષોના પરિહાર માટે, બન્ધમોક્ષાત્મક શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિની સફલતા માટે, તેમજ
અવિદ્યાદિ ક્લેશથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મોના વિપાક ભોગવવા માટે પરતંત્ર એવો
આ પ્રાણિસમૂહ ઉપર કંઠા પ્રમાણે વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ
પામે છે,” એમ ફરી પણ સ્પષ્ટ સમજાવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને
કહે છે:

ભૂતગ્રામઃ સ एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—ભૂતગ્રામઃ, સઃ, એવ, અયમ્, ભૂત્વા, ભૂત્વા, પ્રલીયતે, રાત્ર્યાગમે, અવશઃ, પાર્થ, પ્રભવતિ, અહરાગમે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાના ચરાચરપ્રાણિના ગ્રામઃ સમૂહ. ઇતિ ભૂતગ્રામઃ । ન વશઃ ઇતિ અવશઃ । પૃથાયા અપત્ય પુમાન્ પાર્થઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સઃ તે, એવ જ, અયમ્ આ, ભૂતગ્રામઃ પ્રાણિઓનો સમૂહ, ભૂત્વા, ભૂત્વા વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને, રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિ આવે છે ત્યારે, અવશઃ ઠમાં-ધીન-પરતંત્ર થયો થકો, પ્રલીયતે લય પામી જાય છે, (અને) પાર્થ હે પાર્થ । અહરાગમે ફરી બ્રહ્માનો દિવસ આવે છે ત્યારે, પ્રભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—તેજ આ પ્રાણિસમુદાય વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને બ્રહ્માની જ્યારે રાત્રિ આવે છે ત્યારે તેની શરુઆતમાં સ્વઠર્માં-

૧ અનિર્મિતા કેનચિદ્વિશાળ ત્વાગ્રા પદાર્થા પ્રભવત્યકસ્માત્ ।

તસ્મિન્ક્ષણે તન્જનિતો જનમ્ય સત્યાત્મભૂત્યા સુખદુઃખભોગ ॥

અનિર્મિત પૂર્વવદાવિરાસતે તદ્વત્પન્ન સ ચ જાગરાદૌ ।

આસીત્પુરા ચાગ્નમિત સુષુપ્તાવનાદિસસ્કારવશ હિં ચેન ॥ ટિપ્પણિકાસુ ॥

સ્વપ્નના પદાર્થો કોઈપણ સમર્થ પુરુષે નિર્માણ કરેલા નથી પરંતુ અકસ્માત ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વખતે મનુષ્યના ખગ અનુભવવડે તે સ્વપ્નનિર્મિત મુખ ટુ ખનો ભોગ જેમ તેને જણાય છે તેવી રીતે જ આ જગતરૂપી પ્રપચ પણ ગઈએ ઉત્પન્ન કરેલો નહિ હોતા જેમ પ્રથમ હતો તેમજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જાગૃત અવસ્થાથી પ્રથમ પણ હતો, અને નુત્પત્તિ અવસ્થામાં અગ્ત-યય થઈ જાય છે, એમ એ ચૈતન્ય અનાદિ સસ્કારના નશમાં ગઈને જન્માદિ ભોગવે છે.

ધીન પરતંત્ર થયો થકો લય પામી જાય છે, અને હે પાર્થ! દૂરી એજ પ્રમાણે બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થાય છે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્રનું એ ઉત્પત્તિ અને લયનું ચક્ર નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. ૧૯.

અવતરણિકા:—આગળ કહેવાયેલા અવિનાશિ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને ઉપાય “ઓમિત્યંકાક્ષરં વ્રદ્ધ” ઇત્યાદિ સ્તોત્રીથી કહે છે, હવે દૂરી પશુ તેજ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાથી “યોગમાર્ગ વરે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે અવ્યક્ત છે, કે જે પ્રાણિઓની માફક વિનાશિ નથી,” તે સંમંથમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

પદચ્છેદ:—પરઃ, તસ્માત્, તુ, ભાવઃ, અન્યઃ, અવ્યક્તઃ, અવ્યક્તાત્, સનાતનઃ, યઃ, સઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, નશ્યત્સુ, ન, વિનશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન વ્યક્તઃ ઇતિ અવ્યક્તઃ, તસ્માત્ અવ્યક્તાત્ । નશ્યન્તીતિ નશ્યન્તિ, તેષુ નશ્યત્સુ । વિશેષેણ નશ્યતિ ઇતિ વિનશ્યતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તે, અવ્યક્તાત્ ચરાચરના કારણભૂત અવ્યક્તથી, તુ પશુ, પરઃ શ્રેષ્ઠ એવો, અવ્યક્તઃ ઇન્દ્રિયાતીત, (અને) સનાતનઃ નિત્ય, અન્યઃ બીજો, ભાવઃ ભાવ, ય જે (છે), સઃ તે ભાવ, સર્વભૂતેષુ બધાં પ્રાણિઓ, નશ્યત્સુ નાશ પામવા છતાં, (પશુ) ન, વિનશ્યતિ વિનાશ પામતો નથી.

ભાવार्થ:—તે ચરાચરના કારણુભૂત અવ્યક્ત એવા હિર-
ણ્યગર્ભાદિથી પણ શ્રેષ્ઠ એવો ઈન્દ્રિયાગોચર અને નિત્ય ભાવ-
અક્ષર પરબ્રહ્મ છે, કે જે પ્રાણિમાત્રનો નાશ થવા છતાં પણ કદી
વિનાશ પામતો નથી. અર્થાત્ તે જ સર્વને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે
એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ જીભ બધા લોકમાંથી પ્રાણિઓને જન્મમર-
ણની આવૃત્તિને આધીન થવું પડે છે, પણ એ પરમ અવ્યક્ત બ્રહ્મને પામીને
તો કદી પણ તેમને પુનરાવૃત્તિને પામવું પડતું નથી ” એમ ભગવાન કહે છે.

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદ:—અવ્યક્તઃ, અક્ષરઃ, ઇતિ, ઉક્તઃ, તમ્,
આહુઃ, પરમામ્, ગતિમ્, યમ્, પ્રાપ્ય, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ,
પરમમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વ્યજ્યતે ઇતિ વ્યક્તઃ, ન વ્યક્તઃ ઇતિ
અવ્યક્તઃ । ન ક્ષરતીતિ અક્ષરઃ । પ્રકર્ષેણ આહવા ઇતિ પ્રાપ્ય । નિ-
પરા વર્તન્તે ઇતિ નિવર્તન્તે ।

અન્યથા અને અર્થ:—(યઃ જે ભાવ,) અવ્યક્તઃ અતીન્દ્રિય-ઈન્દ્રિયોનો વિષય નહિ એવો, (અને) અક્ષરઃ નાશરહિત,
તિ એમ, ઉક્તઃ કહેવામાં આવ્યો (છે), તમ્ તેને, (જ) પરમામ્
શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગતિરૂપ, (યોગીઓ) આહુઃ કહે છે, (કે) યમ્ જે
ભાવને, પ્રાપ્ય પામીને, ન, નિવર્તન્તે (પ્રાણિઓ સંસારમાં) ફરી
આવતાં નથી, (અને) તત્ તે, મમ મારું, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ધામ
થાન (છે).

ભાવાર્થ:—જે ભાવ અતીન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયોના વિષય નહિ એવો અપ્રકટ અને નાશરહિત કહેવામાં આવેલો છે તેને જ આત્મજ્ઞાનીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ કહે છે, કે જે ભાવને પામ્યા પછી પ્રાણિઓની સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી અને તે જ મારું શ્રેષ્ઠ પદ છે. અર્થાત્ તે અવ્યક્ત એ જ મારું સ્વરૂપ હોવાથી તેને પામીને કદી પણ પ્રાણી સંસારમાં આવતો નથી અને તે જ મારું એક સ્થાન છે કે જ્યાં ગયા પછી પ્રાણિમાત્રનું પુનરાવર્તન થતું જ નથી એટલે કે તે સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“તે પરમ ભાવ-પુરુષની એટલે કે ક્ષણની પ્રાપ્તિનો ગો ઉપાય છે અને તે પુરુષ કેવો છે ?” તે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન જણાવે છે

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ॥

યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨॥

પદ્મચ્છેદઃ—પુરુષઃ, સઃ, પરઃ, પાર્થ, ભક્ત્યા, લભ્યઃ, તુ, અનન્યયા, યસ્ય, અન્તઃસ્થાનિ, ભૂતાનિ, યેન, સર્વમ્, ઇદમ્, તતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—લઘ્વું યોગ્યઃ લભ્યઃ । ન વિદ્યતે અન્યઃ યસ્યા સા અનન્યાં, તયા અનન્યયા । અન્તઃ મધ્યે તિષ્ઠન્તિ તાનિ અન્તઃસ્થાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! ભૂતાનિ સર્વે પ્રાણિઓ, યસ્ય જેની, અન્તઃસ્થાનિ અંદર રહેલાં (છે), (અને)

૧ ભક્તિનું લક્ષણ અને નવધા ભક્તિ સાતમા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાંની ટિપ્પણીમાં છે, ત્યાં જોવું

યેન જે પુરુષ વડે, इदम् આ, सर्वम् આપું જગત્, તત્ત્વ વ્યાપ્ત થયેલું, (છે) સ્ત: તે, પર: નિરતિશય-જેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી તેવો પૂર્ણ, પુરુષ: પુરુષ, તુ તો, અનન્યયા (આત્મવિષયક) અવ્યભિ-ચારિણી, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે, લભ્ય: મેળવવા યોગ્ય (છે).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ સમસ્ત પ્રાણિસમૂહ જેની અંદર રહેલો છે, અને જેના વડે આ આપું જગત્ વ્યાપ્ત થઈને રહેલું છે તે નિરતિશય એટલે કે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પૂર્ણ પુરુષ તો અવ્યભિચારિણી ભક્તિ વડે જ પામવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ અનન્યભક્તિથી જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ ઇશ્વરમાં ચિત્તની એકાગ્રતા રાખનાર યોગીઓનું મૃત્યુ પછી ફરી આ લોકમાં આવવું થતું નથી, ” એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી “ યૂર્જીતાને ન પશ્યેલા અથવા અન્ય દેવોના ભક્તો જન્મ મરણને પામે છે, પરંતુ તેમાં પરમાત્માએ દર્શાવેલા માર્ગમાં કયે માર્ગે કયે સમયે જનારાઓ જન્મ મરણને પામે છે ! ” તેવી અર્જુનની વિજ્ઞાસા સમઘને બગવાન કહે છે:

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—યત્ર, કાલે, તુ, અનાવૃત્તિમ્, આવૃત્તિમ્, ચ, એવ, યોગિન:, પ્રયાતા:, યાન્તિ, તમ્, કાલમ્, વક્ષ્યામિ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આ સમંતાત્ વૃત્તિ: વર્તનમ્ इति આવૃત્તિ:, ન આવૃત્તિ: इति અનાવૃત્તિ:, તામ્ અનાવૃત્તિમ્ । યોગ: અન્તિ યેષાં તે યોગિન: । પ્રકર્ષેણ યાતા: इति પ્રયાતા: ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મરતર્પમ હે ભરતવંશમાં શ્રદ્ધા અર્જુન ! યત્ર જે, કાલે સમયમાં, પ્રયાતાઃ (શરીર છોડીને) ચાલ્યા ગયેલા, યોગિનઃ યોગીઓ, આવૃત્તિમ્ જન્મ-મૃત્યુની આવૃત્તિને, ચ અને, एव તે પ્રમાણે જ, અનાવૃત્તિમ્ જન્મ-મૃત્યુની પરંપરારહિત સ્થિતિને, યાન્તિ પામે છે, તમ્ તે, કાલમ્ સમય વહ્યામિ હું (તને) કહીશ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતદ્રવ્ય ! જે સમયમાં શરીરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયેલા યોગીઓ ફરી જન્મ પામે છે, તેમજ જે સમયમાં ગયેલા ફરી જન્મ પામતા નથી તે સમય હું તને કહીશ તે તું સાંભળ. ૨૩

અવતરણિકાઃ—“પૃથ્વિ પુરુષને પહોંચવાના દેવયાન અદિપૂર્વાર્ગ અને પિતૃયાન-ધૂમ્રમાર્ગ એમ બે માર્ગ છે, તેમાંથી દેવયાન કે જે માર્ગે ગયેલા મસારની આવૃત્તિમાં જન્મમરણની ઉપાધિમાં પડતા નથી, તે માર્ગે જવાનો કયો સમય છે ?” તે ભગવાન કહે છે

અમિત્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ॥

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

૧ યે જ્ઞામી અરણ્ય શ્રદ્ધાસન્નમુપાસત તેઽર્ચિવમભિસમય તર્ચિપાઙ્ગુહ આપૂષમાણ પક્ષમાદૂષમાણસાય ત્વ પદુઃકુનિ યાસારતા માસેભ્ય સવત્સર સવત્સરાદાદિત્યમાદત્યાન્નદ્ર મત્ત ચદ્રમસો વિદ્યુત નત્યુષ્માઽમાનવ સ પતાન્નદ્ર ગમયત્વેષ બ્રહ્મપથો દ્વપથ દમ માન વમાવર્ત નાવત્તન્ને ॥ શ્લોક ॥

જે એ વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં અરણ્યમાં શ્રદ્ધાપડે સત્ય-બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મવેતા યોગીઓ અર્ચિપૂર્વાર્ગે જાય છે અર્ચિપૂર્વ એ અગ્નિ-તેનાથી દિવસ એને દિવસાભિમાની દેવતા, તેથી શુક્લપક્ષ તે શુક્લપક્ષથી જે છ માસમાં ઉત્તરાયણ થાય છે તે ૭ માસ, તે ઉત્તરાયણથી સવત્સર, સવત્સરથી આદિત્ય લોક આદિત્યલે કથી ચદ્રલોક ચદ્રલોકથી વિદ્યુતલોક અને તે વિદ્યુતલોકથી વિગ દેહને ધારણ કરેલો જીવ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે એ બ્રહ્મમાર્ગ છે, એ દેવમાર્ગ છે એને પ્રાપ્ત થઈ ને યોગીઓ ફરી સસારમાં જન્મતા નથી

પદચ્છેદઃ—અગ્નિઃ, જ્યોતિઃ, અહઃ, શુક્લઃ, ષણ્માસાઃ, ઉત્તરાયણમ્, તત્ર, પ્રયાતાઃ, ગચ્છન્તિ, બ્રહ્મ, બ્રહ્મવિદઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ષટ્ ચ તે માસાઃ इति ષણ્માસાઃ । ઉત્તરસ્યામ્ અયનં ગમનં સૂર્યસ્ય इति ઉત્તરાયણમ્ । બ્રહ્મ વિદન્તીતિ તે બ્રહ્મવિદઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અગ્નિઃ અગ્નિના અભિમાની દેવતા જ્યોતિઃ જ્યોતિના અભિમાની દેવતા, અહઃ દિવસાભિમાની દેવતા, શુક્લઃ શુકલપક્ષાભિમાની દેવતા, (અને) ષણ્માસા છ માસરૂપ, ઉત્તરાયણમ્ ઉત્તરાયણાભિમાની દેવતા (છે), તત્ર તે દેવતાના કાલમાં, પ્રયાતાઃ મરેલા, બ્રહ્મવિદઃ બ્રહ્મને બાણનાર, જનાઃ મનુષ્યો, બ્રહ્મ બ્રહ્મને, (જ) ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસ, એ બધાના અભિમાની દેવતાઓના એ ઉત્તરાયણાદિ કાલમાં જે મનુષ્યો મૃત્યુ પામેલા છે તે આત્મજ્ઞાની યોગીઓ બ્રહ્મને જ પામે છે. અર્થાત્ તેઓ ક્રમથી અગ્ન્યાદિ અભિમાની દેવોને પામીને ત્યાર પછી બ્રહ્મને પામે છે. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—હવે જે સમયમાં મૃત્યુ પામેલા યોગીઓને ફરી જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, તે આવૃત્તિમાર્ગેના પિતૃયાનસમયનું નિરૂપણ કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ॥
તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

† અથ ચ દમે ડટાકુર્તે વનમ્નિયુપાસનં તે ધૂમમભિસમ્ભવન્તિ ધૂમાદ્રાત્રિ રાત્રેષ્વપક્ષ-મવપક્ષાયાન્ ષટ્ દક્ષિણેતિ માસાસ્તાન્નેતે સંવત્સરમભિપ્રાપ્નુવન્તિ માસેભ્યઃ પિતૃલોક પિતૃ-

પદ્મચ્છેદઃ—ધ્રુમઃ, રાત્રિઃ, તથા, કૃષ્ણઃ, પળ્માસાઃ,
દક્ષિણાયનમ્, તત્ર, ચાન્દ્રમસમ્, જ્યોતિઃ, યોગી, પ્રાપ્ય, નિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દક્ષિણસ્યામ્ અયન ગમનં સૂર્યસ્ય ઇતિ
દક્ષિણાયનમ્ । ચન્દ્રમસ્મ્ ઇદં ચાન્દ્રમસમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધ્રુમઃ ધૂમાભિમાની દેવતા, રાત્રિ.
રાત્રિના અભિમાની દેવતા, કૃષ્ણઃ કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતા,
પળ્માસાઃ ૭ માસરૂપ, દક્ષિણાયનમ્ દક્ષિણાયનના અભિમાની
દેવતા (છે), તત્ર તે દેવતાના કાલમાં, (મૃત્યુ પામેલો) યોગી
યોગી, ચાન્દ્રમસમ્ ચંદ્રમા સંબંધી, જ્યોતિઃ પ્રકાશને, પ્રાપ્ય
પામીને, નિવર્તતે ફરી (પુણ્ય ક્ષીણ થતાં) પાછો ફરે છે.

ભાવાર્થઃ—ધૂમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના
૭ માસ, એ બધાંના અભિમાની દેવતાઓના સમયમા જે
પોતાના શરીરને છોડી જાય છે તેવો યોગી, ચન્દ્રમા સંબંધી

લોકાદાકાશમાકાશાન્દ્રમસમેષ સોમો રાજા તદેવાનામજ્ઞ ત દેવા મહાયન્તિ । તસ્મિન્-
ન્યાશ્વત્સપાતમ્બુષિત્માઽપૈતમેવાધ્યાન પુનર્નિવર્તન્તે । ચથેતમાકાશમાકાશાદ્વાયુ વાયુર્મૃત્મા
ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૃત્વાઽપ્રમયયન્ન મૃત્વા મેષો ભવતિ મેષો મૃત્વા પ્રવર્ણન્તિ ત રૂઢ ક્રીદિવા
યવા ઓષધિવનસ્પતયસ્તિલમાશા ઇતિ જાગરંતે ચો ચો જાગ્રમન્તિ ચો રેત સિદ્ધન્તિ તદ્વ્ય રૂપ
ભવતિ ॥ શ્રુતિ. ॥

જે લોકો ઈષ્ટાર્થ આદિ યજ્ઞોમા અર્પિત લોકેષણાની ઉપાસના કરે છે તે
પુત્રમાર્ગે જાય છે ધૂમથી રાત્રિ, રાત્રિથી કૃષ્ણપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષથી જે ૭ માસ દક્ષિણમા
આવે છે તે દક્ષિણાયન અને દક્ષિણાયનથી સવત્સરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ મહિનાઓથી
પિતૃલોક, પિતૃલોકથી આકાશ અને આકાશથી ચંદ્રલોક એ ચંદ્રમા એમ રાગ છે, તે
દેવતાઓનું આગ છે, તેનું દેવતાઓ ભક્ષણ કરે છે ત્યાં સપાત સુધી રહી ફરી એમ
માર્ગમા પાછા આવે છે તે માર્ગ આકાશ, આકાશથી વાયુ, એમ વાયુ થઈ ધૂમ થાય છે,
ધૂમ થઈ વાદળ થાય છે, વાદળ થઈ મેઘ થાય છે, મેઘ થઈ વરસે છે તે આ પૃથ્વીપર
નોખા અથવા યવ, ઓગધિ, વનસ્પતિઓ, તવ, અડદ, એ પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે અને
જે જે અન્ન ખાય છે, જે રેતનું સિંચન કરે છે તે ફરી જન્મે છે.

જયેતિ એટલે ચન્દ્રલોકને પામીને પુણ્યો ક્ષીણ થતાં ફરી સંસારમાં આવે છે. અર્થાત્ તે પુણ્યનું ફળ લોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થતાં આ લોકમાં પુનઃ અવતાર ધારણ કરે છે, પરંતુ તે પ્રહ્લ-પદને પામતો નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ઉપરોક્ત જેએ માર્ગ જતાવ્યા તેજ યોગીને સસા-ગ્રની આવૃત્તિ અને અનાવૃત્તિમાં કારણ છે,” તે પુન મુક્તિ મ્વરૂપે કહે છે.

શુક્લકૃષ્ણે ગતીં હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ॥

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

પદચ્છેદઃ—શુક્લકૃષ્ણે, ગતી, હિ, એતે, જગતઃ, શાશ્વતે, મતે, એકયા, યાતિ, અનાવૃત્તિમ્, અન્યયા, આવર્તતે, પુનઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—शुक्ला च कृष्णा च इति शुक्लकृष्णे ।
आ समन्तात् वर्तते इति आवर्तते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જગતઃ આ જગત્ની, એતે આ, શુક્લકૃષ્ણે શુક્લ અને કૃષ્ણ, ગતીં (એ એ) ગતિઓ, હિ ખરે-ખર, શાશ્વતે નિત્ય, મતે માનવામાં આવેલી (છે, તેમાં) એકયા એક અર્થાત્ શુક્લ ગતિથી, અનાવૃત્તિમ્ જન્મ-મરણ ન પામવા પણાને, (મનુષ્ય) યાતિ પામે છે, (અને) અન્યયા બીજી કૃષ્ણ વડે, પુનઃ ફરી, આવર્તતે સંસારમાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—આ જગત્ની એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત જ્ઞાનને પ્રકાશ કરવાપણાથી મુક્તિમાર્ગની જે ગતિ તે શુક્લ અને શુદ્ધ જ્ઞાનના અભારથી કર્મમાર્ગની ગતિ તે કૃષ્ણ, એમ બે ગતિઓ ખરેખર નિત્ય માનવામાં આવેલી છે, તેમાં પહેલી શુક્લ એટલે પ્રહ્લપ્રાપ્તિ માટેની જ્ઞાન-વૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી સંસારની

પુનરાવૃત્તિ-ફરી જન્મ-નથી, અને બીજી કૃષ્ણ એટલે સંસારથી પતન પમાડવાવાળી કર્મવૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી ફરી સંસારમાં આવૃત્તિ-જન્મ થાય છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે એ ગતિનું વર્ણન કરી હવે તેમાં જ્ઞાનના દક્ષની પ્રશંસા કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગનો ઉપસંહાર કરે છે:

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—ન, એતે, સૃતી, પાર્થ, જાનન્, યોગી, મુહ્યતિ, કશ્ચન, તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, યોગયુક્તઃ, ભવ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્યતે આમ્યાન્ન ઇતિ સૃતી, તે । જાનાતીતિ જાનન્ । યોગેન યુક્તઃ યોગયુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! એતે એ બંને, સૃતી ગતિઓને, જાનન્ બાણુતો, (એવો) કશ્ચન કોઈપણ, યોગી યોગી, ન, મુહ્યતિ મોહ પામતો નથી, તસ્માત્ તેથી, અર્જુન હે અર્જુન ! સર્વેષુ બધા, કાલેષુ સમયમાં, યોગયુક્તઃ યોગયુક્ત-સાવધાન ચિત્તવાળો, ભવ તું થા.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! એ બંને ગતિઓને બાણુતો કોઈ પણ યોગી મોહ પામતો નથી, તેથી હે અર્જુન ! દરેક સમયમાં સાવધાન ચિત્તવાળો થઈને નિષ્કામ કર્મનો ઉપાસક તું થા અર્થાત્ એ બંને ગતિઓનાં સ્વરૂપોને સમજી ત્યારપછી યોગ-યુક્ત થઈને ઊર્ધ્વ માર્ગમાં જવાનો પ્રયત્ન કર. ૨૭.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કહી હવે ભગવાન યોગમાં શ્રદ્ધા વધારવા માટે ફરી પણ પાછી તેની જ પ્રતિભા કરે છે:

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ

દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા

યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદ:—વેદેષુ, યજ્ઞેષુ, તપઃસુ, ચ, एव, દાનેષુ, યત્, પુણ્યફલમ્, પ્રદિષ્ટમ્, અત્યેતિ, તત્, સર્વમ્, इदम्, વિદિત્વા, યોગી, પરમ્, સ્થાનમ્, ઉપૈતિ, ચ, આદ્યમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુણ્યસ્ય ફલં પુણ્યફલમ્ । પ્રકર્ષેણ દિષ્ટમ્ ઇતિ પ્રદિષ્ટમ્ । અતિ અતિશયેન ઇતિ ઇતિ અત્યેતિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—વેદેષુ વેદોમાં, યજ્ઞેષુ યજ્ઞોમાં, તપઃસુ (શરીરથોપણાદિ) તપોમાં, ચ અને, દાનેષુ દાનોમાં, एव પણ, યત્ જે, પુણ્યફલમ્ પુણ્યનું ફલ, પ્રદિષ્ટમ્ બતાવેલું (છે), તત્ તે, સર્વમ્ સઘળા (ફલ) ને, इदम् આ (સાત પ્રશ્નના નિર્ણયવાળું) તરફ, વિદિત્વા બાણીને, યોગી યોગી, અત્યેતિ ઓળંગી બાંધ છે, ચ અને, આદ્યમ્ (સૌથી) પ્રથમ એવા, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, સ્થાનમ્ સ્થાનને, ઉપૈતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાન ઇત્યાદિમાં જે પુણ્ય-ફલ કહેલું છે, તે સઘળા પુણ્યના ફલને પણ જે યોગી ઉપર કહેલું

इति धीमन्नमस्तीतास्परिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकवर्णित-
सान्दर-बोधिण्यां गुर्जरटीकायां महा-
पुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

નવમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—આઠમા અધ્યાયમાં સુપુષ્પા નાદી દ્વારા ધારણા-
મમાધિ-યોગ કહ્યો, 'તેના પાસનથી અગ્નિરાદિ માર્ગ વડે કાલાંતરે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ-
રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે' એમ જણાવ્યું, હવે સામાન્ય રીતે અર્જુનને શંકા
થાય કે "ફક્ત એ જ માર્ગથી મુક્તિ છે અને બીજા કોઈ માર્ગથી મુક્તિ
નથી !" તો તે શંકાના સમાધાનમાં "કાલાંતરમુક્તિ સિવાય સર્વેમુક્તિ-
તુરતમાં જ મળનારી મુક્તિ-પણ અહીં જ છે." એમ જણાવી તેના વિશે
વિશેષ દૃઢીકૃત કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧॥

પદચ્છેદ:—ઇદમ્, તુ, તે, ગુહ્યતમમ્, પ્રવક્ષ્યામિ, અનસૂ-
યવે, જ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનસહિતમ્, યત્, જ્ઞાત્વા, મોક્ષયસે, અશુભાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ગૂહિતું યોગ્યમ્ इति ગુહ્યમ્, અતિશયેન
ગુહ્યમ્ इति ગુહ્યતમમ્, તત્ । પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ । અસૂયા
અસ્તિ અસ્ય इति અસૂયુઃ, ન અસૂયુઃ અનસૂયુઃ, તસ્મૈ અનસૂયવે । જ્ઞાયતે
અનેન इति જ્ઞાનમ્, તત્ । વિશેષેણ જ્ઞાયતે અનેન इति વિજ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનેન
સહિતમ્ इति વિજ્ઞાનસહિતમ્, તત્ । ન શુભમ્ इति અશુભમ્, તસ્માત્ અશુભાત્ ।

તત્ત્વ જાણે છે તે ઓળાંધી જાય છે એટલે તેથી પણ વિશેષ પુણ્યશાલી બની તેના ક્ષણી અપેક્ષા ન રાખતાં અન્તમાં સૌથી પ્રથમ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્થાનને પામે છે. અર્થાત્ તેવે યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપને પામવાને સમર્થ થાય છે. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-
सान्द्य-बोधिन्ध्यां गुर्जरटीकायां महा-
पुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

નવમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—આડમા અધ્યાયમાં મુખ્યશ્લા નાડી દ્વારા ધારણા-
અમાધિ-યોગ કહ્યો, તેના પાલનથી અર્ચિરાદિ માર્ગ વડે કાલાંતરે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ-
રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે ' એમ જણાવ્યું, હવે સામાન્ય રીતે અર્જુનને શંકા
થાય કે "ફક્ત એ જ માર્ગથી મુક્તિ છે અને બીજા કોઈ માર્ગથી મુક્તિ
નથી ! " તો તે શંકાના સમાધાનમાં " કાલાંતરમુક્તિ સિવાય સર્વોમુક્તિ-
તુરતમાં જ મળનારી મુક્તિ-પણ અહીં જ છે." એમ જણાવી તેના વિશે
વિશેષ હકીકત કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧॥

પદચ્છેદ:—ઇદમ્, તુ, તે, ગુહ્યતમમ્, પ્રવક્ષ્યામિ, અનસૂ-
યવે, જ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનસહિતમ્, યત્, જ્ઞાત્વા, મોક્ષયસે, અશુભાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ગૂહિતું યોગ્યમ્ इति ગુહ્યમ્, અતિશયેન
ગુહ્યમ્ इति ગુહ્યતમમ્, તત્ । પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ । અસૂયા
અસ્તિ અસ્ય इति અસૂયુઃ, ન અસૂયુઃ અનસૂયુઃ, તસ્મૈ અનસૂયવે । જ્ઞાયતે
અનેન इति જ્ઞાનમ્, તત્ । વિશેષેણ જ્ઞાયતે અનેન इति વિજ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનેન
સાહિતમ્ इति વિજ્ઞાનસહિતમ્, તત્ । ન શુભમ્ इति અશુભમ્, તસ્માત્ અશુભાત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(હે અર્જુન!) અનસૂયવે શુષોમાં દોષ જોવારૂપ અસૂયાથી રહિત એવા, તે તને, इदम् આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત શુભ રાખવા યોગ્ય, વિજ્ઞાનસહિતમ્ વિજ્ઞાનસહિત-અનુભવયુક્ત, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, (કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા બાણીને, અશુભાત્ અશુભ-સંસારથી, મોક્ષ્યસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! અસૂયા વગેરે દોષથી રહિત એવા તને, અત્યંત શુભ રાખવા યોગ્ય એવું આ વિજ્ઞાનસહિત-અનુભવયુક્ત જે જ્ઞાન છે તે હું કહીશ, કે જે જ્ઞાનને બાણીને તું અશુભ-સંસારના બન્ધનથી મુક્ત થઈશ. ૧.

અવતરણિકા:—સઘોમુક્તિ માટે જે ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાની ઉપર પ્રસ્તાવના કરી છે, તેજ જ્ઞાનના માહાત્મ્યની પ્રશંસા કરતાં ભગવાન કહે છે:

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ॥

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—રાજવિદ્યા, રાજગુહ્યમ્, પવિત્રમ્, इदम्, ઉત્તમમ્, પ્રત્યક્ષાવગમમ્, ધર્મ્યમ્, સુસુખમ્, કર્તુમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિદ્યાનાં રાજા इति રાજવિદ્યા । ગુહ્યાનાં રાજા इति રાજગુહ્યમ્ । પ્રત્યક્ષેણ સુખાદેરિવ અવગમઃ યસ્ય તત્ પ્રત્યક્ષાવગમમ્ । ધર્માત્ અનપેતમ્ इति ધર્મ્યમ્ । સુદૃ સુખં-સુખપૂર્વકં યથા સ્યાત્તથા इति સુસુખમ્ । ન વિચિતે વ્યયઃ યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—इदम् આ (જ્ઞાન જે હવે કહેવામાં આવશે તે), રાજવિદ્યા બધી વિદ્યાઓમાં (અતિશય તેજથી) રાજા જેવું, રાજગુહ્યમ્ શુભ રાખવા યોગ્ય-સર્વ રહસ્યોમાં પણ મુખ્ય, પવિત્રમ્ અત્યંત પવિત્ર કરનાર, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ,

પ્રત્યક્ષાવગમમ્ (સુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ) પ્રત્યક્ષ ફલની પ્રાપ્તિ કરાવનારું, ધર્મ્યમ્ ધર્મથી જરા પણ વિરુદ્ધ નહિ તેવું, કર્તુમ આચરણ કરવાને માટે, સુસુખમ્ ધણી જ સુલભતાવાળું, (અને) અવ્યયમ્ કદી નાશ ન પામે તેવું (છે).

ભાવાર્થ:—આ જ્ઞાન જે હવે કહેવામાં આવશે તે ખીલ બધી વિદ્યાઓમાં પોતાના વિશેષ તાત્ત્વિક તેજને લીધે શ્રેષ્ઠ, બધાં રહસ્યોમાં પણ સુખ્ય રહસ્યરૂપ, અત્યંત પવિત્ર કરનાર, સૌથી ઉત્તમ, સુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ પ્રત્યક્ષ ફલ આપનાર, કોઈ પણ રીતે ધર્મથી વિરુદ્ધ નહીં તેવું એટલે કે ધર્મયુક્ત, આચરણ કરવાને ધણી સુલભતાવાળું તેમજ કદી નાશ ન થાય તેવું છે. ૨.

અવતરણિકા:—“ એવું ઉત્તમ અને સુખથી આચરણ કરી શકાય તેવું આત્મજ્ઞાન છે, તો પણ તેને સંપાદન ન કરનાર મનુષ્યો શી સ્થિતિને પામે છે ? ” એમ કદાચ અર્જુન પૂછે તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ॥

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તંતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—અશ્રદ્ધધાનાઃ, પુરુષાઃ, ધર્મસ્ય, અસ્ય, પરંતપ, અપ્રાપ્ય, મામ્, નિવર્તંતે, મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શ્રદ્ધધર્મીતિ શ્રદ્ધધાનાઃ, ન શ્રદ્ધધાનાઃ ઇતિ અશ્રદ્ધધાનાઃ । ન પ્રાપ્ય ઇતિ અપ્રાપ્ય । નિ—પરા વર્તંતે ઇતિ નિવર્તંતે । મૃત્યુના યુક્તઃ સંસારઃ ઇતિ મૃત્યુસંસારઃ, તસ્ય વર્ત્મ ઇતિ મૃત્યુસંસારવર્ત્મ, તસ્મિન્ મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરંતપ હે પરંતપ ! અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મમાં (ધર્મયુક્ત જ્ઞાનમાં), અશ્રદ્ધધાનાઃ અશ્રદ્ધાળુ,

પુરુષાઃ પુરુષો, માદ્ મને, અગ્રાપ્ય ન પ્રાપ્ત કરીને, મૃત્યુસંસારચર્મનિ
મૃત્યુયુક્ત સંસારના માર્ગમાં, નિવર્તન્તે પાછા ફરે છે.

ભાવાર્થ:—હે પરંતપ ! આ ધર્મ-આત્મજ્ઞાન-માં શ્રદ્ધા
નહીં રાખનારા પુરુષો, મને ન પામીને પછી જેમાં નિરંતર
મૃત્યુ થાય છે એવા આ સંસારના માર્ગમાં અવશ્ય પાછા
ફરે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનમાં તેમને અશ્રદ્ધા હોવાથી તેને તેઓ
મેળવતા ન હોવાથી તેમનું જન્મ-મૃત્યુનું કાલચક્ર કયારે પણ
અટકતું જ નથી. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોકથી વિધિમુખે સ્તુતિદ્વારા
અને નિગેધમુખે નિન્દાદ્વારા જ્ઞાનની પ્રસ્તાવના કરીને હવે તેની વ્યાખ્યા
કહેવાનું ભગવાન શરૂ કરે છે:

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ॥

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—મયા, તતમ્, इदम्, સર્વમ્, જગત્, અવ્ય-
ક્તમૂર્તિના, મત્સ્થાનિ, સર્વભૂતાનિ, ન, ચ, અહમ્, તેષુ, અવસ્થિતઃ.

વ્યુત્પાત્તિસમાસા:—ન વ્યક્તા અવ્યક્તા, અવ્યક્તા મૂર્તિઃ
યસ્ય સઃ અવ્યક્તમૂર્તિઃ, તેન અવ્યક્તમૂર્તિના । મયિ તિષ્ઠન્તિ તાનિ
મત્સ્થાનિ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ ।

૧ બુદ્ધિર્મનો મહદ્વાયુસ્તેજોઽમ્ઃ યઃ મહિ
ચતુર્વિધં ચ યદ્દૂત સર્વં કૃષ્ણે પ્રતિ ।

બુદ્ધિ, મન, મહત્તત્ત્વ, વાયુ, તેજ, ઝલ, ચ
ખાતુ (ઉદ્ભવિત્, સ્વેદન, અંદન અને જ
દૃષ્ટાવિષે જ રહેલું છે.

અન્યથા અને અર્થ:—અવ્યક્તમૂર્તિના અપ્રકટ સ્વરૂપ-
વાળા (એવા), મયા મારા વડે, હૃદય આ, સર્વમ્ બધું, જગત્
જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત કરાયલું (છે, અને) સર્વભૂતાનિ બ્રહ્માદિ
સ્તંભ પર્યંત બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ મારામાં જ રહેલાં (છે),
ચ પણ, અહમ્ હું, તેપુ તેઓમાં, અવસ્થિત: રહેલો, ન નથી.

ભાવાર્થ:—અવ્યક્ત-અપ્રકટ-અતીન્દ્રિય-અકલ્પ્ય-એવી
મારી મૂર્તિ વડે એટલે મારા વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું
છે, અને બ્રહ્માથી માડીને તુલુના કુમખા સુધીનાં પ્રાણિમાત્ર
મારામાં જ રહેલાં છે, પરંતુ મારાથી જ ઉત્પન્ન કરાયેલાં તે પ્રાણિ-
ઓમાં હું રહેલો નથી. ૪.

અવતરણિકા:—પરમેશ્વરની પ્રાણિઓમાં મિથિ ન હોવા છતાં,
પરમેશ્વરના ભૂતોની સ્થિતિ હોવી એ અસંગત હોય તેમ લાગે છે અને
તેથી તે અમગતિને દૂર કઢવા માટે ભગવાન પોતાનું અસમર્થિત-મગરહિત
પણ દર્શાવતા કહે છે

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પश्य मे योगमैश्वरम् ॥

ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ન, ચ, મત્સ્થાનિ, ભૂતાનિ, પश्य, મે, યોગમ્,
૯શ્વરમ્, ભૂતભૃત્, ન, ચ, ભૂતસ્થઃ, મમ, આત્મા, ભૂતભાવનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઈશ્વરસ્ય અયમ્ ૯શ્વર, તમ્ ૯શ્વરમ્ ।
ભૂતાનિ ત્રિભર્તિ ધારયતીતિ ભૂતભૃત્ । ભૂતેપુ તિષ્ઠતીતિ ભૂતસ્થ । ભૂતાનિ
ભાવયતિ પાલયતીતિ ભૂતભાવનઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ભૂતાનિ બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ
મારામાં (અસંગપણાથી) રહેલાં, ન નથી, ચ તેમજ, મે મારા,

એશ્વરમ્ ઇશ્વર સંબધી, યોગમ્ યોગને—મુક્તિને, પશ્ય તું જો !
મમ મારો, આત્મા આત્મા, ભૂતમૃત્વ ભૂતોને ધારણ કરનાર,
(અને) ભૂતભાવનઃ ભૂતોને પોષનાર, (છતાં) ચ પશુ, (નિરહંકાર
હોવાથી) ભૂતસ્યઃ ભૂતોમાં રહેલો, ન નથી.

ભાવાર્થ:—જ્યાં પ્રાણિઓ મારામાં મારી અનાસક્તિને
લઈને રહેલાં નથી, અને તેથી મારી દિવ્ય ઇશ્વરસંબધી શક્તિ-
રૂપ અલોકિક યોગને તું જો ! મારો આત્મા ભૂતોને ધારણ
કરનાર તેમજ ભૂતોને પોષનાર હોવા છતાં પણ નિરહંકાર હોવા-
થી ભૂતોમાં રહેલો નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર મારી શક્તિ વડે
મારામાં આસક્તિથી રહેલાં છે જ્યારે તે સર્વમાં હું વ્યાપક હોવા
છતાં પણ નિઃસંગ હોવાથી રહેલો નથી એમ તું સમજ. ૫.

અવતરણિકા:—પરમાત્મા અને ભૂતમાત્ર પરસ્પર અત્યંત સંયોગ
રહિત હોવા છતાં પણ, તેમનો પરસ્પર આધાર—આશ્રય અને આધેય—
આશ્રય લેનાર, ભાવ છે એમ દૃઢાન્તથી બગવાનું નિરૂપિત કરે છે

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ॥

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—યથા, આકાશસ્થિતઃ, નિત્યમ્, વાયુઃ, સર્વ-
ત્રગઃ, મહાન્, તથા, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, મત્સ્થાનિ, ઇતિ, ઉપધારય.

૧ મેષોદય* સાગરસન્નિગૃહિતિન્દોર્વિભાગસ્ફુરિતાનિ ષાયો ।

વિચુદ્ધિમદ્વો ગતિરુષ્ણરદમર્વિષ્ણોર્વિચિત્રા પ્રમથન્તિ માયા ॥

વાદનાઓનો ઉદ્ભવ, સમુદ્રમાં ચઢતું અસ્ત યતુ વિલાનાત્મક વાયુનું સ્ફુરણ,
નિતુનો વિભગ અને સૂની ગતિ એ સંબધા પરમાત્માની વિચિત્ર—આશ્ચર્યજનક
માયારૂપે જ ઉદ્ભવે છે

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આકાશે સ્થિતઃ इति આકાશસ્થિતઃ ।
સર્વત્ર ગચ્છતીતિ સર્વત્રગઃ । મહ્યતે इति મહાન્ । મયિ તિષ્ઠન્તિ તાનિ
મત્સ્થાનિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, નિત્યમ્ નિરંતર,
સર્વત્રગઃ સર્વ ઠેકાણે ફરનાર, મહાન્ મહાન્, વાયુઃ પવન,
આકાશસ્થિતઃ આકાશમાં રહેલો (છે), તથા તેવી રીતે, સર્વાણિ
સર્વ, ભૂતાનિ ભૂતો, મત્સ્થાનિ મારામાં રહેલાં (છે), इति એમ,
ઉપધારય તું બધું.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે નિરંતર સમસ્ત સ્થાનમાં રહેવા-
વાળો મહાન્ વાયુ ત્રણે કાલમાં આકાશમાં જ રહે છે, તેવી જ
રીતે બધાં પ્રાણિઓ પણ ત્રણે કાલમાં મારામાં જ રહેલાં છે
એમ તું બધું. ૬.

અવતરણિકાઃ—“આકાશમાં જેમ વાયુ રહેલો છે તેમ બધા પ્રાણિ-
ઓપણ સ્થિતિકાલમાં મારામાં જ રહેલા છે અને તેજ પ્રમાણે સૃષ્ટિના પ્રલય
તેમજ ઉત્પત્તિ વખતે પણ તેઓ મારામાં જ રહે છે,” એમ બગવાન કહે છે

સર્વભૂતાનિ કૌંતેય પ્રકૃતિં યાંતિ મામિકામ્ ॥

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥૭॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતાનિ, કૌંતેય, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ,
મામિકામ્, કલ્પક્ષયે, પુનઃ, તાનિ, કલ્પાદૌ, વિસૃજામિ, અહમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ इयं મામિકા, ત્તા મામિકામ્ ।
કલ્પસ્ય ક્ષયઃ કલ્પક્ષયઃ, તસ્મિન્ કલ્પક્ષયે । કલ્પસ્ય આદિઃ કલ્પાદિઃ,
તસ્મિન્ કલ્પાદૌ । વિશેષેણ સૃજામિ इति વિસૃજામિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—કાન્તેય હે કાન્તેય! કલ્પક્ષયે પ્રલય કાલમાં, સર્વભૂતાનિ સર્વપ્રાણિઓ, મામિકામ્ ભારી (૪), પ્રકૃતિમ્ ત્રિશુભ્રાત્મિકા માયાને, યાન્તિ પામે છે, (અને) કલ્પાદૌ સૃષ્ટિના આદિમાં—ઉત્પત્તિસમયે, પુનઃ ફરી, અહમ્ હું (૪), તાનિ તેમને, વિસૃજામિ ઉત્પન્ન કરું છું.

ભાવાર્થ:—હે કાન્તેય! પ્રલય વખતે બધાં પ્રાણિઓ ભારી ૪ ત્રિશુભ્રાત્મિકા પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય છે, અને સૃષ્ટિની શરૂઆતના સમયમાં ફરી પણ હું ૪ તે બધાંને ઉત્પન્ન કરું છું. ૭.

અવતરણિકા:—“આપ તો અસંગ અને નિર્વિકાર છો છતાં કેવી રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો?” એમ અર્જુનનો પ્રશ્ન થાય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસૃજામિ પુનઃપુનઃ ॥

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અવષ્ટમ્ય, વિસૃજામિ, પુનઃપુનઃ, ભૂતગ્રામમ્, ઇમમ્, કૃત્સ્નમ્, અવશમ્, પ્રકૃતેઃ, વશાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભૂતાનાં ગ્રામઃ સમુદાયઃ इति ભૂતગ્રામઃ, તં ભૂતગ્રામમ્ । ન વશઃ इति અવશઃ, તં અવશમ્ ।

૧ ગગનપથનેજોવારિમઢો વિવર્ત્તા ભગવત્ત્વેન સિદ્ધ સર્વવેદાન્તજાલે ॥

નાદિ નૃણમપિ વિષ્ણોર્ભેન્નસત્તાં લભેત વિધિશતમપિ તદ્વન્ત્રેવ વિષ્ણોર્વિમિન્નમ્ ॥

સદાનંદી—માવપ્રકાશટોકા ॥

આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ ભગવાનનું જ વિવર્તન—વિકૃતિઓ— છે એમ સધળા વેદાત્તશાસ્ત્રી સિદ્ધ થએલ છે. એક તુલ્યપદ્મ પણ વિપ્લુથી ભુદી સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકતુ નથી તેમજ સંકડો ધણાઓ પણ વિપ્લુથી ભુદા નથી.

અન્વય અને અર્થ:—સ્વામ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, અવશ્ય નિયમમા રાખીને, પ્રકૃતે. પ્રકૃતિની, વશાત્ આધીન-તાથી, અવશમ્ અસ્વાધીન-પરતંત્ર (એવા), હમમ્ આ, મૂલગ્રામમ્ ભૂતોના સમુદાયને, પુનઃપુનઃ વારંવાર, વિસૃજામિ હુ પેદા કરું છું.

ભાવાર્થ:—હું મારી પોતાની પ્રકૃતિને વશમાં રાખીને, પ્રકૃતિને આધીન રહેવાથી પરતંત્ર રહેલા એવા આ ભૂતોના સમુદાયને વારંવાર ઉત્પન્ન કરું છું. અર્થાત્ હું સ્વતંત્ર હોવાથી અને ભૂતમાત્ર પરતંત્ર હોવાથી હું તેઓને ઉત્પન્ન કરું છું. ૮.

અવતરણિકા:—“આપ એ પ્રભાણે વિવિધ પ્રકારના કર્મો કરો એ તો જીવાત્માની માફક તે સર્વ કર્મો આપને કેમ બન્ધનકારક થતા નથી?” એવા અજ્ઞાનના પ્રશ્નના પ્રાસુતરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ને ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવધ્નન્તિ ધનંજય ॥

ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—ન, ચ, મામ્, તાનિ, કર્માણિ, નિવધ્નન્તિ, ધનંજય, ઉદાસીનવત્, આસીનમ્, અસક્તમ્, તેષુ, કર્મસુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિશ્ચયેન વધ્નન્તિ ઇતિ નિવધ્નન્તિ । ઉદાસીનેન તુલ્યમ્ ઇતિ ઉદાસીનવત્ । આસ્તે ઇતિ આસીન, તમ્ આસીનમ્ । ન સક્ત ઇતિ અસક્ત, તમ્ અસક્તમ્ ।

૧ દ્રવ્ય કમ ચ કાલસ્ય સ્વભાવો જીવ એવ ચ ।

ચત્રુગ્રહત સન્તિ ન સન્તિ ચત્રુવેશવા ॥ ભાગવતે ॥

દ્રવ્ય, કમ, કાલ, સ્વભાવ અને જીવ એ બધા જે પરમાત્માના અનુમદથી જ છે અને તેની ઉપેક્ષાથી-ઈગ્ગા વિના તે કંઈ પણ નથી

અન્વય અને અર્થ:—ધનંજય હે ધનંજય ! ત્વં પરંતુ, તાનિ તે, કર્માણિ કર્મો, ઉદાસીનવત્ કોઈ તટસ્થ-ઉપેક્ષક-ની સમાન, આસીનમ્ રહેલા, (અને) તેષુ તે, કર્મસુ કર્મોમાં, અસક્તમ્ ફક્તની આસક્તિરહિત-અભિમાનરહિત એવા, મામ્ મને, ન, નિવધનન્તિ બંધન કરતાં નથી.

ભાવાર્થ:—હે ધનંજય ! પરંતુ તે કર્મો ઉદાસીન પુરુષની માફક તટસ્થ અને ફક્તની આસક્તિ તેમજ કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત હું હોવાથી મને જરા પણ બન્ધનકારક થતાં નથી. અર્થાત્ તે કર્મોથી હું બંધાતો નથી. ૯.

અવતરણિકા:—“મૃતમ્મામમિમં-વિસુજામિ” તથા “ઉદાસીન-ચુદાસીન” એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યો હોવાથી અસંગત હોય તેમ જણાય છે, તેથી તેની અસંગતિ ટાળવા માટે જગત્ પ્રતિ પોતાનું વર્તન કેવું છે તે બગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ॥

हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

પદચ્છેદ:—મયા, અધ્યક્ષેણ, પ્રકૃતિઃ, સૂયતે, સચરાચરમ્, હેતુના, અનેન, કૌંતેય, જગત્, વિપરિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ચરતીતિ ચરમ્, ન ચરતીતિ અચરમ્, ચરં ચ અચરં ચ इति चराचरे, चराचराम्यां सह वर्तमानं सचराचरम्, तत् । विशेषेण परिवर्तते इति विपरिवर्तते ।

१ अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ।

अज्ञान तदुपाधित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥

આ એ દ્વૈતકાળી ઉદ્ભવનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે તેનો આશ્રય કરીને બ્રહ્મ કારણ કહેવાય છે-મનાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—અધ્યક્ષેણ નિયંતા તરીકે રહેલા એવા, મયા મારા વડે, પ્રકૃતિઃ (મારી) પ્રકૃતિ, સચરાચરમ્ ચૈતન્ય અને જડસહિત જગત્ને, સૂચતે પેદા કરે છે, કોન્તેય હે કૌતેય ! અનેન આ, હેતુમા કારણથી (જ), જગત્ જગત્, વિપરિવર્તતે (બધી અવસ્થામાં) પરિણામ પામે છે.

હાવાર્થ:—હું નિયંતા—સર્વસત્તાધારક—હોવાથી મારે આશ્રય કરીને જ મારી પ્રકૃતિ જડચૈતન્યાત્મક આ સમગ્ર જગત્ને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! મનેજ નિમિત્તભૂત કરીને આ જગત્ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય ઇત્યાદિ અવસ્થાઓમાં પરિણામ પામે છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—“ આપજ બધાના અધ્યક્ષ, મર્વ પ્રાણિઓના નિવાસરૂપ, અને સંગરહિત હોવાથી મર્વદા મુક્ત છો તો પછી બધા આપનેજ પોતાના આત્મા તરીકે અથવા પરમાત્મા તરીકે કેમ ભજતા નથી ? ” એ અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—અવજાનન્તિ, મામ્, મૂઢાઃ, માનુષીમ્, તનુમ્, આશ્રિતમ્, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તાઃ, મમ, ભૂતમહેશ્વરમ્.

૧. ૧કો દેવ સર્વભૂતેષુ શુદ્ધ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તર્યામી ।

કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસ સાક્ષી ચેતા કેવલો વિશુંઘઘ ॥ મુક્તિ ॥

એકજ દેવ ઇવરૂપે સર્વભૂત-પ્રાણિમાત્રમાં ગુપ્ત રહેલા, સર્વમા વ્યાપ્ત, સર્વભૂતોના અવસાતમા, કર્મોના અધિષ્ઠાતા, સર્વભૂતોના નિવાસરૂપ, સર્વના સાક્ષી, નિષકાર, એકલા અને નિર્ગુણ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનુષ્યસ્ય इयं માનુષી, તાં માનુષીમ્ । ન જાનન્તીતિ તે અજાનન્તઃ । મહાન્ ચ અસૌ ईश्वरश्च महेश्वरः, ભૂતાનાં મહેશ્વરઃ इति ભૂતમહેશ્વરઃ, તં ભૂતમહેશ્વરમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મૂઢાઃ અવિવેકી-અજ્ઞાનીઓ, ભૂતમહેશ્વરમ્ બધાં પ્રાણિઓના ઈશ્વરરૂપ એવા, મમ મારા, પરમ સોથી શ્રેષ્ઠ, માયમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, અજાનન્તઃ નહિ જાણતા થકા, મામ્ મને, માનુષીમ્ મનુષ્યસંબંધી, તનુમ્ શરીરને, આશ્રિતમ્ ધારણ કરેલો એવો જાણી, (મારી) અવજાનન્તિ અવજ્ઞા કરે છે.

ભાવાર્થઃ—અવિવેકી-અજ્ઞાનીઓ સર્વ પ્રાણિઓના ઈશ્વર-રૂપ એવા મારા ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મતત્ત્વને ન જાણીને, હું મનુષ્ય-હેઠ ધારણ કરેલો છું એમ મને સમજી તેઓ મારી અવજ્ઞા કરે છે, અર્થાત્ તેઓ મને મનુષ્ય માની અજ્ઞાનતાથી મારું રહસ્ય ન સમજી મને ભજતા નથી. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—“આ પ્રમાણે મારી અવજ્ઞા તથા નિન્દા વગેરેના પાપથી હતાપુત્રિવાળા તે અવિવેકીઓ નિરંતર અધમ યોનિમાં જ રહેવા યોગ્ય છે,” એમ ભગવાન કહે છે.

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ॥

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃર્તિ મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

૧ કાચિદ્યામોહમૂર્તિઃ પરપુરુષરતા રાક્ષસી પ્રાદુરસીતિ ।

સા મર્મિણ્યર્મકોઽય વિષમમજનયત્વચ્છ્રુતામિધાનમ્ ॥

યાત્યેકં નીચમાર્ગેરતિજઢમપર ધાવતીતસ્તનોઽન્યત્ ।

પાશ્ચાન્તઃ શૂન્યમન્યદ્દૃઢિ તત્પરં પિં પુનસ્તસ્મમાજે ॥

કાર્ષક મહામોહની સાક્ષાત્ મૂર્તિ પરપુરુષ-ચાર (ઈશ્વર) ના ચારમાં પડેલી

પદચ્છેદઃ—મોઘાશાઃ, મોઘકર્માણઃ, મોઘજ્ઞાનાઃ, વિચેતસઃ, રાક્ષસીમ્, આસુરીમ્, ચ, એવ, પ્રકૃતિમ્, મોહિનીમ્, શ્રિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મોઘા નિષ્ફલૈવ આશા ફલપ્રાર્થના યેષાં તે મોઘાશાઃ । મોઘાનિ વ્યર્થાનિ કર્માણિ યેષાં તે મોઘકર્માણઃ । મોઘં ईश्वराप्रतिपादकं ज्ञानं યેષાં તે મોઘજ્ઞાનાઃ । વિગતાનિ ચેતાસિ યેષાં તે વિચેતસઃ । રાક્ષસસ્ય इयं રાક્ષસી, તામ્ રાક્ષસીમ્ । અસુરસ્ય इयम् આસુરી, તામ્ આસુરીમ્ । મોહયतीति મોહિની, તાં મોહિનીમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(મારી અવજ્ઞાથી તેઓ) મોઘાશાઃ-જ્ઞાની વ્યર્થ પ્રાર્થનાવાળા, મોઘકર્માણઃ નિષ્ફળ ક્રિયાવાળા, મોઘજ્ઞાનાઃ ઇશ્વરને પ્રતિપાદન ન કરનાર-નિષ્ફળ જ્ઞાનવાળા, (તથા) વિચેતસઃ વિવેકરહિત ચિત્તવાળા, ચ અને, (તેથી જ) રાક્ષસીમ્ રાક્ષસી, આસુરીમ્ આસુરી, (અને) મોહિનીમ્ બુદ્ધિને મોહિત કરનારી, પ્રકૃતિ પ્રકૃતિનો, એવ જ, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરીને રહેલા (હોય છે).

ભાવાર્થઃ—મારી અવજ્ઞાથી તે મૂઢ પ્રાણિઓ-અજ્ઞાનીઓ નિષ્ફળ આશાવાળા, નિષ્ફળ કર્મવાળા, નિષ્ફળ કૃતર્ક-જનિત જ્ઞાનવાળા તથા વિવેકરહિત થયેલા હોય છે અને તેથી જ રાક્ષસ સંબંધી તથા અસુર સંબંધી, બુદ્ધિને મોહિત-બ્રુટ

રાક્ષસી (માયા) ઉત્પન્ન થઈ. તે જાણેલી યતાં તેણે પચભૂત નામનુ બાલકોનું ટોણું ઉત્પન્ન કર્યું, તેમાનુ એક (જલ) નીચ માર્ગે પડે જ અમન કરે છે, બીજું (પૃથ્વી) અતિજડ, ત્રીજું (વાયુ) આદિ તદિ હોડે છે, ચોથું (આકાશ) અદર તથા બહાર પસુ શૂન્ય અને પાંચમું (અગ્નિ) બાળે છે. એમ બધાં અચુકત કાલ-વાળાં છે તે તે એકઠાં સમાજરૂપ બને તો શું ન કરે !

કરનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને જ રહેલા હોય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિની બ્રહ્મતાને અંગે તેમને વારંવાર સંશય તથા આશ્ચર્ય યોગિમાં જ જન્મ લેવો પડે છે. અને તેથી અધોગતિ તરફ જ તેઓ પ્રયાણ કરતા હોય છે પણ ઉર્ધ્વગતિને પામતા નથી. ૧૨.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે આપને અવશ્ય રીતે ક્રોધ બળે છે અને તે કેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે ? ” ઇત્યાદિ અર્જુનની ગિતાસૂત્ર પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

ભજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—મહાત્માનઃ, તુ, મામ્, પાર્થ, દૈવીમ્, પ્રકૃતિમ્, આશ્રિતાઃ, ભજન્તિ, અનન્યમનસઃ, જ્ઞાત્વા, ભૂતાદિમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—મહાન્તઃ આત્માનઃ યેપાં તે મહાત્માનઃ । દેવસ્ય ઇયં દૈવી, તાં દૈવીમ્ । અન્યસ્મિન્ પરમેશ્વરાભ્યતિરિક્તે મનઃ યેપાં તે અન્યમનસઃ, ન અન્યમનસઃ ઇતિ અનન્યમનસઃ । ભૂતાનામ્ આકાશાદીનાં આદિઃ કારણમ્ ઇતિ ભૂતાદિઃ, તં ભૂતાદિમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, પાર્થ હે પાર્થ ! દૈવીમ્ શમ, દમ, દયા અને શ્રદ્ધાદિ લક્ષણયુક્ત સાત્ત્વિક, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિનો, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરી રહેલા, મહાત્માનઃ મહાત્માઓ, (તો) મામ્ મને, ભૂતાદિમ્ આકાશાદિ સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ, (તથા) અવ્યયમ્ અવિનાશી એવો, જ્ઞાત્વા બાણીને, અનન્યમનસઃ મારા સિવાય બીજે કયાંય પણ મન નહિ રાખતા થકા, ભજન્તિ ભજે છે.

ભાવાર્થ:—પણ હે પાર્થ ! શમ, દમ, દયા, શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ ક્ષણવાળી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિમાં જ રહેલા તથા અનેક જન્મમાં રહ્યાં પુણ્યોથી પુનિત અને ઉદાર આત્માવાળા મહાપુરુષો તો સ્તવિક રીતે મને આકાશાદિ પંચમહાભૂતના કારણરૂપ થા અવિનાશી એવો જાણીને અનન્ય ચિત્તવાળા થઈને બળે-અર્થાત્ સત્વગુણી મહાત્માઓ તો મને જ પોતાનું પરમ ભય સમજી અનન્યતાથી બળે છે અને તેથી જ તેઓ મારી તિને પામે છે. ૧૩.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં “મહાત્માઓ પોતાને બળે છે” મ ભગવાને કહ્યું તેની પ્રતિમાં ‘તેમના બળનનો પ્રકાર કેવા પ્રકારનો છે’ હવે ભગવાન જણાવે છે:

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ॥

નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

પદ્મછેદ:—સતતમ્, કીર્તયન્તઃ, મામ્, યતન્તઃ, ચ, દૃઢ-તાઃ, નમસ્યન્તઃ, ચ, મામ્, ભક્ત્યા, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે.

૧ પદ્મપાં દોર્મ્યાં ચ જાતુમ્યામુરસા શિરસા દૃશા ।

મનસા વચસા ચેતિ પ્રણામોઽપાદ્ય ઉચ્યતે ॥

પગો વડે, બુલઓ વડે, ગોઠણો વડે, હર (દૃઢય) વડે, મસ્તક વડે, દૃષ્ટિ, મન વડે અને વચન-વાણીવડે એમ પ્રણામ આફ અજવાળો કહેવાય છે.

૨ यस્ય દેવે પર મર્તિર્વિશા દેવે તથા પ્રીતે ।

તસ્યેતે કમિતા દાર્યાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

જેને દેવતામા પરમ-ઉત્તમ-મહાયુક્ત ભક્તિ છે, અને જેમ દેવતામાં તેમ જ માં પણ ભક્તિ છે તે મહાત્માને એ કહેવા લભામ અર્થે વિકાસને પામે છે-મ થાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કીર્તયન્તીતિ તે કીર્તયન્તઃ । યતન્તિ
 इति यतन्तः । दृढानि व्रतानि नियमाः येषां ते दृढव्रताः । नम-
 स्यन्ति ते नमस्यन्तः । नित्यं युक्ताः इति नित्ययुक्ताः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(‘તેઓ’) સતતમ્ સર્વદા, મામ્
 મને (જ), કીર્તયન્તઃ વેદાન્તનું શ્રવણ, પ્રણવ-જપ ઇત્યાદિથી
 ભજતા, ચ અને, દૃઢવ્રતાઃ પ્રહાર્યાદિ દૃઢવ્રત ધારણ કરતા,
 યતન્તઃ ઇન્દ્રિયસંયમ તથા ઇશ્વરપૂજનમાં યતન કરતા, ચ
 અને, ભક્ત્યા ભક્તિપૂર્વક, નમસ્યન્તઃ નમન કરતા, નિત્યયુક્તાઃ
 અનવરત-રાતદિવસ-સાવધાન ચિત્તવાળા થયા થકા, મામ્ મને
 (જ), ઉપાસતે ઉપાસે છે-ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—તેઓ નિરંતર મારું જ કીર્તન કરતા, પ્રહાર-
 ય્યાદિ દૃઢ વ્રતોને ધારણ કરીને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ તથા મારા
 પૂજનમાં જ પ્રયતન કરતા તેમ જ મને ભક્તિપૂર્વક નમન કરતા,
 અહોરાત્ર સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને મને ભજે છે. અર્થાત્
 તેઓ વ્રતાદિ સર્વ મારે નિમિત્તે કરી મારી જ અપૂર્વ ભાવનાથી
 સેવા કરે છે એમ તું જાણ. ૧૪.

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનયજ્ઞેન, ચ, અપિ, અન્યે, યજન્તઃ, મામ્,
 ઉપાસતે, એકત્વેન, પૃથક્ત્વેન, વહુધા, વિશ્વતોમુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ (ભગવદ્વિષયકમ્) એવ યજ્ઞઃ ઇતિ
 જ્ઞાનયજ્ઞઃ, તેન જ્ઞાનયજ્ઞેન । યજન્તિ ઇતિ યજન્તઃ । એકસ્ય ભાવઃ ઇતિ

‘एकत्वम्, तेन एकत्वेन । पृथगः भावः इति पृथक्त्वम्, तेन पृथक्त्वेन । बहु प्रकारेण इति बहुधा । विश्वतः सर्वतः मुखं स्वरूपं यस्य सः विश्वतोमुखः, तं विश्वतोमुखम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, અન્યે ખીજાઓ, અપિ પણ, જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ વડે, મામ્ મને, યજન્તઃ પૂજતા થકા, ઉપાસતે ઉપાસે છે, (કેટલાક) એકત્વેન એક જ પરબ્રહ્મ છે એ ભાવથી—ભેદરહિત બુદ્ધિ વડે, (કેટલાક) પૃથક્ત્વેન ઉપાસ્ય-દેવતા અને ઉપાસક-ભક્ત એ બંનેમાં ભેદબુદ્ધિ વડે, (તથા કેટલાક) વિશ્વતોમુખમ્ આખા વિશ્વમાં પેતાની જ મૂર્તિથી વ્યાપીને રહેલા એવા મને, વહુધા વિવિધ પ્રકારે—ઉપાસ્ય દેવતાઓના ઘણા ભેદથી (ભજે છે).

ભાવાર્થઃ—વળી ખીજાઓ પણ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞવડે મારું પૂજન કરતા મારી ઉપાસના કરે છે, અને કેટલાક (હુરૂપ) એકજ પરમ બ્રહ્મ છે એમ અદ્વૈત ભાવથી, કેટલાક ઉપાસ્ય ઉપાસકના દ્વૈત ભાવથી, અને કેટલાક ઉપાસ્ય દેવતાઓની વિવિધતાથી મને સર્વવ્યાપી વિશ્વરૂપ સમજી અનેક સ્વરૂપે મારું ભજન કરે છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“અથવા બહુ પ્રકારે જો આપને ભક્તો ભજે છે તો પછી તેઓ આપને જ ભજે છે એમ કેમ માની શકાય ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન પોતાની સર્વાત્મતા બતાવતાં કહે છે:

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपधम् ॥

मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ ૧૬ ॥

૧ માયા તુ પ્રકૃતિં વિન્દ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાચયવપ્રતૈસ્તુ વ્યાપ્ત સર્વમિદં જગત્ ॥ કૃતિઃ ॥

પ્રકૃતિ તે માયા છે, અને મહેશ્વર-પુરુષ-બ્રહ્મ તે માયી છે અને તેના અવયવરૂપે જ આખુ જગત્ વ્યાપ્ત છે એમ બહુવુ.

પદચ્છેદઃ—અહમ્, ક્રતુઃ, અહમ્, યજ્ઞઃ, સ્વધા, અહમ્, અહમ્, ઔપધમ્, મન્ત્રઃ, અહમ્, અહમ્, एव, आज्यम्, અહમ્, અગ્નિઃ, અહમ્, હુતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઔપધેઃ इदम् इति ઔપધમ્ । आज्यते इति आज्यम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ક્રતુઃ શ્રૌત અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞરૂપ, અહમ્ હું (હું), યજ્ઞઃ સ્માર્ત-વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞ, (પણ) અહમ્ હું (હું), સ્વધા પિતૃઓને આપવામાં આવતું સ્વધા-અન્ન, અહમ્ હું (હું), ઔપધમ્ સર્વ પ્રાણિઓને જીવન (શક્તિ) આપનાર-રોગોને હરનાર ઔપધ અહમ્ હું (હું), મન્ત્રઃ જે વેદિક ઋચા વડે આહુતિ અપાય છે તે મન્ત્રરૂપ, અહમ્ હું, एव જ (હું), आज्यम् હવિર્દ્રવ્ય-ઘૃત, પાયસ ઇત્યાદિ, અહમ્ હું (હું), અગ્નિઃ આહુવનીયાદિ અગ્નિ, અહમ્ હું (હું, તેમજ) હુતમ્ હોમ, (પણ) અહમ્ હું (જ હું).

ભાવાર્થઃ—અગ્નિષ્ટોમાદિ શ્રૌત યજ્ઞ, વૈશ્વદેવાદિ સ્માર્ત યજ્ઞ, (પિતૃઓને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવતું-અન્ન-સ્વધા, પ્રાણિ-માત્રને જીવાડનાર અથવા વ્યાધિનાશને માટે આપવામાં આવતું ઔપધ, જે વેદિક ઋચાથી આહુતિ અપાય છે તે મન્ત્ર, ઘૃત, પાયસ ઇત્યાદિ હવિષ્ય પદાર્થ, આહુવનીયાદિ અગ્નિ તથા હોમવામાં આવતું જે તે સઘળું હું જ હું. અર્થાત્ મારા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને તેથી સર્વ જગ્યાએ હું જ વ્યાપક હું એમ તું માન. ૧૬.

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पदच्छेदः—पिता, अहम्, अस्य, जगतः, माता, धाता, पितामहः, वेद्यम्, पवित्रम्, उँकारः, ऋक्, साम, यजुः, एव, च.

व्युत्पत्तिसमासाः—पाति रक्षति इति पिता । धारयतीति धाता । पितुः पिता इति पितामहः । वेदितु योग्यम् वेद्यम् । पूयते अनेन इति पवित्रम् ।

अन्वय अने अर्थः—अस्य आ, जगतः जगत्तो, पिता पिता, माता माता, धाता कर्मशब्देने आपनार विधाता, पितामहः पितानो पशु पिता, अहम् हुं (हुं, तेभ) वेद्यम् ज्ञानुवा योग्य, पवित्रम् पावन करनार, उँकारः प्रणव, ऋक् ऋग्वेद, साम सामवेद, च अने, यजुः यजुर्वेद, एव पशु, (अहम् हुं, ज हुं).

भावार्थः—आ जगत्तो पिता, माता, विधाता अने पितामह हुं हुं, तेभ ज्ञानुवा योग्य वस्तु, पावन करनार वस्तु, उँकार-प्रणव, ऋग्वेद, सामवेद अने यजुर्वेद पशु हुं ज हुं. अर्थात् सर्वस्वरूपे हुं ज रडेले हुं अभां स'थय नथी. १७.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

पदच्छेदः—गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणम्, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानम्, निधानम्, बीजम्, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—गम्यते इति गतिः । कर्मफलम् विभर्तीति भर्ता । प्रकर्षेण भवतीति प्रभुः । साक्षाद्गुण इति साक्षी । निश्चयेन वासः इति निवासः । सु सुष्ठु हृद् हृदयं यस्य सः सुहृद् । प्रभवति —

વતિ અસ્માત્ इति प्रभवः । प्रकर्षेण लयः इति प्रलयः । स्थीयते अस्मिन्
तत् स्थानम् । नितान्तं धीयते अस्मिन्निति निधानम् ।

અન્ય અને અર્થઃ—(વળી) ગતિઃ કર્મફલ, મર્તા
પોષણ કરનાર, પ્રયુઃ નિયંતા, સાક્ષી સાક્ષી, નિવાસઃ ભોગસ્થાન,
શરણમ્ શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર, પ્રત્યુપકારની
અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર મિત્ર, પ્રભવઃ ઉત્પત્તિસ્થાન, પ્રલયઃ
લયરૂપ, સ્થાનમ્ આધાર, નિધાનમ્ કર્મફલનું સમર્પણસ્થાન
વીજમ્ પ્રરોહના કારણરૂપ, (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશિ એવું બ્રહ્મ,
(તે પણ હું જ હું).

હાવાર્થઃ—કર્મના ફલરૂપ, પોષણ કરનાર, નિયંતા, સાક્ષી,
ભોગસ્થાન, શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર, પ્રત્યુપકારની
અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર મિત્રરૂપ, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન,
લયસ્થાન અને આધારસ્થાન, કર્મનાં ફલને સમર્પણ કરવાનું
સ્થાન, ઉત્પત્તિનું મૂલ કારણ અને અવિનાશિ એવું બ્રહ્મ તે પણ
હું જ હું. ૧૮.

तपाम्यहमहं वर्षे निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—તપામિ, અહમ્, અહમ્, વર્ષમ્, નિગૃહ્ણામિ,
ઉત્સૃજામિ, ચ, અમૃતમ્, ચ, એવ, મૃત્યુઃ, ચ, સત્, અસત્, ચ,
અહમ્, અર્જુન.

૧ સદમિત્યન્નરૂપત્વાત્કાર્યમિત્યુચ્યતે ભુષેઃ ।

અસદ્વ્યક્તરૂપત્વાત્કારણં ચાપિ શબ્દિતમ્ ॥

સત્ સર્વથા વ્યક્ત-રૂપરૂપ હોવાથી તેને પડિતો કાર્ય કહે છે અને અસત્-
અવ્યક્ત-અરૂપરૂપ હોવાથી તેને કારણ કહે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિતાન્ત ગૃહ્ણામિ ઇતિ નિગૃહ્ણામિ । ન

મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્ । ન સત્ ઇતિ અસત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી) અર્જુન હે અર્જુન ! અહમ્ હું, તપામિ (આદિત્યરૂપ થઈને) તપુ છું, વર્ષમ્ વરસાદને, નિગૃહ્ણામિ આકર્ષું છું, ચ અને, उत्तृજામિ છોડું છું, ચ તેમ, અમૃતમ્ અવનરૂપ, ચ અને, મૃત્યુ મૃત્યુરૂપ, एव પણ, સત્ સ્વૂલ-દશ્ય, ચ અને, અસત્ સૂક્ષ્મ-અદશ્ય, (એ બધુ પણ) અહમ્ હું, एव જ (છું).

ભાવાર્થ:—વળી હે અર્જુન ! સૂર્યરૂપે જગતને તાપ આપનાર હું જ છું, વરસાદને અર્થાત્ જલને ગ્રીભઝતુમાં હું જ ખેંચું છું અને વર્ષાઝતુમાં હું જ છોડું છું, તેમજ અવન, મૃત્યુ સ્વૂલ-દશ્ય અને સૂક્ષ્મ-અદશ્ય એ બધુ પણ હું પોતે જ છું. ૧૬.

અવતરણિકા:—“ઉપર કહેલા પ્રકારમાથી એકે પ્રકાર વડે પોતાને ન ભજતા કેવન શુબ્ધ કર્મ કરનારાઓ વી ગતિને પામે છે,” તેનુ વર્ણન ભગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ કરે છે

‘ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા

યજ્ઞૈરિષ્ટા સ્વર્ગર્તિ પ્રાર્થયંતે ॥

તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોક-

મશ્નંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

૧ યો વા જનદસર ગામ્નાંવાદિવાર્ધિ-કે ઉહોતિ યજતે

તપસ્યતે વહ્નિર્વર્ષસદ્વત્ર-નવવેવમ્ નદ્રવતિ ॥ શ્રુતિ ॥

હે ગાર્ગિ ! જે અવિનાશિ નિહત્તે ન જાણી આ દેહમા દોષ કરે છે, અને

છે, તપ તપે છે તેનો બહુ-દબરો વર્ષ દુષ્ટી લે. દેહાતરમા થાત થતા હોય તે સધળું એનું અતવત (પુનરાવર્તક) જ થાય છે. અર્થાત્ દોષ, યદ્યદે-સધળા કર્મો તેને છેવટ ફરી જન્મ આપનાર થાય છે પણ એનું આત્મકર્મ

પદચ્છેદઃ—ત્રૈવિદ્યાઃ, મામ્, સોમપાઃ, પૂતપાપાઃ, યજ્ઞૈઃ, ઇષ્ટા, સ્વર્ગતિ, પ્રાર્થયન્તે, તે, પુણ્યમ્, આસાદ્ય, સુરેન્દ્રલોકમ્, અન્નન્તિ, દિવ્યાન્, દિવિ, દેવભોગાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઋગ્યજુઃસામલક્ષણાઃ તિત્તઃ વિદ્યાઃ યેષાં તે ત્રિવિદ્યાઃ, ત્રિવિદ્યા એવ ત્રૈવિદ્યાઃ; તિત્તો વિદ્યાઃ અધીયન્તે જાનન્તીતિ વા ત્રૈવિદ્યાઃ । સોમં પિવન્તીતિ સોમપાઃ । પૂતાનિ પાપાનિ સ્વાર્ગપ્રતિ-
બન્ધકાનિ યેષાં તે પૂતપાપાઃ । સ્વાર્ગ પ્રતિ ગતિઃ इति સ્વર્ગતિઃ, તાં સ્વર્ગ-
તિમ્ । પ્ર પ્રકર્ષેણ અર્થયન્તે યાચન્તે इति પ્રાર્થયન્તે । સુરાણામ્ ઇન્દ્રઃ इति
સુરેન્દ્રઃ, સુરેન્દ્રસ્ય લોકઃ इति સુરેન્દ્રલોકઃ, તં સુરેન્દ્રલોકમ્ । દિવિ
મવાઃ દિવ્યાઃ, તાન્ દિવ્યાન્ । મુજ્યન્તે इति ભોગાઃ, દેવાનાં ભોગાઃ इति
દેવભોગાઃ, તાન્ દેવભોગાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(યે જે,) ત્રૈવિદ્યાઃ ઋગ્વેદ, યજુ-
ર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને બાણુનાર, સોમપાઃ યજ્ઞમાં
સોમનું પાન કરનાર, (અને તેથી જ) પૂતપાપાઃ નિષ્પાપ થયેલા
થકા, યજ્ઞૈઃ યજ્ઞો વડે, મામ્ મારું (ઈન્દ્રસ્વરૂપનું), ઇષ્ટા યજન કરીને,
સ્વર્ગતિમ્ સ્વર્ગ—લોકની ગતિની, પ્રાર્થયન્તે પ્રાર્થના કરે છે, તે
તેઓ, પુણ્યમ્ પુણ્યના ફલરૂપ, સુરેન્દ્રલોકમ્ ઇન્દ્રલોકને,
આસાદ્ય પામીને, દિવિ સ્વર્ગમાં, દિવ્યાન્ દિવ્ય—મનહર—વિલાસ-
રૂપ, દેવભોગાન્ દેવતાઓના ભોગોને, અન્નન્તિ ભોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે ઋગ્, સામ અને યજુર્વેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને
બાણુનાર, યજ્ઞશિષ્ટ સોમનું પાન કરનાર અને તેથી જ પાપ-
રહિત થયા થકા યજ્ઞો વડે મને—ઈન્દ્રસ્વરૂપે પૂજીને સ્વર્ગ-
લોકની ગતિની પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પુણ્યના ફલરૂપ ઉત્તમ

સ્વર્ગલોકને પામીને દેવોને ભોગવવા યોગ્ય એવા સ્વર્ગીય ભોગ-
વિલાસોને ભોગવે છે. ૨૦.

અવતરણિકા:—“એ પ્રકારે ધણા કષ્ટથી તેઓ સ્વર્ગને મેળવે છે,
પરંતુ તે પણ વિનાશિ હોવાથી અંતે તેઓ મારું બંજન ન કરતા હોવાથી
પાછા મનુષ્યલોકમાં પતન પામે છે,” વે બગવાન કહે છે:

‘તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ૨૧ ॥

પદ્ચ્છેદ:—તે, તમ્, મુક્ત્વા, સ્વર્ગલોકમ્, વિશાલમ્,
ક્ષીણે, પુણ્યે, મર્ત્યલોકમ્, વિશંતિ, એવમ્, ત્રયીધર્મમ્, અનુપ-
પન્નાઃ, ગતાગતમ્, કામકામાઃ, લભન્તે.

૧ પૂર્વા હોતે અહંદા યજ્ઞસ્ત્રા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્યં ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मृदा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति ॥ ક્રુતિઃ ॥

એ યજ્ઞરૂપી અરાદ નોકાઓ અહંદ છે એટલે તેથી પ્રાપ્ત થતાં પુણ્યો પૂરાં
થાય ત્યારે તે હુબાવી શકે છે અર્થાત્ ફરી જન્મતમાં જન્માવી શકે છે, કે જેઓમાં
હિતમ પ્રકારનું કર્મ છે, પણ એ પુણ્યને જેઓ વખાણે છે તેઓ મૂર્ખ છે, કેમકે તેઓ
જરા અને મૃત્યુને ફરી પણ પામે છે. (અરાદ નોકાઓ તે પોડરા ઋતિવજ, યજ્ઞમાન
અને યજ્ઞમાનની પત્ની).

यत्सत्यं तदुपासितव्यमधुना सत्यं यतो लभ्यते

सत्योपासनया तथैव च फलं स्वप्नोत्पરાज્યાદिवत् ॥

आयासे सदृशेऽपि तुच्छफलदे मार्गे प्रवृत्तिः कथं

मायावैभवंतदेव तत्रिदं ममया हरेर्वाप्यते ॥ દિપ્તિલિંગાયામ્ ॥

હમણાં-તત્કાલ જે સત્ય પરંતુ છે તેનીજ ઉપાસના કરવી કે જેનાથી સત્ય

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વર્ગશ્ચાસૌ લોકશ્ચ इति स्वर्गलोकः, तं स्वर्गलोकम् । मर्त्यश્चासौ लોકश्च इति मर्त्यलोकः, तं मर्त्यलोकम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તે તે—સકામ કર્મવાદીઓ, તમ તે, વિશાલમ્ વિશાલ, સ્વર્ગલોકમ્ સ્વર્ગલોકને, મુક્ત્વા ભોગવીને, પુણ્યે પુણ્ય, ક્ષીણે ક્ષીણ થઈ જતાં, મર્ત્યલોકમ્ મૃત્યુલોકમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, एवम् એ પ્રમાણે, त्रयीधर्मम् ત્રણ વેદમાં કહેલા વૈદિકકર્મનું, अनुग्रहाः અનુકરણ કરવાવાળા, कामकामाः કામનાઓની ઇચ્છાવાળા, (તેઓ) गतागतम् આવતું જતું—વિનાશિ ફલ, લમન્તે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—તે સકામ કર્મવાદીઓ તે મહા વિશાલ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને, પોતાનાં પુણ્યો ક્ષીણ થઈ જતાં આ મૃત્યુલોકમાં ફરી અવતાર લે છે, એ પ્રમાણે ત્રણ વેદોમાં કહેલાં કેવળ વેદોક્ત શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ, અને કામનાઓની ચાહનાવાળાઓ પુણ્યથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકની પ્રાપ્તિરૂપી આવતા જતા એટલે કે વિનાશ પામવાવાળા ફલને મેળવે છે. અર્થાત્ તેઓ કર્મનાં ફલને અંગે સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે, પણ પાછળથી પતન પામે છે, પરંતુ મારા ભક્તો તો તે સ્થિતિને—પતનને પામતા નથી. ૨૧

અવતરણિકા —“ કામનાઓની ઇચ્છાવાળાઓ તો પોતપોતાની કામના પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને, ભોગાદિ આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવે

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અસત્યની ઉપાસનાથી અસત્ય—જુઠું ફળ મળે જ નેમ સ્વપ્નમાં રાત્રી મળ્યું હોય પણ જાગતાં તે જુઠું જણાય છે તેમ, બન્ને માર્ગોમાં પ્રયાસ કરીને જોઈ જાય છે છતાં તુલ્ય ફળ આપનારા અસત્યના માર્ગમાં કેમ પ્રવૃત્તિ થાય ? માટે તે આ સધળું માયાનો વૈભવ છે અને તે—તે સળધી વિવેક તો પરમાત્માની શક્તિ વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે

છે, પણ કેવળ નિષ્ક્રમ કર્મ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે જે આપની ઉપાસના કરે છે અને જેઓને ભોગની ઈચ્છા નથી હોતી, તેમના શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ તેમના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય છે ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાન માટે ભગવાન કહે છે:

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ॥

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥

પદ્મચેદઃ—અનન્યાઃ, ચિન્તયન્તઃ, મામ્, યે, જનાઃ, પર્યુપાસતે, તેષામ્, નિત્યાભિયુક્તાનામ્, યોગક્ષેમમ્, વહામિ, અહમ્ .

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નાસ્તિ અન્યઃ ઉપાસ્યઃ યેષાં તે અનન્યાઃ । ચિન્તયન્તીતિ તે ચિન્તયન્તઃ । પરિતઃ સર્વતઃ અનવચ્છિન્નતયા ઉપાસતે इति પર્યુપાસતે । નિત્યમ્ અભિયુક્તાઃ इति નિત્યાભિયુક્તાઃ, તેષામ્ નિત્યાભિયુક્તાનામ્ । યોગશ્ચ ક્ષેમશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ યોગક્ષેમમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યે જે, જનાઃ મનુષ્યો, અનન્યાઃ મારા સિવાય બીજો આશ્રય જેમને નથી તેવા થકા, મામ્ મારું ચિન્તયન્તઃ ચિન્તન કરતા, પર્યુપાસતે કેવળ (મારી) ઉપાસના કરે છે, તેષામ્ તે, નિત્યાભિયુક્તાનામ્ નિરતર મારામાં જોડાએલ ચિત્તવાળાઓનાં, યોગક્ષેમમ્ નહિ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, અને પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણને અહમ્ હું, વહામિ વહન કરું હું—આપું છું.

ભાવાર્થઃ—મારા વિના અન્ય કોઈપણ આશ્રય જેમનો નથી એવા જે મારા ભક્તજનો મારું જ ચિંતન કરતા નિરંતર મને લગે છે, તેવા સતત મારામાંજ આસક્ત ચિત્તવાળાઓનાં યોગક્ષેમ—ન પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુનું પ્રાપ્ત કરવું, અને પ્રાપ્ત થયેલાનું રક્ષણ કરવું તે રૂપી જે જીવનવ્યવહાર—તે હું જ ચલાવું

હું. અર્થાત્ તેઓ તો તેની પણ ચિંતા રાખતા નથી અને તેથી હું જ તેઓનાં યોગક્ષેમને ચલાવું છું. ૨૨.

અવતરણિકા:—“અન્ય દેવતાઓ પણ સ્વસ્થ તો આપનું જ છે તો તે દેવતાના ભક્તો પણ આપને જ બળે છે એમ કેમ ન માની શકાય! અને તો પછી આપના ભક્તો તથા અન્ય દેવતાના ભક્તોમાં શો વિશેષ ફરક છે?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—યે, અપિ, અન્યદેવતાભક્તાઃ, યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તે, અપિ, મામ્, એવ, કૌન્તેય, યજન્તિ, અવિધિપૂર્વકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અન્યાશ્ચ તાઃ દેવતાશ્ચ ઇતિ અન્યદેવતાઃ, તાસાં ભક્તાઃ ઇતિ અન્યદેવતાભક્તાઃ । ન વિધિઃ ઇતિ અવિધિઃ, અવિધિઃ પૂર્વ યસ્મિન્ કર્મણિ યથાસ્યાત્તથા ઇતિ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કુંતાશુના પુત્ર-અર્જુન! યે જેઓ, અન્યદેવતાભક્તાઃ ખીબા દેવતાઓના ભક્તો, (થઈને) અપિ પણ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતાઃ યુક્ત થયા થકા, (તેઓને) યજન્તે પૂજે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, અવિધિપૂર્વકમ્ અજ્ઞાન-પૂર્વક, મામ્ મને, એવ જ, યજન્તિ પૂજે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! ખીબા દેવતાના ભક્તો જેઓ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને તેમનું પૂજન કરે છે, તેઓ પણ અજ્ઞાનપૂર્વક મને જ પૂજે છે. અર્થાત્ મારા ભક્તો મને વિધિથી પૂજે છે બ્યારે અન્યના ભક્તો મને અવિધિથી પૂજે છે એમ તું બાણ. ૨૩.

અવતરણિકા:—“તેઓ આપને અજ્ઞાનપૂર્વક કેવી રીતે પૂજે છે?” એના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં મોક્તા ચ પ્રમુરેવ ચ ॥

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ તે ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, હિ, સર્વયજ્ઞાનામ્, મોક્તા, ચ, પ્રમુઃ, એવ, ચ, ન, તુ, મામ્, અભિજાનન્તિ, તત્ત્વેન, અતઃ, ચ્યવન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે યજ્ઞાશ્ચ ઇતિ સર્વયજ્ઞાઃ, તેષાં સર્વયજ્ઞાનામ્ । મુનર્કીતિ મોક્તા । પ્રમવતિ ઇતિ પ્રમુઃ । અમિતઃ જાનન્તિ ઇતિ અભિજાનન્તિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહમ્ હું, સર્વયજ્ઞાનામ્ સર્વ યજ્ઞોનો, મોક્તા ભોગવનાર, ચ અને, પ્રમુઃ સ્વામી, એવ જ, (હું) તુ પણ, હિ જથી, મામ્ મને, (તેઓ) તત્ત્વેન તત્ત્વથી, ન, અભિજાનન્તિ જાણતા નથી, અતઃ એથી, ચ જ, તે તેઓ, ચ્યવન્તિ પડે છે—ફરી જન્મ—પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જઘા શ્રીતસ્માર્ત યજ્ઞોનો તે તે દેવતાસ્વરૂપે ભોગવનાર અને ઈશ્વર પણ હું જ છું, પણ જેથી અન્ય દેવતાના

૧ દક્ષોજેકે સ્વરૂપેનંતિ નટવરો દર્શયન્ હાવભાવો-

સ્તત્તદ્ગાન્ધધાન પૃથગભિલષિનેષ્વચ સામાર્જિકેષુ ॥

કસૈચિત્કશ્ચિદર્થ વિતરતિ મુદિતસ્તેન સતર્પિત સ્યા-

દેક. સર્વાન્તરાત્માપણમસ્તિલનુમ્યોડર્પિત સ્વાત્તયૈવ ॥ દિપ્પણિકાદ્ ॥

એકજ નટવર—નૃત્યકારોમા એક પરમાત્મા અનેક સ્વરૂપે આ જગત્મા સામા-
નિક જુદી જુદી અભિલાષાઓ અનુસાર તદનુકૂલ તેતે (જ્યારે જેવાની જરૂર હોય
ત્યારે તેવાં તેવા) રૂપોને ધારણ કરીને તે પ્રભાણે જ હાવભાવ દર્શવતા નાચ કરે
છે, માટે જ ભે દોઈ એકજ વ્યક્તિને ઉદેશીને કર્ષ વસ્તુ મનુષ્ય આપે છે તો તેથી તે
એક જ સતુષ્ઠ યાય ॥ પણ ભે સઘળાઓના અતરાત્મા—પરમેશ્વરને ઉદેશીને આપેલું
હોય તો તે એકની પેઠે સઘળા શરીરોને આપેલું મનાય છે, અને તેથી તે સર્વ સતુષ્ઠ-
યએવા મનાય છે.

ઉપાસકો મને તત્ત્વથી જાણતા નથી, એટલે કે મારા સત્યસ્વરૂપને સમજતા નથી તેથી જ તેઓ પડે છે—આ સંસારની જન્મ-મરણરૂપ આવૃત્તિને—પુનર્જન્મને પામે છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—“આપના શુદ્ધ તત્ત્વને ન સમજવાથી અન્ય દેવતાના બક્તો કર્મના ફલથી બ્રહ્મ થાય છે, તો તે તે દેવતાઓનું આરાધન તો કાલાન્તરે પણ અધઃપતન કરનાર હોવાથી સારરહિત જ ગણાય ?” એવી અર્જુનની માન્યતાને દૂર કરી તેને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે ભગવાન કહે છે:

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ॥

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મધ્યાજિનોઽપિ મામ્ ૨૫

પદચ્છેદઃ—યાન્તિ, દેવવ્રતાઃ, દેવાન્, પિતૃન્, યાન્તિ, પિતૃવ્રતાઃ, ભૂતાનિ, યાન્તિ, ભૂતેજ્યાઃ, યાન્તિ, મધ્યાજિનઃ, અપિ, મામ્ .

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવેષુ વ્રતં નિયમઃ યેષાં તે દેવવ્રતાઃ । પિતૃષુ વ્રતં યેષાં તે પિતૃવ્રતાઃ । યદ્દં યોગ્યાનિ ઇજ્યાનિ, ભૂતાનિ (વિનાયકમાતૃગણચતુઃષ્ઠીયોગિન્યાદીનિ) ઇજ્યાનિ પૂજ્યાનિ યેષાં તે ઇતિ ભૂતેજ્યાઃ । માં યજન્તિ તે મધ્યાજિનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેવવ્રતાઃ ઈન્દ્રાદિ દેવોમાં નિયમિત ભક્તિવાળા, દેવાન્ (તે તે) દેવોને, યાન્તિ પામે છે, પિતૃવ્રતાઃ શ્રાદ્ધાદિક્રિયાપરાયણ પિતૃભક્તો, પિતૃન્ પિતૃઓને, યાન્તિ પામે છે, ભૂતેજ્યાઃ (ગણપતિ, માતૃકા, યોગિની ઇત્યાદિ) ભૂતગણોને પૂજનારા, ભૂતાનિ ભૂતોને, યાન્તિ પામે છે, (અને) મધ્યાજિનઃ મારું યજન કરનારા, મામ્ મને, અપિ પણ, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—દેવોના ભક્તો દેવોને, પિતૃઓના ભક્તો પિતૃઓને, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને અને મને પૂજનારા મને જ પામે છે, એમ અનુક્રમે જે જે દેવોને જે જે પૂજનારા છે તે પોત-પોતાના તે તે આરાધ્ય દેવોને પામે છે અર્થાત્ પુણ્યની સમાપ્તિ સુધી તેઓની તે ભક્તિ નિષ્કામ જતી નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“વળી મારા ભક્તોને સસારની પુનરાવૃત્તિ ન થવા ૩૫ અનન્ત ફક્તની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ હું બહુ સુખ-પૂર્વક આરાધી શકાઉં તેવો છું તેથીજ જ્ઞાનીઓ મારી આરાધના કરે છે,” એ આશયથી ભગવાન કહે છે

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ॥

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—પત્રમ્, પુષ્પમ્, ફલમ્, તોયમ્, યઃ, મે, ભક્ત્યા, પ્રયચ્છતિ, તત્, અહમ્, ભક્ત્યુપહૃતમ્, અશ્નામિ, પ્રયતાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ ચચ્છતીતિ પ્રયચ્છતિ । ભક્ત્યા ઉપહૃતમ્ इति ભક્ત્યુપહૃતમ્ । પ્રકર્ષેણ યત. આત્મા યસ્ય સઃ પ્રયતાત્મા, તસ્ય પ્રયતાત્મનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે ભક્ત, પત્રમ્ (તુલસીનું) પાંદડું, પુષ્પમ્ પુલ, ફલમ્ ફલ, તોયમ્ પાણી (અથવા જે કંઈ

૧ યા ક્રિયા સપ્રયુક્તાશ્ચ લોકન્તગતિરુદ્ધિભિ ॥

ના સર્વા શિરસા દેવ પ્રતિગૃહ્ણતિ ચે સ્વયમ્ ॥

એકાંત ગમન કરનારી બુદ્ધિવાળા-વિચારવન્ત-જ્ઞાની પુરુષોએ જે ક્રિયાઓ-કર્મો-ઈશ્વરાર્પણ વૃત્તિથી સારી રીતે યોગ્યથી હોય છે તે તે સર્વ ક્રિયા-કર્મો-સાક્ષાત્ પરમાત્મા પોતેજ શિરપર મટણ કરે છે (સ્વીકારે છે).

અનાયાસે મળેલું તે) મેં મને, પ્રયચ્છતિ અર્પણ કરે છે, પ્રયતાત્મનઃ તે શુદ્ધપુદ્ધિવાળાએ, મક્ત્યુપહૃતમ્ ભક્તિ વડે ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલા, તત્ તેને, અન્નામિ હું ગ્રહણ કરું છું.

ભાવાર્થ:—જે મારા ભક્ત તુલસીપત્ર, પુષ્પ, ફલ, અથવા જલ તેમાંનું એકાદ અથવા અનાયાસે મળી આવેલું જે કંઈ પણ મને અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધપુદ્ધિવાળા મારા ભક્તે ભક્તિ-પૂર્વક ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલું તે હું ગ્રહણ કરું છું. અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જો કંઈ સ્વરૂપ પણ મને અર્પણ કરવામાં આવે છે તો તેથી હું પ્રસન્ન થઈ મારા ભક્તનું કલ્યાણ કરું છું. ૨૬.

અવતરણિકા:—“પત્રપુષ્પાદિક પણ ભક્તિ વડે અર્પણ કરાયેલાં હું ગ્રહણ કરું છું, તેમ સર્વ કર્મ પણ મને અર્પણ કરવામાં આવે તો તેને પણ હું ગ્રહણ કરું અને તેથી તેમ જ કરવું ઉચિત છે,” એમ જણાવી ‘તું પણ તે પ્રમાણે જ કર’ એમ કહેવામાટે ભગવાન જણાવે છે:

યત્કરોષિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોપિ દદાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, કરોપિ, યત્, અશ્રાસિ, યત્, જુહોપિ, દદાસિ, યત્, યત્, તપસ્યસિ, કૌંતેય, તત્, કુરુષ્વ, મદર્પણમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અર્પ્યતે અનેન ઇતિ અર્પણમ્, મયિ અર્પ-
ણમ્ ઇતિ મદર્પણમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય! યત્ જે, કરોપિ (કર્મ) તું કરે, યત્ જે કંઈ, અશ્રાસિ તું ખાય, યત્ જે, જુહોપિ

(અગ્નિમાં) હોમે, યત્ જે કંઈ, દદાસિ તું આપે, યત્ જે કંઈ, તપસ્યસિ તપ કરે, તત્ તે, મદર્પણમ્ મને અર્પણ, કુરુવ્ય કર.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! તું જે કંઈ કર્મ કરે, જે કંઈ ખાય, જે અગ્નિમાં હોમ કરે, જે દાન વગેરે આપે, જે તપ કરે, તે સઘળું તારું કર્મ મને અર્પણ કર. ૨૭.

અવતરણિકા:—“ એવી રીતે મારામાં કર્મ અર્પણ કરવાથી તને શું ફલ પ્રાપ્ત થશે તેજ્ઞે. ” એમ અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબંધનૈઃ ॥

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદ:—શુભાશુભફલૈઃ, એવમ્, મોક્ષ્યસે, કર્મબંધનૈઃ, સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા, વિમુક્તઃ, મામ્, ઉપૈષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શુભં ચ અશુભં ચ ઇતિ શુભાશુભે, શુભાશુભે ફલે યેષાં તાનિ શુભાશુભફલાનિ, તૈઃ શુભાશુભફલૈઃ । વધ્યન્તે એમિરિતિ બંધનાનિ, કર્માણ્યેવ બંધનાનિ ઇતિ કર્મબંધનાનિ, તૈઃ કર્મ-બંધનૈઃ । સંન્યાસ એવ કર્મફલાનાં મત્સમર્પણતયા યોગઃ ઇતિ સંન્યાસ-યોગઃ, તેન યુક્તઃ આત્મા અન્તઃકરણં યસ્ય સઃ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા । વિશેષેણ મુક્તઃ ઇતિ વિમુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, શુભાશુભફલૈઃ શુભ અને અશુભ ફલવાળાં, કર્મબંધનૈઃ કર્મરૂપી બંધનોથી, મોક્ષ્યસે તું છૂટો થઈશ, (અને) સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા મને કર્મે સમર્પણ કરવા રૂપી જે સંન્યાસ તે રૂપી યોગ વડે યુક્ત અંતઃકરણ.

વાળો, (તેમ જ) વિમુક્તઃ જીવતો છતાં જ કર્મબંધનોથી છૂટી ગયેલો થકો, (શરીર છોડ્યા પછી પણ) મામ્ મને, ઉપેવ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થ:—એ પ્રભાણે મારામાં કર્મો અર્પણ કરવાથી શુભ અને અશુભ ફલવાળાં કર્મરૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ, અને કર્મફલને સમર્પણ કરવા રૂપી જે સંન્યાસયોગ તેનાં અનુષ્ઠાન-યુક્ત ચિત્તવાળો થઈને તું જીવતા છતાં જ કર્મનાં બંધનો-માંથી છૂટી જઈશ, અને મૃત્યુ પછી પણ મને પામીશ એમાં સંશય નથી. ૨૮

અવતરણિકા:—“આપ માત્ર આપના ભક્તો ઉપર જ અનુગ્રહ કરો અને અન્ય દેવતાના ભક્તો ઉપર નહિ, તો પછી આપને રાગદ્વેષવાળા ગણવા કેકેમ?” એ અર્જુનની સંકાત સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ॥

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

પદચ્છેદ:—સમઃ, અહમ્, સર્વભૂતેષુ, ન, મે, દ્વેષ્યઃ, અસ્તિ, ન, પ્રિયઃ, યે, ભજન્તિ, તુ, મામ્, ભક્ત્યા, મયિ, તે, તેષુ, ચ, અપિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । દ્વેષ્ટું યોગ્યઃ દ્વેષ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, સર્વભૂતેષુ સર્વ પ્રાણીમાં, સમઃ તુલ્ય-સમાન (જ હું), મે મને, દ્વેષ્યઃ દ્વેષ કરવા યોગ્ય, (કોઈ પણ) ન, અસ્તિ નથી, મે મારો, પ્રિયઃ પ્રિય, (પણ કોઈ) ન નથી, તુ, પણ, યે જેઓ, મામ્ મને, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે,

મજન્તિ ભજે છે, તે તેઓ, મયિ મારામા (છે), ચ અને, તેણે તેઓમા, અહમ્ હુ, અપિ પણ (છુ.)

ભાવાર્થ:—હું પ્રાણિમાત્રમાં સમાનતાથી જ રહેલો છું. અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય કે પ્રિય કોઈ પણ નથી, છતાં પણ જેઓ મને ભક્તિપૂર્વક ભજે છે તેઓ મારામાં રહે છે અને હું પણ સ્વભાવથી જ તેઓમાં રહું છું અર્થાત્ જેમ અગ્નિ પોતાની પાસે આવેલાની જ ઠંડી ઉરાડે છે, પણ દૂર રહેલાની નહીં, તેમજ મને ભજનારા સ્વાભાવિક રીતે જ મારા વિશેષ સંબંધમાં આવે છે, બાકી અગ્નિની માફક કોઈના પર મારો પક્ષપાત નથી આ પ્રમાણે પાસે આવનાર અને ન આવનાર એટલે કે મારા ભક્તા અને અન્યના ભક્તોમાં અવશ્ય એટલો ભેદ રહેલો છે. ૨૯.

અવતરણિકા:—“મારી ભક્તિનું માહાત્મ્ય કેવું છે તે તું જાણે, ” જેમ ભગવાન પોતાની ભક્તિની મહત્તા બતાવતા કહે છે

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥૩॥

પદ્મચેદ:—અપિ, ચેત્, સુદુરાચાર:, મજતે, મામ્, અનન્યમાક્, સાધુ:, એવ, સ:, મન્તવ્ય:, સમ્યક્, વ્યવસિત:, હિ, સ:.

૧ અહ વ્રહેતિ માં ધ્યાયજ્ઞેકાગ્રમનસા સકૃત્ ।

સર્વ તરતિ પામ્માન કલ્પકોદિશતે કૃતમ્ ॥

‘હું પ્રજ્ઞા છું’ જેમ એકાગ્રમનવડે એક જ વખત પણ મારું ધ્યાન કરતો (મનુષ્ય) અનેક કલ્પોના કરેલા સ્વયંના પ્રાપ્તિ વરી જાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુતરામ્ અત્યન્તં દુષ્ટઃ આચારઃ આચરણં
યસ્ય સઃ સુદુરાચારઃ । અન્યં મજતીતિ અન્યમાક્, ન અન્યમાક્ इति
अनन्यमाक् । मन्तुं योग्यः मन्तव्यः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચેત્ જો, સુદુરાચારઃ અત્યંત
દુષ્ટાચરણવાળો, અર્થે પણ, અનન્યમાક્ અનન્યલક્ષિતવાળો
થઈને, માત્ર મને, મજતે લજે, (તો) સઃ તે, સાધુઃ સારા શીલ-
વાળો, એ જ, મન્તવ્યઃ માનવા યોગ્ય (છે), હિ કારણ કે, સઃ
તે, સમ્યક્ યથાવત્-સારી રીતે, (મારે વિષે) વ્યવસિતઃ નિશ્ચયને
પ્રાપ્ત થયેલો (છે).

ભાવાર્થઃ—જો અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ અનન્ય
લક્ષિતવાળો થઈને મને લજે, તો તેને ઉત્તમ સ્વભાવવાળો
સાધુ પુરુષ જ માનવો, કારણ કે તે મારે વિષે મારી લક્ષિ-
ત્વ યથાર્થ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલો છે. અર્થાત્ તેવા મારા લક્ષતનો
દુરાચાર મારી લક્ષિતી નાશ પામતાં તત્કાળ તે સદાચાર બુદ્ધિ-
વાળો થઈ જાય છે. ૩૦.

અવતરાણુકાઃ—“ પોતાના ભજનના પક્ષ નિશ્ચયથી અને તેના
પ્રભાવથી તે બધા દુરાચારોને છોડી દઈ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, ” એમ
કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વળી પોતાની લક્ષિતનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય કહે છે:

‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥

૧ મેઘનંદ્રમાત્રોડાપિ રાશિ-પાપસ્ય કમળ. ।

કેશવ વૈદ્યમાસાય દુર્વ્યાધિરિત નશ્યતિ ॥ વૈષ્ણવધર્મે ॥

જેમ અસાધ્ય વ્યાધિ-રોગ વૈદ્યને પ્રાપ્ત કરી નાશ પામે છે તેમ જાણવા યોગ્ય
એવા કેશવ-ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને મેરુ પર્વત કે મહરાયલ પર્વત જેવડો પાપ-
ક્રમેનિ સમૂહ હોય તો તે પણ નાશ પામે છે.

પદચ્છેદઃ—ક્ષિપ્રમ્, ભવતિ, ધર્માત્માં, શશ્વત્, શાન્તિમ્,
નિગચ્છતિ, કૌન્તેય, પ્રતિજાનીહિ, ન, મે, ભવતઃ, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્મે આત્મા ચિત્તં યસ્ય સઃ ધર્માત્મા ।
નિતરાં ગચ્છતીતિ નિગચ્છતિ । પ્રકર્ષેણ નશ્યતીતિ પ્રણશ્યતિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી તે) ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ધર્માત્મા
ધર્મયુક્ત અંતઃકરણવાળો, ભવતિ થાય છે, (અને) શશ્વત્ નિત્ય
એવી, શાન્તિમ્ શાંતિને, નિગચ્છતિ પામે છે, (અને તેથી) કૌન્તેય
હે કૌન્તેય ! મેં મારો, મક્તઃ લક્ષ્મી, ન, પ્રણશ્યતિ નાશ પામતો
નથી, (એમ) પ્રતિજાનીહિ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણુ.

ભાવાર્થઃ—વળી તે મારી ભક્તિમાં નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય
તુરત જ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને ત્યારપછી નિત્ય શાન્તિને
મેળવી લે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! ‘મારો લક્ષ્મી કદાપિ નાશ
પામતો નથી’ એટલે મારા ભક્તની કદીપણુ અધોગતિ થતી
નથી એમ તું નિશ્ચયથી જાણુ. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—“કોઈ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન આચારબ્રહ્મને મારી
બક્તિ પવિત્ર કરે છે એમ નથી, પણ મારી ભક્તિ તો દુષ્કુલ અને અધિકાર-
રહિત કોઈપણ મનુષ્યોને પણ સંસારમાથી મુક્ત કરે છે,” એમ જણાવતાં
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

મેં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

૧ વ્યાધસ્યાચરણ ધ્રુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય કા ।
કા જાતિર્વિદ્વાસ્ય યાદવપતેઃપ્રસ્ય કિં પૌરુષમ્ ॥
કુન્જાયાઃ કમનીયસ્તમાપિ કિં કિન્નત્સદાશ્ચો ધન ।
મક્ત્યા તુષ્યાતિ કેવલ ન તુ શુભેર્મકિપિયો માષવ. ॥

પદચ્છેદઃ—મામ્, હિ, પાર્ય, વ્યપાશ્રિત્ય, યે, અપિ, સ્યુઃ, પાપયોનયઃ, સ્ત્રિયઃ, વૈશ્યાઃ, તથા, શૂદ્રાઃ, તે, અપિ, યાન્તિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ અપાશ્રિત્ય ઇતિ વ્યપાશ્રિત્ય ।
પાપા યોનિઃ યેષાં તે પાપયોનયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય ! જે જેઓ, પાપ-યોનયઃ પાપ—હલકી બાતિના, અપિ પણ, સ્યુઃ હોય, તથા તેમજ, સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યાઃ વૈશ્યો, (કે) શૂદ્રાઃ શૂદ્રો, (હોય તો) તે તેઓ, અપિ પણ, મામ્ મારો, વ્યપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, પરામ્ ઉત્તમ, ગતિમ્ ગતિને, હિ ખરેખર, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય ! જે મનુષ્યો હલકી બાતિના હોય તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તો પણ તેઓ મારો આશ્રય કરીને—મારી ભક્તિ કરીને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. અર્થાત્ ગમે તે મનુષ્ય હોય તો પણ તે મારી ભક્તિથી ઉત્તમ ગતિને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—“જો એમ છે તો પછી સદાચારી અને કૃતવાન્ મારા ભક્તો પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે એમાં શી નવાઈ ?” તે ભગવાન કહે છે:

વ્યાધ—પારાધિનુ આચરણ શુ હવે ? કુવત્ વય કેટલું મોટું હવે ? અર્જુન કેટલી વિદ્યા ભણ્યો હતો ? વિદુરજની કઈ બાતિ હતી ? યાદવોના રાજા ઉગ્રસેને શો પુરુષાર્થ કર્યો હતો ? કુખ્યત્વં શું સુદર રૂપ હતું ? અને તે સુદામા પ્રાદાણ પાસે શું ધન હતું ? પરંતુ ભગવાન તો કેવલ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, કારણ ભગવાન તો ભક્તિ જ જેમને પ્રિય છે એવા છે.

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્પયસ્તથા ॥

અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, પુનઃ, બ્રાહ્મણાઃ, પુણ્યાઃ, ભક્તાઃ, રાજર્પયઃ, તથા, અનિત્યમ્, અસુખમ્, લોકમ્, ઇમમ્, પ્રાપ્ય, ભજસ્વ, મામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજાનશ્ચ તે ઋપયશ્ચ इति રાજર્પય । ન નિત્યઃ इति અનિત્ય, તમ્ અનિત્યમ્ । ન વિચ્યતે સુખ યસ્મિન્ સ અસુખ, તમ્ અસુખમ્ । પ્રકર્ષેણ આપ્ય इति પ્રાપ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પુન. તો પછી, ભક્તા ભકત એવા, પુણ્યા પુણ્ય કર્મ કરનાર, બ્રાહ્મણા બ્રાહ્મણો, તથા તેમજ, રાજર્પય રાજર્ષિઓ, (ઉત્તમ ગતિને પામે એમા) કિમ્ શુ (કહેવું)?, (બલ. તેથી), અનિત્યમ્ ક્ષણભંગુર, (અને) અસુખમ્ સુખરહિત, (એવા) ઇમમ્ આ, લોકમ્ લોકને, પ્રાપ્ય પામીને, મામ્ મને, ભજસ્વ તુ ભજ

ભાવાર્થઃ—તો પછી પુણ્યશીલ એવા બ્રાહ્મણો, ભકતો અને રાજર્ષિઓ ઉત્તમ ગતિને પામે એમા તો શું જ કહેવું? અર્થાત્

૧ યસ્યાદ્વિઘ્નમાભિતવતાં મવપાશહાનિયસ્યાદ્વિઘ્નદ્વાવિમુક્તા જનિમૃત્યુમાજ્ઞ ॥
ચન્નામશોધકમન તમવો મુક્તાનાં પાપીયસામપિ જ મે શરણ મુક્તુન્દ ॥

જે પરમાત્માના ચરણકમલોનો આશ્રય કરનારાઓના સસારરૂપી પારાની હાનિ-નિવૃત્તિ થાય છે, જે પરમાત્માના ચરણકમળથી વિમુખ લોકો (જે તે) જન્મ અને મૃત્યુને-સુખ દુઃખને લોચવી રહ્યા છે અને જે પરમાત્માનુ નામ અનેક જન્મ ધારણ કરતા-ભવાટવીમા ભટકતા પાપીઓનુ શોધક-કલ્પ પુકારક (જે) તે પરમાત્મા માત્ર ચરણ હેઠ

તેઓ તો અવશ્ય રીતે મારા ભજનથી પરમ ગતિને પામે
એમાં સંશય નથી. અને તેથી ક્ષણભંગુર તથા સુખરહિત એવા
આ સંસારમાં તું મારું જ ભજન કર, કે જેથી તું પરમ ગતિને
પામી શકે. ૩૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રભાણે પોતાની ભક્તિનું માહાત્મ્ય બતાવતાં
અધ્યાયના અંતમાં અર્જુનને પણ પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ માટે તેજ ઉપાય
દર્શાવતાં ભગવાન કહે છે:

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

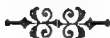
પદચ્છેદ:—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્,
નમઃ, કુરુ, મામ્, એવ, એષ્યસિ, યુક્ત્વા, એવમ્, આત્માનમ્,
મત્પરાયણઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મંયિ મનઃ યસ્ય સઃ મન્મનાઃ । મમ
ભક્તઃ ઇતિ મદ્ભક્તઃ । માં યજતીતિ મદ્યાજી । અહમ્ એવ પરમ્ અયનં
યસ્ય સઃ મત્પરાયણઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મન્મનાઃ મારામાં (જ) મનવાળે,
(અને) મદ્ભક્તઃ મારે (જ) ભક્ત, ભવ થા, મદ્યાજી મારું યજન
કરનારો (થા), મામ્ મને, (જ) નમઃ નમસ્કાર, કુરુ કર, એવમ્ એ
પ્રભાણે, (કરવાથી) આત્માનમ્ ચિત્તને, યુક્ત્વા સમાહિત કરીને,
મત્પરાયણઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય હું તેવો (થઈને, તું)
મામ્ મને, એવ જ, એષ્યસિ પામીશ.

સાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મનવાળો, મારે જ સકત અને મારું જ યજન કરનારો થા, તેમ મને જ નમસ્કાર કર, કારણ એ પ્રમાણે કરવાથી ચિત્તને સર્વભાવે મારામાં જ લીન કરી મારે વિષે જ એક નિષ્ઠાવાળો થઈને અન્તમાં તું મને જ પામીશ એમાં સંશય નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्त्वयबोधिण्यां
गुर्जरटीकायां राजविद्याराजगुह्ययोगो
नाम नवमोऽध्यायः

દશમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—સાતમા અને આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાનું ઉપાધિવાળું—સગુણ—તત્ત્વ, તેમજ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનામાં મદાયશ્રુતિ વિભૂતિઓ કહી, નવમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનામાં સદાયરૂપ વિભૂતિઓ કહી, દસમા અધ્યાયમાં સવિશેષ અને નિવિશેષ તત્ત્વની ઉપાસનામાં ઉપાયરૂપ જે જે વિભૂતિઓ તથા જે જે ભાવામાં ધ્વજરત્ન ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તે તે ભાવો, અને પોતાનું દુવિગ્રેષ્ઠ તત્ત્વ કેવું છે તેને પણ ફરી કહેવાની જરૂર માનીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

ભૂય એવ મહાવાહો શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ॥

યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

પદ્મછેદઃ—ભૂયઃ, એવ, મહાવાહો, શ્રુણુ, મે, પરમમ્, વચઃ, યત્, તે, અહમ્, પ્રીયમાણાય, વક્ષ્યામિ, હિતકામ્યયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રીયતે પ્રીતિમ્ અનુભવતીતિ પ્રીયમાણઃ, તસ્મૈ પ્રીયમાણાય । કામ્યતે અનયા ઇતિ કામ્યા, હિતસ્ય કામ્યા ઇતિ હિતકામ્યા, તયા હિતકામ્યયા ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી બુદ્ધિવાળા—અર્જુન ! ભૂયઃ ફરી, એવ પણ, યત્ જે, પ્રીયમાણાય સાંભળતાં પ્રીતિ અનુભવતા એવા, તે તને, હિતકામ્યયા હિતની ઇચ્છાથી,

વક્ષ્યામિ હું કહીશ, (તવ તે,) મે મારું, પરમમ ઉત્તમ, વચઃ વચન, શ્રુણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! ફરી પણ જે સાંભળવામાં પ્રીતિ અનુભવતા એવા તને હિતની ઇચ્છાથી હું કહીશ તે મારું ઉત્તમ વચન તું સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા:—“આગળ આપનું તત્ત્વ અનેક વખત કહેવાઈ ગયા છતા ફરી આપને તે જ કહેવાની ત્રી આવશ્યકતા પડી !” એવા અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘પોતાનું તત્ત્વ ખીનઅર્થી અગમ્ય છે,’ એમ કહે છે

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ॥

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, મે, વિદુઃ, સુરગણાઃ, પ્રભવમ્, ન, મહર્ષયઃ, અહમ્, આદિઃ, હિ, દેવાનામ્, મહર્ષીણામ્, ચ, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરાણા ગણાઃ इति સુરગણાઃ । પ્રકર્ષેણ ભવઃ इति પ્રભવઃ, તમ્ પ્રભવમ્ । મહાન્તશ્ચ તે ઋષયશ્ચ મહર્ષયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સુરગણાઃ દેવતાના સમૂહો, (તેમ) મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ, (પણ) મે મારી, પ્રભવમ્ ઉત્પત્તિને, ન, વિદુઃ જાણતા નથી, હિ કારણ કે, દેવાનામ્ દેવોનો, ચ અને, મહર્ષીણામ્ મહર્ષિઓનો, (પણ) આદિઃ કારણરૂપ, સર્વશઃ બધી રીતે, અહમ્ હું (જ છું).

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રાદિ દેવો તેમજ મહર્ષિઓ પણ મારી ઉત્પત્તિ જાણતા નથી, કારણ કે તે દેવોનું તેમજ મહર્ષિઓનું

પણ પ્રથમ કારણ હું જ છું. અર્થાત્ તેઓને ઉત્પન્ન કરનાર જ હું હોવાથી તેઓ મારી ઉત્પત્તિને સમજી શકતા નથી. ૨.

અવતરણિકા:—“જેઓ મને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે છે તેઓને તો મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે,” તે ભગવાન કહે છે:

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ॥

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, અજમ્, અનાદિમ્, ચ, વેત્તિ, લોકમહેશ્વરમ્, અસંમૂઢઃ, સઃ, મર્ત્યેષુ, સર્વપાપૈઃ, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન જાયતે અસૌ અજઃ, તમ્ અજમ્ । ન વિદ્યતે આદિ કારણં યસ્ય સઃ અનાદિઃ, તમ્ અનાદિમ્ । મહાન્ ચ અસૌ ર્ઈશ્વરશ્ચ મહેશ્વરઃ, લોકાનાં મહેશ્વરઃ ઇતિ લોકમહેશ્વરઃ, તં લોકમહેશ્વરમ્ । સમ્ સમ્યક્ મૂઢઃ ઇતિ સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ ઇતિ અસંમૂઢઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ પાપાનિ ચ સર્વપાપાનિ, તૈઃ સર્વપાપૈઃ । પ્રકર્ષેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે, મામ્ મને, અજમ્ જન્મ-રહિત, અનાદિમ્ જેના કોઈ આદિ નથી એવો, ચ અને, લોકમહેશ્વરમ્ લોકોના ઇશ્વરરૂપે, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, મર્ત્યેષુ મર્ત્ય-પ્રાણીઓમાં, અસંમૂઢઃ મોહરહિત (યદને), સર્વપાપૈઃ બધાં પાપથી, પ્રમુચ્યતે મુક્ત કરાય છે.

૧ યો મોહાદિષ્ટુમન્યેન હીનદેવેન દુર્મતિઃ ।

સાધારણ સંસ્કૃત શ્રૂતે સોડન્યજો નાન્યજોડન્યજઃ ॥ ૫ શ્લોકે ॥

જે દુષ્ટ પ્રિવાળો માણસ ભગવાન શ્રી વિષ્ણુને એક વખત પણ ખીલ દુર્ગ દેવતાઓ સમાન કહે છે તેજ અંત્યજ છે, પરંતુ અત્યંત અંત્યજ નથી.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય મને જન્મરહિત, જેનો કોઈ આદિ નથી એવો તથા સર્વલોકના મહેશ્વર તરીકે બાણે છે, તે સર્વ મનુષ્યોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પ્રકારનાં પાપમાથી મુક્ત થાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—ભગવાન 'પોતે શા કારણથી લોકમહેશ્વર છે' તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહે છે

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ॥

સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો મયં ચાભયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ॥

મયંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધિઃ, જ્ઞાનમ્, અસંમોહઃ, ક્ષમા, સત્યમ્, દમઃ, શમઃ, સુખમ્, દુઃખમ્, ભવઃ, અભાવઃ, મયમ્, ચ, અભયમ્, એવ, ચ; અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિઃ, તપઃ, દાનમ્, યશઃ, અયશઃ, ભવન્તિ, ભાવાઃ, ભૂતાનામ્, મત્તઃ, એવ, પૃથગ્વિધાઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુહ્યન્તે એનેન ઇતિ મોહઃ, સમ્યક્ મોહઃ ઇતિ સમોહઃ, ન સમોહઃ ઇતિ અસમોહઃ. ભવતીતિ ભવ. ભૂયતે એનેન ઇતિ ભાવ. ન ભાવ ઇતિ અભાવ. ત્રિભેતિ અસ્માત્ ઇતિ મયમ્. ન મયમ્ ઇતિ અમયમ્. ન હિંસા ઇતિ અહિંસા. સમસ્ય ભાવ. ઇતિ સમતા. ન યશઃ ઇતિ અયશ. પૃથક્ નાના વિધાઃ પ્રકારાઃ ઇતિ પૃથગ્વિધા. ।

અન્વય અને અર્થઃ—બુદ્ધિઃ સૂક્ષ્મ અર્થના અવબોધનનું સામર્થ્ય, જ્ઞાનમ્ આત્મજ્ઞાન, અસંમોહઃ નિર્મોહપણું—બાણવા

યોગ્ય પદાર્થોમાં વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ક્ષમા અપકાર પ્રતિ પણ્ય
ચિત્તની અવિકારતા, સત્યમ્ સત્ય, દમઃ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ,
શમઃ મનનો નિગ્રહ, સુપ્તમ્ સુખ, દુઃખમ્ સંતોષ, મવઃ ઉત્પત્તિ,
અભાવઃ નાશ, ચ અને, મયમ્ ભય, ચ અને, અમયમ્ અભય,
एव પણ, (તેમ જ) અહિંસા પ્રાણિઓને કોઈ પણ જાતની બાધા
ન કરવી તે, સમતા સમાનદષ્ટિ, તુષ્ટિઃ પ્રાપ્ત થએલમાં સંતોષ,
તપઃ તપશ્ચર્યા-ઇન્દ્રિયસંયમપૂર્વક શરીરે કષ્ટ સહન કરવું તે,
વાનમ્ દાન આપવું, યશઃ યશ, અયશઃ અપયશ-અધર્મજનિત
અપકીર્તિ, (ઇત્યાદિ) ભૂતાનામ્ ભૂતોના, પૃથગ્વિધા. અનેક પ્રકારના,
ભાવાઃ ભાવો, મત્ત. મારાથી, एव જ, ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધિ, જ્ઞાન, નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ,
શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, અભય, અહિંસા,
સમદષ્ટિ, સંતોષ, તપ, દાન, ધર્મજન્ય યશ, અધર્મજન્ય અપયશ,
ઇત્યાદિ પ્રાણિઓના અનેક પ્રકારના ભાવો મારાથી જ (તેમના
કર્મને અનુસરીને) ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આથી જ હું 'લોક-
મહેશ્વર છું,' એમ તું માન. ૪-૫.

અવતરણિકાઃ—ભગવાન આ પ્રમાણે પોતાની 'લોકમહેશ્વરતા'
અજ્ઞાવી હવે તે પોતાના 'લોકમહેશ્વરપણા'ની પરપરા કહે છે

મૈહર્ષયઃ સત્ત્વ પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ॥

મજ્ઞાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઇમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

૧ મરીચિઃ, અગ્નિઃ, વાયુઃ, પુલસ્ત્ય, પુલહ કતુ ૧

વસિષ્ઠ ઇતિ સમેતે માનસા નિર્મિતા હિ વૈ ॥ મોતધર્મે ॥

મરીચિ, અગ્નિ, વાયુ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ
મારી માનસ સૃષ્ટિથી નિર્માણ કરેલા છે.

પદ્છેદઃ—મહર્ષયઃ, સપ્ત, પૂર્વે, ચત્વારઃ, મનવઃ, તથા, મદ્ધાવાઃ, માનસાઃ, જાતાઃ, યેપામ્, લોકઃ, ઇમાઃ, પ્રજાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ ભાવઃ પ્રભાવો યેષુ તે મદ્ધાવાઃ । મનસઃ જાતાઃ ઇતિ માનસાઃ । પ્રકર્ષેણ જાયન્તે ઇતિ પ્રજાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યેપામ્ જેઓની, ઇમાઃ આ, પ્રજાઃ પ્રજાઓ, લોકે સર્વલોકમાં (છે તે), પૂર્વે સૃષ્ટિના પ્રારંભ કાલમાં (થઈ ગયેલા), સપ્ત સાત, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ, તથા તેમજ, ચત્વારઃ ચાર, મનવઃ મનુષ્યો, મદ્ધાવાઃ મારા પ્રભાવથી યુક્ત, (મારા) માનસાઃ મનના સંકલ્પથી, જાતાઃ ઉત્પન્ન થયેલા (છે).

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં આ સર્વ પ્રજાઓ જેમનો વિસ્તાર છે તે પૂર્વે-સૃષ્ટિના પ્રારંભકાળમાં થયેલા મરીચિપ્રભૃતિ સાત મહર્ષિઓ અને ચાર મનુષ્યો મારા ભાવથી યુક્ત અને મારા સંકલ્પથી જન્મેલા છે. અર્થાત્ મારી માનસિક પ્રભાવે તે મહર્ષિઓ વગેરેથી આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાવે ભગવાન્ પોતાની લોકમહેશ્વરતાથી પોતાનો સચ્ચિદ્ સ્વરૂપનો પ્રભાવ દર્શાવીને તેના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે:

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

સોઽવિકંપેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭ ॥

तत्र तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात्स्वतपसश्च चतुःस्रोऽध्वरु ॥

પ્રાકલ્પસંપ્રદાવિનટમિદ્ધાત્મતત્ત્વ સમ્યગ્ જગાદ મુનયો યદ્વક્ષતાત્મન્ ॥ માર્ગયતે ॥

પ્રજ્ઞા કહે છે “મેં નાના પ્રકારના લોકોને સજ્જવા માટે તપ કર્યું, તે મારા પોતાના તપવા પ્રભાવથી સૃષ્ટિના આદિમાં જ ચાર નામવાળો સન્ (સનક, સનદન, સનાતન અને સનતકુમાર) ઉત્પન્ન થયો. અને પૂર્વકલ્પના પ્રલયકાળમાં નષ્ટ થયેલું જે આત્મતત્ત્વ-જ્ઞાન તે તોજું કહ્યું કે જે ચારે મુનિઓએ સારી ગીતે કહ્યું હતું.

પદચ્છેદઃ—एताम्, विभूतिम्, योगम्, च, मम, यः
वेत्ति, तत्त्वतः, सः, अविकम्पेन, योगेन, युज्यते, न, अत्र, संशयः

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण भूतिः इति विभूतिः, तां विभू-
तिम् । तत्त्वेन इति तत्त्वतः । कम्पते इति कम्पः, विशेषेण कम्पः इति
विकम्पः, न विकम्पः इति अविकम्पः, तेन अविकम्पेन ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, एताम् એ, मम भारी,
विभूतिम् વિભૂતિને, च तथा, योगम् યોગને, तत्त्वतः તત્ત્વપૂર્વક,
वेत्ति જાણે છે, सः ते, अविकम्पेन સદા અચલ, योगेन યોગવડે,
युज्यते જોડાય છે, अत्र એમાં, संशयः સંશય, न नहीं.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય એ भारी વિભૂતિને, તેમ જ યોગ-
તે તે અર્થને નિર્માણ કરવાના સામર્થ્ય—ને યથાર્થરીતે જાણે છે,
તે નિરંતર અચલ—સારી રીતે જ્ઞાનના સ્થૈર્યરૂપી—યોગ—સમાધિ
વડે જોડાય છે એમાં સંશય નથી. ૭.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ 'પોતાની ઉપાસનાનું સ્વરૂપ
દેખી રીતનું છે,' તે જણાવે છે:

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

પદચ્છેદઃ—अहम्, सर्वस्य, प्रभवः, मत्तः, सर्वम्, प्रव-
र्तते, इति, मत्वा, भजन्ते, माम्, बुधाः, भावसमन्विताः.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण भवति अस्मात् इति प्रभवः ।
मत् इति मत्तः । प्रकर्षेण वर्तते इति प्रवर्तते । बोधन्ति इति बुधाः ।
भावेन सम्यक् अन्विताः इति भावसमन्विताः ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, સર્વસ્ય આખા જગતનો, પ્રભવ: ઉત્પત્તિ (કર્તા છું), મત્ત: મારાથી, સર્વમ્ (સ્થિતિ, નાશ, ક્રિયા તથા ફલ ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળું) વિકૃતિરૂપ આ) સર્વ જગત્, પ્રવર્તે છે, એ પ્રમાણે (મને સર્વાત્મા, સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, બધાનું ઉપાધાન-મૂલકારણ, સર્વનિયંતા અને લજવા લાયક), મત્વા માનીને, માવસમન્વિતા: પરમાર્થ તત્ત્વમાં પ્રવેશ રૂપી ભાવયુક્ત એવા, વૃધા: જ્ઞાનીઓ, મામ્ મને, મજન્તે બળે છે.

ભાવાર્થ:—હું આ આખા જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું અને મારાથી જ આ સર્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ વિકૃતિ-શીલ જગત્ ચાલે છે એમ માની, પરમાર્થ તત્ત્વમાં ભાવવાળા એવા જ્ઞાનીઓ મને બળે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ એ પ્રમાણેના તત્ત્વરૂપ મને સમજી મારું બજન કરે છે. ૮.

અવતરણિકા:—વળી ‘જ્ઞાનીઓ કેવી રીતે મારી ઉપાસના કરી આનંદ માને છે,’ તે બગવાન કહે છે:

મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયંત: પરસ્પરમ્ ॥ .

કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૯ ॥

પદ્ધ્દેદ:—મચ્ચિત્તા:, મદ્ગતપ્રાણા:, બોધયન્ત:, પરસ્પરમ્, કથયન્ત:, ચ, મામ્, નિત્યમ્, તુષ્યન્તિ, ચ, રમન્તિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મયિ ચિત્તં યેષાં તે મચ્ચિત્તા: । માં ગતા: પ્રાપ્તા: પ્રાણા: યેષાં તે મદ્ગતપ્રાણા: । બોધયન્તિ તે બોધયન્ત: । કથયન્તિ તે કથયન્ત: ।

અન્વય અને અર્થ:—(તેઓ) મચ્ચિત્તા: મારામાં જ ચિત્તવાળા, ચ અને, મદ્ગતપ્રાણા: મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે

પ્રાણો જેમણે એવા, પરસ્પરમ્ એક બીજાને, વોધયન્તઃ (શ્રુતિ વિગેરેનાં પ્રમાણોથી) બોધ કરતા, ચ અને, મામ્ મારું, કથયન્તઃ કીર્તન કરતા થકા, તુષ્યન્તિ સંતોષ પામે છે, ચ અને, રમન્તિ આનંદ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—તે મારા જ્ઞાની ઉપાસકો મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે મન અને પ્રાણ જેમણે એવા એક બીજાને મારો જ બોધ કરતા, તેમજ મારું કીર્તન કરતા થકા તુષ્ટ થઈને પરમ આનંદને મેળવે છે. ૯.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે,” તે બગવાન કહે છે:

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयांति ते ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—તેષામ્, સતતયુક્તાનામ્, ભજતામ્, પ્રીતિ-પૂર્વકમ્, દદામિ, બુદ્ધિયોગમ્, તમ્, येन, મામ્, ઉપયાન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સતતં યુક્તાઃ इति સતતયુક્તાઃ, તેષાં સતતયુક્તાનામ્ । મનન્તિ તે મનન્તઃ, તેષાં ભજતામ્ । પ્રીતિઃ પૂર્વે યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા इति પ્રીતિપૂર્વકમ્ । બુદ્ધેઃ યોગઃ બુદ્ધિ-યોગઃ, તમ્ । ઉપ સમીપે યાન્તિ इति ઉપયાન્તિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સતતયુક્તાનામ્ નિરંતર મારે વિષે આસક્ત મનવાળા, (અને) પ્રીતિપૂર્વકમ્ સ્નેહપૂર્વક, (મને) ભજતામ્ ભજતા, તેષામ્ તેઓને, તમ્ તે—તેવા પ્રકારનો બુદ્ધિ-યોગમ્ બુદ્ધિયોગ, દદામિ હું આપું છું, (કે) येन જે વડે, તે તેઓ, મામ્ મને, ઉપયાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—મારામાં નિરંતર આસકત ચિત્તવાળા અને મને જ પ્રેમપૂર્વક લજ્જતા એવા તે મારા ભક્તોને હું મારા તત્ત્વને જાણવા માટે એવા પ્રકારનો બુદ્ધિયોગ આપું છું, કે જે યોગ વડે સહેલાઈથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—“મારી પ્રાપ્તિમા વચ્ચે નડતા વિધ્નોને નાશ કરવા-માટે હું મારા ભક્તોને એવો બુદ્ધિયોગ આપુ છું કે જેના વડે તે અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે છે,” તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

‘તૈષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ॥

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—તૈષામ્, એવ, અનુકમ્પાર્થમ્, અહમ્, અજ્ઞાનજમ્, તમઃ, નાશયામિ, આત્મભાવસ્થઃ, જ્ઞાનદીપેન, ભાસ્વતા,

૧ ન શાસ્ત્રેર્નાં પ્રપિ શુક્ળા દૃશ્યતે પરમેશ્વર ।

દૃશ્યતે સ્વાત્મનૈવાત્મા સ્વયા સત્ત્વસ્થયા ધિયા ॥ વાસિષ્ઠે ॥

આત્મરૂપરૂપ પરમેશ્વર શાસ્ત્રો બહુવાર્થી અથવા ગુરુસેવનથી જ દેખાઈ શકાતો નથી, પરંતુ પોતાની જ સત્ત્વશુભા રહેલી શુદ્ધ બુદ્ધિથી પોતાવડે જ દેખાય છે.

આદર્શ પ્રતિરૂપદર્શકમયી શક્તિર્નિર્ગતસ્થિતા ।

દૃષ્ટા તત્ર મલાપકર્ષણાવીધિ સપાદ્યતે કેવલમ્ ॥

તદ્વચ્ચિત્પરિણામરૂપમનસઃ શાબ્દન્યસશોધને ।

સત્કર્મૈશ્વરમાક્તિઃ સ્વત્ત્વેદેવાત્મપ્રકાશો મયેત્ ॥ ટિપ્પણિકામ્ ॥

આરસા-ઈર્ષ્યુના કાચમા સામાના રૂપને બતાવવાની શક્તિ સ્વભાવથી જ છે, પણ દેખનાર તો તેના મળને સાફ કરવાનો વિધિ જ કેવળ સંપાદન કરે છે. તે પ્રમાણે જ ચેતન્યના પરિણામરૂપ મનના સબળપણા-જ્ઞાનગતિ-નું શોધન તો સત્કર્મોનું સેવન અને ઈશ્વરની ભક્તિથી આ સંસારમા પોતાની મેળે જ પાવે છે અને આત્મ પ્રકાશ પણ પાવે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અનુકમ્પાયૈ ઇતિ અનુકમ્પાર્થમ્ । અજ્ઞા-
નાત્ જાયતે ઇતિ અજ્ઞાનજમ્, તત્ અજ્ઞાનજમ્ । આત્મનઃ ભાવઃ ઇતિ
આત્મભાવઃ, તસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ આત્મભાવસ્થઃ । જ્ઞાનમ્ એવ દીપઃ ઇતિ
જ્ઞાનદીપઃ, તેન જ્ઞાનદીપેન । માઃ અસ્ય સન્તિ ઇતિ માસ્વાન્, તેન માસ્વતા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તેપામ્ તેઓની, એવ જ, અનુ-
કમ્પાર્થમ્ દયાની ખાતર, આત્મભાવસ્થઃ (તેમના) અંતઃકરણમાં
રહેલો થકો, અહમ્ હું, માસ્વતા પ્રકાશમાન એવા, જ્ઞાનદીપેન
જ્ઞાનરૂપી દીવા વડે, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, તમઃ
અંધકારનો, નાશયામિ નાશ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—તેમની ઉપર દયા કરવાના હેતુથી હું તેમના
અંતઃકરણમાં રહીને દેહીપ્યમાન એવા જ્ઞાનરૂપી દીપકવડે
તેમનો અજ્ઞાનજન્ય જે અંધકાર છે તેનો નાશ કરું છું. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપર પ્રમાણે ભગવાન્ વાસુદેવે પોતાની વિભૂતિ-
ઓતું જે માહાત્મ્ય કહ્યું તે વિભૂતિઓને વિસ્તારપૂર્વક ભણવાની ઇચ્છાથી
અર્જુન, ભગવાન્ની પ્રશંસા કરતો આપ્રમાણે પૂછવા લાગ્યોઃ

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છેઃ—

પરં ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશુમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧ તદ્ બ્રહ્મ પરમં ધામ તદ્વચેયં મોક્ષઋદ્ધિણા ।

શ્રુતિવાક્યોદિતં સૂક્ષ્મ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

જે મોક્ષની ઈચ્છાવાળો હોય તેણે તે બ્રહ્મરૂપ પરમ મોક્ષ ધામ કે જે શ્રુતિ-
વેદનાં વાક્યોથી જ કહેવાય છે તે સૂક્ષ્મ શ્રી વિષ્ણુ-પરમાત્માના પદમપદ્મ જે
ધ્યાન કરવું જોઈએ.

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ॥

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—પરમ્, બ્રહ્મ, પરમ્, ધામ, પવિત્રમ્, પરમમ્, ભવાન્, પુરુષમ્, શાશ્વતમ્, દિવ્યમ્, આદિદેવમ્, અજમ્, વિભુમ્; આહુઃ, ત્વામ્, ઋષયઃ, સર્વે, દેવર્ષિઃ, નારદઃ, તથા, અસિતઃ, દેવલઃ, વ્યાસઃ, સ્વયમ્, ચ, એવ, બ્રવીષિ, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂયતે અનેન ઇતિ પવિત્રમ્ । પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષઃ, તમ્ પુરુષમ્ । શશ્વત્ ભવઃ શાશ્વતઃ, તં શાશ્વતમ્ । દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ, તમ્ દિવ્યમ્ । આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ ઇતિ આદિદેવઃ, તમ્ આદિદેવમ્ । ન જાયતે ઇતિ અજઃ, તમ્ અજમ્ । વિશેષેણ ભવતિ ઇતિ વિભુઃ, તં વિભુમ્ । દેવાનામ્ ઋષિઃ દેવર્ષિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભવાન્ આપ, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ પ્રહ્લ૩૫, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, ધામ સ્થાન૩૫, (અને) પરમમ્ પરમ, પવિત્રમ્ પવિત્ર (છો, તેથી) ત્વામ્ આપને, શાશ્વતમ્ નિત્ય, દિવ્યમ્ દિવ્ય, આદિદેવમ્ સૌથી પ્રથમ દેવ, અજમ્ અજન્મા, (અને) વિભુમ્ વ્યાપક, (એ પ્રમાણે) દેવર્ષિઃ દેવર્ષિ, નારદઃ નારદ, અસિતઃ અસિત, દેવલઃ દેવલ, તથા તેમ, વ્યાસઃ વ્યાસ, (પણ) આહુઃ કહે છે, ચ અને, સ્વયમ્ આપ પોતે, એવ પણ, મે મને, બ્રવીષિ કહો છો.

ભાવાર્થઃ—આપ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રહ્લ, સર્વોત્તમ દિવ્યસ્થાન-૩૫ અને પરમ પવિત્ર છો તેથી જ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ, વ્યાસ ઇત્યાદિ આપને ‘ આપ નિત્ય, દિવ્ય, આદિદેવ,

અજન્મા અને પરમ વૈભવશાળી વ્યાપક ઈશ્વર છે. ' એ પ્રમાણે કહે છે, અને આપ પોતે પણ મને તેમ જ કહો છો. ૧૨-૧૩.

અવતરણિકા:—“ઋષિઓએ અને આપે જ કહેલું છે એમ નહિ, પરંતુ હું પણ એ સત્ય માનું છું,” એમ અર્જુન જણાવે છે:

सर्वमेतद्वत्तं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥

नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—સર્વમ્, એતત્, ઋતમ્, મન્યે, યત્, મામ્, વદસિ, કૈશવ, ન, હિ, તે, ભગવન્, વ્યક્તિમ્, વિદુઃ, દેવાઃ, ન, દાનવાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભગમ્ ऐश्वर्यादि अस्ति अस्य इति भगवान्, तत्संबुद्धौ हे भगवन् । दनोः अपत्यानि पुमांसः दानवाः ।

અન્યથા અને અર્થ:—કૈશવ હે કૈશવ! (આપ) યત્ જે, મામ્ મને, વદસિ કહો છો, એતત્ એ, સર્વમ્ સઘળું, (હું) ઋતમ્ સત્ય, મન્યે માનું છું, હિ કારણ કે, ભગવન્ હે ઐશ્વર્યાદિ વડ્-ગુણસંપન્ન પ્રભો! તે આપના, વ્યક્તિમ્ પ્રભાવને, દેવાઃ દેવો, ન, વિદુઃ જાણી શક્યા નથી, (અને) દાનવાઃ દાનવો (પણ), ન, (વિદુઃ) જાણી શક્યા નથી.

ભાવાર્થ:—હે કૈશવ! આપ મને જે કહો છો તે સઘળું હું સત્ય માનું છું, કારણ કે હે ભગવન્! આપના પ્રભાવને દેવો અને દૈત્યો કોઈ પણ જાણી શક્યા નથી. અર્થાત્ આપ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી આપનું કથન મને સત્ય જ લાગે છે એમાં સંશય નથી. ૧૪.

અવતરણિકા —“ આપ સૌથી પ્રથમ હોવાથી આપ જ આપના સ્વરૂપને જાણી શકો છો, તોપણ આપના અશબૂત રહેલી આપની વિભૂતિઓ કે જે વિભૂતિઓથી આપ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો તે વિભૂતિઓ સહિત આપનું સ્વરૂપ મારા જેવા સામાન્ય પ્રાણીઓને પણ પોતાના કલ્યાણ માટે અવશ્ય જાણવું યોગ્ય છે તો કૃપા કરીને આપ આપના સ્વરૂપના જ્ઞાન-માટે તે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મને કહો. ” એમ અબ્દુન કહે છે

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ॥

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—સ્વયમ્, એવ, આત્મના, આત્માનમ્, વેત્ય, ત્વમ્, પુરુષોત્તમ, ભૂતભાવન, ભૂતેશ, દેવદેવ, જગત્પતે; વક્તુમ્, અર્હસિ, અશેષેણ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મવિભૂતયઃ, યાભિઃ, વિભૂતિભિઃ, લોકાન્, ઇમાન્, ત્વમ્, વ્યાપ્ય, તિષ્ઠસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુરુષેષુ ઉત્તમઃ ઇતિ પુરુષોત્તમઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે પુરુષોત્તમ । ભૂતાનિ ભાવયતિ ઉત્પાદયતિ ઇતિ ભૂતભાવનઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે ભૂતભાવન । ભૂતાનામ્ ઈશઃ ઇતિ ભૂતેશ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભૂતેશ ।
દેવાના દેવઃ ઇતિ દેવદેવ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવદેવ । જગતા પતિઃ ઇતિ જગ-
ત્પતિઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે જગત્પતે । ન શેષમ્ ઇતિ અશેષમ્, તેન અશેષેણ ।
વિશેષેણ ભવન્તિ તાઃ વિભૂતયઃ, આત્મનઃ વિભૂતયઃ ઇતિ આત્મવિભૂતયઃ ।
વિશેષેણ આપ્ય ઇતિ વ્યાપ્ય ।

આન્વય અને અર્થ:—પુરુષોત્તમ હે પુરુષોમાં ઉત્તમ!
 મૂતમાવન હે ભૂતોના ઉત્પાદક! મૂતેશ હે ભૂતોના નિયંતા! દેવદેવ
 હે દેવોના દેવ! જગત્પતે હે વિશ્વના પાલક! (આપ) સ્વયમ્
 પોતાની મેળે, ઇવ જ, આત્મના આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માને,
 વેત્ય જાણે છે, હિ તેથી, યામિઃ જે, વિભૂતિભિઃ વિભૂતિ-
 ઓવડે, ત્વમ્ આપ, હમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, વ્યાપ્ય વ્યાપીને,
 તિષ્ઠસિ રહે છે, (તે) દિવ્યાઃ દિવ્ય, આત્મવિભૂતયઃ આપની
 વિભૂતિઓ, અરોપેણ સંપૂર્ણતાથી, (મને) વક્તુમ્ કહેવાને માટે,
 અર્હસિ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતોત્પાદક! હે ભૂતેશ! હે
 દેવદેવ! હે વિશ્વપાલક! આપ જ પોતાની મેળે પોતાના આત્મા-
 વડે આપને પોતાને જાણે છે તેથી જે વિભૂતિઓ વડે આપ
 આ લોકને વ્યાપીને રહેલા છે તે આપની દિવ્ય વિભૂતિઓ
 સંપૂર્ણતાથી આપ મને કહેા. અર્થાત્ આપ મને આપના સ્વરૂપનું
 જ્ઞાન થવા માટે આપની સર્વ દિવ્ય વિભૂતિઓ હું જાણી શકું
 તેવી કૃપા કરો. ૧૫-૧૬.

અવતરણિકા:—“વિભૂતિઓના જ્ઞાનથી આપ કેવા સ્વરૂપે જાણી
 શકાઓ છો?” એમ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પૂછે છે:

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ॥

કેપુ કેપુ ચ ભાવેપુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

પદચ્છેદ:—કથમ્, વિદ્યામ્, અહમ્, યોગિન્, ત્વામ્,
 સદા, પરિચિન્તયન્, કેપુ, કેપુ, ચ, ભાવેપુ, ચિન્ત્યઃ, અસિ,
 ભગવન્, મયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિતઃ ચિન્તયતિ ઇતિ પરિચિન્તયન્ ।
ચિન્તિતું યોમ્યઃ ચિન્ત્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(તેમ) યોગિન્ હે યોગીરાજ !
અહમ્ હું, સદા નિરંતર, ત્વામ્ આપનું, પરિચિન્તયન્ સર્વભાવથી
ધ્યાન કરતો, ત્વામ્ આપને, કથમ્ કેવી રીતે, વિદ્યામ્ બહી શકું ? ચ
અને, મગચન્ હે ભગવન્ ! (આપ) કેણુ કયા, કેણુ કયા, માવેણુ
ભાવોમાં, મયા મારા વડે, ચિન્ત્ય. ધ્યાન કરવા યોગ્ય, અસ્તિ છે ?

ભાવાર્થઃ—તેમ હે યોગેશ્વર ! હું નિરંતર સર્વભાવોથી આ-
પનું ધ્યાન કરતો આપને કેવી રીતે બહી શકું ? અને હે ભગવન્ !
આપ કયા કયા પદાર્થોમાં મારાવડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે ? અર્થાત્
તે આપ કહો કે જેથી તે તે ભાવોમા હું આપનું ચિંત્વન કરું. ૧૭.

અવતરાણુકા —“ સાતમા અને નવમા અધ્યાયમા વિભૂતિ અને
ઐશ્વર્યનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે, છતાં પણ મક્ષેપમા માભણેની વિભૂતિઓને
વિસ્તાર પૂરેક સામગ્રીવાની ધરિછાથી અર્જુન, કહે છે

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ॥

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—વિસ્તરેણ, આત્મનઃ, યોગમ્, વિભૂતિમ્, ચ,
જનાર્દન, ભૂયઃ, કથય, તૃપ્તિઃ, હિ, શૃણ્વતઃ, ન, અસ્તિ, મે, અમૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જનનં જનઃ જન્મ, તત્ અર્દયતિ નાશ-
યતિ ઇતિ, જનાઃ સમુદ્રસ્થદૈત્યમેવા. તાન્ અર્દયતિ ઇતિ, જનૈઃ અર્દયતે
ગમ્યતે પ્રાર્થ્યતે વા જનાર્દનઃ । તૃપ્યન્તે અનયા ઇતિ તૃપ્તિઃ । શૃણોતિ
ઇતિ શૃણ્વન્, તસ્ય શૃણ્વતઃ । ન મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(તથા) જનાર્દન હે જનાર્દન!
આત્મનઃ આપના, યોગમ્ ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ યોગ, ચ અને, વિભૂતિમ્
વિભૂતિને, ભૂયઃ ફરી, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક, કથય કહો, હિ કારણ
કે, અમૃતમ્ (આપના મુખથી ઝરતું વાક્યારૂપી) અમૃત, શૃણ્વતઃ
સાંભળતા એવા, મે મને, તૃપ્તિઃ સંતોષ, ન, અસ્તિ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—તથા હે જનાર્દન! આપના ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ
યોગ અને આપની વિભૂતિઓ ફરી મને વિસ્તારથી કહો,
કારણ કે આપના મુખમાંથી ઝરતું વાક્યારૂપી અમૃત સાંભળતાં
મને તૃપ્તિ થતી નથી. અર્થાત્ ફરી પણ વિભૂતિઓનું શ્રવણ કરાવી
મને વિશેષ આનંદમગ્ન કરો. ૧૮.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું કથન સાંભળી ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ હવે તેનો ઉત્તર આપે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

હૈન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—હન્ત, તે, કથયિષ્યામિ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મ-
વિભૂતયઃ, પ્રાધાન્યતઃ, કુરુશ્રેષ્ઠ, ન, અસ્તિ, અન્તઃ, વિસ્તરસ્ય, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આત્મનઃ વિભૂતયઃ ઇતિ આત્મવિભૂતયઃ ।
પ્રાધાન્યેન ઇતિ પ્રાધાન્યતઃ । કુરુણાં શ્રેષ્ઠઃ ઇતિ કુરુશ્રેષ્ઠઃ, તત્સંબુદ્ધૌ
હે કુરુશ્રેષ્ઠ ।

૧ હન્તેત્યર્જુનનો જ્ઞેયં ચત્ત્વવા પ્રાર્થિત કિલ ।

નત્કથિષ્યામિ મા મુક્ત્યં વ્યાકુલોઽર્જુનતિસ્તિથયમ્ ॥ સદાનન્દી ॥

‘હન્ત’ એ શબ્દ અનુમતિના અર્થમાં લાઘવો, એટલે તે જે પ્રાર્થના કરી છે તે
પ્રમાણે હું જરૂર કરીશ, હું વ્યાકુળ ન થા । આજ અનુમતિ છે.

અન્વય અને અર્થ:—કુરુશ્રેષ્ઠ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પ્રાધાન્યતઃ સુખ્યત્વે કરીને રહેલી, દિવ્યાઃ દિવ્ય એવી, આત્મવિભૂતયઃ ભારી પોતાની વિભૂતિઓ, (જે છે તે) તે તને, હન્ત આનંદથી, કથયિષ્યામિ હું કહીશ, હિ કારણ કે, મે ભારા, વિસ્તરસ્ય (વિભૂતિઓના) વિસ્તારનો, અન્તઃ છેડા, ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થ:—હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! ભારી દિવ્ય વિભૂતિઓમાંની સુખ્ય સુખ્ય જે વિભૂતિઓ છે તે હું તને કહીશ, કારણ કે ભારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો પારજ નથી. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે પોતાના એકર્ષ તથા વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતા કહે છે:

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ॥

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—અહમ્, આત્મા, ગુડાકેશ, સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ, અહમ્, આદિઃ, ચ, મધ્યમ્, ચ, ભૂતાનામ્, અન્તઃ, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુડાકાયાઃ નિદ્રાયાઃ ઈશઃ નિયામકઃ इति ગુડાકેશઃ, તત્સન્નુદ્ધૌ હે ગુડાકેશ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ इति સર્વભૂતાનિ, તેષામ્ આશયઃ इति સર્વભૂતાશયઃ, તસ્મિન્ સ્થિતઃ इति સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ગુડાકેશ હે નિદ્રાને શતનાર અર્જુન ! સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહેલો, આત્મા આત્મા, અહમ્ હું (છું), ચ અને, ભૂતાનામ્ ભૂતાનું, આદિઃ આદિ કારણ—ઉત્પત્તિરૂપ, ચ અને, મધ્યમ્ સ્થિતિરૂપ, ચ તેમજ, અન્તઃ નાશરૂપ (પણ), અહમ્ હું, એવ જ (છું).

ભાવાર્થ:—હે નિદ્રાને છુતનાર અર્જુન ! પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહેલો આત્મા તે હું છું, ભૂતોનું મૂલ-ઉત્પત્તિ-કારણરૂપ, સ્થિતિરૂપ અને પ્રલય-નાશરૂપ પણ હું જ છું. અર્થાત આત્મા અને ઉત્પત્ત્યાદિ એ સર્વ મારું જ સ્વરૂપ છે એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ભગવાનનાં ધ્યાનમાં ચિત્તની સ્થિરતા ન મેળવનારાઓ ભગવાનનાં ખીન્ન બાજુ ધ્યાનોથી તેમને જાણે, ” એવા આશયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેવા માટે નિશ્ચિત કરેલી પોતાની મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ ભગવાન આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી હવે કહે છે:

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ॥

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧॥

પદચ્છેદ:—આદિત્યાનામ્, અહમ્, વિષ્ણુઃ, જ્યોતિષામ્, રવિઃ, અંશુમાન્, મરીચિઃ, મરુતામ્, અસ્મિ, નક્ષત્રાણામ્, અહમ્, શશી.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—અદિતેઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ આદિત્યાઃ, તેષામ્ આદિત્યાનામ્ । અંશવઃ અસ્ય સન્તિ ઇતિ અંશુમાન્ । શશઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ શશી ।

અન્યથા અને અર્થ:—આદિત્યાનામ્ ખાર આદિત્યોમાં, વિષ્ણુઃ વિષ્ણુ, અહમ્ હું (છું, તેમ) જ્યોતિષામ્ પ્રકાશયુક્ત પદાર્થોમાં, અંશુમાન્ કિરણોવાળો, રવિઃ સૂર્ય, મરુતામ્ મરુત નામના દેવગણોમાં, મરીચિઃ મરીચિ, (અને) નક્ષત્રાણામ્ અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રોમાં, શશી ચંદ્રમા, અહમ્ હું (છું).

ભાવાર્થ:—ઘાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ નામનો આદિત્ય હું, પ્રકાશક વસ્તુઓમાં કિરણોવાળો સૂર્ય હું છું, મરુત નામના દેવગણોમાં મરીચિ નામવાળો દેવ હું છું અને અશ્વિની ઇત્યાદિ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

પદચ્છેદ:—વેદાનામ્, સામવેદઃ, અસ્મિ, દેવાનામ્, અસ્મિ, વાસવઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્, મનઃ, ચ, અસ્મિ, ભૂતાનામ્, અસ્મિ, ચેતના-

व्युत्पत्तिसमासाः—वेद्यन्ते ब्रह्म एभिरिति वेदाः, तेषाम् वेदानाम् । साम्नां वेदः इति सामवेदः । वसोः अपत्यं पुमान् वासवः ।

અન્વય અને અર્થ:—(હું), વેદાનામ્ વેદોમાં, સામવેદઃ સામવેદ, અસ્મિ છું, દેવાનામ્ દેવોમાં, વાસવઃ ઇન્દ્ર, અસ્મિ છું, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયોમાં, મનઃ મન, અસ્મિ છું, ચ અને, ભૂતાનામ્ પ્રાણિઓમાં, ચેતના જ્ઞાનશક્તિ, અસ્મિ છું.

ભાવાર્થ:—વેદોમાં સામવેદ, દેવોમાં ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રિયોમાં મન અને પ્રાણિઓમાં જે જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે તે હું છું. ૨૨.

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥

वसूना पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

પદચ્છેદ:—રુદ્રાણામ્, શંકરઃ, ચ, અસ્મિ, વિત્તેશઃ, યક્ષરક્ષસામ્, વસૂનામ્, પાવકઃ, ચ, અસ્મિ, મેરુઃ, શિખરિણામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રુદ્ધન્તિ તે રુદ્ધાઃ, તેષામ્ રુદ્ધાણામ્ । શંકરોતિ ઇતિ શંકરઃ । વિત્તાનાં ઈશઃ ઇતિ વિત્તેશઃ । યક્ષાંસિ ચ રક્ષાંસિ ચ ઇતિ યક્ષરક્ષાંસિ, તેષાં યક્ષરક્ષસામ્ । પવતે અસૌ પાવકઃ । શિશ્વરણિ સન્તિ યેષાં તે શિશ્વરિણઃ । તેષાં શિશ્વરિણામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહમ્ હું, રુદ્ધાણામ્ એકાદશ રુદ્રોભાં, શંકરઃ શંકર, ચ અને, યક્ષરક્ષસામ્ યક્ષો અને રક્ષ-સોભાં, વિત્તેશઃ ધનપતિ કુબેર, અસ્મિ હું, (તેમ) વસુનામ્ આઠ વસુઓભાં, પાવકઃ પાવક નામનો વસુ, ચ અને, શિશ્વરિ-ણામ્ પર્વતોભાં, મેરુઃ મેરુપર્વત, (અસ્મિ હું).

ભાવાર્થઃ—હું અગ્નીઆર રુદ્રોભાં શંકર હું, યક્ષ અને રક્ષ-સોભાં ધનનો અધિપતિ કુબેર હું, આઠ વસુઓભાં અગ્નિ નામનો વસુ હું અને તેજ પ્રભાણે પર્વતોભાં મેરુ નામનો પર્વત હું. ૨૩.

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ ॥

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—પુરોધસામ્, ચ, મુખ્યમ્, મામ્, વિદ્ધિ, પાર્થ, વૃહસ્પતિમ્, સેનાનીનામ્, અહમ્, સ્કન્દઃ, સરસામ્, અસ્મિ, સાગરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુખે આદૌ ભવઃ ઇતિ મુખ્યઃ, તં મુખ્યમ્ । વૃહતઃ પતિઃ ઇતિ વૃહસ્પતિઃ, તં વૃહસ્પતિમ્ । સેનાઃ નયન્તિ તે સેનાન્યઃ, તેષામ્ સેનાનીનામ્ । સ્કન્દ્યતિ ઇતિ સ્કન્દઃ । સ્થિયન્તે તાનિ સરાંસિ, તેષાં સરસામ્ । સગરસ્ય અપત્યાનિ પુમાંસઃ સાગરાઃ, તૈઃ કૃતઃ ઇતિ સાગરઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! પુરોધસામ્ પુરો-
હિતોમાં, મુર્યમ્ સૌથી મુખ્ય, વૃહસ્પતિમ્ બૃહસ્પતિ, મામ્ મને,
વિદ્ધિ બાણ, ચ તેમ, અહમ્ હું, સેનાનીનામ્ સેનાધિપતિઓમાં,
સ્કન્દ. કુમાર કાર્તિકેય, (હું, અને) સરસામ્ પુણ્યતીર્થરૂપ
ગ્હોટાં સરોવરોમાં, સાગરઃ સમુદ્ર, અસ્મિ હું.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં સૌથી મુખ્ય બૃહસ્પતિ
નામના જે દેવતાઓના પુરોહિત છે તે મને તું બાણ, તેમ સેના-
ધિપતિઓમાં કુમાર કાર્તિકેય હું હું, અને પુણ્યતીર્થરૂપ ગ્હોટાં
સરોવરોમાં સમુદ્ર હું હું એમ તું સમજ. ૨૪.

મહર્ષીणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥૨૫॥

પદચ્છેદ:—મહર્ષીણામ્, ભૃગુઃ, અહમ્, ગિરામ્, અસ્મિ,
એકમ્, અક્ષરમ્, યજ્ઞાનામ્, જપયજ્ઞઃ, અસ્મિ, સ્થાવરાણામ્,
હિમાલયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મહાન્તશ્ચ તે ઋષયશ્ચ મહર્ષયઃ, તેષામ્
મહર્ષીણામ્ । જપઃ એવ યજ્ઞઃ ઇતિ જપયજ્ઞઃ । હિમસ્ય આલયઃ ઇતિ
હિમાલયઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, મહર્ષીણામ્ મોટા શ્રેષ્ઠ
ઋષિઓમાં, ભૃગુઃ ભૃગુઋષિ (હું), ગિરામ્ વાણીઓમાં, એકમ્
એક (જ), અક્ષરમ્ અક્ષર-અવિનાશી ઝંકાર, અસ્મિ (હું),
યજ્ઞાનામ્ યજ્ઞોમાં, જપયજ્ઞઃ જપયજ્ઞ, અસ્મિ હું, (અને) સ્થાવ-
રાણામ્ પર્વતોમાં, હિમાલયઃ હિમાલય (હું).

ભાવાર્થ:—હું કપિઓમાં બૃગુકપિ છું, વાણીઓમાં અવિ-
નાશી એવો એકાક્ષર ઔકાર છું, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ છું અને પર્વ-
તોમાં હિમાલય છું. ૨૫.

અશ્વત્થ: સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ॥

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

પદચ્છેદ:—અશ્વત્થઃ, સર્વવૃક્ષાણામ્, દેવર્ષીણામ્, ચ,
નારદઃ, ગંધર્વાણામ્, ચિત્રરથઃ, સિદ્ધાનામ્, કપિલઃ, મુનિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વે ચ તે વૃક્ષાશ્ચ इति સર્વવૃક્ષાઃ, તેષાં
સર્વવૃક્ષાણામ્ । દેવાનામ્ ઋષયઃ इति દેવર્ષયઃ, તેષાં દેવર્ષીણામ્ । ચિત્રઃ
વિચિત્રઃ રથઃ યસ્ય સઃ ચિત્રરથઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—(વળી હું) સર્વવૃક્ષાણામ્ સર્વ
વૃક્ષોમાં, અશ્વત્થઃ પીપળો, દેવર્ષીણામ્ દેવર્ષિઓમાં, નારદઃ નારદ,
ગંધર્વાણામ્ ગંધર્વોમાં, ચિત્રરથઃ ચિત્રરથ, ચ અને, સિદ્ધાનામ્
(જન્મથી જ જેમને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અને ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્ત
હોય તેવા) સિદ્ધોમાં, કપિલઃ કપિલ, મુનિઃ મુનિ, (છું).

ભાવાર્થ:—હું સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો છું, દેવર્ષિઓમાં
નારદ છું, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ છું અને જન્મથી જ
પરમૈશ્વર્યાદિસંપન્ન જે સિદ્ધ લોકો છે તેમાં કપિલમુનિ નામના
જે સિદ્ધ તે હું છું. ૨૬.

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥

ऐरावतं गर्जेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્, અશ્વાનામ્, વિદ્ધિ, મામ્, અમૃતોદ્ભવમ્, ઐરાવતમ્, ગજેન્દ્રાણામ્, નરાણામ્, ચ, નરાધિપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શ્રૂયતે એનેન ઇતિ શ્રવઃ, ઉચ્ચૈઃ શ્રવસી યસ્ય સઃ ઉચ્ચૈઃશ્રવાઃ, તમ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ । અમૃતાત્ અમૃતનિમિત્તમ-
થનાદ્ ઉદ્ભવઃ ઉત્પત્તિઃ યસ્ય સઃ અમૃતોદ્ભવઃ, તમ્ અમૃતોદ્ભવમ્ । ગજા-
નામ્ ઇન્દ્રાઃ ઇતિ ગજેન્દ્રાઃ, તેષા ગજેન્દ્રાણામ્ । અધિકં પાતિ ઇતિ અધિપઃ
નરાણામ્ અધિપઃ ઇતિ નરાધિપઃ, તં નરાધિપમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અશ્વાનામ્ ઘોડાઓમાં, અમૃતોદ્ભ-
વમ્ અમૃત (મેળવવા સારુ કરવામાં આવેલા સમુદ્રમથન) માંથી
ઉત્પન્ન થયેલો, ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો, ગજેન્દ્રા-
ણામ્ મોટા હાથીઓમાં, ઐરાવતમ્ ઐરાવત, ચ અને, નરાણામ્
મનુષ્યોમાં, નરાધિપમ્ નરાધિપતિ—રાજા, મામ્ મને, વિદ્ધિ
તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—ઘોડાઓમાં અમૃતમથન વખતે સમુદ્રમાંથી
નીકળેલો ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો જે ઘોડો તે, મોટા હાથીઓમાં ઐરા-
વત નામનો હાથી અને મનુષ્યોમાં મનુષ્યોનો અધિપતિ-
રાજા મને તું જાણ. ૨૭.

આયુધાનામહં વજ્રં ઘેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ॥

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

પદચ્છેદઃ—આયુધાનામ્, અહમ્, વજ્રમ્, ઘેનૂના-
મસ્મિ, કામધુક્, પ્રજનઃ, ચ, અસ્મિ, કંદર્પઃ, સર્પાણા-
મસ્મિ, વાસુકિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ વિશેષેણ યુદ્ધચન્તે એમિ-
રિતિ આયુધાનિ, તેષામ્ આયુધાનામ્ । કામાન્ દોઘિંશ્ચિત્તિ કામધુક્ ।
પ્રવર્ષેણ જનયતે ઇતિ પ્રજનઃ । સર્પન્તે તે સર્પાઃ, તેષામ્ સર્પાણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—આયુધાનામ્ આયુધોભાં, વન્નમ્
(દધીચિ ઋષિના હાડકાનું બનાવેલું) વજ્ર, અહમ્ હું (હું),
ધેનૂનામ્ ગાયે ભાં, કામધુઃ કામનાઓને આપનારી—કામદુધા
નામની ગાય, અસ્મિ (હું) હું પ્રજન. પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ,
કન્દર્પઃ કામદેવ, અસ્મિ (હું) હું, અને સર્પાણામ્ સર્પોભાં, વાસુકિઃ
વાસુકિ નામનો સર્પ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—આયુધોભાં દધીચિનાં અતિથયી બનાવેલું વજ્ર,
ગાયોભાં કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર કામદુધા ગાય, સંલોગપ્ર-
ધાન નદિ, પરંતુ માત્ર પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ કામદેવ, તથા
સર્પોભાં વાસુકિ નામનો જે સર્પ તે પશુ હું હું. ૨૮.

અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ॥

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્તઃ, ચ, અસ્મિ, નાગાનામ્, વરુણઃ,
યાદસામ્, અહમ્, પિતૃણામ્, અર્યમા, ચ, અસ્મિ, યમઃ, સંય-
મતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિચિતે અન્તઃ યસ્ય સઃ અનન્તઃ ।
યમયતિ ઇતિ યમઃ । સમ્યક્ યમયન્તિ તે સંયમન્તઃ, તેષાં સંયમતામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—નાગાનામ્ ઊરરહિત સર્પોભાં,
અનન્તઃ સર્પોના રાજા અનન્ત-શેષ, અસ્મિ હું, ચ અને, યાદસામ્

જલચરો-જલદેવતાઓમાં, વરુણઃ વરુણ, (તેમ) પિતૃણામ્
પિતૃઓમાં, અર્યમા અર્યમા, અસ્મિ હું, ચ તથા, સંયમતામ્
નિયમન કરનારાઓમાં, યમઃ યમ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—વિપરહિત સર્પોમાં તેમના રાજા અનન્ત-શેષ-
ભગવાન્, જલચરો-જલદેવતાઓમાં તેમના રાજા વરુણ, પિતૃ-
ઓમાં તેમના રાજા અર્યમા તથા ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિથી સર્વ
પ્રાણીઓ પર અનુગ્રહ નિગ્રહ કરનારાઓમાં જે યમરાજ
તે હું હું. ૨૬.

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ॥

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—પ્રહ્લાદઃ, ચ, અસ્મિ, દૈત્યાનામ્, કાલઃ,
કલયતામ્, અહમ્, મૃગાણામ્, ચ, મૃગેન્દ્રઃ, અહમ્, વૈનતેયઃ,
ચ, પક્ષિણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ હ્રાદતે અસૌ પ્રહ્લાદઃ। દિતેઃ
અપત્યાનિ પુમાંતઃ દૈત્યાઃ, તેષાં દૈત્યાનામ્। કલયન્તિ ઇતિ કલયન્નઃ, તેષાં
કલયતામ્। મૃગાણામ્ ઇન્દ્રઃ મૃગેન્દ્રઃ। વિનતાયાઃ અપત્ય પુમાન્ વૈનતેયઃ।
પક્ષૌ સ્તઃ યેષાં તે પક્ષિણઃ, તેષાં પક્ષિણામ્।

અન્વય અને અર્થઃ—દૈત્યાનામ્ દાનવોમાં, પ્રહ્લાદઃ
પ્રહ્લાદ, અસ્મિ હું, ચ અને, કલયતામ્ ગણના કરનારાઓમાં,
કાલઃ કાલ, અહમ્ હું (હું), ચ તેમ, મૃગાણામ્ પશુઓમાં,
મૃગેન્દ્રઃ સિંહ અથવા વ્યાઘ્ર-વાઘ, ચ અને, પક્ષિણામ્ પક્ષી-
ઓમાં, વૈનતેયઃ ગરુડ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થ:—દૈત્યોમાં હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર ભકત પ્રહ્લાદ, ગણના કરનારાઓમાં કાલ, પશુઓમાં સિંહ કે વાઘ અને પક્ષીઓમાં ગરુડ તે પશુ હું છું. ૩૦.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૃતામહમ્ ॥

झपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

પદચ્છેદઃ—પવનઃ, પવતામ્, અસ્મિ, રામઃ, શસ્ત્રભૃતામ્, અહમ્, झपाणाम्, मकरः, च, अस्मि, स्रोतसाम्, अस्मि, जाह्नवी.

व्युत्पत्तिसमासाः—पवते असौ पवनः। पवन्ति ते पवन्तः, तेषाम् पवताम्। रमन्ते योगिनः अस्मिन्निति रामः। शस्त्राणि विभ्रति ते शस्त्रभृतः, तेषां शस्त्रभृताम्। स्रवन्ति तानि स्रोतांसि, तेषाम् स्रोतसाम्। जहोः अपत्यं स्त्री जाह्नवी।

અન્યથા અને અર્થઃ—પવતામ્ પાવન કરનારી વસ્તુઓમાં, પવનઃ પવન, અસ્મિ હું, શસ્ત્રભૃતામ્ શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં, રામઃ રામ, અહમ્ હું (હું), झपाणाम् મત્સ્યોમાં, મકરઃ મગર, અસ્મિ હું, ચ અને, स्रोतसाम् પ્રવાહોમાં—નદીઓમાં, जाह्नवी ગંગા, અસ્મિ હું.

† शस्त्रास्त्रधारिणां मध्ये रामो दाशरथिर्बिभुः ।

सर्वरत्न कुलध्वसी महावीरोऽहमीश्वरः ॥ सदानन्द-भा-प्र-टीका ॥

શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં મહાસમર્થ, સધળા રાક્ષસકુલનો નાશ કરનાર અને મહાન વીર જે દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર તે જ હું વ્યાપક ઈશ્વર-પરમેશ્વર છું.

સાવાર્થઃ—પવિત્ર કરનારી સર્વ વસ્તુઓમાં પવન, શસ્ત્ર-
અને અસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં રામ, માછલાંઓમાં મગર અને
પ્રવાહોમાં—નદીઓમાં ભગવતી ગંગા તે હું હું. ૩૧.

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ॥

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વૈદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—સર્ગાણામ્, આદિઃ, અન્તઃ, ચ, મધ્યમ્, ચ,
એવ, અહમ્, અર્જુન, અધ્યાત્મવિદ્યાં, વિદ્યાનામ્, વૈદઃ, પ્રવદતામ્,
અહમ્.

૧ ગૌતમ મહર્ષિદ્વા ન્યાયશાસ્ત્રમા પ્રમાણુ ૧, પ્રમેય ૨, સસય ૩, પ્રયોજન ૪,
દૃષ્ટાત ૫, સિદ્ધાંત ૬, અવયવ ૭, તર્ક ૮, નિર્ણય ૯, વાદ ૧૦, જલ્પ ૧૧, વિવદા ૧૨,
હૈત્યાભાસ ૧૩, છત્ર ૧૪, જાતિ ૧૫, અને નિમિદ્ધસ્યાન ૧૬. એ ૧૬ પદાર્થો છે. તેના
૧૦-૧૧-૧૨ માં પદાર્થો વાદ, જલ્પ અને વિવદા છે તેમાં વાદ એક અવયવ તરીકે
જ્ઞાની સાથે જિજ્ઞાસા બુદ્ધિથી કરાય છે તથા જલ્પ અને વિવદા દ્વારા અવયવ છત્ર-
માટે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમાં વિરોધીધર્મવાળા સાથે કરાય છે, એ વાદ, જલ્પ અને
વિવદાનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે —

પ્રમાણતર્કસાધનોપાલમ્બ સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધઃ પક્ષવચોત્તરજ્ઞઃ પક્ષનિરવકરતિદ્વિજ્ઞો વૈદઃ ॥૧॥

પ્રમાણ અને તર્ક વડે સાધન-સ્વમત્સરવાપના તથા ઉપસંહત-પ્રતિપક્ષના
ઉપહાસ-નિષેધવાળો, સિદ્ધાંતથી અવિરુદ્ધ અને એવ અવયવ (પ્રવિજ્ઞા ૧, દેવ
૨, ઉપાદેય ૩, ઉપનય-એ પ્રકારે નિદ્ધિ પક્ષ આ પ્રકારે વિરોધક થયેલી સાધ્યનો
ઉપસંહાર ૪, અને નિગમન-એ વાક્યના પ્રવિજ્ઞ, દેવ, ઉપદેશ અને ઉપનય એ
સાથેન સમર્પન કરાય તે ૫) થી વિદ્ધ દોષ ને વદ કરે-ત્ય છે.

યયોક્તોપપન્નમ્હતજાતિનિદ્ધુલ્પનનન્નેત્તલ્પનો જાત. ॥ ૨ ॥

પૂરોક્ત-વાદનાં લક્ષણસંદિગ્ધ છત્ર (૧૬ ના પદાર્થ), અતિ (૧૫ ના પદાર્થ)
અને નિમિદ્ધસ્યાન (૧૬ માં પદાર્થ) ॥ એનાં સ્થાનનો ઉપહાસ-નિષેધ કરે-
જલ્પ કહેવાય છે.

સ પતિસ્તમ્પવનક્રાંતિરિવિદ્યા ॥ ૩ ॥

ઉપરોક્ત તે જ જલ્પ ને પ્રતિપક્ષના અવયવ તરીકે દોષ દે-
કહેવાય છે. તુઓ ગૌતમ ન્યાયશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧, અનુદિગ્ધ ૨, સુત્ર

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૃજ્યન્તે इति सर्गाः, तेषां सर्गाणाम् ।
 आत्मानम् आधिकृत्य इति अध्यात्मम्, अध्यात्मम् एव विद्या इति अध्या-
 त्मविद्या । प्रकर्षेण वदन्ति ते प्रवदन्तः, तेषां प्रवदताम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! સર્ગાણામ્
 સૃષ્ટિઓની, આદિઃ ઉત્પત્તિ, મધ્યમ્ સ્થિતિ, ચ અને, અન્તઃ લય,
 અહમ્ હું, એવ જ (હું, તેમ) વિદ્યાનામ્ વિદ્યાઓમાં, અધ્યાત્મવિદ્યા
 બ્રહ્મવિદ્યા, (અને) પ્રવદતામ્ વાદ કરનારાઓમાં, વાદઃ વાદ
 (પથ), અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રત્યેક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
 અને લય તે હું જ હું, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા તે હું હું
 અને વાદ કરનારાઓમાં વાદ, જલ્પ અને વિતંડા એ ત્રણ વાદના
 પ્રકારોમાં શ્રેષ્ઠ જે વાદ તે હું હું. ૩૨.

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

पदच्छेदः—अक्षराणाम्, अकारः, अस्मि, द्वन्द्वः, सामा-
 सिकस्य, च, अहम्, एव, अक्षयः, कालः, धाता, अहम्,
 विश्वतोमुखः.

व्युत्पत्तिसमासाः—न क्षरन्ति तानि अक्षराणि, तेषाम् अक्ष-
 राणाम् । समासानां समूहः सामासिकम्, तस्य सामासिकस्य । क्षीयते इति

* १ कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।

आत्मयोगેન ભગવાન્ પરિવર્તયતે પ્રણિશમ્ ॥ સ્વયોગપદ્મ—મારતે ॥

ભગવાન્ નારાયણ કાલચક્ર, જગત્તચક્ર અને યુગચક્રને પોતાના યોગબળવડે
 અદ્વિતીય પરિણામમાં લાવ્યા કરે છે.

ક્ષયઃ, ન વિચ્યતે ક્ષયઃયસ્ય સઃ અક્ષયઃ। દધાતિ ઇતિ ધાતા। વિશ્વતઃ
મુક્તાનિ યસ્ય સઃ વિશ્વતોમુક્તઃ।

અન્વય અને અર્થઃ—અક્ષરાણામ્ અક્ષરેભાં, અકારઃ
અકાર, અસ્મિ છું ચ અને, સામાસિકસ્ય ણધા સમાસોભાં,
દ્વન્દ્વઃ દ્વન્દ્વનામનો સમાસ (છું), અક્ષયઃ જેનો કદિ ક્ષય થતો
નથી તેવો, કાલઃ (આયુષ્યની ગણના કરનાર) કાલ, અહમ્ હું, एव
જ (છું, અને) વિશ્વતોમુક્તઃ ચારે બાબુ મુખવાળો, ધાતા (સર્વ
કર્મના ક્ષલદાતા) પ્રદા (પણ), અહમ્ હું (છું).

ભાવાર્થઃ—અક્ષરેભાં “અ”કાર, સમાસોભાં દ્વન્દ્વનામનો
સમાસ, અવિનાશી એવો કાલ, તેમ જ ચારે તરફ મુખવાળો
અને સર્વકર્મનો ક્ષલદાતા વિધાતા—પ્રદા પણ હું જ છું. ૩૩.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ મવિષ્યતામ્ ॥

કીર્તિઃ શ્રીર્વાકચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

પદચ્છેદઃ—મૃત્યુઃ, સર્વહરઃ, ચ, અહમ્, ઉદ્ભવઃ, ચ,
મવિષ્યતામ્, કીર્તિઃ, શ્રીઃ, વાક્, ચ, નારીણામ્, સ્મૃતિઃ, મેધા,
ધૃતિઃ, ક્ષમા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વ હરતિ ઇતિ સર્વહરઃ। ઉદ્ભૂયતે અનેન
ઇતિ ઉદ્ભવઃ। મવિષ્યન્તિ તે મવિષ્યન્તઃ, તેણા મવિષ્યતામ્।

અન્વય અને અર્થઃ—સર્વહરઃ ણધી વસ્તુઓનો નાશ
કરનાર, મૃત્યુ કાલ, અહમ્ હું (છું), ચ અને, મવિષ્યતામ્ ભવિ-
ષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓનો, ઉદ્ભવઃ ઉત્પન્ન—તે પ્રાણ થવાનું
કારણ (હું છું), નારીણામ્ સ્ત્રીઓના, કીર્તિઃ (ધાર્મિકપણાને અંગે)

ખ્યાતિ, શ્રીઃ લક્ષ્મી, વાક્ વાણી, ચ તથા, સ્મૃતિઃ (લાંબા વખત સુધી રહેલી) સ્મરણશક્તિ, મેધા અન્યધારણાશક્તિ, ધૃતિઃ ધૈર્ય, (અને) ક્ષમા માન અને અપમાનમાં ચિત્તની અવિકારી સ્થિતિ (તે હું છું.)

ભાવાર્થઃ—સકલ વસ્તુનો નાશ કરનાર મૃત્યુ અને લવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણિઓનો ઉત્કર્ષ-અશુદ્ધ્ય તે હું છું, વળી સ્ત્રીઓના સ્વરૂપોમાં કીર્તિ, લક્ષ્મી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધીરજ અને ક્ષમા તે પણ હું જ છું. ૩૪.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ॥

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

પદચ્છેદઃ—વૃહત્સામ, તથા, સામ્નામ્, ગાયત્રી, છન્દસામ્, અહમ્, માસાનામ્, માર્ગશીર્ષઃ, અહમ્, ઋતૂનામ્, કુસુમાકરઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—बृहत् च तत् साम च बृहत्साम । गायन्तं त्रायते इति गायत्री । मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति मार्गशीर्षः । कुसुमानाम् आकरः इति कुसुमाकरः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તથા તેમ, સામ્નામ્ સામવેદની ત્રયશ્લોકીમાં, વૃહત્સામ (“ત્વમિદ્ધિ હવામહૈ” ઇત્યાદિ અતિરાત્રમાં

१ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ सर्ववेदेषु ॥

તે સર્વ દેવાધિદેવ શ્રીસૂર્યનારાયણના વરવા થોડાં ઉત્કૃષ્ટ તેજ-પ્રકાશનાં અને ધ્યાન કરીને છાએ કે, જે અમારી બુદ્ધિને (સારી રીતે-ઉત્તમ માર્ગમાં) પ્રેરે છે.

રહેલું છેલ્લું સ્તોત્ર કે જેમાં ઈન્દ્રની સર્વેશ્વરરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે) બૃહત્સામ સ્તોત્ર, (અને) છન્દસામ ત્રિષ્ટુપ્, જગતી, બૃહતી ઇત્યાદિ છંદોમાં, ગાયત્રી ગાયત્રી નામનો છંદ, અહમ્ હું (હું), માસાનામ્ (વર્ષના બાર) મહીનાઓમાં, માર્ગર્શ્પિઃ માગશર મહીનો, અહમ્ હું (હું, અને) ઋતૂનામ્ છ ઋતુઓમાં, કુસુમાકરઃ વસન્ત ઋતુ (તે હું હું).

ભાવાર્થ:—તેમ સામવેદની ઋચાઓમાં ઈન્દ્રની સ્તુતિ-રૂપે રહેલી બૃહત્સામ ઋચા, છંદોમાં ગાયત્રી છંદ, મહીનાઓમાં માગશર મહીનો અને ઋતુઓમાં વસન્તઋતુ તે હું હું. ૩૫.

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥

પદચ્છેદ:—દ્યૂતમ્, છલયતામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્, અહમ્, જયઃ, અસ્મિ, વ્યવસાયઃ, અસ્મિ, સત્ત્વમ્, સત્ત્વવતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—છલયન્તિ ઇતિ છલયન્તઃ, તેષાં છલયતામ્ । તેજઃ અસ્તિ યેષાં તે તેજસ્વિનઃ, તેષાં તેજસ્વિનામ્ । જયન્તિ અસ્મિન્ ઇતિ જયઃ । વ્યવસીયતે આત્મા અસ્મિન્ ઇતિ વ્યવસાયઃ । સતઃ ભાવઃ સત્ત્વમ્ । સત્ત્વમ્ અસ્તિ યેષાં તે સત્ત્વવન્તઃ, તેષાં સત્ત્વવતામ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—છલયતામ્ પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમાં, દ્યૂતમ્ બુગાર, અસ્મિ હું, તેજસ્વિનામ્ તેજધારી પુરુષોમાં, તેજઃ તેજ-પ્રભા, અહમ્ હું (હું), જયઃ (જયશીલ પુરુષોમાં) જય, અસ્મિ હું, વ્યવસાયઃ (વ્યવસાય કરનારાઓમાં)

અનન્ય વ્યવસાય-ઉદ્યમ, અસ્મિ હું, (અને) સત્ત્વવતામ્ બલધારી પુરુષોમાં, સત્ત્વમ્ બલ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થ:—પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમાં ધૂત-બુઝારૂપે રહેલો હું છું, વળી તેજસ્વી પુરુષોમાં તેજ, જયશીલ પુરુષોમાં જય, ઉદ્યમનિષ્ઠોમાં અનન્ય ઉદ્યમ તથા બલવાન્ પુરુષોમાં જે બલ તે પણ હું છું. ૩૬.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ॥

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनां कविः ॥૩૭॥

પદચ્છેદ:—વૃષ્ણીનામ્, વાસુદેવઃ, અસ્મિ, પાણ્ડવાનામ્, ધનંજયઃ, મુનીનામ્, અપિ, અહમ્, વ્યાસઃ, કવીનામ્, ઉશના, કવિઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् वासुदेवः । पाण्डोः अपत्यानि पुमांसः पाण्डवाः, तेषाम् पाण्डवानाम् । धनं जयति इति धनंजयः । मननं शीलं येषां ते मुनयः, तेषां मुनीनाम् । कवयन्ते इति कवयः, तेषां कवीनाम् ।

અન્વય અને અર્થ:—વૃષ્ણીનામ્ યાદવોમાં, વાસુદેવઃ શ્રીકૃષ્ણ, અસ્મિ હું, પાણ્ડવાનામ્ યાદવોમાં, ધનંજયઃ ધનંજય-અર્જુન, (હું છું) મુનીનામ્ મનનશીલ-મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓમાં, વ્યાસઃ ભગવાન્ વેદવ્યાસ, અપિ પણ, અહમ્ હું (હું, અને) કવીનામ્ કાંતદર્શી કાવ્યકર્તાઓમાં, ઉશના ભગવાન્ શુક નામના, કવિઃ કવિ (તે હું છું).

ભાવાર્થ:—યાદવોમાં વસુદેવનો પુત્ર હું શ્રીકૃષ્ણ, પાંડ-
વોમાં અર્જુન એટલે તું તથા મુનિઓમાં ભગવાન્ વેદવ્યાસ
હું જ છું, તેમ કાંતદર્શી—ભત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિશે-
રેને જાણનાર—કવિઓમાં ભગવાન્ શુકાચાર્ય નામના જે કવિ તે
પણ હું છું. ૩૭.

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપતામ્ ॥

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

પદચ્છેદ:—દણ્ડઃ, દમયતામ્, અસ્મિ, નીતિઃ, અસ્મિ,
જિગીપતામ્, મૌનમ્, ચ, એવ, અસ્મિ, ગુહ્યાનામ્, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાન-
વતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દણ્ડચન્તે અનેન ઇતિ દણ્ડઃ। દમયન્તિ
તે દમયન્તઃ, તેષાં દમયતામ્। નીયતે સન્માર્ગમ્ અનયા સા નીતિઃ। જેતુમ્
ઇચ્છન્તિ તે જિગીપન્તિ, જિગીપન્તિ તે જિગીપન્તઃ, તેષામ્ જિગીપતામ્।
મુનેઃ માવઃ કર્મ વા મૌનમ્। ગૂહિતું યોગ્યાનિ ગુહ્યાનિ, તેષામ્ ગુહ્યાનામ્।
જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનવન્તઃ, તેષામ્
જ્ઞાનવતામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—દમયતામ્ શાસન કરનારાઓમાં,
દણ્ડઃ શાસનયોગ્ય શિક્ષા, અસ્મિ છું, જિગીપતામ્ જ્ય પામ-
વાની ઇચ્છાવાળાઓમાં, નીતિઃ જ્યના ઉપાયરૂપ ન્યાયપુરસ્કરની
પ્રણાલિકા, અસ્મિ છું, ચ તેમ, ગુહ્યાનામ્ રહસ્યો—ગુપ્ત રાખવા
યોગ્ય સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિકમાં, મૌનમ્ મોન—નિદિધ્યાસ—મૂક-
ભાવ, અસ્મિ છું, (અને) જ્ઞાનવતામ્ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, (પણ) અહમ્ હું (છું).

ભાવાર્થ:—ઉલટે માર્ગે ચાલનારને શાસન કરનારા પુરુષોમાં રહેલો જે દંડ-દંડ કરવાની શક્તિ, જય મેળવવા ઇચ્છનારાઓમાં ન્યાયપુરઃસરની નીતિ, રહસ્ય ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય સંન્યાસ-પૂર્વક શ્રવણાદિકમાં વાણીને નિયમમાં રાખવા રૂપ નિદિધ્યાસ-મોન અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં રહેલું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના પરિ પાકથી ઉદ્ભવેલું અદ્વિતીય આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ સઘળા અજ્ઞાનોનું વિરોધિ જે તત્ત્વજ્ઞાન તે પણ હું છું. ૩૮.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

પદચ્છેદ:—યત્, ચ, અપિ, સર્વભૂતાનામ્, વીજમ્, તત્, અહમ્, અર્જુન, ન, તત્, અસ્તિ, વિના, યત્, સ્યાત્, મયા, ભૂતમ્, ચરાચરમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्वाणि च तानि भूतानि इति सर्वभूतानि, तेषां सर्वभूतानाम्। चरति इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च एतयोः समाहारः चराचरम्।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! ચ વળી, સર્વ-ભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રમાં, યત્ જે, વીજમ્ ઉત્પત્તિનું કારણ, તત્ તે, અપિ પણ, અહમ્ હું (છું), (અને તેથી) મયા મારા, વિના સિવાયનું, યત્ જે, ચરાચરમ્ સ્થાવરજંગમ-જડ ચૈતન્ય, ભૂતમ્ વસ્તુમાત્ર, સ્યાત્ હોય, તત્ તે, ન, અસ્તિ છે (જ) નહિ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી સર્વ પ્રાણિઓમાં જે ઉત્પત્તિનું કારણ તે પણ હું જ છું અને તેથી જડ ચૈતન્ય-સ્થાવર-

જંગમાત્મક વસ્તુમાત્ર મારા અસ્તિત્વ સિવાય કોઈ પણ ઠેકાણે છે જ નહિ એમ તું માન. ૩૯

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે મક્ષેપમા વિભૂતિયોગનુ કથન કરી એ વિભૂતિયોગનો ઉપસહાર કરતા “તે વિભૂતિઓનુ સંપૂર્ણ વર્ણન અસંખ્ય તાને લઈને થઈ શકે તેમ નથી,” એમ ભગવાન કહે છે.

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભતીનાં પરંતપ ॥

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદ:—ન, અન્તઃ, અસ્તિ, મમ, દિવ્યાનામ્, વિભૂ-
તીનામ્, પરંતપ, एषः, तु, उद्देशतः, प्रोक्तः, विभूतेः, विस्तरः,
मया.

व्युत्पत्तिसमासाः—देश—प्रस्तुतार्थम्—उत्क्रान्त इति उद्देश ,
उद्देशात् इति उद्देशतः। प्रकर्षेण उक्तः इति प्रोक्तः ।

અન્યથા અને અર્થ:—પરંતપ હે શત્રુઓને તારા આપનાર અર્જુન ! મમ મારી, વિવ્યાનામ્ દિવ્ય—ખાસ અંશભૂત, વિભૂતી નામ વિભૂતિઓનો, અન્ત. છેડો—સમાપ્તિ, ન, અસ્તિ નથી, (અને) एष. આ, વિભૂતે: વિભૂતિનો, વિસ્તર: વિસ્તાર, तु तो, मया में उद्देशतः એકદેશમાત્ર—પ્રસ્તુત અર્થની સામાન્ય સિદ્ધિ પૂરતો, प्रोक्त. કહ્યો (છે)

ભાવાર્થ:—હે પરંતપ ! મારી આવશ્યક અશભૂત દિવ્ય વિભૂતિઓનો અસંખ્યતાને લઈને પાર આવે તેમ છેજ નહિ અને આ જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મેં તને દેહ્યો છે તે તો માત્ર એકદેશીય-સક્ષિપ્ત જ છે એમ તું સમજ. અર્થાત્ મારી અસંખ્ય વિભૂતિ છે એમ તું માન. ૪૦

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે વિભૂતિઓનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરી હવે ભગવાન એકતત્ત્વરૂપે પોતાની વિભૂતિનું કથન કરે છે:

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્દુર્જિનમેવ વા ॥

તત્તદેવાવગच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, યત્, વિભૂતિમત્, સત્ત્વમ્, શ્રીમત્, ઈર્જિતમ્, એવ, વા, તત્, તત્, એવ, અવગच्छ, ત્વમ્, મમ, તેજોઽશસંભવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિભૂતિ: અસ્ય અસ્તિ ઇતિ વિભૂતિમત્। શ્રી: અસ્ય અસ્તિ ઇતિ શ્રીમત્। તેજસ: અંશ: તેજોઽશ:, તેજોઽશાત્ સંભવતિ ઇતિ તેજોઽશસંભવમ્।

અન્યથા અને અર્થ: યત્. યત્ જે જે, વિભૂતિમત્ ઐશ્વર્ય-વાળું, શ્રીમત્ લક્ષ્મીયુક્ત, વા અથવા, ઈર્જિતમ્ બલવાળું, સત્ત્વમ્ વસ્તુમાત્ર, (છે) તત્, તત્ તે તે, મમ મારા, એવ જે, તેજોઽશસંભવમ્ તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલું (છે, એમ) એવ જે, (તું) અવગચ્છ બાલુ.

ભાવાર્થ:—જે જે ઐશ્વર્યયુક્ત, લક્ષ્મીવાળું અથવા બલ-યુક્ત વસ્તુમાત્ર છે, તે સમસ્ત ખાસ મારા જે તેજના વિભાગથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ તું બાલુ. અર્થાત્ તે સર્વ મારી જે વિભૂતિ જે એમ તું સમજ ૪૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ભગવાન સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારથી પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કરી ગયા, પરંતુ એ સર્વ જે યોગમાં જે સમાઈ જતું હોય તો આબાલવૃદ્ધ દરેકને એકસાથે તે બાલુવાનું મળે એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સૂક્ષ્મરૂપે તે વિભૂતિને સમજાવે છે:

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ॥

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

પદચ્છેદઃ—અથવા, વહુના, એતેન, કિમ્, જ્ઞાતેન, તવ, અર્જુન, વિષ્ટમ્ય, અહમ્, ઇદમ્, કૃત્સ્નમ્, એકાંશેન, સ્થિતઃ, જગત્

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—એકશ્વાસૌ અંશશ્ચ એકાંશઃ, તેન એકાં-
શેન । ગચ્છતિ ઇતિ જગત્, તત્ ।

સાન્વય અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! અથવા અથવા, તવ તને, એતેન એ, વહુના ધણું, જ્ઞાતેન જાણવા વડે, કિમ્ શું ? અહમ્ હું, ઇદમ્ આ. કૃત્સ્નમ્ આખા, જગત્ જગતને એકાંશેન (મારા) એક (જ) અંશ વડે, વિષ્ટમ્ય ધારણ કરીને, સ્થિતઃ રહેલો (હું).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અથવા એ બધું જાણવાથી તને શું ? ટુંકામાં હું આ આખા જગતને મારા એક જ અંશવડે ધારણ કરીને રહેલો છું. અર્થાત્ મારા અંશવડે સર્વ ઠેકાણે સર્વવ્યાપક થઈને હું રહેલો છું એટલે વસ્તુમાત્ર મારી વિભૂત છે એમ તું સમજ. ૪૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवासे श्रीकृष्णकामार्तान्तिकप्रपात-

सान्वय-बोधिण्यां गुर्जरटीकायां विभूति-

योगो नाम दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

અવતરણિકા:—દશમા અધ્યાયમા ભગવાને અર્જુનને પોતાની સર્વ ભૂતિઓ કહી સમજાવી, તે સામળી પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની પોતાના પર પરમ અસૌકિક કૃપા છે એમ માની આનંદમાં મગ્ન થઈ નિશ્ચેષ્ટ થએલો જીવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અસૌકિક માહાત્મ્યને જાણવાની ઇચ્છાથી અને તેના અસૌકિક અનેક વિભૂતિમય સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રાર્થના કરતો । પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ॥

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

પદ્ધદ્દેહ:—મદનુગ્રહાય, પરમમ્, ગુહ્યમ્, અધ્યાત્મસંજ્ઞિ-
મ્, યત્, ત્વયા, ઉક્તમ્, વચઃ, તેન, મોહઃ, અયમ્, વિગતઃ, મમ-

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માયિ અનુગ્રહઃ ઇતિ મદનુગ્રહઃ, તસ્મૈ
દનુગ્રહાય । આત્માનમ્ અધિકૃત્ય ઇતિ અધ્યાત્મમ્, અધ્યાત્મમ્ ઇતિ સંજ્ઞિ-
મ્ શબ્દિતમ્ ઇતિ અધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ । મુહ્યતે અનેન ઇતિ મોહઃ । વિશે-
ણ ગતઃ ઇતિ વિગતઃ ।

૧ રાગદ્વેષો યદિ સ્વાર્તા તપસા કિં પ્રયોજનમ્ ।

તા યમૌ યદિ ન સ્વાર્તા તપસા કિં પ્રયોજનમ્ ॥

રાગ-પ્રીતિ-મોહ અને દ્વેષ-વેર એ હોય તો જ્ઞાનરૂપી તપ કરવાનું પ્રયોજન
? અને તે બે-રાગ અને દ્વેષ એ ન હોય તો પણ તપ કરવાનું પ્રયોજન શું
મધ્યસ્થ કાર્ય પણ પ્રયોજન નહિ

અન્વય અને અર્થ:—મદનુગ્રહાય મારા ઉપરની દયાને લઇને, ગુહ્યમ્ શુભ રાખવા યોગ્ય, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, (અને) અધ્યાત્મ-સંજ્ઞિતમ્ ‘અધ્યાત્મ’ સંજ્ઞાવાળું, યત્ જે, વચ્ચે વચન, ત્વયા આપે, ઉક્તમ્ કહ્યું, તેન તે વડે, મમ્ મારો, અયમ્ આ—(હું હણુનાર છું, અને મારાં સગાં વહાલાં મારાથી હણુઈ જશે ઇત્યાદિ)—મોહઃ ભ્રમાત્મક અવિવેકબુદ્ધિરૂપી મોહ, વિગત. દૂર થઈ ગયો (છે)

ભાવાર્થ:—હે ભગવન્ ! આ મારા ઉપરની આપની અનુ-કંપાને લીધે અત્યંત શુભ રાખવા લાયક અને શ્રેષ્ઠ એવા અધ્યાત્મજ્ઞાનનું જે કથન આપે કર્યું તે વડે મારો આ અવિવેક-બુદ્ધિરૂપી મોહ દૂર થઈ ગયો છે. ૧.

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—ભવાપ્યયૌ, હિ, ભૂતાનામ્, શ્રુતૌ, વિસ્તરશઃ, મયા, ત્વત્તઃ, કમલપત્રાક્ષ, માહાત્મ્યમ્, અપિ, ચ, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—भवन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति भव, आप्यायन्ते प्राणिनः अस्मिन् इति आप्ययः, भवश्च आप्ययश्च भवाप्ययौ। विस्तरेण इति विस्तरशः। त्वत् इति त्वत्तः। कमलस्य पत्रे इति कमलपत्रे, कमलपत्रे इव अक्षिणी यस्य सः कमलपत्राक्षः, तत्संबुद्धौ हे कमलपत्राक्ष। महात्मनः भावः माहात्म्यम्। न विद्यते व्ययो यस्य तत् अव्ययम्।

અન્વય અને અર્થ:—કમલપત્રાક્ષ હે કમળનાં પાંદડા જેવી આંખોવાળા ભગવન્ ! મૂતાનામ્ પ્રાણીઓનાં, ભવાપ્યયૌ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, મયા મેં, વિસ્તરણઃ વિસ્તારપૂર્વક, ત્વત્તઃ

આપની પાસેથી, હિ ખરેખર, શ્રુતો સાંભળ્યાં, ચ અને, અવ્યયમ્ નાશરહિત, (એવું આપનું) માહાત્મ્યમ્ મહાનુભાવપાણું, અપિ પણ (શ્રુતમ્ સાંભળ્યું).

ભાવાર્થ:—હે કમલનાં પાંદડાં જેવી મુંદર આંખોવાળા ભગવન્ ! મેં પ્રાણિઓનાં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ આપની પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક ખરેખર સાંભળ્યાં, તેમજ નાશરહિત એવું આપનું માહાત્મ્ય—મહાનુભાવપાણું પણ સાંભળ્યું. ૨.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, એતત્, યથા, આત્થ, ત્વમ્, આત્મા-નમ્, પરમેશ્વર, દ્રષ્ટુમ્, ઇચ્છામિ, તે, રૂપમ્, ऐश्वरम्, પુરુષોત્તમ.

व्युत्पत्तिसमासाः—પરમશ્રાસૌ ઈશ્વરશ્ચ પરમેશ્વરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પરમેશ્વર । ઈશ્વરસ્ય ઇદમ્ ऐश्वरम् । પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ, તત્સં-બુદ્ધૌ હે પુરુષોત્તમ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરમેશ્વર હે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભો ! ત્વમ્ આપ, આત્માનમ્ (આપના) આત્મા—સ્વરૂપને, યથા જેવી રીતનો, આત્થ કહો છો, એતદ્ એ, એવમ્ એમ (જ છે, અને તેથી) પુરુષોત્તમ હે પુરુષોત્તમ ! તે આપના, ऐश्वरम् (જ્ઞાન, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ ઇત્યાદિથી સંપન્ન) ઐશ્વર્યવાળા, તે રૂપમ્ રૂપને, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થ:—હે પરમેશ્વર ! આપ આપના આત્મા સ્વરૂપને જેવો કહો છો તેવો જ તે છે, તેથી હે પુરુષોત્તમ ! આપે આપના

જે સ્વરૂપનુ વર્ણન કર્યું તે આપના એશ્વર્યશાલી સ્વરૂપને જોવાને હું ઇચ્છુ છું. ૩.

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—મન્યસે, યદિ, તત્, શક્યમ્, મયા, દ્રષ્ટુમ્, ઇતિ, પ્રભો, યોગેશ્વર, તતઃ, મે, ત્વમ્, દર્શય, આત્માનમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગ અસ્તિ યેષા તે યોગા (યોગિન), તેષામ્ ईश्वर યોગેશ્વર, તત્સવુદ્ધો હે યોગેશ્વર । પ્રભવતિ સ્થિતિસહાર પ્રવેશપ્રશાસનેષુ ઇતિ પ્રભુ, તત્સવુદ્ધૌ હે પ્રભો ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રભો હે સર્વશક્તિમાન પ્રભો । યદિ જો, તત્ તે સ્વરૂપ, મયા માથ વડે, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, શક્યમ્ શક્ય છે, (એમ) મન્યસે આપ માનતા હો, તત્ તો, યોગેશ્વર હે યોગીઓના અધિપતિ । ત્વમ્ આપ, અવ્યયમ્ અવિનાશી, આત્માનમ્ (એવા આપના) આત્માને—સ્વરૂપને, મે મને, દર્શય બતાવો.

સામાર્થ્યઃ—હે પ્રભો । જો હું આપના તે સ્વરૂપને જોવાને શક્તિમાન અથવા પાત્ર છું એમ આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર । આપ આપના તે અવિનાશિસ્વરૂપનુ મને દર્શન કરાવો. ૪

અવતરણિકા — આ પ્રમાણે અત્યત ભક્તિથી અર્જુન વડે પ્રાર્થના કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેને આશ્વાસન આપતા તથા તેની દિદ્ધા વૃત્તિ રવાના હેતુથી તેને પ્રોત્સાહન આપતા રહેવા લાગ્યા.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પદ્મ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥૫॥

પદ્મચ્છેદઃ—પદ્મ્ય, મે, પાર્થ, રૂપાણિ, શતશઃ, અથ, સહસ્રશઃ, નાનાવિધાનિ, દિવ્યાનિ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શતાનિ શતાનિ इति શતશઃ । સહસ્રાણિ સહસ્રાણિ इति સહસ્રશઃ । નાના અનેકાઃ વિદ્યાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તાનિ નાનાવિધાનિ, તાનિ । વર્ણાશ્ચ આકૃતયશ્ચ इति વર્ણાકૃતયઃ, નાના વર્ણાકૃતયઃ યેષાં તાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! નાનાવિધાનિ અનેક પ્રકારનાં, ચ તેમ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ અનેક રંગ અને આકારવાળાં, મમ મારાં, દિવ્યાનિ અલૌકિક, એવાં શતશઃ સેંકડો, અથ અને, સહસ્રશઃ હજારો, રૂપાણિ રૂપોને, પદ્મ્ય તું બો.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અનેક પ્રકારનાં તેમજ જૂદા જૂદા રંગ અને આકૃતિવાળાં મારાં અલૌકિક એવાં સેંકડો અને હજારો અર્થાત્ અસંખ્ય સ્વરૂપોને તું બો. ૫.

અવતરણિકાઃ—તે સ્વરૂપોમા શું શું બોવાનું છે તે હુંકમા ભગવાન્ અર્જુનને કહે છે:

૧ વર્તમાનમતીત ચ મવિષ્યત્શૂલમખ્યવિ ।

તથા દૂરમદૂર ચ નિમેષ-કલ્પ इत्यપિ ॥

ચિદાત્મનિ સ્થિતાન્યેવ પદ્ય માયાવેજૂમિતમ્ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

હે રામ ! વર્તમાન, જૂત અને ભવિષ્ય, સ્થૂળ અને આદ્ય-સૂક્ષ્મ, તેમ દૂર અને નીપ, નિમેષ અને કલ્પ—એ સઘળા ચિદાત્મામા—શુદ્ધબ્રહ્મા જ રહેલા છે અને એ સર્વ માયાનું ચિકારાન-ફેલાવો એથે પ્રભુનો વિદ્યાસ છે એમ બો ।

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્નરુદ્રાનશ્વિનૌ મરુતસ્તથા ॥

વહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—પશ્ય, આદિત્યાન્, વસૂન્, રુદ્રાન્, અશ્વિનૌ, મરુતઃ, તથા, વહૂનિ, અદૃષ્ટપૂર્વાણિ, પશ્ય, આશ્ચર્યાણિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન દૃષ્ટાનિ ઇતિ અદૃષ્ટાનિ, પૂર્વે અદૃષ્ટાનિ ઇતિ અદૃષ્ટપૂર્વાણિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! આદિત્યાન્ ખાર સૂર્ય, વસૂન્ આઠ વસુઓ, રુદ્રાન્ એકાદશ રૂદ્ર, અશ્વિનૌ બે અશ્વિનીકુમાર, મરુતઃ ઓગણપચાસ વાયુ, તથા તેમજ, અદૃષ્ટપૂર્વાણિ પહેલાં કદિ નહિ બેએલાં, વહૂનિ ઘણાં, આશ્ચર્યાણિ આશ્ચર્યોને, (એમાં) પશ્ય તું બે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશોત્પન્ન અર્જુન ! ખાર આદિત્ય, આઠ વસુઓ, અગિયાર રૂદ્ર, બે અશ્વિનીકુમારો, ઓગણ પચાસ વાયુઓ તેમજ પહેલાં કદી બેવામાં નહિ આવેલાં એવાં ઘણાં અદ્ભુત આશ્ચર્યોને પણ તું મારા એ સ્વરૂપમાં બે ! ૬.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઈહ, એકસ્થમ્, જગત્, કૃત્સ્નમ્, પશ્ય, અથ, સચરાચરમ્, મમ, દેહે, ગુડાકેશ, યત્, ચ, અન્યત્, દ્રષ્ટુમ્, ઇચ્છસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુડાકાયાઃ નિદ્રાયાઃ ર્દશઃ ઇતિ ગુડા-
કેશઃ, તત્સંતુદ્ધૌ હે ગુડાંકેશ । એકસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્થમ્, તત્ । ચરતિ
ઇતિ ચરમ્, ન ચરતિ ઇતિ અચરમ્, ચરં ચ અચરં ચ ઇતિ ચરાચરે, ચરા-
ચરામ્યાં સહ વર્તમાનમ્ ઇતિ સચરાચરમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ગુડાકેશ હે નિદ્રાને છતનાર-
અર્જુન ! અથ આજ, મમ મારા, વેહે શરીરમાં, હહ અહીં, એકસ્થમ્
એક જ ઠેકાણે રહેલું, સચરાચરમ્ સ્થાવરજંગમાત્મક, કૃત્સ્નમ્
સમગ્ર-આખું, જગત્ વિશ્વ, ચ તેમજ, ચત્ર જે, અન્યત્ ખીલું (કાંઈ
પણ) દ્રણ્દુમ્ જોવાને, હચ્છસિ ઈચ્છતો હો (તે સધળું), પશ્ય તું જો !

ભાવાર્થઃ—હે નિદ્રાને છતનાર અર્જુન ! આ વખતેજ
મારા શરીરમાં અહીં એક જ ઠેકાણે રહેલા સ્થાવરજંગમાત્મક
સમગ્ર-આખા વિશ્વને, તેમજ ખીલું પણ જે કંઈ જોવાને
ઈચ્છતો હો તે સધળું, તું જો ! અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્ર તું અહીં
મારા શરીરમાં જોઈ શકીશ. ૭.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે કહેવા છતાં અર્જુન ઐકિક ચક્ષુથી
પોતાના સ્વરૂપને જોઈ શકશે નહીં અને ખેદ પામશે એમ સમજી ભગવાન
તેને કહે છે :

ન તુ માં શક્યસે દ્રણ્દુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ॥

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—ન, તુ, મામ્, શક્યસે, દ્રણ્દુમ્, અનેન,
એવ, સ્વચક્ષુષા, દિવ્યમ્, દદામિ, તે, ચક્ષુઃ, પશ્ય, મે, યોગમ્,
૯શ્વરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય ચક્ષુઃ સ્વચક્ષુઃ, તેન સ્વચક્ષુષા ।
ઈશ્વરસ્ય અયમ્ इति ऐश्वरः, તમ્ એશ્વરમ્ ।

અન્ય અર્થઃ—તુ પરંતુ, અનેન આ, એવ જ, સ્વચક્ષુષા તારી પોતાની આંખો વડે, મામ્ મને, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, ન, શક્યસે તું શક્તિમાન્ નથી, (અને તેથી હું) તે તને, દિવ્યમ્ અલૌકિક-જ્ઞાનાત્મક, ચક્ષુઃ ચક્ષુ (આંખો), વદામિ આપું છું, (તે વડે) મે મારા, ऐश्वर्यम् એશ્વર્ય-શક્તિશાળી-વિશ્વને આશ્રય આપવારૂપ લક્ષણવાળા સામર્થ્ય યુક્ત, યોગમ્ યૌગિક સ્વરૂપને, પદ્ય તું જો !

ભાવાર્થઃ—પણ આ તારા પોતાના જ ચર્મચક્ષુ-આંખો-વડે મારા એ અલૌકિક સ્વરૂપને જોવાને તું શક્તિમાન્ નથી, અને તેથી હું તને જ્ઞાનચક્ષુ આપું છું કે જે ચક્ષુ વડે મારા યૌગિક સ્વરૂપ-એશ્વર્યશીલ સામર્થ્યને તું જો ! ૮.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના દિવ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ ૭ શ્લોકથી હવે કરે છે:

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, ઉક્ત્વા, તતઃ, રાજન્, મહાયોગે-શ્વરઃ, હરિઃ, દર્શયામાસ, પાર્થાય, પરમમ્, રૂપમ્, ऐश्वरम्.

૧ ઇતોપહૃત ગેહેષુ હરે મામં કનુષ્વહમ્ ।

વર્ણો મે હરિતઃ શ્રેષ્ઠસ્તન્માદુરિરિતિ સ્મૃતઃ ॥ મોક્ષપર્વે ॥

ધરોમાં તેમ યજ્ઞોમાં પૃથ્વીપર હોમવામાં આવેલું હવિષ્યભાગ્ય હું દરજી કરું છું-લઈ છું તેમ મારો વર્ણ હરિત-શીલાસ્થનો શ્રેષ્ઠ છે તેથી હું હરિ એ નામથી કહેવાયો છું.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગાનામ્ ईश्वरः इति योगेश्वरः, महान् चासौ योगेश्वरश्च इति महायोगेश्वरः । हरति इति हरिः । ईश्वरस्य इदम् इति ऐश्वर्यम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—રાજન્ હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વરઃ મોટા યોગીઓના ઇશ્વર, હરિઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, પવન એ પ્રમાણે, ઉક્ત્યા કહીને, તતઃ ત્યાર પછી, પાર્થાય અર્જુનને, (પોતાનું) પરમમ શ્રેષ્ઠ, એશ્વર્યમ્ ઇશ્વરી, રૂપમ્ સ્વરૂપ, દર્શયામાસ હેખાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહીને તેને પોતાના પરમ વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવા લાગ્યા. ૯.

અવતરણિકાઃ—ભગવાને જે સ્વરૂપ બતાવ્યું તે અદ્ભુત વિશ્વરૂપ કેવું છે તેનું વર્ણન સંભવ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે કરે છે:

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ॥

सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અનેકવક્ત્રનયનમ્, અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્, અનેકદિવ્યાભરણમ્, દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્; દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્, દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્, સર્વાશ્ચર્યમયમ્, દેવમ્, અનન્તમ્, વિશ્વતોમુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન એકં યેષાં તાનિ અનેકાનિ, વક્ત્રાણિ
 ચ નયનાનિ ચ વક્ત્રનયનાનિ, અનેકાનિ વક્ત્રનયનાનિ યસ્મિન્ તત્
 અનેકવક્ત્રનયનમ્, તત્ । અનેકાનિ ચ તાનિ અદ્ભુતાનિ ચ અને-
 કાદ્ભુતાનિ, અનેકાદ્ભુતાનાં દર્શનં યસ્મિન્ તત્ અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્,
 તત્ । દિવ્યાનિ ચ તાનિ આમરણાનિ ચ દિવ્યામરણાનિ, અનેકાનિ
 દિવ્યામરણાનિ યસ્મિન્ તત્ અનેકદિવ્યામરણમ્, તત્ । ઉચ્ચતાનિ ચ
 તાનિ આયુધાનિ ઇતિ ઉચ્ચતાયુધાનિ, અનેકાનિ ચ તાનિ ઉચ્ચતાયુ-
 ધાનિ ચ અનેકોચ્ચતાયુધાનિ, દિવ્યાનિ અનેકોચ્ચતાયુધાનિ યસ્મિન્ તત્
 દિવ્યાનેકોચ્ચતાયુધમ્, તત્ । માલ્યાનિ—પુષ્પમયાનિ રત્નમયાનિ ચ અમ્બ-
 રાણિ ચ ઇતિ માલ્યામ્બરાણિ, દિવ્યાનિ માલ્યામ્બરાણિ ધ્રિયન્તે યેન તત્
 દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્, તત્ દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ । દિવ્યશ્વાસૌ ગન્ધશ્ચ ઇતિ
 દિવ્યગન્ધઃ, દિવ્યગન્ધસ્ય અનુલેપનં યસ્મિન્ તત્ દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્,
 તત્ દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ આશ્ચર્યાણિ ચ સર્વાશ્ચર્યાણિ,
 સર્વાશ્ચર્યે પ્રચુરમ્ ઇતિ સર્વાશ્ચર્યમયમ્, તત્ સર્વાશ્ચર્યમયમ્ । દિવ્યતે
 પ્રકાશતે ઇતિ દેવમ્, તત્ દેવમ્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યસ્ય તત્ અનન્તમ્, તત્
 અનન્તમ્ । વિશ્વતઃ મુખાનિ યસ્ય તત્ વિશ્વતોમુખમ્, તત્ વિશ્વતોમુખમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેકવક્ત્રનયનમ્ અસંખ્ય મુખ
 અને નેત્ર-આંખો-વાળા, અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ અસંખ્ય અલૌકિક
 દર્શનવાળા, અનેકદિવ્યામરણમ્ અસંખ્ય દિવ્ય આ ભૂપણ્ણવાળા,
 (અને) દિવ્યાનેકોચ્ચતાયુધમ્ અગણિત દિવ્ય આયુધો-શસ્ત્રાઓ
 જેમાં ઉગામેલાં છે તેવા, દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ પુષ્પની તેમજ
 રત્નોની દિવ્ય માળાઓ અને વસ્ત્રો ધારણ કરેલા, દિવ્યગન્ધાનુ-
 લેપનમ્ દિવ્ય સુગંધી દ્રવ્યોથી લેપન કરાયેલા, સર્વાશ્ચર્યમયમ્

બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અનન્તમ્ જેનો કદી અંત ન આવી શકે તેવા, (અને) વિશ્વતોમુક્તમ્ ચોતરફ મુખવાળા, દેવમ્ પ્રકાશમાન એવા (દેવ શ્રીકૃષ્ણના) સ્વરૂપને અર્જુને જોયું.

ભાવાર્થ:—તે અસંખ્ય મુખ અને આંખવાળા, અગણિત વિસ્મયકારક દર્યોવાળા, અસંખ્ય દિવ્ય ભૂપણોવાળા અને અગણિત દિવ્ય આયુધો-શસ્ત્રો જેમાં ઉગામેલાં છે તેવા, દિવ્ય પુષ્પની તેમજ રત્નની માળાઓ પહેરેલા, દિવ્ય મુગંધી પદાર્થોથી લેપન કરાયેલા, બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અને અનંત તથા ચોતરફ મુખવાળા એવા પ્રકાશમાન શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને અર્જુને નિહાળ્યું. ૧૦-૧૧.

અવતરણિકા:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિશ્વરૂપની કાંતિ કેટલા પ્રમાણમાં હતી તેનું કથન હવે સંભવ કરે છે:

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ॥

યદિ ભાઃ સદૃશી સા સ્યાન્નાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥

પદ્ચ્છેદઃ—દિવિ, સૂર્યસહસ્રસ્ય, ભવેત્, યુગપત્, ઉત્થિતા, યદિ, ભાઃ, સદૃશી, સા, સ્યાત્, ભાસઃ, તસ્ય, મહાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૂર્યાણાં સહસ્રમ્ ઇતિ સૂર્યસહસ્રમ્, તસ્ય સૂર્યસહસ્રસ્ય । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા, તસ્ય મહાત્મનઃ ।

અન્ય અર્થ:—દિવિ અંતરિક્ષમાં, સૂર્યસહસ્રસ્ય એક હજાર સૂર્યની, ભાઃ કાંતિ, યદિ જો, યુગપત્ એક સાથે, ઉત્થિતા ઉદય પામેલી, મહેત્ થાય, તો સા તે, (કાંતિ) તસ્ય તે, મહાત્મનઃ વિશ્વાત્માની, માસઃ કાંતિની, સદૃશી સરખી, સ્યાત્ થાય.

ભાવાર્થ:—અંતરિક્ષમાં હજાર સૂર્યની એક સાથે ઉદય પામેલી કાંતિ અગર અણકી ઉઠે તો કદાચ તે વિશ્વાત્મા પ્રભુની કાંતિ સમાન થાય. ૧૨.

અવતરણિકા:—ભગવાને પહેલાં “ઇદૈકસ્થ જગત્કૃત્સ્નમ મારા આ શરીરમાં રહેલા આ સમગ્ર જગતને તું જો ! ઇત્યાદિ” જે કહેલું હતું તે સર્વેનો અર્જુને જ્ઞાનચક્ષુ મેળવીને વાસ્તવિકતા પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો એમ સંજ્ઞા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે:

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા ॥

અપશ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, એકસ્થમ્, જગત્, કૃત્સ્નમ્, પ્રવિભક્તમ્, અનેકધા, અપશ્યત્, દેવદેવસ્ય, શરીરે, પાંડવઃ, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—એકસ્મિન્તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્થમ્, તત્ । વિભાગશઃ ભક્તમ્ ઇતિ વિભક્તમ્, પ્રકર્ષેણ વિભક્તમ્ ઇતિ પ્રવિભક્તમ્, તત્ । અનેકૈઃ પ્રકારૈઃ ઇતિ અનેકધા । દેવાનાં દેવઃ ઇતિ દેવદેવઃ, તસ્ય દેવદેવસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાંડવઃ અર્જુન, તદા (દિવ્ય ચક્ષુમળ્યા) તે વખતે, દેવદેવસ્ય દેવોના પણ દેવ-શ્રીકૃષ્ણના, તત્ર તે, શરીરે વિરાટ શરીરમાં, એકસ્થમ્ એક જ જગ્યાએ રહેલ, અનેકધા અનેક પ્રકારે, પ્રવિભક્તમ્ (દેવ, પિતૃ, મનુષ્યાદિ ભેદો રૂપ વિશિષ્ટ ભાગોવડે) વહેંચાયેલું, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, જગત્ જગત્, અપશ્યત્ જોવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—અર્જુન તે સમયે દેવના પણ દેવ, વિશ્વાત્મા, શ્રીકૃષ્ણનાં તે વિરાટ શરીરમાં એક જ જગ્યાએ રહેલા તથા દેવ,

પિતૃ, મનુષ્યાદિ લેહો-રૂપ અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટ ભાગો વડે વહે-
ચાયેલા આ સમસ્ત જગત્ને જોવા લાગ્યો. ૧૩.

અવતરણિકા:—“ વિશ્વરૂપ ધારણ કરેલા ભગવાનને તેમજ તેમાં
અંતર્ગત વિભાગશીલ જગત્ને જોવા પછી અર્જુને શું કર્યું? ” એ પ્રશ્નના
પ્રત્યુત્તરમાં મંજય ધૃતરાષ્ટ્રને, અર્જુને જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહી સંભળાવે છે:

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ॥

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, સઃ, વિસ્મયાવિષ્ટઃ, હૃષ્ટરોમા, ધનં-
જયઃ, પ્રણમ્ય, શિરસા, દેવમ્, કૃતાંજલિઃ, અભાષત.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિસ્મયેન આસમન્તાત્ વિષ્ટઃ વ્યાસઃ इति
વિસ્મયાવિષ્ટઃ । હૃષ્ટાનિ રોમાણિ यस્ય સઃ હૃષ્ટરોમા । પ્રકર્ષેણ નત્વા इति
પ્રણમ્ય । કૃતઃ અંજલિઃ યેન સઃ કૃતાંજલિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તતઃ ત્યાર પછી, વિસ્મયાવિષ્ટઃ
વિસ્મયથી વ્યાસ, (અને તેથીજ) હૃષ્ટરોમા પુલકિત રોમાંચ-
વાળો, ધનંજયઃ અર્જુન, દેવમ્ ભગવાન્-શ્રીકૃષ્ણને, શિરસા મસ્તક
વડે, પ્રણમ્ય પ્રણામ કરીને, કૃતાંજલિઃ જે હાથો જેણે જોડેલા છે
એવો ધરીને, (આ પ્રમાણે) અભાષત કહેવા લાગ્યો.

સાવાર્થઃ—ત્યાર પછી વિસ્મયથી વ્યાસ થયેલો અને
તેથી જ પુલકિત રોમાંચવાળો અર્જુન, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને
મસ્તકથી નમસ્કાર કરીને જે હાથ જોડી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના
કરવા લાગ્યો. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—અર્જુન પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતા વિશ્વરૂપદર્શનનો
અનુભવ લેતો ભગવાનની સ્તુતિ કરતો કહે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્ધો -

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે

સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ॥

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થ-

મૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

પદ્છેદઃ—પશ્યામિ, દેવાન્, તવ, દેવ, દેહે, સર્વાન્, તથા, ભૂતવિશેષસંઘાન્, બ્રહ્માણમ્, ઈશમ્, કમલાસનસ્થમ્-ઋષીન્, ચ, સર્વાન્, ઉરગાન્, ચ, દિવ્યાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાના વિશેષાઃ ઇતિ ભૂતવિશેષાઃ, ભૂત, વિશેષાણાં સઘા. ઇતિ ભૂતવિશેષસંઘાઃ, તાન્ ભૂતવિશેષસંઘાન્ । દૃષ્ટે અસૌ ઈશઃ, તસ્મ । કમલમ્ એવ આસનમ્ ઇતિ કમલાસનમ્, કમલાસને તિષ્ઠતિ ઇતિ કમલાસનસ્થઃ, તં કમલાસનસ્થમ્ । ઉરસા ગચ્છન્તિ તે ઉરગાઃ, તાન્ । દિવિ ભવાઃ દિવ્યાઃ, તાન્ દિવ્યાન્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—દેવ હે દેવ ! તવ આપના, દેહે શરીરમા, સર્વાન્ બધા, દેવાન્ દેવોને, તથા તેમજ, ભૂતવિશેષ-સંઘાન્ પ્રાણિઓના વિશિષ્ટ સમૂહોને, કમલાસનસ્થમ્ કમલના આસન પર બેઠેલા, ઈશમ્ પ્રત્નપતિ, બ્રહ્માણમ્ બ્રહ્માને, ચ અને,

૧ વિષ્ણુ સમાધિતો ગ્રહા ગ્રહણોઽગતો હર ।

હરસ્યાદ્ધવિશેષેષુ દેવા સર્વંપિ સન્થિતા ॥ પાંચ ॥

વિષ્ણુના આશ્રયે બ્રહ્મા રહ્યા છે, બ્રહ્માના અક-આશ્રયમાં હૃદ-મહાદેવ રહ્યા છે અને મહાદેવના તર્પ અગામા સર્વે દેવતાઓ સારી ગીતે રહ્યા છે

પિતૃ, મનુષ્યાદિ લેદો-૩૫ અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટ ભાગો વડે વહે
ચાલેલા આ સમસ્ત જગત્ને જોવા લાગ્યો. ૧૩.

અવતરણિકા:—“ વિષ્ણુ ધારણ કરેલા ભગવાનને તેમજ તે
અંતર્ગત વિભાગશીલ જગત્ને જોયા પછી અર્જુને શું કહ્યું? ” એ પ્રશ્ન
પ્રત્યુત્તરમાં મંજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને, અર્જુને જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહી સંભળાવે છે.

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ॥

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાપત ॥ ૧૪ ॥

પદ્ધેદઃ—તતઃ, સઃ, વિસ્મયાવિષ્ટઃ, હૃષ્ટરોમા, ધનં-
જયઃ, પ્રણમ્ય, શિરસા, દેવમ્, કૃતાંજલિઃ, અભાપત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિસ્મયેન આસમન્તાત્ વિષ્ટઃ વ્યાપ્તઃ इति
વિસ્મયાવિષ્ટઃ । હૃષ્ટાનિ રોમાણિ यस્ય સઃ હૃષ્ટરોમા । પ્રકર્ષેણ નત્વા इति
પ્રણમ્ય । કૃતઃ અંજલિઃ યેન સઃ કૃતાંજલિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તતઃ ત્યાર પછી, વિસ્મયાવિષ્ટઃ
વિસ્મયથી વ્યાપ્ત, (અને તેથીજ) હૃષ્ટરોમા પુલકિત રોમાંચ-
વાળો, ધનંજયઃ અર્જુન, દેવમ્ ભગવાન્-શ્રીકૃષ્ણને, શિરસા મસ્તક
વડે, પ્રણમ્ય પ્રણામ કરીને, કૃતાંજલિઃ જે હાથો જેણે જોડેલા છે
એવો ધર્મને, (આ પ્રમાણે) અભાપત કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—ત્યાર પછી વિસ્મયથી વ્યાપ્ત થયેલો અને
તેથી જ પુલકિત રોમાંચવાળો અર્જુન, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને
મસ્તકથી નમસ્કાર કરીને જે હાથ જોડી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના
કરવા લાગ્યો. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—અર્જુન પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતા વિષ્ણુપદ્મનને
અનુભવ લેતો ભગવાનની સ્તુતિ કરતો કહે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોત્થોઃ—

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે

સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ॥

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થ-

મૃપીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

પદ્મેષ્ઠદઃ—પશ્યામિ, દેવાન્, તવ, દેવ, દેહે, સર્વાન્, તથા, ભૂતવિશેષસંઘાન્, બ્રહ્માણમ્, ઈશમ્, કમલાસનસ્થમ્-ઋષીન્, ચ, સર્વાન્, ઉરગાન્, ચ, દિવ્યાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાનાં વિશેષાઃ इति ભૂતવિશેષાઃ, ભૂત, વિશેષાણાં સઘાઃ इति ભૂતવિશેષસંઘાઃ, તાન્ ભૂતવિશેષસંઘાન્ । ઇદે અસૌ ઈશઃ, તમ્ । કમલમ્ એવ આસનમ્ इति કમલાસનમ્, કમલાસને તિષ્ઠતિ इति કમલાસનસ્થઃ, તં કમલાસનસ્થમ્ । ઉરસા ગચ્છન્તિ તે ઉરગાઃ, તાન્ । દિવિ મવાઃ દિવ્યાઃ, તાન્ દિવ્યાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેવ હે દેવ ! તવ આપના, દેહે શરીરમાં, સર્વાન્ બધા, દેવાન્ દેવોને, તથા તેમજ, ભૂતવિશેષ-સંઘાન્ પ્રાણિઓના વિશિષ્ટ સમૂહોને, કમલાસનસ્થમ્ કમલના આસન પર બેઠેલા, ઈશમ્ પ્રભુપતિ, બ્રહ્માણમ્ બ્રહ્માને, ચ અને,

૧ વિષ્ણુ સમાધિનો નહા નહાળોઢુગતો હરઃ ।

હરસ્વાહુવિશેષેષુ દેવાઃ સર્વેઽપિ સસ્થિતાઃ ॥ પાદ ॥

વિષ્ણુના આઘ્રયે પ્રદા રહ્યા છે, બ્રહ્માના અક-આશ્રયમાં હર-મહાદેવ રહ્યા છે અને મહાદેવનાં સર્વ અંગોમાં સર્વ દેવતાઓ સ્થાની ગીતે રહ્યા છે

સર્વાન્ બધા, ક્રપીન્ ઋષિઓને, ચ તેમજ, વિદ્યાન્ દિવ્ય, (એવા શેષ અને વાસુકી આદિ) ઊરગાન્ સર્પોને, (પણ) પશ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થ:—હે દેવ ! આપના શરીરમાં હું બધા દેવોને, જરાયુજ, અંડજ સ્વદેશ અને ઉદ્ભિજ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રાણિઓના સમૂહોને, કમલના આસન પર બેઠેલા પ્રભયતિ બ્રહ્મદેવને તેમજ સઘળા વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓને અને દિવ્ય એવા શેષ અને વાસુકી વિગેરે નાગોને પણ જોઉં છું. ૧૫.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ॥

नान्तं न मध्यं न पुनस्तर्वादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—અનેકબાહૂદરવક્ત્રનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, સર્વતઃ, અનન્તરૂપમ્, ન, અન્તમ્, ન, મધ્યમ્, ન, પુનઃ, તવ, આદિમ્, પશ્યામિ, વિશ્વેશ્વર, વિશ્વરૂપ.

व्युत्पत्तिसमासाः—बाहवश्च उदराणि च वक्त्राणि च नेत्राणि च इति बाहूदरवक्त्रनेत्राणि, अनेकानि बाहूदरवक्त्रनेत्राणि यस्य सः अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रः, तम् अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् । सर्वस्मात्

१ महान्तं च समान्तं प्रधानं समवास्थितम् ॥

अनन्तस्य न तस्यान्तं सख्यानं चापि विद्यते ॥ आदित्यपुराणे ॥

મહત્ તત્ત્વને સીધાઈને-સ્વીકૃત કરીને જે મુખ્ય-જગત્ની ઉત્પત્તિકર્તા-પ્રવાનતત્ત્વ-સર્વજ્ઞ રહેતો છે તે અનન્તનો અવ-પાર નથી તેમ તેની અણના પણ ધર્મ શકતી નથી.

इति सर्वतः । न विद्यते अन्तः येषां तानि अनन्तानि, अनन्तानि रूपाणि यस्य सः अनन्तरूपः, तम् अनन्तरूपम् । इष्टे असौ ईश्वरः, विश्वानाम् ईश्वरः इति विश्वेश्वरः, तत्संबुद्धौ हे विश्वेश्वर । विश्वम् एव रूपं यस्य सः विश्वरूपः, तत्संबुद्धौ हे विश्वरूप ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેકવાહુદરવક્ત્રનેત્રમ્ અસંખ્ય હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા, (અને) સર્વતઃ ચોતરફથી, અનન્તરૂપમ્ અપરિમિત સ્વરૂપવાળા, ત્યામ્ આપને, પશ્યામિ હું જોઉં છું, (પરંતુ) વિશ્વેશ્વર હે વિશ્વના અધિપતિ ! વિશ્વરૂપ હે વિશ્વરૂપ ! તવ આપના, અન્તમ્ છેડાને, ન પશ્યામિ હું જોઈ શકતો નથી, (તેમ) મધ્યમ્ મધ્ય ભાગને પણ, ન (પશ્યામિ જોઈ શકતો) નથી, અને પુનઃ ફરી, (આપની) આદિમ્ શરૂઆતને, (પણ) ન (પશ્યામિ—હું જોઈ શકતો) નથી.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપને હું અસંખ્ય હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા અને ચોતરફથી અપરિમિત સ્વરૂપવાળા જોઉં છું, પરંતુ હે વિશ્વના અધિપતિ ! હે વિશ્વસ્વરૂપ ભગવન્ ! આપના અંત, મધ્ય તથા આદિભાગને હું જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ આપનાં એ વિરાટ સ્વરૂપમાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત કયાં છે તે હું જોઈ અથવા જાણી શકતો નથી એવા મહાન્ સ્વરૂપે આપ અત્યારે રહેલા છો. ૧૬.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद् ॥

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રિણમ્, ચ, તેજો-
રાશિમ્, સર્વતઃ, દીપ્તિમન્તમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, દુર્નિરીક્ષ્યમ્,
સમન્તાત્, દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમ્, અપ્રમેયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—કિરીટઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ કિરીટી, તં
કિરીટિનમ્ । ગદા અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ગદી, તં ગદિનમ્ । ચક્રમ્ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ
ચક્રી, તં ચક્રિણમ્ । તેજસાં રાશિઃ ઇતિ તેજોરાશિઃ, તં તેજોરાશિમ્ ।
સર્વસ્માત્ ઇતિ સર્વતઃ । દીપ્તિઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ દીપ્તિમાન, તં દીપ્તિમ-
ન્તમ્ । દુઃખેન નિરીક્ષિતું શક્યઃ દુર્નિરીક્ષ્યઃ, તમ્ । અનલશ્ચ અર્કશ્ચ અન-
લાર્કૌ, દીપ્તૌ ચ તૌ અનલાર્કૌ ચ દીપ્તાનલાર્કૌ, તયોઃ દ્યુતિરિવ દ્યુતિર્યસ્ય
સઃ દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિઃ, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે પ્રભો !) ત્વામ્ આપને, કિરીટિ-
નમ્ ભસ્તકમાં કિરીટ-મુકુટવાળા, ગદિનમ્ એ કહ્વાલમાં ગદાવાળા,
ચ તથા, ચક્રિણમ્ ખીલ હાથમાં ચક્રવાળા, તેજોરાશિમ્ તેજના
પુંજરૂપ સર્વતઃ ચોતરફથી, દીપ્તિમન્તમ્ કાંતિવાળા, દુર્નિરીક્ષ્યમ્
ઘણા કષ્ટથી જોઈ શકાય તેવા, દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમ્ દેદીપ્યમાન
અગ્નિ અને સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા, (અને) અપ્રમેયમ્ જેનું
પ્રમાણ-માપ ન કરી શકાય તેવા, પશ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપને કિરીટ-મુકુટ, ગદા, ચક્ર
ઇત્યાદિ આયુધો ધારણ કરેલા, તેજના પુંજરૂપ, ચોતરફથી દેદિ-
પ્યમાન કાંતિવાળા, અત્યંત તેજથી ઘણા કષ્ટ વડે જોઈ શકાય
તેવા, પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૂર્યનારાયણના જેવી પ્રભાવાળા, તથા
જેમનું માપ થઈ શકે નહિ તેવા પ્રમાણરહિત હું જોઉં છું. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—“ ભગવાનનું એ અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈને અનુમાન
કરતો અર્જુન પ્રાર્થનાપૂર્વક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ કહે છે :

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં

ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ॥

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા

સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ત્વમ્, અક્ષરમ્, પરમમ્, વેદિતવ્યમ્, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, ત્વમ્, અવ્યયઃ, શાશ્વતધર્મ-ગોષ્ઠા, સનાતનઃ, ત્વમ્, પુરુષઃ, મતઃ, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરતિતિ અક્ષરમ્ । વેદિતું યોગ્યમ્ વેદિતવ્યમ્ । નિતાન્તં ધીયતે અસ્મિન્ इति નિધાનમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ यस્ય સઃ અવ્યયઃ । શાશ્વતશ્ચાસૌ ધર્મશ્ચ इति શાશ્વતધર્મઃ, તં ગોષ્ઠા-યતિ इति શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા ।

અન્વય અને અર્થઃ—ત્વમ્ આપ, અક્ષરમ્ જેનો કદિ ક્ષય-નાશ થાય નહિ તેવા, પરમમ્ સર્વોત્કૃષ્ટ, વેદિતવ્યમ્ જાણવા યોગ્ય (બ્રહ્મ) છે, ત્વમ્ આપ, અસ્ય આ, વિશ્વસ્ય જગત્ના, પરમ્ સર્વોત્તમ, નિધાનમ્ આશ્રય છે, ત્વમ્ આપ, અવ્યયઃ નાશરહિત, (અને) શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર (છે, તેમજ) ત્વમ્ આપ, સનાતનઃ ચિરંતન-પુરાણ, પુરુષઃ પુરુષરૂપે, મે મારા, મતઃ મનાયલા છે.

ભાવાર્થઃ—આપ જેનો કદી નાશ ન થાય તેવા ઉત્તમ જાણવાયોગ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, આપ જ આ જગત્ના મોટા આશ્રય છે, તેમ જ નાશરહિત, સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર તથા પુરાણપુરુષરૂપે આપ જ મારાથી મનાયલા છે. ૧૮.

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્ય-

મનન્તવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ॥

પશ્યામિ ત્વા દીપ્તહુતાશવક્ત્રં

સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અનાદિમધ્યાન્તમ્, અનન્તવીર્યમ્, અનન્ત-
વાહુમ્, શશિસૂર્યનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, દીપ્તહુતાશવક્ત્રમ્,
સ્વતેજસા, વિશ્વમ્, ઇદમ્, તપન્તમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિશ્ચ મધ્યશ્ચ અન્તશ્ચ इति આદિમ-
ધ્યાન્તાઃ, ન વિદ્યન્તે આદિમધ્યાન્તાઃ યસ્ય સઃ અનાદિમધ્યાન્તાઃ, તમ્
અનાદિમધ્યાન્તમ્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યસ્ય તત્ અનન્તમ્, અનન્તમ્
વીર્યમ્ યસ્ય સઃ અનન્તવીર્યઃ, તમ્ અનન્તવીર્યમ્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યેષાં
તે અનન્તાઃ, અનન્તાઃ વાહવઃ યસ્ય સઃ અનન્તવાહુઃ, તમ્ અનન્તવાહુમ્ ।
શશિશ્ચ સૂર્યશ્ચ इति શશિસૂર્યૌ, શશિસૂર્યૌ એવ નેત્રે યસ્ય સઃ શશિ-
સૂર્યનેત્રઃ, તં શશિસૂર્યનેત્રમ્ । હુતમ્ અશ્નાતિ इति હુતાશઃ, દીપ્તશ્ચાસૌ
હુતાશશ્ચ इति દીપ્તહુતાશઃ, દીપ્તહુતાશઃ વક્ત્રં યસ્ય સઃ દીપ્તહુતાશ-
વક્ત્રઃ, તં દીપ્તહુતાશવક્ત્રમ્ । સ્વસ્ય તેજઃ इति સ્વતેજઃ, તેન સ્વતેજસા ।
તપતિ इति તપન્, તમ્ તપન્તમ્ ।

આન્વય અને અર્થઃ—(વળી) ત્વામ્ આપને, અનાદિ-
મધ્યાન્તમ્ જેની શરુઆત, મધ્યાવસ્થા કે અંત નથી તેવા,
અનન્તવીર્યમ્ અપરિમિત વીર્યવાળા, અનન્તવાહુમ્ અસંખ્ય હાથ-
વાળા, શશિસૂર્યનેત્રમ્ ચંદ્ર અને સૂર્ય જેમનાં નેત્રો છે એવા,

દ્વીપહુતાશવક્ત્રમ્ સળગતા અગ્નિરૂપ મુખવાળા, (અને) સ્વતે-
જસા પોતાના તેજથી, इदम् આ, વિશ્વમ્ જગત્ને, તપન્તમ્
તપાવતા, (એવા) પશ્યામિ હું જોઉં છું

ભાવાર્થ:—વળી આપને આદિ, મધ્ય કે અંત્યાવસ્થા
રહિત, અપરિમિત બલવાળા, અસખ્ય હાથવાળા, ચંદ્ર અને
સૂર્યરૂપી નેત્રવાળા, પ્રદીપ્ત કરેલા અગ્નિસમાન જ્વલંત મુખવાળા
તેમજ પોતાના તેજથી આ આખા જગત્ને તપાવતા—પ્રકાશિત
કરતા એવા હું જોઉં છું. ૧૯.

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥

दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ, इदम्, અન્તરમ્, हि,
व्याप्तम्, त्वया, एकैः, दिशः, च, सर्वाः, दृष्ट्वा, अद्भुतम्, रूपम्,
उग्रम्, तव, इदम्, लोकत्रयम्, प्रव्यथितम्, महात्मन्.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ દ્યાવાપૃથિવી, તયો
દ્યાવાપૃથિવ્યો । લોકાના ત્રયમ્ इति લોકત્રયમ્ । પ્રકર્ષેણ વ્યથિતમ્ इति
પ્રવ્યથિતમ્ । મહાન્ આત્મા यस्य सः महात्मा, તત્સવદ્ધૌ હે મહાત્મન્ ।

અન્ય અર્થ:—દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ આકાશ અને
પૃથ્વીનું, इदम् આ, અન્તરમ્ અતરાલ—મધ્ય, ત્વયા આપ, एकैः
એક વડે, च व्याप्तम् व्याप्त થઈ ગયું (છે), च तेभ, सर्वा: બધી,

દિશઃ દિશાઓ, (પણ વ્યાપ્ત થઈ છે,) હિ જેથી, તવ આપનું, શ્વમ્ આ, અદ્ભુતમ્ અલૌકિક, ઉગ્રમ્ ઉગ્ર, રૂપમ્ સ્વરૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, મહાત્મન હે ઉદારચરિત ભગવન્ ! લોકત્રયમ્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ—એ ત્રણે લોક, પ્રત્યયિતમ્ ભયભિત (થઈ ગયા છે).

ભાવાર્થ:—અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ સઘળું અંતર-મધ્ય તેમજ સર્વ દિશાઓ પણ આપ એકલાથી જ વ્યાપ્ત થઈ ગયાં છે, જેથી આપના આ અલૌકિક ઉગ્ર સ્વરૂપને જોઈને હે ઉદાર ચરિત ભગવન્ ! આ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણે લોક ભયભીત થઈ ગયા છે. ૨૦.

અવતરણિકા:—યુદ્ધના આરંભમાં વિપાદ ઉત્પન્ન થતી વખતે અર્જુને જે કશું હતું કે, “ યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ—એ પણ અમે જાણતા નથી કે અમે તેમને છતીશું કે તેઓ અમને છતશે ! ઇત્યાદિ,” તે સંશયની ભગવાનનું વિરાટસ્વરૂપ નિવૃત્તિ કરે છે, તે જોઈને અર્જુન કહે છે:

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ

કેચિન્દ્રીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ॥

સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ

સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—અમી, હિ, ત્વામ્, સુરસંઘાઃ, વિશન્તિ, કેચિત્, મીતાઃ, પ્રાંજલયઃ, ગૃણન્તિ, સ્વસ્તિ, ઇતિ, ઉક્ત્વા, મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ, સ્તુવન્તિ, ત્વામ્, સ્તુતિભિઃ, પુષ્કલાભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરાણાં સંઘાઃ ઇતિ સુરસંઘાઃ । પ્રકર્ષેણ અંજલયઃ યેષાં તે પ્રાંજલયઃ । સુષ્ટુ અસ્તિ ઇતિ સ્વસ્તિ । મહાન્તશ્ચ તે

ઋપયશ્ચ ઇતિ મહર્ષયઃ, મહર્ષયશ્ચ સિદ્ધાશ્ચ ઇતિ મહર્ષિસિદ્ધાઃ, તેષા સયા-
ઈતિ મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ । સ્તૂયન્તે આમિઃ ઇતિ સ્તુતયઃ, તામિઃ સ્તુતિભિઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—હિ ખરેખર, અમી આ, સુરસંઘાઃ
દેવોના સમુદાયો—પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા બધા
દેવો, ત્વામ્ આપનામાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, કેચિત્ કેટ-
લાક, મીતાઃ ભયભીત થયેલા, પ્રાજ્ઞલયઃ હાથ જોડી રહ્યા થકા
ગુણાન્તિ આપના ગુણગાન કરે છે, (અને) મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો, સ્વસ્તિ કલ્યાણ થાઓ, ઇતિ
એ પ્રમાણે, ઉત્ક્રવા કહીને, ત્વામ્ આપનું, પુષ્કલામિઃ ધણી,
સ્તુતિભિઃ સ્તુતિઓ વડે, સ્તુવન્તિ સ્તવન કરે છે.

ભાવાર્થઃ—ખરેખર આ દેવોના સમૂહો એટલે પૃથ્વીનો
ભાર ઉતારવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા આ બધા દેવો આપનામાં—
આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયભીત થયેલા હાથ
જોડી આપનાં ગુણગાન કરે છે, અને મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના
સમૂહો પણ “આપનું કલ્યાણ થાઓ !” એ પ્રમાણે બોલીને
આપનું અનેક પ્રકારની સ્તુતિઓ વડે સ્તવન કરે છે. ૨૧.

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા
વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ॥

ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા ॥

વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

† વાષટ્પન્ન મહેવન્ન વાષટ્ક્રન્તિ વામ્યતા ।

વિતરણાવદન્તિ વાષઙ્ગોક્તા દવિગુણા ॥ સ્મૃતિ ॥

ન્યાં પુધી અત્ર નરન રહે છે, ન્યાં પુધી મૌન રહીને ખાર છે અને ન્યાંપુધી
દવિન્ન ત તરીકે તે અત્રના—ગુપ્ત નાવા નથી એવે રખાણું કર્યા નથી ત્યાં પુધી ન
રેદ્ર આદિ—ઉભય—નરમ જોઅન કરનારા પિતૃઓ જોઅન કરે છે.

પદચ્છેદઃ—રુદ્રાદિત્યાઃ, વસવૈઃ, ચ, સાધ્યાઃ, વિશ્વે,
અશ્વિનૌ, મરુતઃ, ચ, ઉષ્મપાઃ, ચ, ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ,
વીક્ષન્તે, ત્વામ્, વિસ્મિતાઃ, ચ, એવ, સર્વે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રુદ્રાશ્ચ આદિત્યાશ્ચ इति रुद्रादित्याः ।
ऊष्माणं पिबन्ति इति ऊष्मपाः । गन्धर्वाश्च यक्षाश्च असुराश्च सिद्धाश्च
इति गन्धर्वयक्षासुरसिद्धाः, तेषां संघाः इति गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः ।
विशेषेण ईक्षन्ते इति वीक्षन्ते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—રુદ્રાદિત્યાઃ એકાદશ રુદ્ર અને
દ્વાદશ આદિત્ય, ચે જે, વસવઃ અષ્ટ વસુ, ચ તથા, સાધ્યાઃ સાધ્ય
નામના દેવતાઓ, વિશ્વે તેર વિશ્વદેવ, અશ્વિનૌ બે અશ્વિની
કુમાર, મરુતઃ ઓગણપચાસ વાયુઓ, ચ તેમ, ઉષ્મપાઃ ગરમ
ભોજન કરનારા પિતૃઓ, ચ અને, ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ
હોહા, હૂહૂ ઇત્યાદિ ગંધર્વો, કુબેરાદિ યક્ષો, વિરોચન પ્રભૃતિ
અસુરો અને કપિલાદિ સિદ્ધોનાં ટોળાંઓ, (એ) સર્વે બધા, ત્વામ્
આપને, વિસ્મિતાઃ વિસ્મય પામેલા થકા, એવ જ, વીક્ષન્તે
જુએ છે.

ભાવાર્થઃ—રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવો,
અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, પિતૃઓ, ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો અને
સિદ્ધો ઇત્યાદિ બધા દેવો આશ્ચર્યચકિત થઈને જ આપને જુએ
છે. અર્થાત્ આપના આવા અદ્ભુત સ્વરૂપને જોઈને આપનામાં
સર્વ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગએલા છે એમાં સંશય નથી. ૨૨.

અવતરણિકાઃ—“ આપના આ વિરાટસ્વરૂપથી હું તેમજ સર્વ લોકો
ગભરાઈએ છીએ. ” એમ બોલતો અર્જુન પોતાની દશા બતાવે છે:

રૂપં મહત્તે વહુવક્રનેત્રં

મહાવાહો વહુવાહૂરુપાદમ્ ॥

વહૂદરં વહુદંટ્રાકરાલં

દૃષ્ટા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—રૂપમ્, મહત્, તે, વહુવક્રનેત્રમ્, મહાવાહો, વહુવાહૂરુપાદમ્, વહૂદરમ્, વહુદંટ્રાકરાલમ્, દૃષ્ટા, લોકાઃ, પ્રવ્યથિતાઃ, તથા, અહમ્

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વક્રાણિ નેત્રાણિ ચ इति વક્રનેત્રાણિ, વહૂનિ વક્રનેત્રાણિ યસ્મિન્ તત્ વહુવક્રનેત્રમ્, તત્ । વાહવશ્ચ ઉરવશ્ચ પાદાશ્ચ इति વાહૂરુપાદાઃ, વહવઃ વાહૂરુપાદા યસ્મિન્ તત્ વહુવાહૂરુપાદમ્, તત્ । વહૂનિ ઉદરાણિ યસ્મિન્ તત્ વહૂદરમ્, તત્ । વહ્વ્યશ્ચ તા દંટ્રાશ્ચ इति વહુદંટ્રાઃ, તામિઃ કરાલમ્ इति વહુદંટ્રાકરાલમ્, તત્ । પ્રક્રપેળ વ્યથિતાઃ इति પ્રવ્યથિતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટા બાહુવાળા ભગવન્ ! વહુવક્રનેત્રમ્ ધણું સુખ અને નેત્રોવાળા, વહુવાહૂરુપાદમ્ ધણા હાથ, સાથળો અને પગવાળું, વહૂદરમ્ ધણા પેટવાળું, (અને) વહુદંટ્રાકરાલમ્ અનેક દાદો વડે વિકરાલ (એવા), તે આપના, રૂપમ્ રૂપને, દૃષ્ટા જોઈને, લોકાઃ બધા લોકો, તથા તેમજ, અહમ્ હું, પ્રવ્યથિતાઃ ભયથી પીડિત (થયા છીએ).

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! ધણા સુખ અને નેત્રવાળું, ધણા હાથ, સાથળ અને પગવાળું, અનેક ઉદરવાળું અને અનેક દાદોથી વિકરાલ દેખાતું એવું આપનું સ્વરૂપ જોઈને સમસ્ત લોક તેમ જ હું અત્યંત ભયથી પીડા પામેલા છીએ. ૨૩.

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં

વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ॥

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા

ધૃતિં ન વિન્દામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—નમઃસ્પૃશમ્, દીપ્તમ્, અનેકવર્ણમ્, વ્યાત્તા-
નનમ્, દીપ્તવિશાલનેત્રમ્, દૃષ્ટ્વા, હિ, ત્વામ્, પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા,
ધૃતિમ્, ન, વિન્દામિ, શમમ્, ચ, વિષ્ણો.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નમઃ સ્પૃશતિ ઇતિ નમઃસ્પૃશઃ, તમ્ નમઃ-
સ્પૃશમ્ । અનેકે વર્ણાઃ યસ્મિન્ સઃ અનેકવર્ણઃ, તમ્ અનેકવર્ણમ્ ।
વિશેષેણ આત્તાનિ આનનાનિ યસ્ય સઃ વ્યાત્તાનનઃ, તં વ્યાત્તાનનમ્ ।
દીપ્તાનિ વિશાલાનિ નેત્રાણિ યસ્ય સઃ દીપ્તવિશાલનેત્રઃ, તં દીપ્તવિશાલ-
નેત્રમ્ । અન્તરશ્વાસૌ આત્મા ચ ઇતિ અન્તરાત્મા, પ્રકર્ષેણ વ્યથિતઃ
અન્તરાત્મા યસ્ય સઃ પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિષ્ણો હે વિધ્વજ ભગવન્ ! નમઃસ્પૃશમ્
આકાશને સ્પર્શ કરતા, દીપ્તમ્ જ્વલંત, અનેકવર્ણમ્ અનેક વર્ણવાળા,
વ્યાત્તાનનમ્ ફાટેલા મુખવાળા, (અને) દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ચળ-
કાટમારતાં એવાં વિશાલ નેત્રવાળા, ત્વામ્ આપને, દૃષ્ટ્વા જોઈને,
પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ભયથી વ્યથિત અંતરાત્માવાળો હું, ધૃતિમ્
ધીરજ, ચ અને, શમમ્ અંતઃકરણની શાંતિને, ન, વિન્દામિ
પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે ભગવન્ વિધ્વજ ! આકાશને સ્પર્શ કરતી
અત્યંત ઉચ્છાઈવાળા, દીપ્ત કાંતિવાળા, વિકસિત કરેલા મુખ-

વાળા, અને જવલંત વિશાળ આંખોવાળા, આપને ભેધને ભયથી
ભારે અંતરાત્મા પીડિત થએલો છે અને તેથી હું ધીરજ
અથવા અંતઃકરણની શાન્તિને પામી શકતો નથી. ૨૪.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

પદચ્છેદઃ—દંષ્ટ્રાકરારાલારાનિ, ચ, તે, મુઝ્ઝારાનિ, દૃષ્ટ્ઝ્ઝા, ંવ,
કારાલારાનલસંનિભારાનિ, દિશઃ, ન, ઝારાને, ન, લભે, ચ, શર્મ, પ્રસીદ,
દેવેશ, ઝગન્નિવાસ.

व्युत्पत्तिसमासाः—दंष्ट्राभिः करालानि इति दंष्ट्राकरालानि,
तानि । कालः एव अनलः कालानलः, तेन संनिभानि इति कालानल-
संनिभानि, तानि कालानलसंनिभानि । देवानाम् ईशः इति देवेशः, तत्सं-
बुद्धौ हे देवेश । जगत्सु निवासो यस्य जगतां निवासो वा यस्मिन् इति
जगन्निवासः, तत्संबुद्धौ हे जगन्निवास ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેવેશ હે દેવોના ઇન્ધર ! દંષ્ટ્રા-
કરારાલારાનિ દારાદો વડે વિકરાળ, ચ તેમ, કારાલારાનલસંનિભારાનિ પ્રલય-
કારાના અગ્નિના જેવાં, તે આપનાં, મુઝ્ઝારાનિ મુખોને, દૃષ્ટ્ઝ્ઝા ભેધને,
ંવ ખરેખર, દિશઃ દિશાઓને, ન, ઝારાને હું ઝોળખતો નથી, ચ
તેમજ, શર્મ મુખને, (પણ) ન, લભે પ્રાપ્ત થતો નથી, (માટે
ઝગન્નિવાસ હે ઝગતના આશ્રયભૂત પરમેન્ધર ! પ્રસીદ (આપ
મારાપર) પ્રસન્ન થાઓ !

ભાવાર્થ:—હે દેવેના ઈશ્વર ! દાઢાથી વિકરાળ તેમજ પ્રલયકાલના અગ્નિનાં જેવાં આપનાં મુખોને લેઈને ખરેખર હું દિશાઓને ભૂલી ગયો છું, અને ક્યાંય પણ સુખ મેળવી શકતો નથી, માટે હે જગત્ના આશ્રયરૂપ પરમાત્મનું ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫.

અવતરણિકા:—“આપનું વિશ્વરૂપ જોયા પહેલાં જેમનાથી મને પરાજય પામવાની શંકા હતી, તે હવે નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે.” એમ બોલતો અર્જુન હવે તે બાબતમાં પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરતો કહે છે:

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ
 સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।
 ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
 સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥
 વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ
 દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
 કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેપુ
 સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—અમી, ચ, ત્વામ્, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય, પુત્રાઃ, સર્વે, સહ, એવ, અવનિપાલસંઘૈઃ, ભીષ્મઃ, દ્રોણઃ, સૂતપુત્રઃ, તથા, અસૌ, સહ, અસ્પદીયૈઃ, અપિ, યોધમુખ્યૈઃ, વક્ત્રાણિ, તે, ત્વરમાણાઃ, વિશન્તિ, દંષ્ટ્રાકરાલાનિ, ભયાનકાનિ, કેચિત્, વિલગ્નાઃ, દશનાન્તરેપુ, સંદૃશ્યન્તે, ચૂર્ણિતૈઃ, ઉત્તમાંગૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અવનિં પાલયન્તિ ઇતિ તે અવનિપાલાઃ, તેષાં સંઘાઃ ઇતિ અવનિપાલમંઘાઃ, તૈઃ અવનિપાલસંઘૈઃ । સૂતસ્ય પુત્રઃ ઇતિ સૂતપુત્રઃ । અસ્માકમ્ ઇમે ઇતિ અસ્મદીયાઃ । મુખે આદા મવન્તિ ઇતિ મુખ્યાઃ, યુદ્ધચન્તે તે યોધાઃ, યોધાના મુખ્યાઃ યોધમુખ્યાઃ, તૈઃ યોધમુખ્યૈઃ । ત્વરન્તે તે ત્વરમાણાઃ । દંટાભિઃ કરાલ'નિ ઇતિ દંટાકરાલાનિ, તાનિ । વિશેષેણ લગ્નાઃ ઇતિ વિલગ્નાઃ । દશ્યતે ઇભિરિતિ દશનાનિ, દશનાનાં અન્તરાણિ ઇતિ દશનાન્તરાણિ, તેષ દશનાન્તરેષુ । સમ્યક્ દશ્યન્તે ઇતિ સંદશ્યન્તે । ઉત્તમાનિ ચ તાનિ અજ્ઞાનિ ચ ઉત્તમાજ્ઞાનિ, તૈઃ ઉત્તમાંગૈઃ ।

અન્ય અર્થઃ—અમી આ, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાઃ દુર્યોધનાદિ પુત્રો, ચ તેમ, મીષ્મઃ ભીષ્મ, દ્રોણઃ દ્રોણાચાર્ય, તથા તેમજ, અસૌ આ, સૂતપુત્રઃ સારથિપુત્ર કર્ણ, (એ) સર્વે બધા, અવનિપાલસંઘૈઃ અન્ય પૃથ્વીપતિઓના સમૂહો, (તથા) અસ્મદીયઃ અમારા, યોધમુખ્યૈઃ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય, (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડિ-પ્રભૃતિ) યોદ્ધાઓની, અપિ પણ, સહ સહિત, ત્વરમાણાઃ બહુ જ ત્વરા કરતા થકા, દંટાકરાલાનિ દાદો વડે વિકરાલ (અને), મયાન-કાનિ લય ઉપજાવે તેવાં, તે આપનાં, મુલ્લાનિ મુખોમા, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (તેમાં) કેચિત્ કેટલાક, દશનાન્તરેષુ દાંતની વચ્ચેના અંતરાલમાં, વિલગ્નાઃ અત્યંત ચોંટી ગયેલા થકા, ચૂર્ણિતેઃ ભૂકો થઈ ગયેલાં, ઉત્તમાંગૈઃ મસ્તકોચુકત, સન્દશ્યન્તે સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્રના આ દુર્યોધનાદિક પુત્રો, ભીષ્મ, દ્રોણ, તેમજ આ (અભિમાની) કર્ણ એ સર્વે, ભીષ્મ કેટલાક રાજાઓ કે જે આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા આવેલા છે તેઓની તેમજ અમારા મુખ્ય-વિશિષ્ટ-યોદ્ધાઓની સહિત, ઉતાવળે આપનાં

દાઢો વડે વિકરાળ અને લયાનક જણાતાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમાંના કેટલાક તો દાંતોની વચ્ચેના અંતરાલમાં ચોંટી ગયેલા તથા જેમનાં મસ્તકો ચુરેચુરા થઈ ગયેલાં હોય તેવી રીતના સારી રીતે જોવામાં આવે છે. ૨૬-૨૭.

અવતરણિકા:—“ અમારા તેમજ દોરવેના મુખ્ય યોદ્ધાઓ આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે ” એમ ઉપરના શ્લોકમાં જે અર્જુને પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો છે, તે યોદ્ધાઓ કેવી રીતે ભગવાનના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેનું દષ્ટાંત નીચેના શ્લોકોથી અર્જુન કહે છે:

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ

સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવંતિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા

વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, નદીનામ્, વહવઃ, અમ્બુવેગાઃ, સમુદ્રમ્, एव, અભિમુખાઃ, દ્રવન્તિ, તથા, તવ, અમી, નરલોકવીરાઃ, વિશન્તિ, વક્ત્રાણિ, અભિવિજ્વલન્તિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમ્બૂનાં વેગાઃ ઇતિ અમ્બુવેગાઃ । અભિ-પ્રતિ મુખાનિ ચેપાં તે અભિમુખાઃ । નરાણાં લોકઃ ઇતિ નરલોકઃ, નર-લોકસ્ય વીરાઃ ઇતિ નરલોકવીરાઃ । અમિતઃ સર્વતઃ વિશેષેણ જ્વલન્તિ ઇતિ અભિવિજ્વલન્તિ, તાનિ અભિવિજ્વલન્તિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેમ, નદીનામ્ નદીઓના, વહવઃ અનેક, અમ્બુવેગાઃ પાણીના પ્રવાહો, સમુદ્રમ્ સમુદ્રપ્રતિ, एव જ, અભિમુખાઃ સામા મુખવાળા (થઈને), દ્રવન્તિ ઢોડે છે—

તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા તેમ, અમી આ, નરલોકવીરાઃ મનુષ્ય-લોકના શૂરવીરપુરુષો (પણુ), તવ આપનાં, અભિવિજ્વલન્તિ ચોતરફથી અત્યંત પ્રકાશવાળાં, વક્ત્રાણિ મુખોમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે નદીઓના અનેક જલપ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જ મુખ સંપન્ન થઈને વહેતા વહેતા તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ મનુષ્યલોકના વીર-યોદ્ધાઓ પણુ આપનાં ચોતરફથી પ્રકાશવાળાં મુખોમાં પ્રવેશે છે. ૨૮.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા

વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ

તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકા-

સ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રદીપ્તમ્, જ્વલનમ્, પતંગાઃ, વિશન્તિ, નાશાય, સમૃદ્ધવેગાઃ, તથા, એવ, નાશાય, વિશન્તિ, લોકાઃ, તવ, અપિ, વક્ત્રાણિ, સમૃદ્ધવેગાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ દીપ્તં इति પ્રદીપ્તમ્, તત્ । જ્વલતિ અનેન इति જ્વલનઃ, તં જ્વલનમ્ । સમ્યક્ ઋદ્ધઃ સમૃદ્ધઃ, સમૃદ્ધઃ વેગઃ યેષાં તે સમૃદ્ધવેગાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, પ્રદીપ્તમ્ અત્યંત બળતા (એવા), અગ્નિમ્ અગ્નિમાં, સમૃદ્ધવેગાઃ ઘણી ઉચ્ચ ગતિ-વાળાં, પતંગાઃ પતંગિયાંઓ, નાશાય (પોતાના) મરણને માટે,

વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તથા તેવી રીતે, एव च, તવ આપનાં, વક્ત્રાણિ મુખોમાં, અપિ પણ, समृद्धवेगाः ઉત્કૃષ્ટ ગતિવાળા લોકાઃ લોકો, નાશાય નાશને માટે, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે સજગતા અગ્નિમાં ઉગ્ર ગતિવાળા પતંગિયાં કેવલ પોતાના નાશને માટે જ પડે છે, તેવી રીતે આપનાં મુખોમા પણ આ સર્વ લોકો શીઘ્ર ગતિવાળા થઇને પોતાના નાશને માટે પ્રવેશ કરે છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—આપ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રામચોની દ્વારા કહીને, હવે તેવી સ્થિતિમા ભગવાનની તેમજ તેમની સ્થિતિનુ ચિત્ર દર્શાવતો આર્તુન કહે છે

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમંતા-

લોકાન્મમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં

ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—લેલિહ્યસે, ગ્રસમાનઃ, સમન્તાત્, લોકાન્, સમગ્રાન્, વદનૈ, જ્વલદ્ધિઃ, તેજોભિઃ, આપૂર્ય, જગત્, સમગ્રમ્, ભાસઃ, તવ, ઉગ્રાઃ, પ્રતપન્તિ, વિષ્ણો.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પૌન પુન્યેન અતિશયેન વા લેક્ષિ ઇતિ લેલિહ્યસે । ગ્રસતે અસૌ ગ્રસમાનઃ । જ્વલન્તિ તાનિ જ્વલન્તિ, તૈ જ્વલદ્ધિઃ । પ્રકર્યેણ તપન્તિ ઇતિ પ્રતપન્તિ ।

અન્વય અને અર્થ:—વિષ્ણો હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! જ્વલદ્ધિ પ્રકાશિત, વદનૈઃ મુખો વડે, સમગ્રાન્ સર્વ, લોકાન્ લોકોને,

ગ્રસમાનઃ મુખમાં ભક્ષણ કરી જતા એવા (આપ), સમન્તાત્ર ચેતરક, લેલિદ્વાસે જીભ વડે આસ્વાદ લ્યે છે, (અને) તવ આપની, ઉદ્યાઃ અસદ્યા, માસઃ દીપ્તિઓ, તેજોભિઃ પોતાનાં તેજ વડે, સમગ્રમ્ સમસ્ત, જગત્ વિન્ધને, આપૂર્ય વ્યાપીને, પ્રતપન્તિ તત્ત ધધ રહી છે.

ભાવાર્થઃ—હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! આપનાં પ્રકાશિત મુખો-વડે સર્વ લોકોને મુખમાં ગટક કરી જતા આપ, જીભ વડે ચેતરકથી જાણે તેમનો આસ્વાદ લેતા હો—ચાટતા હો—તેમ દેખાઓ છો. અને આપની ઉગ્ર ક્રાંતિ પણ પોતાના તેજ વડે આખા વિન્ધને વ્યાપીને જાળી રહી છે. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે અર્જુન પોતાની દૃષ્ટિને અનુભવ કરીને માનમિક વ્યથાથી આકુલઆકુલ થયો થશે ‘ આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ’ ન છે એ વસ્તુસ્થિતિ ભૂતી જાળને અજ્ઞાનવાથી પૂછવા વાગ્યો

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—આખ્યાહિ, મે, કઃ, ભવાન્, ઉગ્રરૂપઃ, નમઃ, અસ્તુ, તે, દેવવર, પ્રસીદ, વિજ્ઞાતુમ્, ઇચ્છામિ, ભવન્તમ્, આદ્યમ્, ન, હિ, પ્રજાનામિ, તવ, પ્રવૃત્તિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉગ્ર રૂપં यस્ય સઃ ઉગ્રરૂપઃ । પ્રિયતે ઇતિ વરઃ, દેવાનાં વરઃ ઇતિ દેવવરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવવર । વિશેષેણ જ્ઞાતુમ્

इति विज्ञातुम् । आदौ भवः इति आद्यः, तम् आद्यम् । प्रकर्षेण जानामि
इति प्रजानामि । प्रकृष्टा वृत्तिः इति प्रवृत्तिः, ताम् प्रवृत्तिम् ।

અન્યથા અને અર્થ:-દેવવર હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવન્ !
ઉગ્રસ્વરૂપવાળા, મવાન્ આપ, કા: કોણુ છો ? (તે) મે
મને, આજ્ઞાહિ કહેા, તે આપને, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ હો,
પ્રસીદ (આપ) પ્રસન્ન થાઓ ! મવન્તમ્ આપ, આદ્યમ્ આદિ
કારણરૂપને, વિજ્ઞાતુમ્ જાણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું, હિ કારણ
કે, તવ આપની, પ્રવૃત્તિમ્ પ્રવૃત્તિને, ન, જાનામિ હું જાણતો, નથી.

ભાવાર્થ:-હે દેવશ્રેષ્ઠ ભગવન્ ! ઉગ્રસ્વરૂપવાળા આપ
કોણુ છો ? તે મને કહેા. આપને મારા નમસ્કાર હો ! આપ
પ્રસન્ન થાઓ, સર્વના આદિ કારણ રૂપ આપને આસ કરીને હું
જાણવા માગું છું, કારણ કે હું આપની પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાત છું.
અર્થાત્ હે ભગવાન્ આપ કોણુ છો તે આપનું સત્ય સ્વરૂપ મને
સમજાવો. ૩૧.

અવતરણિકા:-એ પ્રભાણે પ્રાથના કરાએલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ
અર્જુનને પ્રત્યુત્તર આપતા કહે છે:

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો

લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે

યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—કાલઃ, અસ્મિ, લોકક્ષયકૃત્, પ્રવૃદ્ધઃ, લોકાન્, સમાહર્તુમ્, इह, પ્રવૃત્તઃ, ઋતે, અપિ, ત્વામ્, ન, મવિ-
પ્યન્તિ, સર્વે, યે, અવસ્થિતાઃ, પ્રત્યનીકેષુ, યોધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લોકાનાં ક્ષયઃ ઇતિ લોકક્ષયઃ, તં કરો-
તિ ઇતિ લોકક્ષયકૃત્ । પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધઃ ઇતિ પ્રવૃદ્ધઃ । સમ્યક્ આ સમન્તાત્
હર્તુમ્ ઇતિ સમાહર્તુમ્ । અનીકાનિ અનીકાનિ પ્રતિ ઇતિ પ્રત્યનીકાનિ,
તેષુ પ્રત્યનીકેષુ । યુધ્યન્તે ઇતિ તે યોધાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—લોકક્ષયકૃત્ (હું) લોકોને ક્ષય
કરનાર, પ્રવૃદ્ધઃ મહાન્, કાલઃ કાલ, અસ્મિ હુ, (અને) લોકાન્
લોકોને, સમાહર્તુમ્ સંહારવાને માટે, इह અહીં, પ્રવૃત્તઃ પ્રવૃત્ત
થયેલો, (હું) અપિ અને, (તેથી) ત્વામ્ તારા, ઋતે સિવાય, પ્રત્યની-
કેષુ પ્રત્યેક સૈન્યમાં, યે જે, યોદ્ધાઃ યોદ્ધાઓ, અવસ્થિતા ઉભેલા,
(છે તે) સર્વે બધા, ન, મવિપ્યન્તિ (જીવતા) રહેશે નહિ.

ભાવાર્થઃ—હું લોકોને નાશ કરનાર મહાન્ કાળ હુ,
લોકોને સંહારવાને માટે અહીં પ્રવૃત્ત થયો છું. તું યુદ્ધ નહિ
કરે તો પણ તારા વિના જન્મે સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે
ઉભેલા છે તેઓ જીવતા રહેશે નહિ, અર્થાત્ તું તેમને અવધ્ય
માની હણીશ નહિ, તો પણ કાલસ્વરૂપ એવો હું તેમને ગ્રસ્તી
જર્મશ, એટલે તેમનું અસ્તિત્વ તારી અનુકંપા ઉપર આધાર
રાખતું નથી. માટે જ તું યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—“તું યુદ્ધ નહિ કરીશ તો પણ તેઓ મૃત્યુ નો
પામવાના જ છે એ વાત નિસતય છે, તો પછી સ્વધર્મ બ્રહ્માનુ પાતક,
અપકીર્તિ, અર્થહાનિ, વિગેરે બધા અનર્થો છોડી યશ પ્રાપ્તિ તેમ જ ઈષ્ટનિદ્ધિ
પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જ તું તૈયાર થા ” એમ અર્જુનને બોલવાનું શ્રીકૃષ્ણ
બિનેશ્વર કરતા કહે છે

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ

જિત્વા શત્રૂન્મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ

નિમિત્તમાત્રં ભવ સંવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ત્વમ્, ઉત્તિષ્ઠ, યશઃ, લભસ્વ, જિત્વા, શત્રૂન્, મુંક્ષ્વ, રાજ્યમ્, સમૃદ્ધમ્, મયા, એવ, એતે, નિહતાઃ, પૂર્વમ્, એવ, નિમિત્તમાત્રમ્, ભવ, સંવ્યસાચિન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજ્ઞઃ ભાવઃ કર્મ વા રાજ્યમ્, તત્ । સમ્યક્ ઋદ્ધમ્ इति સમૃદ્ધમ્, તત્ । નિશ્ચયેન હતાઃ इति નિહતાઃ । નિમિત્તમ્ એવ इति નિમિત્તમાત્રમ્ । સંવ્યેન વામહસ્તેન સચિતું શરાન્ સંધાતું શીલમ્ અસ્ય અસ્તિ इति સંવ્યસાચી, તત્સંબુદ્ધૌ હે સંવ્યસાચિન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, ઉત્તિષ્ઠ (યુદ્ધ કરવાને) ઉભો થા, યશઃ યશને લભસ્વ પ્રાપ્ત કર, (અને) શત્રૂન્ શત્રુઓને, જિત્વા જીતીને, સમૃદ્ધમ્ સમૃદ્ધિવાળા એવા રાજ્યમ્ રાજ્યને, મુંક્ષ્વ ભોગવ, એતે એ દુર્યોધનાદિક, પૂર્વે પહેલાંથી, એવ જ, મયા મારા વડે, નિહતાઃ હણાયલા, (છે મારે) સંવ્યસાચિન્ હે સંવ્યસાચી ! (તું તો) નિમિત્તમાત્રમ્ નિમિત્ત-ફળીતા કારણરૂપ-માત્ર, ભવ થા.

૧ સમૌ દ્વાવેવ મે પાણી ગાળ્લીવસ્ય વિકર્ષણે ।

તેન દેવમનુષ્યેષુ સંવ્યસાચીતિ માં વિદુઃ ॥ શ્રીમદ્ભારત.

“મારો જમણો અને ડાબો ખંને હાથ ગાંડીવ ધનુષ્યતું અનુસંધાન કરવામાં સરખા છે તેથી જ દેવતાઓ અને મનુષ્યોમાં મને ‘સંવ્યસાચી’ એમ સર્વે બોલે છે.”

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તેથી તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો
થા ! યુદ્ધમાં ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથીઓને જીતીને યશને
મેળવ ! તેમજ કંટકરૂપ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જીતીને નિષ્કંટક
રાજ્ય લોગવ ! કારણ કે એ દુર્યોધનાદિકો મારા વડે પહેલાંથી
જ હણાયેલા છે. માટે હે સવ્યસાચી ! તું તો માત્ર દેખીતા કાર
ણરૂપ જ થા અર્થાત્ એ બધાને મેં જ મારી મુકેલા હોવાથી તને
તેમના વધનો દોષ લાગવાનો નથી માટે નિમિત્ત માત્ર બની તું
યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. ૩૩

અવતરણિકા:—ધનુર્વેદાચાર્યો મમ ગુરુરયં દ્રોણ ઉચિતે ।
સ્વયં દિવ્યૈરશ્વૈર્યુત શ્વચિજેતું ન સુશક ॥ તથા भीष्मो वीरो रणभुवि
गतोऽत्यन्तसुप्रलो । ન જેતુ શત્રુઓડમૂઢાધિ પરશુરામેણ ચ પુરા ॥
ધનુર્વેદના આચાર્ય આ મહારા ગુરુ દ્રોણાચાર્ય જે પોતે યોગ્ય-જ્ઞેષ્ઠએ તેવા
ઉત્તમ દેવતાઈ શત્રુઓ વડે યુક્ત છે તે આ યુદ્ધમાં જીતીશકાય તેમ નથી
ભિષ્મપિતામહ પણ વીર છે અને રણભૂમિમાં જતા તે મહા બળવાન છે
જેને પૂર્વે પરશુરામ પણ યુદ્ધમાં જીતવાને શક્તિમાન ન થયા હતા ! ત
પછી હું આ યુદ્ધમાં તેવા વીરોને કેમ જીતી શકું ? એવી અર્જુનની ચિંત
હોય તો તેનું પરિહાર કરતા બગવાન કહે છે

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥૩૪॥

પદચ્છેદ:—દ્રોણમ્, ચ, ભીષ્મમ્, ચ, જયદ્રથમ્, ચ,
કર્ણમ્, તથા, અન્યાન્, અપિ, યોધવીરાન્, મયા, હતાન્, ત્વમ્,
જહિ, મા, વ્યથિષ્ઠાઃ, યુદ્ધયસ્વ, જેતા, અસિ, રણે, સપત્નાન્

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જયન્ જયશીલઃ રથઃ યસ્ય સઃ જય-
દ્રથઃ, તમ્ જયદ્રથમ્ । યોધાનાં વીરાઃ ઇતિ યોધવીરાઃ, તાન્ યોધવીરાન્ ।
સમાનઃ પતિઃ યસ્ય તત્ સપત્નમ્, સપત્નસ્ય ભાવઃ સાપત્ન્યમ્, સાપત્ન્યમ્
અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સપત્નઃ, તાન્ સપત્નાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્રોણમ્ (ધનુર્વેદના આચાર્ય) દ્રોણ,
ચ અને, મીઠ્ઠમ્ (સ્વચ્છન્દ મૃત્યુ પામવાવાળા) પિતામહ
ભીષ્મ, ચ તેમ, જયદ્રથમ્ (જેનો પિતા તપશ્ચર્યા કરે છે,
અને જેણે વરદાન મેળવ્યું છે કે “મારા પુત્રનું મસ્તક જે કોઈ
જમીન પર પાડે, તેના જ મસ્તકના સો ટુકડા થઈ જાય.” તેનો
પુત્ર) જયદ્રથ, ચ તથા, કર્ણમ્ (ઈન્દ્રની અમોઘ સાંગવાળો)
કર્ણ, તથા તેમ જ, અન્યાન્ બીજા, અપિ પણ, યોધવીરાન્ યોદ્ધા-
ઓમાં વીર, (જે કોઈ હોય તે) મયા મારા વડે, હતાન્ હણાયેલાને,
ત્વમ્ તું, જહિ હણ, મા, વ્યથિપ્રાઃ તેમનાથી બીક રાખ નહીં,
યુદ્ધચસ્ય યુદ્ધ કર, (અને તેથી) રણે યુદ્ધમાં સપત્નાન્ શત્રુ-
ઓને, જેતા છતનાર, અસિ તું છા.

ભાવાર્થઃ—દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ તેમજ બીજા પણ
મુખ્ય વીર યોદ્ધાઓ કે જેઓ મારાવડે પહેલેથી જ હણાયેલા
છે તેઓને તું હણ. તેમનાથી ભય રાખવાનું જરા પણ તને કારણ
નથી. માટે તું યુદ્ધ કર. અને યુદ્ધમાં શત્રુઓને અવશ્ય
છતીશ. અર્થાત્ દિવ્યશક્તિધારી એ મહાપુરુષોનો મેં પહેલેથી
જ વિનાશ કરી મૂક્યો છે, અને તેમના દિવ્ય પ્રભાવોનો પ્રતિકાર
પહેલેથી જ રચી મૂક્યો છે માટે નાહક ગભરાવાનું કંઈ કારણ
નથી. તેથી યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર. ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે અર્જુનને પ્રત્યુત્તર
આપ્યા પછી, ગું થયું ” તે ધૃતરાષ્ટ્રની નિરાસાને વૃક્ષ કરવા સંબંધ કરે છે:

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યો:—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદ:—एतत्, श्रुत्वा, वचनम्, केशवस्य, कृताञ्जलिः, वेपमानः, किरीटी, नमस्कृत्वा, भूयः, एव, आह, कृष्णम्, सगद्गदम्, भीतभीतः, प्रणम्य.

व्युत्पत्तिसमासाः—कृतः अञ्जलिः येन सः कृताञ्जलिः । वेपते असौ वेपमानः । किरीटः अस्य अस्ति इति किरीटी । कर्पयति इति कृष्णः, तं कृष्णम् । गद्गदेन सहितं यथा स्यात्तथा इति सगद्गदम् । भीतात् अपि भीतः इति भीतभीतः । प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य ।

અન્વય અને અર્થ:—કેશવસ્ય ભગવાન્ કેશવનું, एतत् એ, वचनम् વચન, श्रुत्वा સાંભળીને, किरीटी भुकुटधारी અર્જુન, कृताञ्जलिः કરેલી છે હાથની અંજલિ જેણે એવો, અને वेपमान. धरधर धूँतो, नमस्कृत्वा નમસ્કાર કરીને, भीतभीतः ધણે જ ભયભીત થએલો થકો, प्रणम्य પ્રણામ કરી, सगद्गदम् કંઈ રૂંધાઈ જતો હોય તેવી ગદગદ વાણી વડે, भूयः ફરી, एव પણ, कृष्णम् શ્રોદૃષ્ટ્ય ભગવાન્ને, आह કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—ભગવાન્ વાસુદેવનું એ પ્રભાણેનું વાક્ય સાંભળીને ભુકુટધારી અર્જુન જે હાથ જોડી ઉભો રહી ધરધર

મૂજ્જતો ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, અને અત્યંત લયલીલ થએલો નમ્રભાવથી પ્રણામ કરી, ફરી પણ ગદ્ગદ્ વાણી વડે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને આપ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૩૫.

અવતરણિકા:—અગીઆર શ્લોકોવડે અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરતો કહેવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો:—

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા

જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવંતિ

સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—સ્થાને, હૃષીકેશ, તવ, પ્રકીર્ત્યા, જગત્, પ્રહૃષ્યતિ, અનુરજ્યતે, ચ, રક્ષાંસિ, ભીતાનિ, દિશઃ, દ્રવન્તિ, સર્વે, નમસ્યન્તિ, ચ, સિદ્ધસંઘાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હૃષીકાણામ્ इन्द्रियाणाम् ईशः इति हृषीकेशः, તત્સંબુદ્ધૌ હે હૃષીકેશ । પ્રકૃષ્ટા ચાસૌ કીર્તિશ્ચ इति પ્રકીર્તિઃ, તયા પ્રકીર્ત્યા । પ્રકર્ષેણ હૃષ્યતિ इति પ્રહૃષ્યતિ । સિદ્ધાનાં સંઘાઃ इति સિદ્ધસંઘાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—હૃષીકેશ હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ! તવ આપના, પ્રકીર્ત્યા વિશિષ્ટ માહાત્મ્યના કીર્તનથી, જગત્ વિશ્વ, પ્રહૃષ્યતિ અત્યંત હર્ષ પામે છે, ચ અને, અનુરજ્યતે અનુરાગ પામે છે, (આપના ઉપર પ્રીતિ વાળું થાય છે, તેમ)

મીતાનિ બીધેલા, રક્ષાંસિ રાક્ષસો, દિશઃ દિશાઓમાં, દ્રવન્તિ પલાયન કરે છે, ચ અને, સર્વે બધા, સિદ્ધસંઘાઃ કપિલાદિ સિદ્ધોના સમૂહ, નમસ્યન્તિ નમસ્કાર કરે છે, (તે સઘળું) સ્થાને યોગ્ય, (જ છે—અપ્રસ્તુત નથી).

ભાવાર્થઃ—હે હૃષીકેશ ! આપના વિશિષ્ટ માહાત્મ્યકીર્તનથી આખું જગત્ અત્યંત હર્ષ પામી આપના પ્રત્યે અનુરાગને પામે છે, તેમ જ ભય પામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં પલાયન કરી ભય છે, અને બધા કપિલાદિ સિદ્ધોના સમુદાયો આપને નમસ્કાર કરે છે, તે સઘળું યોગ્ય જ છે, અર્થાત્ આપનું કીર્તન કરનાર પુરુષોને આપ આનંદ આપનાર અને રાક્ષસાદિ દૂર આત્માઓને ભય ઉક્ષત્ત કરનાર છો, એમાં સંશય નથી. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો ઉપર પ્રભાષે હોવાનો હેતુ દર્શાવી ને હવે અર્જુન તેમની શુભિ કરે છેઃ

કસ્માદ્ય તે ન નમેરન્મહાત્મન્
ગરીયસે વ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્તે ।

અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ

ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કસ્માત્, ચ, તે, ન, નમેરન્, મહાત્મન્, ગરીયસે, વ્રહ્મણઃ, અપિ, આદિકર્ત્તે, અનન્ત, દેવેશ, જગન્નિવાસ, ત્વમ્, અક્ષરમ્, સત્, અસત્, તત્પરમ્, યત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહાન્ વાસૌ આત્મા ચ મહાત્મા, તત્સં-
ચુદ્ધૌ હે મહાત્મન્ । અતિશયેન ગુરુઃ ઇતિ ગરીયાન્, તસ્મૈ ગરીયસે ।

આદિશ્વાસૌ કર્તા ચ इति आदिकर्ता, तस्मै आदिकर्त्रे । न विद्यते अन्तः
यस्य सः अनन्तः, तत्संबुद्धौ हे अनन्त । देवानां ईशः देवेशः, तत्संबुद्धौ
हे देवेश । जगतां निवासः जगत्सु निवासो वा यस्य इति जगन्निवासः,
तत्संबुद्धौ हे जगन्निवास । न क्षरति इति अक्षरम् । अस्ति इति सत् । न
सत् इति असत् । ताभ्यां परम् इति तत्परम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાત્મન્ હે મહાત્મન્ ! અનન્ત
હે અંતરહિત ! દેવેશ હે દેવોના દેવ ! જગન્નિવાસ હે જગત્ના
આધારરૂપ ! ગરીયસે અત્યંત શ્રેષ્ઠ, (અને) વ્રહ્મણઃ પ્રજ્ઞાના, આપ
પણ, આદિકર્ત્ત્રે આદિ કર્તારૂપ તે આપને, (તેઓ,) કસ્માત્ શા
માટે, ન, નમેરન્ નમન કરે નહિ ? (કારણ કે) અક્ષરમ્ અવિ-
નાશિ, સત્ વ્યક્ત, અસત્ અવ્યક્ત, (અને) તત્પરમ્ તે બંનેથી
પર, યત્ જે, (છે) તે ત્વમ્ આપ (જ છો).

ભાવાર્થઃ—હે પરમોદાર ચિત્ત ! હે અનન્ત ! હે દેવોના
પણ દેવ ! હે જગત્ના આધાર ! અત્યંત શ્રેષ્ઠ તેમજ પ્રજ્ઞાના
પણ આદિ કર્તારૂપ, એવા આપને તેઓ શા માટે નમન ન કરે ?
કારણ કે અવિનાશિ, વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત તેમજ તે બંનેથી
પર પણ જે તત્ત્વ રહેલું છે, તે આપ જ છો. અર્થાત્ તે સર્વ
આપની સ્તુતિ કરે છે, તે યોગ્ય જ છે. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—વળી પણ અર્જુને ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે:-

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-

સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ

ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્વમ્, આદિદેવઃ, પુરુષઃ, પુરાણઃ, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, વેત્તા, અસિ, વેદ્યમ્, ચ, પરમ્, ચ, ધામ, ત્વયા, તતમ્, વિશ્વમ્, અનન્તરૂપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ इति આદિદેવઃ । પુરૌ શેતે इति પુરુષઃ । પુરા નવઃ પુરા ભવો વા इति પુરાણઃ । નિધીયતે અસ્મિન્ इति નિધાનમ્ । વેત્તિ इति વેત્તા । વેત્તું યોગ્યં વેદ્યમ્ । અનન્તાનિ રૂપાણિ यस્ય સઃ અનન્તરૂપઃ, તત્સંવૃદ્ધૌ હે અનન્તરૂપ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્વમ્ આપ, આદિદેવઃ દેવોના પણ આદિદેવ, (છે) અને તેથી જ) પુરાણઃ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન પુરુષઃ પુરુષ, (છે) અસ્ય આ, વિશ્વસ્ય જગતનું, પરમ્ છેલ્લું, નિધાનમ્ લયસ્થાન, (પણ) ત્વમ્ આપ, (જ છે તેમ) વેત્તા જાણનાર, ચ તથા, વેદ્યમ્ જાણવા યોગ્ય, અસિ આપ છે, ચ તેમ જ, પરમ્ પરમ, ધામ મોક્ષપદ-કૈવલ્ય, (પણ આપ જ છે, અને તેથી જ) અનન્તરૂપ હે અપરિમિત સ્વરૂપવાળા જગવન્ ! વિશ્વમ્ આખું જગત્, ત્વયા આપના વડે, તતમ્ વ્યાસ થયેલું છે.

ભાવાર્થઃ—આપ દેવોના પણ આદિદેવ છે અને તેથી જ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન-પુરુષ અને આ વિશ્વનું લયસ્થાન પણ આપ જ છે ! દૃશ્યમાત્રના જાણનાર, અને જાણવા યોગ્ય પણ આપ જ છે ! તેમજ પરમ-કૈવલ્યપદ તે પણ આપ છે ! અને તેથી જ હે અપરિમિત સ્વરૂપવાળા જગવન્ ! આ આખું વિશ્વ આપનાથી જ સર્વત્ર વ્યાસ થયેલું છે. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સમષ્ટિમાં જગવાનૂનો આવિર્ભાવ કહીને, હવે દેવોની વ્યષ્ટિમાં પણ તેમનો ભાવ રહેલો છે એમ કહી

નમવાનુ જ સર્વદેવાત્મક હોવાથી પ્રત્યેક દેવના ઉપાસકોએ નમસ્કાર કરવા
ગોચ્ય છે, એમ સ્મૃતિ કરતો અર્જુન પોતે પણ નમસ્કાર કરતો કહે છે:

વાયુર્યમોઽન્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ

પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ

પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—વાયુઃ, યમઃ, અગ્નિઃ, વરુણઃ, શશાંકઃ,
પ્રજાપતિઃ, ત્વમ્, પ્રપિતામહઃ, ચ, નમઃ, નમઃ, તે, અસ્તુ, સહસ્ર-
કૃત્વઃ, પુનઃ, ચ, ભૂયઃ, અપિ, નમઃ, નમઃ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાતિ इति वायुः । लोकान् यमयति इति
यमः । अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति इति अग्निः, अञ्चति इति वा आग्निः ।
वारयति जलरूपेण इति वरुणः । शशस्य अङ्गम् चिह्नं यस्य सः शशङ्कः ।
प्रजानां पतिः इति प्रजापतिः । पितुः पिता इति पितामहः, प्रकृष्ट्याસૌ
પિતામહશ્ચ इति प्रपितामहः । सहस्रवारम् इति सहस्रकृत्वः ।

અન્વય અને અર્થઃ—*વાયુઃ વાયુ, યમઃ યમ, આગ્નિઃ
અગ્નિ, વરુણઃ વરુણ, શશાંકઃ અન્દ્રમા, પ્રજાપતિઃ પ્રજા,
ચ તથા, પ્રપિતામહઃ પિતાના પણ પિતા, ત્વમ્ આપ જ હો,

* આવહઃ પ્રવહ્યેવ સવહ્યોદ્વહસ્તયા ।

વિવહાસ્ત્યઃ પરિવહઃ પરાવહ इति क्रमात् ॥

આવહ, પ્રવહ, સંવહ, ઉદ્વહ, વિવહ, પરિવહ, અને પરાવહ એ પ્રમાણે સાત
વાયુઓ એક એકથી વિશેષ છે.

(અને તેથી) તે આપને, સહસ્રકૃત્વઃ હજારો વાર, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ હો, જ અને, પુનઃ ફરી, અપિ પણ, તે આપને, નમઃ નમસ્કાર, નમઃ નમસ્કાર, (વારંવાર નમસ્કાર હો !)

ભાવાર્થઃ—વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્રમા, બ્રહ્મા અને તેમના પણ દાદા આપ જ છે, અને તેથી આપને હજારો વાર મારા નમસ્કાર હો ! અને ફરી પણ આપને મારા વારંવાર નમસ્કાર હો ! ૩૯.

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે

નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં

સર્વ સમાપ્નોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—નમઃ, પુરસ્તાત્, અથ, પૃષ્ઠતઃ, તે, નમઃ, અસ્તુ, તે, સર્વતઃ, એવ, સર્વ, અનન્તવીર્ય, અમિતવિક્રમઃ, ત્વમ્, સર્વમ્, સમાપ્નોપિ, તતઃ, અસિ, સર્વઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુરઃ इति પુરસ્તાત્ । પૃષ્ઠાત્ इति પૃષ્ઠતઃ । સર્વસ્માત્ इति સર્વતઃ । અનન્તં વીર્યં यस्य સઃ અનન્તવીર્યઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનન્તવીર્ય । ન મિતમ્ અમિતમ્, અમિતમ્ વિક્રમં यस्य સઃ અમિત-વિક્રમઃ । સમ્યક્ આપ્નોપિ इति સમાપ્નોપિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તે આપને, પુરસ્તાત્ સામેથી, અથ અને, પૃષ્ઠતઃ પછવાડેથી, નમ નમસ્કાર, (હો) સર્વ હે સર્વરૂપ ! તે આપને, સર્વતઃ ચારે તરફથી, એવ પણ, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ

હો ! અનન્તવીર્ય હે અનંત સામર્થ્યવાન ! ત્વમ્ આપ, અનન્તવિ-
ક્રમઃ અપાર પરાક્રમશીલ, (હો કારણ કે) સર્વમ્ સમસ્ત વિશ્વપ્રતિ,
સમાપ્નોપિ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો, (અને) તતઃ તેથી, જ
(આપ) સર્વઃ સર્વાત્મા, અસિ છો.

ભાવાર્થઃ—આપને સામેથી તેમજ પાછળથી મારા નમ-
સ્કાર હો ! હે સર્વરૂપ ! આપને સર્વ દિશાઓમાં નમસ્કાર હો ! હે
અપરિમિત પરાક્રમશાળી પ્રભો ! આપનું પરાક્રમ અપાર છે.
કારણ કે આપ આખા વિશ્વપ્રતિ વ્યાપીને રહેલા છો. તેથી
જ આપ સર્વાત્મા છો. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—ભગવાનનું આવું અદ્ભુત સ્વરૂપ તથા પ્રભાવ
અગાઉ જાણેલો કે સાંભળેલો ન હોવાથી, અને હમણાં તેનો અનુભવ
થવાથી પહેલાં ઉદ્વિગ્ધતાઈથી સામાન્ય મિત્ર સમગ્ર ઈંદ્રિયો અપરાધ કરવામાં
આવ્યો હોય તો તે સર્વ અપરાધની ક્ષમા માગતો અર્જુન કહે છે:

સંસ્થિતિ મત્વા પ્રસન્નં ચદુક્તં

હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સંસ્થિતિ ॥

અજાનતા મહિમાનં તવેદં

મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ

વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદ:—સલા, ઇતિ, મત્વા, પ્રસમમ્, યત્, ઉક્તમ્, હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સલા, ઇતિ, અજાનતા, મહિમાનમ્, તવ, ડદમ્, મયા, પ્રમાદાત્, પ્રણયેન, વા, અપિ; યત્, ચ, અવહાસાર્યમ્, અસત્કૃતઃ, અસિ, વિહારશય્યાસનભોજનેષુ, એકઃ, અથવા, અપિ, અચ્યુત, તત્, સમક્ષમ્, તત્, ક્ષામયે, ત્વામ્, અહમ્, અપ્રમેયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યદોઃ અપત્ય પુમાન્ યાદવઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે યાદવ । ન જાનાતિ ઇતિ અજાનન્, તેન અજાનતા । માદ્યન્તે અનેન ઇતિ માદઃ, પ્રકર્ષેણ માદઃ ઇતિ પ્રમાદઃ, તસ્માત્ પ્રમાદાત્ । પ્રકૃષ્ટશ્ચામૌ નયશ્ચ ઇતિ પ્રણયઃ, તેન પ્રણયેન । અવહાસાય ઇતિ અવહાસાર્યમ્ । વિહરતિ અસ્મિન્ ઇતિ વિહારઃ । શેતે અસ્યામ્ ઇતિ શય્યા । આસીદતિ અસ્મિન્ ઇતિ આસનમ્ । ભુજ્યતે યત્ તત્ ભોજનમ્ । વિહારશ્ચ શય્યા ચ આસન ચ ભોજનાનિ ચ વિહારશય્યાસનભોજનાનિ, તેષુ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અચ્યુત । અક્ષ્ણોઃ સમં ઇતિ સમક્ષમ્, તેષા સમક્ષમ્ ઇતિ તત્સમક્ષમ્ । પ્રમાતુ શક્યઃ પ્રમેયઃ, ન પ્રમેયઃ ઇતિ અપ્રમેય, તમ અપ્રમેયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તવ આપના, મહિમાનમ્ માહાત્મ્યને, (તેમજ) ડદમ્ આ વિશ્વરૂપને, અજાનતા ન બાણતા એવા મારા વડે, સલા (તમે) સમાન વયના છો, ઇતિ એમ, મત્વા માનીને, પ્રમાદાત્ ચિત્તની અસ્થિરતાથી, વા અથવા, પ્રણયેન રનેહથી, અપિ પણ, પ્રસમમ્ તિરસ્કારપૂર્વક, “હે કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ! હે યાદવ હે યાદવ! હે સલા હે સખા!” ઇતિ એ એ પ્રમાણે, યત્ જે કઈ, મયા મારા વડે, ઉક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું હોય, ચ

તેમ, વિહારશય્યાસનમોજનેપુ કીડા, શયન, આસન તથા ભોજન વિગેરેમાં, एकः એકલા, અથવા અથવા, તત્સમક્ષમ્ તે મિત્રોની સમીપમાં, अवहासार्थम् ઉપહાસ-મશ્કરી માટે, (પણ) યત્ જે કંઈ, असत्कृतः તિરસ્કારવામાં આવ્યા, असि હો, અચ્યુત હે અચ્યુત-વિકારરહિત ભગવન્ ! તત્ તે સઘળું, अग्रमेयम् પ્રમાણ-રહિત, એવા ત્વામ્ આપને, अहम् હું, ક્ષામયે ક્ષમાપન કરાવું છું.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપના માહાત્મ્યને તેમજ આપના આ વિશ્વરૂપને હું જાણુતો ન હોવાથી, તમે સમાન વયના હો એમ માનીને મેં ચિત્તની અસ્થિરતાથી અથવા અનુરાગથી પણ તિરસ્કાર પૂર્વક “ હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! ” ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે જે કંઈ કહ્યું હોય તેમજ કીડા, શયન, આસન તથા ભોજન વિગેરેમાં-એકાંતમાં તેમજ મિત્રોની હાજરીમાં પણ ઉપહાસ માટે જે કંઈ આપની અવજા કરી હોય, તે સઘળાંની હે અચ્યુત ! પ્રમાણરહિત એવા આપની પાસે હું ક્ષમા યાચું છું. અર્થાત્ આપના સ્વરૂપને ન જાણુતા એવા મારાથી થએલા તે સર્વ અપરાધ આપ ક્ષમા કરો. ૪૧-૪૨.

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वंमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥ ૪૩ ॥

पदच्छेदः—पिता, असि, लोकस्य, चराचरस्य, त्वम्, अस्य, पूज्यः, च, गुरुः, गरीयान्, न, त्वत्समः, अस्ति, अभ्यधिकः, कुतः, अन्यः, लोकत्रये, अपि, अप्रतिमप्रभाव.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાતિ રક્ષાતિ इति पिता । चरति इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च इति चराचर, तस्य चराचरस्य । पूजितुं योग्यः इति पूज्यः । गृणाति इति गुरुः । अतिशयेन गुरुः इति गरीयान् । त्वया समः इति त्वत्समः । अभि—भृशम् अधिकः इति अभ्यधिकः । लोकानां त्रयम् इति लोकत्रयम्, तस्मिन् लोकत्रये । प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य सः अप्रतिमः, अप्रतिमः प्रभावः यस्य सः अप्रतिमप्रभावः, तत्संबुद्धौ हे अप्रतिमप्रभाव ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(આપ) અસ્ય આ, ચરાચરસ્ય ચૈતન્ય અને જડ, લોકસ્ય લોકોના, પિતા પિતા, અસિ છે, પૂજ્યઃ પૂજા કરવા યોગ્ય, (છો) ચ તેમજ, ગુરુઃ ધર્મ તથા બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપનાર ગુરુ, (અને) ગરીયાન્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, (છો ! માટે) અપ્રતિમપ્રભાવ હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ! લોકત્રયે ત્રણ લોકમાં, અપિ પણ, ત્વત્સમઃ આપના સમાન, ન, અસ્તિ (કોઈ) છે નહિ, (તો) અન્યઃ બીજો, અભ્યધિકઃ વિશેષ ઉત્તમ, (તો) કુતઃ ક્યાંથી, (હોઈ શકે ?)

ભાવાર્થઃ—આપ આ ચરાચર જગતના પિતા, પૂજા કરવા યોગ્ય, ગુરુ, તેમજ ગુરુથી પણ વિશેષ મહાન છે. માટે હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ભગવન્ ! આ ત્રણે લોકમાં પણ આપની બરોબરી કરી શકે તેવો કોઈ નથી, તો પછી બીજો કોઈ આપનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? ન જ હોઈ શકે. અર્થાત્ આપ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો. એમ હું માનું છું. ૪૩.

અવતરણિકાઃ—“ અપ્રતિમપ્રભાવ ” ધર્માદિ વાક્યોથી ભગવાનને પૂર્ણ પ્રભાવ વર્ણવી દેવે તે પ્રભાવથી ભગવાનને અર્જુન પોતાની નમ્ર વંદના કરતો કહે છે

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં

પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીઙ્ચમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સસ્ત્રેવ સસ્યુઃ

પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોઢુમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, પ્રણમ્ય, પ્રણિધાય, કાયમ્, પ્રસાદયે, ત્વામ્, અહમ્, ઈશમ્, ઈંદ્ર્યમ્, પિતા, ઇવ, પુત્રસ્ય, સસ્ત્રા, ઇવ, સસ્યુઃ, પ્રિયઃ, પ્રિયાયાઃ, અર્હસિ, દેવ, સોઢુમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ નત્વા ઇતિ પ્રણમ્ય । પ્રકર્ષેણ નીચૈર્ધૃત્વા ઇતિ પ્રણિધાય । ચાયતે અસ્મિન્ અસ્થ્યાદિકમ્ ઇતિ કાય, ત કાયમ્ । ઈંદ્રિતું યોગ્યઃ ઇતિ ઈંદ્ર્યઃ, ત્ત ઈંદ્ર્યમ્ । પુત્રાન્નો નરકાત્ ત્રાયતે ઇતિ પુત્રઃ, તસ્ય પુત્રસ્ય । સમાનઃ સ્થાયતે જનૈઃ ઇતિ સસ્ત્રા । પ્રીણાતિ ઇતિ પ્રિયઃ ।

૧ મુદ્ધાનધ્યવસાવિનોઽપિ મમવદ્મનભિજ્ઞસ્ય મે
તદ્વ કયાસ્તમિતાદરસ્ય નૃહરિધોક્તા ઇમાઞ્ચાશિષ ।
યુક્તા ચમૃતમારણાપ્તયજ્ઞસાં સામ્રાજ્યમોગશ્ચિતા-
દાસ્ત્વમિત્યપરાધજાતમધુના ષ્ઠાઘ્ય હરેર્દર્શનમ્ ॥ પ્રમેયસપ્રદે ॥

યુદ્ધ કરવાનો અતિ પ્રયાસ નહિ કરનાર, ભજવાનના અતિશયપણા-મહિમાને નહિ છલુનાર અને યુદ્ધ સળધી વાકયો તરફ જોનો આદર-ભાવ અસ્ત થયો ॥ એવા મને-અર્જુનને નૃહરિ-આપ ભજવાન-શીકૃષ્ણચંદ્રના જે 'આપે વિરાટ સ્વરૂપમા દર્શાવી આપ્યું કે પ્રતિપક્ષી કોરવોની સેનાના તમામ યોદ્ધાઓ મરેલા જ છે તેમને મારવા વડે પ્રાપ્ત થતા યશોનું કૃણરૂપ સામ્રાજ્ય ભોગ ચિરકાળ ભાગવો ' જે પ્રકારના આપે આપેલા આશીર્વાદો યોગ્ય છે અને ઉપર જણાવેલી આપની આજ્ઞાઓના અનાદરરૂપી અપરાધથી ઉત્પન્ન થએલું એટલે અપરાધ છતાં આપ યોદ્ધાશિવ વિરાટસ્વરૂપનું દર્શન પણ જહુ પ્રવસનીય-પૂર્ણ હયા રૂપ છે

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, કાયમ્ શરીરને, ધાય હંડવત્-પ્રણામની માફક ભૂમિ ઉપર રાખીને, પ્રણમ્ય ભ કરીને, રૂઝમ્ ઐશ્વર્યસંપન્ન, (અને) રૂઝમ્ સ્તુતિ કરવા ય એવા, ત્વામ્ આપને, અહમ્ હું, પ્રસાદ્યે પ્રસન્ન કરું છું, (કે) હે દેવ! પિતા પિતા, પુત્રસ્ય પુત્રના, (અપરાધોને) રૂઝ જેમ, મિત્ર, સહયુઃ મિત્રના, (અપરાધોને) રૂઝ જેમ, (અને) પતિ, પ્રિયાયાઃ ધર્મપત્નીના, (અપરાધોને) રૂઝ જેમ, (તેમ,) ભ્રા (મારા અપરાધોને) સહન કરવાને-ક્ષમા કરવાને, સિ આપ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—આપ અનંત, દિવ્ય, તેમજ ઇશ્વર હોવાથી શરીરને હંડવત્ ભૂમીપર રાખીને-પ્રણામ કરીને, સમસ્ત ધર્મશાળી તેમજ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા આપને હું પ્રસન્ન થાઉં. માટે પ્રાર્થના કરું છું, કે હે દેવ! જેમ પિતા પુત્રના, મિત્રના, અને પતિ પત્નીના અપરાધોને સહન કરે તેમ આપ પણ મારા અપરાધોને સહન કરવા યોગ્ય અર્થાત્ મારા સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અપરાધોને ક્ષમા કરવાની પ્રાર્થના કરી વિશ્વરૂપદર્શનથી ચાલેલી વ્યથાને દૂર કરવાના હેતુથી ફરીને તે મૌમ્ય પૂર્વનું ચાર ભુજાવાળું સ્વરૂપ જોવાની અભિલાષાથી અર્જુન કહે છે:

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા

ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।

તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

• પદચ્છેદઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્, હૃપિતઃ, અસ્મિ, દૃષ્ટા, મયેન, ચ, પ્રવ્યયિતમ્, મનઃ, મે, તત્, એવ, મે, દર્શય, દેવ, રૂપમ્, પ્રસીદ, દેવેશ, જગન્નિવાસ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન દૃષ્ટમ્ અદૃષ્ટમ્, પૂર્વમ્ અદૃષ્ટમ્ इति અદૃષ્ટપૂર્વમ્, તત્ । પ્રકર્ષેણ વ્યયિતમ્ इति પ્રવ્યયિતમ્ । મન્યતે અનેન इति મનઃ । દેવાના ડંશઃ દેવેશઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવેશ । જગતાં નિતાન્તં વાસઃ યસ્મિન્ સઃ જગન્નિવાસઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે જગન્નિવાસ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્ પૂર્વે કદિ નહિ જોયેલા એવા આ વિશ્વરૂપને, દૃષ્ટા જોઈને, હૃપિતઃ હું ધણો આનંદ પામેલો, અસ્મિ હું, ચ પણ, મયેન (વિકરાલ રૂપ જોવાથી થયેલા) ભય વડે, મે મારું, મનઃ મન, પ્રવ્યયિતમ્ અત્યંત વ્યાકુલ થયેલું, (છે, માટે) દેવ હે દેવ ! તત્ તે, એવ જ, (પૂર્વજનું) રૂપમ્ રૂપ, મે મને, દર્શય દેખાડો, (અને) દેવેશ હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! જગન્નિવાસ હે જગત્ના આધાર ! પ્રસીદ આપ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થઃ—પૂર્વે કદિ પણ નહિ જોયેલા એવા આપના આ વિશ્વરૂપને જોઈને હું અત્યંત હર્ષ પામ્યો છું, પણ વિકરાલ રૂપને જોવાથી થયેલા ભય વડે મારું મન અત્યંત આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયું છે, માટે હે દેવ ! ફરીને તે જ આપના સ્વરૂપનાં મને દર્શન કરાવો, અને હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! હે જગદાધાર ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં પૂર્વના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવાનું અર્જુને કહ્યું, પણ તે સ્વરૂપ કયું ? તેનું વર્ણન આપતા પુનઃ અર્જુન કહે છે

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-

મિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।

તૈનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન

સહસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદઃ—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રહસ્તમ્, ઇચ્છામિ, ત્વામ્, દ્રષ્ટુમ્, અહમ્, તથા, એવ, તેન, એવ, રૂપેણ, ચતુર્ભુજેન, સહસ્રવાહો, ભવ, વિશ્વમૂર્તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કિરીટઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ કિરીટી, તં કિરીટિ-નમ્ । ગદા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ગદી, તં ગદિનમ્ । ચક્રં હસ્તે યસ્ય સઃ ચક્રહસ્તઃ, તં ચક્રહસ્તમ્ । ચત્વારો ભુજાઃ યસ્ય સઃ ચતુર્ભુજઃ, તેન ચતુર્ભુજેન । સહસ્રાણિ વાહવઃ યસ્ય સઃ સહસ્રવાહુઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે સહસ્ર-વાહો । વિશ્વં મૂર્તિઃ યસ્ય સઃ વિશ્વમૂર્તિઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે વિશ્વમૂર્તે ।

અ-વ-ય અ-ને અર્થઃ—કિરીટિનમ્ મસ્તક ઉપર મુકુટ ધારણ કરેલા, ગદિનમ્ ગદાવાળા, (તેમ) ચક્રહસ્તમ્ હાથમાં ચક્ર ધારણ કરેલા, (એવા) ત્વામ્ આપને, તથા, એવ તેવી જ રીતના, દ્રૃષ્ટુમ્ જોવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું, (માટે) સહસ્રવાહો હે હજાર ભુજવાળા ! વિશ્વમૂર્તે હે વિશ્વરૂપી મૂર્તિવાળા ! ચતુર્ભુ-જેન ચાર ભુજવાળા, તેન તે, એવ જ, રૂપેણ સ્વરૂપથી, (મુક્ત) ભવ આપ થાઓ.

ભાવાર્થઃ—મસ્તક ઉપર મુકુટ અને હાથમાં ગદા તેમજ ચક્ર ધારણ કરેલા એવા આપને હું તેવા પૂર્વના સ્વરૂપવાળા જ

જેવા ઈશ્વર હું માટે હે હજાર જીવવાળા તથા વિશ્વરૂપી ભગ-
વન્ ! ફરી આપ તે જ ચાર હાથવાળા સ્વરૂપયુક્ત થાઓ.
અર્થાત્ આપનું તે પૂર્વનું સ્વરૂપ દર્શાવવાની આપ મારા પર
કૃપા કરો. ૪૬

અવતરણિકા — અર્જુનને બનજીત થએલો જાણીને, પોતાના
નિશ્વરપનો મોઢાં જરી લઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રિયવચનોથી અર્જુનની
આધ્યાત્મના કરતા કહેતા ન જ્યા

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં

રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનંતમાદ્યં

યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદઃ—મયા, પ્રસન્નેન, તવ, અર્જુન, રૂદ્રમ્, રૂપમ્,
પરમ્, દર્શિતમ્, આત્મયોગાત્, તેજોમયમ્, વિશ્વમ્, અનન્તમ્,
આદ્યમ્, યત્, મે, ત્વદન્યેન, ન, દૃષ્ટપૂર્વમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આત્મન. યોગ ઇતિ આત્મયોગઃ, તસ્માત્
આત્મયોગાત્ । તેજસા પ્રચુરમ્ ઇતિ તેજોમયમ્ । ન વિદ્યતે અન્ત યસ્ય
તત્ અનન્તમ્ । આદ્રો મવમ્ ઇતિ આદ્યમ્ । ત્વત્ અન્ય. ત્વદન્ય, તેન
ત્વદન્યેન । પૂર્વ દૃષ્ટમ્ ઇતિ દૃષ્ટપૂર્વમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! પરમ્ શ્રેષ્ઠ,
તેજોમયમ્ તેજના અમારવી ભરેલું, આદ્યમ્ સર્વનું આદિભૂત,

તન્તમ્ અંતરહિત, (અને) વિશ્વમ્ સમસ્ત વિશ્વમય, इदम्
I, રૂપમ્ (વિશ્વ)રૂપ, પ્રસન્નેન પ્રસન્ન થયેલા, મયા મે,
ત્મયોગાત્ ઐશ્વર્યના સામર્થ્યથી, તવ તને, દર્શિતમ્ બતાવ્યું,
કે) મે મારું, યત જે સ્વરૂપ, ત્વદન્યેન તારાથી ભિન્ન અન્ય
ઈએ, દ્રષ્ટપૂર્વમ્ પહેલાં જોયેલું, ન નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! અત્યંત શ્રેષ્ઠ, તેજના અંબારથી
રેલું, આદ્ય, અંતરહિત અને સમસ્ત વિશ્વમય એલું આ મારું
શ્વરૂપ મે તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મારા ઐશ્વર્યના સામ-
ર્થ્યથી તને દેખાડ્યું છે, એ સ્વરૂપ તારા સિવાય બીજા કોઈએ
યુ પહેલાં જોયેલું નથી. ૪૭.

અનુતરણિકા:—“ મારા એ વિશ્વરૂપદર્શનથી તું ખરેખર કૃતાર્થ
ગિયો, કારણ કે એનું દર્શન અત્યંત દુર્લભ છે, ” એમ વિરાટસ્વરૂપની
સા કરતાં ભગવાન જણાવે છે.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ૪૮ ॥

પદચ્છેદ:—ન, વેદયજ્ઞાધ્યયનૈઃ, ન, દાનૈઃ, ન, ચ,
પાભિઃ, ન, તપોભિઃ, ઉગ્રૈઃ, એવંરૂપઃ, શક્યઃ, અહમ્, નૃલોકે,
મ્, ત્વદન્યેન, કુરુપ્રવીર.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અર્ધીયન્તે તાનિ અધ્યયનાનિ, વેદાશ્ચ
Iશ્ચ ઇતિ વેદયજ્ઞાઃ, તેષામ્ અધ્યયનાનિ ઇતિ વેદયજ્ઞાધ્યયનાનિ, તૈઃ

વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ । દીયન્તે इति दानानि, तैः दानैः । क्रियन्ते इति क्रियाः
 ताभिः क्रियाभिः । तप्यन्ते इति तपांसि, तैः तपोभिः । एवं रूपं यस्य
 सः एवरूपः । नृणां लोकः इति नृलोकः, तस्मिन् नृलोके । प्रकृष्टधासौ
 वीरश्च प्रवीरः, कुरूणां प्रवीरः इति कुरुप्रवीरः, तत्संबुद्धौ हे कुरुप्रवीर ।

અન્ય અને અર્થઃ—કુરુપ્રવીર હે કુરુકુલવીર ! એવરૂપઃ
 એવા રૂપવાળો, અહમ્ હું, વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ વેદ તથા મીમાંસા-
 કલ્પાદિ યજ્ઞઅંથોના અધ્યયનોથી, દાનૈઃ દાનોથી, ક્રિયાભિઃ
 કર્મોથી, (અને) ઉચ્ચે ઉચ્ચ, તપોભિઃ તપો વડે, (પણ) ત્યદન્યેન
 તારાથી ભિન્ન બીજા વડે, નૃલોકે (આ) મનુષ્યલોકમાં, દ્રઘુમ્
 બેવાને, શક્યઃ શક્ય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુવંશના વીર અર્જુન ! આવા વિશ્વરૂપ-
 વાળો હું, વેદ, મીમાંસા, કલ્પાદિ અંથોના અધ્યયનોથી, દાનોથી,
 કર્મોથી કે કુશ્વર તપોથી પણ તારા સિવાય બીજા કોઈને આ
 મનુષ્યલોકમાં સુલભતાથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી. અર્થાત્ તારા વિના
 અન્ય કોઈ પણ મારું દર્શન અનેક પ્રયત્નોથી પણ મેળવી શકે
 તેમ નથી. ૪૮.

અવતરણિકાઃ—વિશ્વરૂપદર્શનની એ પ્રભાણે મહત્તા ગાંધને હવે
 તે જ રૂપથી ભયભીત થયેલા અર્જુનને સ્વસ્થ કરવાના આશયથી તે સ્વરૂ-
 પનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—મા, તે, વ્યયા, મા, ચ, વિમૂઢભાવઃ, દૃષ્ટા, રૂપમ્, યોરમ્, ईदृक्, મમ, इदम्, વ્યપેતમીઃ, પ્રીતમનાઃ, પુનઃ, ત્વમ્, તત્, एव, मे, रूपम्, इदम्, પ્રપચ્ય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ મૂઢઃ इति વિમૂઢઃ, વિમૂઢસ્ય ભાવઃ इति વિમૂઢભાવઃ । અનેન સદૃશમ્ इति ईदृक् । વિશેષેણ અપેતા મીઃ यस्मात् સઃ વ્યપેતમીઃ । પ્રીતં મનઃ यस्य સઃ પ્રીતમનાઃ । પ્રકર્ષેણ પચ્ય इति પ્રપચ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મમ મારું, ईदृक् એ પ્રકારનું, इदम् આ, યોરમ્ ભયંકર, રૂપમ્ રૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, તે તને, વ્યયા ખીડા, મા ન (થાઓ), ચ તેમ જ, વિમૂઢભાવઃ વ્યાકુલપણું (પણું), મા ન, (થાઓ, અને હવે) વ્યપેતમીઃ ભયરહિત, (તથા) પ્રીતમનાઃ પ્રસન્ન મનવાળો, (થઈને) ત્વમ્ તું, પુનઃ ફરી, તત્ તે, एव જ, (પૂર્વના) મે મારા, इदम् આ, રૂપમ્ સ્વરૂપને, પ્રપચ્ય સારી રીતે જો.

ભાવાર્થઃ—મારું એ પ્રકારનું આ ભયંકર સ્વરૂપ જોઈને તને ખીડા કે વ્યાકુલપણું ન થાઓ, અને હવે તું ભયરહિત તેમ જ પ્રસન્નચિત્ત થઈને ફરી મારા તે જ મૂલસ્વરૂપને પાછું મારી રીતે જો. ૪૯.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે કહી ભગવાને ફરી પોતાના પૂર્વ-સ્વરૂપને ધારણ કર્યું,” એમ મંજય હવે પૃતરાષ્ટ્રને કહેછે:

સંજય ઉવાચ । સંજય યોત્યોઃ—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં

ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥ ૫૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, અર્જુનમ્, વાસુદેવઃ, તથા, ઉક્ત્વા, સ્વકમ્, રૂપમ્, દર્શયામાસ, ભૂયઃ, આશ્વાસયામાસ, ચ, ભીતમ્, એનમ્, ભૂત્વા, પુનઃ, સૌમ્યવપુઃ, મહાત્મા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાસુદેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ । સ્વમ્ એવ ઇતિ સ્વકમ્, તત્ । સૌમ્યં વપુઃ યસ્ય સઃ સૌમ્યવપુઃ । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઇતિ એ પ્રમાણે, વાસુદેવઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનમ્ અર્જુનને, તથા તેવી રીતે, ઉક્ત્વા કહીને, ભૂયઃ ફરી, સ્વકમ્ પોતાનું, રૂપમ્ મૂલસ્વરૂપ, દર્શયામાસ દેખાડતા હવા, ચ અને, સૌમ્યવપુઃ શાંત શરીરવાળા, ભૂત્વા થઇને, મહાત્મા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, ભીતમ્ ધીધેલા એવા, એનમ્ એ અર્જુનને, આશ્વાસયામાસ આશ્વાસન આપવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે પ્રમાણે કહીને, ફરીથી અર્જુનને તે જ પોતાના મૂલસ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને પ્રથમની પેઠે શાંત મૂર્તિવાળા થઇને તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભયભીત થએલા તે અર્જુનને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. ૫૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ભગવાન્ વડે આશ્વાસન પામેલો અર્જુન ત્યાંપછી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોહ્યોઃ—

દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જર્નાદન ।

ઇદानीમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥ ૫૧ ॥

પદચ્છેદઃ—દૃષ્ટા, इदम्, માનુષમ્, રૂપમ્, તવ, સૌમ્યમ્, જનાર્દન, इदानीम्, અસ્મિ, સંવૃત્તઃ, સચેતાઃ, પ્રકૃતિમ્, ગતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનુષ્યસ્ય इदम् इति માનુષમ્, તત્ । સોમસ્ય ભાવઃ સૌમ્યમ્, તત્ અસ્તિ અસ્ય इति સૌમ્યમ્, તત્ । સમ્યક્ વૃત્ત इति સવૃત્ત. । ચેતસા સહવર્તમાન. इति સચેતા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જનાર્દન હે જનાર્દન ! તવ આપનુ, इदम् આ, સૌમ્યમ્ શાંત, માનુષમ્ મનુષ્યની આકૃતિ-વાળું, રૂપમ્ રૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, इदानीम् હવે, (હું) સચેતાઃ સ્વસ્થ ચિત્તવાળો, સવૃત્તઃ થયો, અસ્મિ છુ, (અને) પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને-શાન્તિને, ગતઃ પામ્યો (છુ)

ભાવાર્થઃ—હે જનાર્દન ! આપનુ આ શાંત મનુષ્યાકૃતિ સ્વરૂપ જોઈને હવે હું સ્વસ્થચિત્ત થયો છુ અને સ્વભાવે પણ શાન્તિને પામ્યો છું. ૫૧.

અવતરણિકા —એ પ્રભાણે અર્જુનનુ કહેતુ સામળી પોતે ઝરેલા અતિ દુર્લભ અનુગ્રહની મહત્તા બતાવતા ભગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન્ કહે છે —

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ યન્મમ ॥

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥૫૨॥

પદચ્છેદઃ—સુદુર્દર્શમ્, इदम्, રૂપમ્, દૃષ્ટ્વાન્, અસિ, યત્, મમ, દેવાઃ, અપિ, અસ્ય, રૂપસ્ય, નિત્યમ્, દર્શનકાંક્ષિણઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ અત્યન્તમ્ દુઃસ્તેન દૃશ્યતે યત્
તત્ સુદુર્દર્શમ્ । દૃષ્ટમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દૃષ્ટવાન્ । દર્શનસ્ય કાઙ્ગા
ઇતિ દર્શનકાઙ્ગા, સા અસ્તિ યેષાં તે દર્શનકાઙ્ગિણઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મમ માર્ગ, યત્ જે, રૂપમ્ વિશ્વ-
રૂપને, દૃષ્ટવાન્ જોનારો, અસ્તિ તું થયો છે, इदम् એ, (રૂપ)
સુદુર્દર્શમ્ ધણી કષ્ટથી જોઈ શકાય તેવું (છે, કારણ કે) દેવો, ઈંદ્રાદિ
દેવો, અપિ પણ, નિત્યન્ હંમેશાં, અસ્ય આ, રૂપસ્ય વિશ્વ-
રૂપના, દર્શનકાંક્ષિણઃ દર્શનની આકાંક્ષાવાળા, (છે).

ભાવાર્થઃ—તે મારું જે વિશ્વરૂપ જોયું તે વિશ્વરૂપ ધણી
કષ્ટથી જોઈ શકાય તેવું છે, કારણકે ઈંદ્રાદિક દેવો પણ નિરંતર
આ સ્વરૂપના દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. ૫૨.

અનતરણિકાઃ—“વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ ઉપાયો હોવા છતાં
પણ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા ભગવાન જોઈ શકાય નહિ, તો બીજા કયા ઉપાયથી
તે જાણી અથવા જોઈ શકાય ?” તે મૂંઝંધી સ્પષ્ટતા કરતાં ભગવાન કહે છે.

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ॥

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

૧ નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન વદ્ધના શુતેન ।

યમેવૈષ વૃણતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણતે તત્ત્વં સ્વામ્ ॥

આ આત્મા—શ્રીકૃષ્ણ—સ્વસ્વરૂપ પ્રવચનવડે મળી શકતો નથી, બુદ્ધિવડે મળી
શકતો નથી તેમ બહુ શ્રવણ કરવાથી પણ મળી શકતો નથી, પરંતુ જ્ઞેને એ વડે છે—
ભક્તિવડે પ્રસન્ન થાય ॥ તેને જ મળી શકે છે. અને એ આત્મા તેનેજ પોતાં
શરીર અર્પણ કરે છે.

પદચ્છેદઃ—ન, અહમ્, વેદૈઃ, ન, તપસા, ન, દાનેન,
 ન, ચ, ઇજ્યયા, શક્યઃ, એવંવિધઃ, દ્રષ્ટુમ્, દૃષ્ટવાન્, અસિ, મામ્,
 યથા; ભક્ત્યા, તુ, અનન્યયા, શક્યઃ, અહમ્, એવંવિધઃ, અર્જુન,
 જ્ઞાતુમ્, દ્રષ્ટુમ્, ચ, તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટુમ્, ચ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઇજ્યન્તે દેવતાઃ અસ્યામ્ इति इज्या,
 તયા ઇજ્યયા । એવં વિધઃ પ્રકારઃ यस्य सः एवंवિधः । न विद्यते अन्यः
 यस्या सा अनन्या, તયા અનન્યયા । પ્રકર્ષેણ વેષ્ટુમ્ इति प्रवेष्टुम् । परं
 शरीरस्यं शत्रुसमुदायं तापयति इति परंतपः, તત્સંબુદ્ધૌ હૈ પરંતપ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એવંવિધઃ એ પ્રકારનો, યથા જેવી
 રીતે, મામ્ મને, દૃષ્ટવાન્ તું જોઈ શક્યો, અસિ છે, તેવી
 રીતે, અહમ્ હું, વેદૈઃ વેદો વડે, ન નહિ, તપસા તપ વડે, ન નહિ,
 દાનેન દાન વડે, ન નહિ, ચ તેમજ, ઇજ્યયા યજ્ઞ વડે, (પણ)
 દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, શક્યઃ સુલભ, ન નથી, તુ પરંતુ, અર્જુન હે
 અર્જુન ! પરંતપ હે પરંતપ ! એવિધઃ એ પ્રકારે—વિશ્વરૂપધારી,
 (તો) અહમ્ હું, અનન્યયા અનન્ય, ભક્ત્યા ભક્તિવડે, (જ)
 જ્ઞાતુમ્ જાણવાને, ચ અને, દ્રષ્ટુમ્ સાક્ષાત્કાર કરવાને, ચ તેમ,
 તત્ત્વેન તત્ત્વપૂર્વક, પ્રવેષ્ટુમ્ પ્રવેશ કરવાને, શક્યઃ શક્ય છું.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રકારે જેવી રીતે તો મને જોયેલો છે તેવી
 રીતે હું વેદ, તપ, દાન તેમજ યજ્ઞ વડે પણ જોવાઈ શકું તેમ
 નથી, પરંતુ હે પરંતપ અર્જુન ! એ પ્રકારે વિશ્વરૂપધારી તો હું
 જાણવાને, સાક્ષાત્કાર કરવાને તથા તત્ત્વપૂર્વક મારામાં પ્રવેશ
 કરવાને અર્થાત્ મોક્ષને માટે અનન્યભક્તિવડે જ સુલભ
 છું. ૫૩-૫૪.

મક્તઃ इति मद्भक्तः । सङ्गेन वर्जितः इति सङ्गवर्जित । निर्गतं वैर यस्मात्
सः निर्वैरः । सर्वाणि च तानि मूतानि च सर्वमूतानि, तेषु सर्वभूतेषु ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! ય જે
મનુષ્ય, મત્કર્મકૃત્ ભારી પ્રીતિને માટે જ કર્મ કરનારો, (હોય)
મત્પરમઃ મનેજ પોતાની પરમ ગતિ માનનારો, (હોય) મદ્ભક્તઃ
મારું જ ભજન કરનારો, (હોય) સંગ્ગવર્જિતઃ આસક્તિરહિત,
(હોય અને) સર્વભૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં, નિર્વૈરઃ વૈરરહિત, (હોય)
સઃ તે, મામ્ મને, એતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જે મનુષ્ય ભારી પ્રસ-
ન્નતા ખાતર જ કર્મ કરે છે, મને જ પોતાની અન્તિમ ગતિ
માને છે, મારું જ ભજન કરે છે, હરેક વસ્તુમાંથી આસક્તિરહિત
થઈ જાય છે તથા પ્રાણિમાત્રમાં ભગવદ્દૃષ્ટિથી સમાનતા રાખી
રાગદ્વેષરહિત બને છે, તે મનુષ્ય અવશ્ય મને પામે છે.
અર્થાત્ તું પણ મારો ભક્ત બની ભારી આજ્ઞા પ્રમાણે અન્ય
આસક્તિ છોડી યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા તૈયાર થા ! જે તેમ કરીશ
તો કર્મમાં તું લિપ્ત ન થતાં અન્તે મને જ પામીશ—પ્રદ્ધાનંદ
મેળવીશ એમા સંશય નથી. ૫૫.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्प्रवबोधिर्न्या गुर्जर-
टीकायां विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ।

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—ખીજ અધ્યાયથી શરુ કરીને વિશ્વતિયોગ મુધી એઠલે દશમા અધ્યાયપર્યંત, સમસ્ત વિશેષણથી નિર્મુક્ત, અક્ષર અને પરમાત્મરૂપ એવા બ્રહ્મનો ઉપાસનાપ્રકાર કહ્યો, તેમ તે તે પ્રકરણોમાં સાથે સાથે જ સર્વ યોગેશ્વર, સર્વજ્ઞ, તેમ સાત્ત્વિક-ઉપાધિ સહ ઈશ્વરનો ઉપાસનાપ્રકાર પણ કહ્યો. વળી ‘વિશ્વરૂપ’ અધ્યાયમાં ઈશ્વરિ, આદ્ય, સમસ્ત જગત્ના આત્મારૂપ એવું વિશ્વરૂપ પણ બતાવ્યું, અને ઉપાસના માટે જ “મત્કર્મકૃન્મત્પરમઃ” ઇત્યાદિ કહ્યું, પરંતુ “આ બન્ને-અર્થાત્ એક તો સર્વોપાધિમુક્ત, સર્વવ્યાપક, અક્ષર-બ્રહ્મની ઉપાસના, અને બીજી સાત્ત્વિક ઉપાધિસહવર્તમાન, વ્યક્ત પરમેશ્વરની ઉપાસનાના માર્ગ-માંથી ખાસ વિશિષ્ટ-પ્રધાન માર્ગ કયો છે?” તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન બગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, સતતયુક્તાઃ, યે, ભક્તાઃ, ત્વામ્, પર્યુપાસતે, યે, ચ, અપિ, અક્ષરમ્, અવ્યક્તમ્, તેષામ્, કે, યોગવિત્તમાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સતતં યુક્તઃ યોગનિષ્ઠા ઇતિ સતતયુક્તાઃ। પરિતઃ ઉપાસતે ઇતિ પર્યુપાસતે। ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષરમ્, ન ક્ષરમ્ ઇતિ અક્ષરમ્, તત્। ન વ્યક્તમ્ ઇતિ અવ્યક્તમ્, તત્। અતિશયેન યોગં વિદન્તિ તે યોગવિત્તમાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, (મત્કર્મકૃત ઇત્યાદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે) સતતયુક્તાઃ હમેશ સાવધાનચિત્તવાળા, જે જે, મક્તાઃ ભક્તો, ત્વામ્ આપને, પર્યુપાસતે સર્વપ્રકારે ઉપાસે છે, ચ તથા, જે જેઓ, અક્ષરમ્ અવિનાશિ, (એવા) અવ્યક્તમ્ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર પ્રદાને (ઉપાસે છે), તેપામ્ તેઓમાં, યોગવિત્તમાઃ વિશિષ્ટ યોગને બાણનારા, કે કૌણ ?

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે આપને અર્થે જ કામ કરનારા જે ભક્તો નિરંતર સાવધાન ચિત્તયુક્ત થઈને આપની ઉપાસના કરે છે તે, તથા જેઓ અવિનાશિ અને ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય પરમ-પ્રદાને ઉપાસે છે, તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટ યોગને બાણનાર કૌણ ? તે આપ મને કહો. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં અર્જુનને મગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં જ અધિકાર બોધને, ‘અધિકાર પ્રમાણે જ રહસ્ય અને સાધનો બતાવાય તો તે યોગ્ય છે’ એમ માની પ્રથમ માર્ગ એટલે સગુણ પ્રદાની ઉપાસનાની પ્રગતિ કરતા બગવાનું કહેવા લાગ્યા

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાનું કહે છે:—

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—મયિ, આવેશ્ય, મનઃ, યે, મામ્, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે, શ્રદ્ધયા, પરયા, ઉપેતાઃ, તે, મે, યુક્તતમાઃ, મતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મન્યતે એનેન ઇતિ મનઃ, તત્ । નિત્યં યુક્તાઃ ઇતિ નિત્યયુક્તાઃ । અતિશયેન યુક્તાઃ ઇતિ યુક્તતમાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—જે જેઓ, મયિ મારામાં, મનઃ મનને, આવેશ્ય સારી રીતે એકાગ્ર કરીને, નિત્યયુક્તાઃ નિરંતર મારામાં

જ સંતોજ રહ્યા થકા, પરયા અત્યંત શ્રેષ્ઠ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, ઉપેતાઃ
યુક્તે, (થઈને) મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તે તેઓ, મે મારા
યુક્તતમાઃ અત્યંત શ્રેષ્ઠ, (ભક્તો) મતાઃ માનવામાં આવેલા (છે).

ભાવાર્થ:— હે અર્જુન ! જેઓ મારામાં જ મનને સારી
રીતે એકાગ્ર કરીને, નિરંતર મારામાંજ પરાયણ રહ્યા થકા
અપ્રતિમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને મારી ઉપાસના કરે છે તેઓને
જ હું મારા અત્યંત શ્રેષ્ઠ (ભક્ત) માનું છું ૨.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે નિર્વિશેષણ, સર્વોપાધિમુક્ત, અવ્યક્ત-
બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓનો અધિકાર કેવો હોઈ શકે ? ” એ કહેવાની
ધૃષ્ટિથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિર્ગુણ-ઉપાસનાની ક્ષિતિતા તેમજ સંગુણ-
ઉપાસનાની સહેલાઈ બતાવતા કહે છે:

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥

सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ૪ ॥

वैलेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ૫ ॥

૧ તથા ન તે માધવ તાવકાઃ કચિદ્ધ ધ્રુવ્યન્તિ માર્ગાત્ત્વાયિ શ્વસીહ્વારાઃ ॥

ત્વયામિયુક્તા વિચરાન્તિ નિર્ભયા વિનાયકાનીકપમુર્ધ્વહ પ્રભો ! ॥ ભાગવતે.

હે ભગવન્ ! હે લક્ષ્મીપતિ-માધવ ! (નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓને
જેમ ૩૪ સહન કરવું પડે છે તેમ) તમારા સંગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા ભક્તો
કોઈ પણ માર્ગથી ભ્રટ યતા નવી અને તમારી સાથે સુહૃદ્પણ્ય બાંધી, તમારાથી
સર્વ પ્રકારે રક્ષણને પામી, નિર્ભય થઈ વિપ્રકર્તાઓની સેનાના રુદાભીઓના માથાપર
વિચરણ કરે છે. અર્થાત્ તેમને કોઈ પણ વિધો નહતાં નથી.

पदच्छेदः—ये, तु, अक्षरम्, अनिर्देश्यम्, अव्यक्तम्, पर्युपासते, सर्वत्रगम्, अचिन्त्यम्, च, कूटस्थम्, अचलम्, ध्रुवम्; संनियम्य, इन्द्रियग्रामम्, सर्वत्र, समबुद्धयः, ते, प्राप्नुवन्ति, माम्, एव, सर्वभूतहिते, रताः; क्लेशः, अधिकतरः, तेषाम्, अव्यक्तासक्तचेतसाम्, अव्यक्ता, हि, गतिः, दुःखम्, देहवद्भिः, अवाप्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—न क्षरम् इति अक्षरम्, तत् । निर्देष्टुं शक्यम् इति निर्देश्यम्, न निर्देश्यम् इति अनिर्देश्यम्, तत् । न व्यज्यते इति अव्यक्तम्, तत् । सर्वस्मिन् इति सर्वत्र, सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रगम्, तत् । चिन्तितुं योग्यम् चिन्त्यम्, न चिन्त्यम् इति अचिन्त्यम्, तत् । कूटवत् तिष्ठति इति कूटस्थम्, तत् । न चलम् इति अचलम्, तत् । समं सम्यक् नियम्य इति संनियम्य । इन्द्रियाणां ग्रामः इति इन्द्रियग्रामः, तम् इन्द्रियग्रामम् । समा बुद्धेः येषां ते समबुद्धयः । प्रकर्षेण आप्नुवन्ति इति प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हितम् इति सर्वभूतहितम्, तस्मिन् सर्वभूतहिते । क्लेशयति इति क्लेशः । अतिशयेन अधिकः इति अधिकतरः । अव्यक्ते आसक्तानि चेतांसि येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः, तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् । देहः अस्ति येषां ते देहवन्तः, तैः देहवद्भिः ।

अन्वयः अने अर्थः—तु पणु, ये ज्ञेयो, सर्वत्र अधी वस्तुभां, समबुद्धयः समानबुद्धिवाणा, (अने) सर्वभूतहिते प्राप्नु-
भात्रना हितभां, रताः प्रीतिवाणा थका, इन्द्रियग्रामम् उर्भेन्द्रिय तथा
ज्ञानेन्द्रियेना समुदायने, संनियम्य सारी रीते नियमभां राणीने,

અક્ષરમ્ અવિનાશિ, અનિર્દેશ્યમ્ અવર્ણનીય, અવ્યક્તમ્ રૂપદીન, સર્વત્રગમ્ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, ચ તેમ, અચિન્ત્યમ્ ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવા, ક્લેષ્ઠ્યમ્ માયા-પ્રપંચના ઢગલાની પેઠે સ્થિત રહેલા, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, (એવા) ધ્રુવમ્ નિત્ય-પ્રહ્લને, પર્યુપાસતે (શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી) ઉપાસે છે, તે તેઓ, મામ્ મને, एव જ, પ્રાપ્નુવાન્તિ પામે છે, (પરંતુ) અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ અન્યકન-નિર્વિશેષ પ્રહ્લમાં જેમણે મન લગાડેલું છે એવા, તેપામ્ તેઓને, કલેશઃ પીડા, અધિકતરઃ ઘણી વધારે, (અનુભવવી પડે છે), તદ્ કારણ કે, દેહવદ્ગ્નિઃ દેહાભિમાનવાળાં પ્રાણિઓ વડે, અવ્યક્તા નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહ્લસંજાધિની, ગતિઃ નિષ્ઠા, દુઃસ્વમ્ દુઃખઃ પૂર્વક, અવાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે.

ભાવાર્થઃ—પણ જે પુરુષો સર્વ વસ્તુમાં સમાનબુદ્ધિવાળા અને સમસ્ત પ્રાણિઓના કલ્યાણમાં પ્રીતિવાળા થકા ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને સારી રીતે વશમાં રાખીને અવિનાશિ, અવર્ણનીય, શબ્દાદિથી અગોચર સર્વવ્યાપિ, તેમજ અચિન્ત્ય, માયા-પ્રપંચના ઢગલાની પેઠે અથવા હુહારની એરણની પેઠે સ્થિર રહેલ તથા નિશ્ચલ-નિત્ય-પ્રહ્લને, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી ઉપાસે છે તેઓ જ મને પામે છે, પરંતુ નિર્વિશેષ પ્રહ્લમાં લગાડેલા મનવાળાઓને કંઈ વિશેષ લોગવનું પડે છે, કારણ કે દેહાભિમાનવાળાં પ્રાણિઓને નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહ્લના સંજાધવાળી

૧ અપિષ્ઠાનનગ દેહદ્વાવચ્છન્નચેતનઃ ।

કૂટવન્નિર્વિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્ય ઠચ્યતે ॥ પંચદશ્યામ્ ॥

પંચીકૃત-સ્થલ અને અપંચીકૃત-સૂક્ષ્મ દેહોના આધાર રૂપે એ બન્ને દેહો વડે ઉપહૃત-એકત્રિત થએલો આત્મા હોહારની એરણની પેઠે વિકાર વિના રહેલો હોવાથી કટરથ કહેવાય છે.

નિષ્ઠા ઘણાં દુઃખ સહન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સગુણ પ્રદક્ષ કરતાં નિર્ગુણ પ્રદક્ષની ઉપાસના ઘણા દુઃખથી કરી શકાય તેવી છે. ૩-૫

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે નિર્ગુણ પ્રદક્ષની ઉપાસના દુઃખપૂર્વકની છે જ્યારે મારા ભક્તોને તો મારા અનન્યશરણથી મારી કૃપા વડે અનાયામે મોક્ષરૂપી અર્થની સિદ્ધિ થાય છે,” એમ જણાવતા ભગવાન્ કહે છે

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ॥

અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે ॥ ૬ ॥

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ॥

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥ ૭ ॥

પદ્મછેદ:—યે, તુ, સર્વાણિ, કર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય, મત્પરાઃ, અનન્યેન, એવ, યોગેન, મામ્, ધ્યાયન્તઃ, ઉપાસતે; તેષામ્, અહમ્, સમુદ્ધર્તા, મૃત્યુસંસારસાગરાત્, ભવામિ, ન, ચિરાત્, પાર્થ, મયિ, આવેશિતચેતસામ્.

૧ મહિતા મદ્ગતપ્રાણા ચોધયન્તઃ પાસ્વામ્ ।

કથયન્તશ્ચ માં નિત્ય તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં મનનાં પ્રીતિદુષકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગ તં વેન મામુષ્યાન્તિ તે ॥

મારાવરે જેમનું ચિત્ત છે, મારામા જેમના પ્રાણ રહ્યા છે, અને પરસ્પર મારા સંબંધને જ બોધ આપતા, તેમ હમેશા મારી જ કથા કરતા જેઓ સતોષ પામે છે અને રમી રહે છે તે નિત્ય મારામા જ ઓતપ્રોત થએલા તથા પ્રીતિપૂર્વક મને જ ભજનારાઓને હું જેઓ બુદ્ધિયોગ આપુ છું કે, જેથી તેઓ મારી જમીન જ આવે-છે, અર્થાત્ મારી સામીપ્યમુદ્ધિને પામે છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । અહં પરઃ
 યેષાં તે મત્પરાઃ । ન વિદ્યતે અન્યદ્ આલમ્બનં યસ્ય સઃ અનન્યઃ, તેન
 અનન્યેન । ધ્યાયન્તિ તે ધ્યાયન્તઃ । સઘ્ર સમ્યક્ ઉત્ ઋર્ધ્વ ધરાતિ ઇતિ
 સમુદ્ધર્તા । મૃત્યુના યુક્તઃ સંસારઃ ઇતિ મૃત્યુસંસારઃ, સ એવ સાગરઃ ઇતિ
 મૃત્યુસંસારસાગરઃ, તસ્માત્ મૃત્યુસંસારસાગરાત્ । આવેશિતાનિ ચેતાસિ
 યેષાં તે આવેશિતચેતસઃ, તેષામ્ આવેશિતચેતસામ્ ।

અનન્ય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! જુ પછુ, યે જેઓ,
 સર્વાણિ સધળાં, કર્માણિ કર્મોંનિ, માયિ મારામાં, સંન્યસ્ય અર્પણ
 કરીને, મત્પરાઃ મારામાંજ તત્પર રહેલા, (અને) અનન્યેન અનન્ય,
 યોગેન સમાધિયોગ વડે, (મારું) એવ જ. ધ્યાયન્તઃ ચિન્તન
 કરતા, મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તેષામ્ તે, માયિ મારામાં,
 આવેશિતચેતસામ્ સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટ ચિત્તવાળાઓનો, મૃત્યુસંસાર-
 સાગરાત્ મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપી સાગરમાંથી, અહમ્ હું, ન, ચિરાત્
 શીઘ્ર, સમુદ્ધર્તા સારી રીતે ઉદ્ધાર કરનાર, ભવામિ થાઉં છું.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! જેઓ પોતાનાં બધાં કર્મોં મને
 અર્પણ કરીને, મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માની, મારામાં
 તત્પર રહી, અનન્ય સમાધિયોગ વડે મારું જ ચિન્તન કરતા
 મને ઉપાસે છે, તે મારામાં સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટ ચિત્તવાળાઓનો,
 આ મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપી સાગરમાંથી હું તત્કાલ ઉદ્ધાર
 કરું છું. ૬-૭.

અવતરણિકાઃ—“ આ પ્રમાણે પોતાની ઉપાસના જ વિશિષ્ટ
 ફળવાળી હોવાથી તેમા જ તત્પર રહેવું ” એમ ઉપદેશ આપતા ભગવાન્
 શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ॥

નિવસિપ્યસિ મય્યેવ અત ऊर्ध्वं ન સંશયઃ ॥૮ ॥

પદચ્છેદઃ—મયિ, એવ, મનઃ, આધત્સ્વ, મયિ, બુદ્ધિમ્, નિવેશય, નિવસિપ્યસિ, મયિ, એવ, અતઃ, ऊर्ध्वમ્, ન, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ ધત્સ્વ ઇતિ આધત્સ્વ । નિ નિશ્ચયેન વેશય ઇતિ નિવેશય । નિ નિશ્ચયેન વસિપ્યસિ ઇતિ નિવસિપ્યસિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મયિ મારામાં, એવ જ, મનઃ મન, આધત્સ્વ રાખ, મયિ મારામાં, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિને, નિવેશય પ્રવૃત્ત કર, અતઃ તેથી, ऊर्ध्वમ્ શરીરના પતન પછી, તું મયિ મારામાં, એવ જ, નિવસિપ્યસિ નિશ્ચયપૂર્વક રહીશ, (એમાં) સંશયઃ સંશય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મન રાખ, તેમ મારામાંજ બુદ્ધિ જોડી રાખ, એમ કરવાથી આ શરીર છુટ્યા પછી—મૃત્યુ પછી તું મારામાં જ મારા આત્મસ્વરૂપે અવશ્ય નિવાસ કરીશ એમાં સંશય નથી. ૮.

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે વાપી અને બુદ્ધિથી પોતાના એક નિષ્કાવાળા યદ્ જવાનુ જો ન બની શકે તો પોતાની પ્રાપ્તિ માટે અર્જુનને એ ઉપાયના અભાવે અન્ય ઉપાયો દર્શાવતા જગન્નાથ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ॥

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચિત્તમ્, સમાધાતુમ્, ન, શક્નોપિ, મયિ, સ્થિરમ્, અભ્યાસયોગેન, તતઃ, મામ્, ઇચ્છ, આપ્તુમ્, ધનંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સમ્યક્ આધાતુમ્ इति સમાધાતુમ્ । અભ્યાસશ્ચાસૌ યોગશ્ચ અભ્યાસયોગઃ, તેન અભ્યાસયોગેન । ધનં જયતિ इति ધનંજયઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે ધનંજય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધનંજય હે અર્જુન! અથ એ પ્રમાણે—(જેમ મેં કહ્યું તે પ્રમાણે), મયિ મારામાં, ચિત્તમ્ ચિત્તને, સ્થિરમ્ અચલતાથી, સમાધાતુમ્ સ્થાપવાને, ન, શક્નોપિ તું શક્તિમાન ન હો, તતઃ તો, અભ્યાસયોગેન (ચિત્તને ચારે તરફથી નિગ્રહ કરીને એક જ લક્ષ્યભૂત પદાર્થ પર વારંવાર સ્થાપવા રૂપી જે અભ્યાસ, તે) અભ્યાસ—ચિત્ત-કાંત્રતા—રૂપી યોગ વડે, મામ્ મને, આપ્તુમ્ પ્રાપ્ત કરવાને, ઇચ્છ તું ઇચ્છા કર.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! એ પ્રમાણે જે મેં કહ્યું તેવી રીતે જે મારામાં ચિત્તને અચલતાથી સ્થાપવાને માટે તું શક્તિમાન ન હો તો અભ્યાસરૂપી સમાધયોગવડે મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર. ૯.

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ॥

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્તિસિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—અભ્યાસે, અપિ, અસમર્થઃ, અસિ, મત્કર્મ-પરમઃ, ભવ, મદર્થમ્, અપિ, કર્માણિ, કુર્વન્, સિદ્ધિમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન સમર્થઃ इति असमर्थ । મહ્ય કર્મ इति मत्कर्म, મત્કર્મ એવ પરમં यस्य सः मत्कर्मपरमः । મહ્યમ્ इति मदर्थम् । करोति इति कर्वाणि । अव-सर्वापम्-शीघ्रम्-आप्स्यसि इति अवाप्स्यसि ।

અન્વય અને અર્થઃ—અભ્યાસે અભ્યાસમાં, અપિ પણ, (ને તું) અસમર્થઃ અશક્ત, અસિ હો, (તો) મત્કર્મપરમઃ મારા માટે જ કર્મ કરનારો, ભવ થા, (કારણકે એ પ્રમાણે) મદર્થમ્ મારે માટે, કર્માણિ કર્મો, કુર્વન્ કરતો થકો, અપિ પણ, (તું) સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ.

૧ ચેતો મત્તમતદ્વજ મદમરધાન્ન પ્રમન્તે વિશો
દુ સકુલ્પવિકલ્પદન્નદલિતપોદ્દામધેઽદ્રુમમ્ ॥
ઝયદ્વાદનરપ્રવોધનિગદ્ધ ધ્રુવ સમાકામિતુ
ધાત્રા યોજિતમદ્રુન નરહરેરાલાનમદ્ધ્રિદ્વયમ્ ॥

દુષ્ટ સકલ્પ અને વિકલ્પરૂપી દાતવડે બેણે મહા ભેરદાર દેવરૂપી વૃક્ષને કચરી નાખેવ છે અને ઉદય પામતા અતિદૃઢજ્ઞાનના જે બધનરૂપ છે તેવા મહાના ભાર વડે ભ્રાત થઈ દિશાઓમાં-ચોતરફ બટકના ચિત્તરૂપી મસ્ત હાથીને વાર વાર નિયમમાં-વચમાં લાવવા વિધાતાએ પરમાત્માના બન્ને ચરણરૂપી મહા ચમત્કારી સાકળ યોગેષ છે અર્થાત્ પરમાત્માના ચરણના ચરણમાં રહેતો મનરૂપી મસ્ત હાથી પ્રભુના ચરણરૂપી સાકળથી બધાઈ રચિત રહે છે

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવાને માટે પણ જો તું અશક્ત હો તો મારે માટે જ કર્મ કરનારો થા, કારણકે એ પ્રમાણે મારે અર્થે કર્મ કરવાથી પણ તું તત્કાલ સિદ્ધિને પામીશ. ૧૦.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત રીતિએ કર્મો કરવાને પણ જો અશક્ત હોય તો અર્જુનને બીજા ઉપાયો બતાવતા ભગવાન કહે છે:

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અથ, એતત્, અપિ, અશક્તઃ, અસિ, કર્તુમ્, મદ્યોગમ્, આશ્રિતઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, તતઃ, કુરુ, યતાત્મવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન શક્તઃ ઇતિ અશક્તઃ । મમ યોગઃ ઇતિ મદ્યોગઃ, તં મદ્યોગમ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતઃ ઇતિ આશ્રિતઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વક્રમાણિ, તેષાં ફલાનિ ઇતિ સર્વકર્મફલાનિ, તયાં ત્યાગઃ ઇતિ સર્વકર્મફલત્યાગઃ, તં સર્વકર્મફલત્યાગમ્ । યતશ્વાસૌ આત્મા ચ યતાત્મા, યતાત્મા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યતાત્મવાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અથ અથવા જો, એતત્ એ (કર્મ), અપિ પણ, કર્તુમ્ કરવાને, (તું) અશક્તઃ અશક્ત, અસિ હો, તતઃ તો, મદ્યોગમ્ મને શરણે આવવા રૂપ યોગના, આશ્રિતઃ આશ્રયવાળો, (અને) યતાત્મવાન્ નિયમિત ચિત્તવાળો, (થઈને) સર્વકર્મફલત્યાગમ્ સર્વ કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ, કુરુ કર.

ભાવાર્થ:—અથવા જો જો કર્મ પણ કરવાને માટે તું અશક્ત હો, તો મારે શરણ આવી તે મારા શરણરૂપી યોગનો આશ્રય કરીને ચિત્તને નિયમમાં રાખી બધા કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ કર. અર્થાત્ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવાથી પણ કર્મ તને બંધન કરવાનાં નથી અને તેથી પણ તું સિદ્ધિને પામીશ. ૧૧.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવતા, સૌથી મુકર માર્ગ કર્મના ફલનો ત્યાગ કર્યો. હવે ફરી ઉપર ફરેલા બધા માર્ગોનો ઉપસહાર કરીને મર્વના તાન્ત્રમ્યરૂપ ફલત્યાગરૂપ માર્ગની પ્રશંસા કરતા ભગવાનૂ કહે છે.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ॥

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રેયઃ, હિ, જ્ઞાનમ્, અભ્યાસાત્, જ્ઞાનાત્, ધ્યાનમ્, વિશિષ્યતે, ધ્યાનાત્, કર્મફલત્યાગઃ, ત્યાગાત્, શાન્તિઃ, અનંતરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેયઃ । ધીયતે એનેન इति ધ્યાનમ્ । ત્યજ્યતે એનેન इति ત્યાગઃ, કર્મણા ફલોનિ इति કર્મફલોનિ, તેષામ્ ત્યાગઃ इति કર્મફલત્યાગઃ । ન અન્તરં યસ્મિન્ કર્મણિ યથા ત્યાગ્તથા इति અનંતરમ્ ।

અન્ય અર્થ:—અભ્યાસાત્ (સંપૂર્ણ જ્ઞાનરહિત) અભ્યાસથી, જ્ઞાનમ્ આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન, શ્રેયઃ વધારે પ્રશંસાપાત્ર (છે), જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી, ધ્યાનમ્ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન-ચિન્તન, વિશિષ્યતે વિશેષ બ્રહ્મ છે, (અને) ધ્યાનાત્ ચિંતનથી, કર્મફલ-

ત્યાગઃ કર્મેનાં ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ (વિશિષ્ટ છે), હિ કારણ કે, ત્યાગાત્ ત્યાગથી, અનન્તરમ્ પછી, (તરત જ) શાન્તિઃ (સંસારમાથી ઉપરામ પામવારૂપી) શાંતિ, (પ્રાપ્ત થાય છે)

ભાવાર્થઃ—સંપૂર્ણ જ્ઞાન તથા વિવેકરહિત અભ્યાસથી આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન અધિક પ્રચરત છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાનથી કર્મેનાં ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે સર્વ કર્મેનાં ફલની વાસનાના ત્યાગ પછી એટલે મનુષ્ય ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે કે તરત જ તેને અવિનાશિ એવા બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ શાંતિ આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના વકતવ્યમા આત્મા અને ઇશ્વરનો ભેદ લક્ષ્યમાં ગળીને, વિશ્વરૂપ પરમાત્મામાં ચિત્તની અમાધિરૂપ યોગ, તેમજ ઇશ્વર પ્રીત્યર્થજ કર્મો તથા અનુક્રાંત કરવાં એમ સૂચવ્યું, “અયૈતદપ્યશક્તોઽસિ” એ શ્લોકથી અજ્ઞાનના કાર્યને સૂચવીને, ભેદરહિત દૃષ્ટિવાળા અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકને જેમ કર્મયાગ સેવવો યોગ્ય નથી, તેમજ કર્મયોગીને અક્ષરોપાસના પશુ ઇષ્ટ થતી નથી એ પણ “તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂત હિતે રતાઃ” ઇત્યાદિ વચનોથી કહ્યું, વળી અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા એને કેવલ્ય-પરમ આનંદ-મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સ્વતંત્રતા છે તેમ કહ્યું, અને ઇતર માર્ગાવલંબીઓ પોતાની મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પોતે સ્વતંત્ર નથી એમ પણ જણાવ્યું અને તે “તેષામહં સમુદ્ધર્તા” ઇત્યાદિ વચનોથી પ્રતીત થાય છે, કારણ કે ઇશ્વરમાં અભેદદૃષ્ટિથી જોનારા એટલે ઇશ્વરસ્વરૂપ જ થયેના તે અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો પોતે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એટલા મારે જ તેમનો ઉદ્ધાર કોઈ બીજી શક્તિથી થાય છે એ કહેવું અસંગત છે. વળી આત્મા અને ઇશ્વરને સારી રીતે જાણ્યા પછી કોઈપણ મુમુક્ષુ સત્ત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવોને આધીન થાય એ પણ બનવા જોગ નથી, તેથી જ ભેદદૃષ્ટિવાળા અર્જુન પ્રતિ પૂર્વોક્ત કર્મત્યાગનો ઉપદેશ ભગવાને કરેલો છે, પરંતુ હવે ભેદદૃષ્ટિરહિત, પાપ-પુણ્યની અપેક્ષારહિત, રાગદ્વેષ-ગદિત, અક્ષરબ્રહ્મના સાચા ઉપાસકોની એ આનંદમય ગતિની પ્રાપ્તિના

કારણભૂત લક્ષણોથી ધર્મો નીચે કહેવામાં આવે છે, કે જે જ્ઞાત્રીને પ્રદાની ઉપાસનાના સાધનકલાપની સ્પષ્ટતા દરેક મુમુક્ષુ-કર્મયોગીની આખ આગળ તરી આવે, અને એથી પૂર્ણતાને ન પામેલો એ કર્મયોગી પણ, દૃષ્ટાંતથી અદ્વૈતધર્મીનાં લક્ષણો સમજી તેનું અનુકરણ કરે. આ હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે અક્ષરના ઉપાસકનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતા કહે છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ॥

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અદ્વેષ્ટા, સર્વભૂતાનામ્, મૈત્રઃ, કરુણઃ, એવ, ચ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ, ક્ષમી, સંતુષ્ટઃ, સત-તમ્, યોગી, યતાત્મા, દૃઢનિશ્ચયઃ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, યઃ, મદ્ભક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—દ્વેષ્ટિ ઇતિ દ્વેષ્ટા, ન દ્વેષ્ટા અદ્વેષ્ટા । સર્વાણિ વ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષાં સર્વભૂતાનામ્ । મિત્રવત્ વર્તતે ઇતિ મૈત્રઃ । નિર્ગતઃ મમઃ મમભાવઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । નિર્ગતઃ અહં-કારો યસ્માત્ સઃ નિરહંકારઃ । દુઃખં ચ સુખં ચ ઇતિ દુઃખસુખે, સમે રૂપે દુઃખસુખે યસ્ય સઃ સમદુઃખસુખઃ । ક્ષમા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષમી । મ્ સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ । યોગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । યતઃ આત્મા સ્ય સઃ યતાત્મા । દૃઢઃ નિશ્ચયઃ યસ્ય સઃ દૃઢનિશ્ચયઃ । મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ નોબુદ્ધી, અર્પિતે મનોબુદ્ધી યેન સઃ અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ । મમ ભક્તઃ ઇતિ મદ્ભક્તઃ ।

આન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, સર્વભૂતાનામ્ બધા પ્રાણિઓનો, અદ્વેષ્ટા જરા પણ દ્વેષ ન કરનાર, મૈત્રઃ (બધાની સાથે મિત્રની સમાન વર્તનાર, ચ, એવ તેમ જ, કરુણઃ કરુણાળુ, નિર્મમઃ મમત્વરહિત, નિરહક્કારઃ અહંકાર વિનાનો, સમદુઃખસુખદુઃખ તથા સુખ જેને તુલ્ય છે તેવો, ક્ષમી ક્ષમાવાન, સન્તુષ્ટઃ (આત્મવશા અર્થે જે કંઈ મળે તેથી) સંતોષી, સતતમ્ નિરંતર, યોગી યોગાભ્યાસમાં લાગેલો, યતાત્મા નિગૃહીત ચિત્તવાળો, દૃઢનિશ્ચયઃ (આત્મતત્ત્વ મેળવવામાં) દૃઢનિશ્ચયવાળો, (અને) મયિ મારામાં, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, મજ્જક્તઃ મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ પોતાને ઉદ્દેશ કરનાર પ્રાણિઓ તરફ પણ અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિઓ તરફ દ્વેષ-શત્રુભાવ ન રાખતો હોય, સર્વની સાથે મિત્રની સમાન વર્તતો હોય, તેમ જ સર્વની ઉપર દયા રાખતો હોય, મમત્વ અને અહંકારના મદથી રહિત હોય, દુઃખ અને સુખને સમાન માનનારો હોય, પોતાનો દ્રોહ કરનારની ઉપર પણ ક્ષમા રાખનારો હોય, અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા દ્રવ્યથી સંતોષ માનનારો, નિરંતર યોગાભ્યાસમાં લાગેલા મનને નિગ્રહમાં રાખનારો, આત્મતત્ત્વમાં દૃઢનિશ્ચયવાન, અને મારામાં જ મન તથા બુદ્ધિને જેણે અર્પણ કરેલાં છે એવો હોય તે જ મારો ઉપાસક મને પ્રિય છે. ૧૩-૧૪.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—યસ્માત્, ન, ઉદ્વિજતે, લોકઃ, લોકાત્, ન, ઉદ્વિજતે, ચ, યઃ, હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈઃ, મુક્તઃ, યઃ, સ, ચ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હર્ષશ્ચ ઝમર્ષશ્ચ ભય ચ ઉદ્વેગશ્ચ ઇતિ
મર્ષમયોદ્વેગાઃ, તૈઃ હર્ષમર્ષમયોદ્વેગૈઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યસ્માત્ જે પુરુષથી, લોકઃ લોક,
ઉદ્વિજતે ઉદ્વેગ પામતો નથી, ચ તેમ ય. જે, લોકાત્
કેથી, ન, ઉદ્વિજતે ઉદ્વેગ પામતો નથી, ચ તથા હર્ષમર્ષમયોદ્વેગૈઃ.
૧, અદેખાઈ, બધા અને ચિંતા એ સઘળાથી, મુક્ત મુક્ત,
હોય) સઃ તે (ભક્ત), મે મને, પ્રિય. પ્રિય (છે).

ભાવાર્થઃ—વળી જેનાથી આ લોક ઉદ્વેગ પામતો નથી
મ જે આ લોકથી પણ ઉદ્વિજત થતો નથી, તથા હર્ષ, ઈર્ષ્યા,
ય અને ચિત્તક્ષોભ ઇત્યાદિ વિકારોથી જે નિરંતર મુક્ત છે તે
ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૫.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—અનપેક્ષઃ, શુચિઃ, દક્ષઃ, ઉદાસીનઃ, ગત
વ્યથઃ, સર્વારંભપરિત્યાગી, યઃ, મદ્ભક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે અપેક્ષા યસ્ય સઃ અનપેક્ષ ।
જ્યતિ ઇતિ શુચિઃ । દક્ષતે અસૌ દક્ષ. । ઉત્ ઋર્ધ્વ તટસ્પતયા
ાસીન. ઇતિ ઉદાસીનઃ । ગતાઃ વ્યથા. યસ્માત્ સઃ ગતવ્યથઃ । પરિ સર્વત
રાગઃ ઇતિ પરિત્યાગ., આરમ્બ્યન્તે તે આરમ્બા, સર્વે ચ તે આરમ્બાશ્ચ
ારમ્બા, તેષા પરિત્યાગ. અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સર્વારંભપરિત્યાગી ।
મ ભક્ત ઇતિ મદ્ભક્ત ।

અન્યથા અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, અનપેક્ષઃ (દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષયાદિ અપેક્ષિત વિષયોમાં) અપેક્ષા-સ્પૃહા-રહિત, શુચિઃ બાહ્ય અને આભ્યન્તર શૌચયુક્ત, વક્ષઃ પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોના યથાયોગ્ય નિવેદો કરવાનું સામર્થ્ય રાખનારો, (તથા) ઉદાસીનઃ પક્ષપાતરહિત-તટસ્થ, ગતવ્યથઃ ચિત્તની પીડાઓથી રહિત, (અને) સર્વાભ્યપરિત્યાગી આ લોક તેમજ પરલોકમાં ફલ ભોગવવા માટે કરવામાં આવતાં સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરનાર, (છે તે) મજ્જક્તઃ મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ સ્પૃહારહિત, બાહ્ય તેમજ આન્તરિક પવિત્રતાયુક્ત, સર્વ કાર્યમાં કુશળ, પક્ષપાતરહિત, ચિત્તની પીડાઓ વિનાનો અને ફલભોગની ઇચ્છાવાળાં કામ્યકર્મોના પરિત્યાગ કરનાર હોય તે જ મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬.

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, ન, હૃષ્યતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, શોચતિ, ન, કાંક્ષતિ, શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્, યઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શુભં ચ અશુભં ચ શુભાશુભે, પરિત્યાગઃ પરિત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ પરિત્યાગી, શુભાશુભયોઃ પરિત્યાગી ઇતિ શુભાશુભપરિત્યાગી । ભક્તિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ભક્તિમાન્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, ન, હૃષ્યતિ (ઇષ્ટ-પ્રાપ્તિમાં) હર્ષ પામતો નથી, ન, દ્વેષ્ટિ (ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિમાં) દ્વેષ કરતો નથી, ન, શોચતિ (પ્રિયના

યોગમાં) શોક કરતો નથી, ન, કાઢ્ઢક્ષતિ (અપ્રાપ્ત
તુની) આકાંક્ષા કરતો નથી, (તેમ) શુભાશુભપરિત્યાગી
ન અને અશુભ અર્થાત્ પુણ્યપાપનો પરિત્યાગ કરનાર, (અને)
ક્ષેમાન્ ભક્તિવાળો, (હોય) સઃ તે (જ ભક્ત), મે મને,
યઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષ પામતો
થી, કે ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી ક્રોધે ભરાતો નથી, પ્રિય
તુના વિયોગથી શોક કરતો નથી કે અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત
વાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ પુણ્યપાપ સઘળાંને
જે પરિત્યાગ કર્યો છે, અને ભક્તિમાન છે તે જ ભક્ત મને
પ્રિય છે. ૧૭.

સંમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

૧ સર્વથા હેતુનુપમાન યા દાષાદિવિવિધાવિષ્ણ ક્ષતોતિ ।

નૃસો યથા તદ્વત્તો ચ મિત્રે સમમ્બધાવો હરિદાસવર્યઃ ॥

જેમ વૃક્ષ તેના પોપનાર-મોડુ કરનારને તથા કાપવા આવનારને સમાનતાથી
યા વિગેરે આપી તેમના યાદને મટાડે છે તેમજ ઉત્તમ હરિદાસ શત્રુ અને
ત્રમા સમાન સ્વભાવ જ રાખે છે.

૨ યેન કેનચિદ્દાચ્છિન્નો યેન કેનચિદ્દાગિતઃ ।

યત્ર કલ્પન શાર્દૂલ દુઃખાચ્છેદન બ્રાહ્મણ ધિદુઃ ॥

જે કાંઈ મન્યું તેથી શરીર ઢાંકનાર, જે કાંઈ મન્યું તે આઠ ચલાવી લેનાર
ને ત્યાં ત્યાં સુવાળી નિભાવી લેનારને જ દેવતાઓ પ્રાદાણ કહે છે.

૩ ન વૃદ્ધે નોદકે સદ્ગો ન પેતે ન ત્રિપુચ્છરે ।

ત્રાગો નાસને યાત્રે વચ્ચે વે મોક્ષવિનુ મ ॥

જેને ન ભીંતની સાથે, ન જળ સાથે, ન વચ્ચ સાથે, ન તથાવડીઓ સાથે, ન પાંદડી
સાથે, ન આસન સાથે, અને ન અન્ન સાથે સમ છે. તે જ મોક્ષવિનુ કહેવાય છે.

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ॥

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—સમઃ, શત્રૌ, ચ, મિત્રે, ચ, તથા, માના-
પમાનયોઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ, સમઃ, સદ્ગવિવર્જિતઃ, તુલ્ય-
નિંદાસ્તુતિઃ, મૌની, સંતુષ્ટઃ, યેનકેનચિત્, અનિકેતઃ, સ્થિરમતિઃ,
ભક્તિમાન્, મે, પ્રિયઃ, નરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શત્તયતિ ઇતિ શત્રુઃ, તસ્મિન્ શત્રૌ । માનશ્ચ
અપમાનશ્ચ માનાપમાનૌ, તયોઃ માનાપમાનયોઃ । શીતં ચ ઉષ્ણં ચ
મુખં ચ દુઃખં ચ શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વાનિ, તેષુ શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ ।
સદ્ગઃ વિશેષેણ વર્જિતઃ યેન સઃ સદ્ગવિવર્જિતઃ । નિન્દા ચ સ્તુતિશ્ચ
નિન્દાસ્તુતી, તુલ્યે નિન્દાસ્તુતી યસ્ય સઃ તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ । મુનેઃ ભાવઃ
કર્મ વા મૌનમ્, તત્ આસ્તિ અસ્ય ઇતિ મૌની । ન વિદ્યતે નિકેતઃ
યસ્ય સઃ અનિકેતઃ । સ્થિરા મતિઃ યસ્ય સઃ સ્થિરમતિઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શત્રૌ શત્રુમાં, ચ અને, મિત્રે
મિત્રમાં, તથા તેમ, માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં,
સમઃ તુલ્ય, (હોય) શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ દાદુ, ઉનું, સુખ-
દુઃખ ઇત્યાદિમાં, (પણ) સમઃ સમાન, (હોય) સદ્ગવિવર્જિતઃ

૧. એકાન્તમક્તિર્ગોવિન્દે યન્નર્થત્ર તદીક્ષણમ્ ।

અદેહ્યવ્યવવાહિતા યા મક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥

લક્ષણં મક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય વ્યુદાહનમ્ ॥

આવિદ્—અજ્ઞવાનમાં એકાન્ત—અટલ ભક્તિ, અને જે સર્વત્ર પ્રભુરૂપ જ લેવું તે,
તથા નિમિત્ત-કારણ વિનાની અવિચ્છિન્ના જે પરમાત્મામાં ભક્તિ તે નિર્ગુણ ભક્તિ-
યોગતુ લક્ષણ કહ્યું છે.

કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ નહિ રાખનાર, તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ
પોતાની નિંદા અને પ્રશંસા જેને સમાન લાગે છે તેવો, મોની
વાચાને નિયમમાં રાખનાર, યેનકેનચિત્ જે કંઈ અનાયાસે
પ્રાપ્ત થઈ આવે તેવડે, સંતુષ્ટઃ પ્રસન્ન રહેનાર, અનિકેતઃ કોઈ
પણ નિશ્ચિત આશ્રય-ધર જેને વિદ્યમાન નથી તેવો, (અને)
સ્થિરમતિઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, મક્તિમાન્ ભક્તિવાળો, નરઃ
પુરુષ, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થઃ—શત્રુ તેમ જ મિત્ર, માન અને અપમાન,
તેમ જ દાહ, ઉર્નું, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિમાં જેનું વર્તન સમાન થઈ
ગયું હોય તેવો, વસ્તુમાત્રમાંથી આસક્તિનો જેણે ત્યાગ કરેલો
હોય તેવો, પારકા વડે થયેલી પોતાની નિંદા તેમ જ સ્તુતિ જેને
સમાન છે એવો, પોતાની વાણીને નિયમમાં રાખનારો,
કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત નિવાસસ્થાન વિનાનો તથા પ્રદ્ધમાં
સ્થિર બુદ્ધિવાળો એવો ભક્તિમાન્ જે પુરુષ છે તે મને
પ્રિય છે. ૧૮-૧૯.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ અથવા ઉપાસકના લક્ષણોનો
ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન્ મુમુક્ષુનાં સાધનનું વર્ણન કરે છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥૨૦॥

૧ ઉત્તમાત્માવષોપરય દ્વેદ્દેહવાદનો ગુણ. ।

અવત્તનો મવન્નયેવ ન તુ સાધનરૂપિણઃ ॥

જેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેને દ્વેષરહિતપણું વિગેરે ગુણો યત્ન કર્યા
વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન છે, પણ સાધનરૂપે-તે
મોટે વત્ત કરવાથી થતા નથી

પદચ્છેદઃ—યે, તુ, ધર્મ્યામૃતમ્, રૂદમ્, યથોક્તમ્,
પાસતે, શ્રદ્ધાનાઃ, મત્પરમાઃ, ભક્તાઃ, તે, અતીવ, મે, પ્રિ

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્માદ્ અનપેતં ધર્મ્યમ્, ધર્મ્યં ચ
અમૃતં ચઃ ધર્મ્યામૃતમ્ । શ્રદ્ધવન્તિ ઇતિ શ્રદ્ધાનાઃ । અહમેવ
નિરાતિશયા ગતિઃ યેષાં તે મત્પરમાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ વળી, યે જે (ભક્તો), શ્રદ્ધ
શ્રદ્ધાવાળા, (અને) મત્પરમાઃ હું જ જેમને ઉત્તમ-ર
શ્રેષ્ઠ ગતિ હું તેવા, ભક્તાઃ ભક્તો, રૂદમ્ આ, (ઉપર કહેવ
આવેલા) ધર્મ્યામૃતમ્ ધર્મરૂપી અમૃતને, યથોક્તમ્ જેમ કહું
(તેમ જ) પર્યુપાસતે સારીરીતે આચરે છે (તે પ્રમાણે વર્તે
તે તે, મક્તાઃ ભક્તો, મે મને, અતીવ બહુ જ, પ્રિયાઃ પ્રિય, (

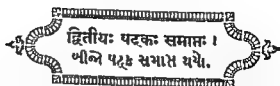
ભાવાર્થઃ—ઉપરોક્ત અક્ષરોપાસકોથી લિન્ન જે બ
પુરુષો આ અમૃતતુલ્ય ધર્મનું જેવી રીતે કહેવામાં આવ્યું
રીતે અત્યંત શ્રદ્ધાળુ થઈને તેમ જ મને જ પોતાની પરમ
માનીને સેવે છે તે મારા ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-

सान्वय-बोधिण्यां गुर्जरलीकायां विभूति-

योगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

અવતરણિકા:—આતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરની એ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહેવામાં આવી છે; એક તો ત્રિગુણાત્મિકા, આક પ્રકારે વહેંચાયેલી અને સંસારના હેતુરૂપ એવી 'અપરા' નામની પ્રકૃતિ, અને બીજી જીવમૂત-ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળી-ઈશ્વરાત્મિકા-‘પરા’ નામની પ્રકૃતિ. એ બે પ્રકૃતિથી ઇશ્વર જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ બને છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળા એ બે પ્રકૃતિના નિરૂપણથી તે પ્રકૃતિના અધિપતિ ઇશ્વરના તત્ત્વનો નિશ્ચય થઈ જાય એ હેતુથી બારમા અધ્યાયમાં ‘અત્રેષ્ટા સર્વભૂતાનામ્’ ઇત્યાદિ શ્લોકોથી બારમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સંન્યાસીઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે પણ કહ્યું, પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાનથી તેઓ તેમાં કહેવામાં આવેલા ધર્મોનું આચરણ કરે છે, અને ભગવાનને પ્રિય થાય છે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું નથી તેથી, તે ઇશ્વરસંબંધી જ્ઞાનની રૂપરેખાનો સ્પષ્ટ આદર્શ બતાવવાના હેતુથી આ તેરમા ક્ષેત્રાધ્યાયની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. પહેલા ૭ અધ્યાયો (પ્રથમ પૃષ્ઠ) માં ‘ત્વમ્’ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું અને બીજા ૭ અધ્યાયો (દ્વિતીય પૃષ્ઠ) માં ‘તત્’ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું, હવે છેલ્લા ૭ અધ્યાયો (તૃતીય પૃષ્ઠ) માં એ ‘ત્વમ્’પદ અને ‘તત્’ પદના અર્થના અમેદરૂપ મહાવાક્યનો અર્થ કે, જેમાં તત્ત્વ-આત્મજ્ઞાન મુખ્ય છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (તેમા પ્રથમ તેનાં અર્જુનમૂત ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞાનનાં લક્ષણ જાણવાની મુશ્કેલી અર્જુન ભગવાનને કહે છે)

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

પ્રકૃર્તિ પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ ૧ ॥

૧ આ શ્લોક ભગવાન સામ્યકારના આશયમાં અને કેટલીક પ્રાચીન ગીતાઓમાં જેવામાં આવતો નથી, છતાં કેટલીક ગીતાઓમાં તે હોવાથી અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રજ્ઞમ્, એવ, ચ, એતત્, વેદિતુમ્, ઇચ્છામિ, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, ચ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્ર જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, તમ્ ક્ષેત્રજ્ઞમ્। જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, તત્। જ્ઞાતું યોગ્યમ્ જ્ઞેયમ્, તત્।

અન્યથા અને અર્થઃ—કેશવ હે કેશવ ભગવન્! પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, પુરુષમ્ પુરુષને, ચ, એવ તેમ જ, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રને, ચ, એવ અને, ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ક્ષેત્રજ્ઞને, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, ચ અને, જ્ઞેયમ્ ભણવા યોગ્ય-બ્રહ્મ-ને, (એ પ્રમાણે) એતત્ એ (સર્વ)ને, વેદિતુમ્ ભણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થઃ—હે કેશવ ભગવન્! પ્રકૃતિ, પુરુષ, ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને હું આપની પાસેથી ભણવાને ઇચ્છું છું માટે આપ મને તે કહેા. ૧.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇદમ્, શરીરમ્, કૌન્તેય, ક્ષેત્રમ્, ઇતિ, અભિધીયતે, એતત્, યઃ, વેત્તિ, તમ્, પ્રાહુઃ, ક્ષેત્રજ્ઞઃ, ઇતિ, તદ્વિદઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષિણોતિ આત્માનમવિદ્યયા, ત્રાતિ ત વિદ્યયા

इति क्षेत्रम्, वा क्षायते नश्यति क्षरति इति, वा अपक्षीयते इति क्षेत्रम्,
क्षेत्रवदस्मिन्कर्मफलं निष्पद्यते इति वा क्षेत्रम् । प्रकर्षेण आहुः इति प्राहुः ।
क्षेत्रम् जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, वा स्वाभाविकेन
औपदेशिकेन वा वेदनेन विभागशः विषयीकरोति इति क्षेत्रज्ञः । तौ-
क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विदन्ति ते तद्विदः ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન !
इदम् आ, शरीरम् दृढेन्द्रियना समूहश्च शरीर, क्षेत्रम् क्षेत्र,
अभिधीयते कडेवाय છે, एतत् એને, यः જે, वेत्ति જાણે છે,
तम् तेने, तद्विदः क्षेत्र અને क्षेत्रज्ञને જાણનારાઓ, क्षेत्रज्ञઃ (પગથી
અસ્તક પર્યન્ત શરીરને પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાભાવિક કે ઉપદેશજન્ય
જ્ઞાનવડે ‘ આ શરીર ’ એમ વિભાગપૂર્વક જાણનાર-ક્ષેત્રજ્ઞ-
આત્મા, इति એ પ્રમાણે, प्राहुः કહે છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! આ શરીરને ક્ષેત્ર
કહેવામાં આવે છે, તથા આ શરીરને જે આત્મા અને
અનાત્માના લેદથી જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્ય સ્વરૂપને સમજે
છે તેને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંનેને જાણનારા જ્ઞાનીઓ ‘ ક્ષેત્રજ્ઞ ’
એ પ્રમાણે કહે છે. ૧

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું.
હવે ત્રિશેષમા ‘ ક્ષેત્રજ્ઞ ’ ગ્રણ્ય છે તથા ખામ કરીને ‘ જ્ઞાન ’ થી વસ્તુ છે તે
બગવાન્ અર્જુનને કહે છે

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોજ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ક્ષેત્રજ્ઞમ્, ચ, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, સર્વક્ષેત્રેષુ, ભારત, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, જ્ઞાનમ્, યત્, તત્, જ્ઞાનમ્, મતમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્રં જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, તં ક્ષેત્રજ્ઞમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ક્ષેત્રાણિ ચ સર્વક્ષેત્રાણિ, તેષુ સર્વક્ષેત્રેષુ । ક્ષેત્રં ચ ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ । જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! ચ વળી, સર્વક્ષેત્રેષુ સમસ્ત ક્ષેત્રોમાં, ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ક્ષેત્રજ્ઞ-ક્ષેત્રને જાણનાર,

૧ નાન્તઃપ્રજ્ઞં ન બહિઃપ્રજ્ઞં નોમયપ્રજ્ઞં ન પ્રજ્ઞાનધનં ન પ્રજ્ઞં નાપજ્ઞમદ્વદમવ્યવ-
હાર્યમપ્રાહ્યમલક્ષણમચિન્મયમવ્યપવેદ્યમેકાત્મપ્રત્યયસારં પ્રપન્ચોપશમ શિવમદ્વૈત ચતુર્થ
મગ્યગ્ને સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

જે અતઃપ્રજ્ઞ નથી, બહિઃપ્રજ્ઞ નથી તેમ ઉભયતઃ પ્રજ્ઞ પણ નથી; જે પ્રજ્ઞાન-
ધન નથી, પ્રજ્ઞ નથી અને અપ્રજ્ઞ પણ નથી. વળી જે અદૃશ્ય, અબ્યવહાર્ય, અપ્રાણ,
અલક્ષણ, અચિત્ત, અપ્રતિબદ્ધ, એક જ સ્વયંસમાધિના સારરૂપ, પ્રપંચ-નગર
વિરામ-શાંતિરૂપ, શિવસ્વરૂપ, અદ્વૈત અને જેને જ્ઞાનિજનો તુરીય માને છે, તે
આત્મા છે, તે જાણવા યોગ્ય છે.

૨ સર્વાન્ કુશાગ્રાણિ તથોદપાનં જ્ઞાત્વા મનુષ્યાઃ પરિવર્જયન્તિ ।

અજ્ઞાનતસ્તત્ર પતન્તિ કોચિત્ જ્ઞાને ફલં પશ્ય યયા વિશિષ્ટમ્ ॥

મ. મા. જ્ઞાતિ. મોક્ષ. ૨૦૧-૧૬ ॥

માર્ગમાં સર્વ, દર્શના કંઠા અથવા જલાસયો આવેલાં જાણી જાતા માણસો
તે માર્ગનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ કોઈક અજ્ઞાતાઓ તો તેમાં પડે છે. એ પ્રમાણે
જ્ઞાનમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે તે વેળામાં રીતે જો !

અપિ યથા, મામ્ મને, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર
અને ક્ષેત્રજ્ઞતું, યત્ જે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, તત્ તે (જ), જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, (છે, એમ) મમ મારું, મતમ્ માનવું, (છે.)

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! વળી સર્વ ક્ષેત્રો-શરીરો-માં
શરીરરૂપ ક્ષેત્રને જાણનાર ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ તો મને જ તું જાણ, અને
‘ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ સંબંધી જે જ્ઞાન તે જ ખરું જ્ઞાન છે’ એમ
મારું માનવું છે. ૨.

અવતરણિકા—હવે ‘ઇદં શરીરમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યથી શરુ કરેલા
આ અધ્યાયનો ક્રમ કહેવામાં આવે છે, તથા ચોવીસ પ્રકારના બેદોથી ભિન્ન
પ્રકૃતિ એ જ ‘ક્ષેત્ર’ એમ કહેવાનો અભિપ્રાય હોવા છતાં, શરીરને બધા
ચોવીસે તત્ત્વોનો સમૂહ જાણી ‘ક્ષેત્ર’ કહ્યું છે, તેથી હવે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના
વિસ્તારથી તે સમજાનો વિવેક વહે છે

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૃક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ॥

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, ક્ષેત્રમ્, યત્, ચ, યાદૃક્, ચ, યદ્વિ-
કારિ, યતઃ, ચ, યત્, સઃ, ચ, યઃ, યત્પ્રભાવઃ, ચ, તત્,
સમાસેન, મે, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યેન સદૃશમ્ ઇતિ યાદૃક્ । યઃ વિકારઃ
અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યદ્વિકારિ । યે પ્રભાવાઃ ઉપાધિકૃતાઃ શક્તયઃ. યસ્ય
સઃ યત્પ્રભાવઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તત્ તે, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, યત્ જે
(છે), યાદૃક્ (પોતાના ધર્મોથી) જેવા પ્રકારનું, ચ તથા,

ચત્વિકારિ જે વિકારોવાળું (છે), ચ તેમ, યતઃ જે (વિકારો)-
માંથી (ઉત્પન્ન થયેલું છે), ચ અને, યત્ જેવા સ્વરૂપનું (છે), ચ
તેમ, સઃ તે-ક્ષેત્રજ્ઞ, યઃ જેવા સ્વરૂપનો (છે), ચ તથા, યત્પ્રમાણઃ
જેવી શક્તિઓથી સંપન્ન (છે), તત્ તે સધનું, સમાસેન સ'ક્ષેપથી,
મે ભારી પાસેથી, શુણ્ણું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—ઉપર કહેવામાં આવેલું તે ક્ષેત્ર જે છે,
પોતાના ધર્મોથી જેવા પ્રકારનું, જેવા વિકારોવાળું, જે વિકારો-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા જેવા સ્વરૂપનું છે, તેમ ઉક્ત
ક્ષેત્રજ્ઞ જે સ્વરૂપનો તથા જે શક્તિઓથી સંપન્ન છે, તે બધું તું
ટુંકામાં ભારી પાસેથી સાંભળ. ૩.

અવતરણિકાઃ—“તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ કે જે હવે કહેવામાં
આવશે, તે પ્રાચીન પરંપરાથી આલ્યું આવતું હોવાથી પ્રશસ્ય છે, ”એમ
જણાવી સાંભળનારને તેમાં રસ ઉપભવવા માટે તેની સ્તુતિ કરતા
ભગવાન કહે છે:

ઋપિભિર્બહુધા ગીતં છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ॥

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમઙ્ગિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ઋપિભિઃ, બહુધા, ગીતમ્, છન્દોભિઃ,
વિવિધૈઃ, પૃથક્, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ, ચ, એવ, હેતુમઙ્ગિઃ, વિનિશ્ચિતૈઃ.

? અત્યાત્મસાન્વિગ્ધં સારપદ્ધિયતો મુખ્યમ્ ॥

અસ્તોમમનવચં ચ મૂલં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥ મુખ્યબોધ (ટીકા)

ચોડા અક્ષરોવાળું, સદેહરહિત, સારવાળું, સર્વ બાબુ મુખવાળું (ચોગ્ય
અન્યથા થવા જેવું-સર્વ તરફ પ્રવૃત્ત), કોઈથી રોપી ન શકાય તેવું, નિરર્થક સામ્પ્રદાયો
રહિત અને નિર્દોષ હોય તેને સૂત્રવેત્તાઓ સૂત્ર બોલે છે-કહે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વહુપ્રકારેણઈતિ વહુધા । વિશેષેણ વિધાઃ
પ્રકારાઃ યેષાં તાનિ વિવિધાનિ, તૈઃ વિવિધૈઃ । સૂચ્યતે એમિઃ ઇતિ
સૂત્રાણિ, પદ્યતે—ગમ્યતે—જ્ઞાયતે એમિઃ ઇતિ પદાનિ, સૂત્રાણિ ચ પદાનિ
ચ ઇતિ સૂત્રપદાનિ, બ્રહ્મણઃ સૂત્રપદાનિ ઇતિ બ્રહ્મસૂત્રપદાનિ, તૈઃ
બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ । હેતુઃ અસ્તિ યેષાં તાનિ હેતુમન્તિ, તૈઃ હેતુમદ્भिઃ ।
વિશેષેણ નિશ્ચિત્તાનિ ઇતિ વિનિશ્ચિત્તાનિ, તૈઃ વિનિશ્ચિતૈઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(એ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ) ક્રપિમિઃ
વસિષ્ઠ વિગેરે ઋષિઓએ, વહુધા ઘણા પ્રકારે, ગીતમ્
કહેલું, (છે, તેમ જ) વિવિધૈઃ નાના પ્રકારના, છન્દોમિઃ ઋક્-
યજુષ્, સામ ઇત્યાદિ વેદમંત્રો વડે, પૃથક્ પ્રત્યેક શાખામાં જુદી
જુદી રીતે, (ગીતમ્ ગાયેલું-વર્ણવેલું છે,) ચ અને, વિનિશ્ચિતૈઃ
અત્યંત નિશ્ચયપૂર્વકનાં, હેતુમદ્भिઃ પ્રમાણપુરઃસરનાં, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ
બ્રહ્મનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવાં સૂત્રો તેમ જ પદો વડે, એવ
પણ, (ગીતમ્ ગાયેલું-વર્ણવેલું છે.)

હોવાર્થઃ—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું એ સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓએ
અનેક પ્રકારે કહેલું છે, તેમજ ઋગ્વેદાદિ વેદોના મંત્રો વડે પ્રત્યેક
શાખામાં જુદી જુદી રીતે અનેક રૂપે કહેવામાં આવેલું છે, તથા
નિશ્ચય તેમ જ હેતુપુરઃસરના બ્રહ્મસૂત્રક સૂત્રો (વેદાંતદર્શનસૂત્રો)
અને પદો વડે પણ એ ગાવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ એ પ્રાચીન
હોવાથી અવશ્ય બહુવા યોગ્ય છે એમ તું માન. ૪.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે’ તે બે મોડેથી
કહે છે; તેમા પણ બીજા મોડેમા જેને વૈજેષિક મતવાળાઓ આત્માના
ધર્મો કહે છે, તે પણ મનના જ ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રધર્મો જ છે તેથી તેનો
પણ સાથે સાથે નિર્દેશ કરે છે:

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પञ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

પદચ્છેદઃ—મહાભૂતાનિ, અહંકારઃ, બુદ્ધિઃ, અવ્યક્તમ્, એવ, ચ, ઇન્દ્રિયાણિ, દશ, એકમ્, ચ, પञ્ચ, ચ, ઇન્દ્રિયગોચરાઃ, इच्छा, द्वेषः, सुखम्, दुःखम्, संघातः, चेतना, धृतिः, एतत्, क्षेत्रम्, समासेन, सविकारम्, उदाहृतम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—महान्ति च तानि भूतानि च महाभूतानि ।
अहं क्रियते अनेन इति अहंकारः । बुद्ध्यते ज्ञायते अनया सा बुद्धिः ।
न व्यक्तम् इति अव्यक्तम् । इन्द्रियाणां गोचराः इति इन्द्रियगोचराः । देहे-
न्द्रियाद्याकारेण संहन्यते इति संघातः । देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते यया सा
धृतिः । विकारेण सह वर्तमानं सविकारम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાભૂતાનિ (પૃથ્વી, જલ, તેજઃ, વાયુ અને આકાશ એ) પાંચ મહાભૂતો, અહંકારઃ (મહાભૂતોના કારણરૂપ) અહંકાર, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ-વિજ્ઞાનાત્મક મહત્ત્વ, ચ, એવ તેમ જ, અવ્યક્તમ્ મૂલ પ્રકૃતિ, દશ દશ, ઇન્દ્રિયાણિ.

૧ નર્તે સ્પાદિક્રિયા દુઃખી સાક્ષિના કા વિકારિણઃ ।

ધીવિક્રિયાસહસ્રાણાં સાક્ષ્યતોઽહમવિક્રિયઃ ॥

વિક્રિયા-વિકાર વિના દુઃખી ન થાય અને જે વિકારી છે તેને સાક્ષિપણ કેવું? પણ હું તો હજારો બુદ્ધિની વિક્રિયાઓ-વિકારોનો સાક્ષી છું માટે જ અવિકારી છું.

ઇન્દ્રિયો—(પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય—શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, નાસિકા; પાંચ કર્મેન્દ્રિય—વાણી, હસ્ત, પાદ, ગ્રીવા, શિશ્ન), એકમ એક મન, ચ તથા, પञ્ચ પાંચ, इन्द्रियगोचरा: ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તે—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ વિષયો, (એમ કુલ મળીને ચોવીસ તન્માત્રા તથા) इच्छा સુખ અથવા સુખોના સાધનની રૂપરૂઢિ, द्वेष: દુઃખ અથવા દુઃખની પ્રાપ્તિમાં અણુગમો—વિરોધતા, सुखम् અનુકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, दु:खम् પ્રતિકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, संघातः ઢેહ તથા ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય—શરીર, ચેતના જ્ઞાનસ્વરૂપ મનોવૃત્તિ, धृति: જેના વડે વૃત્તિથી ખિન્ન—નિરુત્સાહ થયેલાં શરીરેન્દ્રિયોને ધારણ કરવામાં આવે છે તે, एतत् એ, क्षेत्रम् ક્ષેત્ર, सविकारम् મહત્તરવાદિ વિકારસહિત, समासेन સંક્ષેપમાં, उदाहृतम् કહેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—પંચમહાભૂત, મહદ્દંકાર, બુદ્ધિ, મૂલ પ્રકૃતિ, ૬૨ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ પાંચ વિષયો એમ કુલે મળીને ચોવીસ તત્ત્વો, તથા ઇન્દ્રિયા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનાત્મિકા ચૈતન્યવૃત્તિ, અને ધૃતિ (એ પણ અંતઃકરણના ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રના પિંડરૂપે જ છે), એ પ્રમાણે આ ‘ક્ષેત્ર’ તેના મહત્તરવાદિ વિકારોસહિત સંક્ષેપમાં તને મેં કહ્યું. અર્થાત્ એ સર્વ મળીને ‘ક્ષેત્ર’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૫-૬.

અવતરણિકા:—‘ક્ષેત્ર’ કે જેનું વર્ણન હવે કરવામાં આવશે, તથા સહિતઓસહિત જેના પરિજ્ઞાનથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ‘જ્ઞેય’ પદાર્થને પણ આગળ જ્ઞાતતાં કહેવાશે, પરંતુ હમણાં તો તે ક્ષેત્રના જ્ઞાનમાં રહેલાં સાધનોના સમૂહનો ઉલ્લેખ કરતા બગવાનું કહે છે.

અમાનિત્વમૈદમ્ભિત્વમર્હિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ॥

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

૧ માનાપમાને દુઃખી સ્યાન્નેષ સાધારણો જનઃ ।

અતો દુઃખનિવાનન્વાન્માનં યોગી પરિત્યજેત્ ॥

માન અને અપમાનમાં સાધારણ-સામાન્ય માણસ દુઃખી થતો નથી, માટે દુઃખનું કારણ એ માન હોવાથી યોગીએ તેને સર્વથા તજવું જોઈએ.

૨ કૃતં વશ્માદવશ્માદ્વા કર્મ કુલ્યમર્મ મથેત્ ।

અમેકફલમાયં સ્યાદ્દ્વિતીય સુખસાધનમ્ ॥

દશ-છઠ્ઠ-કપટથી અથવા દંશ વિના કરેલા કર્મમાં અમ-મહેનત સમાન-સરખી જ પડે છે, પરંતુ પહેલું-દશથી કરેલું કામ ક્ષય વિનાનું થાય છે અને બીજું-અદંશ-દંશ વિના કરેલું કર્મ મુખનું સાધન થાય છે.

૩ આચાર્યો વેદસંપન્નો વિષ્ણુમક્તો વિમત્સરાઃ ।

મન્વન્તો મન્વમક્તઃ સદા મન્ત્રાભયાઃ શુચિઃ ॥

શુભક્રિસમાયુક્તઃ પુરાણજ્ઞા વિશેષતઃ ।

एवं लक्षणसम्पन्नो शूरस्त्वभिधीयते ॥ સ્મૃતિઃ ॥

સપૂર્ણ-ચારે-વેદને જાણનાર, પરમાત્માનો ભક્ત, ઈર્ષ્યાથી રહિત, મંત્રોને જાણનાર, મંત્રોને શ્રદ્ધાપૂર્વક માની મંત્રોની શક્તિ કરનાર, હંમેશા મંત્રોનો આશ્રય કરનાર, પવિત્ર, સારી રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક શુભક્રિયાથી સંપન્ન, અને ધિરોયે કરી પુરા-ણોનો જાણનાર-એ પ્રમાણેનાં લક્ષણોથી સંપન્ન જે આત્મા તે જ શુર કહેવાય છે.

यद्यप्युद्दामबुद्धिः पठनपाणिमदेवज्ञानाक्षरार्थो ।

न ह्याचार्य विनाऽस्તી तदपि परिचिनोत्येनदुक्तं रहस्यम् ॥

શ્રુતે મામાનિ યદ્યપ્યજિરનિવસતામન્યવચ્ચાચ્છૃતાનિ ।

मायत्नं तं पदार्थं न हि कथकमूले वेत्त्युपोद्गायकोऽपि ॥

શતશ્લોકે ॥

જેમ ઉપર ૮૫૬ જાણનાર જીજ્ઞાસુના મુખથી સાંભળેલાં આંતરજ્ઞાંમાં રહેલી વસ્તુઓનાં નામ જોઈ શકે, પરંતુ પછું કરી તે તે પદાર્થના તેના જાણકારના જાણવ્યા વિના શુદ્ધહોવાદિના રહસ્યને તે જાણી શકતો નથી, તેમ વિદ્યુદ્ધિવાળો માણસ અન્યાસના પરિણામે વેદો તથા શાસ્ત્રોના અક્ષરાર્થને યદ્યપિ જાણી શકે, પરંતુ આચાર્ય જાણવ્યા વિના તેમાં કહેલા તેના રહસ્ય-તત્ત્વને તો યથાય ન જ જાણી શકે.

પદચ્છેદઃ—અમાનિત્વમ્, અદમ્ભિત્વમ્, અહિંસા, ક્ષાન્તિઃ, આર્જવમ્, આચાર્યોપાસનમ્, શૌચમ્, સ્થૈર્યમ્, આત્મવિનિગ્રહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ માની, માનિનઃ ભાવ માનિત્વમ્, ન માનિત્વમ્ ઇતિ અમાનિત્વમ્ । દમ્ભઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દમ્ભી, દમ્ભિનઃ ભાવઃ દમ્ભિત્વમ્, ન દમ્ભિત્વમ્ ઇતિ અદમ્ભિત્વમ્ । હિંસ્યન્તે પ્રાણિનઃ અનયા ઇતિ હિંસા, ન હિંસા ઇતિ અહિંસા । ઋજોઃ ભાવ. આર્જવમ્ । આચાર્યસ્ય ઉપાસનમ્ ઇતિ આચાર્યોપાસનમ્ । શુચેર્ભાવઃ કર્મ વા શૌચમ્ । સ્થિરસ્ય ભાવઃ સ્થૈર્યમ્ । વિશેષેણ નિતાન્તં ગૃહ્યતે એનેન ઇતિ વિનિગ્રહઃ, આત્મનઃ વિનિગ્રહઃ ઇતિ આત્મવિનિગ્રહઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અમાનિત્વમ્ આત્મરક્ષાધાને અભાવ—(નિરભિમાનપણું), અદમ્ભિત્વમ્ મિથ્યા ઢોંગને અભાવ, અહિંસા પારકાને પીડા ન કરવી તે, ક્ષાન્તિઃ ધીમે ઢોધ અપરાધ કરે તેા પણ ચિત્તમાં વિકારને અભાવ—ક્ષમા, આર્જવમ્ સરળતા, આચાર્યોપાસનમ્ આચાર્ય—ગુરુની સેવા, શૌચમ્ બાહ્ય અને આભ્યંતર શૌચ, સ્થૈર્યમ્ સ્થિરભાવ—એકનિષ્ઠા, (અને) આત્મવિનિગ્રહઃ શરીરનેા સંયમ;

ભાવાર્થઃ—આત્મરક્ષાધાને અભાવ, કંઈ ન કરવેા તે, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, ગુરુની સેવા, બાહ્ય તથા આભ્યંતર પવિત્રતા, સ્થિરભાવ, અને શરીરનેા સંયમ; ૭.

૪ શૌચ તુ દિવિધ યોક્ત વાક્યમાખ્યન્તરં તથા ।

મૃજ્જલામ્બાં સ્નૂત વાહ્ય માવગૃહિત્સ્થા તમ્ ॥ સ્મૃતિ ॥

તૌથ બે પ્રકારનુ કહ્યું છે—બહારનુ અને અંદરનુ, તેમા માગી અને બહારનુ બહારનુ તથા ભાવગુહિ તે અંરનુ શૌચ કહેલું છે.

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, વૈરાગ્યમ્, અનહંકારઃ, એવ, ચ, જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—इन्द्रियाणाम् अर्थाः इति इन्द्रियार्थाः, तेषु इन्द्रियार्थेषु । विगतः रागः यस्मात् सः विरागः, विरागस्य भावः वैराग्यम् । न अहंकारः इति अनहंकारः । दोषाणाम् अनुदर्शनम् इति दोषानुदर्शनम्, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखानि, तेषु दोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्, अथवा दुःखानि एव दोषाः दुःखदोषा, तेषाम् अनुदर्शनम् इति दुःखदोषानुदर्शनम्, जन्ममृत्युजराव्याधिषु दुःखदोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં, વૈરાગ્યમ્ વિરક્તિ, ચ, એવ તેમ જ, અનહંકારઃ ગર્વનો સર્વથા અભાવ, જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ જન્મ, મૃત્યુ, પૃદ્ધાવસ્થા, મસ્તકરોગાદિ શરીરપીડા, તથા આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક ઇત્યાદિ દુઃખો, એ પ્રત્યેકમાં દોષોને જોવા તે;

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકારરહિત-પણું, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિઓ તથા આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખો, એ પ્રત્યેકમાં સંપૂર્ણ રીતે દોષોની સંભાવના કરવી તે; ૮.

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ॥

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અસક્તિઃ, અનભિષ્વઙ્ગઃ, પુત્રદારગૃહાદિષુ, નિત્યમ્, ચ, સમચિત્તત્વમ્, ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સક્તિઃ इति અસક્તિઃ । અભિ પરિતઃ સુ વિશેષેણ અઙ્ગઃ इति અભિષ્વઙ્ગઃ, ન અભિષ્વઙ્ગઃ इति અનભિષ્વઙ્ગઃ । પુત્રાશ્ચ દારાશ્ચ ગૃહાણિ ચ આદૌ યેષાં તે પુત્રદારગૃહાદયઃ, તેષુ પુત્રદારગૃહાદિષુ । સમં ચ તત્ ચિત્તં ચ इति સમચિત્તં, તસ્ય ભાવઃ સમચિત્તત્વમ્, વા સમં ચિત્તં યસ્ય સઃ સમચિત્તઃ, તસ્ય ભાવઃ સમચિત્તત્વમ્ । ઇષ્ટાનિ ચ અનિષ્ટાનિ ચ इति ઇષ્ટાનિષ્ટાનિ, તેષાં ઉપપત્તયઃ इति ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તયઃ, તેષુ ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અસક્તિઃ વિષયોભાં આસક્તિ ન રાખવી તે, પુત્રદારગૃહાદિષુ પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, (ઇષ્ટમિત્રો) વગેરેભાં, અનભિષ્વઙ્ગઃ અનન્ય આત્મભાવનાનો અભાવ, ચ અને, ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટની સંપ્રાપ્તિભાં, નિત્યમ્ સદા, સમચિત્તત્વમ્ ચિત્તનો સમાન ભાવ;

ભાવાર્થઃ—વિષયોભાં અપ્રીતિ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઇષ્ટમિત્રાદિભાં આત્મભાવવાળી બુદ્ધિનો અભાવ અર્થાત્ તેમને સુખે સુખી અને તેમને દુઃખે દુઃખી એ પ્રકારની વિક્રિયાનો પોતાનામાં અભાવ તથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તનો સર્વદા સમાનભાવ—નિર્વૈકારપણું; ૯.

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

पदच्छेदः—मयि, च, अनन्ययोगेन, भक्तिः, अव्यभिचारिणी, विविक्तदेशसेवित्वम्, अरतिः, जनसंसदि.

व्युत्पत्तिसमासाः—न विद्यते अन्यः आश्रयः यस्य यस्मिन् वा सः अनन्यः, अनन्यश्चासौ योगश्च इति अनन्ययोगः, तेन अनन्ययोगेन । अभिचरणम् अभिचारः, विशेषेण अभिचारः इति व्यभिचारः, सः अस्ति अस्याः इति, वा विविधेषु अभिचरणं शीलम् अस्ति अस्याः इति व्यभिचारिणी, न व्यभिचारिणी अव्यभिचारिणी । विविक्तश्चासौ देशश्च इति विविक्तदेशः, तं सेवितुं शीलम् अस्ति अस्य इति विविक्तदेशसेवी, तस्य भावः विविक्तदेशसेवित्वम् । न रतिः इति अरतिः । जनानां प्राकृतिकानां संसद् इति जनसंसद्, तस्यां जनसंसदि ।

१ समे शुचौ शर्करावह्निबाहुष्ठाविषजिते शब्दजलाशयाकिमिः ।

मनोऽवहले न ॥ चक्षुषीर्बने गृहानिषानाग्रयणे प्रयोजयेत् ॥ क्षुतिः ॥

ज्ञानी मनुष्ये सभान, पवित्र, कंकिरा, अग्नि के देती चिनाना तेम न्यां शब्द आने नलाशय विगेरेनी अनुकूलता होय तेवा स्थलमां मनने योगमां नोडुं, पक्ष न्यां नेत्रोने आध धाय तेवाभां अथवा शुद्धाभां के न्यां वायुनेो सचारन होयत्यां नोडुं नाहि.

२ सद्गः सर्वात्मना त्याज्यः स च त्यक्तुं न शक्यते ।

स सद्भिः सह कर्त्तव्यः सतां सद्भो हि भवजम् ॥

योगी-ज्ञानीओ सब प्रकारे संजने तजवेो नोडुओ, परन्तु ते त्याग करी शक्यतेवेो नथी, तेथी न्वे ते त्याग न करी शक्य तेम होय तो ते सत्पुरुषो साथे न करेो, काश्च सत्पुरुषोनेो संग साक्षात् (स साक्षी रोजना) आपध ३५ छे.

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અનન્યયોગેન અનન્ય-
યોગ વડે, મયિ મારામાં, અવ્યભિચારિણી ખીળાઓનો આશ્રય
જેમાં નથી એવી, મક્તિ: ભક્તિ, વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ એકાંત-
દેશના નિવાસનું સેવન, (અને) જનસસદિ (તત્ત્વજ્ઞાનવિમુખ અને
સંસ્કારશૂન્ય) મનુષ્યોની મંડળીમાં, અરતિ: પ્રીતિનો અભાવ;

ભાવાર્થ:—વળી અનન્ય સમાધિયોગથી મારામાં પરા-
શ્રય વિનાની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાંતદેશનું સેવન, તત્ત્વ-
જ્ઞાનશૂન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યોના સમુદાયમાં પ્રીતિનો અભાવ; ૧૦.

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શ-
નમ્, એતત્, જ્ઞાનમ્, ઇતિ, પ્રોક્તમ્, અજ્ઞાનમ્, યત્, અતઃ, અન્યથા.

व्युत्पत्तिसमासाः—नित्यस्य भावः नित्यत्वम्, आत्मानम्
अधिकृत्य इति, आत्मनि अधि इति वा अध्यात्मम्, अध्यात्मं च तत् ज्ञानं
च अध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन् नित्यत्वम् इति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्।
तस्य भावः इति तत्त्वम्, तत्त्वस्य ज्ञानम् इति तत्त्वज्ञानम्, तस्य अर्थः
तत्त्वज्ञानार्थः, तस्य दर्शनम् आलोचनम् इति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
न ज्ञानम् इति अज्ञानम्।

અન્વય અને અર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ નિરંતર
આત્મા સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે, (અને) તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્
તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ જે મોક્ષ તેનું દર્શન—મનન, એતત્ એ સધળું,
(અર્થાત્ ‘અમાનિત્વમ્’થી લઈને ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ સુધીનાને)

જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, इति એ પ્રમાણે, પ્રોક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, (છે)
અતઃ એનાથી, અન્યથા બીજું, યત્ જે, (તે સઘળું) અજ્ઞાનમ્
અજ્ઞાન, (છે).

ભાવાર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું નિત્ય પરિસેવન અને
તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામરૂપ મોક્ષનું આલોચન, ઇત્યાદિ એ
'અમાનિત્વમ્' થી લઈને 'તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્' સુધી જે કહે-
વામાં આવ્યું તે બધું 'જ્ઞાન' કહેવાય છે, અને એ ઉપરોક્ત
વર્ણનરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું જે કંઈ હોય તે અજ્ઞાન છે. ૧૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કહી, તો તે જ્ઞાનરૂપી
સાધન-વડે 'જેય-બાણુવા યોગ્ય શું છે ?' એવી આકાંક્ષાના હિતરમાં
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હ મોક્ષથી કહે છે:

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યઙ્જાત્વામૃતમશ્નુતે ॥

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞેયમ્, યત્, તત્, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા,
અમૃતમ્, અશ્નુતે, અનાદિમત્, પરમ્, બ્રહ્મ, ન, સત્, તત્, ન,
અસત્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાતુમ્ યોગ્યમ્ જ્ઞેયમ્ । પ્રકર્ષેણ
વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ । ન મૃતમ્ इति અમૃતમ્, તત્ । આદિઃ અસ્તિ
અસ્ય इति આદિમત્, ન આદિમત્ इति અનાદિમત્ । અસ્તિ इति સત્ । ન
સત્ इति અસત્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યત્ જે, જ્ઞેયમ્ બાણુવા યોગ્ય-બ્રહ્મ,
(કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા બાણીને, (મનુષ્ય) અમૃતમ્ અમૃત-મોક્ષને,

અમ્નુતે અનુભવે છે, તત્ તે, (તને) પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, તત્ તે, અનાદિમત્ જેના આદિભૂત કોઈ નથી એવું—સ્વયં અનાદિ, (અને) પરમ નિરતિશય, વ્રહ્મ બ્રહ્મ, સત્ પ્રધાન પરમાણુવત્, ન નથી, (તેમ) અસત્ શૂન્યવત્, (પણ) ન નથી, (એ પ્રમાણે) ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હવે જે બાણવા યોગ્ય બ્રહ્મ, કે જેને બાણીને મનુષ્ય અમૃતત્વને—મોક્ષને પામે છે, તે વિષે યથાર્થ શું છે તે હું તને કહીશ. તે આદિરહિત અને સૌથી પર બ્રહ્મ છે, અને તે ‘સત્ અથવા અસત્’ એમ વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ સ્વરૂપે નથી, એમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે બંને સ્વરૂપે છે અને બંને સ્વરૂપે નથી પણ બંને, એમ માનવામાં આવ્યું છે. ૧૨.

સર્વતઃપાણિપદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ॥

સર્વતઃશ્રુતિમહ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વતઃપાણિપદમ્, તત્, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્, સર્વતઃશ્રુતિમત્, લોકે, સર્વમ્, આવૃત્ય, તિષ્ઠતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાણયશ્ચ પાદાશ્ચ इति પાણિપદમ્, સર્વતઃ પાણિપદં યસ્ય તત્ સર્વતઃપાણિપદમ્ । અક્ષીણિ શિરાસિ મુખાનિ ચ इति એવેપાં સમાહારઃ અક્ષિશિરોમુખમ્, સર્વતઃ અક્ષિશિરોમુખં યસ્ય તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ । સર્વતઃ શ્રુતિઃ અસ્તિ અસ્ય इति સર્વતઃશ્રુતિમત્ । આ સમંતાત્ વૃત્વા इति આવૃત્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ તે બ્રહ્મ, સર્વતઃપાણિપદમ્ સર્વ તરફ હાથ અને પગવાળું, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ સર્વ બાજુ

આંખ, મસ્તક અને મુખવાળું, (તથા) સર્વતઃશ્રુતિમત્ સર્વ તર
શ્રવણેન્દ્રિયવાળું, (છે અને) લોકે લોકને વિષે, સર્વમ્ બધાને,
આવૃત્ય સારી રીતે વ્યાપીને, તિષ્ઠતિ (નિર્વિકારપણે) રહેલું છે.

ભાવાર્થ:—તે બ્રહ્મ ચોતરફ હાથ અને પગ તથા આંખ,
મસ્તક, મુખ તેમ જ શ્રવણેન્દ્રિયવડે યુક્ત છે અને તે
પ્રાણિમાત્રના સમૂહમાં બધે વ્યાપ્ત થઈને નિર્વિકારપણે
રહેલું છે. ૧૩.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥

असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

પદ-છેદ:—સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્, સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્,
અસક્તમ્, સર્વભૂતૈવ, ચ, એવ, નિર્ગુણમ્, ગુણભોક્તૃ, ચ.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि च सर्वेन्द्रि-
याणि, सर्वेन्द्रियाणि च गुणाश्च इति सर्वेन्द्रियगुणाः, तान् आभासयति
इति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि इति
सर्वेन्द्रियाणि, तैः विशेषेण वर्जितम् इति सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । न सक्तम्
इति असक्तम् । सर्वं विभर्ति इति सर्वभूत । निर्गताः गुणाः यस्मात् तत्
निर्गुणम् । गुणान् भुनक्ति इति गुणभोक्तृ ।

૧ અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા પદમત્યંચતુઃ સ શુણોત્યકર્ણઃ ।

સ વેત્તિ વેદ્ય ન ચ તસ્યાસિ વેત્તા તમાહુરધ્યં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

હાથ અને પગ વિના તે ચાલવાવાળો અને ગ્રહણ કરનારો—પકડી રાકનાર છે,
તે નેત્ર વિના દેખે છે અને કાન વિના સાંભળે છે. તે બધાવા ચોખ્ખા સમજું બધે છે
પણ તેને બધાનાર કોઈ નથી, તેને જ સર્વથી પ્રથમ, મહાન્-મોટો પુરુષ મુનિઓએ
કહેલ છે.

અન્યથા અને અર્થ:—(વળી તે પ્રકાશ) સર્વન્દ્રિયગુણા-
માસમ્ બધી ઇન્દ્રિયો તથા તેના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન
વિગેરે શુદ્ધોને પ્રકાશિત કરનાર, (છતાં) સર્વન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ બધી
ઇન્દ્રિયોથી રહિત, (છે) અસક્તમ્ સગશૂન્ય, ચ, એવ છતાં પણ,
સર્વમૂત્ બધા પ્રાણિમાત્રને ધારણ કરનાર, (છે અને) નિર્ગુણમ્
શુદ્ધરહિત ચ છતાં, ગુણમોક્તુ શુદ્ધોને લોગવનાર, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી તે પ્રકાશ સઘળી ઇન્દ્રિયો તથા તેના શ્રવણ,
મનન અને નિદિધ્યાસન વિગેરે શુદ્ધોને પ્રકાશ આપનાર છતાં
પણ, ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, કોઈને પણ સ ગ ન રાખતુ છતાં
પ્રાણિમાત્રનું આધારભૂત છે અને તત્ત્વાદિ શુદ્ધોથી રહિત હોવા
છતાં શુદ્ધોને લોગવનાર છે ૧૪.

વહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ॥

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥૧૫॥

પદચ્છેદ:—વહિઃ, અન્તઃ, ચ, ભૂતાનામ્, અચરમ્,
ચરમ્, એવ, ચ, સૂક્ષ્મત્વાત્, તત્, અવિજ્ઞેયમ્, દૂરસ્થમ્, ચ,
અંતિકે, ચ, તત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ચરતિ ઇતિ ચગ્મ, ન ચરમ્ અચરમ્ ।
સૂક્ષ્મસ્ય ભાવ સૂક્ષ્મત્વમ્, તમ્માત્ સૂક્ષ્મત્વાત્ । વિશેષેણ જ્ઞાતુમ્ અર્હમ્
ઇતિ વિજ્ઞેયમ્, ન વિજ્ઞેયમ્ ઇતિ અવિજ્ઞેયમ્ । દૂરે તિષ્ઠતિ ઇતિ દૂરસ્થમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તત્ તે પ્રકાશ, ભૂતાનામ્ પ્રાણિ-
ઓની, વહિ બહાર, (અને) અન્તઃ અંદર, (વ્યાપી રહેલુ)
છે. (તેમ જ) અચરમ્ સ્થાવર-ભૂતસમૂહરૂપ, ચ તથા, ચરમ્

જંગમ-પ્રાણિસમુદાયરૂપ, એવ પણ, (છે. વળી) તત્ તે બ્રહ્મ-
સૂક્ષ્મત્વાત્ અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લઈને, અવિદ્યેયમ્ સ્પષ્ટ રીતે ન
બાણી શકાય તેવું, (છે) ચ તેમ, દૂરસ્થમ્ (અજ્ઞાનીઓને તે)
દૂર રહેલું, (હોવા છતાં પણ) અન્તિકે (જ્ઞાનીઓને તે) બ્રહ્મમાં
તન્મયતાને લઈને) અત્યંત પાસે, (છે).

ભાવાર્થ:—તે પરબ્રહ્મ પ્રાણિમાત્રની બહાર તેમજ અંદર
વ્યાપીને રહેલું છે, તેમ સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિના સમૂહરૂપે
પણ તે જ છે. વળી તે બ્રહ્મ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે
બાણી શકાતું નથી. તેમ તે બ્રહ્મ અજ્ઞાનીઓથી દૂર હોવા છતાં
પણ જ્ઞાનીઓને તેમની બ્રહ્મમાં તન્મયતાને લઈને અત્યંત પાસે
છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનીઓ તેને મેળવી શકતા નથી ત્યારે જ્ઞાનીઓ
તાદાત્મ્યસ્વરૂપે તે બ્રહ્મરૂપ થઈ શકવાને સમર્થ થાય છે. ૧૫.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—અવિભક્તમ્, ચ, ભૂતેષુ, વિભક્તમ્, ઇવ,
ચ, સ્થિતમ્, ભૂતભર્તૃ, ચ, તત્, જ્ઞેયમ્, ગ્રસિષ્ણુ, પ્રભવિષ્ણુ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ ભવતમ્ ઇતિ વિભક્તમ્, ન
વિભક્તમ્ ઇતિ અવિભક્તમ્ । ભૂતાનિ વિભર્તિ ઇતિ ભૂતભર્તૃ । ગ્રસનં શીલં
યસ્ય તત્ ગ્રસિષ્ણુ । પ્રભવનં શીલં યસ્ય તત્ પ્રભવિષ્ણુ ।

૧. ૧૬ ૧૫ તુ ભૂતાત્મા ભૂતે ભૂતે વ્યવસ્થિતઃ ।

૨. ૧૬ ૧૫ તુ ભૂતાત્મા ભૂતે ભૂતે વ્યવસ્થિતઃ ॥ શ્રુતિ ॥

ભૂત-પ્રાણિમાત્રના આત્મારૂપ ઈશ્વર પ્રત્યેક પ્રાણિમાં એક પ્રકારે અને બહુ
પ્રકારે જેમ જલમાં એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે દેખાય છે તેમ વ્યવસ્થિત
દેખાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, તત્ તે પ્રદ્ધ, ભૂતેષુ પ્રાણુ-
ઓમા, અવિભક્તમ્ ન વહેંચાયલું, ચ છતાં, વિભક્તમ્ વહેંચા-
યલું, ઇવ હોય તેમ, સ્થિતમ્ રહેલું, (છે) ચ વળી, (તે) ભૂતમર્ત્વ
પ્રાણિઓને પોષણ આપી ધારણ કરનાર, ઘસિષ્ણુ પ્રલયકાળ
વખતે થસી જનાર, ચ તથા, પ્રમવિષ્ણુ ઉત્પત્તિ કરવાના
સામર્થ્યવાળું, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી તે પ્રદ્ધ પ્રાણિઓમા વહેંચાયલું ન હોવા
છતાં વહેંચાયેલાં જોડે રહેલું છે, તેમ જ તે પ્રદ્ધ પ્રાણિઓને પોષણ
આપી ધારણ કરનાર, પ્રલય વખતે સર્વનો શ્રાસ કરી જનાર
તથા ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યવાળું છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્રની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ પ્રદ્ધથી જ થાય છે ૧૬.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—જ્યોતિષામ્, અપિ, તત્, જ્યોતિઃ, તમસઃ,
પરમ્, ઉચ્યતે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, જ્ઞાનગમ્યમ્, હૃદિ, સર્વસ્ય,
વિષ્ટિતમ્.

૧ એન ધ્રુવસ્તપતિ તેજસેદ્ । ન યજ્ઞ સૂર્યો ન ચ ચન્દ્રનારકમ્ । નેમા વિદ્યુતો માતિ
કુતોઽયમગ્નિ ॥ તમેવ માન્નમનુમાતિ સર્વ તસ્ય માસા સર્વમિદ્ વિમાતિ ॥ શુનિ ॥

એવડે તેજથી રૂદ્ધિ પામેડો સૂર્ય તથે છે. ન્યા સૂચ નથી, ચંદ્ર અને તારાઓ
નથી અને આ આકાશમા રહેલી વિદ્યુતો પણ પ્રકાશવી નથી તે ત્યાં આ અગ્નિ
કયાથી પ્રકાશે ? તે પ્રકાશતા જ સધળું પ્રકાશમાન થાય છે અને તેના જ પ્રકાશવડે
આ સમળું જન્મ પ્રકાશે છે

૨ યજ્ઞા યજ્ઞે અને તેના શાખ્યો તમા ટીકાઓમા ‘વિષ્ટિતમ્’ એવો પાઠ છે
તેનો સમાસ વિશેષેણ સ્થિતમ્ इति વિષ્ટિતમ્ એવો થાય છે અને અથ વિશેષણે-
પ્રકારે રહેલું, એવો થાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનેન ગતું પ્રાપ્તું શક્યમ્ इति જ્ઞાનગમ્યમ્ । અધિ ઉત્કૃષ્ટતયા સ્થિતમ્ इति ધિષ્ઠિતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તત્ તે બ્રહ્મ, જ્યોતિષામ્ સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોભાં, અપિ પણ, જ્યોતિઃ સત્ય પ્રકાશરૂપ છે, તમસઃ અધકાર-અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનથી, પરમ્ ન સ્પર્શ કરેલું, ઉચ્ચતે કહેવાય છે, (તેમ) જ્ઞાનમ્ બુદ્ધિમાં વ્યક્ત થતા જ્ઞાનરૂપ, જ્ઞેયમ્ જાણવા લાયક વસ્તુરૂપ, (અને) સર્વસ્ય પ્રાપ્તિ-માત્રના, હૃદિ હૃદયમાં, ધિષ્ઠિતમ્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે અર્થાત્ નિયંતૃ-સ્વરૂપે સ્થિત થએલું, (છે).

ભાવાર્થઃ—સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોભાં પણ તે બ્રહ્મ જ પ્રકાશસ્વરૂપ અથવા સર્વ પ્રકાશોને પણ પ્રકાશિત કરનાર તેનેરૂપ છે, અને તે અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનના અધકારથી અત્યંત દૂર-અસ્પૃષ્ઠ એમ કહેવાય છે, એટલે કે એની પ્રાપ્તિ પછી અજ્ઞાન રહેતું જ નથી એવું છે. વળી જેના વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાનરૂપ, જાણવા યોગ્ય-જ્ઞેય જે વસ્તુ તે વસ્તુરૂપ તેમ જ પ્રાપ્તિ-માત્રના હૃદયમાં નિયંતૃરૂપે રહેલું પણ તે બ્રહ્મ જ છે. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં કહેલાં બ્રહ્મનાં લક્ષણોનો ઉપ-સંહાર કરતાં હવે ભગવાન કહે છે:

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

मैकत્ત एतद्विज्ञाय मन्नावायोपपद्यते ॥ ૧૮ ॥

૧ અમો વપદ્મન સર્વમગ્નિરેવ મયેદયા ।

વિદિત વિદિતં વેદ્યં સંપિદેવ મવેત્તયા ॥

જેમ અગ્નિમાં હોમેલું ધી સુખનું અગ્નિજ થઈ જાય છે તેમ વેદ-જાણવા યોગ્ય આત્મા જાણતાં જાણતાં જ્ઞાનરૂપ જ થઈ જાય છે.

પદચ્છેદઃ—ઈતિ, ક્ષેત્રમ્, તથા, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, ચ, ઉક્તમ્, સમાસતઃ, મદ્ભક્તઃ, एतत्, વિજ્ઞાય, મદ્ભાવાય, ઉપપદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમાસેન ઇતિ સમાસતઃ । મમ ભક્તઃ ઇતિ મદ્ભક્તઃ । વિશેષેણ જ્ઞાત્વા ઇતિ વિજ્ઞાય । મમ ભાવઃ ઇતિ મદ્ભાવઃ, તસ્મૈ મદ્ભાવાય ।

અન્યથા અને અર્થઃ— ઇતિ એ પ્રમાણે, 'ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, તથા તેમ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુરૂપ બ્રહ્મ, (એ) સમાસતઃ સંક્ષેપથી, ઉક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, (છે) મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત, एतत् એ(સર્વ)ને, જ્ઞાત્વા જાણીને, મદ્ભાવાય મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને, ઉપપદ્યતે પામે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, તેમજ જ્ઞેયનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કર્યું. મારો ભક્ત એ સર્વ—ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને જાણીને મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—સાતમા અધ્યાયમાં ઈશ્વરે પોતાની એ પ્રકારની ૧૪-ક્ષેત્રજ્ઞાણા અને અપરા-ક્ષેત્રજ્ઞાણા પ્રકૃતિ, " एतद्योनीनि—એ અને જ જૂતમાત્રમાં બીજ-કારણ છે," ઇત્યાદિ કહ્યું છે, પણ પ્રાણિમાત્રના મૂળ કારણરૂપે તે બંને પ્રકૃતિ કેવી રીતે છે તે વિશે હવે નીચે પ્રમાણે ૨૫૮ કરતા બગવાન કહે છે.

૧ "મહાબુતાનિ" એ શ્લોકથી "સંઘાતશ્વેતના ઇતિ" મુખી ક્ષેત્રનું વર્ણન કર્યું, તેમ "અમાનિત્વમ્" થી બધને "તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્" મુખી જ્ઞાનનું અને "જ્ઞેયં યત્" થી સઠ કરીને "તમસ્ત્ પરમુચ્યતે" મુખી જ્ઞેય એ બધ તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એને જ સારી રીતે જાણે તે બ્રહ્મવત્સ્વરૂપ થવાને સમર્થ થાય છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્ધચનાદી ઉભાવપિ ॥

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, અનાદી, ઉભૌ, અપિ, વિકારાન્, ચ, ગુણાન્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, પ્રકૃતિસંભવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે આદિર્યયોઃ તૌ અનાદી, તૌ । પ્રકૃતિઃ—માયા—સંભવઃ યેષાં તે પ્રકૃતિસંભવાઃ, તાન્ પ્રકૃતિસંભવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ચ અને, પુરુષમ્ પુરુષને, (એમ) ઉભૌ બંનેને, અપિ પણ, અનાદી આદિરહિત, એવ જ, વિદ્ધિ તું બાણ, ચ અને, વિકારાન્ વિકારોને ચ તથા, ગુણાન્ ગુણોને, પ્રકૃતિસંભવાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, એવ જ, વિદ્ધિ તું બાણ.

ભાવાર્થઃ—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેને તું આદિરહિત બાણ, એટલે કે એ કોઈનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં નથી એમ તું સમજ, પણ બુદ્ધિ, શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિકારો, તેમ સુખ, દુઃખ મોહાદિ જે ગુણો છે તેઓને તો પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલા તું બાણ. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—‘પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો અને વિકારો ક્યાં છે ?’ એ બાણવાની અર્જુનની ધમ્મજાને તૃપ્ત કરતા ભગવાન્ તેમનું વર્ણન કરી પ્રકૃતિનું સંસાર પ્રતિ કારણ દર્શાવે છે:

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥

પુરુષઃ સુખદુઃસ્વાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે, હેતુઃ, પ્રકૃતિઃ, ઉચ્યતે, પુરુષઃ, સુખદુઃસ્વાનામ્, ભોક્તૃત્વે, હેતુઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્, કાર્યં ચ કારણાનિ ચ इति કાર્યકારણાનિ, તેષાં કર્તૃત્વમ્ इति કાર્યકારણકર્તૃત્વમ્, તસ્મિન્ કાર્યકારણકર્તૃત્વે । સુસ્વાનિ ચ દુઃસ્વાનિ ચ इति સુખદુઃસ્વાનિ, તેષામ્ સુખદુઃસ્વાનામ્ । ભોક્તુઃ ભાવઃ ભોક્તૃત્વમ્, તસ્મિન્ ભોક્તૃત્વે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે કાર્ય-શરીર, અને કારણ (જ્ઞાનેન્દ્રિયપચક, કર્મેન્દ્રિયપચક તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ તેર)ના કર્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ, પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (અને) સુખદુઃસ્વાનામ્ સુખ અને દુઃખોના, ભોક્તૃત્વે ભોક્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ પુરુષઃ પુરુષ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—કાર્ય-શરીર અને કારણ-ઇન્દ્રિયો, એ બંનેના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ કારણરૂપે કહેવામાં આવેછે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ પોતે જ તે રૂપે પરિણામ પામે છે, અને સુખ તેમ જ દુઃખો ઇત્યાદિના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણરૂપે કહેવાય છે. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં પુરુષનું સુખદુઃખોમાં ભોક્તાપણું-સંસારિપણું કહ્યું, પરંતુ તે કયા નિમિત્તથી છે તેનું કારણ દર્શાવતાં ભગવાન કહે છે:

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ॥
કારણં ગુણસદ્ગોઽસ્ય સદસચોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—પુરુષઃ, પ્રકૃતિસ્થઃ, હિ, ભુંક્તે, પ્રકૃતિજાન્,
ગુણાન્, કારણમ્, ગુણસદ્ગઃ, અસ્ય, સદસચોનિજન્મસુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતૌ તિષ્ઠતિ ઇતિ પ્રકૃતિસ્થઃ । પ્રકૃત્યાઃ
જાયન્તે ઇતિ પ્રકૃતિજાઃ, તાન્ પ્રકૃતિજાન્ । ગુણેષુ સદ્ગઃ ઇતિ ગુણસદ્ગઃ ।
સત્યશ્ચ અસત્યશ્ચ સત્યાસત્યઃ, તાશ્ચ યોનયઃ ઇતિ સદસચોનયઃ ।
અથવા સચ્ચ અસચ્ચ સદસર્તા, તયોઃ યોનયઃ ઇતિ સદસચોનયઃ, તામ્
જન્માનિ ઇતિ સદસચોનિજન્માનિ, તેષુ સદસચોનિજન્મસુ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, પુરુષઃ ભોક્તા-
પુરુષ, પ્રકૃતિસ્થઃ અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમાં રહેલો થકો, પ્રકૃતિ-
જાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણાન્ ગુણોને, ભુંક્તે ભોગવે છે,
(તથા) સદસચોનિજન્મસુ સારી અને ખરાબ યોનિઓમાં
જન્મે (થવા)નું, કારણમ્ કારણ, અસ્ય આ પુરુષનો, ગુણસદ્ગઃ
ગુણો—દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ-ભોડેનો સંગ, (છે).

ભાવાર્થઃ—પુરુષ સુખદુઃખોનો ભોક્તા છે એનું કારણ એ
કે, પુરુષ અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા
ગુણોને ભોગવે છે, તથા તેનો સારી અને નરસી યોનિમાં જન્મ
થવાનું કારણ પણ તેનો દેહ, ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયો સાથેનો
સંગ જ છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને ભોગવવાથી અને
દેહાદિના સંગથી જ તે સુખદુઃખોનો ભોક્તા અને જન્મ લેનાર
થાય છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના વશમાં રહેવાથી પ્રકૃતિના જ અવિવેકથી પુરુષને સસાર છે, વાસ્તવિક રીતે તેને કંઈ પણ નથી, એવા આશયથી તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા ભગવાન અર્જુનને કહે છે.

उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ ૨૨ ॥

પદ્મચેદ:—ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ચ, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વરઃ, પરમાત્મા, ઇતિ, ચ, અપિ, ઉક્તઃ, દેહે, અસ્મિન્, પુરુષઃ, પરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉપ સમીપે પશ્યતિ ઇતિ ઉપદ્રષ્ટા । અનુ પશ્ચાત્ મન્યતે ઇતિ અનુમન્તા । વિભર્તિ ઇતિ ભર્તા । ભુન્ક્તિ ઇતિ ભોક્તા । મહાશ્વાસૌ ઈશ્વરશ્ચ મહેશ્વર । પરમશ્વાસૌ આત્મા ચ પરમાત્મા ।

અન્યથા અને અર્થ:—આસ્મિન્ આ, દેહે શરીરમાં, (રહેલો) પરઃ સૌથી પરમ—અન્યકતથી પણ પર, પુરુષઃ પુરુષ—પરમાત્મા, (પ્રકૃતિના શુણોનો) ઉપદ્રષ્ટા અત્યંત સંનિધિમાં રહી સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા—સાક્ષી, અનુમન્તા (કાર્યકારણ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતે પ્રવૃત્ત ન હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્ત હોય તેમ) અનુકૂલ રહેનારો, જ તથા, ભર્તા (દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ બધાં જે ચૈતન્યના આભાસમાત્ર છે, તેમને પોતાની સત્તા તેમ જ સ્ફૂર્તિથી) ધારણ કરનાર—પોષણ કરનાર, ભોક્તા (નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપથી બુદ્ધિના સુખ, દુઃખ અને મોહવાળા બધા વિષયોને વિભાગપૂર્વક) ભોગવનાર, મહેશ્વર. (સર્વાત્મા અને સ્વતત્ર હોવાથી) મહાન્ ઈશ્વર, ચ અને પરમાત્મા પરમાત્મા, ઇતિ એ પ્રમાણે, અપિ પણ, ઉક્ત. કહેવાયલો, (છે).

ભાવાર્થ:—આ શરીરમાં રહેલો સૌથી પરમ પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણોની સમીપમાં રહીને સાક્ષિરૂપે દ્રષ્ટા, કાર્યકારણની પ્રવૃત્તિઓને અનુમોદન આપનાર, દેહાદિને ધારણ કરનાર, વિષયોને ભોગવનાર, મહેશ્વર તેમ જ પરમાત્મા કહેવાયલો છે, અર્થાત્ સર્વ સત્તાધારક તે પરમ પુરુષ જ છે એમ તું માન. ૨૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકનું જો સ્થાન હોય તેવાની પ્રતિમા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, એવમ્, વેત્તિ, પુરુષમ્, પ્રકૃતિમ્, ચ ગુણૈઃ, સહ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, ન, સઃ, ભૂયઃ, અભિજાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વપ્રકારેણ इति સર્વથા । વર્તતે असौ वर्तमानः । अभितः जायते इति अभिजायते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, એવમ્ એ પ્રભાણે, પુરુષમ્ પુરુષને, ચ અને, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ગુણૈઃ તેના ગુણો અને વિકારો, સહ સહિત, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, સર્વથા સર્વ પ્રકારે, વર્તમાન. (સંસારમાં) વર્તતો, (હોવા છતાં) અપિ પણ, ભૂયઃ ફરી, ન, અભિજાયતે જન્મ પામતો નથી.

१ बीजा-समनुपपद्यमाने न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धेस्तथा क्लेशैर्नात्मा सपद्यते पुन ॥

જેમ અગ્નિવડે બળી ગયેલા બીજો ફરીથી બીજતો નથી તેમ જ આત્માના ક્લેશો જ્ઞાનવડે દગ્ધ થતા ફરી તે આત્મા જન્મ ધારણ કરતો નથી.

સાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે પુરુષ તથા પ્રકૃતિને તેના ગુણ અને વિકારો સહિત જાણે છે તે દરેક રીતે સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકથી ફરી જન્મ પામતો નથી. અર્થાત્ તેને પ્રકૃતિપુરુષનું સત્ય જ્ઞાન થતાં તે બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાનયુક્ત થાય છે અને તેથી મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત કહી હવે તેના સ્વરૂપ “આત્મદર્શન” માટે ખીજા ઉપાયો દર્શાવતા બગવાન કહે છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ધ્યાનેન, આત્મનિ, પશ્યન્તિ, કેચિત્, આત્મા-નમ્, આત્મના, અન્યે, સાંખ્યેન, યોગેન, કર્મયોગેન, ચ, અપરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ધીયતે અનેન इति ધ્યાનમ્, તેન ધ્યાનેન । કર્મૈવ યોગઃ इति કર્મયોગઃ, તેન કર્મયોગેન ।

અન્વય અને અર્થઃ—કેચિત્ કેટલાક, ધ્યાનેન ધ્યાન વડે, અન્યે ખીજા કેઈ, સાંખ્યેન સાંખ્યવડે, ચ તથા, અપરે ખીજા કેટલાક, કર્મયોગેન (ઇશ્વરને અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી કરવામાં આવતા) કર્મરૂપી યોગવડે, આત્મના આત્માથી, આત્માનમ્ આત્માને, આત્મનિ આત્મામાં—પોતામાં (જ) પશ્યન્તિ જુએ છે.

૧ સખ્દસ્પર્શદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયોને મન પ્રત્યે એ ચીને તથા મનને પૃથક્ ચૈતન્ય-પરમાત્મામાં એકાગ્રતાથી ધ્યાનને જે ચિંતન કરવામાં આવે તે ‘ધ્યાન’ કહેવાય છે.

૨ ‘સત્ત્વ, રજઃ, તમ’ એ ગુણો મારા વડે જોવાય છે, હું તેમનાથી જુદો છું, ગુણોના વ્યવસાયને સાક્ષિમાત્ર, તેમજ ગુણોથી રહિત આત્મા છું’ એવી જાતનું જે ચિંતન તે ‘સાંખ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક પુરુષો ધ્યાનથી, કેટલાક સાંખ્યથી અને બીજા કેટલાએક ઈશ્વરને અર્પણ કરેલા કર્મયોગ વાં આત્મજ્ઞાનથી અખંડ આત્માને પોતાનામાં જ જુએ છે, આ પ્રમાણે પુરુષો ભિન્ન ભિન્ન રીતે આત્મદર્શન કરવા સમર્થ થાય છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘ અત્યંત મંદ અધિકારવાળા મુમુક્ષુઓને આત્મ-દર્શનનો ઉપાય કયો છે ’ તે હવે કહે છે:

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ॥

તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—અન્યે, તુ, એવમ્, અજાનન્તઃ, શ્રુત્વા, અન્યેભ્યઃ, ઉપાસતે, તે, અપિ, ચ, અતિતરન્તિ, એવ, મૃત્યુમ્, શ્રુતિપરાયણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જાનન્તિ તે અજાનન્તઃ । અતિશયેન તરન્તિ ઇતિ અતિતરન્તિ । શ્રુતિઃ શ્રવણં પરમ્ અયનં સાધનં યેષાં તે, વા શ્રુતિષુ પરાયણાઃ તત્પરા ઇતિ શ્રુતિપરાયણાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અન્યે બીજા કેટલાક, તુ તો, એવમ્ એ પ્રમાણે, (ઉપર કહેલા ઉપાયોમાંથી એક પણ ઉપાય વડે યથોક્ત આત્માને) અજાનન્તઃ ન જાણતા, અન્યેભ્યઃ અન્ય- (આચાર્યો) પાસેથી, (તે આત્મજ્ઞાન) શ્રુત્વા સાંભળીને, (તેને) ઉપાસતે ઉપાસે છે—શ્રદ્ધાળુ થઈ તેનું ચિંતન કરે છે, ચ અને, (તેથી) શ્રુતિપરાયણાઃ (મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં) શ્રવણ એ જ નેમનું પરમ સાધન છે એવા, તે તેઓ, અપિ પણ, મૃત્યુમ્ મૃત્યુને—મૃત્યુચક્ર સંસારને, અતિતરન્તિ ઓળંગી જાય છે, એવ જ.

ભાવાર્થ:—ખીબ કેટલાક તો ઉપર કહેલા ઉપાયોમાથી કે ઉપાયથી પણ યથોક્ત આત્માને નહિ બાણતાં આચાર્યો સેથી તે આત્માનુ શ્રવણ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનુ ચિતન છે તેથી મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં શ્રવણ એ જ જેમનુ પરમ ધન છે એવા તેઓ પણ મૃત્યુયુક્ત આ સસારને અવશ્ય રી બાય છે, એટલે તેઓ પણ સમયે મોક્ષ મેળવવા શક્તિ ન્ થાય છે ૨૫

અવતરણિકા:—“ક્ષેત્રજ્ઞ-અદ્વિતીય ઇન્દ્રિયવિષયક-જ્ઞાન એ મોક્ષનુ ધન છે, જેને બાણીને પ્રાણી અમૃત અનુભવે છે ” ઇત્યાદિ કહ્યું છે તે હેતુથી કહેલું છે તે બાણાવવા માટે હવે ભગવાન કહે છે

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજગમમ્ ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—યાવત્, સંજાયતે, કિંચિત્, સત્ત્વમ્, યાવરજગમમ્, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્, તત્, વિદ્ધિ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ જાયતે इति સંજાયતે । સત્ત્વમ્ । તિષ્ઠતિ इति સ્થાવરમ્, ગચ્છતિ इति જગમમ્, સ્થાવર જગમ્ ચ इति સ્થાવરજગમમ્ । ક્ષેત્ર ચ ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ इति ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, યો સયોગ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગ, તસ્માત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ । ભરતેષુ ઇષભ इति ભરતર્ષભ, તત્સન્નુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ ।

અન્ય અને અર્થ:—ભરતર્ષભ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યાવત્ ૧૮૬-જે સ્થાવરજગમમ્ જડ અને ચૈતન્ય, કિંચિત્ કંઈ પણ, સત્ત્વમ્ પ્રાણિસમૂહ, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તત્ તે બધું,

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ, (ઉત્પન્ન થાય છે એમ) વિદ્ધિ તું બાણ.

બાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જેટલું-જે સ્થાવરજંગમ કંઈ પણ પ્રાણિઓનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાણ. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધને આધીન હોવાથી, ક્ષેત્રજ્ઞાત્મક પરમાત્મા સિવાય આ પ્રાણિસમૂહનો સર્વથા લોપ થાય છે, એમ ઐક્યજ્ઞાન થવાથી પ્રાણિમાત્રમાં ઐક્ય તથા સમદષ્ટિ થાય છે, અને તેથી તેવી દષ્ટિવાળાને જ મુક્તિ પણ સુલભ છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—આત્માના સમ્યગ્દર્શનનું ફલ ‘ ન જ્ઞ મૂયોઽમિ-જાયતે ’ ઇત્યાદિ વચનો વડે કહ્યું છે, તેમ તે દર્શનના પરિણામે અવિદ્યાદિ સંસારનાં કારણોની નિવૃત્તિ દ્વારા પુનર્જન્મનો અભાવ પણ કહ્યો છે. જન્મનું કારણ અવિદ્યાનિમિત્ત ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ છે, તેથી એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરાવનાર પ્રહારનું વર્ણન પણ કર્યું, તોપણ ફરી બીજા શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરતાં સમ્યગ્દર્શકો કોણ કહેવાય છે તે હવે ભગવાન કહે છે:

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પश्यति સ પश्यति ॥૨૭॥

પદચ્છેદ:—સપમ્, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તિષ્ઠન્તમ્, પરમેશ્વરમ્, વિનશ્યત્સુ, અવિનશ્યન્તમ્, યઃ, પश्यति, સઃ, પश्यति.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તિષ્ઠતિ ઇતિ તિષ્ઠન્, તં તિષ્ઠન્તમ્ । પર-મશ્ચાસૌ ईश्वरश्च परमेश्वरः, તં પરમેશ્વરમ્ । વિશેષેણ નશ્યન્તિ ઇતિ વિનશ્ય-ન્તિ, તેષુ વિનશ્યત્સુ । ન વિનશ્યતિ ઇતિ અવિનશ્યન્, તંમ્ અવિનશ્યન્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, વિનશ્યત્સુ નાશવંત (એવા) સર્વેષુ સર્વ, મૃતેષુ ભૂતોમાં, અવિનશ્યન્તમ્ અવિનાશી, પરમેશ્વરમ્ પરમેશ્વરને, સમમ્ સમાન, (પછે) તિષ્ઠન્તમ્ રહેલા, પશ્યતિ જુએ છે, સઃ તે, (જ) પશ્યતિ જુએ છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ નાશવંત એવા સર્વે પ્રાણીઓમાં અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપછે રહેલા જુએ છે તે જ ખરી રીતે જુએ છે. અર્થાત્ નાશવંત પ્રાણીઓ પણ બ્રહ્મા જ હીન થવાથી તે પણ બ્રહ્મભય જ છે એમ જે જુએ છે તે જ સમ્યક્દર્શી કહેવાય છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—સમ્યક્દર્શનના ફલનુ વર્ણન કરતા હવે ભગવાન કહે છે.

સમં પશ્યન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ॥

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—સમમ્, પશ્યન્, હિ, સર્વત્ર, સમવસ્થિતમ્
ઈશ્વરમ્, ન, હિનસ્તિ, આત્મના, આત્માનમ્, તતઃ, યાતિ,
પરામ્, ગતિમ્.

૧ યોડયથા સન્નમાત્માનમન્યથા પ્રતિપચ્યતે ।

કિં તેન ન કૃતં શપ ચૌરેણાત્માપહારિણા ॥

મહામાતે શકુન્તલાસ્વાને ॥

જે પુરુષ પ્રકાશતરથી રહેલા—સ્વસ્વરૂપે રહેલા આત્માને પ્રકાશતરે-સ્વરૂપે દેહાદિરૂપે માનવા લાગે છે તે આત્માનુ અપહરણ—અયોગ્ય ચોરી કરનારા ચોરે કયુ પાપ ન કર્યું કહેવાય ? અર્થાત્ જે સ્વરૂપને ન જાણવા રૂપ ચોરી કરે છે તે જરૂર પાપ કરે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પશ્યતિ ઇતિ પશ્યન્ । સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । અવ સમીપે સ્થિતઃ ઇતિ અવસ્થિતઃ, સમ્યક્ અવસ્થિતઃ ઇતિ સમવસ્થિતઃ, તમ્ સમવસ્થિતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—હિ કારણુ કે, (પુરુષ) સર્વત્ર સર્વપ્રાણીમાં, સમવસ્થિતમ્ સમાનપણે રહેલા, ઈશ્વરમ્ ઇન્ધરને, સમમ્ સમાન, (ભાવથી) પશ્યન્ જોતો થકો, આત્માના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, ન, હિનસ્તિ હણતો નથી, (અને) તતઃ ત્યાર પછી, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—કારણુ કે જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાં સમાનપણે રહેલા ઇન્ધરને સમાનભાવથી જુએછે તે પુરુષ આત્મા વડે પોતાના આત્માનો નાશ-અધઃપાત-કરતો નથી એટલે તેની અધોગતિ થતી નથી, પણ એવા ઉત્તમ જ્ઞાનના પરિણામે તે મોક્ષની પરમ ગતિને પામે છે. ૨૮.

અવતરણિકા:—“ મર્વભૂતોમાં રહેલા ઇન્ધરને સમતાથી જોતો પુરુષ આત્માથી આત્માનો નાશ કરતો નથી. ” એમ કહ્યું છે તે વાસ્તવિક નથી, કારણુ કે “ મુખ્યદુઃખાદિ પોતાના ગુણો, તથા પોતાનાં ધર્મ અધર્માદિ કર્મોની ભિન્નતાથી પ્રત્યેક દેહમાં રહેલા ભિન્નપરમાણુવિશિષ્ટ આત્માઓમાં કેવી રીતે સામ્યદર્શન થઈ શકે ! ” એવી શકના પરિહારમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ॥

યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદ:—પ્રકૃત્યા, એવ, ચ, કર્માણિ, ક્રિયમાણાનિ, સર્વશઃ, યઃ, પશ્યતિ, તથા, આત્માનમ્, અકર્તારમ્, સઃ, પશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્રિયન્તે અહર્નિશમ્ इति ક્રિયમાણાનિ, તાનિ । સર્વેણ પ્રકારેણ इति સર્વશઃ । કરોતિ इति કર્તા, ન કર્તા इति અકર્તા, તમ્ અકર્તારમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ અને, યઃ જે પુરુષ, પ્રકૃત્યા ભગવાન્ની ત્રિશુણ્ણાત્મિકા માયા વડે, एव જ, સર્વશઃ સર્વ પ્રકારે, કર્માણિ કર્મો, ક્રિયમાણાનિ કરવામાં આવે છે, (એમ) પશ્યતિ જુએ છે, તથા તથા, આત્માનમ્ આત્માને, અકર્તારમ્ અકર્તા, (પશ્યતિ જુએ છે) સઃ તે, પશ્યતિ (સત્ય) જુએ છે.

ભાવાર્થઃ—ભગવાન્ની ત્રિશુણ્ણાત્મિકા માયા જ સર્વ પ્રકારે બધાં કર્મો કરે છે, પણ બીજું કોઈ કરતું નથી, અર્થાત્ તેને જ આધારે મનુષ્યો સર્વ કાર્યો કરે છે એવી રીતે જે પુરુષ જુએ છે, તેમ આત્માને સર્વ ઉપાધિરહિત—અકર્તા જુએ છે તે જ વાસ્તવિક રીતે જુએ છે. અર્થાત્ આત્મા બિન્નપરમાણુ-વશિષ્ઠ કે કર્તા બોલતા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ જ આત્માની સત્તાથી બધું તંત્ર ચલાવે છે, એથી જ આત્મા નિર્લેપ અને નિર્વિકાર તથા સમાન છે, અને તેથી જ તેમાં આત્મજ્ઞાનીઓ સામ્યદર્શન કરી શકે છે. એટલે આવી રીતે સામ્યદર્શન કરનાર જ જ્ઞાની સત્ય રીતે સમદર્શક માનવામાં આવે છે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—પુનઃ પણ તે જ સમદર્શનનો મહિમા બીજા શબ્દોથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, ભૂતપૃથગ્ભાવમ્, એકસ્થમ્, અનુપ-
શ્યતિ, તતઃ, એવ, ચ, વિસ્તારમ્, બ્રહ્મ, સંપદ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાનાં પૃથગ્ભાવઃ ઇતિ ભૂતપૃથગ્ભાવઃ, તં
ભૂતપૃથગ્ભાવસ્ય । એકસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્થઃ, તમ્ એકસ્થમ્ । અનુ-
પશ્ચાત્ પશ્યાતિ ઇતિ અનુપશ્યતિ । વિશેષેણ તારઃ ઇતિ વિસ્તારઃ । સમ્યક્
પદ્યતે ઇતિ સંપદ્યતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, (મુમુક્ષુ) ભૂતપૃથ-
ગ્ભાવમ્ આકાશાદિ પંચમહાભૂતોના પૃથક્ભાવ-ભિન્નપણુ-ને,
એકસ્થમ્ એક જ આત્મામાં રહેલો, અનુપશ્યતિ જુએ છે, ચ તથા,
તતઃ તે આત્માથી, એવ જ, (ફરી તેને) વિસ્તારમ્ ઉત્પત્તિ અથવા
વિકાસને પામેલો, (અનુપશ્યતિ જુએ છે,) તદા તે વખતે, (તે)
બ્રહ્મ પ્રદક્ષસ્વરૂપને, સંપદ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યારે આ મુમુક્ષુ પંચમહાભૂતોના ભિન્ન-
ભાવને પ્રલયસમયમાં એક જ આત્મામાં રહેલો જુએ છે તેમ
જ સૃષ્ટિના આદિકાલમાં આત્મામાંથી જ તેને વિકાસ પામેલો
એટલે ઉત્પન્ન થયેલો જુએ છે, ત્યારે જ તે સાક્ષાત્ પ્રદક્ષ-
સ્વરૂપ જાય છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર આત્મસ્વરૂપ જ છે એવું
સમદર્શિપણું થાય ત્યારે જ તે પ્રદક્ષસ્વરૂપને પામે છે. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—“ સર્વે દેહોમાં એક જ આત્માના અસ્તિત્વથી
તેનામાં દોષોનો સંબંધ થવો જોઈએ ” એવી શંકાના પરિહારમાં ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માઽયમવ્યયઃ ॥

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અનાદિત્વાત્, નિર્ગુણત્વાત્, પરમાત્મા, અયમ્, અવ્યયઃ, શરીરસ્થઃ, અપિ, કૌન્તેય, ન, કરોતિ, ન, લિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન વિદ્યતે આદિઃ કારણં યસ્ય સઃ અનાદિઃ, અનાદેઃ ભાવઃ અનાદિત્વમ્, તસ્માત્ અનાદિત્વાત્ । નિર્ગત ગુણાઃ યસ્માત્ સઃ નિર્ગુણઃ, નિર્ગણસ્ય ભાવઃ નિર્ગુણત્વમ્, તસ્માત્ નિર્ગુણત્વાત્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ । શરીરે તિષ્ઠતિ ઇતિ શરીરસ્થઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે અર્જુન ! અયમ્ આ, પરમાત્મા પરમાત્મા, અનાદિત્વાત્ અનાદિભાવથી, (અને) નિર્ગુણત્વાત્ શુદ્ધોરહિતપણથી, અવ્યયઃ ક્રિયા અને વ્યયરહિત, (છે, તેથી) શરીરસ્થઃ શરીરમાં રહેલો છતાં, અપિ પણ, ન, કરોતિ (કંઈ પણ) કરતો નથી, (તેમ જ) ન, લિપ્યતે લેખાતો નથી.

હોવાર્થઃ—હે કૌન્તેય—અર્જુન ! આ પરમાત્મા અનાદિ અને શુદ્ધરહિત હોવાથી ક્રિયાવનાનો અને કોઈ પણ જાતના વિકારથી રહિત છે, એથી જો શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં પણ કંઈ કરતો નથી તેમ કશાથી લેખાતો પણ નથી. અર્થાત્ જો નિષ્ક્રિય અને નિર્લિપ્ત હોવાથી શારીરિક કોઈપણ દોષો એને સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં “ન કરોતિ ન લિપ્યતે—આત્મા કંઈ કરતો નથી તેમ જ લેખાતો પણ નથી.” એમ જે કહ્યું તેને હવે ભગવાન દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજાવે છે:

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ॥

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, સર્વગતમ્, સૌક્ષ્મ્યાત્, આકાશમ્, ન, ઉપલિપ્યતે, સર્વત્ર, અવસ્થિતઃ, દેહે, તથા, આત્મા, ન, ઉપલિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વસ્મિન્ ગતમ્ इति સર્વગતમ્ ।
સૂક્ષ્મસ્ય ભાવઃ સૌક્ષ્મ્યમ્, તસ્માત્ સૌક્ષ્મ્યાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, સર્વગતમ્ બધે ઠેકાણે વ્યાપ્ત થયેલું, આકાશમ્ આકાશ, સૌક્ષ્મ્યાત્ સૂક્ષ્મવાને લઈને, ન, ઉપલિપ્યતે લેખાતું નથી, તથા તેવી રીતે, આત્મા આત્મા, (પણ) સર્વત્ર સર્વ ઠેકાણે, અવસ્થિતઃ રહેલો (હોવા છતાં પણ), ન, ઉપલિપ્યતે લેખાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપ્ત થએલું છતાં આકાશ પોતાના સૂક્ષ્મપણાને લીધે લેખાતું નથી તેવી જ રીતે આત્મા પણ પ્રાણિમાત્રનાં શરીરોમાં રહેલો હોવા છતાં—સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ કશાથી લિપ્ત થતો નથી. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—ફક્ત અસંગ સ્વભાવથી જ આત્મા લિપ્ત થતો નથી એમ નહિ, પણ પોતાના પ્રકાશકપણાને લીધે દોષનાથી પણ લિપ્ત ન થતાં સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશિત કરનાર છે એમ દૃષ્ટાંતથી ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે:

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ॥

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રકાશયતિ, એકઃ, કૃત્સ્નમ્, લોકમ્, હમમ્, રવિઃ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રી, તથા, કૃત્સ્નમ્, પ્રકાશયતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ કાશયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ ।
ક્ષેત્રમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષેત્રી ।

અન્ય અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! યથા જેવી રીતે, એકઃ એક, રવિઃ સૂર્ય, હમમ્ આ, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, લોકમ્ લોકને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે, તથા તેવી રીતે, ક્ષેત્રી આત્મા, (પણ) કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રરૂપી શરીરને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! જેવી રીતે આ એક જ સૂર્યનારાયણ સમસ્ત લોકને પ્રકાશ આપે છે તેવી રીતે પરમાત્મા પણ સમસ્ત ક્ષેત્રરૂપી શરીરને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ એ પોતે કોઈનાથી પણ વિશ્વ ન થતાં પોતાના પ્રકાશથી સર્વને વિશ્વ કરી પ્રકાશિત કરે છે, અને તેથી જ એ કોઈ પણ પ્રકારના શારીરિક દોષોથી રહિત અને નિર્વિશ્વ છે. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ઉપસંહાર કરતાં આખા અધ્યાયનો અર્થ નીચેના શ્લોકથી ભગવાન કહે છે:

૧ યથા દીપઃ સ્વશરણે વીપ્સમાનઃ પ્રકાશતે ।

૨ જમ્ભેવ શરીરાણિ પ્રકાશયતિ ચેતનઃ ॥ અનુગીતા ॥

જેમ દીવો પોતાના સ્થાન-ધરમાં તેને પ્રકાશમાન કરતો પ્રકાશે છે તે પ્રમાણે જ ચેતન્યાત્મા પણ શરીરને પ્રકાશિત કરતો પોતે તેઓમા પ્રકાશે છે.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ॥

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, એવમ્, અન્તરમ્, જ્ઞાનચક્ષુષા, ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્, ચ, યે, વિદુઃ, યાન્તિ, તે, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્રં જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, ક્ષેત્રં ચ ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ જ્ઞાનચક્ષુઃ, તેન જ્ઞાનચક્ષુષા । ભૂતાનાં પ્રકૃતિઃ ભૂતપ્રકૃતિઃ, તત્સ્યાઃ મોક્ષઃ ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષઃ, તં ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એવમ્ એ પ્રમાણે, યે જેઓ, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો, અન્તરમ્ લેઈ, ચ તથા, ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ભૂતમાત્રના ઉપાધાનકારણરૂપ (ત્રિશુષ્ટાત્મિકા અવિધાલક્ષણ) પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને, વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, પરમ્ પરમાર્થ તત્ત્વ-પ્રદાને, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે આ (અધ્યાયમાં કહ્યું તેમ) જે મનુષ્યો ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ કોને કહેવામાં આવે છે અને તેમાં શે લેઈ છે તે લેઈને તથા ભૂતમાત્રના ઉપાધાનકારણરૂપ ત્રિશુષ્ટાત્મિકા અવિધાલક્ષણ પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને જાણે છે, તેઓ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપ પ્રદાને પામે છે. અર્થાત્ તેઓ મોક્ષ પામી ક્યારે પણ પુનર્જન્મ ધારણ કરતા નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकान्तार्त्तान्तिकप्रणीत-
सान्ध्यवोधिण्यां गुर्जरटीकायां प्रकृतिपुरुष-
विवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

અવતરણિકા:—‘ આ જગત્મા ઉત્પન્ન થતી વસ્તુમાત્ર ક્ષેત્ર અને પ્રજાના મયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ’ એમ આગળ કહેવામા આવ્યું. તેને ‘ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી “ પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ ” ઇત્યાદિ શિક્ષાથી ભગવાન કહેવાનું શરુ કરે છે, અથવા ‘ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજાનું જગત્પ્રતિ રણુત્તન ઇશ્વરની આધીનતા હેઠળ છે, પરંતુ સામ્યવાદીઓ તેને જેમ તત્ત્વ માને છે તેમ તે સ્વતંત્ર કારણભૂત નથી ’ એ જણાવવા તેમ જ ‘ પુરુ-
ષો પ્રકૃતિ સાથે એકંદ્યાધ્યાસ, પુરુષ-આત્મા-નો ગુણોમા સગ, અને એ જ એક જીવાત્માઓને ઉત્તમ અથવા અધમ યોનિઓમા જન્મ આપવાનું કારણ છે, ’ એમ સ્પષ્ટીકરણ કરતા તે કયા ગુણુમા ? (૧), તો કેવી રીતે મગ છે ? (૨), કેટલા ગુણો છે ? (૩), કેવી રીતે આત્માનું ધન કરે છે ? (૪), ગુણોમાથી મુક્ત કેમ થવાય ? (૫), અને મુક્ત થયે-
ના લક્ષણો કેવા હોય ? (૬), એ જ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ ચૌદમો અધ્યાય કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે -

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

પદચ્છેદઃ—પરમ્, ભૂયઃ, પ્રવક્ષ્યામિ, જ્ઞાનાનામ્, જ્ઞાનમ્, -
ત્તમમ્, યત્, જ્ઞાત્વા, મુનયઃ, સર્વે, પરામ્, સિદ્ધિમ્, ઇતઃ, ગતાઃ.

१ अध्यासोऽननदाभासोऽर्धेज्जो म्याययाध्रम ।

आत्मन्यनात्मनो भासो देहश्च ममता तता ॥

નહિ જે તે (વસ્તુ તે) મા તે (વસ્તુ) ને બાંસતુ તે અ-બાંસ છે જેમ.
જનુમા શપનો ભ્રમ અને આત્મા-સ્વરૂપ-બ્રહ્મા અનાત્મા-જગત્-દેહાદિને
સ થાય છે. અને તેથી જ દેહમા અહતા અને મમતા થાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ વક્ષ્યામિ પ્રવક્ષ્યામિ । સિધ્યન્તિ-
-કાર્યાણિ યસ્યાં સા સિદ્ધિઃ, તાં સિદ્ધિમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મૂયઃ ફરી
(હું તને) જ્ઞાનાનામ્ સર્વ જાતનાં જ્ઞાનોમાં, ઉત્તમમ્ ઉત્તમ, પર
શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ, (કે) ચત્ જેને, જ્ઞાત્વા
જાણીને, સર્વે ધણા, મુનયઃ (મનનશીલ) મુનિઓ, ક્ષતઃ આ
લોકમાંથી, પરામ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતાઃ પામેલા છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! ફરીથી હવે સર્વ જ્ઞાનમાં ઉત્તમ
એવું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન કે જેને જાણીને સઘળા મનનશીલ-મુનિઓ આ
લોકમાંથી બ્રહ્મસંબંધી પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે, તે હું તને કહીશ.
અર્થાત્ તે જાણીને તું પણ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૧.

અવતરણિકાઃ—એ પરમસિદ્ધિ આપનાર જ્ઞાનતું દક્ષ કર્મના
ફલથી કેટલું ઉત્તમ પ્રકારનું છે, તે દર્શાવતાં ભગવાન કહે છે:

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇદમ્, જ્ઞાનમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મમ, સાધર્મ્યમ્,
આગતાઃ, સર્ગે, અપિ, ન, ઉપજાયન્તે, પ્રલયે, ન, વ્યથન્તિ, ચ.

૧ પરાગર્થપ્રમેયેષુ યા ફલત્વેન સંગતા ।

સન્તિસેવેદ્દેયોઽર્પો વેદાન્તોક્તપ્રમાણતઃ ॥ વાર્ત્તિકકારાઃ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં 'જ્ઞાનાના જ્ઞાનમુત્તમમ્ એટલે જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ જ્ઞાન' એમ જે
કહ્યું તે અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનોનાં ફળરૂપ જ્ઞાન નહિ, પણ ભિન્ન ભિન્ન યજ્ઞ-
દિના જ્ઞાનોમાં જે ફળરૂપે સંપ્રાપ્ત આત્મશુદ્ધિ-મોક્ષરૂપ સાધન જ્ઞાન તે જ અર્થ
વેદાંતવાક્યોના પ્રમાણથી ક્રેય વસ્તુ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્મેણ સહ વર્તમાનઃ સધર્મઃ, સધર્મસ્ય સાધર્મ્યમ્, તત્ । સૃજ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સર્ગઃ, તસ્મિન્ સર્ગે ।

૧ લયઃ પ્રલયઃ, તસ્મિન્ પ્રલયે ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઈદમ્ આ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનનો, ઉપા-
ય અત્યંત આશ્રય કરીને, મમ મારા, સાધર્મ્યમ્ સમાનરૂપને,
તાઃ પ્રાપ્ત થયેલા (જનો), સર્ગે સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં,
પશુ, ન, ઉપજાયન્તે ઉત્પન્ન થતા નથી, ચ તેમ, પ્રલયે
ના નાશ વખતે, (પશુ) ન, વ્યથન્તિ પીડા પામતા નથી.

ભાવાર્થઃ—મારા આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને કેટલાક
। રૂપને—સાચુજ્ય મોક્ષને પામ્યા છે, અને એવા મારા
ને પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં ક્યારે પશુ
ન થતા નથી, તેમ જ સૃષ્ટિના વિનાશકાલે પશુ મૃત્યુ
થી પીડા પામતા નથી. અર્થાત્ એવા જ્ઞાનયુક્ત તત્ત્વવેદા-
ને જન્મમરણનાં અસદ્ય બંધનો ક્યારે પશુ પ્રાપ્ત થતાં નથી,
યુ કે તેઓ મોક્ષને પામી ગએલા હોય છે. ૨.

અવતરણિકાઃ—પાછળ કહેવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે ‘ક્ષેત્ર અને
।નો મયોગ જ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે’ તે ફરીથી ભગવાન
વિશાત્ કહે છે.

મમ યોનિર્મહદ્રહ્ય તસ્મિન્ ગર્ભં દધામ્યહમ્ ॥

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩ ॥

૧ વિષ્ણોર્વાનિગમસધારણાર્યા મહાપ્રમાયા સર્વદુ સ્ત્રેર્વિહીના ॥

તથાપ્યાન્માન દુઃસ્થિવન્મોહનાર્થ પ્રકાશયન્તી સહ વિષ્ણુના સા ॥ સમશ્રુતિ ॥

ગલ ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળી પરમાત્માની યોનિ જે મહામાયાતે સર્વ
।થી રહિત છે, તથાપિ જાણે દુઃખવાળી હોય તેમ આત્માને મોહ પમાડવા
પરમાત્મા સાથે પ્રકાશ કરતી વર્તતી જણાય છે.

પદચ્છેદઃ—મમ, યોનિઃ, મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્, ગર્ભમ્
દધામિ, અહમ્, સંભવઃ, સર્વભૂતાનામ્, તતઃ, ભવતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહત્ ચ તત્ બ્રહ્મ ઇતિ મહદ્બ્રહ્મ
ભવતિ ઇતિ ભવઃ, સમ્યક્ ભવઃ ઇતિ સંભવઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! મમ મારી,
યોનિઃ ત્રિશુણ્ણાત્મિકા માયા-પ્રકૃતિ, મહદ્બ્રહ્મ (સર્વ કાર્યમાં
વિશિષ્ટ હોવાથી મહત્ અને પોતાના વિકાસને પોષણ કરવાથી
બ્રહ્મ એ પ્રમાણે) મહદ્બ્રહ્મ છે, તસ્મિન્ તે મહદ્બ્રહ્મ-
યોનિ-પ્રકૃતિમાં, અહમ્ હું, ગર્ભમ્ હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્માના જન્મનું
બીજ, દધામિ નાખું છું, તતઃ તેથી (બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા)
સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણિઓની, સંભવઃ ઉત્પત્તિ, ભવતિ
થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! મારી ત્રિશુણ્ણાત્મિકા પ્રકૃતિ-
યોનિ મહદ્બ્રહ્મ છે, અને તે મહદ્બ્રહ્મ-યોનિ-માં હું બ્રહ્માના
જન્મનું બીજ રાખું છું. એ પ્રમાણે તે બીજના આરો-
પણથી તે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા સર્વ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ
થાય છે. ૩.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર જણાવેલા કારણ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભ
દ્વારા ભૂતમાનની ઉત્પત્તિ છે એમ કહી શકાય ? કારણ કે દેવાદિ તથા
વિશિષ્ટ જાતિઓમાં અને વિશિષ્ટ દેહોમાં બીજનાં કારણોથી પણ ઉત્પત્તિ
થતી જોવામાં આવે છે. ” તો તેવી શંકાના પરિહારમાં ‘ પ્રકૃતિ તે યોનિ
અને ગર્ભાધાનકર્તા તે હું ’ એવો ક્રમ પ્રત્યેક વખતે પ્રત્યેક કાર્યમાં માનવો
જોઈએ, એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે :

સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ॥

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં बीजप्रदः पिता ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વયોનિષુ, કૌંતેય, મૂર્તયઃ, સંભવન્તિ, યાઃ, તાસામ્, બ્રહ્મ, મહત્, યોનિઃ, અહમ્, બીજપ્રદઃ, પિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાશ્ચ તા યોનયઃ સર્વયોનયઃ, તાસુ સર્વયોનિષુ । સન્યક્ ભવન્તિ ઇતિ સંભવન્તિ । બીજં પ્રકર્ષેણ દદાતિ ઇતિ બીજપ્રદઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌંતેય હે કૌંતેય ! સર્વયોનિષુ (દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, મૃગાદિ) સર્વ યોનિઓમાં, યાઃ જે, મૂર્તયઃ દેહાકૃતિઓ, સંભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તાસામ્ તે સઘળીનું, યોનિઃ કારણ, (માતા) મહત્ ત્રિશુણ્યાત્મિકા, બ્રહ્મ માયા-પ્રકૃતિ છે, (અને) બીજપ્રદઃ બીજ ધારણ કરાવનાર, પિતા પિતા, અહમ્ હું, (હું).

ભાવાર્થઃ—હે કૌંતેય ! દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, વગેરે સર્વ યોનિઓમાં જે જે મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સઘળીનું યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થાન-કારણ (માતા) ત્રિશુણ્યાત્મિકા-માયા-પ્રકૃતિ છે, અને પ્રકૃતિને ગર્ભાધાન કરાવનાર પિતા હું હું. અર્થાત્

૧ (સ હેતાવાનાસ) યથા છીપુમાત્સી સપરિધ્વનો સ્તુ ઇમમેવાત્માન દ્વેષાપાનયત્ । તત્ પતિશ્ચ પત્ની ચામવતામ્ ॥ શ્રુતિ ॥

સૃષ્ટિના આરભકાળમાં પ્રથમ બિન્ન યવાની ઇચ્છા કરી, એમ કહ્યું તે એક જ આત્મા હતો. જેમ કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને મન્યા-એકત્ર યથા પછી સૃષ્ટિ યથા માદે આત્માએ પોતે જ એ માથોપાલિવાન્ આત્મા-શરીરને એકમાથી બે પ્રકારનું કર્યું અને (નીચી પાયરી પર નયુ) તેથી તે સ્ત્રી અને પુરુષ થયા.

તે સર્વ મૂર્તિઓ મારી પ્રકૃતિમાં મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું માન. ૪.

અવતરણિકા:—“એ સર્વ આપનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેમાં દેહોમાં આત્માઓને બંધનકારક ક્યા ક્યા ગુણો છે ! અને તે કેવી રીતે પ્રાણિઓને બંધન કરે છે ?” એવા પ્રશ્નના સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—સત્ત્વમ્, રજઃ, તમઃ, इति, गुणाः, प्रकृति-
संभवाः, निबध्नन्ति, महाबाहो, देहे, देहिनम्, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकृतेः संभवः येषां ते प्रकृतिसंभवाः ।
निश्चयेन बध्नन्ति इति निबध्नन्ति । देहः अस्ति अस्य इति देही,
तं देहिनम् ।

† અગામેષાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વર્ણીં મજા જનવર્તીં સરૂપામ્ ।

મજો હોકો સુષમાણોઽસુરોતે જહાત્યેનાં મુક્તભોગમજોઽન્યઃ ॥ તેત્તરિવે ॥

એક લાલ, સફેદ અને કાળા રંગની સરખા-સરસ રૂપવાળી, અને બહુ પ્રભને
જન્મે આપતી એવી અન્ત-બકરીને એક જ અન્ત-બકરો ભોજવતો તેની સાથે
સૂએ છે, પણ બીજો અન્ત ભોજ ભોજવેલી માની તેનો ત્યાગ કરે છે.

સારાંશ:—રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણવાળી માયા એક છતાં નિજ નિજ કર્મનુ-
સાર જુદી જુદી જાતની પ્રભને ઉત્પન્ન કરનારી છે તે અન્ત-માયાને તેના કાર્યને
એક જ અન્ત-અન્ત-મા-ક્ષેત્ર-જીવ ભોજવતો તેની સાથે સૂએ છે-મોહનિદ્રા
ભોજવે છે, અને બીજો અન્ત-અન્ત-મા-તેનાથી વિવક્ષણ જીવ-તેનો ત્યાગ કરે છે.
અર્થાત્ એક અજ્ઞાનવશ જીવ માયામાં લેપાય ॥ જ્યારે બીજો જ્ઞાનવશ જીવ તેને તબે
છે. (એવી રીતે અજ્ઞાન દશામાં અવિનાશી જીવને માયાથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણો
બંધનમાં નાંખે છે, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે ગુણોના બંધનથી મુક્ત થાય છે.)

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાબાહો હે મહાબાહો ! સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, રજઃ રજગુણ, (અને) તમઃ તમોગુણ, इति એ પ્રમાણે, પ્રકૃતિસંભવાઃ (મારી) માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, (ગુણાઃ) ત્રણ ગુણો, દેહે શરીરમાં, અવ્યયમ્ અવિનાશી, (એવા) દેહિનમ્ આત્માને, નિવધ્નાન્તિ જકડીને બાંધે છે.

કાવાર્થઃ—હે મહાબાહુ અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તે ગુણો આ અવિનાશી આત્માને શરીરમાં બાંધે કે સચોટ બંધન કરીને રહેલા હોય તેમ તેને બાંધે છે. અર્થાત્ વાસ્તવિકમાં આત્માને બંધન નથી, પણ ગુણોના બંધનથી તે દેહમાં બંધાય છે. ૫.

અવતરણિકાઃ—હવે જે ગુણો આત્માને બંધનકર્તા છે તે સત્ત્વાદિ ગુણોમાં 'સત્ત્વગુણનું લક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે' તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમનામયમ્ ॥

સુખસંગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ર, સત્ત્વમ્, નિર્મલત્વાત્, પ્રકાશકમ્ । અનામયમ્, સુખસંગેન, બધ્નાતિ, જ્ઞાનસંગેન, ચ, અનઘ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મલઃ, નિર્મલસ્ય માવઃ નિર્મલત્વમ્, તસ્માત્ નિર્મલત્વાત્ । પ્રકર્ષેણ પ્રકાશયતિ इति પ્રકાશકમ્ । ન વિદ્યતે આમયઃ યસ્મિન્ તત્ અનામયમ્ । સુખે સંગઃ इति સુખસંગઃ, તેન સુખસંગેન । જ્ઞાને સંગઃ इति જ્ઞાનસંગઃ, તેન જ્ઞાનસંગેન । ન વિદ્યતે અઘં યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનઘ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનઘ હે નિષ્પાપ ! ત્વ તે શુદ્ધોમાં, સત્ત્વમ્ સત્ત્વશુદ્ધ, નિર્મલત્વાત્ સ્વચ્છપણાધી, પ્રકાશકમ્ પ્રકાશ કરનાર, (તથા) અનામયમ્ ઉપદ્રવ-દુઃખથી રહિત (છે, અને) સુખસદ્ગેન સુખના સંગ વડે, ચ તથા, જ્ઞાનસદ્ગેન જ્ઞાનના સંગ વડે, (જીવાત્માને) વધ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! એ ત્રણે શુદ્ધોમાં પ્રથમ સત્ત્વશુદ્ધ અત્યંત સ્વચ્છ હોવાથી ભાસ્વર-દેહીપ્રમાણ અને ઉપદ્રવ-દુઃખથી રહિત-પ્રશાંત છે, અને તેથી તે સુખ તથા જ્ઞાનના સંગવડે જીવાત્માને દેહને બિંધે બાંધે છે. ૬.

અવતરણિકા:—હવે 'રજોગુણુ' લક્ષણ અને તે કેવી રીતે જીવાત્માનું બંધન કરે છે ' તે સંબંધમાં ભગવાન્ કહે છે:

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ॥

તન્નિવધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન ચાનઘ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—રજઃ, રાગાત્મકમ્, વિદ્ધિ, તૃષ્ણાસંગ-સમુદ્ભવમ્, તત્, નિવધ્નાતિ, કૌંતેય, કર્મસદ્ગેન, ચ, અનઘ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાગઃ આત્મા यस્ય તત્ રાગાત્મકમ્, તત્ । તૃષ્ણા ચ સંગશ્ચ તૃષ્ણાસંગૌ, તામ્યાં સમ્યક્ ઉદ્ભવો यस્ય તત્ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્, તત્ । કર્માણિ સંગઃ કર્મસંગઃ, તેન કર્મસંગેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! રજઃ રજો-ગુણુને, રાગાત્મકમ્ રાગ-આસક્તિરૂપ, (અને) તૃષ્ણાસદ્ગસમુદ્ભવમ્ તૃષ્ણા-અગ્રાસ વિષયમાં અભિલાષા, અને સંગ-ગ્રાસ વિષયમાં વિશિષ્ટ પ્રીતિ, તે થકી ઉત્પન્ન થએલું, વિદ્ધિ બાધ, ચ

અને, અનઘ હે નિષ્પાપ અર્જુન! તત્ તે, (રજોગુણ) કર્મસંજ્ઞેન કર્મમાં આસક્તિ વડે, (આત્માને દેહમાં) નિવઘ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! રજોગુણને આસક્તિરૂપ તેમ જ તૃષ્ણા-અપ્રાપ્ત વિષયને પ્રાપ્ત કરવાની અસિલાષા, અને પ્રાપ્ત થએલા વિષયમાં વિશેષ પ્રીતિ થવી તે રૂપી સંગ, એ બેથી ઉત્પન્ન થયેલો બાધ; અને હે નિષ્પાપ! તે રજોગુણ કર્મમાં આસક્તિ વડે જ જીવાત્માને દેહને વિષે બાંધે છે. ૭.

અવતરણિકા:—હવે 'તમોગુણનાં લક્ષણો અને તે કૃત્રી રીતે બન્ધનકારક થાય છે' તેનો નિર્દેશ કરતા ભગવાન કહે છે:

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તાન્નિવઘ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—તમઃ, તુ, અજ્ઞાનજમ્, વિદ્ધિ, મોહનમ્, સર્વદેહિનામ્, પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ, તત્, નિવઘ્નાતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અજ્ઞાનાત્ જાયતે इति અજ્ઞાનનમ્, તત્ । મોહયતિ इति મોહનમ્, તત્ । સર્વે ચ તે દેહિનઃ इति સર્વદેહિનઃ, તેષાં સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદશ્ચ આલસ્યં ચ નિદ્રા ચ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાઃ, તાભિઃ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ । નિ નિતરાં વઘ્નાતિ इति નિવઘ્નાતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભારત ! તુ વળી, તમઃ તમોગુણને, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો, (અને) સર્વદેહિનામ્ સર્વ દેહધારીઓને, મોહનમ્ મોહ પમાડનાર, વિદ્ધિ તું બાધ, (તેમ) તત્ તે, (તમોગુણ) પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાવડે, (જીવાત્માને) નિવઘ્નાતિ બાંધે છે

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! પણી તમોશુષ્ઠ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા સર્વ પ્રાણિઓને મોહ પમાડનાર છે એમ તું જાણ, અને તે તમોશુષ્ઠ પ્રમાદ, આવસ્ય અને નિદ્રાથી જીવાત્માને દેહનેવિષે બાંધે છે. ૮.

અવતરણિકા:—ફરી પણ એ ત્રણે ગુણોનો વ્યાપાર સંક્ષેપથી બગવાનું કહે છે:

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—સત્ત્વમ્, સુખે, સંજયતિ, રજઃ, કર્મણિ, ભારત, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, તુ, તમઃ, પ્રમાદે, સંજયતિ, ઉત.

વ્યુપત્તિસમાસા:—સમ્પ્ર સમ્યક્તયા જયતિ ઇતિ સંજયતિ । આ સમન્તાત્ વૃત્વા ઇતિ આવૃત્ય । પ્રકર્યેણ માદઃ ઇતિ પ્રમાદઃ, તસ્મિન્ પ્રમાદે ।

અન્વય અને અર્થ:—મારત હે ભારત ! સત્ત્વમ્ સત્ત્વ-શુષ્ઠ, (જીવાત્માને) સુખે સુખમાં, સંજયતિ જોડે છે, રજઃ રજો-શુષ્ઠ, કર્મણિ કર્મમાં (જોડે છે), તુ પણ, તમઃ તમોશુષ્ઠ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાંકી દઈને, ઉત અવસ્ય, પ્રમાદે પ્રમાદને વિષે, સંજયતિ જોડે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભારતવંશી અર્જુન ! સત્ત્વશુષ્ઠ જીવાત્માને સુખમાં જોડે છે તથા રજોશુષ્ઠ કર્મમાં જોડે છે, પણ તમોશુષ્ઠ તો તેના જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને તેને પ્રમાદમાં જ જોડે છે. અર્થાત્ સત્ત્વ અને રજોશુષ્ઠ કરતાં પણ તમોશુષ્ઠ તેને વધારે અધો-ગતિએ જવામાં પ્રેરે છે. ૯.

અવતરણિકા:—‘ઉપર કહેલા ગુણો પરસ્પર પોતપોતાના કર્તવ્ય સમયે અન્ય ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ક્યારે વૃદ્ધિ પામે છે અને ક્યારે અસર કરે છે,’ તે હવે ભગવાન કહે છે:

રજસ્તમશ્રામિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ॥

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—રજઃ, તમઃ, ચ, અમિભૂય, સત્ત્વમ્, ભવતિ, ભારત, રજઃ, સત્ત્વમ્, તમઃ, ચ, એવ, તમઃ, સત્ત્વમ્, રજઃ, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમિતઃ અતિશયેન મૂત્વા इति અમિ-ભૂય । ભરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ મારતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભારત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત હે ભારત! સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, રજઃ રજોગુણને, ચ અને, તમઃ તમોગુણને, અમિભૂય હટાવીને, (પોતાના કર્તવ્ય સમયે) ભવતિ વધે છે, ચ તથા, રજઃ રજોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) તમઃ તમોગુણને, એવ પણ, (એ પ્રમાણે હટાવીને અધિક બલવાન થાય છે), તથા તેવી જ રીતે, તમઃ તમોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) રજઃ રજોગુણને, અમિભૂય હટાવીને, (ભવતિ પ્રધાન બને છે.)

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશી અર્જુન! સત્ત્વગુણ, રજોગુણને, અને તમોગુણને હટાવીને પોતાના સાર્વિક કર્તવ્યસમયે અધિક થાય છે, તથા રજોગુણ, સત્ત્વગુણને અને તમોગુણને હટાવીને

૧ આગમોક્તઃ પ્રજા રેક્ષઃ કાકઃ કર્મ ચ જન્મ ચ ।

ધ્યાન મન્ત્રોક્ત સસ્કારો વક્ષોતે ગુણદેવઃ ॥ માગવતે ॥

સાસ, જલ, પ્રલ, દેશ, કાવ, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર અને સરકાર, એ દસ ગુણના હેતુ-કારણ-કહેવાય છે.

પોતાના રત્નેશુભ્રુસાધ્ય કર્તવ્યસમયે અધિક બલવાન્ થાય છે, તેવી જ રીતે તમોશુભ્રુ, સત્ત્વગુણને અને રત્નેશુભ્રુને દબાવીને પોતાના તમોશુભ્રુસાધ્ય કર્તવ્યસમયે પ્રધાન બને છે. અર્થાત્ એ દરેક પોતપોતાના અહ્ગીભૂત કર્તવ્યસમયે બલવાન્ થઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે. ૧૦

અવતરણિકા:—‘ જ્યારે જે શુભ્રુ પ્રધાન હોય છે તે સમયે તેના ક્યા લક્ષણો હોય છે, ’ તે કહેતા ‘ પ્રથમ નરત્ત્વગુણપ્રધાન ક્યા મનાય છે ’ તે હવે બગવાન્ જણાવે છે

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ॥

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્ વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

પદચ્છેદ:—સર્વદ્વારેષુ, દેહે, અસ્મિન્, પ્રકાશઃ, ઉપજાયતે, જ્ઞાનમ્, યદા, તદા, વિદ્યાત્, વિવૃદ્ધમ્, સત્ત્વમ્, ઇતિ, ઉત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ દ્વારાણિ ઇતિ સર્વદ્વારાણિ, તેષુ સર્વદ્વારેષુ । વિશેષેણ વૃદ્ધમ્ ઇતિ વિવૃદ્ધમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, અસ્મિન્ આ, દેહે દેહમાં, સર્વદ્વારેષુ (શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોર્ગી) સર્વ દ્વારોમાં, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનર્ગી, પ્રકાશઃ પ્રકાશ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તદા ત્યારે સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, ઉત અવશ્ય, વિવૃદ્ધમ્ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો, (છે) ઇતિ એમ, વિદ્યાત્ બાણુ.

ભાવાર્થ:—જ્યારે આ શરીરને વિષે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોર્ગી દ્વારોમાં જ્ઞાનર્ગી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અવશ્ય સત્ત્વગુણ ધણો જ વૃદ્ધિ પામેલો છે એમ બાણુ. ૧૧.

અવતરણિકા:—હવે ‘ રજોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ત્યાં તેના લક્ષણો કેવા હોય છે,’ તે ભગવાન કહે છે.

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ॥

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—લોભઃ, પ્રવૃત્તિઃ, આરંભઃ, કર્મણામ્, અશમઃ, સ્પૃહા, રજસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લુપ્યતે અનેન ઇતિ લોભ । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । આરમ્યતે ઇતિ આરંભઃ । ન શમઃ અશમઃ । વિશેષેણ વૃદ્ધઃ વિવૃદ્ધઃ, તસ્મિન્ વિવૃદ્ધે । ભરતાનામ્ ઋષભઃ ભરતર્ષભઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભરતર્ષભ હે ભરતર્ષભ ! રજસિ રજોગુણ, વિવૃદ્ધે વિશેષ વૃદ્ધિ પામતાં, લોભઃ પારકાના દ્રવ્યને લઈ લેવાની ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિઃ નિરંતર વ્યવસાયમાં રહેલું, કર્મણામ્ ગૃહ, ઉદ્યાનાદિ કામોનો, આરંભઃ નવીન ઉદ્યમ, અશમઃ ‘ આ કરીશ અને તે કરીશ ’ ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોની પરંપરા-અશાંતિ, (અને) સ્પૃહા સર્વ સામાન્ય વસ્તુ સંબંધી ઇચ્છા, એતાનિ એ ચિત્તો, જાયન્તે ઉદ્ભવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતર્ષભ અર્જુન ! રજોગુણની જ્યારે વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે થોભ, સતત વ્યવસાય, કર્મોનો નવો નવો આરંભ, અશાન્તિ અને સ્પૃહા, એ ચિત્તો (મનુષ્યોમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ‘ વૃદ્ધિ પામેલા તમોગુણના ચિત્તો ’ ભગવાન કહે છે.

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અપ્રકાશઃ, અપ્રવૃત્તિઃ, ચ, પ્રમાદઃ, મોહઃ
એવ, ચ, તમસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, કુરુનન્દન.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન પ્રકાશઃ અપ્રકાશઃ । ન પ્રવૃત્તિઃ
અપ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્ષેણ માદયતિ ઇતિ પ્રમાદઃ । મોહયતિ ઇતિ મોહઃ ।
નન્દયતિ ઇતિ નન્દનઃ, કુરુણાં નન્દનઃ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધ
હે કુરુનન્દન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કુરુનન્દન હે કુરુવંશને આનંદ
આપનાર! તમસિ તમોગુણ, વિવૃદ્ધે, ધણે। વૃદ્ધિ પામતાં,
અપ્રકાશઃ અવિવેક, ચ તથા, અપ્રવૃત્તિઃ નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદઃ
કર્તવ્ય કર્મમાં આલસ્ય, ચ અને, મોહઃ મૂઢતા, એવ પણ,
એતાનિ એ ચિહ્નો, જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુનંદન! તમોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ ત્યારે
શરીરમાં થાય છે ત્યારે અવિવેક, નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદ તથા
મૂઢતા એ ચિહ્નો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘મરણસમયે સત્ત્વ, રજઃ, અને તમ ગુણો-
માંથી જે ગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો તેનું ક્રેવું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે,’ તે એ
શ્લોકથી ભગવાન કહે છે:

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ॥

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ॥

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સત્ત્વે, પ્રવૃદ્ધે, તુ, પ્રલયમ્, યાતિ, દેહમૃત્, તદા, ઉત્તમવિદામ્, લોકાન્, અમલાન્, પ્રતિપદ્યતે; રજસિ, પ્રલયમ્, ગત્વા, કર્મસદ્ગિષુ, જાયતે, તથા, પ્રલીનઃ, તમસિ, મૂઢયોનિષુ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધમ્ પ્રવૃદ્ધમ્, તસ્મિન્ પ્રવૃદ્ધે । પ્રકર્ષેણ લયઃ પ્રલયઃ, તં પ્રલયમ્ । દેહં વિભર્તિ ઇતિ દેહમૃત્ । ઉત્તમં મહદાદિતત્ત્વં વિદન્તિ ઉપાસતે ઇતિ ઉત્તમવિદઃ, તેષામ્ ઉત્તમવિદામ્ । ન વિદ્યતે મલં યેષુ તે અમલાઃ, તાન્ અમલાન્ । સદ્ગઃ અસ્તિ યેષાં તે સદ્ગિનઃ, કર્મસુ સદ્ગિનઃ કર્મસદ્ગિનઃ, તેષુ કર્મસદ્ગિષુ । પ્રકર્ષેણ લીનઃ પ્રલીનઃ । મૂઢાશ્ચ તાઃ યોનયશ્ચ મૂઢયોનયઃ, તાસુ મૂઢયોનિષુ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેહમૃત્ દેહને ધારણ કરનાર—પ્રાણી, યદા જ્યારે, સત્ત્વે સત્ત્વશુષ્ણુ, પ્રવૃદ્ધે વધેલો હોય, (અને) પ્રલયમ્ મૃત્યુને, યાતિ પામે છે, તદા ત્યારે (તે) ઉત્તમવિદામ્ મહત્તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના, અમલાન્ નિર્મલ, લોકાન્ લોકોને, પ્રતિપદ્યતે પામે છે, રજસિ રજોશુષ્ણુ, પ્રવૃદ્ધે વૃદ્ધિ પામ્યો હોય, (ત્યારે) પ્રલયમ્ મૃત્યુ, ગત્વા પામીને, કર્મસદ્ગિષુ કર્મોમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં, જાયતે જન્મ પામે છે, તથા તેમ જ, તમસિ તમોશુષ્ણુ, (વૃદ્ધિપામતાં) પ્રલીનઃ શરીર છોડી જનાર—દેહધારી, મૂઢયોનિષુ પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ્યોનિઓમાં, જાયતે જન્મ પામે છે.

ભાવાર્થ:—પ્રાણી જ્યારે સત્વગુણ અત્યંત વધેલો હોય અને તે સમયે જો શરીર છોડી જાય છે તો તે મહત્તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના નિર્મલ-પવિત્ર લોકોને પામે છે, શરીરમાં રજોગુણની પ્રબલતા થઈ હોય અને તે સમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે તો કર્મોમાં આસક્તિ રાખનારા મનુષ્યોમાં જન્મ પામે છે અને જો તમોગુણની પ્રબલતાના સમયમાં શરીર છોડી જાય છે તો પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે. અર્થાત્ સત્વાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ થતાં સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ યોનિમાં તે જન્મ ધારણ કરે છે. ૧૪-૧૫.

અપતરણિકા:—હવે ‘સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ કર્મોના પરિણામ કાંઈ ગુણોનું દેવા પ્રકારનું ફલ છે,’ તે સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ॥

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણઃ, સુકૃતસ્ય, આહુઃ, સાત્ત્વિકમ્, નિર્મલમ્, ફલમ્, રજસઃ, તુ, ફલમ્, દુઃસ્વમ્, અજ્ઞાનમ્, તમસઃ, ફલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ કૃતમ્ સુકૃતમ્, તસ્ય સુકૃતસ્ય । સત્ત્વસ્ય इदમ્ સાત્ત્વિકમ્, તત્ । નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ તત્ નિર્મલમ્, તત્ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(શિષ્યપુરુષો) સુકૃતસ્ય સારા-પુણ્યરૂપ, કર્મણઃ કર્મનું, સાત્ત્વિકમ્ સત્ત્વપ્રધાન, અને નિર્મલમ્ સ્વચ્છ-દોષરહિત, ફલમ્ ફલ, આહુઃ કહે છે, તુ તેમ,

રજસઃ રજોગુણયુક્ત કર્મનું, ફલમ્ ફલ, દુઃસમ્ દુઃખ, (અને) તમસઃ તમોગુણવિશિષ્ટ કર્મનું, ફલમ્ ફલ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, કહે છે).

ભાવાર્થઃ—શિષ્ટજનો સારા-પુણ્યશાલી-કર્મોના ફલને સાત્ત્વિક તથા સ્વચ્છ-નિર્દોષ-કહે છે, તેમ રજોગુણયુક્ત કર્મોનું ફલ દુઃખ, અને તમોગુણવિશિષ્ટ કર્મોનું ફલ અજ્ઞાન કહે છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ગુણોને અંગે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકારનાં ફલ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત ગુણોના ફલની ભિન્નતામા પહેલા કહેલો હેતુ પણ તેની હઠતા બતાવવાની ખાતર પુનઃ ભગવાન કહે છે

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ॥

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાત્, સંજાયતે, જ્ઞાનમ્, રજસઃ, લોભઃ, એવ, ચ, પ્રમાદમોહૌ, તમસઃ, ભવતઃ, અજ્ઞાનમ્, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સમ્યક્ જાયતે સંજાયતે । પ્રમાદશ્ચ મોહશ્ચ પ્રમાદમોહૌ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સત્ત્વાત્ સત્ત્વગુણથી, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને, રજસઃ રજોગુણથી, લોભઃ લોભ, એવ જ, (ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ) તમસઃ તમોગુણથી, પ્રમાદમોહૌ પ્રમાદ અને મોહ, ભવતઃ ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, એવ પણ, (તમોગુણથી જ થાય છે.)

ભાવાર્થ:—સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોઃ લોભ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને, વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—હવે ‘સત્વાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારા ભિન્નભિન્ન ગુણો પ્રમાણે જુદી જુદી કઈ કઈ ગતિને પામે છે,’ તે કહે

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजस
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

પદચ્છેદ:—ऊर्ध्वम्, ગચ્છન્તિ, સત્ત્વસ્થાઃ, મધ્યે, તિષ્ઠ રાજસાઃ, જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ, અધઃ, ગચ્છન્તિ, તામ

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સત્ત્વે તિષ્ઠન્તિ તે સત્ત્વસ્થાઃ । રજો રાજસાઃ । જઘને મધ્યઃ જઘન્યઃ, જઘન્યશ્વાસૌ ગુણશ્ચ જઘન્યગુણસ્ય વૃત્તિઃ જઘન્યગુણવૃત્તિઃ, તસ્યાં તિષ્ઠન્તિ તે જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ । તમસઃ રજો તામસાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—સત્ત્વસ્થાઃ સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, ऊर्ध्वम् ઉપરના—દેવાદિ લોકોમાં, ગચ્છન્તિ જાય છે, રાજસાઃ રજોગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, મધ્યે માં લોક—મનુષ્યલોકમાં, તિષ્ઠન્તિ રહે છે—ઉત્પન્ન થાય છે, (અને જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ સૌથી હલકો જે તમોગુણ તેની નિઃશ્રયતાથી વૃત્તિમાં રહેલા, તામસાઃ તમોગુણનું સેવન કરનારાઓ, અધઃ નીચી ગતિને—પશુ વિગેરે યોનિને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

સાવાર્ય:—સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેનારાં મનુષ્યો ॥૬૬॥ લોકોમાં ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, રજોગુણની વૃત્તિવાળાં વ્યલોક-મનુષ્યલોકમાં જન્મ ધારણ કરીને રહે છે અને મોગુણની નિદ્રા, આલસ્યાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારાં તમોગુણી મનુષ્યો પશુ ઇત્યાદિ અધમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરી અધો-ગતિને પામે છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—“ પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહેલો હોય ત્યારે મિથ્યા નયુક્ત હોવાથી, શુભોથી ઉત્પન્ન થતા સુખ, દુઃખ, મોહાદિ ભોગોમાં હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું મૂઢ છું.” ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો રાગ તેનામાં પન્ન થાય છે અને તેથી તે પુરુષનો સારી નરસી યોનિમાં જન્મ થાય છે,” ૧ આગલા અધ્યાયમાં કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં પણ “ સત્ત્વં રજસ્તમ તિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસન્મયાઃ ” ઇત્યાદિથી સરુ કરી “ ગુણોનું સ્વરૂપ, જ્ઞાના ભાવ, પુરુષનાં પોતાનાં આચરણથી જૂદા જૂદા વિષયોમાં તેનું જ્ઞોથી થતું બંધન, અને અમુક ગુણનો આશ્રય કરનારની અમુક તિ થાય છે ” ઇત્યાદિ સધળું, તેમજ “ મિથ્યાજ્ઞાન અને અજ્ઞાનમૂલક સારમાં જીવાત્માને બંધનનાં કારણો ” એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહી, હવે તેનાથી વિરુદ્ધ રહેલું સમ્યક્દર્શન જે માણસને થાય તો તેથી તે મોક્ષ પામે છે ” એ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનથી થતા મોક્ષસંબંધમાં પણ બગવાનું નિષ્ક્રમ્ય કહે છે.

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

‘પદચ્છેદ:—ન, અન્યમ્, ગુણેભ્યઃ, કર્તારમ્, યદા, દ્રષ્ટા, અનુપશ્યતિ, ગુણેભ્યઃ, ચ, પરમ્, વેત્તિ, મદ્ભાવમ્, સઃ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કરોતિ અસૌ કર્તા, તં કર્તારમ્
પર્યાયિ અસૌ દ્રષ્ટા । મમ માવઃ મદ્માવઃ, તં મદ્માવમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, દ્રષ્ટા આત્મદર્શી
(જીવાત્મા) ગુણેભ્યઃ સત્ત્વ, રજ, તમ એ શુદ્ધોત્થી, અન્ય
બીજા-અન્ય કોઈને, કર્તારમ્ કર્તા તરીકે, ન, અનુપર્યાયિ
જોતો નથી, ચ અને, ગુણેભ્યઃ શુદ્ધોત્થી, પરમ પર રહેલા
(શુદ્ધવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્મા) ને, વોત્તિ જાણે છે, (ત્યારે)
સઃ તે, (જીવાત્મા,) મદ્માવમ્ મારા ઇશ્વરભાવને, અધિગચ્છતિ
પામે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યારે આ જીવાત્મા આત્મદર્શી થઈ
શુદ્ધો વિના અન્ય કોઈને પણ કર્તા જોક્તા તરીકે જોતો નથી
તેમ શુદ્ધોત્થી પર-દૂર એટલે શુદ્ધવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્માને
જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્યસ્વરૂપને સમજે છે ત્યારે તે મારા
આત્મભાવ-ઇશ્વરભાવને પામે છે. ૧૯.

અવતરણિકા:—“ ઉપર કહેવામાં આવ્યો તેવો આત્મદર્શી ભગ-
વાનના આત્મભાવને-ઇશ્વરત્વને પામે છે, પરંતુ તે કેવી રીતે પામે છે ? ”
તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

। ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ॥

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—ગુણાન્, એતાન્, અતીત્ય, ત્રીન્, દેહી,
દેહસમુદ્ભવાન્, જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈઃ, વિમુક્તઃ, અમૃતમ્, અશ્નુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ, અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દેહી । દેહાના
મુદ્ધવાઃ યેમ્યઃ તે દેહસમુદ્ધવાઃ, તાન્ દેહસમુદ્ધવાન્ । જન્મ
મૃત્યુશ્ચ જરા ચ દુઃસ્વાનિ ચ જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વાનિ, તૈઃ જન્મમૃત્યુ-
જરાદુઃસ્વૈઃ । વિશેષેણ મુક્તઃ વિમુક્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેહી શરીરધારી-જીવાત્મા, દેહ-
સમુદ્ધવાન્ શરીરોની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ, एतान् એ, વ્રીન્
ત્રણે, ગુણાન્ ગુણોને, અતીત્ય ઓળંગીને-તજીને, જન્મમૃત્યુ-
જરાદુઃસ્વૈઃ જન્મ, મરણ, જરાવસ્થા અને જીવંતતાં દુઃખો
થકી, વિમુક્તઃ અત્યંત સુકંત થઈને, અમૃતમ્ અમૃતને, અમૃતે
લોગવે છે, અર્થાત્ જીવતો છતાં પ્રજ્ઞાના આનંદરૂપ પરમ
કૈવલ્યને લોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—આ શરીરધારી જીવાત્મા શરીરની ઉત્પત્તિના
બીજરૂપ એવા એ ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને, એટલે કે
તેમને પોતાને વશ કરીને જ્યારે રહે છે ત્યારે તે જીવતો છતાં
જન્મ, મૃત્યુ, ધડપણ અને જીંદગીનાં દુઃખોમાંથી તદ્દન સુકંત
થઈને એટલે ગુણુરહિત અને રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી રહિત થઈને
અમૃત-મોક્ષ-કૈવલ્ય-ને લોગવે છે. અર્થાત્ પોતે જ્યારે નિર્ગુણ
બવસ્થા લોગવે છે ત્યારે જ તે નિર્ગુણપ્રજ્ઞાને મેળવવા
પ્રકૃતિમાન્ થાય છે. ૨૦.

અવતરણિકા—“મનુષ્ય જીવે આ જ ગુણોનું અનિક્રમણ
રી અમૃતાવને અનુભવે છે. ” એ બલવત્ત્વના ક્યારે પ્રવ્રનું બીજ સ્વરૂપ
‘તેવા જીવ-સુકંત અવસ્થાનાં કાળો દેશં દેશં રૂઢિ ૧૨ ને અર્જુન સ્વરૂપ’
છે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

કૌર્લૈગૈર્હાન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રમો ॥

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કૌર્લૈ, હિઙ્ગૈઃ, ત્રીન્, ગુણાન્, એતાન્, અતીતઃ, ભવતિ, પ્રમો, કિમાચારઃ, કથમ્, ચ, એતાન્, ત્રીન્, ગુણાન્, અતિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લિંગયંતિ તાનિ લિઙ્ગાનિ, તૈઃ લિંગૈઃ । પ્રકર્ષેણ ભવતિ इति પ્રબુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પ્રમો । કઃ આચારઃ યસ્ય સં કિમાચારઃ । અતિ અતિક્રમ્ય વર્તતે इति અતિવર્તતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રમો હે પ્રમો ! (પુરુષ) કઃ કેવા પ્રકારનાં, લિઙ્ગૈઃ (આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલાં) ચિહ્નો વડે, એતાન્ એ, ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, અતીતઃ અતિક્રમણ કરી ગએલો, ભવતિ થાય છે, (તેમ તે) કિમાચારઃ કેવી રીતનાં આચરણ-વાળો (હોય છે), ચ તથા, એતાન્ એ, ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, કથમ્ કેવી રીતે, અતિવર્તતે ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે પ્રમો ! આ પુરુષ કેવા પ્રકારનાં લક્ષણો વડે એ ત્રણ ગુણોને ઝોળાંગી બાય છે ? તેમ તેનાં આચરણ કેવા પ્રકારનાં હોય છે ? અને તે કેવી રીતે એ ત્રણ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ? તે આપ કૃપા કરીને મને કહો. ૨૧.

અવતરણિકાઃ—“ગુણોથી અતીત થયેલા પુરુષનાં લક્ષણો, અને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય,” એ ઉપરના શ્લોકમાં અર્જુને જે પૂછ્યું તેનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે પ્રત્યુત્તર આપે છે:

શ્રીમદ્ગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ॥

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

પદ્ચ્છેદ:- પ્રકાશમ્, ચ, પ્રવૃત્તિમ્, ચ, મોહમ્, एव,
ચ, પાંડવ, ન, દ્વેષ્ટિ, સંપ્રવૃત્તાનિ, ન, નિવૃત્તાનિ, કાંક્ષતિ.

૧ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ:-

જ્ઞાનભૂમિઃ શુભેચ્છાભ્યા મયમા સમુદાહતા । વિચારણા દ્વિતીયા તુ તૃતીયા તદુમાનસા ॥
સત્ત્વાપત્તિશ્રવણી સ્થાત્તતોઽસંસક્તિનામિકા । પદાર્થભાવની ચત્વી સત્તમી તુર્યંગા સ્મૃતા ॥

॥ વાસિષ્ઠે ॥

‘શુભેચ્છા’ નામની જ્ઞાનની પહેલી ભૂમિકા છે, ‘વિચારણા’ નામની બીજી,
‘તદુમાનસા’ ત્રીજી, ‘સત્ત્વાપત્તિ’ ચોથી, ‘અસંસક્તિ’ નામની પાંચમી, ‘પદાર્થ-
ભાવની’ છઠી અને ‘તથમા’ એ સાતમી ભૂમિકા કહેલી છે.

એ ભૂમિકાઓમાં જે વિચેક, વેશગ્ધ, પરસંપત્તિ (ચમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા,
મદ્દા અને સમાધાન) તથા મુમુક્ષુતા એ ચાર સાધનથી સંપન્ન હોય તે ‘શુભેચ્છા’
નામની પહેલી ભૂમિકા છે, મનસુ અને મનનરૂપ વિચારાભિક્ષા ‘વિચારણા’ નામની
બીજી, નિર્દિવ્યાસન (ધ્યાન) રૂપી ‘તદુમાનસા’ નામની ત્રીજી, એ ત્રણ સાધનભૂમિ-
કાઓ છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપ ‘સત્ત્વાપત્તિ’ નામની ચોથી ભૂમિકા-ફલભૂમિકા છે; એ
ભૂમિકામાં યોગી કૃતાર્થ ધાય છે, છતાં પણ અત્યંત જીવનમુક્તિનુ સુખ અનુભવી શકતો
નથી. એ ઉપરાંત ત્રણ ભૂમિકાઓ જીવનમુક્તિના અર્વાંતર ભેદો છે. તેમાં પણ
પાંચમી ‘અસંસક્તિ’ નામની ભૂમિકામાં રહેલો યોગી ‘બ્રહ્મવિદ્વર’ કહેવાય છે અને તે
પોતે જ ઉઠે છે, છઠી ‘પદાર્થભાવની’ ભૂમિકામાં રહેલો યોગી ‘બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્’
કહેવાય છે, તે બીજાના પ્રયત્નથી વ્યુત્પાદનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સાતમી ‘તુર્યંગા’માં
રહેલો યોગી ‘બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ’ કહેવાય છે, તે પોતાના કે પરના પ્રયાસે પણ
ઉત્પાદન પામતો નથી. અર્થાત્ તે નિત્ય સમાધિરૂપ હોવાં અત્ય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત
થએલો દોષથી એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રકાશાદિનો દ્વેષ કે નિવૃત્ત કરોની
આકાંક્ષા વિચેરે કંઈ પણ કરતો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ, તા પ્રવૃત્તિમ્ ।
સમ્યક્ પ્રવૃત્તાનિ સંપ્રવૃત્તાનિ, તાનિ । નિશ્ચયેન વૃત્તાનિ इति
નિવૃત્તાનિ, તાનિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! (એ
ગુણાતીત પુરુષ) પ્રકાશમ્ (સત્ત્વગુણનું ચિહ્ન) પ્રકાશ, ચ તથા,
પ્રવૃત્તિમ્ (રજોગુણનું ચિહ્ન) પ્રવૃત્તિ, ચ અને, મોહમ્ (તમો-
ગુણનું ચિહ્ન) મોહ, (એમ એ) સંપ્રવૃત્તાનિ સારી રીતે પ્રવૃત્ત
થએલાં કાર્યોનો, ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ) નિવૃત્તાનિ
ઉપરામ પામેલાં એ કાર્યોને, ન, કાંક્ષતિ ઈચ્છતો પણ નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે પુરુષ એમ ગુણાતીત થએલો
હોય છે તે સત્ત્વગુણના લક્ષણરૂપ પ્રકાશ, રજોગુણના લક્ષણરૂપ
પ્રવૃત્તિ અને તમોગુણના લક્ષણરૂપ મોહ, ઇત્યાદિ એ ગુણોનાં
અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જ તેવાં
કાર્યો જે નિવૃત્ત થએલાં હોય એટલે પોતાને પ્રાપ્ત ન થએલાં
હોય તો તેવાં એ કાર્યોની આકાંક્ષા પણ કરતો નથી. ૨૨.

અવતરણિકા—હવે ગુણાતીત પુરુષનું આચરણ કેવું હોય છે તેનો
પ્રત્યુત્તર આપતા ભગવાન કહે છે.

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥

गुणा वर्तत इत्येव योऽवतिष्ठति नैगते ॥ २३ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદાસીનવત્, આસીનઃ, ગુણૈઃ, યઃ, ન,
વિચાલ્યતે, ગુણાઃ, વર્તન્તે, इति, एव, યઃ, અવતિષ્ઠતિ, ન, રજ્જતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—उद् ऊर्ध्वं तटस्थतया आसीनः इति उदा-
सीनः, उदासीनः इव इति उदासीनवत् । विशेषेण चाल्यते इति विचाल्यते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, ઉદાસીનવત્ તટસ્થ પુરુષની માફક, આસીનઃ રહેલો, ગુણેઃ સત્ત્વાદિ ગુણો વડે, ન, વિચાલ્યતે ચલાયમાન થતો નથી, (અને) ગુણા. ગુણો, (પરસ્પર) વર્તન્તે વર્તે છે, इति એમ, एव જ, (બાણીને), યઃ જે, અવતિપ્રતિ સ્થિર થઈને રહે છે, (પરંતુ) ન, इद्ગતે જરાપણુ એટલું કરતો નથી;

બાધાર્થઃ—જે પુરુષ તટસ્થની માફક સંસારનાં કાર્યોમાં વર્તતો થકો સત્ત્વાદિ ગુણોવડે ચલાયમાન થતો નથી, પણ ગુણો જ પરસ્પર પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે એમ બાણીને સ્થિર રહે છે, પરંતુ જરા પણ અસ્થિર થતો નથી; ૨૩.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

પદ્છેદઃ—સમદુઃખસુખઃ, સ્વસ્થઃ, સમલોષ્ટાશ્મકાશ્ચનઃ, તુલ્યપ્રિયાપ્રિયઃ, ધીરઃ, તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—दुःखं च सुखं च दुःखसुखे, समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुखः। स्वे आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थः। लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च लोष्टाश्मकाञ्चनानि, समानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः। प्रियं च अप्रियं च प्रियाप्रिये, तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सः तुल्यप्रियाप्रियः। सम्यक् स्तुतिः संस्तुतिः, आत्मनः संस्तुतिः आत्मसंस्तुतिः, निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च निन्दा-त्मसंस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી જે) સમદુઃસ્વસ્તુ: દુઃખ અને સુખ જેને સમાન છે એવો, સ્વસ્ત્ય: આત્મામાં સ્થિત-પ્રસન્ન, સમલોપ્તાશ્મકાચનઃ માટી, પથ્થર અને સોનાને સમાન માનનારો, તુલ્યાપ્રિયાપ્રિયઃ જેને પ્રિય અને અપ્રિય એ બંને સમાન છે એવો, ધીરઃ ધીરજવાળો, (તેમ) તુલ્યનિન્વાત્મસંસ્તુતિઃ પોતાની નિંદા અને પ્રશંસાને સમાન બાણુનારો;

ભાવાર્થ:—વળી જેને દુઃખ તથા સુખ સમાન છે, જે સદા પ્રસન્ન છે, જેને માટી, પથ્થર અને સોનામાં સમાન ભાવ છે, પ્રિય તથા અપ્રિય પણ જેને તુલ્ય છે, જે ધૃતિમાન છે, તથા જેને પોતાની નિંદા તેમ જ પ્રશંસા પણ સમાન છે; ૨૪.

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—માનાપમાનયોઃ, તુલ્યઃ, તુલ્યઃ, મિત્રારિ-પક્ષયોઃ, સર્વારંભપરિત્યાગી, ગુણાતીતઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનશ્ચ અપમાનશ્ચ માનાપમાનૌ, તયોઃ માનાપમાનયોઃ । મિત્રં ચ અરિશ્ચ મિત્રારી, તયોઃ પક્ષૌ ઇતિ મિત્રારિપક્ષૌ, તયોઃ મિત્રારિપક્ષયોઃ । આરમ્બ્યન્તે ઇતિ આરમ્માઃ, સર્વે ચ તે આરમ્માશ્ચ સર્વારમ્માઃ, તેષાં પરિતઃ સર્વશઃ ત્યાગઃ ઇતિ સર્વારમ્મપરિત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સર્વારમ્મપરિત્યાગી । ગુણાન્ અતીતઃ ગુણાતીતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જે) માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં, તુલ્યઃ સમાન, મિત્રારિપક્ષયોઃ મિત્ર અને શત્રુઓના પક્ષમાં, (પણ) તુલ્યઃ સમાન, (અને) સર્વારમ્મપરિત્યાગી

પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોના ત્યાગવાળો પુરુષ છે, સ્તઃ તે, ગુણાતીતઃ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ગએલો, ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—વળી જે માન અને અપમાનમાં તુલ્ય માનનારો, મિત્ર તથા શત્રુના પક્ષમાં સમાન રહેનારો અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોના ત્યાગી બનેલો છે, તે પુરુષ ગુણોથી પર કહેવાય છે, અર્થાત્ એવો પુરુષ જ ગુણોને ઓળંધી ગએલો હોય છે અને તે જ મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે. એટલે એ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં ગુણાતીતનાં લક્ષણો સંપાદન કરવા પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ મથવું જોઈએ. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘પ્રાણી તથા ગુણોનું અતિક્રમણ કરી તેનાથી પર કેવી રીતે થાય છે ?’ તે સંબંધમાં પ્રત્યુત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ મૈક્તિયોગેન સેવતે ॥

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

૧ ચેતુ સામાન્યમાત્રેન મન્યન્તે પુરુષોત્તમમ્ ।

તે ચેવાગ્નિહો જ્ઞેયા વરુણાહાં નરાધમાઃ ॥ બ્રહ્માંડપુરાણે ॥

જે લોકો ખીલ દેવાની પેઠે જ તેમની સમાન ભાવનાવડે પરમાત્માને માને છે—સેવે છે તે પાપશીઓને ચોક્કસ નરકને લાયક, અધમ પુરુષો બન્યા અર્થાત્ પરમાત્માને અન્યલિચાર—અનન્યભાવવડે જે બળે તે જ શ્રદ્ધ—સાધુગ્રંથપદને પામે છે.

૨ મત્કપાશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગ્રહાશયે । મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા મદ્દામ્ભસોઽનુષો ॥
અદૈત્વત્ત્વમ્પવહિતા યા મક્તિઃ પુરુષોત્તમે । હક્ષર્ણ મક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય સુદાહતમ્ ॥

મારી કથા—નામમાત્ર—ના શ્રવણથી સર્વેના નિવાસભૂત એવા મારામાં, જેમ જંઝાણુ જળ જેસળ ધ એક જ સમુદ્ર વરદ ત્રિ કરે છે તેમ જે મનની અવિ-ચિન્ન ત્રિ થાય છે, તથા સસ્યાદિરહિત, વ્યવધાનરહિત અને એકનિષ્કાવાળી પુરુષોત્તમ સત્યાનામાં જે શક્તિ થાય છે તેને જ નિર્ગુણ શક્તિયોગીનું લક્ષણ કહ્યું છે

પદ્છેદઃ—મામ્, ચ, યઃ, અવ્યભિચારેણ, ભક્તિ-
યોગેન, સેવતે, સઃ, ગુણાન્, સમતીત્ય, एतान्, ब्रह्मभूयाय,
कल्पते.

व्युत्पत्तिसमासाः—व्याभिचरति अनेन इति व्यभिचारः, न
व्यभिचारः अव्यभिचारः, तेन अव्यभिचारेण । भक्तिः एव योगः
भक्तियोगः, तेन भक्तियोगेन । सम्यक् अतीत्य इति समतीत्य ।
ब्रह्मणः भूयः भावः ब्रह्मभूयः, तस्मै ब्रह्मभूयाय ।

અનન્ય અને અર્થઃ—ય. જે (યતિ અથવા કર્મયોગી
પુરુષ), ચ પાઠપૂર્ણાર્થ, અવ્યભિચારેણ એકનિષ્ઠાવાળા-અનન્ય
એવા, ભક્તિયોગેન ભક્તિરૂપી યોગવડે, મામ્ મને, સેવતે
ઉપાસે છે, સઃ તે, एतान् એ, ગુણાન્ ગુણોને, સમતીત્ય ઉલ્લંઘી
જઈને, ब्रह्मभूयाय પ્રદાના બાવને (પ્રાપ્તકરવા) માટે,
कल्पते સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે યતિ અથવા કર્મયોગી પુરુષ નિરંતર
અનન્ય એવા ભક્તિરૂપી યોગવડે મને ઉપાસે છે, તે ઉપર
કહેલા સત્વાદિ ગુણોને ઓળંગીજઈને સાક્ષાત્ પ્રદાન-
પ્રદાન-પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે. અર્થાત્ પ્રદાને પ્રાપ્ત
કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અવશ્ય ગુણાતીત થવું જોઈએ,
ત્યારે જ તે પ્રદાનમૂલક થવા શક્તિમાન થાય છે. ૨૬.

अवतरष्टिकाः—“अव्यभिचरति भक्तियोगी भारी उपासना
करतारो। भारी भावने पात्रे, परंतु तेषां भारी उपासना इमं करवी
तेन शरत्पू जताववा माटे भगवान् कहे छे:

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ॥

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥૨૭॥

પદ્ચ્છેદઃ—બ્રહ્મણઃ, હિ, પ્રતિષ્ઠા, અહમ્, અમૃતસ્ય, અવ્યયસ્ય, ચ, શાશ્વતસ્ય, ચ, ધર્મસ્ય, સુખસ્ય, એકાન્તિકસ્ય, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રતિષ્ઠન્તિ અસ્યામ્ इति પ્રતિષ્ઠા । ન મૃતમ્ અમૃતમ્, તસ્ય અમૃતમ્ય । ન વિચિત્તે વ્યયં યસ્ય તત્ અવ્યયમ્, તસ્ય અવ્યયસ્ય । ધારયાતિ इति ધર્મઃ, તસ્ય ધર્મસ્ય । એકાન્તે ભવમ્ એકાન્તિકમ્, તસ્ય એકાન્તિકસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણુ કે, અમૃતસ્ય અવિનાશી, ચ અને, અવ્યયસ્ય અવિકારી, બ્રહ્મણ બ્રહ્મણી, ચ તેમ, શાશ્વતસ્ય નિત્ય (એવા), ધર્મસ્ય ધર્મની, ચ અને, એકાન્તિકસ્ય ઉપમારહિત-નિરતિશય-એકાત્મા-સમાધિકાલમા ઉત્પન્ન થએલા, સુખસ્ય સુખની, પ્રતિષ્ઠા પ્રત્યક્ આત્મારૂપી સ્થિતિ, અહમ્ હું (હુ).

ભાવાર્થઃ—કારણુ કે અવિનાશી અને અવિકારી બ્રહ્મણી, તેમજ શાશ્વત-સનાતન એવા ધર્મની અને નિરુપમ-નિરતિશય

૧ એકસ્ત્વમાત્મા પુરુષ પુરાણ સત્ય સ્વયંજ્યોતિરનન્ત આય ।

નિત્યોઽસ્રોઽજસ્રમુખો નિરઝન પૂર્ણોઽદ્વયો મુક્ત ઉપાધિતોઽમૃત ॥

માગવતે ॥

બ્રહ્મરત્નુતિમા બ્રહ્માએ કહ્યું કે, ‘તે ભગવન્ ! તમે એક જ આત્મા, પ્રાચીન-પુરુષ, સત્યરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, અન્તરહિત, સર્વના આદિ, નિત્ય, અક્ષર, સૈવ સુખરૂપ નિરજન, પૂર્ણ, અદ્વય અને ઉપાધિરહિત અમૃત છો.’

આનંદ-સુખ-ની સ્થિતિરૂપ હું છું. અર્થાત્ સર્વને ઉપાસના કરવા યોગ્ય હું છું અને તેથી જ એવા સર્વના સ્થિતિરૂપ મને ભજનારા ભક્તો અવશ્ય મારા ભાવને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૨૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामार्त्तान्तिकप्रणीतसाम्बन्धवोधिण्यां गुर्जर-टीकायां गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः॥

પશ્ચદશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય પંદરમો.

અવતરણિકા:—“કર્મયોગીઓનાં કર્મોનું ફલ, તેમ જ જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનું ફલ મારે આધીન હોવાથી, જેઓ મને ભક્તિયોગવડે ઉપાસે છે, તેઓ મારા પ્રસાદથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ક્રમવડે ગુણોથી સહિત યદ્ ભોક્ષને પામે છે,” એમ આગલા અધ્યાયના અંતના “માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ—” એ શ્લોકથી કહ્યું. હવે ભક્તિયોગવડે જે એમ મુક્તિમતાથી ભોક્ષ મેળવી શકાય છે તો પછી આત્માના તત્ત્વને સારી રીતે જાણનારની ગતિની વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ તેને તો ભોક્ષ ભક્તિયોગની અપેક્ષાએ અધિક મુલમ છે, કેમકે ભક્તિયોગના સેવનથી કાલે કરી સંસ્કારોનો ઉદય થતાં આત્મજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી તો તત્કાળ ભોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિયોગ કરતાં આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ છે તેથી અર્જુને કુંભવત્સુ ન પૂછવા છતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આત્મતત્ત્વને કહેવાની ઇચ્છાથી બોલવા લાગ્યા. તેમાં પ્રથમ વેરાગ્યને ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી સંસારનું સ્વરૂપ, તેને વૃક્ષની ઉપમા આપી કલ્પનાથી ભગવાન્ કહે છે, કારણ કે સંસારથી વિરક્ત થયેલાનો જ ભગવત્તત્ત્વ જાણવામાં અધિકાર છે, પણ બીજા કોઈનો નથી, આથી તે સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ જ ભગવાન્ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

- ૧ અવ્યક્તમૂલમવલસ્યેવાત્મમહોદયિતઃ । બુદ્ધિસ્કન્ધમયશ્ચૈવ ઇન્દ્રિયાન્તરફોટર ॥ ૧ ॥
મહાભૂતવિશાસ્ત્ર વિષયેઃ પત્રર્ષોસ્તથા । ધર્મોધર્મસુપુણ્યશ્ચ સુસદુઃસ્વફલોદયઃ ॥ ૨ ॥
આજીવ્યઃ સર્વભૂતાનાં બ્રહ્મવૃક્ષઃ સનાતનઃ । એતદ્બ્રહ્મવર્ણં ચૈવ બ્રહ્મા ચરતિ સાક્ષિવત્ ॥ ૩ ॥
એતદ્વિદ્વાત્થા ચ મિત્વા ચ જ્ઞાનેન પરમાસિના । તતત્ત્વજ્ઞાનગતિં પ્રાપ્ય તસ્માન્નાવર્તન્તેષુ ॥ ૪ ॥
અવ્યક્ત—અવ્યાકૃત—મૂલપ્રકૃતિરૂપી મૂળથી ઉત્પન્ન થયેલું અને તે પ્રકૃતિના જ અનુમદ—આશ્રય—પોષણ વડે વૃદ્ધિ પામેલું, બુદ્ધિરૂપી ચડવાળું, ઇન્દ્રિયોરૂપી

પદચ્છેદઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્, અધઃશાખમ્, અશ્વત્યમ્, પ્રાહુઃ, અવ્યયમ્, છન્દાંસિ, યસ્ય, પર્ણાનિ, યઃ, તમ્, વેદ, સઃ, વેદવિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઊર્ધ્વમ્ ઉત્તમઃ ક્ષરાક્ષરામ્યામુત્કૃષ્ટઃ મૂલં યસ્ય સઃ ઊર્ધ્વમૂલઃ, તમ્ ઊર્ધ્વમૂલમ્ । અધઃ અર્વાચીનાઃ કાર્યો-પાધયઃ હિરણ્યગર્ભાદયઃ શાખાઃ इव શાખાઃ યસ્ય સઃ અધઃશાખઃ, તમ્ અધઃશાખમ્ । શ્વઃ તિષ્ઠતિ ઇતિ શ્વત્યઃ, ન શ્વત્યઃ અશ્વત્યઃ, તમ્ અશ્વત્યમ્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ । વેદાન્ વેત્તિ ઇતિ વેદવિત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્ (ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી) ઊપર-ઉત્કૃષ્ટ-પરમપુરુષ જેનું મૂલ છે, અધઃશાખમ્ નીચે પ્રસરેલી (તે પરમ પુરુષથી પછીના કાર્યોપાધિભૂત બ્રહ્માદિ સ્તરોપર્યંત) જેની શાખાઓ છે, છન્દાંસિ વેદો, યસ્ય જેનાં, પર્ણાનિ પાંદડાંઓ, (છે, એવા) અશ્વત્યમ્ (બીજે દિવસે ન રહેનારા સંસારરૂપી વૃક્ષ) અશ્વત્યને, (તત્ત્વજ્ઞાનીઓ) અવ્યયમ્ (અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી) અવિનાશી, પ્રાહુઃ કહે છે, યઃ જે પુરુષ, તમ્ તે (સંસારવૃક્ષ)ને, (સમૂલ) વેદ બાણ છે, સઃ તે, વેદવિત્ વેદોને બાણનાર છે.

કોટર-બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જે કોટર પડે છે તે બ્રાહ્મણ વાણુ (૧), આકાશાદિ પાંચ મહા ભૂતરૂપી મોટી શાખાવાળું, સપ્તઘાટિ વિષયોરૂપી પાંદડાવાળું, ધર્મ અને અધર્મરૂપી પુષ્પ-ફૂલોવાળું તથા સુખદુઃખરૂપી ફળવાળું (૨), અને સનાતન-પ્રાચીન-પુરાણ એવું બ્રહ્મવૃક્ષ સર્વભૂતોને આશ્રય-પોષક-વાસાર્થ-વસવાયોગ્ય છે. એ બ્રહ્મના અધિષ્ઠાનવાળું હોવાથી બ્રહ્મવૃક્ષ કહેવાય છે. એ બ્રહ્મવનમાં મહા સાક્ષિની પેઠે વિચરે છે. (૩), એ વનનું જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગ-તલવાર અથવા કુનાડાથી છેદને અને ભેદન કરીને (પુરુષ) પછી આત્મચતિ-સ્વસ્વરૂપને પામી ફરી તેથી પુનરાવૃત્તિને પામતો નથી. (૪)

હાવાર્થ:—ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ-પુરુષ જેનું મૂલ છે, બ્રહ્માદિ સ્તમ્ભપર્યંતની વિવિધ સૃષ્ટિ જેની યાખાઓ છે, તથા વેદો જેનાં પાંદડાં છે એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને તત્વજ્ઞાનીઓ અશ્વત્થ-નશ્વર તથા અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી અવિનાશી કહે છે. જેઓ એ સંસારવૃક્ષને જળમૂળથી બાંધે છે, તે જ વેદોના અર્થની વાસ્તવિકતાને બાંધુનાર કહેવાય છે. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત સંસારવૃક્ષના બીજન પશુ જે જે અવયવો જે તે કૃષ્ણનાથી ભગવાન કહે છે

અધશ્ચોર્ધ્વ પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા

ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ॥

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ

કર્માનુવંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—અધઃ, ચ, ઊર્ધ્વમ્, પ્રસૃતાઃ, તસ્ય, શાખાઃ, ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ, વિષયપ્રવાલાઃ, અધઃ, ચ, મૂલાનિ, અનુસન્તતાનિ, કર્માનુવંધીનિ, મનુષ્યલોકે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકરેણ સૃતાઃ इति પ્રસૃતાઃ । ગુણૈઃ પ્રવૃદ્ધાઃ इति ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ । વિષયાઃ एव પ્રવાલાઃ યાસાં તાઃ વિષયપ્રવાલાઃ । અનુ પશ્ચાત્ સમ્યક્ તતાનિ इति અનુસન્તતાનિ । કર્મ ધર્માધર્મલક્ષણમ્ एव અનુવંધ્યઃ પશ્ચાદ્ભાવિ અસ્તિ યેષાં તાનિ કર્માનુવંધીનિ । મનુષ્યાણાં લોક इति મનુષ્યલોકઃ, તસ્મિન્ મનુષ્યલોકે ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્ય તે સંસારરૂપી વૃક્ષની, ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ સત્, રજ, તમ એ ગુણોવડે વધીને સ્થૂલ થએલી, (અને) વિષયપ્રવાલાઃ ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોરૂપી અંકુરોવાળી, શાખાઃ શાખાઓ, અધઃ નીચે (મનુષ્યાદિ સ્થાવરજંગમ પર્યંત), ચ તથા, ઊર્ધ્વમ્ ઊપર (મનુષ્યથી વિશિષ્ટ દેવગધર્વાદિથી લઈને બ્રહ્મા પર્યંત), પ્રસૂતાઃ ફેલાએલી (છે), ચ તેમ, કર્માનુવન્ધીનિ (ધર્મઅધર્મરૂપી લક્ષણવાળાં) કર્મને ઉત્પન્ન કરી રહેલાં, (તે સંસારવૃક્ષનાં) મૂલાનિ મૂળો, અધઃ નીચે, મનુષ્યલોકે મર્ત્યલોકમાં, અનુસન્તતાનિ ક્રમાનુસાર સારી રીતે ફેલાએલાં છે.

સાવાર્થ:—તે સંસારરૂપી વૃક્ષની ગુણોથી વૃદ્ધિ પામીને સ્થૂલ થએલી અને શબ્દસ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી અંકુરોવાળી અનેક શાખાઓ મનુષ્યલોકથી માંડીને ઊપર બ્રહ્મલોક પર્યંત ફેલાએલી છે, તથા ધર્માધર્મલક્ષણાત્મક કર્મને ઉત્પન્ન કરનારાં તેનાં મૂળો આ નીચેના મનુષ્યલોકમાં દૃઢતાથી પ્રસરેલાં છે. અર્થાત્ એ સંસારવૃક્ષ ગુણો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને કર્મોથી ચારે તરફ વૃદ્ધિગત થઈ ફેલાયલું છે. ૨

અવતરણિકા:—“ આવતી કાલ સુધી પણ રહેવામાં અનિશ્ચિત એવો આ સંસારરૂપી વૃક્ષ નશ્વર છે તેથી જ તેને ‘ અથત્ય ’ એપ્રમાણે કહે છે તેમ જ તે અવ્યય-વિનાશરહિત છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એ ઊપરથી આ સંસાર પ્રતિક્ષણ વિનાશશીલ-વિગ્નાવૃદ્ધિરૂપ હોય, અથવા પ્રીતિ આદિ ધાન્યના સચિરપે નિરંતર પ્રવાહરૂપ હોય તો પણ એ ન છેદી શકાય તેવો છે, તથા બીજના અંકુરો જેમ વૃક્ષના ઊગવામાં હેતુરૂપ છે તેમ વાસનાઓ અને કર્મો ઉત્તરોત્તર જન્મમાં હેતુરૂપ હોવાથી નિત્ય અપ્રતિહત છે.” એવી શંકાના સમાધાનમાં સંસારનું અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ એ બંને હોવાથી સામાન્ય વચનોથી વ્યાખ્યાન કરી તેના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ સમ-

જાવવા યોગ્ય આ સંસાર નથી, અર્થાત્ ' તેનું સ્વરૂપ, આકૃતિ કે વચનોથી અગમ્ય છે, ' એમ કહી, એવા અપરિમેય અને સુદૃઢમૂલ સંસારના ઉચ્છેદના સાધનરૂપ વૈરાગ્યને જાણાવી તેનાથી એ સંસારવૃક્ષનું ઉચ્છેદન કરી મનુષ્યને ભારપ્રધી થી પ્રાપ્ત વસ્તુ રહે છે તે જાણાવતાં ભગવાન કહે છે:

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે

નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥

અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલ-

મસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥ ૩ ॥

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં

યરિમન્ગતા ન નિવર્તંતિ ભૂયઃ ॥

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે

યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ન, રૂપમ્, અસ્ય, ઇહ, તથા, ઉપલભ્યતે, ન, અન્તઃ, ન, ચ, આદિઃ, ન, ચ, સંપ્રતિષ્ઠા, અશ્વત્થમ્, એનમ્, સુવિરૂઢમૂલમ્, અસંગ્ગશસ્ત્રેણ, દૃઢેન, છિત્ત્વા; તતઃ, પદમ્, તત્, પરિમાર્ગિતવ્યમ્, યસ્મિન્, ગતાઃ, ન નિવર્તન્તિ, ભૂયઃ, તમ્, એવ, ચ, આદ્યમ્, પુરુષમ્, પ્રપદ્યે, યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, પ્રસૂતા, પુરાણી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રૂપ્યતે અનેન ઇતિ રૂપમ્ । ઉપ સમીપે લભ્યતે ઇતિ ઉપલભ્યતે । સમ્યક્ પ્રતિષ્ઠા સંપ્રતિષ્ઠા । સુષ્ટુ વિશેષેણ રૂઢાનિ મૂલાનિ યસ્ય સઃ સુવિરૂઢમૂલઃ,

તં સુવિરૂદ્ધમૂલમ્ । ન સંગઃ અસંગઃ, અસંગઃ એવ શસ્ત્રમ્
અસંગશસ્ત્રમ્, તેન અસંગશસ્ત્રેણ । પરિતઃ માર્ગયિતું યોગ્યમ્ इति
પરિમાર્ગિતવ્યમ્ । નિશ્ચયેન વર્તન્તિ इति નિવર્તન્તિ । આદૌ ભવઃ આદ્યઃ,
તમ્ આદ્યમ્ । પુરુષો શેતે इति પુરુષઃ, તં પુરુષમ્ । પ્રકર્ષેણ પદ્યે इति
પ્રપદ્યે । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્ષેણ સૃતા इति પ્રસૃતા । પુરા
નવી इति પુરાણી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અસ્ય આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું, રૂઢ
આ લોકમાં, રૂપમ્ સ્વરૂપ-આકૃતિ, તથા (જેવી રીતે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું) તેવી રીતે, ન, ઉપલબ્ધતે પ્રાપ્ત થતું નથી,
(તેમ જ તેની) અન્તઃ સમાપ્તિ, ન નથી, ચ તેમ, આદિઃ પ્રારંભ,
(પણ જણાતો) ન નથી, ચ તથા, સંપ્રતિષ્ઠા મધ્યમાં સ્થિતિ, (પણ
કેઈને જાણવામાં આવતી) ન નથી, (માટે) એનમ્ એ, સુવિ-
રૂદ્ધમૂલમ્ અત્યંત દૃઢ મૂલવાળા, અશ્વત્થમ્ સંસારરૂપી વૃક્ષને,
દ્વદ્વેન (વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર
તીક્ષ્ણ કરેલા એટલે) દૃઢ (એવા), અસદ્ગુણેણ (પુત્ર,
વિત્ત, લોકપ્રિયતા, ઇત્યાદિથી) વિરહિતરૂપ શસ્ત્ર વડે, છિન્નવા
છેદીને, તતઃ ત્યાર પછી, ચ પણ, યતઃ જેમાંથી, પુરાણી
પ્રાચીન-શાશ્વત, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ, પ્રસૃતા ફેલાએલી છે, તમ્ તે,
એવ જ, આદ્યમ્ આદિ, (પરમ) પુરુષમ્ પુરુષને, પ્રપદ્યે શરણુ જાઉં
હું, (એવી ભાવના વડે) તત્ત્વ તે, પદમ્ પરમપદને, પરિમાર્ગિતવ્યમ્
સારી રીતે જોણવું, (કે) યસ્મિન્ જેને વિષે, ગતાઃ ગયેલા,
ભૂયઃ ફરી, ન, નિવર્તન્તિ સંસારમાં પાછા આવતા નથી.

ભાવાર્થઃ—આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું સ્વરૂપ જેવી રીતે
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવી રીતે પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે કે

જાણી શકાતું નથી. તેમ જ એનાં અન્ત, પ્રારંભ કે મધ્ય સ્થિતિ પણ કોઈવડે જાણી શકાતાં નથી, એવા એ અત્યંત દૃઢતાથી ઉગેલા મૂલોવાળા સંસારવૃક્ષને વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર તીક્ષ્ણ કરેલા એવા દૃઢ ભરકિતરૂપ હથિયાર વડે છેદીને, ત્યાર પછી વળી “ તે જ આદિપુરુષ કે જેમાંથી આ પ્રાર્થના-શાશ્વત પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું શરણુ જાઉં છું.” એવી ભાવનાવડે તે પરમપદનું અન્વેષણ કરવું કે, જે પદને પામેલા ફરી આ સંસારની પુનરાવૃત્તિમાં પડતા નથી. અર્થાત્ આદિપુરુષને પ્રાપ્ત થવાની ભાવનાથી મોક્ષ મેળવવા દરેક વ્યક્તિએ યત્ન કરવો એ શ્રેયસ્કર છે. ૩-૪.

અવતરણિકા:—હવે ‘ પરમપુરુષ સમઘી પદને પ્રાપ્ત કરવા કોણુ અધિકારી છે’ તે જણાવવા માટે ભગવાન અધિકારીઓના લક્ષણો કહે છે.

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા

અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ॥

દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈ-

ર્ગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—નિર્માનમોહાઃ, જિતસદ્ગદોષાઃ, અધ્યાત્મનિત્યાઃ, વિનિવૃત્તકામાઃ, દ્વંદ્વૈઃ, વિમુક્તાઃ, સુખદુઃખસંજૈઃ, ગચ્છન્તિ, અમૂઢાઃ, પદમ્, અવ્યયમ્, તત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનશ્ચ મોહશ્ચ માનમોહૌ, નિર્ગતૌ માનમોહૌ યેમ્યઃ તે નિર્માનમોહાઃ । સદ્ગ. એવ દોષઃ ઇતિ સદ્ગદોષઃ, જિતઃ સદ્ગદોષ. યૈઃ તે જિતસદ્ગદોષાઃ. આત્મનિ ઇતિ

અધ્યાત્મમ્, નિત્યમ્ અધ્યાત્મં યેષાં તે અધ્યાત્મનિત્યાઃ । વિશેષે
નિવૃત્તાઃ કામાઃ યેષાં તે વિનિવૃત્તકામાઃ । વિશેષેણ મુક્તાઃ ર્હિ
વિમુક્તાઃ । સુખં ચ દુઃખં ચ સુખદુઃખે, સુખદુઃખે સંજ્ઞે યેષાં તાનિ
સુખદુઃખસંજ્ઞાનિ, તૈઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈઃ । ન મૂઢાઃ અમૂઢાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—નિર્માનમોહાઃ માન તથા મોહ
જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે, જિતસદ્ગુણાઃ સંસારની આસ-
ક્તિના દોષોને જેમણે છુટ્યા છે, અધ્યાત્મનિત્યાઃ જેઓ સદા
પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચારવામાં તત્પર છે, વિનિવૃત્તકામાઃ
જેમની કામનાઓ-તૃષ્ણાઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, (અને) સુખ-
દુઃખસંજ્ઞૈઃ સુખ અને દુઃખ નામવાળાં, દ્વન્દ્વૈઃ દ્વન્દ્વો પડે, (જેઓ)
વિમુક્તાઃ મુક્ત થયેલા, (છે, તે) અમૂઢાઃ મોહરહિત, (પુરુષો
જ) તત્તે, અવ્યયમ્ અવિનાશિ, પદમ્ પદને, ગચ્છન્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે.

ભાવાર્થ:—જેઓ માન તથા મોહથી રહિત, સંસારની
આસક્તિના દોષોને છુટનારા, સદા પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચાર-
વામાં તત્પર, જેમની કામનાઓ શાંત થઈ ગઈ છે એવા તથા
જેઓ સુખદુઃખ-સંસારાત્મક સાંસારિક હર્ષશોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત
થયેલા છે તેવા મોહરહિત પુરુષો જ તે અવિનાશિ પદને પામે છે. પ.

અવતરણિકા:—“ પતનાન્તાઃ સમુચ્છયાઃ ” અર્થાત્ ‘ ગર્હ-
ગમન-ઉંચી પાયરી પર ચઢવું તે અધઃપતન માટે જ. ’ એ ન્યાય પ્રમાણે,
જો વિષ્ણુમક્તો જીવર જીવ્યા રહેલા પરમપદને પામે તો તેમને નીચે અવરય
આવવું પડે, તો પછી ‘ યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે ’ એ કહેવું અનુર્જિત છે.
એવી શંકાના સમાધાનમાં તે પદના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં “ તે પદ
સામાન્ય નિયમોથી અબાધ્ય છે, અને તે અસાધારણ તથા ર્મતૌકિક પદ
છે, ” એમ ભગવાન જણાવે છે:

ને તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ॥

યદ્વત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તત્, માસયતે, સૂર્યઃ, ન, શશાંકઃ, ન, પાવકઃ, યત્, ગત્વા, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ, પરમમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શશઃ અઙ્કે यस્ય સઃ શશાઙ્કઃ । પવતે અસૌ પાવકઃ । નિતરા વર્તન્તે इति નિવર્તન્તે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત્ તે પદને, સૂર્યઃ ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ, ન, માસયતે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, શશાઙ્કઃ ચંદ્રમા, (પણ) ન (માસયતે પ્રકાશી શકતો) નથી, (તેમ) પાવકઃ અગ્નિ, (પણ) ન, (માસયતે પ્રકાશી શકતો) નથી, (તથા) યત્ જે પદને, ગત્વા પામીને (યોગીઓ) ન, નિવર્તન્તે પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, તત્ તે (જ), મમ મારું, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ધામ સ્થાન અથવા સ્વરૂપ (છે).

ભાવાર્થઃ—તે પદને ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ, ચંદ્રમા કે અગ્નિ કોઈ પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી તથા જે પદને પામી યોગીઓ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, તે જ મારું શ્રેષ્ઠસ્થાન અથવા સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ મારા તે ધામને પ્રાપ્ત કરવાનો જ યત્ન મુમુક્ષુએ કરવો જોઈએ. ૬

૧ ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારક નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોઽયમગ્નિ ।

તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વં નસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥ શ્રુતિ ॥

ત્યા સૂર્યપ્રકાશતો નથી, ચન્દ્ર અને તારાઓ પ્રકાશતા નથી એ વીરણીઓ પણ પ્રકાશતી નથી તો આ અગ્નિ કયાથી પ્રકાશે ? તેના જ પ્રકાશવાથી આ સઘળું જગત્ પ્રકાશે છે અને તેના જ પ્રકાશવડે આ સઘળું જાણે છે.

અવતરણિકા:—‘ જે સ્થાને પહોંચીને યોગીઓ ફરી સંસારમાં આવતા નથી ’ એમ કહ્યું, પણ “ જે વસ્તુનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ થવો જ નોંધએ એ જગત્માં સુપ્રસિદ્ધ વાત છે, તો પછી તે ધામને પહોંચેલાનો તેની સાથે સદા સંયોગ કેમ બન્યો રહે ? ” એવી શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ॥

મનઃપઞ્ચાન્નાંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥ ૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—મમ, એવ, અંશઃ, જીવલોકે, જીવભૂતઃ, સનાતનઃ, મનઃપઞ્ચાનિ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ, કર્પતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જીવાનાં લોકઃ જીવલોકઃ, તસ્મિન્ જીવલોકે । ન જીવઃ અજીવઃ, અજીવઃ જીવઃ ઇવ ભૂતઃ ઇતિ જીવભૂતઃ । મનઃ પઞ્ચં યેષુ તાનિ મનઃપઞ્ચાનિ, તાનિ । પ્રકૃતૌ વિષ્ણુન્તિ તાનિ પ્રકૃતિસ્થાનિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મમ મારો, એવ જ, સનાતનઃ નિત્ય, અંશઃ અંશ, જીવલોકે આ સંસારમાં, જીવભૂતઃ જીવાત્મા-કર્તાલોકતા-રૂપે રહેલો થકો, પ્રકૃતિસ્થાનિ પ્રકૃતિમાં રહેલી, મનઃપઞ્ચાનિ મનસહિત છે, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, કર્પતિ આકર્ષે છે.

ભાવાર્થઃ—મારો જ નિત્ય અંશ આ સંસારમાં જીવાત્મારૂપે રહેલો છે, અર્થાત્ જેવી રીતે જલમાં રહેલા સૂર્યનો અંશ સૂર્યથી ભિન્ન ગણાતો નથી, પણ જલનું શોષણ કરી સૂર્યમાં જ તે મળી જઈને પાછો ફરતો નથી, તેવી જ રીતે મારો

અંશ પણ મારા ધામને પામી ફરી પાછો ફરતો નથી. પરંતુ તે અંશ પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને જેજે છે. અર્થાત્ તે દ્વારા તે આ સંસારમાં આવે છે એમ તું માન. ૭.

અવતરણિકા:—“ પોતાના સ્થાનમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને છવ ક્યારે આકર્ષે છે ? ” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શરીરં યદવાપ્નોતિ યજ્ઞાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ॥

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

પદ્મછેદઃ—શરીરમ્, યત્, અવાપ્નોતિ, યત્, ચ, અપિ, ઉત્ક્રામતિ, ईश्वरः, ગૃહીત્વા, एतानि, સંયાતિ, વાયુઃ, ગન્ધાન્, ઇવ, આશયાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્ત ઈર્ધ્વમ્ ક્રામતિ ઇતિ ઉત્ક્રામતિ । સમ્યક્ યાતિ ઇતિ સંયાતિ । આ સમન્તાત્ શેરતે અસ્મિન્ ઇતિ આશયઃ, તસ્માત્ આશયાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ईश्वरः શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી, યત્ જ્યારે, દેહાત્ શરીરથી, ઉત્ક્રામતિ બહાર નીકળે છે, ચ અને, યત્ જ્યારે, શરીરમ્ (ખીબ) શરીરને, અવાપ્નોતિ પામે છે, (ત્યારે તે) વાયુઃ પવન, આશયાત્ પુષ્પના સ્થાનમાંથી, ગન્ધાન્

૧ સર્વ જ્ઞાન્તા નિચયા પતનાતાઃ સમુચ્ચૂવા ।

સયોગા વિમયોગાન્તા મરણાન્ત દિ જીવિતમ્ ॥

સમૂહો-વસ્તુસમુદાયો સધળા દ્રવ્યોત્-નાશવત છે, ઉદ્ધારો-ઉચ્ચપણા-સધળાં પનાત-પડવાનાં ન છે, સયોગો સર્વ વિયોગોત-છુદા થવાનાં ન હ અને અવિત મરણાન્ત-મરણપર્યંત ન છે

સુગંધોને, રૂઝ જેમ, (જેથી બળ છે તેમ) છતાં એ મન સહિત છ ઇન્દ્રિયોને, ગૃહીત્વા લઇને, સંચાલિત બળ છે.

ભાવાર્થ:—શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી આ આત્મા બ્યારે શરીરથી બહાર નીકળે છે અને બીજા શરીરને પામે છે ત્યારે પવન જેમ પુષ્પના સ્થાનમાંથી સુગંધને લઈ બળ છે, તેવી રીતે મનસહિત બધી ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈ જઈને અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વના શરીરમાંથી મનસહિત ઇન્દ્રિયોને લઈને તે બીજા શરીરને મેળવે છે. ૮.

અવતરણિકા:—“ મનસહિત છ ઇન્દ્રિયો તે કઈ ! તેમ જીવાત્મા આ માટે તેમને લઈને અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ! ” એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ॥

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રોત્રમ્, ચક્ષુઃ, સ્પર્શનમ્, ચ, રસનમ્, ગ્રાણમ્, એવ, ચ, અધિષ્ઠાય, મનઃ, ચ, અયમ્, વિષયાન્, ઉપસેવતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શ્રૂયતે એનેન ઇતિ શ્રોત્રમ્, તત્ । ચષ્ટે એનેન ઇતિ ચક્ષુઃ, તત્ । સ્પૃશતિ એનેન ઇતિ સ્પર્શનમ્, તત્ । રસતિ એનેન ઇતિ રસનમ્, તત્ । ગિષ્ણતિ એનેન ઇતિ ગ્રાણમ્, તત્ । અધિ સ્થિત્વા ઇતિ અધિષ્ઠાય ।

અન્યથા અને અર્થ:—અયમ્ આ ઇશ્વર-જીવાત્મા, શ્રોત્રમ્ કાન, ચક્ષુઃ આંખ, ચ, તેમ, સ્પર્શનમ્ સ્પર્શ, રસનમ્ જિહ્વા, ચ અને, ગ્રાણમ્ નાસિકા, ચ, એવ તેમ જ, મનઃ મનને, અધિષ્ઠાય.

સાથે લઈને, વિષયાન્ (ધન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ) વિષયોને, ઉપસેવતે લોગવે છે.

ભાવાર્થ:—જીવાત્મા કાન, આખ, ચામડી, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ ધન્દ્રિયો અને છઠું મન એ પ્રત્યેકનો આશ્રય કરીને જ ધન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ વિષયોને લોગવે છે. અર્થાત્ એનો ઉપલોગ કરીને તેમને સાથે લઈને જ તે દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

અવતરણિકા:—“શરીરંયદવાપ્નોતિ” ઇત્યાદિ શ્લોકથી આત્મા, દેહ તથા ધન્દ્રિયોથી તદ્દન ભિન્ન છે એમ જણાવ્યું. ‘ઓઞ્ચં ચક્ષુ’ એ શ્લોકથી આત્માને બધી ધન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક તથા તેમનાથી પણ ભિન્ન કદ્દો, પરંતુ જો એ એપ્રમાણે સર્વથી ભિન્ન હોય તો પછી એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જતી વખતે દેહાદિથી ભિન્ન એવા એ આત્માને બધાકેમ જોઈ શકતા નથી :” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપશ્યંતિ પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્ક્રામન્તમ્, સ્થિતમ્, વા, અપિ, મુંજાનમ્, વા, ગુણાન્વિતમ્, વિમૂઢાઃ, ન, અનુપશ્યન્તિ, પશ્યન્તિ, જ્ઞાનચક્ષુષઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉત્ક્રામતિ ઇતિ ઉત્ક્રામન્, તમ્ ઉત્ક્રામન્તમ્ । મુંજે અસૌ મુંજાનઃ, તમ્ । ગુણૈઃ અન્વિતઃ ઇતિ ગુણાન્વિતઃ, ત

૧ દૃશ્યાકાશમાત્રસ્ય વિનાશો દેહનાશત્ ।

અર્થ મૃતાનિ શોષન્તિ નટ આત્મેનિશઙ્ગયા ॥

ફેવળ દૃશ્યાકાશના વિનાશથી દેહનો નાશ થાય છે, અને દેહનો નાશ થતા આત્માનો નાશ પડે એવી સંકાપી લોકો બ્યભ ચોક કરે છે

ગુણાન્વિતમ્ । વિશેષેણ મૂઢાઃ ઇતિ વિમૂઢાઃ । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ યેષાં તે જ્ઞાનચક્ષુષઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઉત્ક્રામન્તમ્ એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, સ્થિતમ્ શરીરમાં રહેલા, વા અથવા, બુદ્ધાન્તમ્ વિષયોને લોગવતા, (કે) ગુણાન્વિતમ્ સત્ત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોવડે યુક્ત, (એવા આત્માને) અપિ પણ, વિમૂઢાઃ અનેક પ્રકારના મૂઢ લોકો, ન, અનુપદ્યન્તિ જોઈ શકતા નથી, (પરંતુ) જ્ઞાનચક્ષુષઃ જ્ઞાન એ જ જેમનાં નેત્ર છે તેવા—જ્ઞાનીઓ, પદ્યન્તિ જોઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, શરીરમાં રહેલા, વિષયોને લોગવતા, અથવા સત્ત્વાદિ ગુણો યુક્ત એવા આત્માને પણ અત્યંત મૂઢ લોકો જોઈ શકતા નથી, પણ જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા જ્ઞાનીઓ જ જોઈ શકે છે. અર્થાત્ આત્માનું વિશુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનીઓ સિવાય અન્ય કોઈ કોઈપણ સમયે કરી શકતા નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—“આત્મા ન જાણી શકાય તેવો હોવાથી, જ્ઞાનવાન વિવેકીઓ જ તેને જોઈ શકે છે, પણ બીજા અવિવેકીઓ જોઈ શકતા નથી.” તે વાતને દૃઢ કરવા માટે પુનઃ ભગવાન જણાવે છે:

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પश्यંત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

૧ નક્ષેપકતાં સમાસાય નિર્વિકારતાત્માનિ । મનસો નિઃશલત્વેન સ્થિતિયોગ ઇતીર્યતે ॥

લક્ષ્યની સાથે એકતા કરીને નિર્વિકારપણાવડે આત્મા-બુદ્ધિ-મા નિઃશલપણે જે મનની સ્થિતિ તે જ યોગ એમ કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—યતન્તઃ, યોગિનઃ, ચ, એનમ્, પશ્યન્તિ, આત્મનિ, અવસ્થિતમ્, યતન્તઃ, અપિ, અકૃતાત્માનઃ, ન, એનમ્, પશ્યન્તિ, અચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યતન્તિ તે યતન્તઃ । યોગ. અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । અકૃતઃ આત્મા યેષાં તે અકૃતાત્માનઃ । ન વિદ્યન્તે ચેતાસિ યેષાં તે અચેતસઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, યતન્તઃ પ્રયત્ન કરનારા, યોગિનઃ (એકાગ્રચિત્તવાળા) યોગીઓ, એનમ્ એ આત્માને, આત્મનિ આત્મામાં—પોતાની બુદ્ધિમાં, અવસ્થિતમ્ સ્થિર રહેલો, પશ્યન્તિ (‘આ આત્મા તે હું ’ એમ નિશ્ચય પૂર્વક) જુએ છે, (પરંતુ) અકૃતાત્માનઃ તપ, ઇન્દ્રિયજ્ઞ્ય ઇત્યાદિ સંસ્કારથી રહિત આત્માવાળા, અચેતસઃ અવિવેકી લોકો, (તે) યતન્તઃ યત્ન કરતા થકા, અપિ પણ, એનમ્ એ આત્માને, ન, જન્યન્તિ જોઈ શકતા નથી.

ભાવાર્થઃ—વળી પ્રયત્નશીલ એવા એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીઓ એ આત્માને પોતાની બુદ્ધિમાં “ આ આત્મા તે હું ” એમ સ્થિર રહેલો નિશ્ચયપૂર્વક જોઈ શકે છે, પણ તપ, ઇન્દ્રિયજ્ઞ્ય ઇત્યાદિ સંસ્કારથી હીન આત્માવાળા અવિવેકી પુરુષો તો યત્ન કરતા થકા પણ એ આત્માને જોઈ શકતા નથી ૧૨.

અવતરણિકા —“આત્માનું જ્ઞાન મનની વિના અન્ય રીતે શક્ય નથી અને તેથી મુમુક્ષુએ તે અત્તેન્દ્રિય એવા મનને જાણી મારી ઉપાસના કરવી જોઈ છે.” એનું અર્થઘટન મારે કરવું. સર્વાત્મપણું દર્શાવતા ચાર શ્લોકો છે:

યદાદિત્યગતં તેજો જગન્નાસયતેઽખિલમ્ ॥

યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—યત્, આદિત્યગતમ્, તેજઃ, જગત્, નાસયતે, અખિલમ્, યત્, ચંદ્રમસિ, યત્, ચ, અગ્નૌ, તત્, તેજઃ, વિદ્ધિ, મામકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિત્યે ગતમ્ इति આદિત્યગતમ્ । ગચ્છતિ इति જગત્ । ન ખિલમ્ અખિલમ્ । મમ इदમ્ મામકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે, આદિત્યગતમ્ સૂર્યનારાયણુમાં રહેલું, તેજ. તેજ, અખિલમ્ સમસ્ત, જગત્ જગત્ને, નાસયતે પ્રકાશિત કરે છે, ચ તેમ, યત્ જે ચંદ્રમસિ ચંદ્રમાં, (રહેલું તેજ) ચ અને, યત્ જે અગ્નૌ અગ્નિમાં, (રહેલું તેજ છે) તત્ તે, તેજઃ તેજ, મામકમ્ મારું, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—સૂર્યનારાયણુમાં રહેલું તેજ કે જે આ સમસ્ત જગત્ને પ્રકાશ આપે છે તથા જે તેજ ચંદ્રમાં તેમ જ અગ્નિમાં રહેલું છે, તે તેજ મારું છે એમ તું જાણ. ૧૨.

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ॥

પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ગામ્, આવિશ્ય, ચ, ભૂતાનિ, ધારયામિ, અહમ્, ઓજસા, પુષ્ણામિ, ચ, ઔષધીઃ, સર્વાઃ, સોમઃ, ભૂત્વા, રસાત્મકઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રસઃ એવ આત્મા यस્ય સઃ રસાત્મકઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ચવળી, અહમ્ હું, ગામ પૃથ્વીમાં, આવિશ્ય પ્રવેશ કરીને, (પૃથ્વીસ્વરૂપે) મૃતાનિ પ્રાણીઓને, ઓજસા (ભારા) બલ-તેજ વડે, ધારણામિ ધારણ કરું છું, ત્ર તેમ, રસાત્મક: રસસ્વરૂપ એવો, સોમ: ચંદ્રમા, મૃત્વા થઇને, સર્વા: બધી, ઔષધી: (મીઠિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે) ઔષધિઓને, પુષ્ણામિ પુષ્ટિ આપું છું.

ભાવાર્થ:—વળી હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પૃથ્વીસ્વરૂપે પ્રાણીઓને ભારા બલ વડે ધારણ કરું છું તેમ જ રસસ્વરૂપ ચંદ્રમા થઇને મીઠિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે બધી ઔષધિઓને પણ પોપુ છું. ૧૩.

અહં વૈશ્વાનરો મૃત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ॥

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—અહમ્, વૈશ્વાનર:, મૃત્વા, પ્રાણિનામ્, દેહમ્, આશ્રિત:, પ્રાણાપાનસમાયુક્ત:, પચામિ, અન્નમ્, ચતુર્વિધમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રાણા. સન્તિ યેષાં તે પ્રાણિન:, તેષા પ્રાણિનામ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતઃ ઇતિ આશ્રિતઃ । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ

૧ “ અયમગ્નિર્વૈશ્વાનરો યોડયમન્તપુરુષે ચેનેદમન્ન પચ્યતે આ વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કે જે એ પુરુષની અંદર રહે છે અને જેવડે અન્ન પકાવાય છે ” “ નામ્યાણુપરિ તિષ્ઠતિ તે નાભિના ઉપરના ભાગમાં રહે છે ” આથી ઉદરમાં રહેલા જડરાગ્નિને વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કહેવામાં આવે છે.

૨ જે દાઢથી તોડીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ હસ્થ ’, જિહ્વાથી ખાવામાં આવે છે તે ‘ ભોજ્ય ’, ચાટીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ લેહ ’, અને ચૂસીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ ચોષ્ય ’ એમ ચાર પ્રકારનું અન્ન કહેવામાં આવે છે.

પ્રાણાપાનૌ, તામ્યાં સમ્યક્ આયુક્તઃ ઇતિ પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ । અદ્યતે યત્
તત્ અન્નમ્, તત્ । ચતસ્રઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યસ્ય તત્ ચતુર્વિધમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) અહમ્ હું, વૈશ્વાનરઃ
જઠરાગ્નિ, ભૂત્વા થઈને, પ્રાણિનામ્ પ્રાણિઓના, દેહમ્ શરીરનો,
આશ્રિતઃ આશ્રય કરીને—તેમાં પ્રવેશ કરીને, ચતુર્વિધમ્ ચાર
પ્રકારના—(ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય), અન્નમ્ અન્નને,
પચામિ પચાડું છું.

ભાવાર્થઃ—હું વૈશ્વાનર અગ્નિ-જઠરાગ્નિ-થઈ પ્રાણી-
ઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, અને ચોષ્ય
એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરું છું. ૧૪.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો

મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ॥

વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો

વેદાન્તકૃદ્દેવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વસ્ય, ચ, અહમ્, હૃદિ, સન્નિવિષ્ટઃ,
મત્તઃ, સ્મૃતિઃ, જ્ઞાનમ્, અપોહનમ્, ચ, વેદૈઃ, ચ, સર્વૈઃ, અહમ્,
એવ, વેદ્યઃ, વેદાન્તકૃત્, વેદવિત્, એવ, ચ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્તમ્ અનેન વિશ્વમ્ ઇતિ સર્વમ્, તસ્ય
સર્વસ્ય । સમ્યક્ નિવિષ્ટઃ ઇતિ સન્નિવિષ્ટઃ । મત્ત્ ઇતિ મત્તઃ । વેદિતું યોગ્યઃ
વેદ્યઃ । વેદાનામ્ અન્તઃ ઇતિ વેદાન્તઃ, તં કરોતિ ઇતિ વેદાન્તકૃત્ । વેદાન્
વેત્તિ ઇતિ વેદવિત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સર્વ પ્રાણિના, હૃદિ હૃદયમાં, સન્નિવિષ્ટ: સારી રીતે પ્રવેશ કરીને રહેલો, (હું, તેમને) મત્ત: મારાથી જ, સ્મૃતિ: સ્મૃતિ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, અપોહનમ્ સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનું વિસ્મરણ થાય છે, ચ તેમ, સર્વે: બધા, વેદે: વેદો વડે, વેદ્યા: બાણુવા યોગ્ય, અહમ્ હું, एव જ, (હું, તેમ) વેદાન્તકૃત્ વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનનો કર્તા, ચ તથા, વેદવિત્ વેદોને બાણુનાર, एव પણ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થ:—વળી હું પ્રાણિમાત્રનાં હૃદયમાં એટલે બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો છું. તેમને મારાથી જ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન થાય છે, તેમ તેમનાં સ્મૃતિ અને જ્ઞાનનો લોપ પણ મારાથી જ થાય છે, વળી બધા વેદોમાં બાણુવા યોગ્ય હું જ છું, તેમ વેદાંતનો કર્તા અને વેદોને બાણુનાર પણ હું જ છું. ૧૫.

અવતરણિકા:—ભગવાને નારાયણની વિચિત્ર ઉપાધિયુક્ત વિભૂતિઓવાળું પોતાનું સ્વરૂપ ‘યદાદિત્યગતં તેજ.’ ઇત્યાદિ સ્લોકો વડે કથું, હવે તે જ ભગવાનનું નિરૂપાધિક કેવલ પરબ્રહ્મસ્વરૂપનું નિર્ધારણ કરવા માટે પોતાના ક્ષગ્ર અને અક્ષગ્ર એ ઉપાધિયુક્ત વિભક્ત સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા ભગવાન કહે છે

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च ॥

ક્ષર: સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—દ્વૌ, ઇમૌ, પુરુષૌ, લોકે, ક્ષર:, ચ, અક્ષર:, एव, ચ, ક્ષર:, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, કૂટસ્થ:, અક્ષર:, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષર: । નક્ષર: અક્ષર. । કૂટ: ઇવ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટસ્થ: અથવા કૂટ:—માયા—તમ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટમ્પ: ।

અન્વય અને અર્થ:—લોકે આ લોકમાં, હમાં આ, દ્વો બે, પુરુષો પુરુષો, ષ્વ જ (છે), (એક) ક્ષર: ક્ષર, ચ અને, (બીજો) અક્ષર: અક્ષર, (તેમાં) સર્વાણિ બધાં, મૂતાનિ બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત શરીરો, ક્ષર: ક્ષર-વિનાશશીલ, (અને) કૂટસ્થ: (શરીરોનો નાશ થવા છતાં) બ્રહ્મારની એરણની પેઠે અચળ રહેલો, (અનેક માયા-પ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જીવાત્મા) અક્ષર: (સંસાર-બીજના અનંતપણાને લીધે) અક્ષર-અવિનાશી, ઉચ્ચત કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં આ બે પુરુષો છે, એક તો ક્ષર અને બીજો અક્ષર; તેમાં બ્રહ્માદિ સ્થાવરપર્યંત શરીરમાત્ર તે “ક્ષર”-વિનાશશીલ પુરુષ કહેવાય છે અને શરીરોનો નાશ થવા છતાં બ્રહ્મારની એરણની પેઠે અચળ રહેલો, અથવા અનેક માયાપ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જે જીવાત્મા તે સંસાર બીજના અનંતપણાને લીધે “અક્ષર”-અવિનાશી કહેવાય છે. ૧૬.

અવતરણિકા:—હવે આ પ્રમાણે ‘ક્ષર’ અને ‘અક્ષર’ પુરુષોનું વર્ણન કરી તેમનાથી ભિન્ન એટલે ઉપરોક્ત “ક્ષર” અને “અક્ષર” એ બંને પુરુષથી બ્રુહ જ-ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને ઉપાધિના દોષથી અસ્પૃશ્ય, નિત્ય, શુદ્ધબુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ પરમાત્મા કે જે તૃતીય પુરુષ છે તેનું વર્ણન કરતા ભગવાન કહે છે:

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્તમ:, પુરુષ:, તુ, અન્ય:, પરમાત્મા, इति, उदाहृत:, य:, लोकत्रयम्, आविश्य, विमर्ति, अव्यय:, ईश्वर:.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરમશ્ચાસૌ આત્મા ચ, વા પરમઃ આત્મા
સ્ય સઃ પરમાત્મા । લોકાનાં ત્રયમ્ એતિ લોકત્રયમ્, તત્ । ન વિદ્યતે
યઃ । યસ્ય સઃ અવ્યયઃ । ઈદ્રિ અસૌ ઈશ્વરઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, પરમાત્મા “પરમાત્મા”
તિ એ પ્રમાણે, ઉદાહૃતઃ (વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોભાં) કહેવાયલા,
ત્તમઃ (સૌથી) શ્રેષ્ઠ, પુરુષઃ પુરુષ, (તે) અન્યઃ (ક્ષર અક્ષર એ
નેથી) બુદ્ધ, (જ છે, કે) યઃ જે, અવ્યયઃ અવિનાશી, ઈશ્વરઃ
શિવર, લોકત્રયમ્ (પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ) ત્રણે
લોકમાં, આવિશ્ય (પોતાની ચૈતન્યરૂપી માયા વડે) પ્રવેશ
રીને, (તેમને) વિમાર્તિ ધારણ કરે છે

સાવાર્થઃ—પરંતુ “પરમાત્મા ” એ પ્રમાણે વેદાન્તાદિ
શાસ્ત્રોમાં કહેવાયલા સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ તે ક્ષર અને અક્ષર એ
નેથી બુદ્ધ જ છે, કે જે અવિનાશી ઈશ્વર ‘ મૂર્ત્યુવસ્ત્વઃ ’—
પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં પોતાની ચૈતન્ય-
રૂપી માયા વડે પ્રવેશ કરીને તે લોકોને ધારણ કરે છે. અર્થાત્ સર્વ
કે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તેજ તૃતીય પુરુષ છે એમ તું માન. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે તે પરમાત્માને જે “પુરુષોત્તમ ”
પ્રસિદ્ધ નામથી કહેવામાં આવે છે, તે નામની અર્થમૂલક સિદ્ધિ દ્વારા તે
નામની અન્યર્થતા બતાવતા ભગવાન્ પોતાના નિરતિશય શ્વરપુત્ર વર્ણન
ગતા કહે છે

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ॥

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—યસ્માત્, ક્ષરમ્, અતીતઃ, ઝહમ્, અક્ષરાદ-
પિ, ચ, ઉત્તમઃ, અતઃ, અસ્મિ, લોકે, વેદે, ચ, પ્રથિતઃ, પુરુષોત્તમઃ

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિ અતીત્ય ઇતઃ ગતઃ ઇતિ અર્તીતઃ ।
પુરુ સીદન્તિ તે પુરુષાઃ, પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યસ્માત્ જે કારણથી, અહમ્ હું, કારમ્ કાર પુરુષથી, અતીતઃ ઉત્કૃષ્ટ, ચ તેમ, અક્ષરાત્ અક્ષર પુરુષથી, અપિ પણ ઉત્તમઃ ઉત્તમ, (હું) અતઃ તેથી, લોકે લોકમાં, ચ અને, વેદે વેદમાં, પુરુષોત્તમઃ “ પુરુષોત્તમ-પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, ” (એમ) પ્રથિતઃ પ્રસિદ્ધ, અસ્મિ હું.

ભાવાર્થઃ—જે કારણથી હું કાર-જડવર્ગ તેમજ અક્ષર-ચેતનવર્ગથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છું, તેથી જ લોકમાં અને વેદમાં હું “ પુરુષોત્તમ ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—“ જાપર કહેવામાં આવેલા એ પ્રમાણેના આત્મ-સ્વરૂપ એવા મારા-પુરુષોત્તમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જે જાણે છે તે જ મારો ખરો ભક્ત છે, ” એમ જણાવવા ભગવાન કહે છે:

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ॥

સ સર્વવિઙ્ગજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, એવમ્, અસંમૂઢઃ, જાનાતિ, પુરુષોત્તમમ્, સઃ, સર્વવિત્, ભજતિ, મામ્, સર્વભાવેન, ભારત.

૧ વશીવિશ્વવિતકરાન્નગ્નીરદામાત્ પીતામ્બરાદરુણવિસ્મ્બફલાધરોઘ્રાત્ ।
પૂર્ણેન્દુસન્દરમુસ્તાવરાવેન્દનેત્રાત્ કૃષ્ણાત્પર કિમાપિ તત્ત્વમહં ન જાને ॥

વશી-મોરલી વડે જેમના હાથ વિશ્વવિત છે, નવા મેઘની કાંતિ જેવા જે ધન-શ્યામ છે, પીતાંબર જેમણે ધાતણ કરેલું છે, જિંબફળ જેવા જેમના અધરોઘ્ર છે, પૂણિ માના પૂણ્ય દ્ર જેવું સુંદર જેમનું મુખ છે અને કમળ જેવાં જેમનાં નેત્રો છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રથી બિન્ન ઉત્તમ તત્ત્વ હું બીલું કંઈ પણ જાણતો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ મૂઢઃ સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ અસંમૂઢઃ । સર્વ વોત્તિ ઇતિ સર્વવિત્ । સર્વશ્યાસૌ ભાવશ્ચ સર્વભાવઃ, તેન સર્વભાવેન.

અન્વય અને અર્થઃ—મારત હે ભારત, યઃ જે પુરુષ, અસંમૂઢઃ અવિવેકરહિત એટલે કે જ્ઞાનયુક્ત થઈને, મામ્ મને, एवम् એ પ્રમાણે, પુરુષોત્તમમ્ “પુરુષોત્તમ”સ્વરૂપે, જાનાતિ જાણે છે, સ્તઃ તે, સર્વવિત્ સઘળું જાણનાર—સર્વજ્ઞ થયો થકો, મામ્ મને, સર્વભાવેન બધી જાતના ભાવો વડે, મજતિ બળે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ અવિવેકરહિત એટલે જ્ઞાનયુક્ત થઈને મને એ પ્રમાણે “પુરુષોત્તમ” સ્વરૂપે જાણે છે, તે જ સર્વજ્ઞ થયો થકો સર્વ ભાવ વડે મને બળે છે, એમ હું માનું છું. અર્થાત્ તે જ મારા સત્યસ્વરૂપને સમજી મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પોતાના પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનું તેમ જ તેની ઉપાસનાથી તત્ત્વજ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષનું વર્ણન કરીને અંતમાં તે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા ભગવાન કહે છે:

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥

एतद्ब्रुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्કृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

૧ ૧તદિ જન્મસામગ્ર્યં બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષતઃ ।

પ્રાપ્યેત્કૃતકૃત્યો હિ દ્વિજો મયતિ નાન્યથા ॥ મનુઃ ॥

બ્રાહ્મણને વિશેષમાં એ (બ્રહ્મત્વ જ) જન્મનું સર્વસ્વ-સફળ કરવાનું સાધન છે, અને એ જ બ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત કરો દ્વિજ-બ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય થાય છે, બીજા કોઈ પણ પ્રકારે તે કૃતકૃત્ય પતો નથી.

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, ગુહ્યતમમ્, શાસ્ત્રમ્, ઇદમ્, ઉક્તમ્, મયા, અનઘ, એતત્, બુદ્ધા, બુદ્ધિમાન્, સ્યાત્, કૃતકૃત્યઃ, ચ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગૂહ્યતમ યોગ્યમ્ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્ । ન વિદ્યતે અઘં યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનઘ । બુદ્ધિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ બુદ્ધિમાન્ । કૃતં કૃત્યં યેન સઃ કૃતકૃત્યઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અનઘ હે નિષ્પાપ અર્જુન ! ઇતિ એ પ્રમાણે, ઇદમ્ આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર, મયા મેં, ઉક્તમ્ કહ્યું, ભારત હે ભારત ! એતત્ એ શાસ્ત્રને, બુદ્ધા બાણીને, (કોઈપણ પુરુષ) બુદ્ધિમાન્ આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-વાળો, ચ અને, કૃતકૃત્યઃ પોતાનું કર્તવ્ય જોણે પૂર્ણ કર્યું છે તેવો, સ્યાત્ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! એ પ્રમાણે આ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, હે ભારતવંશી અર્જુન ! એ શાસ્ત્રને બાણીને કોઈ પણ મનુષ્ય આત્મસંબંધિ જ્ઞાનવાળો અને કૃતકૃત્ય થાય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે મારા એ પુરુષોત્તમસ્વરૂપને યોગ્ય રીતે સમજે છે તે જ્ઞાન-યુક્ત થઈને અન્તર્માં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારો થાય છે એમાં સંશય નથી. ૨૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तान्तिकप्रणीतसान्वयबोधिन्यां गुर्जर-
टीकायां पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સોળમો.

અવતરણિકાઃ—નવમા અધ્યાયમાં “દેવી” અને “આસુરી” સંપત્તિ વિશે “મોઘાશા મોઘકર્માણો—” ઇત્યાદિ શ્લોકોથી સહજ સૂચના કરી છે, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા તેમ પંદરમા અધ્યાયમાં પણ “યો મામે-વમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્—અસંમૂઢ એટલે અવિવેકરહિત—જ્ઞાનયુક્ત થઈને જે મનુષ્ય મને—પુરુષોત્તમને મારા કહેવા પ્રમાણે યથાર્થ રીતે જાણે છે” એ પ્રમાણે ભગવાને કહેલું હોવાથી અને તે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને—બ્રહ્મ-સ્વરૂપને જાણવાને યોગ્ય ‘અધિકારી’ થવા માટે અસંમૂઢ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા દેવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અને આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ એ મનુષ્યોને આવશ્યક હોવાથી તે દેવી તથા આસુરી સંપત્તિ કેવા પ્રકારની છે તે જણાવવા માટે ભગવાન આ સોળમો અધ્યાય શરૂ કરે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોથી દેવીસંપત્તિનાં લક્ષણો કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન્ કહે છે:—

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

૧ અધિકારિણમાશાસ્ત્રે ફલસિદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

ઉપાયો દેશકાલગ્યા- સન્ન્યજ સદ્ધકારિણ ॥ વિવેકચૂડામણી ॥

ફળની સિદ્ધિ વિશેષે કરી અધિકારીની અપેક્ષા રાખે છે. તેમાં દેશ અને કાલ વિગેરે ઉપાયો પણ સહાય કરનારા છે. અર્થાત્ અધિકારીને ફળની સિદ્ધિ યાય છે પણ તે અધિકારી યથા વિના થતી નથી.

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય જ્ઞામાર્દ્યુજ્જ્ઞાલિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાચોમ્યતા મતા ॥ વિવેકચૂડામણી ॥

વિવેકવાળા, વિદ્યાગવાળા, શમાદિ પદ્ધતિરૂપી શુભવાળા અને મુમુક્ષુ-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષને જ બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છાની યોગ્યતા માનેલી છે. અર્થાત્ સાધનચતુષ્ટય સંપન્ન મુમુક્ષુ જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે.

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

पदच्छेदः—अभयम्, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानम्, दमः, च, यज्ञः, च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्; अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, अपैशुनम्, दया, भूतेषु, अलोलुप्त्वम्, मार्दवम्, ह्रीः, अचापलम्; तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता, भवन्ति, सम्पदम्, दैवीम्, अभिजातस्य, भारत.

व्युत्पत्तिसमासाः—त्रिभेति अस्मात् इति भयम्, न भयम् अभयम् । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, सत्त्वस्य संशुद्धिः सत्त्व-संशुद्धिः । विशेषेण अवस्थितिः इति व्यवस्थितिः, ज्ञानं च योगश्च ज्ञानयोगौ, तयोः व्यवस्थितिः इति ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दीयते इति दानम् । दम्यन्ते इन्द्रियाणि अनेन इति दमः । इज्यते अनेन इति यज्ञः । सुष्ठु अधीयते अस्मिन् इति स्वाध्यायः । तप्यते इति तपः । ऋजोः भावः आर्जवम् । हिंस्यन्ते सत्त्वानि अस्याम् इति हिंसा, न हिंसा अहिंसा । न क्रोधः अक्रोधः । पिशुनस्य भावः पैशुनम्, न पैशुनम् अपैशुनम् । लोलुपस्य भावः लोलुप्त्वम्, न लोलुप्त्वम् अलोलुप्त्वम् । मृदोः भावः मार्दवम् । चपलस्य भावः

ચાપલમ્, ન ચાપલમ્ અચાપલમ્ । ક્ષમ્યન્તે અપરાધિનઃ અનયા ઇતિ
ક્ષમા । ધ્રિયન્તે પ્રાણેન્દ્રિયાદયઃ યયા સા ધૃતિઃ । શુચેર્ભાવઃ શૌચમ્ ।
ન દ્રોહઃ અદ્રોહઃ । અત્યર્થ માનઃ અતિમાનઃ, અતિમાનઃ અસ્તિ અસ્ય
ઇતિ અતિમાની, તસ્ય માવઃ અતિમાનિતા, ન અતિમાનિતા
નાતિમાનિતા । દેવાનામ્ ઇયમ્ દૈવી, તાં દૈવીમ્ । અમિતઃ જાતઃ
અમિજાતઃ, તસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અમયમ્ ભયરહિતપણું, સત્ત્વ-
સંગુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ જ્ઞાન-આયા-
યોપાસના તથા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત આત્મજ્ઞાન, તેમ ઇન્દ્રિ-
યાદિના ઉપસંહારથી આત્મામાં એકાગ્રતા સંપાદન કરવી તે
યોગ, એ બંનેમાં નિષ્ઠા રાખવી, જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાદિ વસ્તુઓનું
યથાશક્તિજ્ઞાન આપવું, ચ તથા, વ્રમઃ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ,
ચ તેમ, યજ્ઞઃ શ્રૌતસ્માર્તયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયઃ વેદાધ્યયનાદિ તથા
જપયજ્ઞ, તપઃ (શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ
પ્રકારનું) તપ, આર્જવમ્ સરલપણું, અહિંસા પ્રાણિમાત્રને બાધા
ન કરવી તે, સત્યમ્ (સર્વભૂતના દ્રોહરહિત) યથાર્થ બાધણું
તથા આચરણ, અક્રોધઃ ક્રોધનો અભાવ, ત્યાગઃ ઉદારતા, જ્ઞાન્તિઃ
ચિત્તનિગ્રહ, અપૈશુનમ્ અન્યની પાસે પારકાનાં છિદ્રો પ્રકટ
ન કરવાં તે, મૂતેષુ પ્રાણીઓમાં, વ્યા કૃપા, અલોલુપ્ત્યમ્ વિષય
સમીપમાં હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, માર્દવમ્ મુકોમળ
ભાવ, હ્રીઃ લોકલજ્ઞા, અચાપલમ્ ચંચલતાનો અભાવ, તેજઃ
પ્રગલ્ભતા, ક્ષમા (ક્રોધનું કારણ મળવા છતાં પણ) અંતઃ-

૧ અક્રોધ અને ક્ષમામાં એટલો ફરક કે, 'ક્ષમા'ની વ્યાખ્યા ચિત્તને વિગ્રહ
પણ ન થવો જોઈએ તે, જ્યારે 'અક્રોધ' ની વ્યાખ્યા ચિત્તવિકાર થવા પરથી
પ્રશ્નન કરતું તે.

કરણમાં વિક્રિયાનો અભાવ, ઘૃત્તિઃ દુઃખેઃથી નિરાશ થયેલાં ચિત્ત અને શરીરને સ્થિર કરવાં તે-ધીરજ, શૌચમ્ મૃત્તિકા તથા જલથી બાદ્ય, અને ભાવશુદ્ધિ તે આંતરિક એમ બે પ્રકારનું શૌચ, અદ્રોહઃ પારકાની ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ, નાતિમાનિતા અત્યંત માનીપણું નહિ તે, ભારત હે ભારત ! (એ લક્ષણો) કેવીમ્ દૈવી, સંપદમ્ સંપત્તિને, અભિજાતસ્ય અનુલક્ષી જન્મેલાનાં, ભવન્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—નિર્ભયતા, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા નિષ્કામ કર્મયોગમાં પરાયણ રહેવું, અન્ન વિગેરે વસ્તુઓનો યથાશક્તિ વિભાગપૂર્વક ઉપયોગ કરવારૂપ દાન, કર્મેન્દ્રિય તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શ્રોતસ્માર્ત યજ્ઞ, વેદાધ્યયનાદિ તથા જપયજ્ઞ, કાવિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, ક્રોધોપશમ, ઉદારતા, અંતઃકરણનો નિગ્રહ, પારકાની નિંદા ન કરવી તે, પ્રાણિમાત્ર પર હયા રાખવી, વિષય સમીપમાં હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, કૌમળ-ભાવ, લોકલજ્ઞ, નિષ્પ્રયોજન ચાંચલ્યનો અભાવ, પ્રગલ્ભતા—પ્રતિભા, ક્ષમા, ધૈર્ય, બાદ્ય અને આક્યંતર શૌચ, પારકાની ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ અને પોતાનેવિષે અત્યંત નિરભિમાનપણું, હે ભારત ! એ લક્ષણો દૈવીસંપત્તિને અનુલક્ષી જે મનુષ્ય જન્મેલું છે તેનાં હોય છે. ૧-૩

અવતરણિકાઃ—હવે ‘આશુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે’ તે ભગવાન કહે છે:

દંભો દેર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ॥

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—દમ્ભઃ, દર્પઃ, અભિમાનઃ, ચ, ક્રોધઃ, પારુષ્યમ્, એવ, ચ, અજ્ઞાનમ્, ચ, અભિજાતસ્ય, પાર્થ, સંપદમ્, આસુરીમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દમ્બન્તે એનેન ઇતિ દમ્ભઃ । દૃપ્યન્તે એનેન ઇતિ દર્પઃ । અભિતઃ માનઃ ઇતિ અભિમાનઃ । પરુષસ્ય ભાવઃ પારુષ્યમ્ । અસુરાણામ્ ઇયમ્ આસુરી, તામ્ આસુરીમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! દંભઃ ધર્મનિષ્ઠ વગેરે હોવાનો ડાળ કરવો તે, દર્પઃ ધન અથવા સ્વજન નિમિત્તને મદ, ચ તથા, અભિમાનઃ પોતાને માટે અત્યંત માનથી વિશિષ્ટ પૂજાની ભાવના, ક્રોધઃ ક્રોધ, ચ તેમ, પારુષ્યમ્ કઠોર ભાવ, એવ તેમ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, (એ લક્ષણે) આસુરીમ્ આસુરી, સંપદમ્ સંપત્તિને, અભિજાતસ્ય અનુલક્ષી જન્મેલાનાં, ભવન્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! ધર્મનિષ્ઠ હોવાનો મિથ્યા ડાળ કરવો તે—દંભ, મદ, પોતાને માટે અત્યંત માન, ક્રોધ, અત્યંત કઠોર ભાવ, તેમ અજ્ઞાન એ પ્રમાણેનાં લક્ષણો આસુરી સંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મ પામેલાનાં હોય છે. અર્થાત્ આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલા પુરુષો એવાં લક્ષણોવાળા હોય છે. ૪.

૧ પરોપદ્રવહેતૂનાં દોષાણાં પેશ્યન ષષ્ઠઃ । રાજાદેસ્ટ મદાદ્ગતિરદ્વાદિર્દર્પ ઉચ્યતે ॥

પરથી યતા ઉપદ્રવોના અસહ્યુત દોષોનું રાજા વિગેરે અધિકારીઓ આગળ ચાડી યુગલ કરવાના વચનો રૂપે કહેવું અને મદથી લયની આ દૃષ્ટિ-વહાવલોડન તે દર્પ કહેવાય છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે દેવી અને આસુરી એ બન્ને સંપત્તિનાં લક્ષણો કહી હવે તેનું પૃથક્ પૃથક્ કલ કહે છે, સાથે દેવી તથા આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણોનું શ્રવણ કર્યા પછી પોતે કઈ સંપત્તિવાળો હશે તેની રાંધ અર્જુનને થતાં તેનું પણ સમાધાન કરતા ભગવાન કહે છે:

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિવંધાયાસુરી મતા ॥

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—દૈવી, સંપદ્, વિમોક્ષાય, નિવંધાય, આસુરી, મતા, મા, શુચઃ, સંપદમ્, દૈવીમ્, અભિજાતઃ, અસિ, પાંડવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશિષ્ટઃ મોક્ષઃ વિમોક્ષઃ, તસ્મૈ વિમોક્ષાય । નિયતઃ બન્ધઃ નિવંધઃ, તસ્મૈ નિવંધાય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દૈવી દેવી, સમ્પદ સંપત્તિ, વિમોક્ષાય મુક્તિને માટે છે, અને આસુરી આસુરીસંપત્તિ, નિવંધાય સંસારમાં બંધન માટે, મતા માનવામાં આવેલી, (છે, પરંતુ) પાંડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! (તું) દૈવીમ્ દેવી, સંપદમ્ સંપત્તિને અનુલક્ષી, અભિજાતઃ જન્મ પામેલો, અસિ છે, (માટે) મા શુચઃ શોક કર નહિ.

ભાવાર્થઃ—દૈવીસંપત્તિ સંસારમાંથી મુક્તિને માટે છે, અને આસુરીસંપત્તિ સંસારમાં બંધન કરાવનારી છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે, (પરંતુ) હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! તું તો દૈવીસંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મેલો છે, માટે શોક ન કર. ૫

અવતરણિકાઃ—“ત્રયાહ પ્રાજાપત્યા પ્રજાપતૌ પિતરિ વ્રહ્મચર્યમૂપદેવા મનુષ્યા આસુરાઃ—પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ, મનુષ્ય અને અશુર એમ ત્રણેએ પ્રજાપતિ પાસે વેદાધ્યયન કર્યું ” એ શ્રુતિ ઉપરથી

દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સંબંધિની ત્રણ પ્રકારની સપત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઈએ, અને માનુષી સપત્તિ પણ ઉત્તમ અથવા કનિષ્ઠ પ્રકારે ત્યાજ્ય અથવા ગ્રાહ્ય એમ બતાવવી જોઈતી હતી, પરંતુ તે કેમ બતાવવામા આવી નથી ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમા “ આદિકાલથી જે જ સપત્તિ પ્રચલિત છે ” એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે :

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ॥

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્તઃ આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્વૌ, ભૂતસર્ગો, લોકે, અસ્મિન્, દૈવઃ, આસુરઃ, એવ, ચ, દૈવઃ વિસ્તરશઃ, પ્રોક્તઃ, આસુરઃ, પાર્થ, મે, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સૃજ્યન્તે અનયોઃ ઇતિ સર્ગોઃ, ભૂતાના સર્ગો ભૂતસર્ગો । દેવાનામ્ અયમ્ ઇતિ દૈવઃ । અસુરાણામ્ અયમ્ ઇતિ આસુરઃ । વિસ્તરેણ ઇતિ વિસ્તરશઃ । પ્રકર્ષેણ ઉક્ત પ્રોક્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં, ભૂતસર્ગો મનુષ્યોની સૃષ્ટિ, દ્વૌ જ પ્રકારની, એવ જ, (છે. એક તો) દૈવઃ દેવીસંપત્તિયુક્ત, ચ અને, (બીજી) આસુરઃ આસુરીસંપત્તિયુક્ત, (તેમાં) દૈવી દેવીસંપત્તિયુક્ત સૃષ્ટિ, વિસ્તરશઃ વિસ્તારપૂર્વક, પ્રોક્તઃ કહેવામાં આવી, (અને) આસુરમ્ આસુરી સૃષ્ટિને, મે ભારીપાસેથી, શ્રુણુ તું સાંભળ.

૧ દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ ।

વિષ્ણુમક્તિપરો દૈવો વિપરીતસ્તથાસુર ॥ વિષ્ણુધર્મે ॥

આ જગતમા જે પ્રકારે ભૂતોની ઉત્પત્તિ છે એક દેવી અને બીજી આસુરી, તેમા પરમાત્માની શક્તિપ્રણયણ ઉત્પત્તિ દેવી છે અને તેથી વિપરીત ઉત્પત્તિ આસુરી છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ લોકમાં પહેલાંથી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ જે પ્રકારની જ પ્રચલિત છે, એક તો દેવીસંપત્તિયુક્ત અને બીજી આસુરી સંપત્તિયુક્ત. તેમાં તે જે સૃષ્ટિમાંથી દેવી સૃષ્ટિ તો વિસ્તાપૂર્વક મેં તને કહી અને હવે તું આસુરી સૃષ્ટિ મારીપાસેથી સાંભળ. ૬.

અવતરણિકા:—હવે આ સોળમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી ‘આસુરી સંપત્’ નું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થવાથી ઝ્રમણની ઇચ્છા કરનાર દરેક પ્રાણી તેને સહેવાઈથી ઓળખી શકે, અને તેના ત્યાગ પણ કરી શકે એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આસુરીસંપત્તિયુક્ત મૃદ્ધિનું જ ઉદાહરણ-સહિત વિશેષ વર્ણન કરે છે.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥૭॥

પદચ્છેદ:—પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, જનાઃ, ન, વિદુઃ, આસુરાઃ, ન, શૌચમ્, ન, અપિ, ચ, આચારઃ, ન, સત્યમ્, તેષુ, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રવૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ, તાં પ્રવૃત્તિમ્ ।
અસુરાઃ એવં આસુરાઃ । શુચેઃ ભાવઃ શૌચમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—આસુરાઃ આસુરી સંપત્તિનાં, જનાઃ માણસો, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તેમ, નિવૃત્તિમ્

૧ સધ્યાદ્દિનિઃશ્ચુચિર્નિત્યમનહઃ સર્વકર્મમ્બુ ।

યદન્યત્કુળતે કર્મ ન તત્ત્વ ફલમામ્ભવેત્ ॥ સ્મૃતિ ॥

માણસ સધ્યા કર્મ વિના હમેશા અશુચિ-અપવિત્ર રહે છે અને તેથી સધળા કર્મોમાં તે અયોગ્ય અણ્ય છે. એથી તે એ કદ બીજી કર્મ કરે છે તેના ફળને પણ તે લોગવી શકતા નથી.

નિષિદ્ધ ક્રિયાની—અધર્મથી નિવૃત્તિને, ન, વિદુઃ જાણતા નથી, (તેમ) તેણે તેમનામાં, શૌચમ્ પવિત્રતા, ન નહિ, આચારઃ આચાર, ન નહિ, ચ અને, સત્યમ્ સત્ય, અપિ પણ, ન, વિદ્યતે હોતું નથી.

ભાવાર્થ:—આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો શાસ્ત્રવિહિત ધર્મની પ્રવૃત્તિને તેમ જ શાસ્ત્રનિષિદ્ધક્રિયાની—અધર્મથી નિવૃત્તિને જાણતા નથી, તેમ તેઓમાં પવિત્રતા, આચાર કે સત્ય કંઈ પણ હોતું નથી. ૭.

અવતરણિકા:—આસુરીયોનિમાં જન્મેલાનાં બીજાં પણ વધારે લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ॥

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—અસત્યમ્, અપ્રતિષ્ઠમ્, તે, જગત્, આહુઃ, અનીશ્વરમ્, અપરસ્પરસંભૂતમ્, કિમ્, અન્યત્, કામહૈતુકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન સત્યમ્ અસત્યમ્, તત્ । ન વિદ્યતે ધર્માધર્મરૂપા પ્રતિષ્ઠા यस્ય તત્ અપ્રતિષ્ઠમ્, તત્ । ન વિદ્યતે ईશ્વરઃ શાસિતા यस્ય તત્ અનીશ્વરમ્, તત્ । અપરશ્ચ પરશ્ચ ઇતિ અપરસ્પરમ્, તસ્માત્ સમ્યક્ ભૂતમ્ ઇતિ અપરસ્પરસંભૂતમ્, તત્ । કામઃ એવ હેતુઃ यस્ય તત્ કામહૈતુકમ્, કામહૈતુકમ્ એવ કામહૈતુકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તે તે—આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો, જગત્ જગત્ને, અસત્યમ્ મિથ્યા, અપ્રતિષ્ઠમ્ ધર્મ અને અધર્મ-રૂપી પ્રતિષ્ઠારહિત, અનીશ્વરમ્ ईશ્વરવિનાશુ—શાસન કરનારની સત્તા વિનાશુ, અપરસ્પરસંભૂતમ્ એક બીજાના સંયો

ઉત્પન્ન થયેલું, કામહૈતુકમ્ કામ એ જ જેમાં (પ્રાણીઓના) કારણરૂપ છે તેવું, (છે) અન્યત્ર એ સિવાય બીજું, કિમ્ શું ? એમ આહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થ:—તે આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો આ જગતને મિથ્યા, ધર્મઅધર્મરૂપી વ્યવસ્થા વિનાનું, ઈશ્વરવિનાનું—શાસન કરનારની વિશિષ્ટ સત્તારહિત, સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું, તથા કામ એ જ જેના કારણરૂપ છે તેવું, એટલે કે વિષયોપલોભ સિવાય બીજું એમાં શું હોઈ શકે ? ઇત્યાદિ સ્વરૂપોવાળું કહે છે. ૮.

અવતરણિકા:—આસુરી સંપત્તિવાળાનાં વધુ લક્ષણો કહે છે:

ૐતાં દ્વષ્ટિમવષ્ટમ્ય નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ ॥

પ્રભવંત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—ૐતામ્, દ્વષ્ટિમ્, અવષ્ટમ્ય, નષ્ટાત્માનઃ, અલ્પબુદ્ધયઃ પ્રભવન્તિ, ઉગ્રકર્માણઃ, ક્ષયાય, જગતઃ, અહિતાઃ

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નષ્ટ: આત્મા યેષાં તે નષ્ટાત્માનઃ । અલ્પા વિષયવિષયા બુદ્ધિઃ યેષાં તે અલ્પબુદ્ધયઃ । પ્રકર્ષેણ ભવન્તિ ઇતિ પ્રભવન્તિ । ઉગ્રં કર્મ યેષાં તે ઉગ્રકર્માણઃ । હિતમ્ અસ્તિ યેષાં તે હિતાઃ, ન હિતાઃ અહિતાઃ ।

† સદ્ગારં મુક્તસપદામપિ વપુર્દતારમન્તર્ગત સ્વાત્માને પરિહાય મુઢધિષ્ણો દેહાત્મવાદો જનઃ ॥
પિષ્ઠ ષોષયાનિ પ્રતિલેખપરદ્રોહાનૃતૈરેવ તદ્ રાદ્વાન્તૈરપરાધમસ્તિ કિમહો બૌદ્ધાદિકાનામિહ ॥

પોતાની સુખસંપદાઓના સંભાર અને અંદર રહેલા દેહના દૃષ્ટા પોતાના આત્મા પ્રજ્ઞસ્વરૂપને પણ ત્યજીને, મૂઢ બુદ્ધિવાળો દેહને જ આત્મા માનનારો મનુષ્ય પ્રતિજ્ઞ પારકો દ્રોહ અને ભુઠાઈઓ રૂપી પોતાના સિદ્ધિતો-નિશ્ચયોથી પોતાના પિંડ-શરીરને પોતે છે તો પણ નાસ્તિક બનવામાં બૌદ્ધ આર્વાક વિગેરેનો શો વાંક છે ? કંઈજ નહિ અર્થાત્ તે તેમનો સ્વભાવ જ છે.

અન્વય અને અર્થ:—(આસુરી જીવો એ પ્રમાણે).
 एताम् એવી, દૃષ્ટિમ્ દૃષ્ટિનો, અવષ્ટમ્ય આશ્રય કરીને, નષ્ટાત્માનઃ
 નષ્ટ સ્વભાવવાળા, અત્પવુદ્ધયઃ (વિષયો સંબંધી) કુદ્ર
 બુદ્ધિવાળા, (અને) ઉચ્ચકર્માણઃ હિંસાચુક્ત કર્મવાળા થકા,
 જગતઃ જગતના, અહિતાઃ શત્રુઓ થઈને, ક્ષયાય (જગતના)
 નાશ માટે, પ્રભવન્તિ પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—આસુરી-સંપત્તિના જીવો એ પ્રમાણે પુર્વોક્ત
 લૌકિકદૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને નષ્ટ સ્વભાવવાળા, વિષયસંબંધી
 કુદ્ર બુદ્ધિવાળા, તેમજ ઉચ્ચ-હિંસાત્મક-કર્મ કરતા થકા જગ-
 તના શત્રુઓ થઈને જગતના નાશને માટે પ્રવર્તે છે. ૯.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ॥

મોહાદૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તેતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કામમ્, આશ્રિત્ય, દુષ્પૂરમ્, દમ્ભમાનમદા-
 ન્વિતાઃ, મોહાત્, દૃહીત્વા, અસદ્ગ્રાહાન્, પ્રવર્તન્તે, અશુચિવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ આશ્રિત્ય ।
 दुःखेन પૂરઃ પૂરણં યસ્ય સઃ દુષ્પૂરઃ, તેં દુષ્પૂરમ્ । દમ્ભશ્ચ માનશ્ચ મદશ્ચ
 દમ્ભમાનમદાઃ, તૈઃ અન્વિતાઃ ઇતિ દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ । ગ્રાહ્યન્તે એભિઃ
 ઇતિ ગ્રાહાઃ, ન સન્તઃ અસન્તઃ, અસન્તશ્ચ તે ગ્રાહાશ્ચ અસદ્ગ્રાહા,
 તાન્ । પ્રકર્ષેણ વર્તન્તે ઇતિ પ્રવર્તન્તે । ન શુચીનિ અશુચીનિ, અશુચીનિ
 વ્રતાનિ યેષાં તે અશુચિવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી આસુરી મનુષ્યો) દમ્ભ-
 માનમદાન્વિતાઃ દંભ-બાદ્ય આડંબર, માન-પાત્રતા વિના

પૂજ્યત્વનો આગ્રહ તથા મદ ઇત્યાદિથી યુક્ત થએલા, ધક્કા, ટુપ્પૂરમ્ મહા કષ્ટે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામમ્ કામનો, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, મોહાત્ અવિવેકથી, અસદ્માહાત્ અસત્ય આગ્રહોને, મૂઠીત્વા પકડીને, અણુચિત્રતાઃ (રમશાનસેવન, મધ, માંસ, બલિ ઇત્યાદિનાં લક્ષણયુક્ત-અપવિત્ર) મતોવાળા, (થઈને) પ્રવર્તન્તે (જગત્માં) પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી આસુરી સંપત્તિવાળા છવેા ઠંભ, માન અને અહંકારથી યુક્ત થઈને મહા કષ્ટે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામનો આશ્રય કરીને, અવિવેકથી અત્યંત દુરાશ્ર-હોને પકડી, અપવિત્ર મતોને ધારણ કરીને આ લોકમાં પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ નિરંતર અધર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થઈને રહે છે. ૧૦.

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ॥

કામોપભોગપરમા एतावदिति निश्चिताः ॥ ૧૧ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—ચિંતામ્, અપરિમેયામ્, ચ, પ્રલયાન્તામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, કામોપભોગપરમાઃ, એતાવત્, ઇતિ, નિશ્ચિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિમાતું શક્યા ઇતિ પરિમેયા, ન પરિમેયા અપરિમેયા, તામ્ અપરિમેયામ્ । પ્રલપે અન્તઃ યત્યાઃ તા પ્રલયાન્તા, તાં પ્રલયાન્તામ્ । કામ્યન્તે ઇતિ કામાઃ, કામાનામ્ ઉપભોગઃ કામોપભોગઃ, કામોપભોગઃ એવ પરમઃ ચેષાં તે કામોપભોગપરમાઃ । એતત્ પરિમાણમ્ અસ્ય ઇતિ એતાવત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી તેઓ) કામોપભોગપરમાઃ શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો જ જેમના મનમાં પરમ પુરુષાર્થ

છે તેવા, (અને) एतावत् એટલું જ અર્થાત્ કામોપલોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, इति એમ, નિશ્ચિતાઃ નિશ્ચયવાળા થએલા, अपरिमेयम् અપાર, च અને, प्रलयान्ताम् મરણપર્યંતની, चिन्ताम् ચિંતાનો, उपाश्रिताः આશ્રય કરી રહેલા (હોય છે).

ભાવાર્થઃ—વળી આસુરી સંપત્તિના છવે શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા, અને એટલું જ એટલે કે વિષયોપલોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એવા નિશ્ચયવાળા. થયા થકા પાર વિનાની અને મૃત્યુ પર્યંતની ચિન્તામાં મગ્ન થઈને રહેલા હોય છે. ૧૧.

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥

ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

પદચ્છેદઃ—આશાપાશશતૈઃ, વદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ, ईहंते, કામભોગાર્થમ્, અન્યાયેન, અર્થસંચયાન્.

व्युत्पत्तिसमासाः—आशा एव पाशाः इति आशापाशाः, तेषां शतानि इति आशापाशशतानि, तै. आशापाशशतै. । कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ, तौ परम् अयनं येषां ते कामक्रोधपरायणाः । कामानां भोगाः इति कामभोगाः, कामभोगेभ्य. इति कामभोगार्थम् । न न्यायः अन्यायः, तेन अन्यायेन । सम्यक् चीयन्ते इति सचयाः, अर्थानां सचयाः अर्थसंचयाः, तान् अर्थसंचयान् ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી) આશાપાશશતેઃ આશા-ઓના સેંકડો પાશોથી, વદ્ધાઃ બધાએલા, (અને) કામક્રોધ-પરાયણાઃ કામ તથા ક્રોધ જ જેમનો પરમ આશ્રય છે એવા, (તેઓ) કામભોગાર્થમ્ વિષયોના લોગને માટે, અન્યાયેન

અન્યાયથી, અર્થસંચયાન દ્રવ્યના સમૂહોને, રૂઢિતે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—વળી આશાઓના સે'કડા પાશોથી બંધા-
એલા અને કામ તથા ઝેધ ન જેમનો પરમ આશ્રય છે,
એવા તે લોકો વિષયોનું સેવન કરવાને માટે અન્યાયથી ન
દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે 'આસુરી સપત્તિવાળા છવાત્માઓ શાથી
ઓળખી શકાય છે ? અર્થાત્ તેમના મનોરથો કેવા હોય છે ?' તે બગવાન
કહે છે.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

૧ યુવા મનોરથમેળીમાપુર્ણન્મોહિતો વિવા ।

રાત્રી સ્વાપ્નમુલ્લ મુજાનરો જયતિ જીવિતમ્ ॥

દિવસે ખોટા મનોરથોની એલીની અધુરતામા મોહિત થએલો અનુભવ રાતે
તે તે મનોરથના સ્વપ્નજન્ય સુખોને ભોગવતો પોતાના છવિતને ઉત્તમ માને છે.

સ્વાપ્ન મુલ્લ પુ સ્વપ્નમુલ્લ તથાપિ તસ્યાનુભવસ્તદાનીમ્ ।

તથૈવ શુક્તો રજતસ્ય મિથ્યા મનોરથોત્થ નુ વિનાનુભૂતમ્ ॥

જે કે રૂપનાડ મુખ દુ ખરૂપ અને અસત્ય ન છે તોપણ તે સમયે તેનો
અનુભવ હોય છે—સાચુ ભારે છે તેમ ન શીપમા રૂપાનુ ભાસડુ પણ અનુભવ્યા
વિના મનોરથોથી ઉદ્ભવેલું મિથ્યા ન છે છતાં સાચુ નહાય છે.

સર્વતસ્તનુમૂતામસ્તિલોપિ સ્યાન્મનોરથમથો વ્યવહાર ।

યુક્તિરુત્તમમવાવૃત્તવેલ તન્મૂલાત્વમુદિત મુનિવર્ચ્ય ॥ ટિપ્પણિકામ્ ॥

શરીરધારી પ્રાણીઓનો સર્વ પ્રકારે સધળો વ્યવહાર મનોરથમય ન હોય છે
માટે ન મુનીશ્વરોએ યુક્તિથી અને અનુભવથી વારવાર તેનું અસત્યપણું કહેલું છે.

મનોરથાણાં ન સમાપ્તિરાસ્તિ વર્ષાયુતૈરપ્યથવાપિ લસેઃ ।

પૂર્ણેષુ પૂર્ણેષુ પુનર્નવાનામુત્પત્તય સન્તિ મનોરથાણામ્ ॥ વિષ્ણુપુરાણે.

હાલરો અથવા લાખો વર્ષે પણ મનોરથોની સમાપ્તિ થતી ન નથી, એક
એક મનોરથ પૂર્ણ થતાં ફરી નવીન મનોરથોની ઉત્પત્તિઓ થતી ન રહે છે.

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

पदच्छेदः—इदम्, अद्य, मया, लब्धम्, इमम्, प्राप्स्ये, मनोरथम्, इदम्, अस्ति, इदम्, अपि, मे, भविष्यति, पुनः, धनम्; असौ, मया, हतः, शत्रुः, हनिष्ये, च, अपरान्, अपि, ईश्वरः, अहम्, अहम्, भोगी, सिद्धः, अहम्, बलवान्, सुखी; आढ्यः, अभिजनवान्, अस्मि, कः, अन्यः, अस्ति, सदृशः, मया, यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये, इति, अज्ञानविमोहिताः; अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः, प्रसक्ताः, कामभोगेषु, पतन्ति, नरके, अशुचौ.

व्युत्पत्तिसमासाः—मनसः रथः इति, वा मन एव रथः इति मनोरथः, तं मनोरथम् । शातयाति इति शत्रुः । भोगाः अस्य सन्ति इति भोगी । बलम् अस्य अस्ति इति बलवान् । सुखम् अस्य अस्ति इति सुखी । अभिजनः अस्य अस्ति इति अभिजनवान् । विशेषेण मोहिताः इति विमोहिताः, अज्ञानेन विमोहिताः इति अज्ञानविमोहिताः । विविधं भ्रान्ताः इति विभ्रान्ताः, अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तम् इति अनेकचित्तम्, तेन विभ्रान्ताः इति

તો મારી પાસે છે, અને, ફરી પણ આટલું ધન મને પ્રાપ્ત થશે, આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ, હું ઇશ્વર, હું લોગી, હું સિદ્ધ, હું બલવાન, હું સુખી, હું ધનાઢ્ય, તથા હું જ કુલીન છું, મારા સમાન બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન આપીશ અને હું અત્યંત આનંદ લોગ-વીશ,” એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિવેકને પામેલા, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અનેક મનોરથોમાં ચિત્તના પરોવાથી વિવિધ પ્રકારે ભાન ભૂલેલા, મોહરૂપી જલમાં સારી રીતે સપડાયેલા, અને વિષય ભોગોમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા થકા અપવિત્ર એવા નરકને ત્રિપે પડે છે. ૧૩-૧૬.

અવતરણિકા:—‘આમુરી સપત્તિને અનુલક્ષીને જન્મ પામેલા જીવા-ત્માઓ અધર્મને જ સત્રહ કરે છે, અને કદાચિત્ ધાર્મિક-પૈદિકકર્મમા પ્રવૃત્ત થાય તો પણ તેઓ તમોગુણને પ્રધાન ગમીને કર્મ કરતા હોવાથી, સત્ત્વગુણ જન્ય નિર્મન એવું વિશુદ્ધ પુણ્ય તો તેમને કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી ’ તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તब्ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ॥

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદ્છેદઃ—આત્મસંભાવિતાઃ, સ્તબ્ધાઃ, ધનમાનમદાન્વિતાઃ, યજન્તે, નામયજ્ઞૈઃ, તે, દમ્ભેન, અવિધિપૂર્વકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ભાવિતા સમાવિતા, આત્મનિ સમાવિતાઃ ઇતિ આત્મસમાવિતાઃ । માનશ્ચ મદશ્ચ માનમદૌ, ધનેન માનમદૌ ઇતિ ધનમાનમદૌ, તામ્યામ્ અન્વિતાઃ ઇતિ ધનમાનમદાન્વિતાઃ । નામ્ના એવ યજ્ઞા. ઇતિ નામયજ્ઞાઃ, તૈઃ નામયજ્ઞૈઃ । વિવિઃ

પર્વ યમ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ વિધિપૂર્વમ્, વિધિપૂર્વમેવ વિધિપર્વમ્, ન વિધિપૂર્વકમ્ અવિધિપૂર્વમ્ ।

અર્થ—તે તે-આસુરી ભવો, આત્મ-સમાવિતાઃ પોતાનામાં પોતાની મેળે વિશિષ્ટતા ધરાવતા, સ્તવ્યા. નમૃતાર્થ રહિત, (તથા) ધનમાનમદાન્વિતાઃ ધનથી ઉત્પન્ન થતાં અત્યંત માન અને ગર્વથી યુક્ત થયા થકા, નામયજ્ઞઃ નામ-માત્રના યજ્ઞોથી, દમ્ભેન દંભ વડે, અવિધિપૂર્વકમ્ તદ્દન વિધિ-રહિત રીતે, યજન્તે યજન કરે છે.

ભાવાર્થ—તે આસુરીસંપત્તિના ભવાત્માઓ પોતાનામાં પોતાની મેળે જ ‘હું મહાન્ હુ’ એમ વિશિષ્ટતા ધરાવતા, ઉદ્ભવ, તેમ જ ધનથી ઉત્પન્ન થતા અત્યંત માન અને ગર્વથી યુક્ત થઈને નામમાત્રના યજ્ઞોથી વાસ્તવિકમાં દંભ વડે, તદ્દન વિધિરહિત રીતે જ દેવોનું યજન કરે છે. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—“યદ્યે વાસ્યામિ મોદિષ્યે” ઇત્યાદિ મનો-રથોથી દંભ તથા અહંકારપ્રધાનતાના કારણથી આસુરીસંપત્તિના મનુષ્યે, કર્મોમા પ્રવૃત્ત થયા છતાં, પણ તેમનું બહિર્ગસાધનરૂપ યજ્ઞ દાન ઇત્યાદિ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તો પછી જ્ઞાનવેરાગ્ય, ભગદ્વબનજન ઇત્યાદિ અંતઃગ સાધનની તે વાત જ ક્યા કરવી ? કારણ કે અતર્ગ સાધનમા આશ્રય લેવા યોગ્ય કર્મો અને ભાવોને બદલે તેઓ તેનાથી ઉલટા ભાવોને જ આધીન થએલા હોવાથી મારી પણ અવગણના કરનારા હોય છે.” તે વાત ભગવાન કહે છે

અહંકારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ॥

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિપંતોઽભ્યસૂયકાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અહંકારમ્, વલમ્, દર્પમ્, કામમ્, ક્રોધમ્
ચ, સંશ્રિતાઃ, મામ્, આત્મપરદેહેષુ, પ્રદ્વિપન્તઃ, અમ્યસૂયકાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ શ્રિતા. સશ્રિતાઃ । આત્મા
ચ પરે ચ આત્મપરે, આત્મપરેણા દેહા. इति આત્મપરદેહા, તેષુ
આત્મપરદેહેષુ । પ્રર્કર્ષેણ દ્વિપન્તિ इति પ્રદ્વિપન્ત । અભિ સર્વત અસૂયન્તે
તે અમ્યસૂયકા ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહંકારમ્ અહંભાવ, વલમ્
(પારકાને હરાવવા નિમિત્તનુ) સામર્થ્ય, દર્પમ્ (જેના ઉદ્ભવથી
પ્રાણી ધર્મનુ પણ અતિક્રમણ કરે છે તે) ગર્વ, કામમ્
શ્રીવિષયક અભિલાષ, ચ તથા, ક્રોધમ્ ક્રોધને, સશ્રિતા આશ્રય
કરીને રહેલા, (તે આશુરી જીવો) આત્મપરદેહેષુ પોતાના શરીરમાં
અને બીજાઓના શરીરોમાં, (નિવાસ કરતા) મામ્ મને-મારો
પ્રદ્વિપન્તઃ દ્વેષ કરનારા, (અને) અમ્યસૂયકા અદેખાઈ કરનારા,
(યદને રહે છે)

ભાવાર્થઃ—અહંકાર, બલ, ગર્વ તથા કામ અને
ક્રોધનો આશ્રય કરીને રહેલા તે આશુરી જીવાત્માઓ પોતાના
તેમ જ બીજાઓના શરીરોમાં નિવાસ કરતો એવો જે હું ઈશ્વર!
તેનો પણ દ્વેષ કરનારા અને અદેખાઈ કરનારા યદ રહે છે
અર્થાત્ પોતે નિકૃષ્ટ સાધનોનો આશ્રય કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ સર્વનો ઈશ્વર એવો જે હું તેનો પણ તેઓ સદા વિરોધ
કરતા રહે છે ૧૮

અવતરણિકાઃ—“તેના મનુષ્યોનો કોઈ વખતે તો ઉદાર થઈને
કે નહિ ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “તેમના જેવા કશરો
ઓની તો અનન્યતાની જ પાપરાધાય છે.” તે બે શ્લોકોની જાણ કરો

तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यात्यधमां गतिम् ॥२०॥

पदच्छेदः—तान्, अहम्, द्विपतः, क्रूरान्, संसारेषु, नराधमान्, क्षिपापि, अजस्रम्, अशुभान्, आसुरीषु, एव, योनिषु; आसुरीम्, योनिम्, आपन्नाः, मूढाः, जन्मनि, जन्मनि, माम्, अप्राप्य, एव, कौन्तेय, ततः, यान्ति, अधमाम्, गतिम्. ।

व्युत्पत्तिसमासाः—द्विपन्ति ते द्विपन्तः, तान् द्विपतः नरेषु अधमाः इति नराधमाः, तान् नराधमान् । न शुभाः अशुभाः, तान् अशुभान् । असुराणां इमाः इति आसुर्यः, तासु आसुरीषु । न प्राप्य इति अप्राप्य ।

अन्वय आने अर्थः—तान् ते, द्विपतः द्वेष करणारा, (तथा) क्रूरान् क्रूर, (अथवा) नराधमान् नराधमेने—नीच पुरुषेने, अहम् हुं, अजस्रम् निरन्तर, संसारेषु संसारभां, आसुरीषु आसुरी, योनिषु योनिओभां, एव ए, क्षिपामि डेंडुं हुं; (अने) कौन्तेय डे कौन्तेय ! (अ प्रभाषे) जन्मनि, जन्मनि जन्म

१ इहेव नरकव्याधिशिक्तिं न करोति यः ।

गत्वा निरोपधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति ॥

अर्द्धो ए ने माणसु नरकश्च व्याधिनी शिक्तिता-विपाय-विपत्यार करतेर नपी ते रोगयुक्त यजेवो औपध विनामा स्थानभां नष्ट सु करे ? अर्थात् कर्ध पसु विपाय करी यकरो नहि.

જન્મમાં, આસુરીમ્ આસુરી, યોનિમ્ યોનિને, આપન્નાઃ પ્રાપ્ત થયેલા, (તે) મૂઢાઃ મૂઢ લોકો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન પામતાં, તતઃ તે (આસુરી યોનિ) થી, (પશુ) અધમામ્ અધમ, ગતિમ્ ગતિને, एव જ, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—તે દ્વેષ કરનારા તથા ધાતકી એવા અત્યંત નીચ પુરુષોને હું નિરંતર સંસારમાં આસુરી યોનિઓમાં જ ફેંકું છું. અને હે કૌંતેય ! એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જન્મમાં આસુરી યોનિને જ પ્રાપ્ત થયેલા તે મૂઢ લોકો, મને ન પામતાં તેની પૂર્વની આસુરીયોનિ કરતાં પશુ ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પામે છે. ૧૬-૨૦.

અવતરણિકાઃ—હવે સમસ્ત આસુરીસંપત્તિનો ઉપસંહાર કરતાં તેના સારાશ રૂપે જે રહેલું છે કે જેમા તે આસુરીસંપત્તિના અનંત ભેદો અંતર્ગત થઈ જાય છે અને જે સર્વ અનર્થપરંપરાનું મૂળ છે અને તેથી જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તે ભગવાન કહે છે:

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતન્નયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—ત્રિવિધમ્, નરકસ્ય, દ્વદ્વમ્, દ્વારમ્, નાશનમ્, આત્મનઃ, કામઃ, ક્રોધઃ, તથા, લોભઃ, તસ્માન્, एतन्. ત્રયમ્, ત્યજેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રિત્રિઃ ત્રિત્રિઃ ત્રિત્રિઃ તત્ ત્રિત્રિઃ નાશયતિ ઇતિ નાશનમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) કામઃ ક્રોધઃ, ક્રોધ, તથા તથા, લોભઃ લોભ, દ્વદ્વમ્ એ, આત્મનઃ આત્મનઃ નાશનમ્ નાશ કરનાર—(અધિગતિએ લઈ ચૂકે)

નરકનું, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, દ્વારમ્ બારણું છે, તસ્માત્ તેથી, એતત્ એ, ત્રયમ્ ત્રય (ત્રણ)ને, (મનુષ્યે) ત્યજેત્ તજવું બેઠએ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનાર અર્થાત્ તેને અધોગતિએ લઈ જનાર નરકનું ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર છે, તેથી આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળાએ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો બેઠએ. ૨૧.

અવતરણિકા:—આશ્ચરીસંપત્તિના મૂલ્યભૂત એ ત્રણ દોષોના સાગથી કેતું સુદર સાત્વિક પરિણામ આવે છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે:

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

પદચ્છેદ:—एतैः, વિમુક્તઃ, કૌન્તેય, તમોદ્વારૈઃ, ત્રિભિઃ, નરઃ, આચરતિ, આત્મનઃ, શ્રેયઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण मुक्तः इति विमुक्तः । तमसः द्वाराणि इति तमोद्वाराणि, तैः तमोद्वारैः ।

અન્યથ અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કૌતેય! એતૈઃ એ, ત્રિભિઃ ત્રણ, તમોદ્વારૈઃ નરકનાં દ્વારોથી, વિમુક્તઃ વિમુક્ત, નરઃ પુરુષ, આત્મનઃ આત્માના, શ્રેયઃ કલ્યાણને, આચરતિ આચરે છે—કરી શકે છે, (અને) તતઃ તેથી, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિ—મોક્ષને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! એ ત્રણ નરકનાં દ્વારોથી જે પુરુષ વિમુક્ત થયેલો હોય છે તે પુરુષ જ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકે છે, અને તેથી જ તે અન્તમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ ઉપર કહેલી એ ચળણી આસુરીમ પતિનો ત્યાગમા અને આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિમા કારણુ શુ છે ? ” એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા એ સર્વના કારણરૂપ સાસ્ત્ર જ છે, અને સાસ્ત્રના પ્રમાણુથી જ અશુભનુ પગ્વિર્તન અને શુભનુ આવરણુ યદ્ય શકે છે, તેથી સાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરીને જ મનુષ્યે સર્વદા પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, પરંતુ જો તેનો સ્વીકાર ન કરીને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરે તો તો તેને અનર્થનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ” તે ભગવાન જણાવે છે

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ॥

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

પદ્મછેદઃ—યઃ, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સૃજ્ય, વર્તતે, કામ-કારતઃ, ન, સઃ, સિદ્ધિમ્, અવાપ્નોતિ, ન, સુખમ્, ન, પરામ્, ગતિમ્.

૧ આજકાલ કટનાક લોકો ભગવાનના આ ‘ય શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય’ એ વચનનો ત્યાગ કરી પોતે ાસ્ત્ર ભણેલા ન હોવા છતાં પણ સાસ્ત્ર ભળ્યાનો મિથ્યા આડબર રાખી સાસ્ત્રનો ગદ્ય પણ પોતાનામા ન હોવા છતાં તેમ સાસ્ત્ર સમજવાની પ્રજ્ઞાનિકાને પણ ન સમજતા વળી ભગવાનના ન હુદ્દિમદ્ જનપદ-જ્ઞાના કર્મસન્નિનાઃ’ એ વચનને પણ તિલામનિ આપી ધર્મધર્મવિષયમા લોકોની બુદ્ધિમા બેદ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે, અને સ્વેચ્છાપ્રમાણે પોતાનું પ્રવર્તન કરી રહેલા છે તેથી બિચારા બધાની જીવાત્માઓ આવા લાંબિકોની માડબરી રીતિમા ફસાઈ જાય છે અને કલ્પ્ય કમથી વિમુખ થઈ પોતાના અનવરતમાને અધ પાત કરી રહેલા છે આથી જણાવવાનું કે જનતમાએ આવા દામિક મનુષ્યોયા સાવધાન રહી સાસ્ત્રનું સત્ય તત્ત્વ શુ છે ? ધર્મધર્મની ગાનાધિત પ્રજ્ઞાલિકા કેવા પ્રકારની રહેતી છે ? તેનું સત્યસ્વરૂપ શુ છે ? અને આપણી મનુષ્ય તત્તિ પ્રમાણે આપણી ઉન્નતિના માર્ગમા પ્રયાણ અને અવનતિના માર્ગથી નિરોધ જવી રીતે થઈ શકે છે તેકાઈ તારા ઉત્તમ નિદ્ધાન પામેથી સમજી સસા મા પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ તો જ તે પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે બાકી રાજકીય અને ધાર્મિક વિચિત્રતા તત્ત્વો જાણ્યા સિવાય તેનો ખોચડો કરી સ્વેચ્છા-પ્રમાણે વતન એ કરવામા આવે તો આ ભગવદ્વચનાનુસાર કદીપણ સિદ્ધિ પામે નહિ એ નિશ્ચય છે અને તેથી આ ભગવાનના વચનપર પરિપૂર્ણ વિચાર કરી ઉત્તમ મનુષ્યે પોતાનું વતન રાખવું એ અચરકર છે એટલું જ નહીં પરિપૂર્ણ છે, પણી તો પરમાત્મા કમ પ્રમાણે જેને જે બુદ્ધિ આપે તે ખરું

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શિષ્યતે અનુશિષ્યતે વોચ્યતે અને જ્ઞાતઃ અર્થઃ ઇતિ શાસ્ત્રમ્, શાસ્ત્રસ્ય વિધિઃ શાસ્ત્રાવિધિઃ, તં શાસ્ત્રવિધિમ્ । કારયતિ ઇતિ કારઃ, કામસ્ય કારઃ કરણમ્ ઇતિ કામકારઃ, તસ્માત્ કામકારતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, શાસ્ત્રવિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિ (આજ્ઞા) ને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, કામકારતઃ સ્વેચ્છાનુસાર, વર્તતે વર્તે છે, સઃ તે, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ન, અવાપ્નોતિ મેળવતો નથી, સુખમ્ સુખને, ન નહિ, (તેમ) પરમ્ ઉત્કૃષ્ટ, ગતિમ્ ગિતને, (પણ) ન (અવાપ્નોતિ) પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ શાસ્ત્રના વિધિ (આજ્ઞા) ને છોડીને અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલાં ધર્માધર્મનો અને વિધિનિષેધનો ત્યાગ કરીને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તે છે, તે ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે સિદ્ધિ, સુખ કે ઉત્કૃષ્ટ ગતિ-મોક્ષ-ને કદી પણ પામતો નથી. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—“ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર કર્મ નહિ કરનારને ચિત્તશુદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉપરોક્ત પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેથી શુદ્ધિની કામના-વાળાએ વિધિ નિષેધ તથા કર્તવ્યકર્તવ્યના પરિજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, શાસ્ત્રની મંત્રણા લેવી જોઈએ, અને તેથી જ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ” એમ કહી શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, શાસ્ત્રમ્, પ્રમાણમ્, તે, કાર્યા-કાર્યવ્યવસ્થિતૌ, જ્ઞાત્વા, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્, કર્મ, કર્તુમ્, ૨૪, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ મીયતે અનેન इति प्रमाणम् ।
 कार्यं च अकार्यं च कार्याकार्ये, तयोः विशिष्टा अवस्थितिः इति
 कार्याकार्यव्यवस्थितिः, तस्या कार्याकार्यव्यवस्थितौ । विशेषेण धीयते
 અનેન इति વિધાનમ્, શાસ્ત્રસ્ય વિધાનમ્ इति शास्त्रविधानम्, तेन उक्तम्
 इति शास्त्रविधानोक्तम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તસ્માત્ તે કરણુ થી, તે તારા માટે
 कार्याकार्यव्यवस्थितौ કરવા યોગ્ય શું અને ન કરવા યોગ્ય શું ?
 તેનો નિર્ણય કરવામાં, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર (જ), પ્રમાણમ્ પ્રમાણુ, (છે)
 (તેથી) હા આ કર્મભૂમિમાં, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્ શાસ્ત્રની
 વિધિ—નિષેધાત્મક આજ્ઞા વડે કહેલું, કર્મ કર્મ, કર્તુમ્ કરવાને,
 અર્હસિ તું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—માટે હે અર્જુન ! તારે કરવા યોગ્ય શું અને
 ન કરવા યોગ્ય શું ? તેનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રને જ પ્રમાણુ
 માનવું જોઈએ, અને આ કર્મભૂમિમાં શાસ્ત્રના વિધાનથી કહે-
 વામાં આવેલું કર્મ જ તારે કરવું જોઈએ. અર્થાત્ હું જે તને
 સુદ્ધ કરવા માટે કહું છું તે તારા ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણુ શાસ્ત્ર-
 વિહિત જ કર્મ છે માટે તે મારા કથનાતુસાર તારે ક્ષત્રિયને
 માટે શાસ્ત્રમાં કહેલું સુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા તું તત્પર થા અને
 તેમાં જ તારું કલ્યાણુ છે એમ તું માન. ૨૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-
 सान्त्वयवोधिन्यां गुर्जरटीकायां देवासुरसंप-
 द्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સત્તરમો.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે દેવી અને આચુરી સંપત્તિઓનો વિભાગ, તેમનાં સ્વરૂપ, તેમનાં ફળ તેમ જ તે આચુરી સંપત્તિવાળાનો જ્ઞાનાધિકાર, કામ, સંકલ્પ, ગુણ, કર્મ અને ફલ વગેરેનું પણ કથન કરી અંતમાં મુમુક્ષુએ શાસ્ત્રજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી તદ્દનુસાર જ સર્વ કર્મ કરવા એમ પણ કહ્યું હતું. શાસ્ત્રને ન જાણવા છતાં પણ શાસ્ત્રયુક્ત કર્મ નિષ્કામવૃત્તિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરનારા જે મુમુક્ષુઓ છે તેઓની સાત્ત્વિક કર્મમાં પ્રીતિ હોવાથી તે કર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેમને પણ મોક્ષાધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણાવવા આ સત્તરમા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ “તસ્માચ્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે” એ સોળમા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં વચનથી શાસ્ત્રવિધિને છોડીને સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તન કરનારાને જ્ઞાનમાં અધિકાર નથી એમ જણાય છે, તેથી શાસ્ત્રવિધિને છોડીને પણ, શ્રદ્ધાથી વર્તનારાઓનો કેવો અધિકાર છે ?” તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

ये शास्त्रविधिमुत्सज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—યે, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સજ્ય, યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તેષામ્, નિષ્ઠા, તુ, કા, કૃષ્ણ, સત્ત્વમ્, આહો, રજઃ, તમઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શાસ્ત્રસ્ય વિધિઃ શાસ્ત્રવિધિઃ, તં શાસ્ત્ર-
વિધિમ્ । ઉત્ સદ્ધા ઇતિ ઉત્સૃજ્ય । કર્ષયતિ ઇતિ કૃષ્ણઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે જે પુરુષો,
શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અગ્નિતાઃ યુક્ત, (પણ અજ્ઞાનને લીધે) શાસ્ત્ર-
વિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, યજન્તે (દેવોનું) યજન
કરે છે, તેણામ્ તેમની, નિષ્ઠા નિષ્ઠા-સ્થિતિ, કા કેવી, (હોય છે),
સત્ત્વમ્ સાર્ત્ત્વિકી, આહો અથવા, રજઃ રાજસી, (કે) તામસી
તામસી હોય છે ? (તે આપ કહો).

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોવા
છતાં શાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જ માત્ર શાસ્ત્રવિધિને છોડીને
દેવાદિકોને પૂજે છે, તેમની નિષ્ઠા સાર્ત્ત્વિકી, રાજસી, કે તામસી
એમાંથી કેવા પ્રકારની હોય છે ? તે આપ કહો. ૧.

અવતરણિકાઃ—અર્જુનનો આ સામાન્યવિષયક પ્રશ્ન હોવાથી
તેમાંથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક્યનો વિચાર કર્યા વિના સામાન્ય રીતે જ
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ॥

સાર્ત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

૧ આયુ. કર્મ ચ વિક્તઃ૩ પિયા નિધનમેવ ચ ।

૫૩૨તાન્વાપિ લિહ્યન્તે ગર્ભસ્પર્શેવ દેહિનઃ ॥

આયુ, કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણ એ પાંચ દેહી-જીવ-મનુષ્ય મનમાં
હોય છે ત્યારથી જ લખાય છે. અર્થાત્ એ સપ્તર્ષુ ભાવી સ્વભાવજન્ય જ ૮.

પદચ્છેદઃ—ત્રિવિધા, ભવતિ, શ્રદ્ધા, દેહિનામ્, સ્વભાવજા, સાત્ત્વિકી, રાજસી, ચ, એવ, તામસી, ચ, ૩ તામ્, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિસ્રો વિધાઃ પ્રકારાઃ યસ્યાઃ ત્રિવિધા । દેહાઃ સન્તિ ચેષાં તે દેહિનઃ, તેષામ્ દેહિનામ્ । સ્વભાવજાયતે સા સ્વભાવજા । સત્ત્વગુણેન તત્કાર્યેણ મનસઃ વા નિર્વૃત્તિર્વા સત્ત્વિકી । રજોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ રાજસી તમોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ તામસી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે અર્જુન!) દેહિનામ્ દેહધારીઓની, સ્વભાવજા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી, સા તે શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સાત્ત્વિકી સત્ત્વશુભ્રધાન, રાજસી રજોશુભ્રધાન ચ અને, તામસી તમોશુભ્રધાન, ઇતિ એ પ્રમાણે ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારની (હોય છે) તામ તેને શૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! દેહધારીઓની સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી તે શ્રદ્ધા સત્ત્વશુભ્રધાન, રજોશુભ્રધાન તથા તમોશુભ્રધાન એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની હોય છે, હવે તે શ્રદ્ધા સંબંધી વિશેષ હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૨.

અવતરણિકાઃ—“શ્રદ્ધાન્વિતો મૃત્વા આત્મન્યેવાત્માનં પશ્યેત્—તત્ત્વજ્ઞાનીએ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને આત્માવડે આત્માને જોવો.” એ વચનથી આત્મદર્શનનાં સાધનોમાં શ્રદ્ધાનું અંતરંગપણું સિદ્ધ થાય છે, તો પછી તેના રાજસિક અને તામસિક એવા બેદો કેમ હોઈ શકે?” એવી શંકાના ઉત્તરમાં “પ્રાકૃતનકર્મના સંસ્કારથી જ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ તે ભિન્ન પ્રકારની છે” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ॥

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાનુરૂપા, સર્વસ્ય, શ્રદ્ધા, ભવતિ, ભારત,
શ્રદ્ધામયઃ, અયમ્, પુરુષઃ, યઃ, યચ્છ્રદ્ધઃ, સઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્ત્વેન અનુરૂપા સત્ત્વાનુરૂપા । શ્રદ્ધા
પ્રાત્તુર્યેણ વિદ્યતે યસ્મિન્ સઃ, વા શ્રદ્ધયા પ્રતુરઃ ન્યાસઃ ઇતિ
શ્રદ્ધામયઃ । યા શ્રદ્ધા યસ્ય સઃ યચ્છ્રદ્ધઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! સર્વસ્ય સૌની,
શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સત્ત્વાનુરૂપા પોતપોતાના પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત
અંતઃકરણને અનુરૂપ, ભવતિ હોય છે, અયમ્ આ, પુરુષઃ સંસારી
હવ, શ્રદ્ધામય. શ્રદ્ધામય, (છે) યઃ જે, યચ્છ્રદ્ધઃ જેવી શ્રદ્ધાનો,
(છે) સ. તે, સ. તે, એવ જ (શ્રદ્ધાયુક્ત છે).

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! પ્રાણિમાત્રની શ્રદ્ધા પોતપોતાના
પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત અંતઃકરણ પ્રમાણેની જ હોય છે, આ
સંસારી હવ શ્રદ્ધામય જ છે અને તેથી જે પુરુષ જેવી શ્રદ્ધાનો
હોય, તેવી જ શ્રદ્ધાયુક્ત—તેવા જ સર્વનો તે ગણાય છે. અર્થાત્

૧ શમો દમગ્નિતિક્ષ્ણ્યા તપઃ સત્યં દયા સ્મૃતિઃ ।

તુલિસ્યાગોઽપૃથ્વા શ્રદ્ધા દૂર્વિયા નિઘૃતિર્ધૃતિઃ ॥

સત્ત્વસ્ય વૃત્તયસ્ત્વેતા શુનિમિ સમ્પન્નિર્જિતા ॥

શમ (મનોનિબદ્ધ), દમ (ઈદ્રિયનિબદ્ધ), તિતિક્ષા (સહનશીલતા), ધન્યા
(પૂન-સત્કાર), તપઃ, મત્ય, દયા, સ્મૃતિ (સ્મરણ), તુષ્ટિ (સતોષ-તૃપ્તિ),
ત્યાગ, અસ્પૃહા (અનિચ્છા), શ્રદ્ધા, લક્ષ્મ, દયા, નિર્ઘૃતિ (સમાધાન) અને
ધૃતિ (વૈર્ય-સ્થિરતા) એ મુનિઓએ સર્વની વૃત્તિઓ કહેલી છે.

તેથી જ સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા કહેવામાં આવી છે. ૩.

અવતરણિકા:—“સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધામાયી મનુષ્ય કયા પ્રકારની શ્રદ્ધાયુક્ત છે?” તે જાણવા માટે કાર્યના અનુમાનથી નિર્ણય કરતા ભગવાન કહે છે.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દૈવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ॥

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—યજન્તે, સાત્ત્વિકાઃ, દેવાન્, યક્ષરક્ષાંસિ, રાજસાઃ, પ્રેતાન્, ભૂતગણાન્, ચ, અન્યે, યજન્તે, તામસાઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે નિષ્ઠા યેષા તે સાત્ત્વિકાઃ । યક્ષાશ્ચ રક્ષાસિ ચ યક્ષરક્ષાસિ, તાનિ યક્ષરક્ષાસિ । રજસિ નિષ્ઠા યેષા તે રાજસાઃ । ભૂતાના ગણાઃ ભૂતગણાઃ, તાન્ ભૂતગણાન્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષા તે તામસાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—સાત્ત્વિકા સર્વશુણિષ્ઠ (મનુષ્યો), દેવાન્ દેવોને, યજન્તે પૂજે છે, રાજસાઃ રજેશુણિષ્ઠ (મનુષ્યો), યક્ષરક્ષાંસિ યક્ષો તથા રાક્ષસોને, (પૂજે છે, અને) અન્યે બીજા, તામસાઃ તમેશુણિષ્ઠ, જના. મનુષ્યો, પ્રેતાન્ પ્રેતોને, ચ તેમ, ભૂતગણાન્ (સસ માતૃકા વગેરે) ભૂતગણોને, યજન્તે પૂજે છે.

ભાવાર્થ:—સર્વશુણિષ્ઠ મનુષ્યો દેવોનું પૂજન કરે છે, રજેશુણિષ્ઠ મનુષ્યો યક્ષો તથા રાક્ષસોને પૂજે છે અને બીજા તમેશુણિષ્ઠ મનુષ્યો પ્રેતોને તથા સસ માતૃકા વગેરે ભૂતગણોને પૂજે છે. અર્થાત્ તે ઉપરથી જ કયું મનુષ્ય કયા શુણ્યુક્ત શ્રદ્ધાવાળું છે તે જાણી શકાય છે. ૪.

અવતરણિકા:—‘ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સત્વાદિગુણુનિષ્ઠ મનુષ્યો કર્મથી ઝાળખી શકાય છે, તેમાં ત્રણે ગુણુમાંથી સત્ત્વગુણુનિષ્ઠ મનુષ્ય તો હજારોમાં કોઈ એકાદ જ હોય છે, વિશેષે કરીને તો પ્રાણિઓ રજ્જેગુણુનિષ્ઠ અથવા તમોગુણુનિષ્ઠ જ હોય છે. હવે તે કેવી રીતે બાણી શકાય છે ’ તે બે શ્લોકથી બગવાન બતાવે છે:

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ॥

દંભાહંકારસંયુક્તા કામરાગવલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ॥

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્વ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અશાસ્ત્રવિહિતમ્, ઘોરમ્, તપ્યન્તે, યે, તપઃ, જનાઃ, દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ, કામરાગવલાન્વિતાઃ; કર્ષ-યન્તઃ, શરીરસ્થમ્, ભૂતગ્રામમ્, અચેતસઃ, મામ્, ચ, एव, અન્તઃશરીરસ્થમ્, તાન્, વિદ્ધિ, આસુરનિશ્ચયાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—વિશેષેણ હિતમ્ इति વિહિતમ્, શાસ્ત્રેણ વિહિતમ્ શાસ્ત્રવિહિતમ્, ન શાસ્ત્રવિહિતમ્ અશાસ્ત્રવિહિતમ્, તત્ । સમ્યક્ યુક્તાઃ इति સંયુક્તાઃ, દમ્ભશ્ચ અહંકારશ્ચ દમ્ભાહંકારૌ, તામ્યાં સંયુક્તાઃ इति દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ । કામશ્ચ રાગશ્ચ કામ-રાગૌ, તયોઃ કલમ્ इति કામરાગકલમ્, તેન અન્વિતાઃ इति કામરા-ગવલાન્વિતાઃ । કર્ષયન્તિ તે કર્ષયન્તઃ । શરીરે તિષ્ઠતિ इति શરીરસ્થઃ, તં શરીરસ્થમ્ । ભૂતાનાં ગ્રામઃ ભૂતગ્રામઃ, તં ભૂતગ્રામમ્ । ન વિદ્ધતે ચેતઃ યેવાં તે અચેતસઃ । શરીરસ્ય અન્તઃ इति અન્તઃશરીરમ્, તસ્મિન્

તિષ્ઠતિ ઇતિ અન્તઃશરીરસ્થઃ, તમ્ । અસુરાણામ્ અયમ્ ઇતિ આસુરઃ,
આસુરઃ નિશ્ચયઃ યેષાં તે આસુરનિશ્ચયાઃ, તાન્ આસુરનિશ્ચયાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યે જે, જનાઃ મનુષ્યો, કામરા-
ગવ્લાન્વિતાઃ અભિલાષા તથા આસક્તિના બલથી યુક્ત, (તેમ)
દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ ઇંદ્ર અને અહંકારથી યુક્ત, (થયા થકા)
અજ્ઞાસ્ત્રવિહિતમ્ શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલું, ઘોરમ્ ભયંકર-અધમ, તપઃ
તપ, તપ્યન્તે આચરે છે, (તેમ) અચેતસઃ અવિવેકીઓ, (થઇને)
શરીરસ્થમ્ શરીરમાં રહેલા, મૃતપ્રામમ્ પૃથ્વ્યાદિ પંચમહા-
ભૂતોના સમૂહને, ચ તથા, અન્તઃશરીરસ્થમ્ શરીરની અંદર
રહેલા, મામ્ મને, એવ પશુ, કર્પયન્તઃ કૃશ કરતા રહે છે, તાન્
તેમને, આસુરનિશ્ચયાન્ આસુરી નિશ્ચયવાળા, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યો અભિલાષા તથા આસક્તિના
બળથી તેમજ ઇંદ્ર અને અહંકારથી યુક્ત થઇને શાસ્ત્રમાં નહિ
કહેલું ભયંકર-અધમ તપ આચરે છે, તેમ અવિવેકી થઇને
શરીરમાં રહેલા પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતને અને મને પશુ કૃશ
કરતા રહે છે, તેવાઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણ. અર્થાત્
એવાં મનુષ્યો ઉત્તમ શ્રદ્ધાયુક્ત હોતાં નથી. ૫-૬.

અવતરણિકાઃ—“આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાન વિગેરેની ભિન્નતાથી
પશુ સર્વાદિગુણિષ્ઠ મનુષ્યો તત્કાળ ઓળખી શકાય છે” તે વાત ભગવાન્
હવે કહે છે:

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ॥

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શ્રુણુ ॥ ૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—આહારઃ, તુ, અપિ, સર્વસ્ય, ત્રિવિધઃ, ભવતિ,
પ્રિયઃ, યંત્રઃ, તપઃ, તથા, દાનમ્, તેષામ્, ભેદમ્, ઇમમ્, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આહ્રિયતે इति आहारः । दीयते इति दानम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! તુ વળી, આહારઃ આહાર, અપિ પણ, સર્વસ્ય બધાં પ્રાણિઓને, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારે, પ્રિયઃ પ્રિય, ભવતિ હોયછે, (તેમ) યજ્ઞઃ યજ્ઞ, તપઃ તપ, તથા અને, દાનમ્ દાન (પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોયછે), તેષામ્ તે સઘળાંના, ઇમમ્ આ, મેવમ્ ભેદને, શ્ણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! વળી સત્ત્વાદિગુણોના આશ્રયથી આહાર પણ બધાં પ્રાણિઓને ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય હોય છે, તેમ યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. હવે તે સઘળાંનો આ ભેદ હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૭.

અવતરણિકાઃ—હવે પંદર શ્લોકથી ભગવાન આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાનના ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરે છે, તેમા પ્રથમ ત્રણ શ્લોકથી આહારનું વર્ણન કરે છે.

આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ॥

રસ્યાઃસ્તિग्ધાઃસ્થિરાહૃદ્યાઆહારાઃસાત્ત્વિકપ્રિયાઃ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ,

રસ્યાઃ, સ્તિગ્ધાઃ, સ્થિરાઃ, હૃદ્યાઃ, આહારાઃ, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ વર્ધયન્તે તે વિવર્ધનાઃ, આયુશ્ચ સત્ત્વં ચ વલં ચ આરોગ્યં ચ સુખં ચ પ્રીતિશ્ચ આયુઃસત્ત્વવલારોગ્ય-સુખપ્રીતયઃ, તાસાં વિવર્ધનાઃ इति આયુ.સત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । રસયિતું યોગ્યાઃ રસ્યાઃ । હૃદયસ્ય પ્રિયાઃ હૃદ્યાઃ । સાત્ત્વિકાનાં પ્રિયાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યદુસ્ત્રપ્રીતિવિ-
વર્ધનાઃ આયુષ્ય (દીર્ઘ જીવન), સત્ત્વ (ધૈર્ય), બલ (શરીર-
સામર્થ્ય), આરોગ્ય, સુખ-ચિત્તની પ્રસન્નતા, તથા પ્રેમ ઇત્યા-
દિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા, રસ્યાઃ રસિક (મધુર રસવાળા),
સ્તિમ્બાઃ ધૃત ઇત્યાદિ સ્નેહયુક્ત, સ્થિરાઃ ચિરકાલ પર્યંત
શરીરનું પોષણ કરનારા, (અને) હૃદ્યાઃ હૃદયને પ્રિય લાગે
તેવા, આહારાઃ આહારો, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યોને
પ્રિય હોય છે.

ભાવાર્થ:—આયુષ્ય, ઉત્સાહ-ધૈર્ય, શક્તિ, આરોગ્ય,
ચિત્તની પ્રસન્નતા તથા પ્રેમ-હર્ષ ઇત્યાદિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા,
રસિક, ધૃત ઇત્યાદિ સ્નેહયુક્ત, ચિરકાલ પર્યંત શરીરનું પોષણ
કરનારા તથા હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યોને
પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્યોને એવા આહારો પ્રિય હોય
છે તે સાત્ત્વિક મનુષ્યો કહેવાય છે. ૮.

કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ॥

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ,
આહારાઃ, રાજસસ્ય, ઇષ્ટાઃ, દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ દહતિ ઇતિ વિદાહી, કટુશ્ચ
અમ્લશ્ચ લવણશ્ચ અત્યુષ્ણશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ રૂક્ષશ્ચ વિદાહી ચ કટુમ્લ-
લવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ । દુઃસ્વં ચ શોકશ્ચ આમયશ્ચ
દુઃસ્વશોકામયાઃ, તાન્ પ્રકર્ષેણ દદતે ઇતિ દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—કદમ્બલલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિ-
દ્વાહિનઃ અતિ કડવા (કડવો લીમડો વિગેરે), અત્યંત ખાટા
(કાગદી લીંબુ વિગેરે), અતિ ખારા (લૂણુ-નિમક-મીઠું વિગેરે),
અતિ ઉષ્ણ (બહુ ગરમ), અતિ તીખા (કાળાં મરી વિગેરે),
અતિ સૂકા (ચણા, મસૂર, કાગ, કોદરા વિગેરે), અત્યંત
ઢાહ કદે તેવા (સર્પપ-સરસી આદિ તેમ) દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ
દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા, આહારાઃ આહારો,
રાજસસ્ય રાજસિક મનુષ્યને, રૂઝાઃ પ્રિય (હોય છે).

ભાવાર્થ:—અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા,
અતિ ઉષ્ણ, અતિ તીખા, અતિ સૂકા, અતિ ઢાહ કદે તેવા,
તેમ દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા આહારો રાજસિક
મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ એવા આહારો જેને પ્રિય હોય
તે મનુષ્ય રાજસિક ગણાય છે. ૯.

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ॥

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યાતયામમ્, ગતરસમ્, પૂતિ, પર્યુષિતમ્,
ચ, યત્, ઉચ્છિષ્ટમ્, અપિ, ચ, અમેધ્યમ્, ભોજનમ્, તામસપ્રિયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાતઃ યામઃ પ્રહરઃ યસ્ય તત્ યાતયા-
મમ્ । ગતઃ રસઃ યસ્માત્ તત્ ગતરસમ્ । મેધાયૈ હિતમ્ ઇતિ મેધ્યમ્,
ન મેધ્યમ્ અમેધ્યમ્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષાં તે તામસાઃ, તામસાનાં
પ્રિયમ્ તામસપ્રિયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યાતયામમ્ એક પ્રહર જેને વીતી ગયેલો છે તેવું, ગતરસમ્ સ્વાદ ઉડી ગયેલું, પૂતિ દુર્ગંધવાળું, ચ તથા, પર્યુપિતમ્ રાત્રિનું રાંધેલું. ઝચ્છિષ્ટમ્ એહું-ભોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું, ચ તથા, અમેઘ્યમ્ અપવિત્ર, યત્ જે, મોજનમ્ ભોજન, (છે તે) અપિ પણ, તામસપ્રિયમ્ તમોગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે.

ભાવાર્થઃ—એક પ્રહર વીતી ગયેલું, સ્વાદરહિત, દુર્ગંધ-યુક્ત, રાત્રિનું રાંધેલું, એહું-ભોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું તથા અપવિત્ર એવું જે ભોજન તે પણ તમોગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ એવા આહારવાળાં મનુષ્યોને તમોગુણી ગણવામાં આવે છે. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—હવે ત્રણ શ્લોકથી ભગવાન ત્રણ ગુણોના આશ્ર-યથી ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે:

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ॥

યદૃવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

પદચ્છેદઃ—અફલાકાંક્ષિભિઃ, યજ્ઞઃ, વિધિદૃષ્ટઃ, યઃ, ઇજ્યતે, યદૃવ્યમ્, एव, इति, मनः, समाधाय, सः, सात्त्विकः.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ફલમ્ આકાંક્ષન્તે તેફલાકાંક્ષિણઃ, ન ફલાકાંક્ષિણઃ અફલાકાંક્ષિણઃ, તૈઃ અફલાકાંક્ષિભિઃ । વિધિના દૃષ્ટઃ વિધિદૃષ્ટઃ । સમ્યક્ આધાય ઇતિ સમાધાય । યદૃષ્ટમ્ યદૃષ્ટમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અફલાકાંક્ષિભિઃ ફલની ઇચ્છા-રહિત પુરુષો વડે, વિધિદૃષ્ટઃ શાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે વિહિત

(અને) યદ્યપ્યમ્, એવ યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ (એ પોતાનું કર્તવ્ય છે), इति એ પ્રમાણે, મનઃ મનને, સમાધાય એકાગ્ર કરીને, યઃ જે, ઇજ્યતે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, સઃ તે, સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક (યજ્ઞ છે).

ભાવાર્થઃ—ફલની ઇચ્છારહિત પુરુષોવડે, શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એ પ્રમાણે મનને સ્થિર કરીને જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન રાજસિક યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ॥

ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અભિસંધાય, તુ, ફલમ્, દમ્ભાર્થમ્, અપિ, ચ, એવ, યત્, ઇજ્યતે, ભરતશ્રેષ્ઠ, તમ્, યજ્ઞમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમિતઃ સંધાય इति અભિસન્ધાય । દમ્ભાય इति દમ્ભાર્થમ્ । ભરતાનાં શ્રેષ્ઠઃ ભરતશ્રેષ્ઠઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભરતશ્રેષ્ઠ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફલમ્ ફલને, તુ જ, અભિસન્ધાય ઉદ્દેશીને, ચ, એવ તેમ જ, દમ્ભાર્થમ્ દંભની ખાતર, અપિ પણ, ઇજ્યતે જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તમ્ તે, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, રાજસમ્ રાજસિક, (યજ્ઞ) વિદ્ધિ તું જાણુ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ફલને ઉદ્દેશીને તેમ જ દંભની ખાતર પણ જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસિક યજ્ઞ જાણુ. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન તામસિક યજ્ઞનું વર્ણન કરતા કહે છે:

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ ॥

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદ:—વિધિહીનમ્, અસૃષ્ટાન્નમ્, મન્ત્રહીનમ્, અદક્ષિણમ્, શ્રદ્ધાવિરહિતમ્, યજ્ઞમ્, તામસમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિધિના હીનઃ વિધિહીનઃ, તં વિધિહીનમ્ । ન સૃષ્ટં—ન નિષ્પાદિતમ્ વા બ્રાહ્મણેભ્યો ન દત્તમ્ અન્નં યસ્મિન્ સઃ અસૃષ્ટાન્નઃ, તમ્ અસૃષ્ટાન્નમ્ । મન્ત્રૈઃ હીનઃ રહિતઃ વા દુષ્ટશબ્દપ્રયુક્તો મન્ત્રઃ યસ્મિન્ સઃ, વા સ્વરતો વર્ણતો હીનઃ મંત્રો યસ્મિન્ સઃ મન્ત્રહીનઃ, તં મન્ત્રહીનમ્ । ન દીયન્તે યથોક્તાઃ દક્ષિણાઃ યસ્મિન્ સઃ અદક્ષિણઃ, તમ્ અદક્ષિણમ્ । વિશેષેણ રહિતઃ વિરહિતઃ, શ્રદ્ધયા વિરહિતઃ શ્રદ્ધાવિરહિતઃ, તં શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ । તમસા નિર્વૃત્તઃ તામસઃ, તં તામસમ્ ।

આન્વય અને અર્થ:—વિધિહીનમ્ શાસ્ત્રોક્તવિધિરહિત, અસૃષ્ટાન્નમ્ અન્નદાનરહિત, મન્ત્રહીનમ્ મંત્ર વિનાનો, અદક્ષિણમ્ દક્ષિણારહિત, (તથા) શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ શ્રદ્ધાથી પશુરહિત, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, તામસમ્ તામસિક, (યજ્ઞ) પરિચક્ષતે કહે છે.

૧ દુષ્ટઃ શબ્દઃ સ્વરતો વર્ણતો વા મિથ્યા પ્રયુક્તો ન તત્તર્થમાહ ।

સ વાગવજ્ઞો યજમાન દિનાસ્તિ યથેન્દ્રશત્રુઃ સ્વરતોઽવરાધાત્ ॥

અકારાદિ સ્વરથી અથવા કકારાદિ વર્ણથી દૂષિત જોતા પ્રયોગવાળો શબ્દ મંત્રના તે-કહેવામાં ઇચ્છેલા અર્થને કહેતો નથી, પણ તે વાણીરૂપી વજ્ર બની યજ્ઞમાનને મારે છે, જેમ ‘ઇન્દ્રશત્રુ’ એમાં સ્વરના અપરાધથી ઈન્દ્રે રત્નાશુરને માર્યા હોતો તેમ.

ભાવાર્થ:—શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રહિત, અન્નદાનવિનાનો તેમ મંત્ર, દક્ષિણા અને શ્રદ્ધાથી પણ રહિત હોય તેવા યજ્ઞને તામસિક યજ્ઞ કહેવામા આવે છે. ૧૩,

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહાર તથા યજ્ઞને કહી હવે સરનાદિ ગુણોના બેદવડે ત્રણ પ્રકારના તપ વિશે કહે છે, તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક તપના અગીભૂત કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ તપની વ્યાખ્યા ત્રણ સ્તોત્રથી કરતા પ્રથમ ભગવાન કાયિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્, શૌચમ્, આર્જવમ્, બ્રહ્મચર્યમ્, અહિંસા, ચ, શારીરમ્, તપઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્વિર્જાયન્તે તે દ્વિજા, પ્રકર્ષેણ જાનન્તિ તે પ્રાજ્ઞા, દેવાશ્ચ દ્વિજાશ્ચ ગુરવશ્ચ પ્રાજ્ઞાશ્ચ દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞા, તેષા પૂજનમ્ इति દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ । શુચેર્ભાવ શૌચમ્ । ઋજોર્ભાવ. આર્જવમ્ । બ્રહ્માણિ ચર્યમ્ इति બ્રહ્મચર્યમ્ । ન હિંસા અહિંસા । શરીરસ્ય ઇદં શારીરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ દેવ, પ્રાજ્ઞણ, ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તાઓનું પૂજન, શૌચમ્ મૃત્તિકા તથા જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, આર્જવમ્ સરલતા, બ્રહ્મચર્યમ્ વેદાવ્યાસમા રત રહી ઇન્દ્રિયોનો નિશ્ચલ કરવો તે, ચ અને, અહિંસા અહિંસા, (એ) શારીરમ્ શરીરસંબંધી, તપઃ તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—દેવ, પ્રાદાણુ, ગુરુ તથા અન્ય તત્ત્વવેતાઓ, પૂજન, મૃત્તિકા, જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, સરલતા, વેદાભ્યાસમાં તત્પર રહી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે અને અહિંસા એ સઘળું શરીરસંબંધી તપ કહેવાય છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—હવે વાણીસંબંધી તપની વ્યાખ્યા આપતાં ભગવાન કહે છે:

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ॥

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

પદચ્છેદ:—અનુદ્વેગકરમ્, વાક્યમ્, સત્યમ્, પ્રિયહિતમ્, ચ, યત્, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્, ચ, એવ, વાઙ્મયમ્, તપઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉદ્વેગં કરોતિ इति ઉદ્વેગકરમ્, ન ઉદ્વેગકરમ્ અનુદ્વેગકરમ્ । હિતમ્ અસ્તિ અનેન इति હિતમ્, પ્રિયં ચ તત્ હિતં ચ પ્રિયહિતમ્ । અભ્યસ્યતે इति અભ્યસનમ્, સ્વાધ્યાયસ્ય અભ્યસનમ્ સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ । વાચા પ્રચુરમ્ વાઙ્મયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અનુદ્વેગકરમ્ કોઈને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્યમ્ સાચું, ચ તથા, યત્ એ, પ્રિયહિતમ્ પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી, વાક્યમ્ વાક્ય, ચ, એવ તેમ જ, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ વેદાદિ સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ, (તે) વાઙ્મયમ્ વાણીસંબંધી, તપઃ તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

૧ સત્યં વૃણાત્મિયં વૃણાન્ન વૃણાન્સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયન્ન નાનૃતં વૃણાદેષ ધર્મઃ સનાતન ॥ મનુઃ ॥

સત્ય-સાચું ખોલવું પણ પ્રિય ખોલવું, સાચું હોય પણ અપ્રિય ખોલવું નહિ, તેમ પ્રિય પણ અસત્ય-ખોટું ન ખોલવું, એ સનાતન ધર્મ છે.

ભાવાર્થ:—કોઈને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્ય, તેમ જ જે પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી હોય એવું વાક્ય બોલવું તે તથા વેદોના સ્વાધ્યાયપૂર્વક નિરંતર અભ્યાસ કરવો તે વાણીસંબંધી તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાનૂ માનસિક તપની વ્યાખ્યા કહે છે:

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—મનઃપ્રસાદઃ, સૌમ્યત્વમ્, મૌનમ્, આત્મવિનિગ્રહઃ, ભાવસંશુદ્ધિઃ, इति, एतत्, तपः, मानसम्, उच्यते.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ સીદન્તિ इन्द्रियाणि मनश्च अस्मिन् इति प्रसादः, मनसः प्रसादः मनःप्रसादः । सोमो देवता अस्य इति सौम्यम्, सौम्यस्य भावः सौम्यत्वम् । मुनेः भावः मौनम् । आत्मनः विशेषेण निग्राहः इति आत्मविनिग्राहः । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, भावस्य हृदयस्य संशुद्धिः भावसंशुद्धिः । मनसः इदम् मानसम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મનઃપ્રસાદઃ ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યત્વમ્ શાંતભાવ, મૌનમ્ મૌન, આત્મવિનિગ્રહઃ આત્મસંયમ, (અને) ભાવસંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, इति એ, માનસમ્ માનસિક, તપઃ તપ, उच्यते કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું—શાંતભાવ મૌન, આત્મસંયમ કરવો તે તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ એ માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૬.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત ક્ષયિક, વાચિક અને માનસિક તપ સત્યાદિ ગુણોના બેઢવડે કેવી રીતે તપ પ્રકારનું થાય છે તે બેઢ દેવે ભગવાન બ્રહ્માને છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક તપની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

શ્રદ્ધયા પરયા તતં તપસ્તત્રિવિધં નરૈઃ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રદ્ધયા, પરયા, તપ્તમ્, તપઃ, તત્, ત્રિવિધમ્, નરૈઃ, અફલાકાંક્ષિભિઃ, યુક્તૈઃ, સાત્ત્વિકમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તિત્તઃ વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । ફલમ્ આકાંક્ષન્તે તે ફલાકાંક્ષિણઃ, ન ફલાકાંક્ષિણઃ અફલાકાંક્ષિણઃ, તૈઃ અફલાકાંક્ષિભિઃ । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ । પરિતઃ ચક્ષતે ઇતિ પરિચક્ષતે ।

અન્વય અને અર્થ:—અફલાકાંક્ષિભિઃ ફલની આકાંક્ષા વિનાના, યુક્તૈઃ યોગયુક્ત, નરૈઃ પુરુષોએ, પરયા પરમ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, તપ્તમ્ આચરવામાં આવેલા, તપઃ તપને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક (તપ), પરિચક્ષતે કહે છે.

ભાવાર્થ:—ફલની આકાંક્ષારહિત એવા યોગયુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરેલા ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના તપને શિષ્ટવર્ગ ‘ સાત્ત્વિક તપ ’ એ પ્રમાણે કહે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન રાજસિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે:

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત ॥

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્કારમાનપૂજાર્થમ્, તપઃ, દમ્ભેન, ચ, एव, यत्, क्रियते, तत्, इह, प्रोक्तम्, राजसम्, चलम्, अध्रुवम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—सत्कारश्च मानश्च पूजा च सत्का—
रमानपूजा, ताभ्यः इति सत्कारमानपूजार्थम् । प्रकर्षेण उक्तम् इति
प्रोक्तम् । रजसा निर्वृत्तम् राजसम् । चलति इति चलम् । न.
ध्रुवम् अध्रुवम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ સત્કાર, માન
અને પૂજના હેતુથી, ચ, एव તેમ જ, दम्भेन બાહ્યાડંબરની
ખાતર, यत् જે, तपः તપ, क्रियते કરવામાં આવે છે, तत् તે,
राजसम् રજોશુદ્ધી, चलम् નાશવંત, (અને) अध्रुवम् અનિશ્ચિત
(ફલ આપવાવાળું), (તપ) પ્રોક્તમ્ કહેલું છે

ભાવાર્થઃ—કેવળ લોકસત્કાર, માન તથા લોક તરફથી
પૂજન પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, તેમ જ બાહ્ય આડંબરની ખાતર
ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારનું જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તપ
રજોશુદ્ધી, વિનાશિ તથા અનિશ્ચિત ફલ આપનારું કહેવામાં
આવ્યું છે. ૧૮.

અવતરણિકા—હવે ભગવાન તામસિક તપની વ્યાખ્યા કરતા
જણાવે છે

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥

परस्योत्सादनार्थं वा तच्चात्मसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

પદચ્છેદઃ—મૂઢગ્રાહેણ, આત્મનઃ, यत्, पीडया, क्रियते,
तपः, परस्य, उत्सादनार्थम्, वा, तत्, तामसम्, उदाहृतम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂઢશ્ચાસૌ ગ્રાહ્ય મૂઢગ્રાહઃ, તેન મૂ-
-ગ્રાહેણ । ઉત્સાદનમ્ એવ અર્થઃ યસ્ય તત્, ઉત્સાદનાય ઇતિ વા
-ઉત્સાદનાર્થમ્ । તમસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મૂઢગ્રાહેણ અવિવેકવટે થએલા
દુરાગ્રહથી, આત્મનઃ પોતાને, પીઠયા પીડા કરીને, વા અથવા,
પરસ્ય પરના, ઉત્સાદનાર્થમ્ વિનાશને માટે, યત્ જે, તપઃ
તપ, ક્રિયંતં કરવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક,
(તપ) ઉદાહૃતમ્ કહેવામાં આવેલું છે.

ભાવાર્થઃ—અવિવેકવટે ઉત્પન્ન થયેલા દુરાગ્રહથી
પોતાને પીડા કરીને, અથવા પર (પીલા)ના વિનાશને માટે જે
તપ કરવામાં આવે છે તેને તામસિક તપ કહેવામાં આવેલું
છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે તપના ભેદવડે પણ સાત્ત્વિક, રાજસ
અને તામસિક મનુષ્યો બાણવામાં આવી શકે છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન સત્યાદિ ગુણના ભેદ પ્રમાણે દાનનું
પણ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક દાનનું કથન કરે છે:

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેઽનુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—દાતવ્યમ્, ઇતિ, યત્, દાનમ્, દીયતે, અનુપ-
-કારિણે, દેશે, કાલે, ચ, પાત્રે, ચ, તત્, દાનમ્, સાત્ત્વિકમ્, સ્મૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દાતુમ્ યોમ્યમ્ દાતવ્યમ્ । ઉપકારઃ
અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ઉપકારી, ન ઉપકારી અનુપકારી, તસ્મૈ અનુપ-
-કારિણે । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દાતવ્યમ્ (પોતાનો ધર્મ સમજી).
દાન આપવું જ જોઈએ, इति એ પ્રમાણે (માનીને), અનુપકારિણે પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને, વેશે કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, ચ તથા, કાલે ગ્રહણાદિ કાલમાં, ચ તેમ, પાત્રે સત્પાત્ર જાણીને ચત્ત જે, દાનમ્ દાન, દીયતે અપાય છે, તત્ તે, દાનમ્ દાન, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, સ્મૃતમ્ માનવામાઆયુ, (છે).

ભાવાર્થઃ—“ દાન કરવું, એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, ” એમ સમજીને, પોતાના તરફ પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશા વિના, કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, સંક્રાંતિ તેમ ગ્રહણાદિ કાલમાં, તથા સત્પાત્ર જાણીને, જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને સ્મૃતિકારણે સાત્ત્વિક દાન માનેલું છે. ૨૦

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન રાજસિદ્ધ દાનની વ્યાખ્યા કરતા હશે છે

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ॥

દીયતે ચ પરિક્લિપ્તં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, તુ, પ્રત્યુપકારાર્થમ્, ફલમ્, ઉદ્દિશ્ય, વા, પુનઃ, દીયતે, ચ, પરિક્લિપ્તમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રતિ વિનિમયેન ઉપકારઃ इति પ્રત્યુપકાર., પ્રત્યુપકારાય इति પ્રત્યુપકારાર્થમ્. પરિત. ક્લિપ્તમ્ इति પરિક્લિપ્તમ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ વળી, પ્રત્યુપકારાર્થમ્ પ્રત્યુપકાર માટે, વા અથવા, પુન ફરી, ફલમ્ ફલને, ઉદ્દિશ્ય

ઉદેશીને, યત્ જે દાન, પરિક્લિપ્તમ્ સર્વ પ્રકારે કલેશયુક્ત ધર્મ, દીયતે અપાય છે, તત્ તે દાન, રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહતમ્ કહેવામાં આવ્યું (છે).

ભાવાર્થ:—વળી પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશાથી, કે દાનના ભવિષ્યમાં ધનારા ફલની ઇચ્છાથી, જે દાન સર્વ પ્રકારે કલેશ પામીને આપવામાં આવે છે તે દાન રાજસિક કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન તામસિક દાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ॥

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨॥

પદચ્છેદ:—અદેશકાલે, યત્, દાનમ્, અપાત્રેભ્યઃ, ચ, દીયતે, અસત્કૃતમ્, અવજ્ઞાતમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેશશ્ચ કાલશ્ચ ઇતિ દ્વયો: સમાહાર: દેશકાલમ્, ન દેશકાલમ્ અદેશકાલમ્, તસ્મિન્ અદેશકાલે । ન પાત્રાણિ અપાત્રાણિ, તેભ્યઃ અપાત્રેભ્યઃ । ન સત્કૃતમ્ અસત્કૃતમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અદેશકાલે અપવિત્ર દેશમાં અને અનુચિત કાલમાં, અપાત્રેભ્યઃ અયોગ્ય મનુષ્યોને, અસત્કૃતમ્ સત્કારરહિત, ચ, અને, અવજ્ઞાતમ્ તિરસ્કારપૂર્વક, યત્ જે, દાનમ્ દાન, દીયતે આપવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક (દાન), ઉદાહતમ્ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—અપવિત્ર દેશમાં, અનુચિત સમયમાં, અયોગ્ય મનુષ્યોને, સત્કારરહિત, તથા કોઈની અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે છે, તે તામસિક દાન કહેવાય છે. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ એ પ્રમાણે આહાર, યજ્ઞ, તપ, તેમ જ દાનનું વિવિધ કથન કર્યું, તેમાં સાત્ત્વિક આહારાદિ ઉત્તમ હોવાથી તે ગ્રહણ કરવાં જોઈએ અને રાજસિક તથા તામસિકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તેમાં સાત્ત્વિકાદિ આહારના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સારા અથવા માફા પરિણામની આશંકા જેવું કાંઈ જ નથી, પણ યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનાં ફલો અદૃષ્ટ, તેમ જ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી કદાચ તેમનાં ફલોનો અભાવ માની લેવામાં આવે, તો સત્ત્વ-ગુણવાળા મનુષ્યોને તેમ જ રજ્જોગુણવાળા મનુષ્યોને ફલની વ્યવસ્થામાં અનર્થનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવે કોનું શું ફલ છે તે સમજી શકાતું નથી. તેથી એવા વિપર્યય મતના પરિહાર માટે તથા મદ્ધવસ્તુના પ્રતિપાદન માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમ કૃષ્ણાથી નીચેનો ઉપ-દેશ આપતાં અર્જુનને કહે છે:

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—ૐ, તત્, સત્, इति, निर्देशः, ब्रह्मणः, त्रिविधः, स्मृतः, ब्राह्मणाः, तेन, वेदाः, च, यज्ञाः, च, विहिताः, पुरा.

૧. एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः पर तपः ।

मणवाद्यास्तथा वेदाः मणवे पर्यवस्थिताः ॥ स्मृतिः ॥

એક (ૐ) અક્ષર તે પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા છે, અને પ્રાણાયામ તે પરમ-ઉત્તમ તપ છે તથા ૐકાર જેમાં મુખ્ય-આદિ-પ્રથમ બોલાય છે તે વેદો પ્રજુવમાં સમાયશા-રહેલા છે.

नोद्वीथेन सम किञ्चिच्छोचक जगति स्मृतम् ।

य विनाप्रायवर्गोऽपि स्वकार्यं न प्रवर्त्तते ॥ स्मृतिः ॥

ઉદ્ગીથ-ૐકાર સમાન જગતમાં શોધક વસ્તુ કંઈ પણ નથી, કેમ કે જે (ૐકાર) વિના આમ્નાય-વેદોપદેશશ્રેણી પણ પોતાના (યાજ્ઞિક વિગેરે) કાર્યમાં પ્રવર્તતી નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્દિશ્યતે અનેન ઇતિ નિર્દેશઃ । તિલઃ
વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—“ ઓ ”, “ તત્ ” અને “ સત્ ”,
ઇતિ એ પ્રમાણે, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો, વ્રહ્મણઃ બ્રહ્મનો, નિર્દેશઃ
નામવ્યવહાર, સ્મૃતઃ સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે, (અને)
તેન તે—બ્રહ્મના ત્રિવિધ નિર્દેશથી, (જ) પુરા પૂર્વે, વ્રાહ્મણાઃ
બ્રાહ્મણો, વેદાઃ વેદો, ચ અને, યજ્ઞાઃ યજ્ઞો, વિહિતાઃ સરખાયેલા છે.

ભાવાર્થઃ—“ ઓ તત્સત્ ” એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો
પરબ્રહ્મનો નામવ્યવહાર, સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે,
અને તે ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મના નિર્દેશથી જ પૂર્વે બ્રાહ્મણો, વેદો
તથા યજ્ઞો ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—બ્રાહ્મણ, વેદ, તેમ જ યજ્ઞોનું પણ કારણ, અને
બ્રહ્મનો પણ નિર્દેશ હોવાથી “ ઓ, તત્, સત્, ” એ ત્રણે પદ શ્રેષ્ઠ છે, એમ
તેમના શ્રેષ્ઠત્વનું દર્શન કરાવતાં ભગવાન કહે છે:

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ॥

પ્રવર્તંતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ઓમ્, ઇતિ, ઉદાહૃત્ય, યજ્ઞદાન-
તપઃક્રિયાઃ, પ્રવર્તંતે, વિધાનોક્તાઃ, સતતમ્, બ્રહ્મવાદિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યજ્ઞશ્ચ દાનં ચ તપશ્ચ યજ્ઞદાન-
તપાંસિ, તેષાં ક્રિયાઃ ઇતિ યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ । પ્રકરેણ વર્તંતે ઇતિ
પ્રવર્તંતે । વિધાનૈઃ ઉક્તાઃ વિધાનોક્તાઃ । બ્રહ્મ વદન્તિ તે બ્રહ્મવાદિનઃ,
તેષાં બ્રહ્મવાદિનામ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, (જ) વ્રહ્મવા-
દિનામ્ વેદવાદીઓની, વિધાનોક્તાઃ શાસ્ત્રોમાં કહેલી, યજ્ઞદાન-
તપઃક્રિયાઃ યજ્ઞ, દાન, અને તપસંબંધી ક્રિયાઓ, ઓમ ઓમ,
इति એ પ્રમાણે, ઉદાહૃત્ય બોલીને, પ્રવર્તન્તે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—તેથી જ વેદવાદીઓની શાસ્ત્રોમાં કહેલી યજ્ઞ,
દાન અને તપસંબંધી સર્વ ક્રિયાઓનો “ ઓમ ” એમ બોલીને જ
આરંભ કરવામાં આવે છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન “ ઓમ ” નો વિનિયોગ
વે “ તત્ ” નો વિનિયોગ કહે છે:

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥૨૫॥

પદચ્છેદ:—તત્, इति, अनभिसंधाय, फलम्, यज्ञतप:-
क्रियाः, दानक्रियाः, च, विविधाः, क्रियन्ते, मोक्षकाङ्क्षिभिः.

व्युत्पत्तिसमासा:—અમિતઃ સર્વતઃ સંધાય इति અમિસંધાય ।
यज्ञाश्च तपासि च यज्ञतपासि, तेषा क्रियाः इति यज्ञतपःक्रियाः ।
दानाना क्रियाः दानक्रियाः । विशेषेण विधाः प्रकाराः यासां ताः
विविधाः । मोक्षं काङ्क्षन्ते ते मोक्षकाङ्क्षिणः, तैः मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

અન્વય અને અર્થ:—મોક્ષકાંક્ષિભિઃ મોક્ષની આકાંક્ષા
રાખનારાઓ વડે, યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ યજ્ઞ અને તપની ક્રિયાઓ, ચ
તેમ, વિવિધાઃ વિવિધ પ્રકારની, દાનક્રિયાઃ દાનની ક્રિયાઓ, તત્,
इति ‘ તત્ ’ એ પ્રમાણે (નામોઽધ્યાર્પણ), ફલમ્ ફલનું, અન-
મિસંધાય અનુસંધાન નહિ રાખીને, ક્રિયન્તે કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—મુમુક્ષુઓવડે યજ્ઞ તથા તપની ક્રિયાઓ તેમ જ જુદા જુદા પ્રકારની દાનની ક્રિયાઓ “તત્” એ પ્રમાણે નામોચ્ચારપૂર્વક ફલનું અનુસંધાન નહિ રાખીને કરવામાં આવે છે અર્થાત્ ‘તત્’ શબ્દના ઉચ્ચારસહિત ફલની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ મુમુક્ષુઓ સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. ૨૫.

અવતરણિકા:—“હ્ર” અને “તત્” એ બે શબ્દોનો વિનિયોગ કહી, હવે ભગવાન બે શ્લોકથી “સત્” શબ્દનો વિનિયોગ કહે છે:

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ॥

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—સદ્ભાવે, સાધુભાવે, ચ, સત્, इति, एतत्, પ્રયુજ્યતે, પ્રશસ્તે, કર્મણિ, તથા, સત્, શબ્દઃ, પાર્થ, યુજ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સતઃ ભાવ સદ્ભાવઃ, તસ્મિન્ સદ્ભાવે । સાધોઃ ભાવઃ સાધુભાવઃ, તસ્મિન્ સાધુભાવે । પ્રકર્ષેણ યુજ્યતે इति પ્રયુજ્યતે । પ્રકર્ષેણ શસ્ત્વ इति પ્રશસ્ત્વ, તસ્મિન્ પ્રશસ્તે । સત્ એવ શબ્દઃ સચ્છબ્દઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! સદ્ભાવે સત્ય-ભાવમાં, ચ અને, સાધુભાવ સાધુભાવમાં, સત્ “સત્”, इति

૧ હીનાદ્વાનતિરિક્તાદ્વાન્વિદ્યાહીનાન્વયોઽધિકાન્ ।

રૂપદ્રવ્યવિહીનાંશ્ચ જાતિહીનાંશ્ચ નાક્ષિપેત્ ॥ મનુ' ॥

કાણા, સુલા, ડુંઠા, અન્ધા, બેહેરા, વિગેરે ઝોછા અગવાળા, ૭૪૪૬ (૭ આંગળાવાળા), બે માથાવાળા કે વધેલા અગવાળા વિગેરે વિશેષ અગવાળા, વિદ્યાવ્યાસ વિનાના, મોટી ઉમરના, કૂરૂપા, ધનવિનાના—ગરીબ તથા ઉતરલી અતિ અથવા હીન કુલના લોકોને આશ્વેષિત—નિ દિત કરવા નહિ—તિરસ્કારવા નહિ.

એ પ્રમાણે, एतत् એ, પ્રયુજ્યતે યોજવામાં આવે છે, તથા તેમ,
प्रशस्ते श्रेष्ठ, કર્મણિ કર્મમાં, (પણ) સત્ “ સત્ ”, શબ્દ.
શબ્દ, યુજ્યતે યોજવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ! સત્યભાવમાં, અને સાધુભાવમાં
‘ સત્ ’ શબ્દને યોજવામાં આવે છે તેમ જ શ્રેષ્ઠ-માંગલિક
કર્મમાં પણ, “ સત્ ” શબ્દને યોજવામાં આવે છે. ૨૬.

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

પદચ્છેદ:—યજ્ઞે, તપસિ, દાને, ચ, સ્થિતિઃ, સત્, ઇતિ,
ચ, ઉચ્યતે, ફર્મ, ચ, એવ, તદર્થીયમ્, સત્, ઇતિ, એવ, અભિધીયતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—તેષામ્ અર્થઃ તદર્થઃ, તદર્થસ્ય ઇદ
તદર્થીયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—(વળી) યજ્ઞે યજ્ઞમાં, તપસિ
તપમાં, ચ અને, દાને દાનમાં, (જે) સ્થિતિઃ સ્થિતિ, (તે) સત્
“ સત્ ”, ઇતિ એમ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ચ તેમ, તદર્થીયમ્
તેઓના માટે, કર્મ (કરવામાં આવતું) કર્મ, એવ પણ, સત્
“ સત્ ”, ઇતિ એ પ્રમાણે, એવ જ, અભિધીયતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—શ્રૌતાદિ યજ્ઞ, તપ તથા દાનમાં (રહેલી જે)
સ્થિતિ તે “ સત્ ” એ પ્રમાણે કહેવાય છે, તેમ જ યજ્ઞાદિ
માટેનાં કર્મો પણ “ સત્ ” નામથી જ કહેવામાં આવે છે ૨૭

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરેનું સાત્ત્વિકાદિ વિભાગથી વર્ણન કર્યું, પરંતુ તે યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ કાર્યોમાં “શ્રદ્ધા” જ સત્ય વસ્તુ, અને સત્ય છે, તેથી શ્રદ્ધાથી રહિત સધળું કર્મ અસત્ય એટલે વૃથા છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે ‘સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી યુક્ત રહી સર્વ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા ભોમએ’ એવા ઉપદેશનો ધ્વનિ કાઢતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ॥

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—અશ્રદ્ધયા, હુતમ્, દત્તમ્, તપઃ, તપ્તમ્, કૃતમ્, ચ, યત્, અસત્, इति, ઉચ્યતે, પાર્થ, ન, ચ, તત્, પ્રેત્ય, નો, ઇહ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—ન શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા, તયા અશ્રદ્ધયા । ન સત્ અસત્ । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્થ હે અર્જુન ! અશ્રદ્ધયા શ્રદ્ધા વિના, હુતમ્ હોમેલું, દત્તમ્ દાન કરેલું, તપ્તમ્ તપવામાં આવેલું, તપઃ તપ, ચ તથા, યત્ જે કંઈ, કૃતમ્ કરવામાં આવેલું હોય તે, અસત્ “અસત્” इति એ પ્રમાણે, ઉચ્યતે કહેવાય છે, જ અને, તત્ તે-કર્મ, પ્રેત્ય મરણ થયા પછી, (પરલોકમાં ફલદાયક થતું) ન નથી, (તેમ) ઇહ આ લોકમાં, (પણ) નો (ફલ આપવા વાળું થતું) નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! શ્રદ્ધા વગર જે કંઈ હોમ કરવામાં આવ્યું હોય, દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તપ

૧ યથા માતરમાશ્રિત્ય સર્વે જીવન્તિ જતવઃ ।

વત્તન્તે ગૃહિણં નદ્વદાશ્રિત્યેતર આશ્રમા. ॥

જેમ માતાના આશ્રયથી સર્વે જન્તુ-પ્રાણી જીવે છે તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમીના આશ્રયથી બીજા આશ્રમે-બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ, અને સન્યાસિઓ જીવે છે.

કરવામાં આવ્યું હોય અથવા બીજું પણ જે કંઈ કરવામાં આવેલું હોય તે, “અસત્” એ પ્રભાણે કહેવામાં આવે છે, અને તે અશ્રદ્ધાથી થયેલું કર્મ, મરણ થયા પછી પરલોકમાં અથવા આ લોકમાં કંઈ પણ ફલ આપનારું થતું નથી. અર્થાત્ હે અર્જુન ! તું પણ જે કંઈ કર્મ કરે તે શ્રદ્ધાથી કર અને તે પ્રભાણે જ અત્યારે તારા સ્વધર્મરૂપે રહેલું તારું આ યુદ્ધરૂપી કર્મ પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ કરવા માટે તૈયાર થા. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तार्तिकप्रणीत-
सान्द्ययवोधिन्यां गुर्जरटीकायां श्रद्धात्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

અષ્ટાદશોઽધ્યાય ।

અધ્યાય અઢારમો.

અવતરણિકાઃ—આ અષ્ટાદશ અધ્યાયયુક્ત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં ઉપોદ્ધાતરૂપે કહેલા વિષયના, બીજા અધ્યાયમાં સુતરરૂપે સંગઠિત કરેલા વિષયના તેમ જાડીના અધ્યાયોમાં સમાખ્યાતરૂપે કથન કરેલા વિષયોના સંપૂર્ણ ઉપસંહારમાટે આ છેલ્લો અધ્યાય શરૂ કરવામાં આવે છે. સત્તરમો અધ્યાયના અન્તમાં “અશ્રદ્ધાથી કરેલું સંઘર્ષ બર્ય છે,” એમ જણાવ્યું છે, તેમાં ફલની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ શ્રદ્ધા માનવામાં આવી છે અને તે શ્રદ્ધા ફલ આપનારાં કર્મોનું જ અંગ છે, પણ કર્મરહિત અને ભાવરૂપ એવા ફલવર્જિત સંન્યાસનું અંગ નથી, તેથી શ્રદ્ધાસાપેક્ષ કર્મની સરખામણીએ શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા વિનાનો સંન્યાસ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી શ્રદ્ધાના ત્રિવિધ વિભાગથી આ સંન્યાસમાં ત્રણ ભેદનો સંભવ નથી, છતાં ફલ આપનારાં કર્મોની માફક જ અંતમાં પરિણામ સરખું જ આપનારો સંન્યાસ અગર કર્મભાગ હોય, તો અમારુ હચ્ચિત સિદ્ધ છે; કારણ કે ફલસામ્ય થતું હોય તો સાધનસામ્યની કંઈ જરૂર નથી, અગર કર્મોત્તમક કર્મયોગ અને કર્મભાગાત્મક સંન્યાસયોગ એ બન્ને જુદા હોય, તો તેની પરસ્પરની વિલક્ષણતા અવશ્ય વિચારવી એમ એ અને તે જ પ્રમાણે તેમનું દિગ્દર્શન થતું એમ એ, એવા આશયથી તે સંઘર્ષમાં કંઈ વિશેષ સ્પષ્ટતર ગિરાસા થતાં અર્જુન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ॥

ત્યાગસ્ય ચ હર્ષાકેશ પૃથક્કેશિનિષ્પદન ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસસ્ય, મહાવાહો, તત્ત્વમ્, ઇચ્છામિ, વેદિતુમ્, ત્યાગસ્ય, ચ, હૃષીકેશ, પૃથક્, કેશિનિપૂદન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ન્યાસઃ સંન્યાસઃ, તસ્ય સંન્યાસસ્ય । મહાન્તૌ બાહૂ यस્ય સઃ મહાબાહુઃ, તત્સંતુદ્ધૌ હે મહાવાહો । તસ્ય ભાવઃ તત્ત્વમ્, તત્ । હૃષીકાણામ્ ઈશઃ હૃષીકેશઃ, તત્સંતુદ્ધૌ હે હૃષીકેશ । કેશિનામાનં દૈત્યં નિપૂદયતિ ઇતિ કેશિનિપૂદનઃ, તત્સંતુદ્ધૌ હે કેશિનિપૂદન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહો ! હૃષીકેશ હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામિન્ ! કેશિનિપૂદન હે કેશિનામના દેત્યને બાણનાર ભગવન્ ! સંન્યાસસ્ય કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસના, ચ તેમ, ત્યાગસ્ય કર્મના ફલના ત્યાગરૂપ-ત્યાગના, તત્ત્વમ્ તત્ત્વને, પૃથક્ જુદું-જુદું, વેદિતુમ્ બાણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ! સંન્યાસના એટલે કર્મત્યાગના તેમ જ કર્મના ફલના ત્યાગરૂપ ત્યાગના તત્ત્વને હું જુદું-જુદું આપની પાસેથી બાણવા ઇચ્છું છું અને તે આપ મને કહો. અર્થાત્ " સંન્યાસ " અને

કર્મવડે નહિ, પ્રભવડે નહિ, ધનવડે નહિ, પણ એક ત્યાગવડે જ પુરુષો અમૃત-મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ત્યાગવડે જ (કર્મફલની વાસનાનો ત્યાગ કરવા વડે જ) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

મોક્ષાર્થી ન પ્રવર્તેત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયોઃ ।

નિત્યનેમિત્તિકે કૃયાત્પ્રત્યવાયજિહાસયા ॥ મનુ ॥

મોક્ષાર્થી મનુષ્ય તે કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મેમા પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, પરંતુ નિત્ય અને નેમિત્તિક કર્મે, તે કર્મમા અવરોધક વિગ્ન-પાપની નિવૃત્તિ માટે અવશ્ય કરે.

“ ત્યાગ ” એ બે શબ્દો “ ઘટ ” તથા “ પટ ” શબ્દોની માફક
 બિન્નબિન્નતીય છે ? કિંવા “ ગ્રાહણ ” “ પરિત્રાજક ” શબ્દોની
 માફક સજાતીય એટલે કે એકબીજામાં અંતર્ગત ધર્મ-
 બંધ તેવા છે ? અથવા બિન્નબિન્નતીય હોય તો ત્યાગનું તત્ત્વ
 સંન્યાસથી ભુદુ છે ? તે બણવા હું ઇચ્છું છું, અર્થાત્ બંને
 સજાતીય હોય તો તેમની અંદર રહેલા અવાન્તર લેહો માત્ર
 એકની જ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાથી બણવામાં આવી શકે ? તે સમજી
 રીતે વિસ્તારથી મને કહો. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત અર્જુનનો પ્રશ્ન સામયિક અને ઉચિત
 છે, કારણ કે પહેલાંના બધા અધ્યાયોમાં બિન્નબિન્ન રથબે વપરાયેલા
 “ ત્યાગ ” અને “ સંન્યાસ ” શબ્દોની સ્પષ્ટ બિન્ન વ્યાખ્યા કરવામાં
 આવી નથી, આથી તેના નિર્ણય માટે હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યુત્તરરૂપે
 અર્જુનને કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કૌમ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥
 સર્વકર્મફલત્યાગં બ્રાહ્મસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

૧ તાવત્કર્માણિ કુર્ષીત ન નિર્વિયેત યાવતા ।

મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન જાયતે ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્રક્તો વાડનપેક્ષકઃ ।

સત્તિદ્વાનાશ્રયોઽસ્યક્ત્વા ચરેદવિષિગોચરઃ ॥ બાળવતે ॥

જ્યાં સુધી વેરાગ્ય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી અથવા મારી કથાના અવધુ
 વિષયોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં.

જ્ઞાનનિષ્ઠ, વિરક્ત અથવા અનપેક્ષ-મદ્રક્ત રહિત ધર્મલેહો મારો ભક્ત ચિદ્દે
 સદિત આશ્રયોને ત્યાગ કરી વિધિ-કર્તવ્ય રહિત ધર્મને વિચરણ કરે.

પદચ્છેદઃ—કામ્યાનામ્, કર્મણામ્, ન્યાસમ્, સંન્યાસમ્, કવયઃ, વિદુઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, પ્રાહુઃ, ત્યાગમ્, વિચક્ષણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામયિતું યોગ્યાનિ કામ્યાનિ, તેષાં કામ્યાનામ્ । સમ્યક્ નિશ્ચયેન અસ્યન્તે રાગદ્વેષાદિશત્રવઃ યસ્મિન્ સઃ સંન્યાસઃ, તં સંન્યાસમ્ । કવન્તે इति કવયઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તેષાં ફલાનિ इति સર્વકર્મફલાનિ, તેષાં ત્યાગઃ इति સર્વકર્મફલત્યાગઃ, તં સર્વકર્મફલત્યાગમ્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ इति પ્રાહુઃ । ત્યજ્યન્તે સર્વાણિ કર્મફલાનિ યસ્મિન્ સઃ ત્યાગઃ, તં ત્યાગમ્ । વિશેષેણ ચક્ષંતે તે વિચક્ષણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હિ અર્જુન !) કવયઃ (કેટલાક) પંડિતો, કામ્યાનામ્ સકામ, કર્મણામ્ કર્મેના, ન્યાસમ્ પરિત્યાગને, સંન્યાસમ્ સંન્યાસ, (એ પ્રમાણે) વિદુઃ બધે છે, (જ્યારે બીજા કેટલાક) વિચક્ષણાઃ પંડિતો-વિચારશીલ પુરુષો, સર્વકર્મફલત્યાગમ્ બધાં કર્મેનાં ફલોના ત્યાગને, ત્યાગમ્ ત્યાગ, (એમ) પ્રાહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પંડિતો સકામ કર્મેના પરિત્યાગ કરવો તેને સંન્યાસ કહે છે, જ્યારે વિચાર કુશલ પુરુષો બધાં કર્મેનાં ફલોનો ત્યાગ કરવો તેને ત્યાગ કહે છે. ૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેલા બન્ને પક્ષોનો મત હવે ભગવાન કહે છે:

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીપિણઃ ॥

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્યાજ્યમ્, દોષવત્, इति, एके, કર્મ, પ્રાહુઃ, મનીપિણઃ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન, ત્યાજ્યમ્, इति, ચ, અપરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્યક્તુમ્ યચિતમ્ ત્યાજ્યમ્ । દોષાઃ સન્તિ અસ્ય इति દોષવત્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ इति પ્રાહુઃ । મનીષા અસ્તિ એવામ્ તે મનીપિણઃ । યજ્ઞાશ્ચ દાનાનિ ચ તપાંસિ ચ इति एतेषાં સમાહારઃ યજ્ઞદાનતપઃ, તદેવ કર્મ इति યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ।

અર્થ અને અર્થઃ—एके ઠાઠ એક, મનીપિણઃ બુદ્ધિ-શાળી—સાંખ્યમત વાદીઓ, કર્મ (સમગ્ર) કર્મ, દોષવત્ દોષવાળું, (દોષવાળી) ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, इति એમ, પ્રાહુઃ કહે છે, ચ તથા, અપરે બીજા—મીમાંસામતવાદીઓ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ

૧ શ્રીતત્ત્વાપિ તથા સ્માર્ત કર્માલમ્બ્ય વસેદ્દિજઃ ।

તદિહીનઃ પતત્યેવ જ્ઞાલમ્બરહિતાન્ધવત્ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

બ્રાહ્મણ ક્ષૌત્ર તથા સ્માર્ત કર્મનું અવલમ્બન કરીને જ વસે. જો તે કર્મેથી વિહીન—રહિત થાય તો આવલમ્બ—આધાર—ટંકા વિના જેમ આંધળો માણસ પડી જાય તેમ અવશ્ય પડી જાય છે—અધોગતિને પામે છે.

૨ एकाहं जपहीनस्तु संख्याहीनो विनश्यत् ।

દ્વાવશાહમનમિશ્ર શુદ્ધ એવ ન સંશયઃ ॥

તસ્માન્ન લંપયેન્સંખ્યાં સાયમાતઃ સમાહિતઃ ।

ચલ્લંચયતિ યો મોહાત્સ યાતિ નાકં ધ્રુવમ્ ॥

જો બ્રાહ્મણ અથવા દ્વિજ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્ય એક દિવસ જપ ન કરે, ત્રણ દિવસ સંખ્યા ન કરે અને બાર દિવસ અગ્નિહોત્ર—વૈશ્વદેવ ન કરે તો તે શુદ્ધ જ ॥ એમાં સરાય નથી. માટે જ ત્રેવર્ણિકે સંખ્યાદિ કર્મેનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. તથા સાંતે અને પ્રભાતે સાવધાન—નિયમસર રહી કર્મ કરવાં, પણ જો મોહથી—પ્રભાવથી યદને જે કર્મેનિ ઉલ્લંઘે છે તો તે અવશ્ય નરકમાં જાય છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ, ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય, ન નથી, इति એમ (કહે છે).

ભાવાર્થ:—કેઇક બુદ્ધિશાળી સાંખ્યમતવાદિઓ, સમગ્ર કર્મ હોષવાળું જ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે, ત્યારે બીજા કૈટલાક મીમાંસામતવાદિઓ, યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, એમ કહે છે. અર્થાત્ તે કર્મ નિર્દોષ ગણાતું હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે સર્વકર્મસાગરૂપ “સંન્યાસ” એ સાખ્યોનો, અને “શાસ્ત્રવિહિત કરવા યોગ્ય કર્મો, ફક્ત ત્યાગપૂર્વક કરવાં” એ મીમાંસકોનો મત છે, એમ બન્ને મત કહી હવે તેમાં પેતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા ભગવાન કહે છે:

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ૪ ॥

૧ ફલાભિસંધિ-ફલેશ્ચાનો ત્યાગ સાત્વિક, ૨ ફલાભિસંધિ હોવા છતાં કર્મનો ત્યાગ, તે બે પ્રકારનો છે, એક દુષ્ખની બુદ્ધિથી ને ત્યાગ તે રાજસ છે અને વિપર્યય-જ્ઞમથી ને ત્યાગ તે તામસ છે. એ બન્ને ત્યાગવા યોગ્ય છે. એ બે પ્રકારના કર્માંધિકારીએ કરાતા ત્યાગ માટે જ અર્જુનનો પ્રશ્ન છે. ૩ કર્મના અનધિકારીએ કરાતો નર્ગુણરૂપ ને ત્યાગ તે માટે અર્જુનનો પ્રશ્ન નથી એ ત્રીજો ત્યાગ બે પ્રકારનો છે:

૧ સાત્વિક-ફલાભિસંધિના ત્યાગપૂર્વક કર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ ત્યાગવડે-અંતા-કરણની શુદ્ધિવાળા વિવિદિષુ-જ્ઞાનેશ્વરને આત્મજ્ઞાનના સાધનભૂત અવસ્થા નામક વેદાંત વિચાર માટે તે ફલાભિસંધિરહિત મુમુક્ષુના અંત:કરણની શુદ્ધિ થતાં તેના સાધનરૂપ કર્મનો વેતુબ્ધ-અસંતોષ થવાની પેઠે અવહનન-અવજ્ઞાનો ને પરિત્યાગ તે “વિવિદિષાસંન્યાસ” કહેવાય છે. તે આગળ “વૈષ્ણમ્યસિદ્ધિર્વામામ્” એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યો.

૨ જન્માંતરે કરેલા સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી આ જન્મમાં પ્રથમ જ જેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા હૃત્કલ મનુષ્યને પેતાની મેળે જ ને ફલાભિસંધિ અને કર્મનો ફલભૂત પરિત્યાગ થાય છે તે ‘વિદ્વત્ સંન્યાસ’ કહેવાય છે. તે ‘યસ્યાત્મનિરેવ સ્યાત્’ ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે પ્રથમ કહેલ છે.

પદ્ચ્છેદઃ—નિશ્ચયં, શૃણુ, મે, તત્ત્વ, ત્યાગે, ભરત-
સત્તમ, ત્યાગઃ, હિ, પુરુષવ્યાઘ્ર, ત્રિવિધઃ, સંપ્રકીર્તિતઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મરતેષુ સત્તમઃ ભરતસત્તમઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે ભરતસત્તમ । વ્યાઘ્રઃ ઇવ પુરુષઃ ઇતિ પુરુષવ્યાઘ્રઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે
પુરુષવ્યાઘ્ર । તિત્તઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ, યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । સમ્યક્ પ્રકર્ષણ
કીર્તિતઃ ઇતિ સંપ્રકીર્તિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મરતસત્તમ છે ભરતકુલમાં ઉત્તમ
અર્જુન । તત્ત્વ તે, ત્યાગે ત્યાગ (ના વિષય) માં, મે મારો,
નિશ્ચયન નિશ્ચય, શૃણુ સાંભળ. પુરુષવ્યાઘ્ર છે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર-
સમાન શ્રેષ્ઠ । ત્યાગઃ ત્યાગ, હિ પણ, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો,
સંપ્રકીર્તિતઃ કહેવામાં આવ્યો, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ત્યાગના
વિષયમાં તું મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર-
સમાન । ત્યાગ પણ સાત્ત્વિકાદિ વિભાગે કરી ત્રણ પ્રકારનો
કહેવામાં આવેલો છે. ૪.

અવતરણિકા—ત્યાગનું એ પ્રમાણે સામાન્ય કથન કરી ચારપછી
તેના ભેદ જણાવતાં મહેલાં તે વિષયમાં પોતાનો નિશ્ચિત મત જણાવનાર
એ શ્લોકથી જણાવે છે:

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ॥

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન ત્યાજ્યમ્, કાર્યમ્,
એવ, તત્, યજ્ઞઃ, દાનમ્, તપઃ, ચ, એવ, પાવનાનિ, મનીષિણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્યક્તુ યોગ્ય ત્યાજ્યમ્ । કર્તુ યોગ્ય કાર્યમ્ । પૂન્યન્તે એભિઃ ઇતિ પાવનાનિ । મનીષા અસ્તિ યેષાં તે મનીષિણઃ, તેષા મનીષિણામ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યજ્ઞદાનતપઃકર્મ યજ્ઞ, દાન, તથા તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ, ન, ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, (પણ) તત્ તે, કાર્યમ્ (અવશ્ય) કરવા યોગ્ય, એવ જ, (છે, કારણકે) યજ્ઞ, યજ્ઞ, દાનમ્ દાન, ચ અને, તપઃ તપ, મનીષિણામ્ વિદ્વાનોને, એવ પણ, પાવનાનિ પવિત્ર કરનારાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞ, દાન, તથા તપરૂપી કરવામાં આવતાં કર્મનેા મનુષ્યે ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ, પણ તે અવશ્ય રીતે કરવાં જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞ, દાન, અને તપ એ મોટા જ્ઞાનીઓને પણ પવિત્ર કરનારાં છે. અર્થાત્ તે યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મથી જો જ્ઞાનીઓ પણ પવિત્ર થાય છે તો બીજા પવિત્ર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? એટલે તે અવશ્ય રીતે મનુષ્યે કરવા જોઈએ. ૫.

ૐતાન્યપિ તુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ ॥

કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ૐતાનિ, અપિ, તુ, કર્માણિ, સજ્ઞમ્, ત્યક્ત્વા, ફલાનિ, ચ, કર્તવ્યાનિ, ઇતિ, મે, પાર્થ, નિશ્ચિતમ્, મતમ્, ઉત્તમમ્.

૧ કાન્યેણપિ શુદ્ધિસ્ત્યવ મોગસિદ્ધયર્થ સા ।

વિદ્વરાહાદિદેહેન ન હૈન્દ્ર ધુન્યન્તે ફલમ્ ॥ વાર્તિકે ॥

આસક્તિથી કરેલા કાર્યકર્મોમાં પણ ચિત્તની શુદ્ધિ છે જ, પણ તે શુદ્ધિ એટલિક અને આમુખિક-લોકલોકાતરની પ્રાપ્તરૂપ ફળની સિદ્ધિ માટે જ છે વિદ્યાભક્ષી વરાહ આદિ દેહોવડે ઈદ્ર જેવુ ફળ લોગવાતુ નથી અર્થાત્ આસક્તિથી-ફલેચ્છાથી કરાઈ કમ જ્ઞાન થવા-મોક્ષ રૂપ ફળસિદ્ધિ-માટે તો નથી જ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્રિયન્તે તાનિ કર્માણિ । કર્તુ યોગ્યાનિ કર્તવ્યાનિ । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, તત્સન્નુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

અન્યથા અન્ને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! તુ વળી, एतानि એ, કર્માણિ કર્મો, અપિ પણ સદ્ધર્મ આસક્તિ, ચ તથા, ફલોને, ફલોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, કર્તવ્યાનિ કરવા યોગ્ય, (છે) इति એમ, મે મારો, નિશ્ચિત્તમ્ નિર્ધારિત, ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ, મતમ્ અભિપ્રાય (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! વળી મુમુક્ષુએ એ કર્મો પણ આસક્તિ તથા ફલની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એ પ્રમાણે મારો નિશ્ચિત કરેલો શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય છે. અર્થાત્ કર્મના ત્યાગ કરતાં સંગરહિત થઈ નિષ્કામ કર્મ કરવાં એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૬.

અવતરણિકાઃ—ભગવાને પહેલાં ત્યાગની ત્રિવિધતા કહેવા માટે જણાવેલું હોવાથી, હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગુણાશ્રયના હેતુથી ત્રિવિધ ત્યાગનું વર્ણન કરતા કહે છે:

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ॥

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

[જપસ્તુ સર્વધર્મેભ્યઃ પરમો ધર્મ ઇચ્ચતે]

અર્હિસયા હિ મૂનાં જપયજ્ઞ પ્રવર્તતે ॥ મારતે ॥

જપ તો સર્વધર્મેથી ઉત્તમ ધર્મ કહેવાય છે, કારણ કે જપયજ્ઞ ભૂતાની-પ્રાણિઓની આર્હિસાથી કરાય છે.

જપ્યેનૈવ તુ સસિદ્ધ્યેદ્વાદ્વાજો નાવ સંશયઃ ।

કુર્માદિન્યન્ન વા કુર્યાન્મેવો બ્રાહ્મણ ઇચ્ચતે ॥ મનુઃ ॥

પ્રાણણ તો જપ કરવાથી જ સંપૂર્ણ સિદ્ધિને પામે છે. તે બીજાં કંઈ કરે કે ન કરે તો પણ જપ કરવાથી પ્રાણણ મેત્ર-મિત્ર ભાવવાળો-આર્હિસક કહેવાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાયસ્ય ક્લેશઃ કાયવલેશઃ, તસ્ય મયમ્ કાયવલેશમયમ્, તસ્માત્ કાયવલેશમયાત્ । ત્યાગસ્ય ફલમ્ ત્યાગ-ફલમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મ કર્મ, દુઃસમ્ દુઃખરૂપ, અજ્ઞ, (છે) ઇતિ એમ (સમજીને), કાયક્લેશમયાત્ શરીરને કલેશ થવાના ભયથી, યત્ જે (કર્મને), ત્યજેત્ છોડે, સઃ તે મનુષ્ય, (કર્મનો) રાજસમ્ રાજસિક, ત્યાગમ્ ત્યાગ, કૃત્વા કરીને, ત્યાગફલમ્ (ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા થતા મોક્ષરૂપી) ત્ય નતું ફલ, ન ન, એવ જ, લભેત્ મેળવે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય ‘ કર્મ દુઃખરૂપ જ છે, ’ એમ સમજીને, માત્ર શરીરને કષ્ટ થવાના ભયથી કર્મનો ત્યાગ કરે, તે મનુષ્ય, તે તે કર્મનો રજોગુણાત્મક ત્યાગ કરીને, ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષરૂપી ત્યાગનું ફલ કદાપિ મેળવતો નથી, અર્થાત્ તેનો તે ત્યાગ ઉત્તમ ગણાતો નથી. ૮.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન સાત્ત્વિક ત્યાગની વ્યાખ્યા કહે છે

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ॥

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥૧૥॥

૧ આમે ફલાર્થે નિમિત્તિ હાયાગમ્મ્ ઇત્યનુવચેતે ।

એવ ધર્મ ચર્યમાણમર્થા અનુસર્યન્તે ॥ આપસ્તમ્બશ્રુતિ ॥

આખાનું જાડ ફળમાટે નિર્માણ કરાય છે એટલે રોપાય છે, પરંતુ જેમ તે ફળ મળવા પહેલા જ છાયા અને પૂલની મુગધ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે ધર્મ આચરણ કરનારને પણ ધર્માચરણ સાથે જ અર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ નેષ્કર્મ્ય-ફલેન્ધારદિત્ત કર્મ-ધર્માચરણ કરવાથી નેષ્કર્મ્યફલસિદ્ધિ એટલે અત-કરણની શુદ્ધિ સાથે કર્મોદિત્ત-વિદિત ફળોની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે જ

પદચ્છેદઃ—કાર્યમ્, ઇતિ, એવ, યત્, કર્મ, નિયતમ્, ક્રિયતે, અર્જુન, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ફલમ્, ચ, એવ, સઃ, ત્યાગઃ, સાત્ત્વિકઃ, મતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તું યોગ્યમ્ કાર્યમ્ । સત્ત્વેન સત્ત્વ-ગુણેન યુક્તઃ સાત્ત્વિકઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! કાર્યમ્ (પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને) કરવું જોઈએ, એવ જ, ઇતિ એમ, યત્ જ, કર્મ, કર્મ, સદ્ગમ્ આસક્તિને, ચ અને, ફલમ્ ફલને, એવ પણ, ત્યક્ત્વા છોડી દઈને, નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, (નિત્ય-કરોજ) ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, સઃ તે, ત્યાગઃ ફેલેછાનો ત્યાગ, સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક, મત માનવામાં આવે, (છે)

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને, “ કરવું જ જોઈએ ” એમ જ કર્મ, આસક્તિ તેમ જ ફેલેછાનો પણ ત્યાગ કરીને નિયમપૂર્વક પ્રતિદિન કરવામાં આવે છે તે ફેલેછાના ત્યાગને, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ત્યાગ માનેલો છે. અર્થાત્ સંગરહિત થઈ ફેલેછાનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવતું કર્મ જ ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. ૯.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક ત્યાગનું કથન કરીનેહરે “ સાત્ત્વિક ત્યાગનો અધિકારી જે મનુષ્ય, આમકિત અને ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને નિત્ય કર્મ કરતો રહે છે, તેનું અત્ કરણ, ફલની આસક્તિથી રહિત હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ-વિશુદ્ધ રહે છે, અને વળી નિત્યકર્મથી સ્વકાર પામતું, તે વધારે વિશુદ્ધ પણ થતું જાય છે. ” એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક ત્યાગના નિર્મલ ફલનું વિવેચન કરતા ભગવાન કહે છે

ને દ્વેષ્ટચકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજ્જતે ॥

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

પદચ્છેદઃ—ન, દ્વેષ્ટિ, અકુશલમ્, કર્મ, કુશલે, ન, અનુપજ્જતે, ત્યાગી, સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ, મેધાવી, છિન્નસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કુશલમ્ અકુશલમ્, । ત્યાગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ત્યાગી । સત્ત્વેન સમ્પ્ર સમ્યક્ આવિષ્ટઃ ઇતિ સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ । મેધા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ મેધાવી । છિન્નાઃ સંશયાઃ યસ્ય સઃ છિન્નસંશયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્યાગી સાત્ત્વિક ત્યાગવાનુ મનુષ્ય, સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ સત્ત્વશુભ્રથી સારી રીતે વ્યાપ્ત થયેલો, છિન્ન-સંશયઃ જેના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેવો, (અને) મેધાવી પ્રજ્ઞાવાનુ, (હોવાથી) અકુશલમ્ અશુભ-દુઃખાવહ, કર્મ કર્મોના, ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ) કુશલે સુખાવહ કર્મોમાં, ન, અનુપજ્જતે આસક્તિ રાખતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સાત્ત્વિકત્યાગવાળો પુરુષ સત્ત્વશુભ્રથી અત્યંત વ્યાપ્ત થયેલો, અને જેના સંશયો નાશ પામેલા છે એવો પ્રજ્ઞાવાનુ હોવાથી અશુભ એટલે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે તેવાં કર્મોના દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જ સુખ આપે તેવાં કર્મોમાં આસક્તિ પણ રાખતો નથી. ૧૦.

૧ વૈષ્ણવદ્વયોમયાતીતો વિવેચાન્ન નિવર્તને ।

ગુણગુદના ચ વિહિતં ન કરોતિ ચ્યાર્મકઃ ॥

જેમ બાહ્યક દુઃખકારક કાર્યથી તેને નિષેધરૂપ માની અટકતો નથી અને સુખ-કારક-કરનારો ગ્યકાર્ય પણ કરતો નથી, તેમ શુભ અને અશુભ એ બન્ને કર્મોના ત્યાગ કરનાર પુરુષ દોષ શુદ્ધિ માની નિષેધરૂપ અશુભ કર્મથી નિવર્તતો નથી-તેનો ત્યાગ કરતો નથી, તથા શુભશુદ્ધિથી વિહિત-શુભ કર્મ પણ કરતો નથી.

અવતરણિકા:—“આત્મજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય જ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકે છે, કારણ કે સર્વ કર્મનું મૂલ જે રાગ અને દ્વેષ તે તેના નિવૃત્ત થઈ ગયા હોય છે, પણ એથી વિશદ્ધ કે જેને આત્મજ્ઞાન નથી તેવો પુરુષ તો રાગ દ્વેષાદિ દોષોથી લિપ્ત હોઈને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકવા કદીપણ સમર્થ થતો નથી,” તે ભગવાન જણાવે છે

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—ન, હિ, દેહભૃતા, શક્યમ્, ત્યક્તુમ્, કર્માણિ, અશેષતઃ, યઃ, તુ, કર્મફલત્યાગી, સઃ, ત્યાગી, ઇતિ, અભિધીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહ નિર્માર્તિ ઇતિ દેહમૃત, તેન દેહમૃતા । ન શેષમ્ અશેષમ્, અશેષેણ ઇતિ અશેષતઃ । કર્મણા ફલાનિ કર્મફલાનિ, તેષા ત્યાગઃ ઇતિ કર્મફલત્યાગઃ, સ. અસ્તિ અસ્ય ઇતિ કર્મફલત્યાગી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, દેહભૃતા દેહધારી—જીવાત્મા વડે, અશેષતઃ સંપૂર્ણ રીતે, કર્માણિ કર્મો, ત્યક્તુમ્ ત્યાગવાને, શક્યમ્ શક્ય, ન નથી, (અને તેથી) યઃ જે, કર્મફલત્યાગી કર્મોનાં ફલોનો ત્યાગ કરનાર છે, સઃ તે, તુ જ, ત્યાગી ત્યાગી, (છે) ઇતિ એમ, અભિધીયતે કહેવાય છે.

સામાર્થઃ—કારણ કે દેહધારી જીવાત્મા, સંપૂર્ણ રીતે કર્મનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન નથી, તેથી જે મનુષ્ય કર્મોનાં ફલોનો ત્યાગ કરી શકે છે, તે જ ખરો ત્યાગી છે એમ કહેવાય છે. ૧૧.

અવતરણિકા:—હવે ઉપરોક્ત ફલસાગરપ સન્યાસનું ફલ કહે છે

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અનિષ્ટમ્, શુષ્ટમ્, મિથ્યમ્, ચ, ત્રિવિધમ્, કર્મણઃ, ફલમ્, ભવતિ, અત્યાગિનામ્, પ્રેત્ય, ન, તુ, સંન્યાસિનામ્, કચિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ઇષ્ટમ્ અનિષ્ટમ્ । તિલ્લઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । ત્યાગઃ અસ્તિ યેષામ્ તે ત્યાગિનઃ, ન ત્યાગિનઃ અત્યાગિનઃ, તેષામ્ અત્યાગિનામ્ । સંન્યાસઃ અસ્તિ યેષાં તે સંન્યાસિનઃ, તેષાં સંન્યાસિનામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અત્યાગિનામ્ કર્મના ફલનો ત્યાગ નહિ કરનારાઓને, કર્મણઃ કરેલા કર્મનું, અનિષ્ટમ્ અશુભ (નરકાદિ), શુષ્ટમ્ શુભ (સ્વર્ગાદિ), ચ અને, મિથ્યમ્ શુભાશુભ (પુત્ર, પશુ અને અન્નાદિ એમ) ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, ફલમ્ ફલ, પ્રેત્ય મુઆ પછી, ભવતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તુ પણ, સંન્યાસિનામ્ કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસિઓને, (તે) કચિત્ કયાંય પણ, ન, (ભવતિ) પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભાવાર્થઃ—કર્મના ફલને ત્યાગ નહિ કરનારાઓને કરેલાં કર્મોનું અશુભ, શુભ અને શુભાશુભ મિશ્રિત, એમ ત્રણ પ્રકારનું ફલ, મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કર્મફલનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસિઓને તો તે કયાંય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. અર્થાત્ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરીને જ કર્મ કરવાં ઉત્તમ છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે સંન્યાસિઓને કર્મોનાં ત્રિવિધ ફળો અસર કરતાં નથી, એમ કહીને હવે વાસ્તવિક-સંન્યાસના અધિકારમાં પ્રાપ્ત હેતુરૂપ એવા આત્મામાં રહેલા અકર્તૃત્વભાવનાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિચારી, બધાં કર્મોમાં જે પદાર્થોનું કર્તાપણું છે તે સંબંધનું કથન કરતાં ભગવાન કહે છે:

પંચૈતાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિવોધ મે ॥

સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—પશ્ચ, एतानि, महावाहो, कारणानि, निवोध, मे, सांख्ये, कृतान्ते, प्रोक्तानि, सिद्धये, सर्वकर्मणाम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—निश्चयेन बोध इति निबोध । ज्ञातव्याः पदार्थाः, संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यम्, तस्मिन् सांख्ये । कृतस्य (कर्मणः) अन्तः परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः, तस्मिन् कृतान्ते । प्रकर्षेण उक्तानि इति प्रोक्तानि । सिद्ध्यन्ते कार्याणि यया सा सिद्धिः, तस्यै सिद्धये । सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तेषां सर्वकर्मणाम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મેટી બુલબોવાળા અર્જુન ! સર્વકર્મણામ્ સર્વકર્મની, સિદ્ધયે સિદ્ધિનેમાટે, કૃતાન્તે કૃતકર્મની 'પરિસમાપ્તિ જેમાં આવી બાંધ તેવા, સાંખ્યે સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં, एतानि એ (હુમણાં કહેવામાં આવશે તે) પશ્ચ પાંચ, कारणानि કારણો, मे મારા (કથન) થી, निवोध નિશ્ચય-પૂર્વક તું બાંધુ.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો અર્જુન ! ત્રમઝ કર્મની સિદ્ધિમાં, કૃત કર્મની પરિસમાપ્તિ જેમાં આવી બાંધ છે તે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં, હુમણાં જે કહેવામાં આવશે તે પાંચ કરશે-૫ મારી પાસેથી નિશ્ચયપૂર્વક બાંધુ. ૧૩

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત પાંચ કારણો ક્યાં ક્યાં છે તે હવે ભગવાન કહે છે:

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ॥

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—અધિષ્ઠાનમ્, તથા, કર્તા, કરણમ્, ચ, પૃથગ્વિધમ્, વિવિધાઃ, ચ, પૃથક્, ચેષ્ટાઃ, દૈવમ્, ચ, એવ, અત્ર, પંચમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અધિષ્ઠીયતે અસ્મિન્ इति અધિષ્ઠાનમ્ । કરોતિ इति કર્તા । ક્રિયતે અનેન इति કરણમ્ । પૃથગ્ વિધાઃ યસ્ય તત્ પૃથગ્વિધમ્ । પૃથગ્ભૂતાઃ ચેષ્ટાઃ इति પૃથક્ચેષ્ટાઃ । દેવેભ્યઃ સંજાતમ્ इति દૈવમ્ । અસ્મિન્ इति અત્ર ।

અન્યથા અને અર્થ:—અત્ર સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં, અધિષ્ઠાનમ્ (ઇન્દ્રિયા, દેહ તથા સુખદુઃખાદિનું) આશ્રયભૂત-શરીર, તથા તેમ, કર્તા ઉપાધિલક્ષણ-લોકતા, ચ અને, પૃથગ્વિધમ્ ભુદા ભુદા પ્રકારની, કરણમ્ ઇન્દ્રિયો, ચ તથા, વિવિધાઃ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની, ચેષ્ટાઃ ક્રિયાઓ, ચ અને, દૈવમ્ ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોની અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દેવ, (એ) પંચમમ્ પાંચમું, એવ ખાસ, (કારણ છે)-

ભાવાર્થ:—સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં ઇન્દ્રિયા, દેહ અને સુખદુઃખાદિનું આશ્રયભૂત શરીર, કર્તા, ભુદા ભુદા ઇન્દ્રિયો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ, અને ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દેવ, એ પાંચમું ખાસ કારણ છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે એ પાંચે કારણોનું સ્વરૂપ કહી તેમ રહેલું સર્વકર્મનું હેતુપણું હવે ભગવાન બતાવે છે:

શરીરવાદ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ॥

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—શરીરવાદ્મનોભિઃ, યત્, કર્મ, પ્રારમ્ભતે, નરઃ, ન્યાય્યમ્, વા, વિપરીતમ્, વા, પંચ, એતે, તસ્ય, હેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શરીરં ચ વાક્ ચ મનશ્ચ્ચેતિ શરીર-વાદ્મનોભિઃ, તૈઃ શરીરવાદ્મનોભિઃ । પ્રકર્ષેણ આરમ્ભતે ચેતિ પ્રારમ્ભતે । ન્યાયાત્ અનપેતમ્ ન્યાય્યમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શરીરવાદ્મનોભિઃ શરીર, વાણી અને મનપડે, ન્યાય્યમ્ ન્યાયયુક્ત, વા અથવા, વિપરીતમ્ અન્યાયયુક્ત, વા પણ, યત્ જે, કર્મ કર્મ, નરઃ મનુષ્ય, પ્રારમ્ભતે આરંભે છે, તસ્ય તે કર્મનાં, એતે એ, પંચ પાંચ, હેતવઃ કારણો (છે).

ભાવાર્થઃ—શરીર, વાણી તથા મનપડે, ન્યાયયુક્ત, કે અન્યાયયુક્ત પણ જે કંઈ કર્મ મનુષ્ય આરંભે છે, તે સઘળા કર્મમાં ઉપરોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવસ્તુઓ જ કારણ છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અધિષ્ઠાનાદિ વસ્તુઓનું ક્રિયાઓમાં કંટાળે પ્રતિપાદન કરી, આત્માને કર્તાપણું છે જ નહિ તે બતાવતા ભગવાન કહે છે:

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ॥

પશ્યત્યકૃતવુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ર, एवम्, सति, कर्तारम्, आत्मानम्, केवलम्, तु, यः, पश्यति, अकृतबुद्धित्वात्, न, सः, पश्यति, दुर्मतिः.

व्युत्पत्तिसमासाः—तस्मिन् इति तत्र । करोति इति कर्ता, तं कर्तारम् । न कृता अकृता, अकृता चासौ बुद्धिश्च अकृतबुद्धिः, अकृतबुद्धेः भावः अकृतबुद्धित्वम्, तस्मात् अकृतबुद्धित्वात् । दुष्टा मतिः यस्य सः दुर्मतिः ।

અન્ય અને અર્થઃ—તત્ર તે કર્મોમાં, एवम् એ પ્રમાણે (યથોક્ત પાંચ હેતુઓથી જ નિર્વૃત્તિ થતી,) સતિ હોવા છતાં, (પણ) યઃ જે મનુષ્ય, અકૃતબુદ્ધિત્વાત્ અસંસ્કારી બુદ્ધિ પણ વડે, કેવલમ્ શુદ્ધ-નિરુપાધિક, આત્માનમ્ આત્માને, કર્તારમ્ કર્તા, (તરીકે) પશ્યતિ બુદ્ધે છે, સઃ તે દુર્મતિઃ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો-પુરુષ, ન, પશ્યતિ (સત્ય રીતે) જોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત પાંચ હેતુઓથી જ કર્મોની નિર્વૃત્તિ થતી હોવા છતાં પણ જે મનુષ્ય અસંસ્કારી બુદ્ધિ વડે, શુદ્ધ એવા નિરુપાધિક આત્માને કર્તા તરીકે બુદ્ધે છે, તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુરુષ સત્ય રીતે જોતો નથી. અર્થાત્ તેની લૌકિક ચક્ષુથી તે સત્ય વસ્તુસ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“પરંતુ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ તો વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈ શકતો હોવાથી તે કદીપણ અંધન પામતો નથી,” તે જણાવતાં ભગવાન કહે છે:

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ॥

હત્વાપિ સ ઇમોલ્લોકાન્ન હંતિ ન નિવધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યસ્ય, ન, અહંકૃતઃ, ભાવઃ, બુદ્ધિઃ, યસ્ય, ન, લિપ્યતે, હત્વા, અપિ, સ, ઇમાન્, લોકાન્, ન, હન્તિ, ન, નિવધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અહમ્ અહકારેણ કૃતઃ इति अहकृतः ।
બુદ્ધચેતે જ્ઞાયતે અનયા સા બુદ્ધિઃ । નિતરા વધ્યતે इति निवध्यते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યસ્ય જેને, અહંકૃતઃ ‘હું કરતાં છું’ એવી જાતનો, ભાવઃ ભાવ, ન નથી, (તેમ) યસ્ય જેની, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ-અંતઃકરણ, ન, લિપ્યતે લેખાતી નથી, સઃ તે પુરુષ, ઇમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, હત્વા હણીને, અપિ પણ, ન, હન્તિ હણતો નથી, (તેમ) ન, નિવધ્યતે તેના ધર્માધર્મરૂપી ફલોપડે બંધાતો (પણ) નથી.

સાધાર્થઃ—જે મનુષ્યના હૃદયમાં ‘હું કરતાં છું’ એવી જાતનો ભાવ નથી, તેમ જ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી, તે પુરુષ આ લોકોનો નાશ કરતો છતાં પણ નાશ કરનારો મનાતો નથી, અને તેથી જ અહંભાવ તથા

૧. ૬૬ નિત્યો મહિમા પ્રાદ્યણસ્ય ન વર્ધતે કમળા નો કનીયાન્ ।

તસ્યેવ સ્યાત્વવનિત્ત વિદિત્વા ન લિપ્યતે કર્મળા પાપકેન ॥ કૃતિ ॥

એ પ્રદાવેતા-પ્રદાણનો સદાનો મહિમા-માહાત્મ્ય છે કે પુણ્ય કર્મવડે વધતો નથી અને પાપ કર્મવડે ઘટતો નથી તે પોતાના પદ-સ્વરૂપને બાળનાર હોય છે તેથી તે પોતાના જ્ઞાતવ્ય પદને બાળીને તે જ્ઞાની-પ્રદાણ પાપ કર્મવડે લેખાતો નથી. મયા પ્રજ્ઞાપલાશ આવે ન લિપ્યન્તે એવેવ વિદિ પાપકર્મ ન લિપ્યતે. જેમ કમળના પત્રને પાણી સ્પર્શ કરતું નથી તેમ જ્ઞાનીને પાપકર્મ લેખાતું નથી.

ફલાસકિતથી શૂન્ય હોવાથી ધર્માધર્મરૂપી ફલવડે બધાતે
નથી. અર્થાત્ તેવા પુરુષને કર્મનું બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં આત્માને કર્તાપણું અથવા
કર્મના ફલનો સંબંધ નથી એમ કહ્યું. તે જ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે
કર્મોની પ્રવર્તક ત્રપુટી અને કર્મોનોસંગ્રહ, તેનું કથન કરતાં ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ॥

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, પરિજ્ઞાતા, ત્રિવિધા, કર્મ-
ચોદના, કરણમ્, કર્મ, કર્તા, ઇતિ, ત્રિવિધઃ, કર્મસંગ્રહા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે એનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । જ્ઞાતુમ્
ઉચિતં જ્ઞેયમ્ । પરિતઃ જ્ઞાનાતિ ઇતિ પરિજ્ઞાતા । તિત્તઃ વિધાઃ યસ્યાઃ સઃ
ત્રિવિધા । ચોદ્યન્તે અનયા ઇતિ ચોદના, કર્મણાં ચોદના કર્મ-
ચોદના । ક્રિયતે એનેન ઇતિ કરણમ્ । ક્રિયતે ઇતિ કર્મ । કરોતિ ઇતિ
કર્તા । ત્રયઃ વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । સંગૃહ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સંગ્રહઃ ।
કર્મણાં સંગ્રહઃ કર્મસંગ્રહઃ ।

૧ જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનિનં ચ દ્યપેક્ષ્ય વિધિરુત્થિતઃ ।

કરણં ચેવ કર્તા ચ કર્મકારણસંગ્રહઃ ॥ કર્મપદે ॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ વિધિ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમ જ કરણ-
સાધન-કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા આંતરેન્દ્રિય-બુદ્ધિયાદિ ચાર, તે કરણ, કર્તા-
પ્રયોક્તા અને કર્મોના કારણસહ સંગ્રહ પણ તેમની અપેક્ષાએ જ ઉત્પન્ન થયો છે.

ફલનોરૂપે ચ યત્કર્મ નાર્થેનાનુવચ્યતે । કેવલપ્રીતિહેતુત્વાચક્ષ્યમ્ ઇતિ કથ્યતે ॥

ફલેન્ધાથી પણ કરાચક્ષુ જે કર્મ અનર્થવડે અનુભવ થતું નથી તે કેવળ
જ કારણરૂપ હોવાથી 'ધર્મ' એમ કહેવાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—જ્ઞાનમ જે વડે બાણી શકાય તે જ્ઞાન, જ્ઞેયમ બાણુવા યોગ્ય વસ્તુ તે જ્ઞેય, (અને) પરિજ્ઞાતા ઉપાધિલક્ષણ-અવિદ્યાકલ્પિત લોકતા તે જ્ઞાતા, (એમ એ) ત્રિવિદ્યા ત્રણ પ્રકારની, કર્મચોદના કર્મેની પ્રેરણા-ઉપદેશ કરનારી ત્રિપુટી, (છે અને), કરણમ્ શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો (તથા બુદ્ધિ ઇત્યાદિ) કરણ, કર્મ (કર્તાની પરમ ઇન્દ્રિય તથા) કર્મ, (તથા) કર્તા (કર્મેનો વ્યાપાર કરનાર) કર્તા, इति એ પ્રમાણે, ત્રિવિદ્ય: ત્રણ પ્રકારનો, કર્મસંગ્રહ: કર્મેનો આશ્રય, (છે). અર્થાત્ તે ત્રણના યોગથી જ સર્વ ક્રિયા થઈ શકે છે.

હોવાર્થ:—જ્ઞાન, જ્ઞેય, અને ઉપાધિલક્ષણ-અવિદ્યા-કલ્પિત લોકતા એટલે જ્ઞાતા, એ ત્રિપુટી જ કર્મેમાં પ્રેરક છે. અને બાહ્યાભ્યન્તર ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ ઇત્યાદિ કરણ, કર્મ અને કર્મેનો વ્યાપાર કરનાર કર્તા એ ત્રણપ્રકારનો કર્મેનો સંગ્રહક વર્ગ છે. અર્થાત્ એ ત્રણથી જ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા થતી હોવાથી એ જ ક્રિયાનો આશ્રયભૂત વર્ગ છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—હવે જ્ઞાન, કર્મ, અને ક્રિયા-પ્રવર્તક સર્વ ગુણાત્મક-હોવાથી સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણોના ભેદથી તેમના પશ્ચ ભેદ છે એટલે તેનું વર્ણન કરતા ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં કર્મં ચ કર્તા ચ ત્રિઘૈવ ગુણભેદતઃ ॥

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રણ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞાનમ્, કર્મ, ચ, કર્તા, ચ, ત્રિઘા, એવ, ગુણભેદતઃ, પ્રોચ્યતે, ગુણસંખ્યાને, યથાવત્, ગુણ, તાનિ, અપિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુણાનાં ભેદઃ ગુણભેદઃ, તસ્માન્ ગુણ-
ભેદતઃ । પ્રકર્ષેણ ઉચ્યતે इति પ્રોચ્યતે । ગુણાઃ સમ્યક્ કાર્યભેદેન
સ્થાયન્તે પ્રતિપાદ્યન્તે અસ્મિન્ इति ગુણસંખ્યાનં—સાંખ્યશાસ્ત્રમ્, તસ્મિન્
ગુણસંખ્યાને । યથા ઉક્તપ્રકારેણ તુલ્યમ્ इति યથાવત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, કર્મ કર્મ, ચ અને,
કર્તા કર્તા, (એ) ગુણસંખ્યાને (કપિલઋષિના) સાંખ્યશાસ્ત્રમાં,
ગુણભેદતઃ સાત્ત્વિકાદિ શુભોના ભેદથી, ત્રિધા ત્રણ પ્રકારનાં,
અથ જ, પ્રોચ્યતે કહેવામાં આવે છે, તાનિ તેમને, અપિ પણ,
યથાવત્ યથાર્થ રીતે, (મારીપાસેથી) ગૃણુ તું સાંભળ.

સાવાર્થઃ—જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા એ પણ કપિલઋષિના
સાંખ્યશાસ્ત્રમાં, સાત્ત્વિકાદિ શુભોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં જ કહે-
વામાં આવેલાં છે. તેમને પણ તું મારી પાસેથી યથાર્થ રીતે
સાંભળ. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—હવે ત્રણ શ્લોકથી પહેલાં સાત્ત્વિકાદિ ભેદથી
જ્ઞાનની ત્રિવિધતા વિશે ભગવાન કહે છે:

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ॥

અવિમક્તં વિમક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતેષુ, યેન, એકમ્, ભાવમ્, અવ્યયમ્,
ઈક્ષતે, અવિમક્તમ્, વિમક્તેષુ, તત્, જ્ઞાનમ્, વિદ્ધિ, સાત્ત્વિકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ,
તેષુ સર્વભૂતેષુ । ન વ્યેતિ इति અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ । ન વિમક્તઃ

અવિમક્તઃ, તમ્ અવિમક્તમ્ । વિશેષેણ મક્તાનિ ઇતિ વિમક્તાનિ, તેષુ વિમક્તેષુ । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(મનુષ્ય) જેન જે (જ્ઞાન) વડે, વિમક્તેષુ (પ્રતિશરીરરૂપે) ભિન્ન જણાતાં સર્વભૂતેષુ સર્વેપ્રાણિ-ઓમાં, અઘ્યયમ્ અવિનાશી, (અને) અવિમક્તમ્ અવિભક્ત, એવા એકમ્ એક જ, માવમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, ઈક્ષતે જોઈ શકે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક (જ્ઞાન), વિદ્ધિ તું જાણુ.

ભાવાર્થઃ—મનુષ્ય, જે જ્ઞાનવડે પ્રત્યેક શરીરરૂપે ભિન્ન જણાતાં પ્રાણિમાત્રમાં અવિનાશી, અને અવિભક્ત, એવા એક જ—સમાન—પરમાત્મતત્ત્વને જોઈ શકે છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન જાણુ. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદી વેદાન્તિઓએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સાત્ત્વિક જ્ઞાન વિષે કહી, હવે ત્યાગ કરવા યોગ્ય તર્કવાદિઓના રાજસિક જ્ઞાન સમર્થમાં ભગવાન કહે છે:

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ॥

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—પૃથક્ત્વેન, તુ, યત્, જ્ઞાનમ્, નાનાભાવાન્, પૃથગ્વિધાન્, વેત્તિ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તત્, જ્ઞાનમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૃથક્ ભાવઃ પૃથક્ત્વમ્, તેન પૃથક્ત્વેન ।, નાના વિવિધાઃ ભાવાઃ નાનાભાવાઃ, તાન્ । પૃથક્ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે પૃથગ્વિધાઃ, તાન્ પૃથગ્વિધાન્ । રજસા નિર્વૃત્તમ્ ઇતિ રાજસમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પશુ, યત્ જે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન-
સર્વેષુ સર્વ, મૂતેષુ પ્રાણિઓમાં, પૃથક્ત્વેન (પ્રતિશરીરના) ભિન્ન
પશુપટે, નાનામાવાન્ અનેક પ્રકારના ભાવોને, પૃથગ્વિધાન્ બુદ્ધિ
બુદ્ધિ પ્રકારના, વેત્તિ બાણે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, રાજસમ્
રાજસિક, (જ્ઞાન) વિન્દિતું બાણ.

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન સર્વ પ્રાણિમાં પ્રત્યેક શરીરના ભિન્ન
પશુપટે અનેક પ્રકારના ભાવોને ભિન્નભિન્ન પ્રકારના બાણે છે,
તે જ્ઞાનને તું રાજસિક જ્ઞાન બાણ. અર્થાત્ એ પ્રમાણે સર્વમાં
જે જ્ઞાનથી લેહભાવ જણાવવામાં આવે છે તે જ્ઞાન રાજસ જ્ઞાન
છે એમ તું બાણ. ૨૧.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક જ્ઞાનના સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ॥

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કૃત્સ્નવત્, એકસ્મિન્, કાર્યે,
સક્તમ્, અહૈતુકમ્, અતત્ત્વાર્થવત્, અલ્પમ્, ચ, તત્, તામસમ્,
ઉદાહૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કૃત્સ્નમ્ એવમ્ એવમ્ એવમ્ । હેતુ:
અસ્ય અસ્તિ એવમ્ હેતુકમ્, ન હેતુકમ્ અહૈતુકમ્ । તત્ત્વસ્ય અર્થ:
તત્ત્વાર્થ:, તત્ત્વાર્થ: એવમ્ હેતુ તત્ત્વાર્થવત્, ન તત્ત્વાર્થવત્ અતત્ત્વાર્થવત્ ।
તામસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, યત્ જે-જ્ઞાન, એકસ્મિન્
એક જ, કાર્યે કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં, અહૈતુકમ્ હેતુ વિના

(પણ) કૃત્સ્નવત્ સંપૂર્ણની સમાન, સક્તમ્ આસકત, (હોય તેમ) અતત્વાર્થવત્ તત્વાર્થરહિત, ચ અને, અલ્પમ્ ક્ષુદ્ર, (હોય) તત્ તે-જ્ઞાન, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેવાયકુ, (છે).

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન એક જ કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં આવશ્યક હેતુ વિના પણ બાલે તે સંપૂર્ણ હોય તેમ આસકત રહે છે, તથા જે તત્વાર્થ-રહિત અને ક્ષુદ્ર છે, તે જ્ઞાનને તામસિક જ્ઞાન કહેલું છે અર્થાત્ તેવા જ્ઞાનથી મનુષ્ય અધોગતિને જ પામે છે એમ સમજ. ૨૨

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે જ્ઞાનની ત્રિવિધતા કહીને હવે કર્મની ત્રિવિધતા કહેતા પ્રથમ સાત્ત્વિક કર્મ વિષે બગવાન કહે છે

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ॥

અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—નિયતમ્, સદ્ગરહિતમ્, અરાગદ્વેષતઃ, કૃતમ્, અફલપ્રેપ્સુના, કર્મ, યત્, તત્, સાત્ત્વિકમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિ નિયમેન યતમ્ ઇતિ નિયતમ્ । સજ્યન્તે પ્રાણિન અનેન ઇતિ સદ્ગઃ, સદ્ગ્નેન રહિત સદ્ગરહિતમ્ । રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, રાગદ્વેષામ્યામ્ ઇતિ રાગદ્વેષતઃ, ન રાગદ્વેષતઃ. અરાગદ્વેષતઃ । ફલ પ્રકર્ષેણ ઈપ્સાતિ ઇતિ અફલપ્રેપ્સુઃ, ન અફલપ્રેપ્સુઃ અફલપ્રેપ્સુઃ, તેન અફલપ્રેપ્સુના ।

અન્વય અને અર્થ:—નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, સદ્ગરહિતમ્ અભિમાનરહિત, અરાગદ્વેષતઃ રાગદ્વેષવિના, અફલપ્રેપ્સુના ફલની

ઈચ્છા નહિ કરનારે ચત્ત જે કર્મ, કૃતમ્ કર્યું, (હોય) તત્ તે, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, (કર્મ) ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—નિયમપૂર્વક નિત્ય, તેમ અભિમાન, આસક્તિ અથવા દ્વેષના લેશ માત્રથી પણ રહિત થઈને ફક્તની ઈચ્છા નહિ કરનાર મનુષ્યના હાથે જે કર્મ કરવામાં આવ્યું હોય તે સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૩.

અવતરાણુકા:—સાત્ત્વિક કર્મ વિશે કહીને હવે ભગવાન રાજસિક કર્મસંબંધમાં કહે છે:

યત્તુ કામેષ્ણુના કર્મ સાંહકારેણ વા પુનઃ ॥

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કામેષ્ણુના, કર્મ, સાંહકારેણ, વા, પુનઃ, ક્રિયતે, બહુલાયાસમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહતમ્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કામાન્ ઈષ્ણતિ ઇતિ કામેષ્ણુઃ, તેન કામેષ્ણુના । અંહકારેણ સહિત: સાંહકારઃ, તેન સાંહકારેણ । બહુલઃ આયાસઃ યસ્મિન્ તત્ બહુલાયાસમ્ ।

૧ દારા હમે મે તનયા હમે મે ગૃહા હમે મે વશવન્તિમે મે ।

૨૧ નરો મેવસમાનરૂપો મે મે કૃત. કાલરૂપેણ નીતઃ ॥

૧ આ સ્ત્રિઓ મારી, આ પુત્રો મારા, આ ધરો મારા અને આ પશુ-ગાયો મારા. એમ ખેંટા જેવા રૂપવાળો-અહંકારી મે-મે-મારું મારું કરતો કાલરૂપી પુત્ર-નાહર-ભગાડિઆવડે પકડાઈ-લેવાઈ જાય છે.

અશન મે વસન મે જાયા મે વન્ધુવર્ગો મે ।

હતિ મે મે કુર્વાણ કાલરૂપો હન્તિ પ્રણાજમ્ ॥

અન્ન મારું, વસ્ત્ર મારું, રત્ની મારી અને બધુવળ-સાધ બાંકર-કુટુંબ કબીલો મારો. એમ મે-મે-મારું મારું કરનારા-અહંકારી પુરૂષરૂપી બકરાને કાલરૂપી ભગાડિઓ મારી નાખે છે.

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, કામેષ્ણુના ફલની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે, અહકારેણ અહંકારપૂર્વક, વા અથવા, વહુલાયાસમ્ ઘણા જ શ્રમવાળું, યત્ જે, કર્મ કર્મ, પુનઃ વારંવાર, ક્રિયતે કશય છે, તત્ તે (કર્મ), રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહતમ્ કહેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી ફલની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે અહંકારપૂર્વક, અથવા ઘણા જ પરિશ્રમવાળું જે કર્મ વારંવાર કરવામાં આવે છે, તે રાજસિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક કર્મ વિષે ભગવાન કહે છે.

અનુવંધં ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ॥

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—અનુવન્ધમ્, ક્ષયમ્, હિંસામ્, અનવેક્ષ્ય, ચ, પૌરુષમ્, મોહાત્, આરમ્બ્યતે, કર્મ, યત્, તત્, તામસમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અનુવન્ધ્યતે इति અનુવન્ધઃ, તમ્ અનુવન્ધમ્ । ન અવેક્ષ્ય અનવેક્ષ્ય । પુરુષસ્ય ભાવઃ પૌરુષમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનુવન્ધમ્ ભવિન્ધમાં થનારા પરિણામને, ક્ષયમ્ શક્તિના અથવા ધનના નાશને, હિંસામ્ પ્રાણીને થનારી પીડાને, ચ અને, પૌરુષમ્ પોતાના સામર્થ્યને, અનવેક્ષ્ય ભેળા લેના, મોહાત્ મોહથી, યત્ જે, કર્મ કર્મ, આરમ્બ્યતે આરંભવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ભવિષ્યમાં ધનારા પરિણામને, શકિતના કે દ્રવ્યના વ્યયને, પ્રાણીને ધનારી પીડાને અને પોતાના સામર્થ્યને જોયા વિના એટલે તે સંબંધી વિચાર કર્યા સિવાય, મોહધો જે કર્મ આરંભવામાં આવે છે, તે તામસિક કર્મ કહેવાય છે ૨૫.

અનુત્પલ્લિકા:—એ પ્રમાણે કર્મની ત્રિવિધતા કહી હવે સાત્ત્વિકાદિ ગુણમેદ્વડે કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવે છે, તે જણાવવા માટે તેના પણ સાત્ત્વિકાદિ લક્ષણો ભગવાન કહે છે.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ॥

સિદ્ધચસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ૨૬

પદચ્છેદઃ—મુક્તસદ્ગઃ, અનહંવાદી, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ, સિદ્ધચસિદ્ધ્યોઃ, નિર્વિકારઃ, કર્તા, સાત્ત્વિકઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુક્તઃ પરિત્યક્તઃ સદ્ગઃ યેન સઃ મુક્તસદ્ગઃ । ‘અહમ્’ इति वक्तुं शीलम् अस्य इति, अहम् इति वाक्ते इति, અહંવાદઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વા અહંવાદી, ન અહંવાદી અનહંવાદી । ધૃતિશ્ચ ઉત્સાહશ્ચ ધૃત્યુત્સાહૌ, તામ્યાં સમ્યક્ અન્વિતઃ ઇતિ ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ । સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધચસિદ્ધી, તયોઃ સિદ્ધચસિદ્ધ્યોઃ । નિર્ગતઃ વિકારઃ યસ્માત્ સઃ નિર્વિકારઃ । કરોતિ ઇતિ કર્તા ।

અનુવચ અને અર્થઃ—મુક્તસદ્ગઃ આસકિતરહિત, અનહંવાદી અહંકારના લેશમાત્રથી પણ મુક્ત, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ધીરજ અને ઉત્સાહવડે યુક્ત, (અને) સિદ્ધચસિદ્ધ્યોઃ સિદ્ધિ તેમ જ અસિદ્ધિમાં, નિર્વિકારઃ હર્ષ અને ચોકના વિકારરહિત (થઈ), કર્તા કાર્ય કરનાર (પુરુષ), સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક (કર્તા), ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આસક્તિ તેમ જ અહંકારના લેશથી રહિત, ધીરજ અને ઉત્સાહથી યુક્ત, તેમ જ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં પણ જે હર્ષશોકાદિ વિકારથી રહિત હોય તેવો કાર્યકર્તા પુરુષ સાત્ત્વિક-સત્ત્વગુણી કર્તા કહેવાય છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—હવે રાજસિક કર્તાના લક્ષણો ભગવાન કહે છે

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ॥

હર્પશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—રાગી, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ, લુબ્ધઃ, હિંસાત્મકઃ, અશુચિઃ, હર્પશોકાન્વિતઃ, કર્તા, રાજસઃ, પરિકીર્તિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ રાગી । કર્મણઃ ફલં કર્મફલમ્, કર્મફલં પ્રકર્ષેણ ઈપ્સતિ ઇતિ કર્મફલપ્રેપ્સુઃ । હિંસા એવ આત્મા યસ્ય સઃ હિંસાત્મકઃ । ન શુચિઃ અશુચિઃ । હર્પશ્ચ શોકશ્ચ હર્પશોકૌ, તામ્યામ્ અન્વિતઃ ઇતિ હર્પશોકાન્વિતઃ । પરિતઃ કીર્તિતઃ પરિકીર્તિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—રાગી વિષયાસક્ત, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા રાખનારો, લુબ્ધઃ લોભી, હિંસાત્મકઃ પારકાને પીડા કરવાની પ્રકૃતિવાળો, અશુચિઃ અપવિત્ર, (તથા) હર્પશોકાન્વિતઃ હર્ષ અને શોકવડે યુક્ત, કર્તા કર્તા, રાજસઃ રાજસિક, પરિકીર્તિતઃ કહેવાયો (છે).

ભાવાર્થ:—વિષયોમાં આસક્ત, કર્મનાં ફલની ઇચ્છા કરનાર, લોભી, અન્યને પીડા કરવાની હિંસક પ્રકૃતિવાળો, અપવિત્ર, તેમ જ હર્ષશોકાદિ ભાવોથી યુક્ત જે કર્તા છે તે રજ્જેગુણી કર્તા કહેવાય છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—હવે તમોશુણી કર્તાનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ॥
વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અયુક્તઃ, પ્રાકૃતઃ, સ્તબ્ધઃ, શઠઃ, નૈષ્કૃતિકઃ,
અલસઃ, વિપાદી, દીર્ઘસૂત્રી, ચ, કર્તા, તામસઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યુક્તઃ અયુક્તઃ । પ્રકર્ષેણ અતિ ઇવ ન
કૃતઃ ન સંસ્કૃતઃ ઇતિ પ્રાકૃતઃ । નિષ્કૃતિઃ પરવૃત્તિચ્છેદઃ અસ્તિ અસ્ય
ઇતિ નૈષ્કૃતિકઃ । વિપાદઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વિપાદી । દીર્ઘ સૂત્રયિતું
શીલમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દીર્ઘસૂત્રી ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયુક્તઃ અસાવધાન, પ્રાકૃતઃ
અત્યંત અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો, સ્તબ્ધઃ ઉદ્ધત, શઠઃ માયાવી,
નૈષ્કૃતિકઃ પારકાની વૃત્તિનું છેદન કરનાર, અલસઃ આળસુ,
વિપાદી નિરંતર અસંતુષ્ટ સ્વભાવવાળો, ચ તથા, દીર્ઘસૂત્રી
વિચારોમાં જ કર્મને લંબાવ્યા કરનાર, કર્તા કર્તા, તામસઃ
તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—અસાવધાન, અત્યંત અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો,
ઉદ્ધત, માયાવી, પારકાની વૃત્તિ છેદનારો, આળસુ, નિરંતર
અસંતુષ્ટ, તથા દીર્ઘસૂત્રી—માત્ર વિચારોથી મનોરથો ઘડનાર
કર્તા તમોશુણી કર્તા કહેવાય છે, ૨૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે જ્ઞાન, કર્મ, અને કર્તાના ત્રિવિધ ભેદો
કહી, હવે બુદ્ધિ તથા ધૃતિના ભેદો કહેવા માટે પહેલાં તેના ઉપોદ્ધાતરૂપે
ભગવાન કહે છે:

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતત્ત્રિવિધં શૃણુ ॥

પ્રોચ્યમાનમશોપેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધેઃ, ભેદમ્, ધૃતેઃ, ચ, એવ, ગુણતઃ, ત્રિવિધમ્, શૃણુ, પ્રોચ્યમાનમ્, અશોપેણ, પૃથક્ત્વેન, ધનંજય ।

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુણેભ્યઃ ઇતિ ગુણતઃ । પ્રકર્ષેણ ઉચ્યતે અસૌ પ્રોચ્યમાનઃ, તન્મ । ન શોપમ્ અશોપમ્, તેન અશોપેણ । પૃથગ્ ભાવઃ પૃથક્ત્વમ્, તેન । ધનં જયતિ ઇતિ ધનંજયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ધનંજય ।

અન્ય અને અર્થઃ—ધનંજય હે ધનંજય—અર્જુન ! બુદ્ધેઃ બુદ્ધિના, ચ અને, ધૃતેઃ ધીરજના, એવ પણ, ગુણતઃ શુભોદ્ધી, પૃથક્ત્વેન બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે, (અને) અશોપેણ સંપૂર્ણ રીતે, (પણ) પ્રોચ્યમાનમ્ (મારાથી) કહેવાતા, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના, ભેદમ્ ભેદને, શૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! બુદ્ધિના અને ધીરજના પણ શુભો પ્રમાણે બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે તથા સંપૂર્ણ રીતે મારાથી કહેવાતા ત્રણ પ્રકારના ભેદને સાવધાનતા પૂર્વક તું સાંભળ. ૨૯.

અવતરણિકાઃ—હવે એમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક બુદ્ધિનાં લક્ષણો બગવાન કહે છેઃ

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે મયામયે ॥

વંધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, કાર્યાકાર્યે, ભયાભયે, વન્ધમ્, મોક્ષમ્, ચ, યા, વેત્તિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, સાત્ત્વિકી ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વૃત્તિઃ વર્તનમ્ इति પ્રવૃત્તિઃ, તામ્ પ્રવૃત્તિમ્ । નિ પ્રતિવન્ધકા વૃત્તિઃ इति નિવૃત્તિઃ, તામ્ નિવૃત્તિમ્ । કર્તુ યોગ્યં કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્, કાર્યં ચ અકાર્યં ચ કાર્યાકાર્યે, તે કાર્યાકાર્યે । વિભેતિ અસ્માત્ इति ભયમ્, ભયં ચ અભયં ચ ભયાભયે, તે ભયાભયે ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! યા જે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તથા, નિવૃત્તિમ્ ઉપરતિ-મોક્ષહેતુ-સંન્યાસમાર્ગને, કાર્યાકાર્યે કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યને, ચ તેમ, ભયાભયે ભય અને અભયને, વન્ધમ્ સંસારના બંધનને, ચ અને, મોક્ષમ્ મોક્ષને, एव પણ, વેત્તિ જાણે છે, સા તે બુદ્ધિ, સાત્ત્વિકી સત્વશુભ્રવાળી, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ ધર્મની પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ-માર્ગના હેતુભૂત નિવૃત્તિ-ઉપરતિ, તેમ જ કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય, ભય તેમ જ અભય તથા બંધ અને મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિને સત્વશુભ્રવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—હવે રાજસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ॥

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—યયા, ધર્મમ્, અધર્મમ્, ચ, કાર્યમ્, ચ, અકાર્યમ્, एव, ચ, અયથાવત્, પ્રજાનાતિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્ય, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધારયતિ ઇતિ ધર્મઃ, તં ધર્મમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તમ્ અધર્મમ્ । કર્તુ યોગ્યં કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્ । ન યથાવત્ અયથાવત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય ! યયા જે બુદ્ધિથી, (મનુષ્ય) ધર્મમ્ ધર્મને, ચ અને, અધર્મમ્ અધર્મને, કાર્યમ્ કરવા યોગ્ય ધર્મને, ચ અને, અકાર્યમ્ ન કરવા યોગ્ય ધર્મને, અયથાવત્ જેવું હોય તેનાથી બુદ્ધી રીતે અર્થાત્ અસત્ય રીતનું, પ્રજાનાતિ બાણે છે, સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, રાજસી રજો-શુભ્રવાળી, (૩૧).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય ! જે બુદ્ધિથી મનુષ્ય, ધર્મને અને અધર્મને, તેમજ કાર્ય તથા અકાર્યને જેવું હોય તેવું યથાર્થ રીતે ન બાણતાં તેનાથી ભિન્ન રીતે જ બાણે છે તે બુદ્ધિ, રજોશુભ્રવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—હવે તામસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો જનવાનું કહે છે:

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ॥

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્ય તામસી ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—અધર્મમ્, ધર્મમ્, ઇતિ, યા, મન્યતે, તમસા-આવૃતા, સર્વાર્થાન્, વિપરીતાન્, ચ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્ય, તામસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તમ્ અધર્મમ્। સર્વે ચ તે અર્થાશ્ચ સર્વાર્થા, તાન્ સર્વાર્થાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ! યા જે બુદ્ધિ, તમસા તમોગુણથી, આવૃતા ઢંકાએલી થકી અધર્મમ્ અધર્મને, ધર્મમ્ ધર્મ, इति એ પ્રમાણે, ચ તથા, સર્વાર્થાન્ સઘળા અર્થોને, વિપરીતાન્ વિપરીત-ઉલટા જ, મન્યતે માને છે, સા તે, બુદ્ધિ બુદ્ધિ, તામસી તમોગુણવાળી (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ! જે બુદ્ધિ તમોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ થકી અધર્મને ધર્મ એ પ્રમાણે તેમ જ બધા સાત્ત્વિકાદિ ભાવોને વાસ્તવિકતાથી સર્વથા ઉલટા જ માને છે, તે બુદ્ધિ તમોગુણવાળી બુદ્ધિ છે. અર્થાત્ તેવી બુદ્ધિથી મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ સાધવા શક્તિમાન થતો નથી. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે બુદ્ધિની ત્રિવિધતા કહી હવે ભગવાન ધૃતિની ત્રિવિધતા કહે છે, તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક ધૃતિના લક્ષણો કહે છે ।

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ॥

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—ધૃત્યા, યયા, ધારયતે, મનઃપ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ, યોગેન, અવ્યભિચારિણ્યા, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, સાત્ત્વિકી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનશ્ચ પ્રાણાશ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ મન પ્રા-ણેન્દ્રિયાણિ, તેષા ક્રિયાઃ મન પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા, તા મન પ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયા । વિશેષેણ અભિચરતિ સા વ્યભિચારિણી, ન વ્યભિચારિણી અવ્યભિચારિણી, તયા અવ્યભિચારિણ્યા ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! યોગેન ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવા રૂપ યોગવડે, અવ્યભિચારિણ્યા બીજે કયાંય નહિ જનારી-વ્યાપ્ત એવી, યયા જે, ધૃત્યા ધીરજથી, (મનુષ્ય) મન પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા: મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને, ધારયતે ધારણ કરે છે, સા તે, ધૃતિ: ધીરજ, સાત્ત્વિકી સાત્ત્વિકી, (કહેવાય છે).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવા રૂપ યોગવડે નિત્ય સમાધિયુક્ત-બીજે કયાંય નહિ જનારી-વ્યાપ્ત એવી જે ધીરજવડે, મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને યોગને અનુકૂલ થાય તેવી રીતે ધારણ કરી રાખે છે, તે ધીરજ સાત્ત્વિકી કહેવાય છે. ૩૩.

અવતરણિકા:—હવે રાજસિક ધૃતિના લક્ષણો વિષે ભગવાન કહે છે.

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા ધારયતેર્જુન ॥

પ્રસન્નેન ફલાકાક્ષી ધૃતિ: સા પાર્થ રાજસી ॥૩૪॥

પદ્છેદ:—યયા, તુ, ધર્મકામાર્થાન્, ધૃત્યા, ધારયતે, અર્જુન, પ્રસન્નેન, ફલાકાક્ષી, ધૃતિ:, સા, પાર્થ, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ધર્મશ્ચ કામશ્ચ અર્થશ્ચ ધર્મ કામાર્થા, તાન્ ધર્મકામાર્થાન્ । ફલ્મ્ આકાક્ષકે ઇતિ ફલાકાક્ષી ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! તુ વળી, યયા જે, ધૃત્યા ધીરજવડે, (મનુષ્ય) પ્રસન્નેન પ્રસંગને અનુસરીને, ફલાકાક્ષી ફલની આકાક્ષાયુક્ત, (યદને) ધર્મકામાર્થાન્ ધર્મ, કામ, તેમ જ અર્થોને, ધારયતે ધારણ કરે છે—પ્રાપ્ત કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ ! સા તે, ધૃતિ: ધીરજ, રાજસી રાજસી, (છે).

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી જે ધૃતિવટે મનુષ્ય પ્રસંગાનુસાર ક્લેશની આકાંક્ષા રાખીને, ધર્મ, અર્થ તથા કામને મેળવતો રહે છે, હે પાર્થ ! તે ધૃતિ રાજસી ધૃતિ છે એમ તું માન. ૩૪.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક ધૃતિનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ॥

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥૩૫॥

પદચ્છેદ:—યયા, સ્વપ્નમ્, ભયમ્, શોકમ્, વિપાદમ્, મદમ્, एव, च, न, विमुञ्चति, दुर्मेधाः, धृतिः, सा, पार्थ, तामसी.

व्युत्पत्तिसमासा:—विशेषेण मुञ्चति इति विमुञ्चति । दुष्टा मेधा यस्य सः दुर्मेधाः ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! દુર્મેધા: દુષ્ટબુદ્ધિવાળો માણસ, યયા જે ધૃતિવટે, સ્વપ્નમ્ સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભયમ્ ભય, શોકમ્ શોક, વિપાદમ્ (ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની) ખિન્નતા, ચ તથા, મદમ્ ગર્વને, एव પણ, न, विमुञ्चति છોડતો નથી, સા તે, धृतिः ધૃતિ, तामसी તામસી, (છે).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, જે ધૃતિથી સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભય, શોક, ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની ખિન્નતા, તથા ગર્વ ઇત્યાદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય દુર્ગુણોને પણ છોડતો નથી, તે ધૃતિ તામસી ધૃતિ છે એમ તું સમજ. ૩૫.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ધૃતિના પણ ત્રિવિધ ભેદ કહી હવે સુખની ત્રિવિધતા વિષે ભગવાન કહે છે:

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ ॥

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—સુખમ્, તુ, ઇદાનીમ્, ત્રિવિધમ્, શૃણુ, મે, ભરતર્ષભ, અભ્યાસાત્, રમતે, યત્ર, દુઃખાન્તમ્, ચ, નિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિત્રઃ વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્, તત્ ભરતાનામ્ ઋષભઃ ભરતર્ષભઃ, તત્તંબુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ । દુઃખાનામ્ અન્તઃ દુઃખાન્તઃ, તમ્ દુઃખાન્તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ વળી, ભરતર્ષભ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ ! ઇદાનીમ્ હવે, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના, સુખમ્ સુખને, મે મારી પાસેથી, શૃણુ તું સાંભળ, (કે) યત્ર જેમાં, (મનુષ્ય) અભ્યાસાત્ પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી, રમતે આનંદપૂર્વક રમણ કરે છે, ચ અને, દુઃખાન્તમ્ દુઃખોના અંતને, નિગચ્છતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે સુખ પણ સાત્ત્વિકાદિ શુષોના લેહવડે ત્રણ પ્રકારનું છે તે તું મારી પાસેથી સાંભળ, કે જે સુખમાં પુનઃ પુનઃ અનુભવથી મનુષ્ય પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને દુઃખોના અંતને પામે છે. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સુખનો ફલરૂપે ઉપોદ્ધાત કરી હવે ભગવાન તેમાંના સાત્ત્વિક સુખનું લક્ષણ કહે છે :

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—યત્, તદગ્રે, વિષમ્, ઇવ, પરિણામે, અમૃતોપમમ્, તત્, સુખમ્, સાત્ત્વિકમ્, પ્રોક્તમ્, આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તસ્ય અગ્રં તદગ્રમ્, તસ્મિન્ તદગ્રે ।
અમૃતમ્ એવ ઉપમા યસ્ય તત્ અમૃતોપમમ્ । આત્મનઃ વુદ્ધિઃ આત્મ-
વુદ્ધિઃ, તસ્યાઃ પ્રસાદઃ આત્મવુદ્ધિપ્રસાદઃ, તસ્માત્ જાયતે इति
આત્મવુદ્ધિપ્રસાદજમ્ । પ્રકર્ષેણ ઉક્તમ્ इति પ્રોક્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યત્ જે સુખ, તદગ્રે તેની શરૂ-
આતમાં, વિપમ્ વિપના, એવ જેવું, (અને) પરિણામે અન્તમાં,
અમૃતોપમમ્ અમૃતતુલ્ય, (છે) તત્ તે આત્મપ્રસાદજમ્ આત્મ-
નિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા, સુખમ્ સુખને,
સાત્ત્વિકમ્ સાર્વિક (સુખ), પ્રોક્તમ્ કહેલું, (છે).

ભાવાર્થઃ—જે સુખ તેની શરૂઆતમાં કંટાળ્યની કઠિન-
તાથી વિપતુલ્ય હોય, પણ અંતે અમૃતસમાન લાગે છે,
તે આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા સુખને
સાર્વિક સુખ કહેલું છે. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—હવે રાજસિક સુખનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ॥

પરિણામે વિપમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્, યત્, તદગ્રે, અમૃ-
તોપમમ્, પરિણામે, વિપમ્, એવ, તત્, સુખમ્, રાજસમ્, સ્મૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિષયાશ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ વિષયેન્દ્રિયાણિ,
તેષાં સંયોગઃ વિષયેન્દ્રિયસંયોગઃ, તસ્માત્ વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યત્ જે સુખ, વિષયેન્દ્રિયસં-
યોગાત્ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી, તદગ્રે તેની શરૂ

આત્મા, અમૃતોપમમ્ અમૃતસમાન, (પણ) પરિણામે અંતમાં, વિપમ્ વિષના, ઇવ તુલ્ય (હોય), તત્ તે, સુખમ્ સુખને, રાજસમ્ રાજસિક, સ્મૃતમ્ માનેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે સુખ, વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી, શરુઆતમાં અમૃતસમાન લાગતું હોય પણ અંતે વિષતુલ્ય જણાય તે સુખને રાજસિક સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૮.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક સુખના લક્ષણો ભગવાન કહે છે

યદગ્રે ચાનુવંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ॥

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, અગ્રે, ચ, અનુવંધે, ચ, સુખમ્, મોહનમ્, આત્મનઃ, નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્,

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મોહયતિ ઇતિ મોહનમ્, તત્ । નિદ્રા ચ આલસ્ય ચ પ્રમાદશ્ચ ઇતિ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદા, તેમ્પ ઉત્તિષ્ઠતિ ઇતિ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યત્ જે સુખ, અગ્રે આરંભમાં, ચ અને, અનુવંધે અંતમાં, ચ પણ, આત્મનઃ આત્માને, મોહનમ્ મોહ પમાડનારું, (તથા) નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્ નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલું હોય, તત્ તે સુખને, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે સુખ આરંભમાં તેમ જ અંતમાં આત્માને મોહ પમાડનારું તથા નિદ્રા, આલસ્ય અને

ઉત્પન્ન થએલું હોય, તે સુખને તામસિક સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૯.

અવતરણિકાઃ—સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણભેદવડે, ત્રિગુણાત્મિકા મૃષ્ટિનાં મુખ્ય પાત્રોનું વર્ણન કરી, તેમનાથી દ્રાઘપણ મુક્ત નથી એમ કહેતાં હવે તેનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન કહે છે:

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्याच्चिभिर्गुणैः ॥ ૪૦ ॥

૧ રાધવેન્દ્રકૃત અવંસંપ્રદ નામની ટીકામાં લખ્યું છે કે:—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ભેદથી જીવો ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં વળી સાત્ત્વિક વિગેરે જીવો પણ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ પ્રકારના છે. એટલે પિતૃ અને અધર્મ વિગેરે સાત્ત્વિક, તામસ; મુનિઓ સાત્ત્વિક, રાજસ; દેવતાઓ સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક. એ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક દેવતાઓમાં પણ બૃહસ્પતિ વિગેરે સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ; ઈંદ્ર સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, રાજસ; અને ધૃત્વાદિ રુદ્રપર્યંત સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક છે. તેમાં પણ રુદ્ર સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ; અક્ષણી અને ભારતી—સરસ્વતી સા., સા., સા., રાજસી તથા ધૃત્વા અને વાયુ સા., સા., સા., સાત્ત્વિક છે. માણસોમાં પણ મધ્યમ અને ઉત્તમ તે રાજસ, તે પણ પ્રત્યેક ત્રણ પ્રકારના છે. બ્રાહ્મણ આદિ અને પુરુષ પર્યંત જે જે ભાગવતો છે તે રાજસ, સાત્ત્વિક; તે રાજસ, સાત્ત્વિકોમાં પણ બ્રાહ્મણો રાજસ, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક; ક્ષત્રિઓ તો થોડા રજોયુક્ત હોવાથી રા., રા., સાત્ત્વિક; વૈશ્યો રજસ અને સત્ત્વવડે સમાન હોવાથી રા., રા., સાત્ત્વિક; અને શૂદ્રો તામસથી થોડા સત્ત્વવડે તથા રજસ અધિકવડે મુક્ત હોવાથી તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક છે, રા., સા., સા., વિગ્રેમાં પણ જે શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક છે તે ‘પરમહંસ’ કહેવાય છે, તે શિખા કે યજ્ઞોપવીતથી રહિત હોય છે અને એક હંડને ધારણ કરનારા છે. થોડા રજોયુક્ત સત્ત્વવાળા ‘હંસ’ કહેવાય છે, તે યજ્ઞોપવીત રાખે ૩ અને એક હંડ રાખે છે, પણ શિખા રાખતા નથી. તેથી પણ રજોયુક્ત સત્ત્વવાળા ત્રિહંડી-ત્રણહંડ ધારણ કરનારા, શિખા અને યજ્ઞોપવીત રાખનારા, પ્રત્યેક ગામમાં એક રાત્ર રહેનારા ‘ખડ્ગ’ કહેવાય છે. તેથી પણ વિશેષ રજસવાળા સાત્ત્વિક ત્રિહંડિઓ, શિખા અને યજ્ઞોપવીતવાળા, છંદગીપર્યંત પુત્રે અપાતા ભોજનવાળા તે ‘કુટી-ચક’ કહેવાય છે. વળી તામસો પણ સાત્ત્વિકાદિ ભેદવડે ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં નરાધમ તે સાત્ત્વિક, તામસ; દેત્યોના ભૂત-અધમ નોકરો તે રાજસ, તામસ; અને મહાદેવો તે તામસ, તામસ; કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—ન, તત્, અસ્તિ, પૃથિવ્યામ્, વા, દિવિ, દેવેષુ, વા, પુનઃ, સત્ત્વમ્, પ્રકૃતિજૈઃ, મુક્તમ્, યત્, ઇમિઃ, સ્યાત્, ત્રિભિઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતિમ્યઃ જાયન્તે इति પ્રકૃતિજાઃ, તૈઃ પ્રકૃતિજૈઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રકૃતિજૈઃ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા, ઇમિઃ એ, ત્રિભિઃ ત્રણ, ગુણૈઃ ગુણોથી, મુક્તમ્ મુક્ત, યત્ જે, (હોય) તત્ તે-તેવું, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ (પદાર્થ), પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વી ઉપર, દિવિ સ્વર્ગલોકમાં, વા અથવા, દેવેષુ દેવોમાં, (પણ) ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા એ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય તેવાં કેઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થ પૃથ્વીમાં, દેવલોકમાં કે દેવોમાં પણ નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર એ પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત છે એમાં સંશય નથી. ૪૦.

અનનરણિદઃ—“ એ પ્રમાણે સમસ્ત ક્રિયાઓ, ક્રિયાના કર્તાઓ, અને ફલ તથા પ્રાણિમાત્ર ને ત્રિગુણાત્મક જ હોય, તો પ્રાણીનો મોક્ષ અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મિક ભાવાથી પર નિસ્ત્રેગુણ્ય પદની પ્રાપ્તિ તેને કેમ સમવે ! ” એવા પ્રશ્નના સમાધાનમાં “ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ઇત્યાદિ પૃથક્ વર્ણો જુદાં જુદાં અનુષ્ઠેય કર્મોના આદેશપૂર્વક સરળતા છે, અને તે તે બતાવવામાં આવેલા પોતાપોતાના અનુષ્ઠેય કર્મોનું દરેક વર્ણનાં પ્રાણીઓ ને યથાર્થ પાલન કરે, તો કર્તવ્યનિષ્ઠતાને લીધે શ્રીપરમેશ્વરના પ્રમાદથી તેઓ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરીને મુક્ત થઈ શકે છે. ” એમ કહેવાના ઉદ્દેશથી આખી ગીતાના સારના સંગ્રહરૂપે નવીન પ્રકરણનો આરંભ કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે :

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ॥

કૈર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

૧ આ શ્લોકમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો એ ત્રણેય એક જ સમાસ્ય પદ છે, અને શૂદ્રોનું બીજું પદ છે, તેનું કારણ—એક ‘દ્વિજ નતિ’ અને બીજી ‘શૂદ્ર નતિ’ એમ બે જ નતિ બતાવવા માટેનું છે. તે માટે ભગવાન મનુએ કહેવું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે

બ્રાહ્મણા ક્ષત્રિયા વૈશ્યાસયો વર્ણા દિજાનય । ચતુર્થે રજજાનિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તીતિ વચ્ચમ ॥

બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો એ ત્રણ વર્ણો ‘દ્વિજનતિઓ’ છે તથા ચોથો શૂદ્ર તે એક નતિ ‘શૂદ્રનતિ’ જ છે પાંચમો કેઈ વર્ણ છે જ નહિ

એ ચારે વર્ણોના કર્મવિભાગો પણ બુદ્ધા બુદ્ધા તેમના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, તે પણ ભગવાન મનુ કહે છે

માતૃપ્રેરણધનન દ્વિતીય મૌજિવધનાત્ । અગ્રાસ્ય માતા ગાયત્રી પિતા ત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥

પ્રથમ માતાથી જન્મ અને બીજી મોછપદનથી જન્મ હોવાથી “દ્વાવ્યાં જન્મ-સત્કારાભ્યાં જાયતે અસૌ દિજ એટલે જન્મ અને સરકાર એ બંનેથી જ જન્મે છે તે ‘દ્વિજ’ કહેવાય છે” આદિ એ દ્વિજની માતા તે ગાયત્રી અને પિતા તે આચાર્ય કહેવાય છે

૨ બ્રાહ્મણાદિનાં કર્મો પણ ભગવાન મનુએ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે

અધ્યાપનમધ્યયન યજન યાજનં તથા । દાન પ્રતિગ્રહથેષ્ઠ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥

વેદ બાણવો તથા ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો, દાન આપવું તથા લેવું, આ ૭ કર્મો બ્રાહ્મણ માટે નિર્માણ કર્યા છે

પ્રજાનાં રક્ષણ દાનમિજ્યાધ્યયનમેષ્ઠ ચ । વિષયેષ્ઠપ્રતાન્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥

પ્રભુનું રક્ષણ કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ બાણવો અને સત્કારના વિષયો ઉપર આસક્તિ ન રાખવી, એ કર્મો ક્ષત્રિયોને માટે દુઃકામાં કહ્યેલા છે.

પશુનાં રક્ષણ દાનમિજ્યાધ્યયનમેષ્ઠ ચ । વાનિરૂપ્ય કુસીદ ચ વૈદ્યસ્ય કૃષિમેષ્ઠ ચ ॥

પશુઓનું રક્ષણ—પાલન કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ બાણવો, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજવદ્દાતરનો ધધો કરવો, તથા ખેતીવાડી કરવી, એ કર્મો વૈશ્ય માટે કહ્યેલા છે.

પરમેષ્ઠ તુ શૂદ્રસ્ય પ્રધુ કર્મ સમાદિશત્ । દેવેષ્ઠમેષ્ઠ વર્ણનાં ગુરુષ્ઠાપનસૂચયા ॥

શૂદ્રને માટે બ્રહ્માએ એક જ કર્મ કહ્યેલું છે, અને તે એ કે તેણે બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણે વર્ણોની ધર્મ કર્યા વિના સેવા કરવી

પદચ્છેદઃ—બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્, શૂદ્રાણામ્, ચ, પરંતપ, કર્માણિ, પ્રવિભક્તાનિ, સ્વભાવપ્રભવૈઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રાહ્મણાશ્ચ ક્ષત્રિયાશ્ચ વિશશ્ચ ઇતિ બ્રાહ્મ-
ણક્ષત્રિયવિશઃ, તેષાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્ । પરં શત્રુગણં તાપયતિ
ઇતિ પરંતપઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હૈ પરંતપ । પ્રકર્ષેણ વિમાગેન ભક્તાનિ ઇતિ
પ્રવિભક્તાનિ । પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માત્ ઇતિ પ્રભવઃ, સ્વસ્ય માવઃ
સ્વભાવઃ, સ્વભાવઃ એવ પ્રભવઃ યેષાં ગુણાનાં તે સ્વભાવપ્રભવાઃ, તૈઃ
સ્વભાવપ્રભવૈઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણક્ષત્રિ-
યવિશામ્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનાં, ચ તેમ, શૂદ્રાણામ્
શૂદ્રોનાં, (પણ) કર્માણિ કર્મો, સ્વભાવપ્રભવૈઃ સ્વભાવ એ જ જેની
ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેવા, ગુણૈઃ ગુણોવડે, પ્રવિભક્તાનિ (વિભાગ
પૂર્વક) વહેંચી નાખવામાં આવેલાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને
શૂદ્ર, એમ ચારે વર્ણનાં કર્મો સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ એ જ
જેમની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તેવા સત્વાદિ ગુણોવડે ખાસ
વિભાગપૂર્વક વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ તે સર્વનાં
ગુણોના ભેદ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કર્મો નિર્માણ કરેલાં છે
એમ તું માન. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણના તે નિમકત કર્મો કયા કયા
છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે; તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણના કર્મો કહે છે

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં વ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

૧ દયા ક્રમાડનસૂચા ચ શૌચાડનાયાસમગલમ્ । અર્પણમસ્પૃહન્ સર્વસાધારણાનિ ચ ॥

દયા, ક્રમા, અનસૂચા, શૌચ, અનાયાસ, મગલ, અર્પણ એ અને અસ્પૃહા, એ આઠ સર્વ વર્ગોના સાધારણ ધર્મો છે. એ દરેકના લક્ષણો બનવાનું બુદ્ધરૂપિએ નીચે પ્રમાણે કહેલા છે

પરે વા મધુર્હો વા મિત્રે દ્વેષ્ટરિ વા સદા । આપન્ને રતિતથ્ય તુ દયેષા પરિકીર્તિતા ॥

આપત્તિમા આવી પડેતા કોઈ પણ અન્યનું કે બધુર્વર્ગનું, મિત્રનું અથવા શત્રુનું પણ સદા રક્ષણ કરવું તેનું નામ 'દયા' છે.

વાદ્યે વાધ્યાનિકે ચેષ્ઠુ સ્વ ચૌરવાદિકે ક્ષષિત્ । ન ક્રુપ્યતિ ન વ્રાહ્મિ સાક્ષમા પરિકીર્તિતા ॥

બાદ્ય અથવા આધ્યાત્મિક હુ ખ પણ ક્ષવન્તિ આવી પડતાં તે હુ ખો ઉપ ભવનાગપર દોષ ન કરવો અથવા તેનું દહન ન કરવું તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે.

ન ગુણાન્ ગુણિનો હન્તિ સ્તૌતિ મન્વગુણાનપિ । નાન્યદોષેષુ રમતે સાનસૂચા પ્રકીર્તિતા ॥

ગુણીઓના ગુણોનું દહન-ખાડન-ન કરે, તેમના મદ-પોડા-ગુણોને પણ વખાણે, તથા ખીનઓના દોષોમા ન રમે-પ્રીતિ ન કરે તે 'અનસૂચા' કહેવાય છે.

અમક્ષપરિહારશ્ચ સસર્ગશ્ચાપ્યનિગુણે । સ્વધર્મ ચ ધ્યનસ્થાન શૌષમેતત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥

માત્ર વિગેરે અખાદ્ય અને મદિરા વિગેરે અપેય પદાર્થોના સર્વથા પરિહાર-ત્યાગ, સદ્ગુણી પુરુષોના સસર્ગ અને પોતાના ધર્મ માં સ્થિતિ, એ 'શૌચ' કહેવાય છે.

શરીર વીજ્યતે ચેન મુદ્ધમેનાડવિ કર્મણા । અત્યગ્ન તન્ન કર્તવ્યમનાયાત્ સ ડચ્યતે ॥

અતિ શુભ કમ દોષ તો પણ ને કરવાથી શરીર પીડાય તે કમ અત્યથ ન કરવું તે 'અનાયાસ' કહેવાય છે

પ્રશસ્તાચરણ નિત્યમપ્રશસ્તાવિસજનમ્ । જ્ઞાત્વ મહત્ત્વ મોક્ષ મુનિભિસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥

શાસ્ત્રોક્ત-અપણુ-ઉત્તમ આચરણ કરવું અને શાસ્ત્રે નિર્દિષ્ટ કરેલું આચરણ સવમા તજવું, તેને તત્ત્વદર્શી મુનિઓ 'મગલ' કહે છે.

સ્તોકાદપિ પ્રદાતવ્યમર્જનેનાન્તગત્મના । અહન્યહનિ ચત્કિચિદકાર્પણ્ય હિ તત્સ્યુતમ્ ॥

ચોડામાથી પણ મનમા દીનતા લાભ્યા વિના દરેકના ચત્કિચિત્-ચોડું પણ આપવું તે 'અર્પણ્ય' કહેવાય છે.

યથોત્પન્નેન સતોષ કર્નવ્યો હ્યપ્સસ્તુમા । વસ્ત્યાચિન્ત્યવિત્વાર્થ સામ્યદ્વા પરિકીર્તિતા ॥

પારકા વનનં ચિત્તવન કર્યા વગર પોતાને ને કંઈ અથ અથવા વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી મતે ય માનવો તે 'અસ્પૃહા' કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—શમઃ, દમઃ, તપઃ, શૌચમ્, ક્ષાન્તિઃ, આર્જવમ્, એવ, ચ, જ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનમ્, આસ્તિક્યમ્, બ્રહ્મકર્મ-સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દમ્યન્તે નિયમ્યન્તે इन्द्रियाणि અનેન इति દમઃ । શુચેઃ ભાવઃ શૌચમ્ । ऋजोः भावः आर्जवम् । ज्ञायते અનેન इति જ્ઞાનમ્ । विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् । अस्ति सर्वेश्वरः कश्चित् नियंता इति मतिः यस्य सः आस्तिकः, आस्तिकस्य भावः आस्तिक्यम् । ब्रह्मणां ब्राह्मणानां कर्म ब्रह्मकर्म । स्वभावात् जायते इति स्वभावजम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શમઃ અંતઃકરણનો નિગ્રહ, દમઃ બાહ્યેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, તપઃ (સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવતું મન, વાણી અને શરીરનું ત્રિવિધ) તપ, શૌચમ્ (મૃત્તિકા જલ વિગેરેથી બાહ્ય તથા ભાવશુદ્ધિથી આભ્યંતર એમ બે પ્રકારનું) શૌચ, ક્ષાન્તિઃ ક્ષમા, ચતથા, આર્જવમ્ સરલતા, એવ તેમ, જ્ઞાનમ્ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, વિજ્ઞાનમ્ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના આચરણથી થએલું અનુભવાત્મક જ્ઞાન, (અને) આસ્તિક્યમ્ આસ્તિકપણું, (એ) સ્વભાવજમ્ (સાત્ત્વિકગુણયુક્ત) સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થએલું, બ્રહ્મકર્મ બ્રાહ્મણભૂતિનું કર્મ, (છે).

ભાવાર્થઃ—અંતઃકરણનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મન, વાણી અને શરીરનું એમ ત્રણ પ્રકારનું તપ, બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકારનું શૌચ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકતા, એ નવ બ્રાહ્મણ ભૂતિનાં સાત્ત્વિકગુણયુક્ત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં વિશિષ્ટ કર્મ છે. ૪૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્માણે ક્ષત્રિયોનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો ભગવાન કહે છે:

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ॥
 દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શૌર્યમ્, તેજઃ, ધૃતિઃ, દાક્ષ્યમ્, યુદ્ધે, ચ,
 અપિ, અપલાયનમ્, દાનમ્, ઈશ્વરભાવઃ, ચ, ક્ષાત્રમ્, કર્મ,
 સ્વભાવજમ્,

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—શૂરસ્ય માવઃ શૌર્યમ્ । દક્ષસ્ય માવઃ
 દાક્ષ્યમ્ । ન પલાયનમ્ અપલાયનમ્ । ઈશ્વરસ્ય માવઃ ઈશ્વરભાવઃ ।
 ક્ષત્રસ્ય इदं ક્ષાત્રમ્ । સ્વભાવાત્ જાયતે इति સ્વભાવજમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શૌર્યમ્ શૂરવીરપણું, તેજઃ તેજ,
 ધૃતિઃ (મહાઆપત્તિમાં પણ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને ટકાવી
 રાખવાની શાંત ચિત્તવૃત્તિરૂપી) ધૈર્ય, દાક્ષ્યમ્ કુશલતા, ચ તથા,
 યુદ્ધે યુદ્ધમાં, અપિ પણ, અપલાયનમ્ ભાગી ન જવું, દાનમ્ દાન,
 ચ તેમ, ઈશ્વરભાવઃ પ્રભુત્વ, (એ) સ્વભાવજમ્ (રજોગુણયુક્ત)
 સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલું, ક્ષાત્રમ્ ક્ષત્રિયોનું, કર્મ કર્મ, (છે).

ભાવાર્થઃ—શૂરવીરપણું, તેજ, ધૃતિ, કુશલતા, યુદ્ધમાંથી
 પ્રાણાન્તે પણ ભાગી ન જવું, દાન તથા પ્રભુત્વ એ સાત,
 રજોગુણયુક્ત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં ક્ષત્રિયોનાં કર્મ છે. ૪૩.

† પ્રસન્ન વિનાશરણ શાસીરો વળદ વશ ચ ।

અશિષ્ટાનાં શાસન ચ તથેવાર્ષવિનાશનમ્ ॥

एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेनैः ॥ स्मृतिः ॥

બલાતકારથી ધન લઈ લેવું, સરીર સંબંધી દંડ કરવો—ફટકાનો માર
 અથવા કાસી દેવી વિગેરે, હુઆ લક્ષ્યાને શિક્ષા કરવી તેમ જ તેમના ધનને
 નાશ કરવો, એ ઇશ્વરભાવ છે, તે ક્ષત્રિયોથી ભિન્ન વર્ણોએ કરવો નહિ.

અવતરણિકા:—ક્ષત્રિયોના રન્નેગુણુજન્ય સ્વાભાવિક કર્મો કહી, હવે વૈશ્યોના તથા શૂદ્રોના કર્મો વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદ:—કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્, વૈશ્યકર્મ, સ્વભાવજમ્, પરિચર્યાત્મકમ્, કર્મ, શૂદ્રસ્ય, અપિ, સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ગાં રક્ષતિ इति ગોરક્ષ:, તસ્ય ભાવ: ગોરક્ષયદ્, વણિજ: કર્મ વાણિજ્યદ્, કૃપિશ્ચ ગોરક્ષ્યં ચ વાણિજ્ય ચ કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્ । વૈશ્યાના કર્મ વૈશ્યકર્મ । પરિચર્યા એવં આત્મા યસ્ય તત્ પરિચર્યાત્મકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વણી) કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્ ખેતી, ગાયોનું પાલન તથા વાણિજ્ય, (એ) સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થએલું, વૈશ્યકર્મ વૈશ્યોનું કર્મ, (છે તથા) પરિચર્યાત્મકમ્ (પ્રાદાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણુની) શુશ્રૂષા-સેવારૂપી, કર્મ કર્મ, શૂદ્રસ્ય શૂદ્રનું, અપિ પણ, સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલું, (કર્મ છે).

ભાવાર્થ:—ખેતીવાડી, ગાયો વગેરે પશુઓનું પાલન કરવું તથા વાણિજ્ય, એ વૈશ્ય જાતિનું સ્વાભાવિક કર્મ છે, તેમ પ્રાદાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણુની સેવા કરવી, એ શૂદ્રજાતિનું પણ સ્વાભાવિક જ કર્મ, છે. ૪૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ણુના કર્મ કહી હવે તે પ્રત્યેક વર્ણુને તેમના પોતાના કર્મ પ્રમાણે વર્તવાથી જે ફલ થાય છે, તે ભગવાન કહે છે

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ॥

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છ્રુણુ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સ્વે, સ્વે, કર્મણિ, અભિરતઃ, સંસિદ્ધિમ્, લભતે, નરઃ, સ્વકર્મનિરતઃ, સિદ્ધિમ્, યથા, વિન્દતિ, તત્, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અભિરતઃ રતઃ इति અભિરતઃ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તાં સંસિદ્ધિમ્ । નિતરાં રતઃ નિરતઃ, સ્વસ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તસ્મિન્ નિરતઃ इति સ્વકર્મનિરતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સ્વે, સ્વે પોતપોતાના, કર્મણિ કર્મમાં, અભિરતઃ નિરંતર લાગેલો, નરઃ પુરુષ, સંસિદ્ધિમ્ મોક્ષરૂપી ઉત્તમસિદ્ધિને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, (હવે) સ્વકર્મનિરતઃ પોતાના કર્મમાં સારી રીતે તત્પર રહેલો પુરુષ, સિદ્ધિમ્ જ્ઞાનસિદ્ધિને, યથા જેવી રીતે, લભતે મેળવે છે, તત્ તે, શ્રુણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—પોતપોતાના કર્મમાં સાવધાન રહેલો પુરુષ, મોક્ષરૂપી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. હે પાર્થ ! હવે પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેલો પુરુષ, જ્ઞાનસિદ્ધિને જેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે હું તને કહું હું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ૪૫.

અપતરણિકાઃ—જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકાર વિષે જ હવે ભગવાન વિવેચન કરે છે:

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬॥

પદચ્છેદઃ—યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, ભૂતાનામ્, યેન, સર્વમ્, इदમ્, તતમ્, સ્વકર્મણા, તમ્, અભ્યર્ચ્ય, સિદ્ધિમ્, વિન્દતિ, માનવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તેન સ્વકર્મેણા ।
અમિતઃ અર્ચયિત્વા ઇતિ અમ્યર્ચ્ય । મનોઃ અપત્ય પુમાન્ માનવઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યત્ જેનાથી, મૂતાનામ પ્રાણી-
ઓની, પ્રવૃત્તિ. ઉત્પત્તિ, ચેષ્ટા, ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ, (થાય છે તથા)
યેન જે વડે, इदम् આ, સર્વમ્ સઘળું જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત (છે),
તમ્ તેને, સ્વકર્મણા પોતાના કર્મથી, અમ્યર્ચ્ય પૂજને, માનવઃ
મનુષ્ય, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, વિન્વતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે ઇશ્વરથી સમસ્ત પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ,
ચેષ્ટા વિગેરે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તથા જે ઇશ્વરવડે આ આખું
જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તે ઇશ્વરની પોતાના પૂર્વેક્ષિત કર્મથી
આરાધના કરીને મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૬.

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે સ્વધર્મના નિયમિત કર્મો કરવાથી
મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે તેણે મોહ-
વશ થઈ પારકા ધર્મને વિશિષ્ટ માનીને, પોતાના ધર્મની અવગણના કરવી
નહિ, અને જો એમ કરે તો તેમા જ તેનું ખરું શ્રેય ગ્રહેલું છે, ” એ વાત
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ॥

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૪૭॥

૧ ધર્મ શ્રેય સમુદિત મેયોઽયુદયત્તણમ્ । સત્ત્વ પદ્ધતિષ્ઠ શ્રોત્વા વેદમુલ્ સનાતન ॥૧॥
વર્ણધર્મ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામત પરમ્ । વર્ણાશ્રમમૂર્તારમ્યુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥૨॥

સાસ્ત્રવિદિત ધર્મ એ જ કલ્યાણરૂપ કહેલો છે, અને કલ્યાણ એ અબ્યુદયક
લક્ષણ છે એટલે અભ્યુદયના કારણરૂપ તે વેદમુલક તથા સનાતન ધર્મ એ
પ્રકારનો કહેલો છે ૧

એક વર્ણધર્મ, બીજો આશ્રમોનો—બ્ર.ધનવન્, ત્રીજો વર્ણાશ્રમ (નિઃકલ્મશ)
ચોથો બોલ-શુભ્રવડે પ્રાપ્ત-વર્મ અને પાંચમો નૈમિત્તિક ધર્મ છે ૨.

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વભાવનિયતમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આત્નોતિ, ફિલ્વિપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યઃ ઇતિ શ્રેયાન્ । સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ । વિગતાઃ ગુણાઃ યસ્માત્ સઃ વિગુણઃ । પરસ્ય ધર્મઃ પરધર્મઃ,

એ પાંચે પ્રકારના ધર્મનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:

વર્ણત્વમેકમાભિત્ય ચો ધર્મઃ સંપ્રવર્તતે । વર્ણધર્મઃ સ ઇત્યસ્તુ ચયોપનયનં નૃપ ॥ ૩ ॥

હે રાજન્! કેવલ શ્રાદ્ધાણુ આદિ એક જ વર્ણપણુનો આશ્રય કરીને જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તે ‘વર્ણધર્મ’ કહેવાય છે; જેમ ઉપનયન (ચક્ષુષ્યવીત-જનોઈ). ૩.

યત્ત્વાભ્રમં સમાભિત્ય અધિકારઃ પ્રવર્તતે । સ છત્વાભ્રમધર્મઃ સ્પાદિક્ષાવળ્લાદિકો યથા ॥ ૪ ॥

જે કેવલ આશ્રમનો જ આશ્રય કરીને અધિકારરૂપે પ્રવર્તે છે—પ્રાપ્ત યાવ છે, તે “આશ્રમધર્મ” કહેવાય છે; જેમ શિક્ષાચરણ અને હંડધારણ. ૪.

વર્ણત્વમાભ્રમત્વઞ્ચ ચોઽધિકૃત્વ પ્રવર્તતે । સ વર્ણાભ્રમધર્મસ્તુ મૌઞ્યાદ્યા મેઘલા યથા ॥ ૫ ॥

જે ધર્મ વર્ણનો તથા આશ્રમનો એમ બંનેનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે “વર્ણાશ્રમધર્મ” કહેવાય છે; જેમ મૌઞ આદિની જુદી જુદી મેળલા. ૫.

ચો યુગેન પ્રવર્તતે યુગધર્મઃ સ ઇત્યતે । યથા મૃદ્ધાંભિષિક્તસ્ય મજાનાં પરિપાલનમ્ ॥ ૬ ॥

જે ધર્મ યુગનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે “યુગધર્મ” કહેવાય છે; જેમ રાજ્યાભિષેક કરાવવા ક્ષત્રિએ સર્વથા પ્રભુનું પાલન કરવું. ૬.

નિમિત્તમેકમાભિત્ય ચો ધર્મઃ સંપ્રવર્તતે । ત્રૈમિત્તિકઃ સ વિદ્યેયઃ પ્રાપ્ચિત્તવિધિર્વથા ॥ ૭ ॥

જે ધર્મ કેવળ નિમિત્તનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે તે “ત્રૈમિત્તિકધર્મ” બજાવો; જેમ પાપની નિવૃત્તિનિમિત્ત કરાવું પ્રાયશ્ચિત્ત. ૭.

સર્વ સામાન્ય ધર્મનું લક્ષણ:—

આનૃશંસ્યમહિંસા ચાપ્રમાદઃ સંવિમાનિતા । આદ્યધર્માતિયેયં ચ સત્ત્વમક્રોધ રવ ચ ॥ ૮ ॥

એણે શોણે સતોષઃ શોચં નિત્યાનસુહતા । આત્મજ્ઞાનં તિતિશ્ચ ॥ ધર્મઃ સાધારણો નૃપ ॥ ૯ ॥

હે રાજન્! અક્રૂરતા, અહિંસા, અપ્રમાદ, અન્યાદિકરું વિશામ પ્રમાણે ભૂત-પ્રાણીઓને પ્રહાન, શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિનો સત્કાર, સત્ય, અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીઓ-માં જ સંતોષ, શોચ, હુમેશ ઉપરિરહિત રહેવું, આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા એ સર્વ વર્ણોને એક સરખો ધર્મ છે. ૮-૯.

તસ્માત્ પરધર્માત્ । સુષ્ટુ અનુષ્ઠિતઃ ।તસ્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વભાવેન નિયતમ્ સ્વભાવનિયતમ્, । ક્રોતિ ઇતિ કુર્વન્ ।

અન્ય અર્થઃ—સ્વનુષ્ઠિતાત્ સુખથી પાલન કરા-
યલા, પરધર્માત્ પારકા-ખીજા ના ધર્મથી, વિગુણઃ ઓછી વિશિ-
ષ્ટતાવાળો-શુભ વિનાનો, (પણ) સ્વધર્મ. પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્
અતિશય કલ્યાણકારક, (છે કારણ કે) સ્વભાવનિયતમ્ (શુભોના
લેહ પ્રમાણે પોતાના વર્ણનું) સ્વાભાવિક નિયમિત, કર્મ કર્મ,
કુર્વન્ કરતો (પુરુષ), કિલ્બિપમ્ પાપને, ન, આપ્રોતિ
પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સુખથી પાલન કરાયલા પારકા-ખીજાના
ધર્મ કરતાં ઓછી વિશિષ્ટતાવાળો-શુભ વિનાનો પણ પોતાનો
ધર્મ અતિશય કલ્યાણકારક છે, (કારણ કે) શુભોના લેહ પ્રમાણે
પોતપોતાના વર્ણનાં સ્વાભાવિક રીતે નિયમિત કરેલાં કર્મો
જે પુરુષ કરતો રહે, તો તેને જરા પણ પાપ લાગતું નથી. ૪૭.

અવતરણિકાઃ—“પોતપોતાના વર્ણ તથા આશ્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-
વિદિત નિયત કર્મો કરવામા મનુષ્યને કર્મબંધન કે પાપ નથી, પણ જે
પોતાના વર્ણ કે ધર્મથી જરા પણ વિપરીત આચરણ કરે, તો તે મનુષ્ય
પોતાને હાથે જ પોતાને બચમા મૂકે છે, ” આવી વ્યવસ્થા હોવાથી તથા
“આત્મસંતાનને પ્રાપ્ત ન કરેલો કોઈ પણ મનુષ્ય કર્મ ક્યાં નિવાય ન્હી રહતો
જ નથી, તેથી પોતાના સ્વાભાવિક કર્મો કોઈ પણ જાતની દોષદષ્ટિ ન ગણીને
કરવા બેઠાએ, અને એમ જો કરવામા આવે તો મનુષ્ય ત્યારે પણ કર્મના
બંધનમા આવતો નથી, ” તે વાત ભગવાન અર્જુનને કહે છે

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ॥

સર્વાંરંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮

પદચ્છેદઃ—સહજમ્, કર્મ, કૌન્તેય, સદોપમ્, અપિ, ન, ત્યજેત્, સર્વારમ્ભાઃ, હિ, દોષેણ, ધૂમેન, અગ્નિઃ, ઇવ, આવૃતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સહ જાતમ્ इति सहजम्, તત્ । દોષૈઃ મહર્વર્તમાનં સદોપમ્, તત્ । આરમ્યન્તે इति आरम्भाः, સર્વે ચ તે આરમ્ભાશ્ચ મર્વારમ્ભાઃ । આ સમન્તાત્ વૃતાઃ આવૃતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! સહજમ્ સ્વભાવજન્ય, કર્મ કર્મ, સદોપમ્ દોષવાળું હોય, અપિ તોપણ, (મનુષ્યે તેનો) ન, ત્યજેત્ ત્યાગ કરવો નહિ, હિ કારણ કે, ધૂમેન ધૂમાડા વડે, અગ્નિઃ અગ્નિ, ઇવ જેવી રીતે, (ઢંકાયેલા છે તેવી રીતે) સર્વારમ્ભાઃ બધાં જ આરંભરૂપ કર્મો, દોષેણ દોષથી, આવૃતાઃ ઢંકાયેલાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે કૌન્તેય ! સ્વભાવજન્ય કર્મ ભલે દોષયુક્ત હોય, તો પણ મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કરવો નહિ, કારણ કે ધૂમાડા વડે જેવી રીતે અગ્નિ ઢંકાયેલા છે, તેવી રીતે બધાં જ કર્મો દોષથી ઢંકાયેલાં એટલે કે દોષયુક્ત છે, માટે કર્મથી રહિત—અક્રિય—ધવાની સ્થિતિથી પહેલાં કર્મ કરતા રહેવાની સ્થિતિમાં પ્રત્યેક જીવાત્માએ પોતાનાં સ્વભાવનિયત, શાસ્ત્રવિહિત કર્મો અવશ્ય કરતા રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મોનો મનુષ્યે કદીપણ ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. ૪૮.

અવતરણિકાઃ—“ નિષ્કામ કર્મયોગથી મનુષ્યને જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેના પરિણામે બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાસંબંધિની નૃસિંહ-સિદ્ધિ તે જાનીને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? ” તે મંત્રબમાં ભગવાન્ કહે છે :

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ॥

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અસક્તબુદ્ધિઃ, સર્વત્ર, જિતાત્મા, વિગત-
સ્પૃહઃ, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્, પરમામ્, સંન્યાસેન, અધિગચ્છતિ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અસક્તા બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ અસક્તબુદ્ધિઃ ।
મર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા । વિશેષેણ
જિતા સ્પૃહા યસ્માત્ સઃ વિગતસ્પૃહઃ । નિર્ગતાનિ કર્માણિ યસ્માત્ સઃ
નૈષ્કર્મ્યા, તસ્ય ભાવઃ નૈષ્કર્મ્યમ્, નૈષ્કર્મ્યસ્ય સિદ્ધિઃ નૈષ્કર્મ્ય-
સિદ્ધિઃ, તા નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ । સમ્યક્ ન્યાસઃ સંન્યાસઃ, તેન સંન્યાસેન ।

અન્વય અને અર્થઃ—સર્વત્ર પુત્ર, સ્ત્રી, ઇત્યાદિ સર્વભાં,
અસક્તબુદ્ધિઃ આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, જિતાત્મા અંતઃકરણને
વશ રાખનારો, (અને) વિગતસ્પૃહઃ (શરીર, જીવિત, તથા
લોગોમાં) જેની સ્પૃહા નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે તેવો આત્મજ્ઞાની,
સંન્યાસેન (સમ્યક્દર્શનપૂર્વક) સર્વ કર્મના સંન્યાસવડે,
પરમામ્ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ એવી, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ (કર્મજન્ય સિદ્ધિથી
જુદા જ પ્રકારની) નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ-સધોમુક્તિ-પારણામદાયિની.
સિદ્ધિને, અધિગચ્છતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—પુત્ર, સ્ત્રી, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રિય વસ્તુઓમાં
આસક્તિરહિત, અંતઃકરણને વશમાં રાખનારો, તથા લોગ્ય-
વસ્તુઓમાં સ્પૃહારહિત એવો આત્મજ્ઞાની, સમ્યક્દર્શનપૂર્વક
સર્વ કર્મના સંન્યાસવડે, સૌથી ઉત્કૃષ્ટ એવી કર્મજન્ય સિદ્ધિથી
ભિન્નપ્રકારની સધોમુક્તિરૂપ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પામે છે. ૪૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને માટે કહેલા અનાસક્તિ, સંયમ, નિરુપદ્રા તથા લાગ, એ ચારે સાધનોથી યુક્ત “સર્વ-કર્મના સંન્યાસી” ને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સાધનક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય છે? તે હવે ભગવાન કહે છે:

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા વ્રહ્મ તથાપ્રોતિ નિબોધ મે ॥

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

પદચ્છેદ:—સિદ્ધિમ્, પ્રાપ્તઃ, યથા, વ્રહ્મ, તથા, આપ્રોતિ, નિબોધ, મે, સમાસેન, એવ, કૌંતેય, નિષ્ઠા, જ્ઞાનસ્ય, યા, પરા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સિદ્ધચન્તિ કાર્યાણિ અનયા સા સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । નિશ્ચયેન બોધ ઇતિ નિબોધ ।

અન્યથા અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! સિદ્ધિમ્ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને, પ્રાપ્તઃ પ્રાપ્ત થયેલો (સુસુક્ષ્મ), યથા જેવી રીતે, વ્રહ્મ બ્રહ્મને, આપ્રોતિ પામે છે, તથા તેમ, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનની, યા જે, પરા ઉત્કૃષ્ટ, નિષ્ઠા સ્થિતિ, (છે તે) મે મારી પાસેથી, સમાસેન સંક્ષેપમાં, નિબોધ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સુસુક્ષ્મ જેવી રીતે બ્રહ્મને પામે છે, તથા જ્ઞાનની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે વિષે સંક્ષેપમાં હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૫૦.

અવતરણિકા:—“તે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા-સ્થિતિ-પરિસમાપ્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી?” તે હવે ભગવાન કહે છે:

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥

शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

पदच्छेदः—बुद्ध्या, विशुद्ध्या, युक्तः, धृत्या, आत्मानम्, नियम्य, च, शब्दादीन्, विषयान्, त्यक्त्वा, रागद्वेषौ, व्युदस्य, च; विविक्तसेवी, लब्धाशी, यतवाक्कायमानसः, ध्यानयोगपरः, नित्यम्, वैराग्यम्, समुपाश्रितः, अहंकारम्, बलम्, दर्पम्, कामम्, क्रोधम्, परिग्रहम्, विमुच्य, निर्ममः, शान्तः, ब्रह्मभूयाय, कल्पते.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—विशेषेण शुद्धा इति विशुद्धा, तया विशुद्ध्या । शब्दः आदौ येषां ते शब्दादयः, तान् शब्दादीन् । रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तौ । विशेषेण उदस्य इति व्युदस्य । विशेषेण वित्तान् देशान् सेवितुं शीलम् अस्ति अस्य इति विविक्तसेवी । लघु अशनं शीलं अस्ति

१ करोतु कमाणि स माकरोतु वा चिद्ब्रह्मभूयाय विमुक्तविग्रहः ।

गृहे बने वा निवसन् तथाऽग्निमे न्नैव योऽज्जिततत्त्वसंग्रहः ॥

नो ब्रह्मप्राप्तिं सारं सर्वं प्रकारेणा विब्रह्म-व्यवहारं मुक्ता होयते ॥ पुरुष वरमा हे वनमा अथवा सन्यासमा पश्य वसतो कर्म करो अथवा न करो तोपश्य नृक्षे तत्त्वानां समग्रं अनुष्ठान-साधनं कर्तुं ते तेव ते पुरुष ब्रह्मप्राप्तिं होवाप्ये तेने ॥ ४ पश्य कर्तव्यं २ हेतुं नयी.

અસ્ય ઇતિ લઘ્વાશી । વાક્ ચ કાયશ્ચ મનશ્ચ વાકાયમનાંસિ, યતાનિ
વાકાયમનાંસિ યસ્ય સઃ યતવાકાયમાનસઃ । ધ્યાનમ્ આત્મસ્વરૂપવિ-
ન્તનં ચ યોગઃ આત્મસ્વરૂપવિષયે એવ ચિત્તસ્ય એકાગ્રીકરણં ચ
ધ્યાનયોગૌ, ધ્યાનયોગયોઃ પરઃ ધ્યાનયોગપરઃ । વિગતઃ રાગઃ યસ્માત્
સઃ વિરાગઃ, વિરાગસ્ય ભાવઃ વૈરાગ્યમ્, તત્ । સમ્ સમ્યક્ ઉપાશ્રિતઃ
ઇતિ સમુપાશ્રિતઃ । વિશેષેણ મુક્તવા ઇતિ વિમુચ્ય । નિર્ગતઃ મમઃ મમભાવઃ
યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । બ્રહ્મણઃ ભૂયમ્ બ્રહ્મભૂયમ્, તસ્મૈ બ્રહ્મભૂયાય ।

અન્વય અને અર્થઃ—વિશુદ્ધિયા માયારહિત અત્યંત
શુદ્ધ, બુદ્ધિયા બુદ્ધિથી, યુક્તઃ શુદ્ધ થએલો (પુરુષ), ધૃત્વા ધૈર્યથી,
આત્માનમ્ આત્માને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, ચ તથા,
શબ્દાદીન્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આદિ, વિષયાન્
(ઇન્દ્રિયોના) વિષયોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, ચ તથા, રાગદ્વેષો
આસક્તિ અને દ્વેષને, વ્યુદસ્ય સર્વથા ત્યાગીને; વિવિક્તસેવી
એકાંત પ્રદેશોને સેવવાવાળો, લઘ્વાશી અલ્પ ભોજન કરવા
વાળો, યતવાકાયમાનસઃ વાણી, શરીર અને મન જેનાં પરમ
સંયમમાં છે તેવો, નિત્યમ્ નિરંતર, ધ્યાનયોગપરઃ આત્મસ્વરૂ-
પનુધ્યાન-ચિન્તન, આત્મસ્વરૂપની એકાગ્રતા અને તેમાં
નિમગ્ન થવામાં જ તત્પર રહેલો, વૈરાગ્યમ્ વિરક્તિને,
સમુપાશ્રિતઃ નિરંતર સેવનારો; (તેમ) અહંકારમ્ (શરીર
ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિમાંના) અહંકારને, ચલમ્ કામરાગાદિયુક્ત
સામર્થ્યને, કર્ષમ્ લૌકિક હર્ષ પછી ઉત્પન્ન થતી ઉચ્છ્રંબલતાને,
કામમ્ કામનાઓ-ઈર્ષ્યાઓ-અભિલાષાઓને, ક્રોધમ્ ક્રોધને,
(તેમ) પરિગ્રહમ્ (શરીરધારણ કરવાના પ્રસંગના બહાના હેઠળના)
બહુસંયમને-સર્વ દુર્ગુણોને, વિમુચ્ય છોડીને, નિર્મમઃ બિલકુલ

મમતારહિત થએલો, (અને) જ્ઞાન્તઃ પ્રશાન્ત અંતઃકરણ-
વાળો થયો થકો, બ્રહ્મમૂયાય બ્રહ્મસ્થિતિરૂપ થવાને માટે કલ્પતે
સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—અત્યંત વિશુદ્ધ બુદ્ધિયુક્ત મુમુક્ષુ, ધીરજથી
પોતાતા આત્માને નિયમમાં રાખીને, તથા શબ્દ, સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિ-
યોના વિષયોને, તેમ આસક્તિ અને દ્વેષનો પણ સમૂહ ત્યાગ
કરીને, એકાંત પ્રદેશનું સેવન કરતો, સૂક્ષ્મભોજન કરતો, વાણી,
શરીર, અને મનને વશમાં રાખતો, તથા આત્મચિન્તન, અને
આત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતા રાખી તેમાં જ નિમગ્ન થઈ રહેવામાં
જે પરમ કર્તવ્ય સમજે છે તેવો, વિરક્તિને નિરંતર સેવનારો
તથા અહંકાર, બલ, ઉદ્બળતા, ક્રમનાઓ, ક્રોધ, બહુસંબંધની
વૃત્તિ, ઇત્યાદિ સર્વ દુર્ગુણો છોડીને, મમત્વરહિત અને પ્રશાન્ત
ચિત્તવાળો થાય છે ત્યારે જ તે બ્રહ્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે
સમર્થ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૫૧-૫૩.

અવતરણિકાઃ—“ઉપરોક્ત ક્રમથી બ્રહ્માવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાને,
લૅકિક દૃષ્ટિએ જણાતું શોભ્યનો ગોચર કરવો વિગેરે ક્ષેપણ રહેતું નથી,
અર્થાત્ “યો બ્રહ્મ વેદ સ બ્રહ્મૈવ ભવતિ-જે બ્રહ્મને જાણે તે બ્રહ્મ જ થાય છે”
એ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે, તેમથી મનુષ્યના બધા માધારણ ધર્મો દૂર થઈ
જતા તે મમદૃષ્ટિવાળો અને મારો પરમ ભક્ત થાય છે” તે હકીકત જાગનાર
અર્જુનને કહે છે

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદઃ—બ્રહ્મભૂતઃ, પ્રસન્નાત્મા, ન, શોચતિ, ન,
કાંક્ષતિ, સમઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિમ્, લભતે, પરામ્ !

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્રહ્મ અવ્રહ્મ, અવ્રહ્મ વ્રહ્મ इव भूतः
इति ब्रह्मभूतः । प्रसन्नः आत्मा यस्य सः प्रसन्नात्मा । मम भक्तिः
मद्भक्तिः, तां मद्भक्तिम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વ્રહ્મભૂતઃ બ્રહ્મને પામેલો-બ્રહ્મ-
સ્વરૂપ-જ્ઞાની, પ્રસન્નાત્મા પ્રસન્ન-આનંદમય જેનો આત્મા
થઈ ગયેલો છે એવો થકો, ન, શોચતિ શોક કરતો નથી, ન
કાંક્ષતિ આકાંક્ષા પણ રાખતો નથી, (પરંતુ) સર્વેષુ સમસ્ત, ભૂતેષુ
પ્રાણિઓમાં, સમઃ સમાનદષ્ટિવાળો (થઈને), પરમ્ શ્રેષ્ઠ-જ્ઞાન-
લક્ષણા, (એવી) મદ્ભક્તિમ્ મારી ભક્તિને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્મને પામેલો અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થયેલો
જ્ઞાની આનંદમય જેનો આત્મા છે એવો થકો કોઈનો શોક
કરતો નથી, કે કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા રાખતો નથી, પરંતુ
ભૂતમાત્રમાં સમાન દષ્ટિવાળો થઈને મારી જ્ઞાનલક્ષણા એવી
પરમ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૪.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત ક્રમથી આત્મતત્ત્વપ્રદર્શિકા જ્ઞાનલક્ષણા
ભક્તિ જે મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય તો તેનું શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે
ભગવાન કહે છે:

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥૫૫॥

॥ तीर्थे अपचष्टहे वा नष्टमूर्तिरपि परित्यजन्वेहम् ।

જ્ઞાનસમકાલમુક્તઃ કેવલ્ય યાતિ દત્તશોકઃ ॥

જે જ્ઞાનની પરિપાક અવસ્થામાં મુકા છે-બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલો ॥ તે તીર્થમા
ગયવા ચાંડાલને ત્યાં પણ રમ્મતિ નહીં રીટી હોય છતાં દેહ ત્યાગ કરે તોપણ તે
શોકથી મુક્ત થઈ કેવલ્યને પામે છે.

પદચ્છેદઃ—ભક્ત્યા, મામ્, અભિજાનાતિ, યાવાન્, યઃ, ચ, અસ્મિ, તત્ત્વતઃ, તતઃ, મામ્, તત્ત્વતઃ, જ્ઞાત્વા, વિશતે, તદનન્તરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અભિતઃ જાનાતિ ઇતિ અભિજાનાતિ । યાવત્ પરિમાણમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યાવાન્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ । તસ્માત્ અનન્તરમ્ ઇતિ તદનન્તરમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(મુમુક્ષુ) ભક્ત્યા (મારી કૃપાએ મેળવેલી) ભક્તિના પ્રભાવે, યાવાન્ હું જેટલા પ્રમાણમાં, ચ તથા, યઃ જે રૂપ, અસ્મિ હું, (તે) તત્ત્વતઃ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક, અભિજાનાતિ સમથતાથી જાણે છે, (અને એપ્રમાણે) મામ્ મને, તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, જ્ઞાત્વા જાણીને, તતઃ પછી, તદનન્તરમ્ તે જ્ઞાનની પછુ ઉપરતિ થતાં, મામ્ મારામાં, વિશતે પ્રવેશ કરે છે એટલે મારોસ્વરૂપ જ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—મુમુક્ષુ-જ્ઞાની મારી કૃપાએ મેળવેલી પરમ ભક્તિના પ્રભાવે હું જેટલી મહત્તાવાળો તથા જે રૂપ હું, તે સધળું તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જાણે છે, અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી—તે તત્ત્વજ્ઞાનની પછુ ઉપરતિ થતાં, તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ ત્યારપછી મારામાં અને તેનામાં કોઈપણ જાતનો ભેદ ન રહેતાં તે મારામાં એક સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે. ૫૫.

અવતરણિકાઃ—વર્ણુ તથા આશ્રમના ધર્મો પ્રમાણે પોતપોતાના કર્તવ્યથી પ્રત્યેક પ્રાણી, ભગવાનના ભક્તિયોગની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, કે જેનું ફલ તે મુમુક્ષુને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં યોગ્યતા થવારૂપી મળે છે. તેથી હવે જે ભક્તિયોગના પ્રભાવે-પરિણામે મોક્ષફલદાયક જ્ઞાનનિષ્ઠા મનુષ્યને હાથ લાગે છે, તે ભક્તિયોગની પ્રશંસા કરતા ભગવાન કહે છે:

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વપાશ્રયઃ ॥

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬

પદચ્છેદઃ—સર્વકર્માણિ, અપિ, સદા, કુર્વાણઃ, મદ્વ
શ્રયઃ, મત્પ્રસાદાત્, અવાપ્નોતિ, શાશ્વતમ્, પદમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ— સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ
કર્માણિ, તાનિ । કુરુતે અસૌ કુર્વાણઃ । અહમ્ એવ વિશેષેણ અપ-સર્મા
આશ્રયઃ યસ્ય સઃ મદ્વપાશ્રયઃ । મમ પ્રસાદઃ મત્પ્રસાદઃ, તત્
મત્પ્રસાદાત્ । શશ્વત્ ભવં શાશ્વતમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(પુરુષ) સદા નિરંતર
મદ્વપાશ્રયઃ મારો જ આશ્રય રાખીને, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મો
કુર્વાણઃ કરતો થકો, અપિ પણ, મત્પ્રસાદાત્ મારો અનુગ્રહ
શાશ્વતમ્ નિત્ય, (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશિ, પદમ્ ૫૬
અવાપ્નોતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—પુરુષ નિરંતર મારા પરાયણ રહીને, પોતા
બધાં કર્મો કરતો થકો તે મારા અનુગ્રહથી નિત્ય અને અવિનાશ
એવા મારા પરમ વૈષ્ણવ પદને પામે છે. ૫૬.

અવતરણિકાઃ—“ ઇશ્વરભક્તિ, ઇશ્વર-ચરણ, અનન્યભાવ ત
સ્વકર્માનુષ્ઠાન, ઇત્યાદિ સાધનોથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી તે
સાધનોમાં તારે અવશ્ય પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. ” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
અર્જુનને કહે છે:

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ॥

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭ ॥

પદચ્છેદઃ—ચેતસા, સર્વકર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય, મત્પરઃ, બુદ્ધિયોગમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મચ્ચિત્તઃ, સતતમ્, ભવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । અહમ્ એવ પરઃ યસ્ય સઃ મત્પરઃ, અથવા મયિ એવ પરઃ મત્પરઃ । બુદ્ધિઃ—સમાહિતા બુદ્ધિઃ એવ યોગઃ ઇતિ બુદ્ધિયોગઃ, તં બુદ્ધિયોગમ્ । ઉપ આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ ઉપાશ્રિત્ય । મયિ એવ ચિત્તં યસ્ય સઃ મચ્ચિત્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચેતસા અંતઃકરણથી, સર્વકર્માણિ સધજાં કર્મોને, મયિ મારામાં, સંન્યસ્ય અર્પણ કરીને, મત્પરઃ મારે પરાયણ રહીને—હું જ જેને શ્રેષ્ઠ છું એવો થઈને, બુદ્ધિયોગમ્ સ્થિરબુદ્ધિરૂપી નૈષ્કર્મ્ય યોગનો, ઉપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, સતતમ્ નિરંતર, મચ્ચિત્તઃ મારામાં લાગેલા ચિત્તવાળો, ભવ તું થા.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અંતઃકરણથી સધજાં કર્મો મને અર્પણ કરીને, મારે પરાયણ જ રહી, સ્થિરબુદ્ધિરૂપી નિષ્કામ કર્મયોગનો આશ્રય કરીને, નિરંતર મારામાં જ ચિત્તને નિમગ્ન કરનારો થા. ૫૭.

અવતરણિકાઃ—“ મારામાં નિમગ્ન ચિત્ત થયાથી, જે શુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, તથા તેમ ન કરવાથી જે અનિષ્ઠ પરિણામ આવે છે, તે તું જાણી લે. ” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિપ્યાસિ ॥

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોણ્યાસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

પદચ્છેદઃ—મચ્ચિત્તઃ, સર્વદુર્ગાણિ, મત્પ્રસાદાત્, તરિ-
પ્યાસિ, અથ, ચેત્, ત્વમ્, અહંકારાત્, ન, શ્રોણ્યાસિ,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મયિ એવ ચિત્તં યસ્ય સઃ મચ્ચિત્તઃ ।
 સર્વાણિ ચ તાનિ દુર્ગાણિ ચ સર્વદુર્ગાણિ, તાનિ સર્વદુર્ગાણિ । મમ
 પ્રસાદઃ મત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ મત્પ્રસાદાત્ । અહંકરોતિ ઇતિ અહંકારઃ,
 તસ્માત્ અહંકારાત્ । વિશેષેણ નદ્દક્ષ્યસિ ઇતિ વિનંદ્યસિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મચ્ચિત્તઃ મારામાં ચિત્તને અર્પણ
 કરતો થકો, મત્પ્રસાદાત્ મારા અનુગ્રહવડે, સર્વદુર્ગાણિ બધી
 આપત્તિઓને, તરિપ્યસિ તું તરી જઈશ, અથા અને, ચેત્ કદાચિત્
 જો, ત્વમ્ તું, અહંકારાત્ અહંકારથી, (મારું કહેલું) ન, શ્રોણ્યસિ
 સાંભળીશ નહિ, (તો) વિનંદ્યસિ સર્વથા નષ્ટ થઈ જઈશ.

ભાવાર્થઃ—(હે અર્જુન !) જો તું મારામાં ચિત્તને અર્પણ
 કરનારો થઈશ તો મારો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી, તેવડે બધી આપ-
 ત્તિઓને સુગમતાથી તરી જઈશ, અને કદાચિત્ જો અહંકારથી
 મારું કહેલું નહિ સાંભળે તો અવશ્ય તું નાશ પામીશ. ૫૮.

અવતરણિકાઃ—અથવા અર્જુન કહે કે, “ હું સ્વતંત્ર છું, ખીનનું
 કહેલું શા માટે કરું ? ” તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન તેની પ્રકૃતિની પશ્-
 તંત્રતા બતાવે છે:

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ॥

મિથ્યૈર્પ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥૫૯॥

પદચ્છેદઃ—યત્, અહંકારમ્, આશ્રિત્ય, ન યોત્સ્યે, ઇતિ,
 મન્યસે, મિથ્યા, એપઃ, વ્યવસાયઃ, તે, પ્રકૃતિઃ, ત્વામ્, નિયોક્ષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ આશ્રિત્ય ।
 નિશ્ચયેન યોક્ષ્યતિ ઇતિ નિયોક્ષ્યતિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહકારમ્ અહંકારનો, આશ્રિત્વ આશ્રય કરીને, ન, યોત્સ્યે હુ યુદ્ધ કરીશ નહિ, इति એમ, एव જ મન્યસે તુ માને છે, (તો) एषઃ એ, તે તારો, व्यस्रायઃ વ્યસ્રાયઃ મિથ્યા વ્યર્થ છે, (કારણ કે), प्रकृति (તારી ક્ષત્ર) પ્રકૃતિ ત્વામ્ તને, नियोक्ष्यति (યુદ્ધમાં) નિયુક્ત કરશે.

ભાવાર્થઃ—અહંકારનો આશ્રય કરીને “હું યુદ્ધ કરીશ નહિ” એમ જ જે તું માને છે, તે તારો વ્યસ્રાયઃ વ્યર્થ છે, કારણ કે તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિ જ તને યુદ્ધમાં નિયુક્ત કરશે. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યો પોતાની પ્રકૃતિપ્રભુને સંનિહ્ય તારી પ્રકૃતિ જ તને તેમાં પ્રેરશે, માટે અહંકાર ટોળી મારા કથન પ્રમાણે આચરણ કરવા લેવાર છે.

અવતરણિકા—પ્રાણિમાત્ર પેદાશ અને અનુવ્રતતા દેવાથી તે પરાધીન છે એમ દર્શનતા બતાવનાર છે.

स्वभावजेन कैतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्किञ्चिद्व્યवशोऽपि तत् ॥૬૦॥

૧ પ્રાણસ્વારણાદર્શનવચન કવિત્વાત્ ।

કરતવ્ય પ્રકૃતિ નિમિત્ત મહર્ગ કર્મણ્યસા સ્વાત્ ॥

લોભાન્વ ઉદ્વેગાન્વ ઉદ્વેગ મનાત્મનુભાવત્ ।

પદચ્છેદઃ—સ્વભાવજેન, કૌન્તેય, નિવદ્ધઃ, સ્વેન,
ગા, કર્તુમ્, ન ઇચ્છસિ, યત્, મોહાત્, કરિષ્યસિ, અવશઃ,
, તત્

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય ભાવઃ સ્વભાવઃ, તસ્માત્ જાતં
વજસ્ર, તેન સ્વભાવજેન । નિતાન્તં વદ્ધઃ ઇતિ નિવદ્ધઃ । ન
અવશઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કોન્તેય ! સ્વભાવજેન
તેથી ઉત્પન્ન થએલા, સ્વેન પોતાના, કર્મણા કર્મથી, નિવદ્ધઃ
યલો છતાં, યત્ જે, મોહાત્ અવિવેકથી, કર્તુમ્ કર્મ કરવાને,
ચ્છસિ તું ઇચ્છતો નથી, તત્ તે અપિ પણ, અવશઃ પ્રકૃતિને
ીન રહેલો, કરિષ્યસિ તું (અવશ્ય) કરીશ.

ભાવાર્થઃ—હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા
ના વર્ણુ તથા ધર્મનાં સ્વાભાવિક કર્મોથી બંધાયેલો હોવા
, માત્ર અવિવેકથી જે કરવાને તું હુમણુ ઇચ્છતો નથી,
ણુ પ્રકૃતિને વશ હોવાથી, તું અવશ્ય કરીશ, કારણકે તારી
તે જ તે તને કશાવશે એમતું સમજ. ૬૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે પ્રાણીઓની પ્રકૃતિસંબંધી પરતંત્રતા
હવે અંતર્યામી ધર્મવર, પાસે પણ તે પરતંત્ર છે તે વાત બગવાન કહે છે :

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

આમયન્સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ઈશ્વરઃ, સર્વભૂતાનામ્, હૃદ્દેશે, અર્જુન,
તિ, આમયન્, સર્વભૂતાનિ, યંત્રારૂઢાનિ, માયયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—इष्टे असौ ईश्वरः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां सर्वभूतानाम् । हृदयस्य देशः हृद्देशः, तस्मिन् हृद्देशे । भ्रामयति इति भ्रामयन् । यन्त्रेषु आरूढानि यन्त्रारूढानि, तानि ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! ઈશ્વરઃ ઇશ્વર, માયયા પોતાની યોગભાયાવડે, સર્વભૂતાનિ સર્વ પ્રાણીઓને, યન્ત્રારૂઢાનિ યંત્રપર ચઢાવેલાં, (હોય તેમ) ભ્રામયન્ ભ્રમણ કરાવતા થકા, સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણીઓના, હૃદ્દેશે હૃદય-પ્રદેશમાં, તિમ્મતિ રહે છે

હાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પરમાત્મા પોતાની યોગભાયાવડે, પ્રાણિમાત્રને જાણે યંત્ર પર બેસાડેલાં હોયની તેની માફક ભ્રમણ કરાવતા થકા પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરાધીન જ છે અને તે જેમ ચલાવે છે તેમ તેમને ચાલવું પડે છે. અને તેથી તેમની આધીનતાને અંગે પણ તારે તારું યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવું જ પડશે એમાં સંશય નથી. ૬૧.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્ર ઇશ્વરને આધીન હોવાથી, મુમુક્ષુએ ઇશ્વરને જ તરણે જવું યોગ્ય છે અને તે પ્રમાણે તું પણ જો જામ્ય તો પરમ શાન્તિ પામીશ ” એમ ઉપદેશ આપતા ભગવાન કહે છે.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ૬૨ ॥

પદચ્છેદઃ—તમ્, એવ, શરણમ્, ગચ્છ, સર્વભાવેન
ભારત, તત્પ્રસાદાત્, પરામ્, શાન્તિમ્, સ્થાનમ્, પ્રાપ્સ્યસિ, ૨૧

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વશ્વાસૌ માવશ્ચ સર્વભાવઃ, તેન સર્વ-
ભાવેન । તસ્ય પ્રસાદઃ તત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ તત્પ્રસાદાત્ । પ્રકર્ષેણ
આપ્સ્યસિ ઇતિ પ્રાપ્સ્યસિ । શશ્વત્ ભવં શાશ્વતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! (તું પણ)
સર્વભાવેન સમગ્રભાવથી, તમ્ તેને, જ, શરણમ્ શરણે, મચ્છ
જ, તત્પ્રસાદાત્ તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી, પરમ્ પરમ, શા-
ન્તિમ્ શાંતિને, (તથા) શાશ્વતમ્ શાશ્વત-નિત્ય, (એવા) સ્થાનમ્
(વિઘ્નુના) પરમ પદને, પ્રાપ્સ્યસિ (ઘણી સહેલાઈથી)
પ્રાપ્ત કરીશ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશી અર્જુન ! તું પણ મન વાણી
અને કર્મના સમગ્ર ભાવથી, ઉપર કહેવામાં આવેલા સર્વાન્ત-
યામી, અને સર્વના પ્રવર્તક એવા પરમાત્માને જ શરણે જ.
તેમ કરવાથી તે પરમાત્માના અનુગ્રહવડે સર્વેતદ્વૃષ્ટ શાન્તિ,
તેમ જ વિઘ્નુના નિત્ય એવા પરમપદને તું ઘણી સહેલાઈથી
પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૬૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યુદ્ધથી વિમુખ થએલા અર્જુનને
ભગવાને જે કંઈ યથોચિત ઉપદેશ આપવાનો હતો તે આપ્યો અને જે
કંઈ ક્ષત્રિયને યોગ્ય કાર્ય હતું તે ઉત્તમ રીતથી સમજાવ્યું અને મનુષ્ય
માત્રને અંતિમ મેળવવા યોગ્ય વસ્તુ પણ સત્ય રીતે કહી અને તેમાંથી
હવે અર્જુનની પોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે પણ સાહસ કરતાં વિચારપૂર્વક
જે યોગ્ય લાગે તે તેણે કરવું એમ તેને જણાવતાં આખી ભગવદ્ગીતાનો
ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન કહે છે:

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, તે, જ્ઞાનમ્, આસ્વાત્મમ્, ગુહ્યાત્, ગુહ્ય-
ત્તરમ્, મયા, વિમૃશ્ય, एतत्, અશેષેણ, યથા, ઇચ્છસિ, તથા, કુરુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ રચાતમ્ ઇતિ આસ્વાત્મમ્ ।
અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતરમ્ । વિશેષેણ સૃષ્ટ્વા ઇતિ વિમૃશ્ય । ન
શેષમ્ અશેષમ્, તેન અશેષેણ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઇતિ એ પ્રમાણે, ગુહ્યાત્ શુભશી,
(૫૫) ગુહ્યતરમ્ અત્યંત શુભ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, મયા મેં, તે તને,
આસ્વાત્મમ્ ઇદમ્, (છે) एतत् એ જ્ઞાનનો, અશેષેણ સં પૂર્ણપણે,
વિમૃશ્ય વિચાર કરીને, યથા જેમ, ઇચ્છસિ તારી ઇચ્છામા
આવે, તથા તેમ, કુરુ તું કર.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે અત્યંત શુભમા શુભ રાખવા
ચોગ્ય જે જ્ઞાન છે તે મેં તને વિસ્તારપૂર્વક કહી દીધું છે, હવે
એ જ્ઞાનનો યથાર્થ રીતે સં પૂર્ણતાથી વિચાર કરીને પછી જેમ
તારી ઇચ્છામા આવે તે પ્રમાણે તું કર. ૬૩

અવતરપિઠ્ઠાઃ—“ એ પ્રમાણે મમતા ગીતાના પૂર્ણપરના દિગ્દર્શન
દ્વારા તારાપર્યંતની ક્રિયા કે તેના પરમભાવને પામવાને અર્થુન અન્ત
મય ૩,” એમ મમ ૭ અતિ વાત્સલ્યથી જનવાનુ શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ
પોતાના મમત્ર ચક્રવર્તીને ઉપમદ્વા કરતા તણુ મોક્ષથી અનુનને કહે છે

સર્વગુહ્યતમં भूयः शृणु मे परमं वचः ॥

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥૬૪॥

પદચ્છેદઃ—સર્વગુહ્યતમમ્. ભૂયઃ, શ્રુણુ, મે, પરમમ્,
વચઃ, શ્રુણુ, અસિ, મે, દૃઢમ્, ઇતિ, તતઃ, વક્ષ્યામિ, તે, હિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગૂહિતુમ્ ડચિતમ્ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્, સર્વેષુ ગુહ્યતમમ્ ઇતિ સર્વગુહ્યતમમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મૂયઃ ક્રૂરી પશુ, સર્વગુહ્યતમમ્ બધાં શુષ્ત રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમાં અતિ શુષ્ત, (એવું) મેં મારું, પરમમ્ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ, વચ્ચઃ વચન, શુણ્ણ સાંભળ, (કારણ કે તું) મેં મારો, દ્વદ્વમ્ અત્યંત, રૂપઃ પ્રિય, અસિ છે, ઇતિ એ હેતુથી, તે તારું, હિતમ્ હિત, વક્ષ્યામિ હું (તને) કહીશ.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! ક્રૂરી પશુ, બધાં શુષ્ત રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમાં અતિ શુષ્ત એવું મારું વચન સાંભળ, કારણ કે તું મને અનન્ય રીતે અત્યંત પ્રિય છે, એ હેતુથી તારું પરમ હિતકારક જે કંઈ હશે તે હું તને કહીશ. ૬૪.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત અર્જુનનું હિતકારક એવું પ્રસ્તુત ગુચ્છાન કયું છે તે ભગવાન કહે છે :

મૈન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

પદચ્છેદઃ—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્, નમસ્કુરુ, મામ્, એવ, એષ્યસિ, સત્યમ્, તે, પ્રતિજાને, પ્રિયઃ, અસિ, મે.

૧ અર્ધમેષસહસ્રાણી સહસ્ર યઃ સમાચરેત્ ।

નાસી નત્કલમાપ્નોતિ મદ્ભક્ત્યા ચદવાન્નુયાત્ ॥ ભાગ્ને ॥

મારી સહિતબંડે મનુષ્ય જે કળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે કળ લાખો અશ્વમેધ-યજ્ઞ કરે તે પશુ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મયિ એવ મનઃ યમ્ય સઃ મન્મનાઃ ।

મમ ભક્તઃ મદ્ભક્તઃ । મા યજતે અસૌ મદ્યાજી ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મન્મનાઃ મારામાં મનવાળો, મદ્ભક્ત. મારો ભક્ત, (અને) મદ્યાજી મારું યજન કરનાર, મવ થા, (તેમ) મામ્ મને, નમસ્કુરુ નમસ્કાર કર, (એથી) મામ્ મને, એવ જ, એવ્યસિ તું પામીશ, (એ) તે તને, સત્યમ્ સત્ય રીતે, પ્રતિજાને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, (કારણ કે તું) મે મને, પ્રિય. પ્રિય, અસિ છે.

હોવાર્થઃ—હે, અર્જુન ! તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત, અને મારું યજન કરનાર થા, તેમ મને નમસ્કાર કરતો રહે, એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ, એ હું તને સત્ય રીતે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, કારણ કે તું મને પ્રિય છે. અર્થાત્ તું મને પ્રિય હોવાથી જ મેં તને એ તારું હિતકર વચન કહ્યું છે અને તેથી તે પ્રમાણે જ વર્તન કરી તું તારું કલ્યાણ કર. ૬૫.

અવતરણિકાઃ—પરમેશ્વરના યજનરૂપ કર્મયોગ તથા તેના પરમ-રહસ્યનો તેમ જ ઈશ્વરચરણરૂપ ભક્તિયોગનો પણ ઉપલા શ્લોકમાં ઉપસં-હાર કરી, હવે કર્મ, તથા ભક્તિ, એ બંને યોગના પરિણામરૂપ આગળ કહેલા મૂર્તિ વેદાતપ્રતિપાદ સમ્યગ્-દર્શનનો પણ પ્રસંગોપાત્ત ઉપસંહાર કરતા ભગવાન કહે છે.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

૧ તસ્યેવાહ મમેવાસી સ દ્વાહમિતિ ત્રિષા ।

મગવચ્છરણત્વ સ્પર્શસાધનામ્પ્રાસંગોગત ॥ પાપ્યે ॥

તે પ્રભુનો જ હું છું, મારા જ તે પ્રભુ છે અને હું તે જ પ્રભુરૂપ છું એ પ્ર-
ત્યક્ષ પ્રકારનું ભગવાનનું ચરણપાછું સાવનોના બન્ધાસ અને ચોખથી થક દા

પદચ્છેદઃ—સર્વધર્માન્, પરિત્યજ્ય, મામ્, એકમ્,
શરણમ્, વ્રજ, અહમ્, ત્વા, સર્વપાપેભ્યઃ, મોક્ષયિષ્યામિ,
મા, શુચઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે ધર્માશ્ચ સર્વધર્માઃ, તાન્
સર્વધર્માન્ । પરિતઃ ત્યક્ત્વા ઇતિ પરિત્યજ્ય । સર્વાણિ ચ તાનિ પાપાનિ ચ
સર્વપાપાનિ, તેભ્યઃ સર્વપાપેભ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વધર્માન્ બધા ધર્મોને, પરિત્યજ્ય
છોડીને, એકમ્ એકલા, મામ્ મને—મારે, શરણમ્ શરણે, વ્રજ બ્રજ,
અહમ્ હું, ત્વા તને, સર્વપાપેભ્યઃ સર્વપાપમાંથી, મોક્ષયિષ્યામિ
મુક્ત કરીશ, મા, શુચઃ તું શોક કર નહિ.

તથાપિ મેદાપગમે નાથ તથાહં ન મામકીનસ્ત્યમ્ ।

સામુદ્રો હિ તારકઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારકઃ ॥ ૧ મુદુશરણમ્ ॥

જે કે મારો બેઠાવા નાથ થયો છે. તથાપિ હે નાથ ! હું તમારો છું, પણ
તમે મારા નથી. કારણ તરંગ સમુદ્રનો હોઈ શકે પરંતુ ક્યાંય પણ તરંગનો સમુદ્ર
હોઈ શકે નહિ, એ ‘મુદુશરણ’ કહેવાય છે.

દસ્તમુલ્લિપ્ય વાતોપ્રસિદ્ધિયલ્લાઘ્ન કિમદ્રુતમ્ ।

દ્વિયાદિ નિર્યાસિ પૌરુષં ગણયામિ તે ॥ ૨ મધ્યં શરણમ્ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! બહુજાણીથી હાથ છોડાવી બાગી બધા છે । તેમાં શું અદ્ભુત
કંઈ ? પણ જે તમે મારા દ્વિયામાંથી નીકળી બહાર તો તમારું મર્દાપણું—બલિષ્ઠ
પણું ગણી શકું ! એ ‘મધ્યં શરણ’ કહેવાય છે.

સક્તામિદમહં ચ વાસુદેવઃ પરમપુમાન્ પરમેશ્વરઃ સ એકઃ ।

ઇતિ માતેરત્તલા મવત્યનન્તે દ્વિયગતે વ્રજ તાન્ વિહાય દૂરાત્ ॥ ૩

અવધિમાત્રં શરણમ્ ॥

મે મારા દૂતને કહ્યું છે કે—“આ આશુ” બગત અને હું તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ-
રૂપ છીએ અને પરમ પુરુષ, પરમેશ્વર, તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે” આવી
જેમની દ્વિયામાં રહેલા અનંત ભગવાનમાં અચલ-સ્થિર મતિ થાય છે તેમને દૂરથી
જ મુખી દઈને હ આજ્ઞો બા !” એ અવધિ માત્ર શરણ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—(હે અર્જુન !) સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને તું એકલા મને જ શરણે આવ, અને એમ મારે શરણે આવવાથી હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, માટે તું શોક કર નહિ. ૬૬.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે બે શ્લોકથી “જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્” એ બીજા અધ્યાયમાં દર્શાવેલા જ્ઞાન અને કર્મ, એ બંને યોગનો ઉપસંહાર કરી હવે ભગવદ્ગીતાશાસ્ત્રનો સંપ્રદાયવિધિ કેવા પ્રકારનો છે તે ભગવાન જણાવે છે:

ईदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

પદચ્છેદ:—ઈદમ્, તે, ન, અતપસ્કાય, ન, અભક્તાય, કદાચન, ન, ચ, અશુશ્રૂષવે, વાચ્યમ્, ન, ચ, મામ્, યઃ, અભ્યસૂયતિ.

व्युत्पत्तिसमासा:—ન વિદ્યતે તપઃ યસ્મિન્ સઃ અતપસ્કઃ, તસ્મૈ અતપસ્કાય । ન મક્તઃ અભક્તઃ, તસ્મૈ અભક્તાય । ન વિદ્યતે શુશ્રૂષા યસ્મિન્ સઃ અશુશ્રૂષુઃ, તસ્મૈ અશુશ્રૂષવે ।

અન્યથા અને અર્થ:—ઈદમ્ આ જ્ઞાન, તે તારે, અતપસ્કાય તપસ્વી ન હોય તેવાને, ન, વાચ્યમ્ કહેવું નહિ, અભક્તાય

૧ વિદ્યાદ્ વૈ બ્રાહ્મણમાજગામ ગોપાય મા શેવધિષ્ઠેઽહમસિમ ।

અસૂયકાયાનૃજવેઽયનાય ન મા ધ્રૂવાર્ચીર્મવતી તથા સ્યામ્ ॥ શ્રુતે ॥

વેઃ વિગેરે વિદ્યા અનધિકારીને પ્રાપ્ત થતા તે વિદ્યાનું દાન આપનાર-મહાવનાર બ્રાહ્મણ પાસે જઈને કહે છે કે, “હે બ્રાહ્મણ તું અસૂયા કરનાર, અસરલ-અમક્ત કે ઉદ્ધત હોય અને જીતેદ્રિય ન હોય તેને મારું કથન-સલાવણુ-વિદ્યાદાન ન કર કારણ કે તેથી હું વીર્યહીન થઈ જઈશ, માટે મારું રક્ષણ કર, કારણ હું તને ભોળ તથા મોક્ષ આપનારી છું.”

ભગવાન્નો ભક્ત ન હોય તેવાને, ન (કહેવું) નહિ, અશુદ્ધપણે
સેવાભાવવાળો ન હોય તેવાને, ચ તથા, યઃ જે, મામ્ મારો,
અમ્યસૂચયતિ દ્વેષ કરે છે તેવાને, કદાચન કદિ પણ, ન, (કહેવું) નહિ.

ભાવાર્થ:—આ શુદ્ધ જ્ઞાન, તારે જે તપસ્વી ન હોય તેવાને,
ભગવાન્નો ભક્ત ન હોય તેવાને, સેવાભાવ યુક્ત ન હોય તેવાને,
તથા જે મારો દ્વેષ કરતો હોય તેવાને કદી પણ કહેવું નહિ. ૬૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો સંપ્રદાયવિધિ કહી હવે તે સંપ્ર
દાયપ્રવર્તકનું કલ કહે છે:

યં इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, इदम्, परमम्, गुह्यम्, मद्भक्तेषु,
अभिधास्यति, भक्तिम्, मयि, पराम्, कृत्वा, माम्, एव,
एष्यति, असंशयः.

व्युत्पत्तिसमाप्ता:—मम भक्ताः मद्भक्ताः, तेषु मद्भक्तेषु ।
न संशयः असंशयः ।

૧ પુસ્તાનુપુસ્તકવિષયેષુ ચ તત્ત્વોડયિ બ્રહ્માવલોકનનિરૂદ્ધમના હિ યોગી ।

સંગીતતાલપારિનૃત્યનસ ગતાઢપિ મૌલિચક્રમ્પારિરક્ષણધર્મીતીવ ॥

યોગી પુરુષ ખાણની પછી ખાણ સલાવવામાં તત્પર રહે, તોપણ પ્રલ્લ નિરી-
ક્ષણમાં અત્યંત દૃઢ મનવાળો ન હોય છે. જેમ સંગીત, તાલ અને ચારે તરફ
નાચવામાં વસ થઈ ગયેલી-તેમાં લીન બનેલી છતાં પણ માયા પર રહેલા ધડાનું
રક્ષણ કરવાની સુરત રાખનારી નદી ધડાનું રક્ષણ કરવા ચૂકતી નથી.

એ ન્યાય પ્રમાણે બીજાઓને ગીતાનો ઉપદેશ આપવા પ્રવૃત્ત થએલો
છતાં સિદ્ધ થએલો થતિ સર્વેના આત્મા અને અદ્વિતીય એવો જે હું પરબ્રહ્મ, તેમાં
ન સમાધાના અભ્યાસગળવડે સર્વપ્રકારે સર્વ દૃશ્યને આરોપિત માનતો
મને ન પાને છે.

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, इदम् આ, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ગુહ્યમ્ ગુહ્ય (જ્ઞાન), મદ્ધક્તેષુ મારા ભકતોમાં, અભિધાસ્યતિ ડહેશે, (તે મનુષ્ય) મયિ મારાવિષે, પરમ્ પરમ, મક્તિમ્ ભક્તિ, કૃત્વા કરીને, અસંશયઃ સંશયરહિત થયો થકો, મામ્ મને, एव જ, एष્યતિ પામશે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય આ શ્રેષ્ઠ એવું રહસ્યમય જ્ઞાન, મારા ભકતોમાં ગાંધને સમજાવશે, તે મનુષ્ય મારામાં પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને સંશયરહિત થયો થકો મને જ પામશે, એમાં સંશય નથી. ૬૮

અવતરણિકાઃ—“ મુક્તિનાં અનેક સાધનોમાં ધ્યાન એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાધન હોવાથી ધ્યાનનિષ્ઠ મુમુક્ષુને તેમાં—તેના પ્રત્યાગ્માં પ્રવૃત્તિ થવી અસંભવિત છે ” એમ કદાચ અર્જુન કહે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં જગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ “ એ પ્રમાણેના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર મનુષ્ય મને અત્યય પ્રિય છે, ” એમ કહી જ્ઞાનપ્રચારના માહાત્મ્યનું દિગ્દર્શન કરાવતાં કહે છે:

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ૬૯ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, તસ્માત્, મનુષ્યેષુ, કશ્ચિત્, મે, પ્રિયકૃત્તમઃ, ભવિતા, ન, ચ, મે, તસ્માત્, અન્યઃ, પ્રિયતરઃ, ભુવિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રિયં કરોતિ ઇતિ પ્રિયકૃત્, અતિશયેન પ્રિયકૃત્ ઇતિ પ્રિયકૃત્તમઃ । અતિશયેન પ્રિયઃ ઇતિ પ્રિયતરઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, તસ્માત્ તે જ્ઞાનપ્રવર્તક મનુષ્યથી, કશ્ચિત્ કોઈ પણ, મે મારું, પ્રિયકૃત્તમઃ વધારે પ્રિય કરનાર, ન નથી, ચ તેમ, તસ્માત્ તેનાથી,

પ્રિયતરઃ વિશેષ પ્રિય, અન્યઃ બીજો ડોઈ, મુવિ પૃથ્વીપર, ન, મવિતા ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ.

ભાવાર્થઃ—મનુષ્યોમાં, જ્ઞાનસંપ્રદાયપ્રવર્તક જે મનુષ્ય છે તે મનુષ્યથી મારું અધિક પ્રિય કરનાર ડોઈ પણ નથી, તેમ જ તે મનુષ્યથી મને વિશેષ પ્રિય બીજો ડોઈ પૃથ્વી પર ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ. ૬૯

અપતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાનપ્રચારકના માહાત્મ્યનું તથા ફલનું કથન કરી હવે, એ જ્ઞાનનું અધ્યયન કરનારને શું ફલ થાય છે તે ભગવાન જણાવે છે:

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥૭૦॥

પદચ્છેદઃ—અધ્યેષ્યતે, ચ, યઃ, ઇમમ્, ધર્મ્યમ્, સંવાદમ્, આવયોઃ, જ્ઞાનયજ્ઞેન, તેન, અહમ્, ઇષ્ટઃ, સ્યામ્, ઇતિ, મે, મતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્માત્ અનપેતઃ ધર્મ્યઃ, તં ધર્મ્યમ્ । સમ્ સમ્યક્ વાદઃ ઇતિ સંવાદઃ, તં સંવાદમ્ । જ્ઞાનમ્ એવ યજ્ઞઃ ઇતિ જ્ઞાનયજ્ઞઃ, તેન જ્ઞાનયજ્ઞેન ॥

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, આવયોઃ આપણા બંનેના, ઇમમ્ આ, ધર્મ્યમ્ ધાર્મિક, સંવાદમ્ સંવાદનું, અધ્યેષ્યતે અધ્યયન કરશે, તેન તેનાવડે, ચ ખરેખર, અહમ્ હું, જ્ઞાનયજ્ઞેન (વિધિ, જપ, ઉપાંશુ, માનસ, ઇત્યાદિ યજ્ઞોમાં વિશિષ્ટ) જ્ઞાનયજ્ઞથી, ઇષ્ટઃ પૂજિત, સ્યામ્ થાઉં, (હું) ઇતિ એમ, મે મારું મતિઃ માનવું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય, આપણા જન્મેના આ ધાર્મિક સંવાદનું અધ્યયન કરશે, તેણે સર્વ યજ્ઞોમા વિશિષ્ટ એવા જ્ઞાનયજ્ઞવડે મને પૂજ્યો છે, એવું મારું માનવું, (છે) ૭૦.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ગીતાદાસના વક્તા તથા અધ્યેતાના ક્ષણ કથન કરી હવે શ્રોતાઓને કેવા પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમ-ધર્મા ભગવાન કહે છે

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ॥

સોઽપિ મુક્તઃ શુભોલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ૭૧

પદ્છેદઃ:—શ્રદ્ધાવાન, અનસૂયઃ, ચ, શૃણુયાત્, અપિ, યઃ, નરઃ, સઃ, અપિ, મુક્તઃ, શુભાન્, લોકાન્, પ્રાપ્નુ-યાત્, પુણ્યકર્મણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ:—શ્રદ્ધા અસ્તિ અસ્ય इति શ્રદ્ધાવાન્ । ન વિદ્યતે અસૂયા યસ્ય સઃ અનસૂયઃ । પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષા તે પુણ્યકર્માણઃ, તેષા પુણ્યકર્મણામ્ ।

૧ હતોઽપિ લભત સ્વર્ગ જિજ્ઞાસુ લભતે યશઃ । ઝમે જટુમતે લોકે નાસ્તિ નિષ્ફલતા રણે ॥
જે દુષ્ટાય છે—મરે છે તો સ્વર્ગને મેળવે છે અને જે ભૂતે છે તો યશને પ્રાપ્ત કરે છે એમ લોકમા એ જાને બહુમતે મનાયા છે, તેથી સ્થુભા નિશ્ચયતા તો નથી જ.

દ્વાવિમૌ પુરુષભ્યાઃ સૂર્યમન્ડલભેદિનો । પરિઘાઃ સોમયુક્તઃ રણે ચામિશ્રુજો હત ॥ મારતે ॥
હે પુરુષભ્યાઃ ! સૂર્યમન્ડળને લેહી કરી મહાલોકને જે જ પુરુષો પામે છે એક તો યોગયુક્ત સન્યાસી અને બીજો સ્થુભા—યુદ્ધમા સન્મુખ લડતો મરી જાય તે ગીર પુરુષ.

યાન્ યજ્ઞસપેતપસા ચ વિદ્યા સ્વર્ગોવિજ પાત્રચયૈશ્ચ ચાન્તિ ।

ક્ષેપેન તાનપ્પતિચાન્તિ ચુક્તઃ પ્રાણાન્ હિ શુદ્ધેષુ પરિત્યજન્ત ॥ કૌટિલ્યે ॥

સ્વર્ગની ઈચ્છા કરવાવાળા પ્રાણીઓ યજ્ઞવડે, વપવડે અને યજ્ઞપાત્રોવડે જે લોકમા જાય છે તે લોકોને યુદ્ધમા પ્રાણ અર્પણ કરનાના શરવીર પુરુષો એક સ્થુભા ઓળધી જાય છે. અર્થાત્ યુદ્ધમા મૃત્યુ પામનારો પુરુષ તે લોકો
૫૨—ઉત્તમ લોકોને વિષે જાય છે

અન્યથા અને અર્થ:—યઃ જે, નર: પુરુષ, શ્રદ્ધાવાન શ્રદ્ધાયુક્ત, ચ અને, અનસૂયઃ દેવરહિત, (યદને આ આપણા સંવાદને) અપિ માત્ર, ગૃણ્યાત્ સાંભળે છે, સઃ તે, અપિ પણ, મુક્તઃ મુક્ત થયો થકો, પુણ્યકર્મણામ્ પુણ્યશાલીઓના, ગુમાન્ શુભ, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્નુયાત્ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ, આપણા આ સંવાદને માત્ર સાંભળે છે તે પુરુષ પણ પાપોથી મુક્ત થઈને પુણ્યશાલીઓને પ્રાપ્ત થતા, એવા ઉત્તમ-દિવ્ય લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૧.

અવતરણિકા:—“ શિષ્યને જ્યાં સુધી સંયત્નું નિવારણ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યાં સુધી અનેક વખત ઉપદેશ આપવો જોઈએ, ” એ પ્રમાણે ગુરુધર્મની પરપરા બતાવતા અર્જુનને શાસ્ત્રાર્યની પ્રતિપત્તિ થઈ કે નહિ, તે જાણવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

કચ્છિદેતચ્છુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ॥

કચ્છિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

પદચ્છેદઃ—કચિત્, એતત્, શ્રુતમ્, પાર્થ, ત્વયા, એકાગ્રેણ, ચેતસા, કચિત્, અજ્ઞાનસંમોહઃ, પ્રનષ્ટઃ, તે, ધનંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—એકમ્ અગ્રં લક્ષ્યં યસ્ય તત્ એકાગ્રમ્, તેન એકાગ્રેણ । સમ્યક્ મોહઃ સંમોહઃ, અજ્ઞાનેન કૃતઃ સંમોહઃ ઇતિ અજ્ઞાનસંમોહઃ । પ્રકર્ષેણ નષ્ટઃ ઇતિ પ્રનષ્ટઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! ત્વયા તે, એકાગ્રેણ એકાગ્ર, ચેતસા ચિત્તથી, એતત્ એ (જ્ઞાન), શ્રુતમ્ સાંભળ્યું, કચિત્ કે કેમ ? (અને) ધનંજય હે ધનંજય ! તે તારો, અજ્ઞાનસંમોહઃ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો (અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ, તથા સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધમાં અધર્મબુદ્ધિરૂપ) મોહ, પ્રનષ્ટઃ તાથ પામ્યા, કચિત્ કે કેમ ?

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ! હવે હું તને પૂછું છું, કે, તે વિચિત્રની એકાગ્રતાપૂર્વક એ જ્ઞાન સાંભળ્યું કે કેમ? અને તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ નાશ પામ્યો કે કેમ? અર્થાત્ અત્યારસુધી મેં તને જે જ્ઞાન આપ્યું તે સફલ થયું કે કેમ? તે તું મને કહે. ૭૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પૂછવાથી, પોતાની કૃતકૃત્યતા પ્રકટ કરતો, અર્જુન નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યો.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો —

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ॥

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

પદ્ધ્વેદ:—નષ્ટઃ, મોહઃ, સ્મૃતિઃ, લબ્ધા, ત્વત્પ્રસાદાત્, મયા, અચ્યુત, સ્થિતઃ, અસ્મિ, ગતસંદેહઃ, કરિષ્યે, વચનમ્, તવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તવ પ્રસાદઃ ત્વત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ ત્વત્પ્રસાદાત્ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે અચ્યુત । ગતઃ સંદેહઃ યસ્ય સઃ ગતસંદેહઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અચ્યુત હે અચ્યુત! ત્વત્પ્રસાદાત્ આપની કૃપાથી, મોહ (મોહ) મોહ, નષ્ટઃ નાશ પામ્યો (છે), સ્મૃતિઃ સ્મૃતિ, લબ્ધા પ્રાપ્ત થઈ, (છે અને હું) ગતસંદેહઃ સંદેહરહિત, સ્થિતઃ રહેલો, અસ્મિ હું, (તેથી હવે) તવ આપના, વચનમ્ વચન પ્રમાણે, કરિષ્યે કરીશ.

ભાવાર્થ:—“ હે અચ્યુત! આપની કૃપાથી મોહ નાશ પામ્યો છે, મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હું સંદેહરહિત થઈ આપની સામે ઉભો રહ્યો છું, તેથી હવે આપના વચન પ્રમાણે જ વર્તીશ. ૭૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો સંવાદ સમાપ્ત થતાં, ‘ભગવદ્ગીતા’ નો અંતિમ સંબંધ દર્શાવતો મંત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહેવા લાગ્યો:

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

સંવાદમિમમશ્રૌપમદ્ભુતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

પદચ્છેદ:—ઈતિ, અહમ્, વાસુદેવસ્ય, પાર્થસ્ય, ચ, મહાત્મનઃ, સંવાદમ્, ઇમમ્, અશ્રૌપમ્, અદ્ભુતમ્, રોમહર્ષણમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વસુદેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ, તસ્ય વાસુદેવસ્ય । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, તસ્ય પાર્થસ્ય । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા, તસ્ય મહાત્મનઃ । રોમાણિ હર્ષયતિ ઇતિ રોમહર્ષણઃ, તં રોમહર્ષણમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન્ ! અહમ્ હું, ઇતિ એ પ્રભાણે, વાસુદેવસ્ય વસુદેવના પુત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના, ચતથા, મહાત્મનઃ મહાત્મા, પાર્થસ્ય અર્જુનના, અદ્ભુતમ્ આશ્ચર્ય-કારક, (અને) રોમહર્ષણમ્ જેવાં ઉભાં કરે એવા, ઇમમ્ આ, સંવાદમ્ સંવાદને, અશ્રૌપમ્ સાંભળતો હવો. અર્થાત્ મેં સાંભળ્યો.

ભાવાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન્ ! મેં એ પ્રભાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તથા મહાત્મા અર્જુનનો આશ્ચર્યકારક અને રામાંય ઉભાં કરે તેવો આ સંવાદ સાંભળ્યો. ૭૪.

અવતરણિકા:—“એટલા દુરથી ભગવાન્ તથા અર્જુનનો સંવાદ તે કેવી રીતે સાંભળ્યો ?” એમ કદાચ કોઈ સંજયના કહેવામાં સંકા કરે તો તેના નિવારણ માટે સંજય કહે છે:

વ્યોસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદુહ્યમહં પરમ્ ॥

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥

પદચ્છેદઃ—વ્યાસપ્રસાદાત્, શ્રુતવાન્, એતત્, ગુહ્યમ્, અહમ્, પરમ્, યોગમ્, યોગેશ્વરાત્, કૃષ્ણાત્, સાક્ષાત્, કથયતઃ, સ્વયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વ્યાસસ્ય પ્રસાદઃ વ્યાસપ્રસાદઃ, તસ્માત્ વ્યાસપ્રસાદાત્ । શ્રુતમ્ : અસ્તિ અસ્ય ઇતિ શ્રુતવાન્ । યોગાનાન્ ઈશ્વરઃ યોગેશ્વરઃ, તસ્માત્ યોગેશ્વરાત્ । કથયતિ ઇતિ કથયન્, તસ્ય ચ્યન્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વ્યાસપ્રસાદાત્ ભગવાન્ વ્યાસની કૃપાથી, એતત્ એ, ગુહ્યમ્ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય-જ્ઞાન, (તથા) પરમ્ પરમશ્રેષ્ઠ, યોગમ્ યોગ, યોગેશ્વરાત્ યોગેના અધીશ્વર (એવા), સાક્ષાત્ સાક્ષાત્, કૃષ્ણાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના, સ્વયં એતાના, કથયતઃ કહેવાથી, અહમ્ હું, શ્રુતવાન્ સાંભળતા હવે.

ભાવાર્થઃ—શ્રીમદ્ વેદવ્યાસની કૃપાથી (મનેલાં દિવ્ય-ચક્ર, તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે,) એ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય જ્ઞાન, તથા પરમ શ્રેષ્ઠ એવો યોગ, યોગેના અધીશ્વર એવા સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વમુખથી જ કહેવાતાં મેં સાંભળ્યેલાં ૭૫

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે કહી હવે ભગવાન્ કૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદથી તથા વિશ્વરૂપદર્શનથી ઉત્પન્ન થએલા અને પોતે અનુભવેલા આનંદનું વિવરણ, સંખ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ બે શ્લોકથી કરે છે:

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમન્નુતમ્ ॥

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

પદચ્છેદ:—રાજન્, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, સંવાદમ્, ઇમમ્, અન્નુતમ્, કેશવાર્જુનયોઃ, પુણ્યમ્, હૃષ્યામિ, ચ, મુહુઃ, મુહુઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્ સમ્યક્ સ્મૃત્વા ઇતિ સંસ્મૃત્ય । કેશવશ્ચ અર્જુનશ્ચ કેશવાર્જુનો, તયોઃ કેશવાર્જુનયોઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—રાજન્ હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર । કેશવાર્જુનયોઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના, ઇમમ્ આ, પુણ્યમ્ પુણ્યપ્રદ, અન્નુતમ્ અદ્ભુત, સંવાદમ્ સંવાદને, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, સંભારી સંભારીને, (હું) મુહુઃ, મુહુઃ વારંવાર, હૃષ્યામિ હર્ષ પામું છું.

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર । ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના આ અદ્ભુત અને પુણ્યપ્રદ સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. અર્થાત્ મને એટલો આનંદ થયો છે, કે જેની સીમા નથી. ૭૬.

તच्च સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યન્નુતમં હરેઃ ॥

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

પદચ્છેદ:—તત્, ચ, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, રૂપમ્, અત્યન્નુતમ્, હરેઃ, વિસ્મયઃ, મે, મહાન્, રાજન્, હૃષ્યામિ, ચ, પુનઃ, પુનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન અદ્ભુતમ્ इति अत्यद्भुतम्.

અન્યથા અને અર્થઃ—રાજન્ હે રાજન્ ! ચ વળી, હંરઃ ભગવાન્ વિષ્ણુના, તત્ તે, અત્યદ્ભુતમ્ અતિ આશ્ચર્યકારક, રૂપમ્ રૂપને, સસ્મૃત્ય, સસ્મૃત્ય કરી કરી યાદ કરીને, મે મને, મહાન્ ભારે, વિસ્મય વિસ્મય (થાય છે), ચ અને, (હું) પુનઃ, પુન વારવાર, હૃણ્મિ આનંદ પામું છું.

ભાવાર્થઃ—હે રાજન્ ! વળી ભગવાન્ વિષ્ણુના તે અતિ આશ્ચર્યકારક રૂપને વારવાર યાદ કરીને, મને ભારે અન્યથો થાય છે, અને હું રહી રહીને વારંવાર આનંદ પામું છું ૭૭

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે જો અત્યત્ દાં થતો હોય તો પછી અન્ના યૌર્ધ્વતાલી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તથા તેમનો અનુગ્રહિત અર્જુન, એ બંને યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં હોવાથી, મારે જયની આશા કરી કે નહિ ?” એ પ્રકારની ધૃતરાષ્ટ્રની આતરિક અભિનાયા જાણતા ચેતવણીરૂપે મન્ય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે ૧

૧ યો લક્ષ્મણેદમદાહવતિવિવમવિષાદિમશારાદ્વન્યમે
દુરદ્યુતાસમાર્થો યુવતિશરિષાસજુગોષ સ્વમક્કાન્ ॥
દૂતઃ સૂતથ મુક્તો સ યુધિ નિજજન કિં કરિષ્યન્પુરતઃ
સત્ત્વેવં તાવકાનાં ત્રિગુણહતથિયાં જાણતેષ્ટાદ્યુનાદરિ ॥

જો ભગવાને લાક્ષ્મણદ્વિમા દ્વન યવાથી, અત્યત્ દાહદહ વિસ્પાનથી, વનમ્ પ્રાદાણ (દુર્વાસા)ના આપથી, સત્તામાં મહાદુર-પરિવ્રજા ધૃત-જુગારથી અને યુવતી-દ્રોપદીના અપમાનથી પોતાના લક્ષ્મણની સ્ત્રી નીતે શ્વા કરી તથા જે દૂત-સમાચાર આપનાર-એપિએ-નોકર અને દુત-લાઠિ-વેડાનો દાહનાર વસ્તુ તે ભગવાન પુષ્કમાં છૂ પોતાના લક્ષ્મણ-નિત્ર એ ત્યજક છે ? એ એમ જરૂર ત્રણે મુલો વડે જેમની બુદ્ધિ મારી ગઈ કે જે દુરદ્યુતા દુર્યોધનાનિ પુરાણ પદ્ય છવવાની ઈચ્છા છે ? અર્થાત્ તમને સ્ત્રી જન્ નિશ્ચય મળી રહે એ એમ તમારે માનવું

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ॥

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્ર, યોગેશ્વરઃ, કૃષ્ણઃ, યત્ર, પાર્થઃ, ધનુર્ધરઃ, તત્ર, શ્રીઃ, વિજયઃ, ભૂતિઃ, ધ્રુવા, નીતિઃ, મતિઃ, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગાનામ્ ईश्वरः યોગેશ્વરઃ । ધનુઃ ધગતિ इति ધનુર્ધરઃ । વિશિષ્ટશ્ચાસૌ જયશ્ચ વિજયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ર જ્યાં, યોગેશ્વરઃ યોગેશ્વર, કૃષ્ણઃ શ્રીકૃષ્ણ, (અને) યત્ર જ્યાં, ધનુર્ધરઃ ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર અર્જુન (હોય), તત્ર ત્યાં, શ્રીઃ સંપત્તિ, વિજયઃ વિજય, ભૂતિઃ ઐશ્વર્ય, (અને) ધ્રુવા અટલ, નીતિઃ નીતિ, (હોય છે એમ,) મમ મારો મતિ. નિશ્ચય, (છે).

ભાવાર્થઃ—જ્યાં યોગેશ્વર—સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તથા ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, ત્યાં જ સંપત્તિ, વિજય, ઐશ્વર્ય તથા અચલ નીતિ રહેલાં

૧ અતીતાનાગત વસ્તુ વીક્ષ્યને કરમિત્વવત્ ।

યોગી સંકલ્પમાત્રોત્થમિતિ શાસ્ત્રેણ દિગ્વિદ્યમઃ ॥ વેદાન્તકતકે ॥

ન્યતીત યએહુ, નહિ આવેહુ અને કેવલ મનનો સંકલ્પ યતાં જ ઉત્પન્ન યએહુ કઈ પણ વસ્તુ યોગી હાથમાં બિલ્વની જેટલો થકે છે. એમ શાસ્ત્ર દોલ વગાડીને પુકારે છે. અર્થાત્ તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ જ વિજય હોય એમાં કઈ શંકા રાખવી નહિ.

છે, એમ મારો નિશ્ચય છે. અર્થાત્ એ યુદ્ધમાં તો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ જેમાં રહેલા છે એવા પાંડવપક્ષનો જ અન્તે વિજય છે એમ હું માનું છું. ૭૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकાર्तान्तिकप्रणीत-
सान्त्वयवोधिन्यां गुर्जरटीकायां मोक्षसंन्यास-
योगो नामाष्टावશोऽध्यायः ।

सिन्धूदक्तदकच्छेदशयसुधालङ्कारमाण्डव्यपूः-
संस्थानोत्तरदिग्गतेऽतिविलसद्गुर्गान्विते खर्वटे ॥
संख्यातं निगमाममार्थानिपुणैः सारस्वतैः सद्भिर्जे-
र्विल्लेशात्तसमस्तवैभवयुते श्रीसिंहशीर्षाभिधे ॥ १ ॥

સમુદ્રના ઉત્તર તરફના કાઠાપર આવેલા કચ્છદેશની ભૂમિનાં અલંકાર-
૩૫ માંડવી પુરી નામના સંસ્થાનની ઉત્તર દિશામાં, આવેલા અત્યંત શોભાયમાન
એવા આલંપનાગઢ યુક્ત, ખર્ચે (પર્વતની તળેટીમાં વસાવેલા) વેદ અને
શાસ્ત્રના અર્થમાં નિપુણ એવા ઉત્તમ સારસ્વત બ્રાહ્મણોવડે પ્રખ્યાત થએલા
અને બિહવેંદર નામના મહાદેવની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થએલા સમસ્ત વૈભવ
વડે યુક્ત એવા શ્રીગઢસિંહશીર્ષા નામના ગામને વિષે ॥૧ ॥

आसीज्ज्योतिषशास्त्रविद्वरधरादेवावटं कामणी
श्रीपीताम्बरनामधेयविवुधः स्वज्ञातिमुख्यासनः ॥

तत्पुत्रो द्विजदेवपूजनपरोऽभूद्भक्तिमाञ्जलिनः

श्रीमन्मोहनजिद्विजो निजगुणैः ख्यातः स्वकीये कुले ॥ २ ॥

જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞજીનારાઓમાં ઉત્તમ શ્રી “ધરાદેવ” નામની અવટંક
(ઉપનામ) નુખવાળા બ્રાહ્મણના અગ્રણી અને પોતાની-આરસ્વત-જ્ઞાતિમાં
જેમનું મુખ્ય આસન છે-એટલે પ્રમુખ એવા શ્રી “પીતામ્બર” નામે પંડિત
હતા તે શ્રી પીતામ્બરના પુત્ર બ્રાહ્મણ તથા દેવતાઓની પૂજનમાં પ્રીતિવાળા તેમ
જ મહાદેવના પરમ ભક્ત અને પોતાના ઉત્તમ શુણ્યોવડે પોતાના કુળમાં
પ્રખ્યાતિ પામેલા એવા શ્રી “મોહનજી” નામના બ્રાહ્મણ હતા ॥ ૨ ॥

તત્પુત્રઃ સમધીતશાસ્ત્રનિચયઃ શ્રીકૃષ્ણકાર્તાન્તિકઃ

પ્રાપ્તા યેન મહદ્દ્યુષ્ઠિ એવ રુચિરા નાનાઃ પદ્મવ્યોમલાઃ ॥

વિદ્યાભાસ્કરસંશ્લિકાડપિ ચ પરા જ્યોતિર્વિભૂષાભિધા

પ્રાણાચાર્યસુનામિકા વિજયતે યા વૈદ્યવર્યેષુ ચ ॥ ૩ ॥

તે મોહનછનો પુત્ર અને સદ્ગુરુઓ પાસેથી સારી રીતે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરનાર એવો (હું) શ્રીકૃષ્ણ કાર્તાન્તિક હું કે જ્યેષ્ઠ મોહન પુરુષો તરફથી જ એટલે શ્રીકાશીપુરીની પ્રબોધ પાઠશાળા અને વિશ્વવિદ્યાલયના પંડિતો તરફથી “વિદ્યાભાસ્કર” પદવી, શ્રીમદ્ભગવદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય શારદાપીઠ દ્વારકા તરફથી “જ્યોતિર્વિભૂષણ” પદવી, શ્રીપ્રભુરામઆયુર્વેદ કોલેજ મુબઈ તરફથી “પ્રાણાચાર્ય” નામની કે જે ઉત્તમ વૈદ્યને વિશે પ્રખ્યાત છે તે પદવી, ॥ ૩ ॥

વાચસ્પત્યભિધાઽસ્તિ વૈવિદિ યા દૈવજ્ઞપૂર્વોત્તમા

સદ્ધર્માર્થમહોપદેશકપદ્માલક્ષારિકેત્યાદયઃ ॥

તેનાત્મજ્ઞપદેષુશિક્ષણમુદે ગીતાન્વયાર્થાર્થની-

યં વ્યુત્પત્તિસમાસટિપ્પણયુતા ટીકા કૃતા ગુર્જરી ॥ ૪ ॥

શ્રી પંડિતસભા બનારસ તરફથી “દૈવજ્ઞવાચસ્પતિ” કે જે “વને બાણનાર જ્યોતિર્વિદ્યામાં ઉત્તમ છે તે પદવી, અને શ્રી ભારતધર્મ-મહામંડળ કાશી-શ્રીમાન મહારાજાધિરાજ મહારાજા શ્રીરમેશ્વરસિંહ બહાદુર દર્મગાનરેશ હસ્તક “મહોપદેશક” કે જે ઉત્તમ ધાર્મિક ઉપદેશ માટે આબૂપણુરૂપ છે તે પદવી, વિજેરે નાનાપ્રકારની ઉત્તમ નિર્મલ પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી છે તે મેં કાર્તાન્તિકે આત્મવિત્-સ્વસ્વરૂપપદને ઇચ્છતા મુમુક્ષુઓને શિક્ષણ અને આનંદ મેળવવા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અન્વય, અર્થ અને ભાવાર્થવાળી તથા વ્યુત્પત્તિ, સમાસ અને ટિપ્પણયુક્ત આ ગુજરાતી ટીકા કરી ॥ ૪ ॥

સમાપ્તા સા સંવદ્ધિર્વિવસુર્નવેન્દ્રનિમતસમે
શુભે માધે શુક્લે શૈરમિતતિથૌ સદ્ગુણિને ॥

યથા વાલોષ્પીયાદ્વિબુધવરસંપ્રાર્થિતપદ
તથેયં શ્રીગીતા ભવતુ જનતામુક્તિજનની ॥ ૫ ॥

તે ટીકા સવત્ર ઓગણીસેા સત્યાશીના વર્ષમા શુભ એવા માધ
મહિનાની સુદી ૫ચમી (વચત ૫ચમી) અને શુક્રવારના દિવસે સમાપ્ત
થઈ. બાલક પશુ કે જેણે વેદાતથાશ્ત્રતુ અધ્યયન નથી કર્યું તે પશુ ઉત્તમ
પડિતો જે પદની પ્રાર્થના કરે તે પદને પામે એ પ્રમાણે ગુર્જર ટીકા સહિત
કરેલી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સર્વ મનુષ્યોને મુક્તિ-મોક્ષ આપનારી થાઓ. !
ઇતિ આશીર્વાદાત્મક અતિમ મંગલાચરણ ॥ ૫ ॥ ઓમ શાંતિ.

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकार्धयोरकारादिकोशः ।

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
अकर्मणश्च बोद्धव्यं	४ १७	अथवा बहुनैतेन	१० ४२
अकीर्तिं चापि भूतानि	२ ३४	अथवा योगिनामेव	६ ४२
अक्षर ब्रह्म परमं	८ ३	अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	१ २०
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३	अथैतदप्यशक्तोऽसि	१२ ११
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः	८ २४	अदृष्टपूर्वं दृषितोऽस्मि दृष्ट्वा	११ ४५
अघायुरिन्द्रियारामो	३ १६	अदेशकाले यद्दानं	१७ २२
अच्छेयोऽयमदाहोऽयम्	२ २४	अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्	१२ १३
अजानतां महिमानं तवेदं	११ ४१	अधर्मं धर्ममिति या	१८ ३२
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं	२ २०	अधर्माभिभवात्कृष्ण	१ ४१
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा	४ ६	अधश्च मूलान्यनुसंततानि	१५ २
अज्ञश्चाभ्रदधानश्च	४ ४०	अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य	१५ २
अज्ञानं चाभिजातस्य	१६ ४	अधिभूतं क्षरो भावः	८ ४
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं	५ १५	अधिभूतं च किं प्रोक्तं	८ १
अतत्त्वार्थवदल्पश्च	१८ २२	अधियज्ञः कथं कोऽत्र	८ २
अतोऽस्मि लोके वेदे च	१५ १८	अधियज्ञोऽहमेवात्र	८ ४
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा	८ २८	अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८ १४
अत्र शूरा महेष्वासा	१ ४	अधिष्ठाय मनश्चायं	१५ ९
अयं केन प्रयुक्तोऽयं	३ ३६	अध्यात्मज्ञाननिष्पत्तं	१३ ११
अयं चित्तं समाधातुं	१२ ९	अध्यात्मविद्या विद्यानां	१० ३२
अथ चेत्त्वमहंकारात्	१८ ५८	अध्येष्यते च य इमं	१८ ७०
अथ चेत्त्वामिमं धर्म्यं	२ ३३	अनन्त देवेश जगन्निवास	११ ३७
अथ चैनं नित्यजातं	२ २६	अनन्तविजयं राजा	१ १६

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं	११ ४०	अन्तकाले च मामेव	८ ५
अनन्तश्चास्मि नागानां	१० २९	अन्तवत्तु फलं तेषाम्	७ २३
अनन्यचेताः सततं	८ १४	अन्तर्वंत इमे देहा	२ १८
अनन्याश्रितयंतो मां	९ २२	अन्नाद्भवंति भूतानि	३ १४
अनन्येनैव योगेन	१२ ६	अन्ये च बहवः शूरा	१ ९
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष	१२ १६	अन्ये त्वेवमजानंतः	१३ २५
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे	६ ६	अन्ये सांख्येन योगेन	१३ २४
अनादिस्वाग्निगुणत्वात्	१३ ३१	अपरस्परसंभूतं	१६ ८
अनादिमत्परं ब्रह्म	१३ १२	अपरं भवतो जन्म	४ ४
अनादिमध्यांतमनंतवीर्यम्	११ १९	अपरे नियताहाराः	४ ३०
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यम्	२ २	अपरेयमितस्त्वन्यां	७ ५
अनाशिनोऽप्रमेयस्य	२ १८	अपर्याप्तं तदस्माकं	१ १०
अनाश्रितः कर्मफलं	६ १	अपश्यद्देवदेवस्य	११ १३
अनिकेतः स्थिरमतिः	१२ १९	अपाने जुह्वति प्राणं	४ २९
अनिच्छन्नापि वाष्णोय	३ ३६	अपि चेत्सुदुराचारो	९ २०
अनिश्वससुखं लोकम्	९ ३३	अपि चेदसि पापेभ्यः	४ ३६
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च	१८ १२	अपि त्रैलोक्यराज्यस्य	१ ३५
अनुद्वेगकरं वाक्यं	१७ १५	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४ १३
अनुब्रंधं क्षयं हिंसाम्	१८ २५	अप्रतिष्ठो महाबाहो	६ ३८
अनेकचित्तविभ्रांता	१६ १६	अप्राप्य मां निवर्तन्ते	९ ३
अनेकजन्मसंसिद्धिः	६ ४५	अप्राप्य योगसंसिद्धिं	६ ३७
अनेकदिव्याभरणं	११ १०	अफलप्रेप्सुना कर्म	१८ २३
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं	११ १६	अफलाकाक्षिभिर्यज्ञो	१७ ११
अनेकवक्त्रनयनम्	११ १०	अफलाकाक्षिभिर्युक्तेः	१७ १७
अनेन प्रसविष्यध्वम्	३ १०	अमयं सत्त्वसंशुद्धिः	१६ १

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं	५ २६	अव्यक्तादीनि भूतानि	२ २८
अभिसंधाय तु फलं	१७ १२	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	८ १८
अभ्यासयोगयुक्तेन	८ ८	अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं	१२' ५
अभ्यासयोगेन ततो	१२ ९	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८ २१
अभ्यासाद्रमते यत्र	१८ ३६	अव्यक्तोऽयमचित्योऽयम्	२ २५
अभ्यासेन तु कौतिय	६ ३५	अशास्त्रविहितं घोर	१७ ५
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि	१२ १०	अशोच्यानन्वशोचस्त्वं	२ ११
अभ्युत्थानमधर्मस्य	४ ७	अश्रद्धायाः पुरुषाः	९ ३
अमानित्वमदंभित्वम्	१३ ७	अश्रद्धया हुतं दत्तं	१७ २८
अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य	११ २६	अश्वत्थमेनं सुविकृढमूलम्	१५ ३
अमी हि त्वां सुरसखा	११ २१	अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	१० २६
अमृतं चैव मृत्युश्च	९ १९	अश्वत्थामा विकर्णश्च	१ ८
अयतिः श्रद्धयोपेतो	६ ३७	असक्तबुद्धिः सर्वत्र	१८ ४९
अयथावधमजानाति	१८ ३१	असक्तं सर्वभूचैव	१३ १४
अयनेषु च सवपु	१ ११	असक्तिरनभिष्वंगः	१३ ९
अयुक्तः कामकारेण	५ १२	असक्तो ह्याचरन्कर्म	३ १९
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	१८ २८	असत्कृतमवज्ञातं	१७ २२
अवजानंति मां मूढा	९ ११	असत्यमप्रतिष्ठं ते	१६ ८
अवाच्यवादांश्च बहून्	२ ३६	असादित्युच्यते पार्थ	१७ २८
अवाप्य भूमावसपत्नमुद्धं	२ ८	असंमूढः न मर्त्येषु	१० ३
अविनाशि तु तद्विद्धि	२ १७	असंयतात्मना योगो	६ २६
अविभक्तं च भूतेषु	१३ १६	असंशयं महानाहो	६ ३५
अविभक्तं विभक्तेषु	१८ २०	असंशयं सप्रयं मां	७ १
अव्यक्तनिधनान्येव	२ २८	आसितो देवलो व्यासः	१० १३
अव्यक्तं ध्याक्तीमापन्नं	७ २४	असौ मया हतः शत्रुः	१६ १४

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७
अहमात्मा गुडाकेश	१० २०
अहमादिर्हि देवानां	१० २
अहमादिश्च मध्यं च	१० २०
अहमेवाक्षयः कालो	१० ३३
अहंकार इतीयं मे	७ ४
अहंकारविमूढात्मा	३ २७
अहंकारं बलं दर्प	१६ १८
” ” ”	१८ ५३
अहं कृत्स्नस्य जगतः	७ ६
अहं क्रतुरहं यज्ञः	९ १६
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो	१८ ६६
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५ १४
अहं सर्वस्य प्रभवो	१० ८
अहं हि सर्वयज्ञानां	९ २४
अहिंसा सत्यमक्रोधः	१६ २
अहिंसा समता तुष्टिः	१० ५
अहो बत महत्पार्थ	१ ४५
आ	
आख्याहि मे को भवान्	११ ३१
आगमापायिनोऽनित्याः	२ १४
आचरत्यात्मनः श्रेयः	१६ २२
आचार्यमुपसंगम्य	१ २
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्	१ २६
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
आचार्योपासनं शौचं	१३ ७
आद्योऽभिजनवानस्मि	१६ १५
आत्मन्येव च संतुष्टः	३ १७
आत्मन्येवात्मना तुष्टः	२ ५५
अदमवन्तं न कर्माणि	४ ४१
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा	२ ६४
आत्मसंभाविताः स्तब्धा	१६ १७
आत्मसंयमयोगाग्नौ	४ २७
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा	६ २५
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः	६ ५
आत्मोपम्येन सर्वत्र	६ ३२
आदित्यानामहं विष्णुः	१० २१
आयंतवन्तः कौन्तेय	५ २२
आपूर्यमाणमचलपतिष्ठं	२ ७०
आवह्यभुवनाल्लोकाः	८ १६
आयुधानामहं वज्रं	१० २८
आयुःसत्त्वबलरोग्य-	१७ ८
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं	६ ३
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी	७ १६
आवृतं ज्ञानमेतेन	३ ३९
आशापाशशतैर्बद्धाः	१६ १२
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति	२ २९
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्	२ २९
आश्वासयामास च भीतमेनं	११ ५०
आसुरीं योनिमापन्ना	१६ २०
आस्थितः स हि युक्तात्मा	७ १८

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७ ७	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२
आहारा राजसस्येष्टा	१७ ९	इन्द्रियाणि प्रमाथीनि	२ ६०
आहुस्त्वामृषयः सर्वे	१० १३	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४०
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७ २७	इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	२ ५८
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं	१३ ६	इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु	५ ९
इज्यते भरतश्रेष्ठ	१७ १२	इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा	३ ६५
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १८	इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	१३ ८
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	१५ २०	इमं विवस्वते योगं	४ १
इति ते ज्ञानमाख्यातं	१८ ६३	इयमभिः प्रतियोत्स्यामि	२ ४
इति मत्वा भजन्ते मां	१० ८	इष्टान् भोगान् हि वो देवा	३ १२
इति मां योऽभिजानाति	४ १४	इष्टोऽसि मे दृढमिति	१८ ६४
इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा	११ ५०	इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं	११ ७
इत्यहं वासुदेवस्य	१८ ७४	इहैव तैर्जितः सर्गो	५ १९
इदमथ मया लब्धम्	१६ १३	ईक्षते योगयुक्तात्मा	६ २९
इदमस्तीदमपि मे	१६ १३	ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४ २	ईश्वरोऽहमहं भोगी	१६ १४
इदं तु ते गुह्यतमं	९ १	ईहन्ते कामभोगार्थम्	१६ १२
इदं ते नातपस्काय	१८ ६७	उच्चैःश्रवसमश्वानां	१० २७
इदं शरीरं कैतिय	१३ १	उच्छिष्टमपि चामेध्यं	१७ १०
इदानीमास्मि संवृत्तः	११ ५१	उत्कामन्तं स्थितं वापि	१५ १०
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	३ ३४	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	१५ १७
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि	१० २२	उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४
इन्द्रियाणां हि चरतां	२ ६७		
इन्द्रियाणि दशौकं च	१३ ५		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः	१ ४३	एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्	११ ४२
उत्सीदेषुरिमे लोका	३ २४	एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य	११ ३५
उदाराः सर्व एवैते	७ १८	एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्	१३ ११
उदासीनवदासीनम्	९ ९	एतत्क्षेत्रं समासेन	१३ ६
उदासीनवदासीनो	१४ २३	एतद्धि दुर्लभतरं	६ ४२
उद्धरेदात्मनात्मानं	६ ५	एतद्ब्रुत्वा बुद्धिमान्स्यात्	१५ २०
उपदेक्षयन्ति ते ज्ञानं	४ ३४	एतयोनीनि भूतानि	७ ६
उपद्रष्टानुमता च	१३ २२	एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः	१३ १
उपविश्यासने युञ्ज्याद्	६ १२	(एतद्देदितुमिच्छामि	१३ १)
उपैति शान्तरजसं	६ २७	एतन्मे संशयं कृष्ण	६ ३९
उभयोरपि दृष्टोऽन्तः	२ १६	एतस्याऽहं न पश्यामि	६ ३३
उभौ तौ न विजानीतो	२ १९	एताश्च हंतुमिच्छामि	१ ३५
उवाच पार्थ पश्यैतान्	१ २५	एतान्यपि तु कर्माणि	१८ ६
ऊ		एतां हृष्टिमवष्टभ्य	१६ ९
ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्	१५ १	एतां विभूर्तिं योगं च	१० ७
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था	१४ १८	एतेर्विमुक्तः कौंतेय	१६ २२
ऊ		एतेर्विमोहयत्येष	३ ४०
ऊर्तेऽपि त्वां न मविष्यन्ति सर्वे	११ ३२	एवमुक्तो हृषीकेशो	१ २४
ऊपिभिर्बहुधा गीतं	१३ ४	एवमुक्त्वा ततो राजन्	११ ९
ए		एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये	१ ४७
एकत्वेन पृथक्त्वेन	९ १५	एवमुक्त्वा हृषीकेशं	२ ९
एकमभ्यास्थितः सम्यग्	५ ४	एवमेतद्यथात्य त्वम्	११ ३
एकया यात्यनावृत्तिः	८ २६	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	४ १५
एकं सांख्यं च योगं च	५ ५	एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना	९ २१
एकाकी यतचित्तात्मा	६ १०		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
एवं परंपराप्राप्तम्	४ २	करणं कर्म कर्तेति	१८ १८
एवं प्रवर्तितं चक्रं	३ १६	कर्तव्यानीति मे पार्थ	१८ ६
एवं बहुविधा यज्ञा	४ ३२	कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्	१८ ६०
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा	३ ४३	कर्म चैव तदर्थाय	१७ २७
एवंरूपः शम्प अहं वृत्तके	११ ४८	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२ ५१
एवं सततयुक्ता ये	१२ १	कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्	४ ३२
एष तूद्देशतः प्रोक्तो	१० ४०	कर्मणः सुकृतस्याहुः	१४ १६
एषा तेऽभिहिता सांख्ये	२ ३९	कर्मणैव हि संसिद्धिम्	३ २०
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ	२ ७२	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं	४ १७
ये		कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४ १८
येरावतं गजेन्द्राणां	१० २७	कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि	४ २०
ओ		कर्मण्येवाधिकारस्ते	२ ४७
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	८ १३	कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि	३ १५
ओंत साविति निर्देशो	१७ २३	कर्माणि श्रविभक्तानि	१८ ४१
क		कर्मिण्यश्चापिङ्गो योगी	६ ४६
कच्चिदज्ञानसंमोहः	१८ ७२	कर्मेन्द्रियाणि सन्दन्य	३ ६
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ	१८ ७२	कर्मेन्द्रियैः कर्मदेहेन्द्र	३ ७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः	६ ३८	कर्मदेहः स्रग्भूतः	१७ ३
कटुम्ललवणात्युष्ण-	१७ १	कर्मदेहे पुनर्जनि	१ ५
कथमेतद्विजानीयां	४ ४	कर्मिण्युपजिह्मन्	८ ५
कथयंतश्च मां नित्यं	१० १	कर्मदेहे न नमोऽस्तु	१२ ५
कथं न श्रेयमस्माभिः	१ ३९	कर्मदेहः कर्मनां हि हि	२ ५
कथं भीष्ममहं संख्ये	२ ४	कर्मदेहः कर्मनां हि हि	२ ५
कथं विधामहं योगिन्	१० १७	कर्मदेहः कर्मनां हि हि	२ ५
कथं स पुरुषः पार्थ	२ ३३	कर्मदेहः कर्मनां हि हि	२ ५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
कामक्रोधोद्भवं वेगं	५ २३	कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं	४ १५
काममाश्रित्य दुष्पूरं	१६ १०	कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तं	३ २५
कामरूपेण कैतेय	३ ३९	कुलक्षयकृतं दोषं	१ ३८
कामात्मानः स्वर्गपरा	२ ४३	" " "	१ ३९
कर्मैस्तैस्तैर्दत्तज्ञानाः	७ २०	कुलक्षये प्रणश्यंति	१ ४०
कामोपभोगपरमा	१६ ११	कृपया परयाविष्टो	१ २८
काम्यानां कर्मणां न्यासं	१८ २	कृपिगोरक्षवाणिज्यं	१८ ४४
कायेन मनसा बुद्ध्या	५ ११	केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु	११ २७
कारणं गुणसंगोऽस्य	१२ २१	केशवार्जुनयोः पुण्यं	१८ ७६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः	२ ७	केषु केषु च भावेषु	१० १७
कार्यकारणकर्तृत्वे	१३ २०	कर्मया सह योद्धव्यम्	१ २२
कार्यते ह्यवशः कर्म	३ ५	कैलिंगैस्त्रीन्गुणानेतान्	१४ २१
कार्यमित्येव यत्कर्म	१८ ९	कैतेय प्रतिजानीहि	९ ११
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२	क्रियते तदिह प्रोक्तं	१७ १८
काश्यश्च परमेष्वासः	१ १७	क्रियते बहुलायासं	१८ २४
किमाचारः कथं चैतां	१४ २१	क्रियाविशेषबहुलां	२ ४३
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तम्	११ ४६	क्रोधाद्भवति संमोहः	२ ६३
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च	११ १७	क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्	१२ ५
किं कर्म किमकर्मेति	४ १६	कुर्व्यं मा स्म गमः पार्थ	२ ३
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं	८ १	ग	
किं नो राज्येन गोविन्द	१ ३२	गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं	५ १७
किं पुनर्बाह्याणां पुण्याः	९ ३३	गतसंगस्य मुक्तस्य	४ २३
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां	१० ३४	गतासूनगतासुंश्च	२ ११
कुतस्त्वा कश्मलमिदं	२ २	गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी	९ १८

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
गंधर्वयक्षासुरतिद्वसधाः	११ २२	जन्ममृत्युजराव्याधि-	१३ ८
गंधर्वाणां चित्ररथः	१० २६	जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि	१० ३६
गाण्डीवं संसते हस्तात्	१ ३०	जरामरणमोक्षाय	७ २९
गामाविश्य च भूतानि	१५ १३	जहि शत्रुं महाबाहो	३ ४३
गुणा गुणेषु वर्तत	३ २८	जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२ २७
गुणानेतानतीत्य श्रीन्	१४ २०	जिज्ञासुरपि योगस्य	६ ४४
गुणा वर्तन्त इत्येव	१४ २३	जितात्मनः प्रज्ञातस्य	६ ७
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति	१४ १९	जीवनं सर्वभूतेषु	७ ९
गुह्यं हत्वा हि महानुभावान्	२ ५	जीवभूतां महाबाहो	७ ५
गृहीत्वैतानि संयाति	१५ ८	जोषयेत्सर्वकर्माणि	३ २६
च		ज्मायसी चेत्कर्मणस्ते	३ १
चतुर्विधा भजंते मां	७ १६	ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	१३ १७
चंचल हि मनः कृष्ण	६ ३४	झ	
चातुर्धर्ष्य मया सृष्टं	४ १३	झपाणां मकरध्वास्मि	१० ३१
चितामपरिमयां च	१६ ११	त	
चेतसा सर्वकर्माणि	१८ ५७	त इमेऽवस्थिता युद्धे	१ ३३
छ		तच्च संस्मृत्य सस्मृत्य	१८ ७७
छन्दोसि यस्य पर्णानि	१५ १	तत एव च विस्तारं	१३ ३०
छित्वैनं सेशयं योगम्	४ ४२	ततस्ततो नियम्येतत्	६ २६
छिन्नद्वैवा यतात्मानः	५ २५	ततः पदं तत्परिभार्गितव्यं	१५ ४
ज		ततः शंसाश्च भैरवश्च	१ १३
जघन्यगुणवृत्तिस्थाः	१४ १८	ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	१ १४
जन्म कर्म च मे दिव्यं	४ ९	ततः स विस्मयाविष्टो	११ १४
जन्मबंधविनिर्मुक्तः	२ ५१	ततः स्वधर्मं कीर्ति च	२ ३३
जन्ममृत्युजरादुःखैः	१४ २०	ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा	१८ ५५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
ततो युद्धाय युज्यस्व	२ ३८	तदस्य हरति प्रज्ञां	२ २७
तत्किं कर्मणि घोरे मां	३ १	तदहं मक्त्युपहतम्	९ २६
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	१३ ३	तदा गन्तासि निर्वेदं	२ ५२
तत्तदेवावगच्छ त्वं	१० ४१	तदित्यनभिसंधाय	१७ २५
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि	४ १६	तदेकं वद निश्चित्य	३ २
तत्त्ववित्त महाबाहो	३ २८	तदेव मे दर्शय देव रूपं	११ ४५
तत्प्रसादात्परां शान्तिं	१८ ६२	तद्योत्तमविदां लोकान्	१४ १४
तत्र चांद्रमसं ज्योतिः	८ २५	तद्वबुद्धयस्तदात्मानः	५ १७
तत्र तं बुद्धिसंयोगं	६ ४३	तद्वत्क्रामा यं प्रविशन्ति सर्वे	२ ७०
तत्र प्रयाता गच्छन्ति	८ २४	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ३४
तत्र श्रीर्विजयो भूति-	१८ ७८	तन्निबन्नाति कौंतेय	१४ ७
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	१४ ६	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६ ४६
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः	१ २६	तपाम्यहमहं वर्षं	९ १९
तत्रैकस्थं जगत्कुलं	११ १३	तमस्त्वज्ञानजं विद्धि	१४ ८
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	६ १२	तमस्येतानि जायन्ते	१४ १३
तत्रैवं सति कर्तारं	१८ १६	तमुवाच हृषीकेशः	२ १०
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं	१८ ३७	तमेव चायं पुरुषं प्रपद्ये	१५ ४
तत्स्वयं योगसंसिद्धः	४ ३८	तमेव शरणं गच्छ	१८ ६२
तथा तवामी नरलोकवीरा	११ २८	तयोर्न वशमागच्छेत्	३ ३४
तथा देहान्तरप्राप्तिः	२ १३	तयोस्तु कर्मसंन्यासात्	५ २
तथापि त्वं महाबाहो	२ २६	तस्माच्छ्रद्धं प्रमाणं ते	१६ २४
तथा प्रलीनस्तमसि	१४ १५	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	३ ४१
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-	२ २२	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो	११ ३३
तथा सर्वाणि भूतानि	९ ६	तस्मात्प्रणम्य प्राणिधाय	११ ४४
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-	११ २९	तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म	३ १५
तदर्थं कर्म कौन्तेय	३ ९	तस्मात्सर्वाणि भूतानि	२ ३०

श्लोकार्थप्रतीक	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७	तावान्सर्वेषु वेदेषु	२ ४६
” ” ”	८ २७	तासां ब्रह्म महयोनि-	१४ ४
तस्मादज्ञानसंभूत	४ ४२	तुल्यनिदास्तुतिर्मान्नी	१२ १९
तस्मादपरिहार्यऽर्थ	२ २७	तुल्यप्रियाप्रियो धीरः	१४ २४
तस्मादसक्तः सततं	३ १९	तेजः क्षमा धृतिः क्षाचम्	१६ ३
तस्मादुत्तिष्ठ कौतेय	२ ३७	तेजोभिरापूर्णं जगत्समग्र	१७ ३०
तस्मादेव विदित्वैनं	२ २५	तेजोमयं विश्वमनतमाद्यं	११ ४७
तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७ २४	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं	९ २१
तस्माद्यस्य महाबाहो	२ ६८	ते द्वद्वमोहनिर्मुक्ताः	७ २८
तस्माद्योगाय युज्यस्व	२ ५०	तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन	११ ४६
तस्मान्नाहं वयं हतं	१ ३७	तेऽपि चातितरन्त्येव	१३ २५
तस्य कर्तारमपि मा	४ १३	तेऽपि मामेव कौतेय	९ २३
तस्य तस्याचला श्रद्धा	७ २१	ते पुण्यमासाय सुरेन्द्रलोकं	९ २०
तस्य संजनयन् हर्ष	१ १२	ते प्राप्नुवंति मामेव	१२ ४
तस्याहं न प्रणश्यामि	६ ३०	ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्	७ २९
तस्याह निग्रह मन्ये	६ ३४	तेषामहं समुद्धर्ता	१२ ७
तस्याहं सुलभः पार्थ	८ १४	तेषामादित्यवज्ज्ञानं	५ १६
त तथा कृपयाविष्टम्	२ १	तेषामेवानुक्पार्थम्	१० ११
त तमेवेति कौन्तेय	८ ६	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त	७ १७
तं तं नियममास्थाय	७ २०	तेषां नित्याभियुक्तानां	९ २२
तं विद्यादुःस्वसयोग-	६ २३	तेषां निष्ठा तु का कृष्ण	१७ १
तानकृत्स्नविदो मंदान्	३ २९	तेषां सततयुक्तानां	१० १०
तानहं द्विपतः क्रूरान्	१६ १९	तैर्दत्तानप्रदायेभ्यो	३ १२
तानि सर्वाणि संयम्य	२ ६१	त्यक्त्वा कर्मफलासंग	४ २०
तान्यहं वेद सर्वाणि	४ ५	त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म	४ ९
तान्समीक्ष्य स कौतेयः	१ २७	त्यागस्य च द्विषीकेशो	१८ १

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो	१८ १०	दिव्यमात्मांवरधरं	११ ११
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र	१८ ४	दिव्यं ददामि ते चक्षुः	११ ८
त्याज्यं दोषवदित्येके	१८ ३	दिशो न जाने न लभे च शर्म	११ २५
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३	दीयते च परिविष्टं	१७ २१
त्रिविधं नरकस्येदं	१६ २१	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८ ८
त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २	दुःखेष्वनुद्दिग्मनाः	२ ५६
त्रैगुण्यविषया वेदा	२ ४५	दूरेण ह्यवरं कर्म	२ ४९
त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २०	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं	१ २
त्वत्तः कमलपद्माक्ष	११ २	दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं	११ २०
त्वदन्यः संशयस्यास्य	६ ३९	दृष्ट्वा हित्वा प्रव्यधितान्तरात्मा	११ २४
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं	११ १८	दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं	११ ५१
त्वमय्यः शाश्वतधर्मगोप्ता	११ १८	दृष्टुम स्वजनं कृष्ण	१ २८
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः	११ ३८	देवद्विजगुरुप्राज्ञ-	१७ १४
दृ		देवा अप्स्य रूपस्य	११ ५२
दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८	देवान्देवयजो यान्ति	७ २३
ददामि ब्रुद्धियोगं त	१० १०	देवान्मावयताऽनेन	३ ११
दम्भाहंकारसंयुक्ताः	१७ ५	देशे काले च पात्रे च	१७ २०
दम्भो द्वेषोऽभिमानश्च	१६ ४	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	२ १३
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं	१६ २	देही नित्यमवभ्योऽयं	२ ३०
दर्शयामास पार्थाय	११ ९	देवमेवापरे यज्ञं	४ २५
दंष्ट्राकरालानि च ते	११ २५	दैवी संपत्तिमोक्षाय	१६ १
दातव्यमिति यद्दानं	१७ २०	दैवी ह्येषा गुणमयी	७ १४
दानाक्रियाश्च त्रिविधाः	१७ २५	देवो विस्तरशः प्रोक्तः	१६ ६
दानमीश्वरभावश्च	१८ ४३	दोषैरेतैः कुलघ्नानां	१ ४३
दानं दमश्च यज्ञश्च	१६ १	धावापृथिव्योर्दिमन्तरं हि	११ २०
दिवि सूर्यसहस्रस्य	११ १२		

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
यूतं छलयतामस्मि	१० ३६	न कर्मणामनारंभात्	३ ४
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा	४ २८	न कर्मफलसंयोगं	५ १४
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं	११ ३	न कांक्षे विजयं कृष्ण	१ ३२
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१ १८	न कुलः सहदेवश्च	१ १६
द्रोणं च भीष्मं च	११ ३४	न च तस्मान्मनुष्येषु	१८ ३९
द्वन्द्वविमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः	१५ ५	न च मत्स्यानि मृतानि	९ ५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके	१५ १६	न च मां तानि कर्माणि	९ ९
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्	१६ ६	न च शस्त्रेभ्यस्त्वानुं	१ ३०
ध		न च श्रेयोऽनुपश्यन्ति	१ ३१
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१ १	न च संन्यस्तदेव	३ ४
धर्मसंस्थापनार्थाय	४ ८	न चानिन्दन् ईड्य	६ १६
धर्माविरुद्धो भूतेषु	७ ११	न चान्वदन् दुःखिः	२ ६६
धर्मे नष्टे फलं कृत्स्नम्	१ ४०		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
न त्वेवाहं जातु नासं	२ १२	न हि ते भगवन्व्यक्तिं	१० १४
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि	१४ २२	न हि देहभृता शक्यं	१८ ११
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म	१८ १०	न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं	१३ २८
न प्रद्वेष्येत्प्रियं प्राप्य	५ २०	नहि प्रपश्यामि ममापनुधाद्	२ ८
न बुद्धिभेदं जनयेत्	३ २६	न ह्यसंगस्तसंकल्पः	६ २
न भश्च श्रुतिर्वा चैव	१ १९	नास्त्यश्रतस्तु योगोऽस्ति	६ १६
न भःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं	११ २४	नात्युच्छ्रितं नातिनीचं	६ ११
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं	११ ३५	नादत्ते कस्यचित्पापं	५ १५
नमस्त्यन्तश्च मां भगवन्	९ १४	नानवाप्तमवाप्तव्यं	३ २२
नमः पुरस्तादथ पुष्टस्ते	११ ४०	नानाविधानि दिव्यानि	११ ५
न मां कर्माणि लिप्सन्ति	४ १४	नानाशस्त्रप्रहरणाः	१ ९
न मां दुष्कृतिनो मूढाः	७ १५	नान्तं न मय्यं न पुनस्तवादिं	११ १५
न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं	३ २२	नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां	१० ४०
न मे विदुः सुरगणाः	१० २	नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं	१४ १९
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः	११ ३९	नाप्नुवन्ति महारत्नानः	८ १५
न योस्तस्य इति गोविन्दम्	२ ९	नाभिनेदति न द्वेष्टि	२ ५७
नरके नियतं वासो	१ ४४	नायका मम सैन्यस्य	१ ३३
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते	१५ ३	नायं लोकोऽस्ति न परो	४ ४०
न वदारे पुरे देही	५ १३	नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य	४ ३१
न विभुं चाति दुर्मधा	१८ ३५	नाशयाम्यात्मभावस्थो	१० ११
न वेदयज्ञाध्ययनेन दानैः	११ ४८	नासतो विद्यते भावो	२ १६
न शौचं नापि चाचारो	१६ ७	नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२ ६६
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा	१८ ७३	नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७ २५
न स सिद्धिमवाप्नोति	१६ २३	नाहं वेदेन तपसा	११ ५३
न हि कल्पाणकुत् कश्चित्	६ ४०	नित्यं च समचित्तत्वं	१३ ९
न हि कश्चित्क्षणमपि	३ ५		
न हि ज्ञानेन सदृशं	४ ३८		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
नित्यः सर्वगतः स्थाणुः	२ २४	न्याय्यं वा विपरीतं वा	१८ १६
निद्रालस्यप्रमादोत्थ	१८ ३९	प	
निन्दन्तस्तव सामर्थ्य	२ ३६	पथैतानि महाबाहो	१८ १३-
निबध्नन्ति महाबाहो	१४ ५	पतन्ति पितरो ह्येषां	१ ४२
निमित्तानि च पश्यामि	१ ३१	पत्रं पुष्पं फलं तोयं	९ २६
नियतस्य तु संन्यासः	१८ ७	परमं पुरुषं दिव्यं	८ ८
नियतं कुरु कर्म त्वं	३ ८	परमात्मैति चाप्युक्तो	१३ २२
नियतं संगराहितम्	१८ २३	परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	८ २०
निराशीनिर्ममो भूत्वा	३ ३०	परस्परं भावयन्तः	३ ११
निराशीर्यतचित्तात्मा	४ २१	परयोस्तादनार्थं वा	१७ १९
निर्दोषं हि समं ब्रह्म	५ १९	परं ब्रह्म परं धाम	१० १२
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो	२ ४५	परं भावमजानन्तो	७ २४-
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो	५ ३	" " "	९ ११
निर्ममो निरहंकारः	२ ७१	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४ १
" " "	१२ १३	परिचर्यात्मकं कर्म	१८ ४४
निर्मानमोहा जितसंगदोषा	१५ ५	परिणामे विषमिव	१८ ३८
निर्वैरः सर्वभूतेषु	११ ५५	परिज्ञाणाय साधूनाम्	४ ८
निवसिष्यसि मध्येत्र	१२ ८	पर्याप्तं त्विदमेतेषां	१ १०-
निश्चयं शृणु मे तत्र	१८ ४	पवनः पवतामस्मि	१० ३१
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो	६ १८	पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्छिघ्रन्	५ ८
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः	१ ३६	पश्यत्यकृतबुद्धित्वात्	१८ १६
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	२ ४०	पश्य मे पार्थ रूपाणि	११ ५
नैते सृती पार्थ जानन्	८ २७	पश्यादित्यान्वसूक्तदान्	११ ६
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	२ २३	पश्यामि त्वा दीप्तहस्ताश-	
नैव किञ्चित्करोमीति	५ ८	वक्त्रं	११ १९
नैव तस्य कृतेनार्थो	३ १८	पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं	
नेष्कर्म्यसिद्धिं परमां	१८ ४९	समंतात्	११ १७-
		पश्यामि देवांस्तव देव दंहे	११ १५-

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
पश्यैतां पांडुपुत्राणाम्	१ ३	प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	३ २९
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो	१ १५	प्रकृत्येव च कर्माणि	१३ २९
पापमेवाग्रयेदस्मान्	१ ३६	प्रजनन्नास्मि कंदर्पः	१० २८
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं	३ ४१	प्रजहाति यदा कामान्	२ ५५
पार्थ नैवेह नामुत्र	६ ४०	प्रणम्य शिरसा देवम्	११ १४
पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य	११ ४३	प्रणवः सर्ववेदेषु	७ ८
पिताऽहमस्य जगता	९ १७	प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं	९ २
पितॄणामर्यमा चास्मि	१० २९	प्रभान्त्युग्रकर्माणः	१६ ९
पितॄणां पुत्रस्य सखेव सख्युः	११ ४४	प्रभवः प्रलयं स्थानं	९ १८
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च	७ ९	प्रमादमोहौ तमसः	१४ १७
पुरुजित्कुंतिभोजश्च	१ ५	प्रमादादस्यनिद्राभिः	१४ ८
पुरुषं शाश्वतं दिव्यं	१० १२	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६ ४५
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३ २१	प्रयाणकाले च कथं	८ २
पुरुषः स परः पार्थ	८ २२	प्रयाणकालेऽपि च मां	७ ३०
पुरुषः सुखदुःखानां	१३ २०	प्रयाणकाले मनसाऽचलेन	८ १०
पुरोधसां च मुख्यं मां	१० २४	प्रयाता यांति तं कालं	८ २३
पुष्णामि चौपधीः सर्वाः	१५ १३	प्रलपन्विसुजन्महृन्	५ ९
पूर्वाभ्यासेन तेनेव	६ ४४	प्रवर्तन्ते विधानोक्ता	१७ २४
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं	१८ २१	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६ ७
पौण्ड्रं दध्मो महाशङ्खं	१ १५	” ” ”	१८ ३०
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४ २२	प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते	१ २०
(प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३ १)	प्रशस्ते कर्मणि तथा	१७ २६
” ” ”	१३ १९	प्रशान्तमनसं ह्येनं	६ २७
प्रकृतिं यांति भूतानि	३ ३३	प्रशान्तात्मा विगतभीः	६ १४
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय	४ ६	प्रसक्ताः कामभोगेषु	१६ १६
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९ ८	प्रसङ्गेन फलकांक्षी	१८ ३४
प्रकृतेः क्रियमाणानि	३ २७	प्रसन्नचेतसो ह्यशु	२ ६५

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
प्रसादे सर्वदुःखानां	२ ६५	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	७ १०
प्रह्लादश्चास्मि देव्यानां	१० ३०	बुद्धेर्मेदं धृतेश्चैव	१८ २९
प्राणापानतागती रुद्धा	४ २९	बुद्धौ शरणमन्विच्छ	२ ४९
प्राणापानसमायुक्तं	१५ १४	बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ	२ ३९
प्राणापानौ समौ कृत्वा	५ २७	बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो	१८ ५१
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ	१० १९	बृहत्साम तथा साम्नां	१० ३५
प्राप्य पुण्यकृतांश्लोकान्	६ ४१	ब्रह्मचर्यमहिंसा च	१७ १४
प्रियो हि ज्ञानिनोऽयर्थम्	७ १७	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४ २७
प्रेतान्भूतगणाश्चान्ये	१७ ४	ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५ १०
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने	१८ १९	ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१८ ५४
प्रोच्यमानमशेषेण	१८ २९	ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव	१३ ४
व		ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं	४ २५
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति	१८ ३०	ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं	११ १५
बन्धुरात्मात्मनस्तरय	६ ६	ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	४ २४
बलं बलवतामस्मि	७ ११	ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं	४ २४
बहवो ज्ञानतपसा	४ १०	ब्राह्मणक्षत्रियविशां	१८ ४१
बहिरंतश्च भूतानां	१३ १५	ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च	१७ २३
बहुशाखा ह्यनंताश्च	२ ४१	म	
बहुदूरं बहुदंष्ट्राकरालं	११ २३	भक्तिं मयि परां कृत्वा	१८ ६८
बहूनां जन्मनामंते	७ १९	भक्तोऽसि मे सखा चेति	४ ३
बहूनि मे व्यतीतानि	४ ५	भक्त्या त्वनन्यया शक्य	११ ५४
बहून्यदृष्टपूर्वाणि	११ ६	भक्त्या मामभिजानाति	१८ ५५
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	५ २१	भजन्त्यनन्यमनसो	९ १३
बीजं मां सर्वभूतानां	७ १०	भयाद्रणादुपरतं	२ १५
बुद्धियुक्तो जहातीह	२ ५०	भवत्यत्यागिनां प्रेत्य	१८ १६
बुद्धियोगमुपाश्रिःय	१८ ५७	भवन्ति भावा भूतानां	१० ५
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः	१० ४		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
भवन्ति संपदं देवीम्	१६ ३	म	
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च	१ ८	मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	१८ ५८
भवाप्ययो हि भूतानां	११ २	मच्चित्ता मद्गतप्राणाः	१० ९
भशामि न चिरात्पार्थ	१२ ७	मत्कर्मकृन्मत्परमो	११ ५५
भविता न च मे तस्मात्	१८ ६९	मत्त एवेति तान्विद्धि	७ १२
भविष्याणि च भूतानि	७ २६	मत्तः परतरं नान्यत्	७ ७
भावसंशुद्धिरित्येतत्	१७ १६	मत्प्रसादाद्वाप्नोति	१८ ५६
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१ २५	मत्स्थानि सर्वभूतानि	९ ४
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु	१ ११	मदनुग्रहाय परमं	११ १
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथा.	११ २६	मदर्थमपि कर्माणि	१२ १०
भुजते ते त्वपं पापा	३ १३	मद्भक्त एतद्दिशाय	१३ १८
भूतमाममिदं कृत्स्नं	९ ८	मद्भावा मानसा जाता	१० ६
भूतमामः स एवायं	८ १९	मनःप्रसादः सोऽप्यत्वं	१७ १६
भूतप्रकृतिमोक्षं च	१३ ३४	मनसस्तु परा बुद्धिः	३ ४२
भूतमर्तुं च तज्ज्ञेयं	१३ १६	मनसैवेन्द्रियग्रामं	६ २४
भूतभावन भूतेश	१० १५	मनःपथानीन्द्रियाणि	१५ ७
भूतभावोद्भवकरो	८ ३	मनः संयम्य मच्चित्तो	६ १४
भूतभृन्न च भूतस्थो	९ ५	मनुष्याणां सहस्रेषु	७ १
भूतानि यांति भूतेज्या	९ २५	मन्त्रोऽहमहेमवाज्यं	९ १६
भूमिरापोऽनलो वायुः	७ ४	मन्मना भव मद्भक्तो	९ ३४
भूय एव महाबाहो	१० १	" "	१८ ६५
भूयः कथय वृत्तिर्हि	१० १८	मन्यसे यदि तच्छ्रयं	११ ४
भोक्तारं यज्ञतपसां	५ २९	मम देहे गुडाकेश	११ ७
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां	२ ४४	मम योनिर्महद्ब्रह्म	१४ ३
भ्रामयन्सर्वभूतानि	१८ ६१	मम वर्त्मानुवर्तन्ते	३ २३
भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्	८ १०	" "	४ ११
		ममैवांशो जीवलोकं	१५ ७

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
मया ततमिदं सर्वं	९ ४	मामकाः पांडवाश्चैव	१ १
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	९ १०	मामप्राप्यैव कौन्तेय	१६ २०
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं	११ ४७	मामात्मपरदेहेषु	१६ १८
मया हतास्त्वं जहि मा		मामुपेत्य तु कौन्तेय	८ १६
व्यधिष्ठाः	११ ३४	मामुपेत्य पुनर्जन्म	८ १५
मायि चानन्ययोगेन	१३ १०	मामेव ये प्रपद्यन्ते	७ १४
मयि सर्वमिदं प्रोतं	७ ७	मामेवैष्यसि युक्तवैवस्व	९ ३४
मयि सर्वाणि कर्माणि	३ ३०	मामेवैष्यसि सत्यं ते	१८ ६५
मयैवैते निहताः पूर्वमेव	११ ३३	माययाऽपदतज्ञाना	७ १५
मय्यर्पितमनोबुद्धिः	८ ७	मा शुचः संपदं देवीम्	१६ ५
” ”	१२ १४	मासानां मार्गशीर्षोऽहं	१० ३५
मय्यावेक्ष्य मनो ये मां	१२ २	मां च योऽग्रभिचारेण	१४ २६
मय्यासक्तमनाः पार्थ	७ १	मां चैवान्तःशरीरस्थं	१७ ६
मय्येव मन आधत्स्व	१२ ८	मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य	९ ३२
मरीचिर्भक्ततामसि	१० २१	मिथ्येष व्यवसायस्ते	१८ ५९
महर्षयः सप्त पूर्वं	१० ६	मुक्तसंगोऽनहंवादी	१८ २६
महर्षीणां भृगुहं	१० २५	मुनीनामप्यहं व्यासः	१० ३७
महात्मानस्तु मा पार्थ	९ १३	मृदुग्राहेणात्मनो यत्	१७ १९
महामूतान्यहंकारो	१३ ५	मूत्रोऽयं नाभिजानाति	७ २५
महाशनो महापाप्मा	३ ३७	मूर्ख्याद्यायात्मनः प्राणम्	८ १२
मा कर्मफलहेतुर्भूः	२ ४७	मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं	१० ३०
मातुलाः श्वसुराः पौत्राः	१ ३४	मृत्युः सर्वहरश्चाहं	१० ३४
मा ते व्यथा मा च		मोघाशा मोघकर्माणः	९ १२
विमूढभावो	११ ४९	मोहात्तस्य परित्यागः	१८ ७
मात्रास्पर्शस्तु कौन्तेय	२ १४	मोहादारम्यते कर्म	१८ २५
माधवः पांडवश्चैव	१ १४	मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ब्रह्महन्	१४ १०
मानापमानयोस्तुल्यः	१४ २५	मोहितं नाभिजानाति	७ १३

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
मौनं चैवास्मि गुह्यानां	१० ३८	यज्ञो दानं तपश्चैव	१८ ५
य		यततामपि सिद्धानां	७ ३
य इदं परमं गुह्यं	१८ ६८	यतते च ततो भूयः	६ ४३
य एनं वेत्ति हन्तारं	२ १९	यततो ह्यपि कंतिेय	२ ६०
य एवं वेत्ति पुरुषं	१३ २३	यतन्तोऽप्यकृतात्मानो	१५ ११
यक्षये दास्यामि मोदिष्य	१६ १५	यतन्तो योगिनश्चैनम्	१५ ११
यञ्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ	१५ १२	यतः प्रवृत्तिर्भूतानां	१८ ४६
यच्चापि सर्वभूतानां	१० ३९	यतोद्विगमनोऽनुद्धिः	५ २८
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि	११ ४२	यतो यतो निश्चरति	६ २६
यच्छ्रेय एतयोरेकं	५ १	यत्करोषि यदश्रासि	९ २७
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि	२ ७	यत्तदग्रे विपमिव	१८ ३७
यजन्ते नामयज्ञैस्ते	१६ १७	यत्तपस्यसि क्मन्तेय	९ २७
यजन्ते सात्त्विका देवान्	१७ ४	यत्तु कामेषुना कर्म	१८ २४
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं	४ ३५	यत्तु कृत्स्नवदेकास्मिन्	१८ २२
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत्	७ २	यत्तु प्रत्युपकारार्थं	१७ २१
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वं	१४ १	यत्तेऽहं प्रीयमाणाय	१० १
यज्ञदानतपःकर्म	१८ ३	यत्त्वयोक्तं वचस्तेन	११ १
” ” ”	१८ ५	यत्र काले त्वनावृत्तिम्	८ २३
यज्ञशिष्टाश्रुतभुजो	४ ३१	यत्र चैवात्मनात्मान	६ २०
यज्ञशिष्टाशिनः संतो	३ १३	यत्र योगेश्वरः कुण्डो	१८ ७८
यज्ञस्तपस्तथा दानं	१७ ७	यत्रोपरमते चित्तं	६ २०
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो	३ १४	यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं	५ ५
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि	१० २५	यथाकाशस्थितो नित्यं	९ ६
यज्ञायाचतः कर्म	४ २३	यथा दीपो निवातस्थो	६ १९
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३ ९	यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः	११ २८
यज्ञे तपसि दाने च	१७ २७	यथा प्रकाशयत्येकः	१३ ३३

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गः	११ २९	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८ २४
यथा सर्वगतं सौम्यात्	१३ ३३	यथा धर्ममधर्मं च	१८ ३१
यथासांसी समिद्धोऽग्निः	४ ३७	यथा स्वप्नं भयं शोकं	१८ ३५
यथोल्बेनावृतो गर्भः	३ ३८	यष्टव्यमेवेति मनः	१७ ११
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	८ ११	यस्तुकर्मफलत्यागी	१८ ११
यदग्रे चानुबन्धे च	१८ ३९	यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्	३ १७
यदहंकारमाश्रित्य	१८ ५९	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३ ७
यदा ते मोहकलिल	२ ५२	यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्	१५ १८
यदादित्यगतं तेजो	१५ १२	यस्मान्नोद्विजते लोको	१२ १५
यदा भूतपृथग्भावं	१३ ३०	यस्मिन्स्थितो न दुःखेन	६ २२
यदा यदा हि धमस्य	४ ७	यस्य नाहंकृतो भावो	१८ १७
यदा विनियतं चित्तं	६ १८	यस्य सर्वे समारम्भाः	४ १९
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४ १४	यस्यान्तःस्थानि भूतानि	८ २२
यदा संहरते चायं	२ ५८	यस्या जायति भूतानि	२ ६९
यदा हि नोद्विषार्थेषु	६ ४	यं प्राप्य न निवर्तन्ते	८ २१
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति	८ ११	यं यं वापि स्मरन्भावं	८ ६
यदि भाः सदृशी सा स्यात्	११ १२	यं लब्ध्वा चापरं लाभं	६ २२
यदि मामप्रतीकारम्	१ ४६	यं संन्यासमिति प्राहुः	६ २
यदि ह्यहं न वर्तेयं	३ २३	यं हि न व्यथयन्त्येते	२ १५
यदृच्छया चोपपन्नं	२ ३२	यः पश्यति तयात्मानं	१३ २९
यदृच्छालाभसंतुष्टो	४ २२	यः प्रयाति त्यजन्देहं	८ १३
यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते	१५ ६	यः प्रयाति स मद्भावं	८ ५
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३ २१	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६ २३
यद्यदिभूतिमत्सत्त्वं	१० ४१	यः सर्वत्रानभिस्नेहः	२ ५७
यद्यप्येते न पश्यन्ति	१ ३८	यः स सर्वेषु भूतेषु	८ २०
यद्राज्यसुखलोभेन	१ ४५	यातयामं गतरसं	१७ १०
		या निशा सर्वभूतानां	२ ६९

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
यानेव हत्वा न जिर्जीविषामः २	६	ये शास्त्रविधिमु सृज्य	१७ १
यान्ति देववना देवान्	९ २५	येषामर्थे कांक्षितं नो	१ ३३
याभिर्विभूतिभिर्लोकान्	१० १६	येषा च त्वं बहुमतो	२ २५
यामिमां पुष्टितां वाचं	२ ४२	येषां त्वंतगतं पापं	७ २८
यावः संजायते किञ्चित्	१३ २६	ये हि संस्पर्शजा भोगा	५ २२
यावदेतान्निरीक्षेऽहं	१ २२	योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म	५ ६
यावानर्य उदपाने	२ ४६	योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५ ११
युक्त इत्युच्यते योगी	६ ८	योगसंन्यस्तकर्माणं	४ ४१
युक्तस्त्वनावबोधस्य	६ १७	योगस्थः कुरु कर्माणि	२ ४८
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५ १२	योगं योगेश्वराकृष्णात्	१८ ७५
युक्ताहारविहारस्य	६ १७	योगारूढस्य तस्यैव	६ ३
युञ्जन्नेवं सदात्मानं	६ १५	योगिनः कर्म कुर्वन्ति	५ ११
” ” ”	६ २८	योगिनामपि सर्वेषां	६ ४७
युधामन्युश्च विज्ज्ञात	१ ६	योगिनो यनचित्तस्य	६ १९
युयुधानो विराटश्च	१ ४	योगी युञ्जीत सततं	६ १०
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं	१२ १	योगेनाद्यभिचारिण्या	१८ ३३
ये चैव सात्त्विका भावा	७ १२	योगेश्वर ततो मे त्वं	११ ४
ये तु धर्म्यामृतमिदं	१२ २०	योत्स्यमानानवेक्षेऽहं	१ २३
ये तु सर्वाणि कर्माणि	१२ ६	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२ १७
ये त्वक्षरमनिर्देश्यं	१२ ३	योऽन्तःसुखोत्तरारामः	५ २४
ये त्वेतद्भ्यस्त्यजंतो	३ ३२	यो मामजमनादिं च	१० ३
येन भूतान्यशेषेण	४ ३५	यो मामेवमसंमूढो	१५ १९
येऽप्यन्यदेवताभक्ता	९ २३	यो मां पश्यति सर्वत्र	६ ३०
ये भजन्ति तु मां भक्त्या	९ २९	योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६ ३३
ये मे मतमिदं नित्यम्	३ ३१	यो यो यां यां तनुं भक्तः	७ २१
ये यथा मां प्रपद्यंते	४ ११	यो लोकत्रयमाविश्य ।	१५ १७

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
र			
रक्षासि भीतानि दिशो द्रवन्ति	११ ३६	लोलिहसे प्रसमानः	११ ३०
रजसस्तु फलं दुःखं	१४ १६	लोकसंग्रहमेवापि	३ २०
रजासि प्रलयं गत्वा	१४ १५	लोकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा	३ ३
रजस्तमश्वाभिभूय	१४ १०	लोभः प्रवृत्तिरारंभः	१४ १२
रजस्येतानि जायन्ते	१४ १२	च	
रजः सत्त्वं तमश्चैव	१४ १०	वक्तुमर्हस्यशेषेण	१० १६
रजो रागात्मकं विद्धि	१४ ७	वक्त्राणि ते त्वरमाणा	११ २७
रसवर्जं रसोऽप्यस्य	२ ५९	वशे हि यः स्योन्द्रियाणि	२ ६१
रसोऽहमप्सु कौतेय	७ ८	वश्यात्मना तु यतता	६ ३६
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या	१७ ८	वसूनां पावकश्चास्मि	१० २३
राक्षसीमासुरी चैव	९ १२	वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	११ ३९
रागद्वेषत्रियुक्तेस्तु	२ ६४	वासासि जीर्णानि यथा	२ २२
रागौ कर्मफलप्रेप्तुः	१८ २७	वासुदेवः सर्वमिति	७ १९
राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य	१८ ७६	विकाराश्च गुणाश्चैव	१३ १९
राजाविद्या राजगुह्यं	९ २	विगतेच्छाभयक्रोधो	५ २८
रात्रिं युगसहस्रान्तां	८ १७	विज्ञातुमिच्छामि भवंतमायं	११ ३१
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते	८ १८	विद्याविनयसंपन्ने	५ १८
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ	८ १९	विधिहीनमसृष्टात्रं	१७ १३
रुद्राणां शंकरश्चास्मि	१० २३	विनश्यत्स्वविनश्यन्तं	१३ २७
रुद्रादित्या वसवो ये च	११ २२	विनाशमव्ययस्यास्य	२ १७
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं	११ २३	विमुच्य निर्ममः शान्तो	१८ ५३
ल		विमूढा नानुपश्यन्ति	१५ १०
लभते च ततः कामान्	७ २२	विमृश्यैतदशेषेण	१८ ६३
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं	५ २५	विवस्वान् मनत्रे ग्राह	१० ११
लिभ्यन्ते तत्त पापेन	५ १९	विविक्तदेशसेवित्वम्	१३ १२
		विविक्तसेवी लब्धाशौ	१८ ५२

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
विविधाश्च पृथक्चेष्टाः	१८ १४	व्यामित्रेणैव वाक्येन	३ २
विषया विनिवर्तते	२ ५९	व्यासप्रसादान्द्रुतवान्	१८ ७५
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८ ३८	व्यूढां द्रुपदपुत्रेण	१ ३
विषादी दीर्घसूत्री च	१८ २८	श	
विषादन्तमिदं वाक्यं	२ १	शक्नोतीहैव यः सोढुम्	५ २३
विद्वद्भ्यामिदं कृत्स्नं	१० ४२	शक्य एवंविधो द्रष्टुं	११ ५३
विसृज्य सशरं चापं	१ ४७	शनैः शनैः परमेत्	६ २५
विस्तरेणात्मनो योगं	१० १८	शब्दादीन्विषयानन्य	४ २६
विस्मयो मे महान् राजन्	१८ ७७	शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा	१८ ५१
विहाय कामान्यः सर्वान्	२ ७१	शमो दमस्तपः शौचं	१८ ४२
वीतरागभयक्रोधः	२ ५६	शरीरयात्रापि च ते	३ ८
वीतरागभयक्रोधा	४ १०	शरीरवाङ्मनोभिर्यत्	१८ १५
बुध्नीनां वासुदेवोऽस्मि	१० ३७	शरीरस्थोऽपि कौन्तेय	१३ ३१
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम	११ ३८	शरीरं यदवामोति	१५ ८
वेत्ति यत्र न चैवार्यं	६ २१	शान्तिं निर्वाणपरमां	६ १५
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु	१८ २१	शरीरं केवलं कर्म	४ २१
वेदवादरताः पार्थ	२ ४२	शाश्वतस्य च धर्मस्य	१४ २७
वेदानां सामवेदोऽस्मि	१० २२	शीतोष्णसुखदुःखेषु	६ ७
वेदाविनाशिनं नित्यं	२ २१		१२ १८
वेदाहं समतीतानि	७ २६	” शुक्लकृष्णे गती ह्येते	८ २६
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव	८ २८	शुचीनां श्रीमतां गेहे	६ ४१
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो	१५ १५	शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६ ११
वेद्यं पवित्रमोकारः	९ १७	शुनि चैव श्वपाके च	५ १८
वेपथुश्च शरीरे मे	१ २९	शुभाशुभपरित्यागी	१२ १७
व्यपेतभीः प्रतिमनाः पुनस्त्वं	११ ४९	शुभाशुभफलैरेवं	९ २८
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२ ४१	शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं	१८ ४३
”	२ ४४	श्रद्धाघाना मत्परम्	१२ २०

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
अद्वया परया तप्त	१७ १७	सत्कारमानपूजार्थ	१७ १८
अद्वया परयोपेताः	१२ २	सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं	१८ ४०
अद्वामयोऽयं पुद्गो	१७ ३	सत्त्वं रजस्तम इति	१४ ५
अद्वान्तोऽनसूयन्तो	३ ३१	सत्त्वं सुखे सजयति	१४ ९
अद्वाननसूयश्च	१८ ७१	सत्त्वात्संजायते ज्ञानं	१४ १७
अद्वान्भजते यो मां	६ ४७	सत्त्वानुरूपा सर्वस्य	१७ ३
अद्वारोद्धमते ज्ञानं	४ ३९	सदृशं चेष्टते स्वस्याः	३ ३३
अद्वारिहितं यज्ञं	१७ १३	सद्भावे साधुभावे च	१७ २६
श्रुतिविप्रतिपत्ता ते	२ ५३	स निश्चयेन योक्तव्यो	६ २३
श्रेयान्द्रध्यमयाद्यज्ञात्	४ ३३	स बुद्धिमान्मनुष्येषु	४ १८
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	३ ३५	स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा	५ २१
” ” ”	१८ ४७	समदुःखसुखं धीरं	२ १५
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	१२ १२	समदुःखसुखः स्वस्थः	१४ २४
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	१५ ९	समं कथयिष्येऽमीव	६ १३
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४ २६	समं पश्यन्ति सर्वत्र	१३ २८
श्वशुरान्सुहृदश्चैव	१ २७	समं सर्वेषु भूतेषु	१३ २७
स		समः शत्रौ च मित्रे च	१२ १८
स एवायं मया तेऽयं	४ ३	समः सर्वेषु भूतेषु	१८ ५४
स कालेनेह महता	४ २	समः सिद्धावसिद्धौ च	४ ९२
स कृत्वा राजसं त्यागं	१८ ८	समाधावचला बुद्धिः	२ ५३
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो	३ २५	समासेनैव कोतेय	१८ ५०
सखेति मत्वा प्रसभ	११ ४१	समोऽहं सर्वभूतेषु	९ २९
स गुणान्समर्तत्येतान्	१४ २६	स यत्प्रमाणं कुरुते	३ २१
स घोषो धार्तराष्ट्राणां	१ १९	स योगी ब्रह्मनिर्वाणं	५ २४
स च यो यत्प्रभावश्च	१३ ३	सर्गाणामादिरंतश्च	१० ३२
सततं कीर्तयन्तो मां	९ १४	सर्गेऽपि नोपजायन्ते	१४ २
स तथा अद्वया युक्तो	७ २२		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
सर्वकर्मफलत्यागं	१२ ११	सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम्	८ ९
" " "	१८ २	सर्व कर्माखिलं पार्थ	४ ३३
सर्वकर्माणि मनसा	५ १३	सर्व ज्ञानपुत्रेनैव	४ ३६
सर्वकर्माण्यपि सदा	१८ ५६	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४ २७
सर्वगुह्यतमं भूयः	१८ ६४	सर्वारंभपरित्यागी	१४ २५
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्	३ ३२	" " "	१२ १६
सर्वतः पाणिपादं तत्	१३ १३	सर्वारंभा हि दोषेण	१८ ४८
सर्वतः श्रुतिमद्धोके	१३ १३	सर्वार्थान्विपरीतांश्च	१८ ३२
सर्वत्रगमचिन्त्यं च	१२ ३	सर्वाश्चर्यमयं देवम्	११ ११
सर्वत्रावस्थितो देहे	१३ ३२	सर्वेन्द्रियगुणाभासं	१३ १४
सर्वथा वर्तमानोऽपि	१३ २३	सर्वेऽप्येते यज्ञविदो	४ ३०
" " "	६ ३१	स सर्वविद्भजति मां	१५ १९
सर्वद्वाराणि संयम्य	८ १२	स संन्यासी च योगी च	६ १
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४ ११	सहजं कर्म कैतेय	१८ ४८
सर्वधर्मान्परित्यज्य	१८ ६६	सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा	३ १०
सर्वभूतस्यमात्मानं	६ २९	सहसैवाभ्यहन्यंत	१ १३
सर्वभूतस्थितं यो मां	६ ३१	सहस्रयुगपर्यंतं	८ १७
सर्वभूतात्मभूतात्मा	५ ७	संकरस्य च कर्ता स्याम्	३ २४
सर्वभूतानि कैतेय	९ ७	संकरो नरकायैव	१ ४२
सर्वभूतानि संमोहं	७ २७	संकल्पप्रभवान्कामान्	६ २४
सर्वभूतेषु येनैकं	१८ २०	संगं त्यक्त्वा फलं चैव	१८ ९
सर्वमेतदृतं मन्ये	१० १४	संगात्संजायते कामः	२ ६२
सर्वयोनिषु कैतेय	१४ ४	संतुष्टः सततं योगी	१२ १४
सर्वसंकल्पसंन्यासी	६ ४	संनियम्येन्द्रियग्रामं	१२ ४
सर्वस्य चाहं हृदि	१७ १५	संन्यासयोगयुक्तात्मा	९ २८
		संन्यासस्तु महाबाहो	५ ६
		संन्यासस्य महाबाहो	१८ १

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
संन्यासः कर्मयोगश्च	५ २	सुदृढं सर्वभूताना	५ २९
संन्यासं कर्मणां कृष्ण	५ १	सुहृन्मित्रार्थुदासीन-	६ ९
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं	६ १३	सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं	१३ १५
संभवः सर्वभूतानां	१४ ३	सेनयोरुभयोर्मध्ये	१ २१
संभावितस्य चार्चतिः	२ ३४	" " "	१ २४
संवादमित्रमभौषं	१८ ७४	" " "	२ १०
साद्विकी राजसी चैव	१७ २	सेनानीनामहं स्कंदः	१० २४
साधिभूताधिदैवं मां	७ ३०	सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान्	१८ ७१
साधुरेव स मन्तव्यः	९ ३०	सोऽविकंपेन योगेन	१० ७
साधुष्वपि च पापेषु	६ ९	सौमद्रश्च महाबाहुः	१ १८
साहस्ययोगौ पृथग्वालाः	५ ४	सौमद्रो द्रौपदेयाश्च	१ ६
साहस्ये कृतान्ते प्रोक्तानि	१८ १३	स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः	९ ३२
सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म	१८ ५०	स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय	१ ४१
सिद्ध्यासिद्धयोर्निर्विकारः	१८ २६	स्थाने हृषीकेश तव	११ ३६
सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा	२ ४८	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४
सिंहनादं विनयोच्चैः	१ १२	स्थितधीः किं प्रभाषेत	२ ५४
सीदन्ति मम गात्राणि	१ २९	स्थितोऽस्मि गतसंदेहः	१८ ७३
सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८	स्थित्वा स्थामन्तकालेऽपि	२ ७२
सुखमात्यंतिकं यत्तत्	६ २१	स्थिरबुद्धिरसंमूढो	५ २०
सुखसंगेन बध्नाति	१४ ६	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७
सुखं त्विदानीं त्रिविधं	१८ ३६	स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो	२ ६३
सुखं दुःखं भवो भावो	१० ४	स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य	१८ ४६
सुखं वा यदि वा दुःखं	६ ३२	स्वकर्मनिरतः सिद्धिं	१८ ४५
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ	२ ३२	स्वजनं हि कथं हत्वा	१ ३७
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्श	६ २८	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२ ३१
सुदुर्दर्शमिदं रूपं	११ ५२	स्वधर्मे निधनं श्रेयः	३ ३५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
स्वभावजेन कौतये	१८ ६०	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोजनं	१३ २
स्वभावनियतं कर्म	१८ ४७	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्	१३ २६
स्वयमेवात्मनात्मानं	१० १५	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३ २
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य	२ ४०	क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं	१३ ३३
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षि- सिद्धसंघाः	१२ २१	ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन	११ ५४
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च	४ २८	ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं	१६ २४
स्वाध्यायाभ्यासनं चैव	१७ १५	ज्ञानमावृत्य तु तमः	१४ ९
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८ ४५	ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५
ह		ज्ञानयज्ञेन तेनाहं	१८ ७०
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७	ज्ञानयोगेन सांख्यानां	३ ३
हंत ते कथयिष्यामि	१० १९	ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	६ ८
हत्वाऽपि स इमोऽलोकान्	१८ १७	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८ १९
हत्वार्थकामास्तु गुरुनिर्ह्वैव	२ ५	ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं	१३ १७
हर्षशोकान्वितः कर्ता	१८ २७	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८ १८
हर्षामर्षभयोद्देशोः	१२ १५	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	७ २
दृषीकेशं तश्च वाक्यं	१ २१	ज्ञानं यदा तदा विद्यात्	१४ ११
हेतुनानेन कौतये	९ १०	ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्	४ ३९
क्ष		ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं	१८ ४२
क्षरः सर्वाणि भूतानि	१५ १६	ज्ञानं विज्ञानसहितं	९ १
क्षिपाम्यजस्रमशुभान्	१६ १९	ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं	४ १९
क्षिपं भवति धर्मात्मा	९ ३१	ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	४ ३७
क्षिप्रं हि मानुषे लोके	४ १२	ज्ञानेन तु तदज्ञानं	५ १६
क्षुद्रं हृदयदोर्बल्यं	२ ३	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३ १२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३ ३४	ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	५ ३

॥ श्री ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीताटिप्पणीस्थपद्यगद्यानामकाराद्य-

नुक्रमकोषः ॥

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
अ.			अनिष्पन्नसमाधिस्तु	४१	२९६
अकुर्वन्निहितं कर्म	४	१२४	अनुपात्तस्य उपादानं योगः	४५	९०
अमिदो गरुदधैव	३६	३३	अपरोक्षानुभूत्याथ	२	३०७
अमिसगायथा लोहम्	६४	११०	अपाणिपादो जवनो गृहीता	१४	५४८
अमौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्	१४	१३६	अप्यधिपानान्महतः	३४	२८९
अमौ वपद् घृतं सर्वम्	१८	५५२	अप्यामन्दः श्रुतः साक्षात्	२१	२४२
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा	५	५७६	अभक्षपरिहारश्च	४२	७२२
अजीव्यः सर्वभूतानां	१	६०१	अयममिर्वैश्वानरः	१४	६१७
अज्ञस्यार्द्धप्रचुष्टस्य	२६	१४९	अत्याक्षरमसंदिग्धम्	४	५३६
अज्ञानां ज्ञानदं कर्म	२०	१४३	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा	३	१२३
अहो जंतुरनीशोऽयम्	१४	२३३	अव्यक्तमूलप्रभवः	१	६०१
अतीतानागतं वस्तु	७८	७६०	अशन मे वसन मे	२४	७०४
अथ य इमे दृष्टापूर्णे	२५	३६५	अश्वमेधसहस्राणां	६५	७४६
अधिकारिणमाशास्ते	१	६२५	अश्वस्यैव हि यत्स्याम	८	१०
अधिष्ठानतया देह-	८	२६२	अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य	१०	३८०
“ “ “	५	५१४	अहमेव परं ब्रह्म	१४	३२५
अध्यात्मविद्याधिगमः	३५	२९०	अहं ब्रह्मेति मां ध्यायन्	३०	४०३
अध्यापनमध्ययनं	४१	७२०	अहेतुव्यव्यवहिता	२६	५९७
अध्यासोऽतत्तदाभासो	१	५७१	आ.		
अनधीत्याखिलान्वेदान्	४	१२४	आगमोऽपः प्रजा देशः	१०	५८१
अनन्येनैव योगेन	८	१७६	आचार्यो वेदसम्पन्नो	७	५४०
अनिर्मितः पूर्ववदाविरास्ते	१९	३५९	आजीव्यः सर्वभूतानां	१	६०१
अनिर्मिताः केनचिदीश्वरेण	१९	३५९	आततायिनमायान्तं	३६	३३

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
आत्मभारं नयत्येनं	२८	२८२	एतद्धि जनसामर्थ्यं	२०	६२३
आदर्शं प्रतिरूपदर्शमयी	११	४१९	एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य	१७	६१७
आनृशंस्यमहिता च	४७	७२८	एहोहि धुद्रे भवभीतिशान्त्यै	४७	३०२
आग्ने फलार्थं निर्मिते	९	६८८	ऐ.		
आयुः कर्म च वित्तञ्च	२	६५१	ऐश्वर्यस्य समप्रत्य	३	४४
आरुक्षोर्मुनेयोगं	१	२१८	क.		
आवहः प्रवहथैव	३९	४९०	क इति ब्रह्मणो नाम	५४	१००
इ.			कण्डर्वा पेण्णी चुञ्जी	१३	१३५
इदोपहृतं गेहेषु	९	४५५	कथं बन्धः कथं मोक्षो	३४	२०७
इन्द्रियाभ्यामजय्याभ्यां	१३	३१८	कर्माकर्मविमर्शमर्ममुधिया	१७	१८६
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः	४२	१६६	कथेतु कर्माणि स माकरोतु	५३	७३३
इहैव नरकव्याधो	२०	६४४	काचिद्व्यासोहमूर्तिः		
उ.			परपुण्यरता-	१२	३८२
उत्पन्नात्मावगोपस्य	२०	५२९	काम्येऽपि शुद्धिरस्त्येव	६	६८५
ए.			कालवकं जगच्चक्रं	३३	४३८
एक एव तु भूतात्मा	१६	५५०	कुर्वन्नेवेह कर्माणि	४	१२४
एक एव तु शरीरस्य	४१	७२०	कृतं दंभाददभाद्वा	७	५४०
एकस्त्वमात्मा पुण्यः पुराणः	२७	५९९	कृषिर्भूवाचकः शब्दो	३४	२८९
एकाक्षरं परं ब्रह्म	३३	६७१	कौपीनयुगलं वासः	२०	१८९
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे	१९	५२८	ग.		
एकान्तवासो लघु भोजनादि	१०	२६५	गगनपवनतेजोवारिमशो	८	३७८
एकाहं जपहीनस्तु	३	६८२	गुरुभक्तिसमायुक्तः	७	५४०
एको दशसहस्राणि	६	७	च.		
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः	११	३८१	वित्तमेकं न ज्ञानोति	२६	२८०
एकोऽनेकैः स्वरूपैर्नटति	२४	३९७	किंस्ववित्तुस्वरूप आत्मनि	२५	३३२
एताच्छित्त्वा च भित्त्वा च	१	६०१	चेतो मत्तमत्तकृजं मदभर-	१०	५१९
एतत्त्वया न विज्ञेयं	६	१७४	च्युतोपपत्तिविज्ञानं	७५	७५७

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
ज.			दोषबुद्धयोभयातीतो	१०	६९०
जन्मान्तरेत्य सतो	४१	२९६	द्रव्यं कर्म च कालश्च	९	३७९
जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः	■	६८५	द्वाविमौ पुण्यव्याघ्र	॥ ७१	७५३
जप्येनैव तु सासिद्धिः	■	६८६	द्वौ भागौ पूरयेदग्रे.	३०	२०२
त.			द्वौ भूतसर्पा लोकेऽस्मिन्	६	६३१
तत्त्वविनुरेण्यं भगो देवस्य			ध.		
धीमहि	३५	४४०	धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टम्	४७	७२७
तथा न ते माधव तावकाः क्वचित्	५	५१२	धीशोधकमृते कर्म	६	२२४
तद्गङ्गा परमं धाम	१२	४२०	न.		
तत्तं तपो विविधलोकसिद्ध -	७	४१५	न कर्मणा न प्रजया	१	६७८
तस्मान्न लङ्घयेत्सन्ध्यां	३	६८२	न कुड्ये नोदके सङ्गो	१८	५२७
तस्मिन्तति श्वासप्रश्वासयो-	२९	२०१	न गुणान्गुणिनो हन्ति	४२	७२२
तस्यैवाहं ममैवासौ	६६	७४७	न जायते म्रियते वा विपश्चित्	२०	६४
तारो धनुः शरो ह्यात्मा	११	३५०	न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-	६	६०९
तावत्कर्माणि कुर्वीत	२	६८०	नमस्तस्मै भवत्पित्रे	७५	७५७
तीर्थे श्वपचक्रे वा	५५	७३६	न याहि चेतस्त्वमितस्ततोऽपि	२५	२७९
तेषां सततयुक्तानां	६	५१५	नर्ते स्याद्विक्रिया दुःखी	६	५३८
त्रिगुणमनृतमान्ध्र	१६	२३५	न शास्त्रेर्नोपि गुरुणा	११	४१९
व.			नातिशीते न चोष्णे च	१६	२७१
दया क्षमाऽनसूया च	४७	७२२	नाध्मातः क्षुधितः शान्तो	१६	२७१
दारा इमे मे तनया इमे मे	२४	७०४	नानारङ्गैरनङ्गायुधमभिलिखितं	५५	५०८
दुःसकल्पविकल्कूलयुगला	१५	३२०	नान्त प्रज्ञ न बहिःप्रज्ञ	२	५३४
दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा	१३	६६२	नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो	५४	५०६
दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्	७५	७५७	निद्रादो जागरस्यान्ते	६९	११५
देशकालवयोऽवस्था-	२	२१९	निमित्तमेकमाभित्य	४७	७२८
देहप्राणेन्द्रियाण्येव	१२	१३४	नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं	३	२५६
दैविकार्ता युगानां च	१८	३५७	नैव धर्मी न चाधर्मी	३	२५६

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
नोद्विधेन समं किञ्चित्	२३	६७१	पृथ्वा होते अट्टा यद्गुह्याः	२१	३९
प.			फ		
पद्भ्यां दोभ्यां च जानुभ्यां	१४	३८५	फलतोऽपि च यत्कर्म	१८	३९
परमात्मा च सर्वेषाम्	४	३०९	घ.		
परागर्थप्रमेयेषु	२	५७२	बाह्वे वाऽध्यात्मिके चैव	४२	७२२
परेण ब्रह्मणा सार्द्धम्	४	२२१	बीजान्यग्न्युपदग्धानि	२३	५५८
परे वा ब्रह्मणो वा	४२	७२२	बुद्धिर्मनो महद्वायुः	४	३७४
परोक्षानुभवेनाथ	२	३०६	ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्	१	२१७
परोपद्रवहेतुतां	४	६२९	ब्रह्मणा सह ते सर्वे	१५	३५४
पशूनां रक्षणं दानं	४१	७२०	ब्रह्माकारमनोऽवृत्तिः	१२	२६६
पादो होमधातिथीनां	१३	१३५	ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्याः	४१	७२०
पुद्गलपुंखविषयेऽपि च	६८	७५०	भ.		
पुनान्नो नरकायस्मात्	२६	२४	भजनं भक्तिरित्युक्तं	१७	३२३
पूर्णं दक्षया नाप्या	२९	२०१	भिक्षाटनं जपः शौचं	३७	२९२
प्रकृतिर्यो समाख्याता	४	३०९	भियते हृदयग्रन्थि-	३०	२८४
प्रजानां रक्षणं दानं	४१	७२०	त्रुवोरंतर्गता छष्टिः	२७	२५०
प्रज्ञाप्रसादमारुह्य	१५	२७०	म.		
प्रत्यक्तत्त्वविवेकाय	४	१२४	मधित्ता मद्रतप्राणाः	६	५१५
प्रमाणतर्कसाधनोपात्मनः	३२	४३७	मत्कथाश्रुतिमात्रेण	२६	५९७
प्रमादिनो बहिःश्रित्ताः	६	२२४	मधु मांसं च मद्यं च	२१	१९१
प्रदास्ताचरणं नित्यम्	४२	७२२	मन एव मनुष्याणां	६	२६०
प्रसन्न वित्ताहरणम्	४३	७२४	मनसो वृत्तिश्चैत्यस्य	१९	२७४
प्रान्संस्कारपरंपरापरिणतं	६०	७४१	मनोरथाणां न समाप्तिरस्ति	१३	६३८
प्राणत्राणादपि प्रकृत्यो धर्मः	४६	४१	मरीचिरद्विराथात्रिः	६	४१४
प्राणायामद्वयभ्यासेः	३५	२९०	महतः परमव्यक्त-	४२	१६६
प्राणे गते यथा देहः	२३	२४५	महान्तश्च समापृत्य	१६	४६२
आप्नोति योगी योगामि-	४१	२९६	महाभूतविशालश्च	१	६०१

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
मातुरप्रेऽधिजननम्	४१	७२०
मानापमाने दुःखी स्यात्	७	५४०
माया होषा मया सृष्टा	६	१७४
मायां तु प्रकृतिं विधात्	१६	३८७
मृषा मनोरथधेणी	१३	६३८
मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिः	६	३७६
मेरुमन्दरमात्रोऽपि	३१	४०४
मोक्षसाधनसामग्र्यां	१७	३२३
मोक्षार्थी न प्रवर्तते	१	६७९

य.

यच्च काममुखं लोके	२१	२४२
यच्च किञ्चिज्जागृत्यस्मिन्	७	३१२
यतो वा इमानि भूतानि	६	३११
यत्सत्यं तदुपासितव्यमधुना	२१	३९३
यथा दीपः स्वसारणे	३३	५६९
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे	८	३४६
यथा पुष्करपलाश आपो	१७	६९७
यथा मातरमाश्रित्य	२८	६७६
यथोक्तोपपन्नश्छलजाति-	३२	४३७
यथोत्पन्नेन संतोषः	४२	७२२
यदा तु विदितं तत्त्वं	२	२५५
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	५५	१०१
यद्यप्युद्दामबुद्धिः पठनपरिणामत्	७	५४०
यमानभिक्षणं सेवेत्	२०	१८९
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य	४७	७२८
यस्य देवे परा भक्तिः	१४	३८५
यस्य सर्वे समारम्भाः	१८	२३९
यस्याग्निमाश्रितवर्ता	३३	४०७
यं न देवा न मुनयो	२४	३३१
याः क्रियाः सम्प्रयुक्तव्य	२६	३९९

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
यान् यज्ञसङ्घैस्तपसा	७१	७५३
यावदुष्णं भवेदग्नें	२२	४६९
युद्धानध्यवसायिनोऽपि	४४	४९६
ये चाग्नी अरण्ये ध्रुवास-		
त्यमुपासते	२४	३६४
ये तु सामान्यभावेन	२६	५१७
येन केनचिदाच्छिन्नो	१८	५२७
येन सूर्यस्तपति तेजसेदः	१७	५५१
ये प्रपन्ना हृषीकेशं	१४	३१९
यो गुणेन प्रवर्तते	४७	७२८
योऽन्यथा सन्तमात्मानं	२८	५६३
यो मोहाद्विष्णुमन्येन	३	४१२
यो लाक्षागृहदाहनात्	७८	७६०
यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा	३०	३९१

र.

रागद्वेयी यदि स्याता	१	४४८
राहुरदशोऽपि सदा	३८	२११

ल.

लक्षेकृतां समासाद्य	११	६१४
ल्यविधेपरहितं	२८	२५०
लालने ताडने मातुः	८८	१७६

व.

वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च	४७	७२८
वर्णत्वमेकमाश्रित्य	४७	७२८
वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेकः	४७	७२७
वर्तमानमतीतञ्च	५	४५२
वसन्देहागारे परमपदनिष्ठो	१३	२३२
वंशीविभूषितकराग्रवनीरदाभात्		
	१९	६२२
वाचं यच्छ मनो यच्छ	५	२५९
विज्ञाय चरमावस्थां	७३	११८

श्लोकप्रतीकः

श्लो.सं. पृ.सं.

विद्याऽऽह वै ब्रह्मणमाजगाम६७.	७४९	
विपर्ययः संशयो वा	२५	२४८
विशेषेणो विरक्तस्य	१	६२५
विपर्येभ्यः समाहृत्य	२८	२८२
विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा	१५	४६१
विष्णोर्वोनिर्गमसन्धारणार्था	३	५७३
वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्था	५	३४३
व्यायस्याचरणं ध्रुवस्य च वयो	३२	४०५

श.

शतायुः शतानन्द एवं प्रदिष्टः	१७	३५६
शमो दमस्तितीक्ष्णया	३	६५३
शरीरं पीड्यते येन	४२	७२२
शस्त्रास्त्रधारिणां मध्ये	३१	४३६
शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं	७	५४१
श्रद्धा शानिस्तथाऽसूया	३३	१५६
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः	१७	३२३
श्रीकृष्णः श्रवणेपरीक्षितिरभूत्	१७	३२३
श्रीतं चापि तथा स्मर्तुं	३	६८२

स.

नकलमिदमहद्य वामुदेवः	६६	७४८
सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः	१०	५४४
सतो हि मायया जन्म	७	१७५
सत्त्वापातिश्चतुर्थी स्यात्		
सत्यपि भेदापगमे	६६	७४८
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	१५	६६४
सदभिव्यक्तरूपत्वात्	१९	३९०
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्	७	६३२
सप्रतिपक्षः स्थापना	३२	४३७
समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसः	२१	२७५
समे शुचौ शर्मणाद्विबल्लघ्न	१०	५४४
समी द्वावेव मे पाणौ	३३	४८२

श्लोकप्रतीकः

श्लो.सं. पृ.सं.

सम्पदः प्रमदाश्वेव	३२	२४४
सम्प्राप्येनमृषयो ज्ञानतृप्ताः	२३	३२९
सम्यगात्ममतिः संख्या	४	२२१
सर्पांन् कुशाप्राणि तयोदपानं	२	५३६
सर्वकर्मोखितं पार्थ	१३	६९३
सर्वतस्तनुभूतामखिलोऽपि	१३	६३८
सर्वत्र विष्णोर्हृदयै-	२	३०७
सर्वे क्षयान्ता निचयाः	८	६११
संवर्धकं छेतुमुपागतं वा	१८	५२७
(स हेतावानासं)-यथा		
स्रीपुमांसी	४	५७५
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः	१९	२८०
मेयं स्वभावसन्धेन	१५	२३४
स्तोत्रादपि प्रदातव्यं	४२	७२२
स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले	४०	२९५
स्फटिकः प्रतिबिम्बेन	१०	२२८
स्मरणं कीर्तनं केलिः	१४	२६८
सशरं मुखसम्पदामपि वपुः	९	६३४
स्वप्नं सुखं दुःखमसत्यमेव	१३	६३८
स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म	२९	२८३
स्वेषु दारेषु सन्तोषः	४७	७३८

ह.

हतोऽपि लभते स्वर्गं	७१	७५३
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं	१९	६३
हन्तेत्यनुमतौ ज्ञेयं	१९.	४२६
हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽस्ति	६६	७४८
हस्तं हस्तेन सम्पीड्य	२७	२८१
हीनाज्ञानतिरिक्ताज्ञान्	२६.	६७४
हृदयाकाशमात्रस्य	१२.	६१३

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा	२	६८०	ज्ञानं श्रेष्ठं ज्ञानिनव	१८	६९८
ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या	२२	५९३	ज्ञानामृतेन तृप्तस्य	१८	१४१
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां	५	१२६	ज्ञानिनामपि चेतांसि	१४	३१९

श्रीमद्भगवद्गीताप्रस्तावनास्थपद्यगद्यानां कोषः

अ	पत्र	ग	पत्र
अधिकारी च सर्वथो	६	गीताज्ञानमुपाश्रित्य	१६
अधिरारिणामाशास्ते	६	गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि	१६
अविदित्वा ऋषिच्छन्दो	११	गुह्यमादेऽपि च पुमान्	१०
अहंकाराविदेहान्तान्	९	प्रवादी तेन वक्तव्यः	६
आ		च	
आदौ सर्वेषु प्रयेषु	६	चिन्ताविलारहितं	९
आदौर्नमस्त्रियावस्तु-	५	छ	
आदौर्वादनमस्कार-	५	छन्दःसन्दर्भगर्भं प्रभुगहनगिरा	१८
इ		ज	
इदं गीताशास्त्रं	१७	जपादयानान्ज्ञानात्	१८
उ		त	
उभयेषाभिन्द्रियाणां	८	तथापि श्रीकान्तप्रचुर-	१७
ए		तत्त्वमसि	२३
एकोऽहं बहुस्याम्	१९	तत्समाधाननिर्युक्तं	९
एवं हि शास्त्राणि बहून्वरीत्य	२	तद्विज्ञायै स गुरुमव-	२
क		तद्गुरुर्यं विहासा या	८
कदाक्षं स्वप्नाच्छ	१७	तमेन वेदानुरचनेन ब्राह्मणा-	२३
कामं वाचः कतिविद्वत्कला	१९	तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु	६
किमेवानामिधेयंरुचा-	७	त्रिशास्त्रं वैशर्षे सक्त-	१८
किमु मितमातिनेहाह-	१८	ते सर्वे नैव निशाः स्युः	५
कृतिभिरपि कृतं यत्	१८	द	
कदाह्य गीताश्रयं	१७	देवतावाचकाः श्रुता-	५
कचाम्माकं सुदिः	१७	देशकालौ तथा पाठ-	१५
कास्माकं धीरधीरा तदपि	१८	देहादिमन्त्रपर्यन्ते	८

प

त्रप

च

पत्र

प्रयोजनमनुद्दिश्य
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता

७

वन्दनं गुह्यदेवानां

५

२२

यु स्थैर्यप्रयोगे च

१३

व

नम्र सत्यं जगन्निध्या
याद्यानालवनं दृते-

८

याद् मनः शब्द इत्येताः

१५

९

विरज्य विषयव्रातात्

८

भ

भक्त्याराध्य हृदि स्थित

१

विवेकिनो विरक्तस्य

७.

म

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि

४

विवेकश्च विरामश्च

८

मङ्गलं त्रिविधं प्रोक्त

५

विश्रब्धपातके द्रव्य-

१३

मनसो निधत्स्त्वेन

१३

विषयेभ्यः परावर्त्य

८

मन्त्रो वेदविशेषे स्यात्

१०

शास्त्रस्य गुह्याभ्यस्य

५

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम्

१०

शुभद्रव्यावलोक्य

५

मम भवतु कथंचित्

१०

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः

२३

मुमुक्षुतेति चत्वारि

१८

समाप्तिप्रतिबन्धकीभूत-

५

मुमुक्षोरेव हि ब्रह्म-

७

स्थाणुरयं भारद्वाजः किलाभूत्

३

य

यतोऽभ्युदयनि श्रेय -

२०

सर्वदा स्थापनं युद्धेः

१

यथा ररध्वन्द्वनभारवाही

२

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य

७

यद्ब्रह्म भवति विफल

१९

सर्वोपनिषदो गावो

२२

यदि न प्रोच्यते तस्मै

७

सहज सर्वदुःखानाम्

५

यावत्प्रयोजनं नोक्त

७

स्वनिष्ठापर्यविषयक-

६

योगक्षित्तित्तिनिरोधः

१३

स्वस्य परस्य वेद्यर्थ-

५

योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ

१३

स्व लक्षे नियतावस्था

८

योऽर्पण इत्सकल भद्रमश्रुते

३

स्वयं श्रीकृष्णेन श्रुति-

१८

योऽध्यापयेज्जपेद्वाऽपि

११

स्वस्वरूपानुबोधेन

९

योह वा अविदितापेय-

१०

स्वेष्टतमदेवतागुण-

६

यं सम्पूज्य बुधाः परां

१

सा श्रद्धाः कथिता सद्भिः

९

ल

लक्ष्येकतां समासाद्य

१३

सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां

९

स्तित्वेति मनसि निधाय

१८

सोऽयं नित्यानित्यवस्तु-

८

ज्ञा

ज्ञातार्यज्ञातसम्बन्धः

६